

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

1

ACADEMIA
TERRA HISTORIAE

Книга перша
ПРОСТОРИ ІСТОРІЇ

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE

THE STATE INSTITUTION «INSTITUTE
OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Studies in Honor of
Valerii Smolii

Book 1
SPACES OF HISTORY

Kyiv 2020

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ACADEMIA TERRA HISTORIAE

Студії на пошану
Валерія Смолія

Книга перша
ПРОСТОРИ ІСТОРІЇ

Київ – 2020

УДК 94(477)(082)

A38

*Затверджено до друку вченими радами
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.)
та Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)*

Упорядники:

Світлана БЛАЩУК, Геннадій БОРЯК, Віктор ГОРОБЕЦЬ,
Андрій КУДРЯЧЕНКО, Валентина МАТЯХ, Василь ТКАЧЕНКО,
Вікторія СОЛОШЕНКО, Олексій ЯСЬ

Відповідальний редактор

Геннадій БОРЯК

Редактор

Валентина МАТЯХ

Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія :
A38 У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана,
Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Вален-
тина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т
історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут
всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 1 :
Простори історії. 672 с.

ISBN 978-966-136-707-3

ISBN 978-966-136-708-0

У першій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені
розмаїтим фаховим проблемам, сферам і площинам студіювання історії
України. Статті згруповано за проблемно-тематичними рубриками – «Циві-
лізація. Ідентичність. Регіоналістика», «Світ соціального: структури, ієрар-
хії, спільноти», «Personalia», «Екстремальний хронотоп ХХ століття».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)

ISBN 978-966-136-707-3
ISBN 978-966-136-708-0

© Автори статей, 2020

© Інститут історії України Національної
академії наук України, 2020

© Державна установа «Інститут всесвітньої
історії Національної академії наук
України», 2020

ПОЄДНУЮЧИ АКАДЕМІЗМ З НОВАТОРСТВОМ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ ВЧЕНОГО

«Для чого потрібна історія? Для людського самопізнання. Цінність історії якраз і полягає в тому, що завдяки їй ми визнаємо, що людина зробила, і тим самим – що вона із себе представляє»

Робін Дж. Коллінгвуд (Ідея історії)

За епіграф нами взято слова-розмірковування відомого британського філософа й історика Робіна Джорджа Коллінгвуда (1889–1943) про призначення історії і місце людини в історії. Цінність історії, на його думку, полягає в тому, що вона показує, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина¹. Людина була, є і буде в центрі історії. Дослідження історії – це, насамперед, вивчення людини. Історію не тільки творять люди, але й пишуть її. Історія «історіописменників», історія істориків заслуговує не меншої уваги, ніж історія подій, які вони описували, і тих, які вони переживали. Історія істориків формується на перетині двох дослідницьких напрямів – біографічного та історіографічного, утворюючи новий жанр, який отримав у науковій літературі назву історіографічного портрета². Мова йде про створення портрета вченого, що постає як результат взаємодії трьох органічно переплєтених начал – життєвого шляху, творчості і соціально-культурного середовища. В історіографії давно і ефективно застосовується жанр історичного портрета, що стосується створення образів визначних історичних особистостей. Але тільки стосовно вчених-істориків можливе створення власне **історіографічного портрета**, оскільки історик живе і діє одночасно у кількох часових вимірах (сучасна йому історіографічна ситуація і ті епохи, які він досліджує), а також джерелами для його творчості є як першоджерела, так і їх інтерпретація колегами і попередниками. Тобто, історик одночасно занурений і в історію, і в історіографію. Майстерність і успіх історика залежить від уміння володіти часом, здатності комунікувати як з віддаленою епохою, так і сучасністю, уникаючи при цьому найбільшого гріха історичних досліджень – модернізації історії, коли людям інших епох нав'язують стереотипи сьогодишнього життя.

---

¹ Коллінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С. 66.

² Гордон А.В. Историки железного века. Москва; Санкт-Петербург, 2018. С. 6.

Професійний стандарт висококваліфікованого історика диктує необхідність проникнення у духовну сферу людини, вироблення уміння розуміти (а не засуджувати) вчинки дійових осіб у далекому минулому. А з іншого боку, історик має спрогнозувати, як його праці, роздуми (особливо про близькі за часом події, що мають гостре політичне забарвлення) будуть сприйматися читачами в майбутньому, хоч би через 10–15 років. Жити в політично кон'юнктурному світі і зуміти водночас бути максимально вільним від такої кон'юнктури – це ознака історика-професіонала найвищого ґатунку. Виходячи із таких (не виключено, занадто завищених чи ідеальних) вимог, видається можливим сконструювати історіографічний портрет неординарного історика – академіка Валерія Смолія, який навіть своєю біографією – людини кількох епох, символізує оті непрості стосунки історика із часом, коли неодноразово поставало питання існування, власне, фаху історика.

У функціонуванні історії як суспільного феномена і наукової галузі ніколи не може бути пустоти, «пропащого» часу чи непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом і не можуть бути об'єктивними чи справедливими. Наукова кар'єра В. Смолія розпочиналася в період так званого «розвиненого соціалізму», або «застою» (середина 1960-х – середина 1980-х років). Саме українські радянські історики цього періоду в останні понад два десятиріччя піддаються незаслуженому остракізму. Про колективний портрет істориків цієї доби неодноразово згадувалося у сучасній українській історіографії³. Це те покоління українських істориків, яке, за влучною оцінкою професора Я. Калакури, «професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської “відлиги”, критики культу особи Сталіна, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде». «Ми, – писав Я. Калакура, – боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли про-сталінським силам удалося взяти реванш, повалити Хрущова, встановити авторитарний режим і відновити репресії супроти інакодумців»⁴. Події того часу, а ще більше важка соціально-психологічна атмосфера, яка запанувала у наукових інституціях (особливо 1972 р. в Інституті історії), назавжди закарбувалися у пам'яті Валерія Смолія, про що він неодноразово згадував під час наукових форумів, присвячених історикам тієї епохи (О. Компан, О. Апанович, Ф. Шевченко, М. Марченко)⁵.

Покоління українських радянських істориків 1960–1980-х років, яке сприяло входженню В. Смолія у світ історичної науки, і життя та діяльність яких він міг

---

³ Удод О.А. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання / Матеріали міжнар. наук. конференції (Київ, 22–23 травня 2013рр.). Київ, 2015. С. 161–175; Його ж. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади / Дисциплінарні виміри української історіографії. Київ, 2015. С. 233–275.

⁴ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2012. С. 3

⁵ Фалько Я. Презентували архів історика «залізного століття» Олени Апанович // Голос України. 22 жовтня 2019 р.

безпосередньо спостерігати та вивчати як історіограф, мабуть, є найсуперечнішим у нашій історії. Адже це покоління пережило по три, а навіть і чотири світоглядні злами (відлига – застій – перебудова – незалежність). Реконструкція наукової діяльності істориків цього періоду, створення їх історіографічних портретів, індивідуальних чи колективних (просопографічних), є своєрідною реабілітаційною складовою формування образу і змістового наповнення ідеї неперервності (тяглості) української історіографії, утвердження думки щодо повноцінності кожного історичного або історіографічного періоду, розуміння того, що в історії немає «пустих» або пропавших періодів. Діяльність академіка В. Смолія у галузі історичної науки, його внесок в українську історіографію, громадська діяльність та, власне, і світогляд як вченого виступають у ролі зв'язуючої ланки таких різнопланових, але єдиних своєю сутністю періодів української історичної науки.

Академік В. Смолій – визначний український історик, авторитетний організатор академічної науки, державний і громадський діяч. Його ім'я уже понад півстоліття уособлюється з українською історіографією. Здавалося б, такий тривалий час «служінню примхливій богині Кліо – покровительці знань про минуле людства» (за словами академіка Петра Тронька) мав бути адекватно відображений у публікаціях, дослідженнях його життєвого шляху і наукової творчості. Але насправді список праць про В. Смолія досить і досить скупий. Крім традиційних для нашої історіографії (очевидно, із жанру «антропологія академічного життя») публікацій до ювілеїв вченого⁶ та коротких відомостей біографічного жанру у різноманітних виданнях довідкового характеру (енциклопедіях, словниках, покажчиках)⁷, нічого синтетичного, узагальнюючого не створено. Та і сам вчений не воліє вдаватися до жанру мемуаристики, автобіографічних публікацій. У цьому сенсі В. Смолій не є винятком із загальної тенденції: українські сучасні історики не пишуть мемуари, не публікують спогади про своїх колег.

Чому так сталося? Причин цього явища багато. Про одну із них згадувала свого часу відомий історик «залізного віку» О. Апанович, говорячи про свого вчителя К. Гуслистого: «здавна я відчувала необхідність – як учнівський і людський обов'язок, як прояв глибокої вдячності за те, що він зробив для мене – на-

⁶ Реєнт О.П. Завжди у пошуках нового (Академіку В.А. Смолію – 50) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Київ, 2000. Ч. 1. С. 8–18; Його ж. Слово про Вченого // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ, 2000. С. 14–16; Тронько П.Т. 40 років служіння Кліо // Там само. С. 5–13; До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія // Укр. іст. журн. 2010. № 1. С. 4–7;

⁷ Матях В.М. Валерій Андрійович Смолій // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. Київ, 2006. С. 353–363; Її ж. Смолій Валерій Андрійович // ЕІУ. Т. 9. Київ, 2012. С. 672–674; Турченко Ф.Г. Смолій Валерій Андрійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ, 2006. С. 542; Смолій Валерій Андрійович // Хто є хто в Україні. Київ, 2001.

писати книжку про цього історика значного масштабу й глибини, що став певною мірою жертвою тоталітарного режиму, однак не мала змоги зайнятися цією справою як належить – ґрунтовно, з цілісною самовіддачею»⁸. Прес «залізного віку» (за образно-філософським визначенням поета Олександра Кушнера) наклав свій відбиток і на таку делікатну, особистісну сферу, як саморефлексія, аналіз власної діяльності. Особистісний фактор всіляко нівелювався адміністративною системою. Пріоритетними були масштабні колективні видання, які ще сучасниками називалися «братськими могилами». Корпоративна культура тих часів вимагала неодмінного «рівняння в шерензі». Вчений як людина владу не цікавив. Цей радянський спадок ще довго будуть долати українські історики з тим, щоб мемуарна література зайняла своє належне місце як цінне історіографічне джерело.

Історіографічний портрет академіка В. Смолія – це розгортання його наукової творчості у царині історичної науки на тлі власної біографії, як складової історичного процесу унікальних періодів української історії та мережі інтелектуальних зв'язків із найяскравішими представниками його соціо-культурного оточення.

Перше, визначальне місце історичної пам'яті для будь-якої людини – це його мала батьківщина, рідний край, місто чи село, де вона народилася. Для історика – це ще й об'єкт професійного дослідження: чим унікальним є мій край, яке його місце в історії країни, хто були мої предки, чим вони були знамениті чи особливі? Подібні питання, звичайно, хвилювали й Валерія Смолія, який народився 1 січня 1950 р. і провів дитячі роки у селі Авратин Волочиського району Хмельницької області. Незвична назва села на тлі численних безликих і одноманітних топонімів радянської доби вже спонукала зануритися в його історію.

Чому Авратин? Існують дві версії походження цієї назви, які безпосередньо пов'язані з історичними легендами краю. Відповідно до першої – село спочатку називалося Горатин («гора, огорожена тином»). Друга версія – назва походить від слова «обратно» (рос., старослов.), Обратин – село, до якого люди після татарського набігу повернулися «обратно». Протягом XVI–XVII ст. Авратин був ареною численних татарських набігів. А у подіях Національної революції XVII ст. активну участь брав земляк – сотник Степан Авратинський. Складна історія рідного краю, непрості взаємини українського і польського населення, досить гострі релігійно-церковні стосунки (чого тільки була варта так звана «харитатива» – податок, що сплачували православні у католицькій країні) знаходили відображення і мали вплив на розв'язання сучасних проблем. Не знаючи історію, не розуміючи передумов багатьох подій, неможливо було усвідомити і безболісно знаходити консенсус у громадських справах. У такому історичному краї Валерій Смолій приречений був стати істориком.

Не лише багата історія, але й сучасний для юнака період (50–60-і роки XX ст.) накладали свій відбиток на світогляд, життєві орієнтири, психологічний типаж.

---

⁸ Апанович О. К.Г. Гуслистий – історик України // Під знаком Клію. Дніпропетровськ, 1995. С. 196.

Домінуючий спогад дитинства – це страх прикордоння. Саме тут проходить історичний кордон між Галичиною і Волинням, а на початку XX ст. – між Польщею і Росією (згодом СРСР). «Вічний страх кордону» – це спогади про всілякі особливих відділів прикордонних радянських частин, які більше займалися пошуком ворогів серед місцевого населення, а не по той бік межі розмежування; це історія розірваних сімей, що були розкидані по обидва її боки; це епізоди кривавої боротьби з контрабандою, постійні перекриття кордону, хаотичні обстріли, збройні провокації. Початок Другої світової війни, згодом радянсько-німецької війни, система дотів, розстріли євреїв у 1941 р. – все це було у спогадах батьків Валерія Смолія, все це відбулося на їхній сім'ї. Дід – пасічник, абсолютно далекий від політики, був безпідставно репресований з політичних мотивів і загинув у мордовських таборах. В таких умовах обрати фах історика за професією, що, за словами О. Довженка, була найнебезпечнішою, означало піти проти системи, установлених правил, а також подолати свій внутрішній підсвідомий страх. Це згодом історики, пояснюючи особливості повсякденного життя в умовах прикордоння, з подачі американського історика Фредерика Джексона Тернера (1861–1932) почнуть вживати поняття фронтиру, знаходячи в ньому причини і передумови сучасних проблем у міждержавних і міжетнічних взаєминах. А ровесники Валерія Смолія без занурення у модні наукові теорії виростили в таких умовах загартованими, вчилися бачити світ у його багаторакурсності, різнополярності, виробляти вміння толерантного співіснування.

Становлення Валерія Смолія як особистості відбувалося у його мікрокосмі, яким для нього була батьківська родина. Батько – Смолій Андрій Йосипович, справжній сільський інтелігент, фронтовик, двадцятирічним юнаком був призваний до Червоної армії, в якій прослужив довгі сім років (1939–1946), нагороджений двома орденами Слави та орденом Червоної Зірки. Про війну, як і всі його ровесники в 1950–1960-х роках, не любив розповідати, бо розцінював її як лихо, протиприродне явище. Мати – Смолій (Чорна) Людмила Степанівна працювала вчителем у сільській школі, за фахом – викладач української мови та літератури. Дуже важко журналістам дається викликати на довірливу розмову академіка В. Смолія. І лише в скупих, епізодичних своїх спогадах про дитинство (як, наприклад, в інтерв'ю Катерині Медовик (Авраменко), вільному журналісту «ХайВей») можна знайти теплі рядки: «Я дуже добре вчився. Я народився в селі, в дуже тяжкому життєвому просторі. Мені завжди хотілося досягти чогось більшого і кращого. Я прагнув здобути знання не лише з підручників. Дуже любив ходити до бібліотеки, бо читання було моїм улюбленим заняттям. Телебачення ще не було. Тож цілими вечорами сидів і читав»⁹. Своїми наставниками вважав справедливо саме батьків: «У мене були чудові батьки! Вони мені багато допомагали. А школа дала фундаментальні знання. Найтепліші спогади в мене пов'язані саме

---

⁹ Медовик (Авраменко) К. Смолій Валерій Андрійович (директор Інституту історії НАНУ): «Самореалізація? Тільки через працю!». URL: <https://h.ua/story/242385/>

з нею»¹⁰. До речі, в школу Валерій Смолій пішов у 6 років, що практично було неможливим у радянські часи. Закінчив її із золотою медаллю, а вже у 1966 р. став студентом історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

1966 р. був неординарним в історії нашої школи: у зв'язку з переходом на 10-річний термін навчання у середній школі в цьому році одночасно було два випуски – учнів 10-го і 11-го класів, що автоматично збільшувало конкурс при вступі до вузів у два рази. Як згадував Валерій Смолій, «це створювало додаткове навантаження при вступі до будь-якого інституту, не тільки до Кам'янець-Подільського. Це чисто технічно важко, а психологічно ще важче. Бо хлопець, який знав тільки село, його околиці, і ще районний центр [мова йде про Волочиськ], а тут потрапляє у зовсім інше середовище, середовище міста. Він далеко від батьківського дому, і сам на сам у розмові з цілим соціумом. Звичайно, потім людина адаптується і пристосовується до умов, але ці речі я ніколи не забуду»¹¹.

Валерій Смолій вмів і любив учитися. Ще сільським школярем він перерахував репертуар двох бібліотек – шкільної і сільської. Будучи студентом-істориком, він виявив не тільки неабиякі здібності, які б зараз називали академічними, але й наполегливість у навчанні, прагнення дійти до суті подій та фактів складних перипетій історії, дати їм власну оцінку, неординарно інтерпретуючи перебіг історичного процесу, за що й отримав диплом з відзнакою.

За всіма можливими критеріями успішності початок наукової кар'єри Валерія Смолія був більше ніж вдалим. В рідкісні моменти саморефлексії (при категоричному «мемуари – це не до мене!») у розмові з журналісткою пояснив феномен успішності таким чином: «мені не було 16 років, а я вже закінчив школу з медаллю. Мені немає двадцяти, як закінчую вуз. Мені немає двадцяти чотирьох, я захищаю кандидатську дисертацію. Так, це називається успішністю, але ніхто не хоче сказати про те, що за цією успішністю стоїть величезна праця. Одна справа, це те, що Бог дав, а інше – це праця, праця, праця. Щодення, тяжка, системна праця! Лише в такому випадку людина може самореалізуватися. В іншому разі навіть велетенський талант буде викинутий на узбіччя»¹².

Однією із визначальних рис В. Смолія як історика є його прагнення до нового, сміливість в науці, незашореність, здатність ламати стереотипи. Він завжди хотів досліджувати найменше відомі сторінки історії. Як кажуть, всі ми родом із дитинства. Мало хто розумів, чому в дитинстві Валерій Смолій хотів стати лісником (саме так, лісником!), адже в місцевості, де він виріс, не було лісу... Парадокс полягав у тому, що «ліс втілював для мене якусь таємницю, пошук невідомого, темінь, яка при наближенні ранку розсіюється»¹³. У цих образних, майже поетичних словах сформульоване творче кредо історика: докопатися до істини, розв'язати

---

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

морок невідомого і водночас бути чесним перед наукою і перед собою. Така моральна позиція завжди виграшна – вона надає перевагу і впевненість у власних силах. До власного шляху в науці В. Смолій йшов ще із студентських часів, він горів бажанням досліджувати теми, які були майже не вивчені. Вже тоді він хотів сказати своє слово, а не переспівувати переспіване. У студентські роки у Валерія Смолія сформувався стійкий інтерес до архівів. Ось де справжні історичні знання, ось де першоджерела! «Опинитися в особливій надзвичайній тиші архіву, відчувати його таємничість, – згадував пізніше Валерій Смолій, – і те, що ось якраз відбудеться маленьке відкриття, знайдеш щось таке, про що інші й не здогадуються, – це особливе, трепетне відчуття. Без нього, напевно, стати справжнім істориком неможливо. Потрібно не мріяти, а щоденно наполегливо працювати задля реалізації тих завдань, які поставив перед собою»¹⁴. Студент В. Смолій на літніх канікулах, при іншій найменшій можливості одразу їхав або до Москви, або до Києва і досліджував архіви. У Москві – це Центральний державний архів давніх актів, Військово-історичний архів. Захоплювала тогочасна (кінець 1960-х – початок 1970-х років) атмосфера демократичності в архівах, величезний потенціал джерельної бази, особливо з картографії української історії епохи середньовіччя і початку нового часу. В. Смолія цікавили суспільні настрої, інформативність архівних джерел щодо вивчення духовного світу людини прехідної з однієї в іншу цивілізаційну систему епохи.

Після успішного завершення педагогічного інституту в 1970 р. В. Смолій одразу здійснив спробу вступити до аспірантури Інституту історії АН України, але перша спроба була невдалою. А тому, як писав О. Реєнт, «шлях Валерія Андрійовича, як і в багатьох інших наших колег, у велику науку пролягав через класні кімнати середньої школи й вузівські аудиторії, де відточувалася педагогічна майстерність, здобувався досвід стосунків з учнівською, студентською молоддю»¹⁵. Два навчальні роки – 1970–1971 та 1971–1972 – В. Смолій провів вчителем історії (а також географії) в сільських школах Житомирської та Тернопільської областей та асистентом у Ніжинському державному педагогічному інституті, куди його рекомендував вузівський вчитель (по Кам'янець-Подільському інституту) Леонід Антонович Коваленко (1907–1985). Ані В. Смолій, ані Л. Коваленко не полишали мрії про велику історичну науку, а тому наполегливо долали неодмінні в радянські часи бюрократичні перепони на шляху до омріяної мети.

Аспірантом Інституту історії АН УРСР Валерій Смолій став у знаковому для української історичної науки 1972 р. Збереглося кілька його листів до Л. Коваленка, що відображають перипетії довкола вступу до аспірантури (про відтягування термінів складання кандидатського іспиту зі спеціальності, про «необхідне відношення з місця роботи», про роботу, про складання іспитів тощо). І як вінець – таке повідомлення своєму наставнику: «восени [1972 р.] я подав документи знову

¹⁴ Творче кредо академіка Валерія Смолія (спілкувався Ігор Кравчук) // Гетьман, 2013. № 1. URL: <http://www.hetman.tv/nomera/2013/2013-1-48/smoliyi.html>

¹⁵ Реєнт О.П. Завжди у пошуку нового... С. 9.

в Інститут історії, складав екзамен і 15 листопада був зарахований в аспірантуру. Кілька тижнів тому відбулась вчена рада Інституту, затвердили ту ж саму тему возз'єднання. Науковим керівником затвердили В. А. Дядиченка, але Вадим Архипович дуже зараз хворий, не знаю як буде далі. А поки що з всіма питаннями звертаюсь до Федора Павловича [Шевченка]. Живу в гуртожитку, але аж в Святошині, трохи незручно»¹⁶. Із листування видно також, як молодий аспірант поринув у історичну науку – готує і пересилає тези на конференції, публікує статті в наукових фахових виданнях (і навіть в «Українському історичному журналі»), працює в архівах (не тільки в Києві, а й у Житомирі).

Коли журналісти запитали у В. Смолія, що він вважає своєю першою перемогою, відповідь була прогнозованою: «моєю першою перемогою є публікація в науковому журналі». Йшлося про рецензію двадцятирічного аспіранта В. Смолія в одинадцятому числі «Українського історичного журналу» за 1973 р. на монографію Л. А. Коваленка «Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.», що була видана Київським університетом у 1973 р. У рецензії автор постає як досвідчений історик, який добре обізнаний з джерелами, що дало йому можливість критично оцінити працю Л. Коваленка і додати своє бачення деяких питань історії Правобережної України в кінці XVIII ст. («волинська тривога» 1789 р., політична діяльність шляхетсько-магнатських угруповань на Правобережжі під час повстання 1794 р. та ін.)¹⁷.

Таким чином, життєва і творча доля міцно пов'язала В. Смолія з Інститутом історії України НАН України ще в далекому 1972 р. Саме тут він пройшов класичний шлях професійного зростання від аспіранта до директора. Без сумніву, формування вченого-історика – це складний процес, що потребує широкого кругозору, великої працездатності, закоханості у свою справу. Важливим для історика також є те професійне середовище, в якому опиняється науковець на самих початках свого творчого становлення, нарешті – соціокультурна атмосфера доби. В. Смолій мав можливість ще в аспірантські часи вільно спілкуватися з такими відомими вченими в царині його дослідницьких інтересів, як В. Голобуцький, І. Гуржій, К. Гуслистий, О. Компан, В. Маркіна та ін. Науковими керівниками кандидатської дисертації були В. Дядиченко, а з 1973 р. – Ф. Шевченко. З часом міцні творчі контакти пов'язали молодого науковця з істориками провідних університетських центрів України – М. Ковальським, Ю. Мициком, Г. Швидько, П. Михайлиною, В. Грабовецьким. Багато корисного, особливо в методологічному плані, виніс він з наукових контактів з російськими істориками О. Дружиніною, М. Нечкіною, В. Бугановим, О. Преображенським, Г. Хорошкевич, А. Сахаровим, Г. Саніним, Б. Флорею.

¹⁶ Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 169, 173.

¹⁷ Смолій В.А. Л.А. Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Вид-во Київ.ун-ту, 1973, С. 166. [Рецензія] // Укр. іст. журн. 1973. № 11. С. 152.

Рубіжним етапом у становленні академічного вченого є, звичайно, підготовка і захист дисертації. Кандидатську дисертацію В. Смолій захистив у 1975 р. достроково, тобто, до завершення терміну перебування в аспірантурі. Темою дисертації було «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави». Ця проблема визначила спеціалізацію вченого на питаннях історії козацтва, національно-визвольної боротьби українського народу, українсько-російських і українсько-польських взаємин. В. Смолій не піддався спокусі зосередитися на кон'юктурно вигідних темах новітньої історії або історико-партійній проблематиці.

У грудні 1985 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР В. Смолій захистив докторську дисертацію на тему «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: друга половина XVII–XVIII ст.». І тема докторської дисертації, і проблематика наукової монографії та публікацій під час підготовки до захисту були досить нетрадиційними для тогочасної української радянської історіографії. В. Смолій змушений був виконувати дослідження в межах панівної марксистської парадигми, яка диктувала жорстоку модель зображення національного історичного процесу. Але розкрити проблему суспільної свідомості, духовних цінностей навряд чи було б можливим лише в традиціях позитивістського історієписання, без залучення і творчого осмислення напрацювань світової історичної думки щодо дослідження духовних і психологічних аспектів минулого, адаптування нових методологічних підходів до з'ясування думок і прагнень, оцінок сучасності представниками різних соціальних верств українського ранньомодерного соціуму.

У 1986 р. В. Смолій, уже як доктор історичних наук, очолив відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Згодом, на початку 1990-х років на базі відділу формується новітня державницька школа, а сам підрозділ перетворюється на всеукраїнський координаційний центр з дослідження українського середньовіччя і раннього нового часу.

Успішною є академічна і адміністративна кар'єра В. Смолія. У 1992 р. його було обрано членом-кореспондентом, а у 1995 р. – дійсним академіком Національної академії наук України. У 2015 р. академіка В. Смолія обрано академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАН України. У 1991 р. В. Смолій стає заступником директора з наукової роботи, а з грудня 1993 р. – директором Інституту історії України НАН України.

Нові можливості для реалізації амбітних проєктів відкрилися для В. Смолія і очолюваного ним Інституту історії України та власної наукової школи в новій історіографічній ситуації, яка сформувалася в Україні після проголошення незалежності в 1991 р. Українська історіографія вивільнилася із адміністративних та ідеологічних тенет організованої за радянським зразком моделі розвитку і встала перед проблемою пошуку свого місця в інтегрованому просторі Європи. Цей процес виявився надзвичайно складним, професійне середовище українських істориків повільно і важко адаптувалося до нових умов. Не просто сприймалися

нові віяння, які входили органічною складовою у простір української історіографії, розмаїття методологій, концепцій, світоглядних парадигм, плюралізм думок і конструктивний цивілізаційний діалог, які на початку ХХІ ст. вже стали нормою для української історичної науки. Багато хто з істориків вдавалися тоді до безплідних дискусій, таврування виявів імперського та радянського тоталітарного минулого в історичній думці. Академік В. Смолій пішов іншим шляхом – продуктивним. Його праці цього часу, як конкретно-історичні, так і методологічного характеру, наповнені вповні новаційними інтенціями. Нарощування нових історичних знань, публікація першоджерел, актуалізація історіографічної спадщини стали основним змістом діяльності В. Смолія. Визначалися найбільш важливі пріоритети в дослідженні класичного періоду української історії від найдавніших часів до початку ХХ ст., а саме процесів державотворення, особливо за часів Київської Русі та козацької доби, національно-визвольних рухів та культурно-національного відродження України, соціально-економічних змін тощо.

Вироблені науковим колективом Інституту історії України під керівництвом академіка В. Смолія нові концептуальні підходи щодо осмислення українського історичного процесу почали давати плідні результати. Йдеться про фундаментальний академічний проект «Енциклопедія історії України» в 12 томах (2002–2019 рр.) та низку колективних і авторських монографій, зокрема, 15-томну серію «Україна крізь віки», яку в 2001 р. було відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки, серію біографічних нарисів «Особистість і доба», багатомне довідкове видання «Україна: хроніка ХХ століття». Під керівництвом академіка В. Смолія реалізовано масштабні проекти: «Все про Україну» (1998 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.)» (2001 р.), «Уряди України у ХХ столітті: науково-документальне видання» (2001 р.), «Видатні діячі України минулих століть: меморіальний альманах» (2001 р.), «Нариси з історії дипломатії України» (2001 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси» (2004 р.), «Історія українського селянства: нариси» (2006 р.), «Нариси з історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: історичні нариси» (2011 р.) та багато інших. Своєю місією академік В. Смолій вважає заповнення всіх лакун української історії, створення новітнього за фактажем і методологією історичного наративу. За ініціативи В. Смолія на сторінках «Українського історичного журналу» розпочалася дискусія щодо майбутньої багатотомної історії України: це буде гранд-наратив із новітніми підходами до оцінок історичного минулого України з перспективи цивілізаційного розвитку і місця в європейській історії.

Творча діяльність академіка В. Смолія є багатоплановою і всеосяжною, це рівень макроісторії, глибинне осягнення всього історичного процесу і визначення у ньому місця української історії. В останні роки, координуючи діяльність академічних інститутів гуманітарного блоку, він започаткував низку проектів міждисциплінарного характеру. У 2018 р. за його редакцією вийшли «Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями», го-

туються до видання нові проекти спільно з колегами з Інституту географії НАН України.

Історіографічний портрет академіка В. Смолія не був би повним без висвітлення його державної і громадської діяльності. У 1997–1999 рр. він обіймав посаду віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань в уряді В. П. Пустовойтенка при президентів Л. Д. Кучмі. Це був час, коли на подібні посади призначалися тільки люди з великим досвідом, блискучою освітою, величезним авторитетом у суспільстві і наукових колах. Знання історії для В. Смолія створювало помітні переваги для діяльності на посаді заступника керівника уряду, особливо це проявлялося у закордонних заходах, координації академічної та університетської науки, організації роботи освітніх установ. З плином часу академік з прикрістю відзначав, що політикум в Україні не домігся основного – на чільне місце всіх державотворчих процесів не було поставлено людину. Гуманітарна сфера розвивалася за залишковим принципом. Поза увагою влади опинилися проблеми людини в багатьох регіонах, що виразно продемонстрували подальші події в Криму та на Сході України, де російська ідеологічна та військова потуга знайшла підтримку певної частини місцевого населення.

«Похід у владу» для академіка В. Смолія став подразником і стимулом для реалізації нових наукових проєктів. Один із них – «Історик і Влада» (2016 р.). Пояснюючи ідею цього проєкту, В. Смолій писав: «Історик і влада – це не тільки цікавий та завжди актуальний сюжет, а складова професії практично кожного історика – від шкільного вчителя до академіка... У зв'язці історик-влада не остання роль належить самому історикові. Влада не може існувати без історика, літописця і тлумача її дій. Історик у владі – це політична фігура, котра може корегувати й навіть спрямовувати дії влади... Як це не парадоксально звучить, історик у владі є необхідним суб'єктом влади. До його компетенції належить створення політичних програм, обґрунтування геополітичного курсу країни. Проте позиція історика може бути й діаметрально протилежною, як інтелектуал він може перебувати і в опозиції до будь-якої влади чи то політичного режиму»¹⁸.

Академік В. Смолій, аналізуючи трансформації і зміни, що їх пережила за останні десятиліття українська історична наука, відзначив, що їх головним результатом стало формування нової інтелектуальної ідентичності вітчизняного історика. Сучасний історик повністю позбавлений залежності від дилетантів і чиновників від науки. Натомість він цілковито усвідомлює свою значущість у теперішніх практиках інструменталізації історії. Задача історика полягає у формуванні нових образів вітчизняного минулого, створенні пантеону національних героїв, переоцінці подій близького і віддаленого минулого свого народу. Оригінальним є спостереження про сутнісні відмінності статусу історичної науки в Україні і Росії: «прикметно, що на відміну від російських істориків, котрі здебільшого зосереджені на минулому, з притаманною їм ностальгією за колишньою величчю, українські історики особливу увагу приділяють сучасному. Ідеться про

---

¹⁸ Історик і Влада: Колективна монографія. Київ, 2016. С. 6.

погляд на давнину із сьогодення, що є підґрунтям історичного оптимізму, а не навпаки – проекцію минулого на сучасність (і як наслідок – імперські амбіції та настрої в Росії)»¹⁹.

Чітка позиція щодо ролі істориків та історії у сучасному українському суспільстві органічно доповнюють історіографічний портрет ученого. «Якщо говорити про фах історика, – зауважує В. Смолій, – то варто усвідомити, що це – вислід праці багатьох людських поколінь, інтелектуальних, культурних, духовних потуг. За різних часів традицію історієписання представляла ціла галерея діячів – писці, жерці, хроністи, монахи-літописці, відлюдники-переписувачі, мандрівні мужі, антиквари, ерудити, придворні історіографи, мислителі нового часу, поважні члени університетських корпорацій, любителі-аматори, незалежні дослідники та ін. Усі вони століттями прокладали шлях до перетворення Клію від служительки мистецтва до навчительки життя, від хранительки фактів до порадниці прагматичного розуму, від філософської візіонерки до науки про історичну людину»²⁰. «Про історію, – продовжує він, – її значення й місце у житті кожного суспільства тривають нескінченні фахові (і не дуже) суперечки. Проте реальне усвідомлення історієписання як культурного й духовного феномену в суспільному житті зазвичай відбувалося лише з висоти історичного часу»²¹. Академік В. Смолій у своїй науковій творчості виходить з того, що історія як наука залишається зіпертою, головним чином, на людський досвід і його антропологічне, культурологічне осягнення в найрізноманітніших виявах історичного буття. Справжній фах історика, на його думку, здобувається завдяки багаторічній роботі з джерелами, складним і повсякденним зкусиллям думки навколо тлумачень фактів і подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими та молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів і нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчутти історичний час та історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо.

Академік В. Смолій, очолюючи державні, академічні і громадські фахові корпорації істориків (зокрема, йдеться про Українську академію історичних наук, фундатором якої він виступив у 1999 р. і реанімував у 2017 р.), є справжнім лідером професійної спільноти і виявляє турботу про інтелектуальний і матеріальний стан українських істориків. «На сьогодні існування, точніше буття цеху істориків як спільноти, – зазначає вчений, – забезпечують конкретні й живі люди – представники кількох поколінь, різного віку, досвіду, відмінних творчих можливостей, зацікавлень, уподобань і досягнень, у чомусь неперевершені фахівці, а у чомусь – недосконалі (як усі ми) люди зі своїми чеснотами й вадами. Розірвати цей людський, комунікативний зв'язок, цей самобутній ланцюг поколінь насправді означає знищити середовище, в якому він плекається десятиліттями. Хотілося б,

---

¹⁹ Там само. С.8

²⁰ Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія з нагоди 60-річчя // Укр. іст. журн. 2017. № 6. С. 14.

²¹ Там само.

щоб наше суспільство та громадськість замислювалися, переймалися, опікувалися не лише утилітарними і прагматичними проблемами ціни, вартості, а й культурними та інтелектуальними потребами. Адже неможливо спроектувати й, урешті-решт, збудувати успішне майбуття, спираючись на морок забуття своєї минувшини»²².

Для розвинутого громадянського суспільства не існує закритих, табуйованих тем. Сильна нація не соромиться своїх незручних питань у розумінні історії. Справжня історія завжди патріотична. У цьому глибоко переконаний академік В. Смолій: «Коли мова заходить про історика-патріота, то важко обійтися без згадки про історика-антипатріота (і ще багато влучних синонімів можна тут підібрати). Проте, мені здається, що правда історії (якщо вона не препарована ідеологічно, а справжня) завжди є патріотичною»²³.

Донесення історичних знань до суспільства здійснюється через ЗМІ, Інтернет, музеї, бібліотеки, кіно та ін. Найефективнішим, очевидно, каналом є шкільна історична освіта. Академік В. Смолій завжди вважав справою честі і обов'язком академічного історика брати участь у творенні підручників з історії. Понад 37 років, зокрема, зберігає свою функціональність, востребуваність його підручник з історії України для 7 класу середніх навчальних закладів. Це абсолютний рекорд – жодна інша навчальна книга з історії ще не наближалася до таких показників. В. Смолій має свою чітко окреслену позицію щодо підручникотворення і вдосконалення дидактичних засад історичної освіти: «Передусім треба відділяти підручникове знання від наукового, історичного знання. Це різні форми знань, так само, як різними формами знань є мас-медійне знання і те ж наукове знання. У нас же це все досить часто плутають. І найбільша проблема нинішнього підручника – складніша. Справа не в тому, що хтось прагне висвітлювати історичний процес з етноцентричних, а хтось – із антропоцентричних позицій. Проблема полягає в тому, що підручник, коли він доходить до школяра або вчителя, часто виявляється далеко не інтелектуальним продуктом лише одного автора, а продуктом узгоджених позицій. Тобто утворюється такий ланцюжок: спочатку автор подає рукопис; далі відбувається рецензування, подаються зауваження, які автор зобов'язаний врахувати. Далі з'являються відгуки фахівців, подекуди дуже критичні. І автор квапливо починає шукати вихід з цього становища, згладжує всі “гострі кути”, а в результаті авторське бачення нівелюється»²⁴.

Акцентувати увагу на творчих планах і перспективних проектах або ще не реалізованих мріях, коли йдеться про таку масштабну особистість як академік Валерій Смолій, було б занадто тривіальним і банальним. Ще з початку своєї наукової кар'єри В. Смолій завжди бачив і розумів логіку розвитку історичної науки, умів прогнозувати її подальші шляхи і можливі трансформації. Він, на подив, має унікальне відчуття до перспективних і популярних проектів. Ніхто не

---

²² Там само. С. 16.

²³ Академік Валерій Смолій: Правда історії, якщо це така правда, завжди патріотична // День. 2011 р. 14 липня.

²⁴ Там само.

може пригадати, щоб якийсь дослідницький проект, ініційований академіком В. Смолієм, застарів уже під час його реалізації, хоч, насправді, така ситуація досить часто виникала у гуманітаристиці, особливо у зв'язку з політичною нестабільністю в Україні, досить частою зміною влади чи політичного режиму. Перспективні проекти є і вони будуть реалізовані, бо модерний етап розвитку історичної науки в Україні і світі відкриває нові теми для досліджень. Очевидною є тенденція до сегментації колись єдиної історичної дисципліни на багато самостійних, плідних галузей: соціальна історія, політична історія, історія повсякденності тощо. Крім того, з'являються нові методики та методології дослідження. «Але треба при цьому пам'ятати, – зауважує академік В. Смолій, – що той шлях, який пройшла західна історична наука, бере свій початок з кінця XVIII ст., а перші вагомі результати реально з'являються в XIX столітті. Ми ж вважали, що подолаємо цей шлях у форсованому темпі, – достатньо запозичити матрицю і накласти фактаж. Проте не завжди просте рішення – результативне. Незаперечно одне – українська історична наука неухильно і впевнено інтегрується в загальноєвропейський історіографічний процес»²⁵.

Олександр УДОД

---

²⁵ Там само.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ
ІДЕНТИЧНІСТЬ
РЕГІОНАЛІСТИКА

Василь ТКАЧЕНКО

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ: ВИКЛИК ЧАСУ

«Кожен з нас має лише одне істинне
покликання – віднайти шлях до самого себе»
Герман Гессе

Агресія Росії проти України, що триває вже понад п'ять років, поставила проблему цивілізаційної самоідентичності України в ряд екзистенційних, пріоритетних і невідкладних. Протиставлення «Ми – Вони» в національній самосвідомості завжди присутнє, і тут немає нічого принципово нового. Однак у «час миру» воно набуває гуманістичного наповнення, а в «час війни» неминуче стає демонстративно войовничим за змістом і формою.

Така логіка суспільного процесу, і хто її ігнорує – той програє. Доводиться визнати, що наші безмежні толерантність та політкоректність не раз в історії України оберталися втратами. Значною мірою це повторилося й у новітній добі втратою території Криму. А до цього ми втратили довіру з боку критичної частки населення Криму: не зуміли своєчасно і належним чином ані протистояти інформаційній інтервенції Росії, ані запропонувати позитивну, привабливу і доступну для розуміння широких народних мас цивілізаційну альтернативу модернізації суспільного життя як у Криму, так і в Україні в цілому.

А звідси і результат: сон розуму породжує чудовиськ. І приклад цього – агресія Росії проти України. Ця нова для нас ситуація потребує наукового переосмислення домінуючих тенденцій у світі й переоцінки наявних внутрішніх резервів задля розв'язання нагальних проблем. Україні насамперед потрібні невідкладні радикальні реформи, що забезпечили б потенціал виживання та перемоги. Причини відсталості України вже давно всім відомі: це викривлена система української економіки, де лівова частка фінансів сконцентрована в руках великого бізнесу. І це при тому, що практика ХХ ст. довела: лише середній клас спроможний забезпечити основу економічного розвитку держав світу. Відсутність у державі рівного доступу громадян до природних і політичних ресурсів для задоволення своїх потреб та інтересів призводить лише до соціального розколу, погіршення умов функціонування науки і освіти, деградації системи охорони здоров'я тощо.

Тобто, на практиці маємо країну без середнього класу і державу, що обслуговує переважним чином інтереси олігархів. В такій державі є лише дві базові

соціальні категорії: багатії та наймити. Між ними – соціальне провалля, ледь при-
трешене чиновним людом.

Подолання розколу: на перевалі

«Що ми за народ такий?» – це запитання століттями ставлять собі українці і не знаходять чіткої відповіді. І революція 1991 р., і Помаранчева революція 2004 р., і Революція гідності 2013–2014 рр. так і не забезпечили реалізації того ідеалу соціальної справедливості – «Україна без пана і наймита» – втілення в життя проекту соціально відповідальної держави, про який мріяли і мріють мільйони українців. А втім, потенційна історичність будь-якої нації виявляє себе лише тоді, коли спільнота досягає належного рівня національного самоусвідомлення і втілення цього національного ідеалу на шляху реалізації системи цінностей ліберальної цивілізації. Бо ж в ліберальній цивілізації існування нації спирається на свідому волю її представників, бо ж нація – це, насамперед, колектив людей, які хочуть бути державою, і щоденно відчувають, що стають нею. Саме тому в деяких мовах слово «нація» вживають як синонім слова «державна».

Як далі жити за таких умов? Насамперед, слід не драматизувати ситуацію, а мислити глобально та діяти локально. Треба усвідомити, що глибокий соціальний розкол в Україні, як, власне, і в усьому світі, – це вияв глобального процесу переходу людства від традиційної (селянсько-общинної) до ліберальної (переважно міської, індустріальної) цивілізації. Ця реальність сьогодення знаходить свій вияв у двох субкультурах та способах мислення. Так, у центрі уваги селянина – традиції своєї території, система обрядів і споконвічне розуміння системи цінностей: правди і кривди, добра і зла, порядності й свавілля. Селянин тяжіє до циклічного відтворення життя: «я живу так, як заповідали мої діди-прадіди». Але це психологія позавчорашнього дня. Нині до суспільно-політичного життя України вже увійшло перше покоління не з циклічним, а здебільшого лінеарним сприйняттям еволюційних суспільних процесів. Воно вже народилося у незалежній державі, то ж над ним не тяжіють комплекси «молодшого брата». На черзі – друге покоління, а там і третє, яке й завершить процес становлення сучасної України.

Однак на сьогодні процес лише розпочався. Те, що переважна більшість населення України мешкає нині в містах чи поселеннях міського типу, поки що принципово нічого не змінює. Отримавши за часів М. Хрущова паспорти, селянський люд заповнив і заповнив місто. Відбулося «оселянення» міст першим поколінням мігрантів із села, а друге – народжене в містах (маргінальне) покоління, втративши звичну сільську соціонормативну культуру, ще не піднялося до рівня опанування кращих набутків світової індустріальної (ліберальної) цивілізації, не усвідомило перспективи прогресу, поступу (лінеарності) історичного процесу.

Саме на цей факт розколу українського суспільства ще в 1990 р. звертав увагу академік Омелян Пріцак: «Основна проблема історії України в тому, що велика (якщо не більша!) частина українського населення аж до наших часів, а то й у наші часи, все ще живе у системі циклічного думання. Тому в нашому випадку ми

маємо до діла, властиво, не з однією, а з двома спільнотами, де обидві ці системи думання (циклічна та лінійна) існують паралельно біля себе і утруднюють нормальний перехід так званої “народної маси” (із циклічним думанням) до свідомої структурної суспільності (з лінійним думанням)». Інакше кажучи, утруднюють перехід від антропології до історії, тобто від стихійного відтворення життя, згідно з традиційними стереотипами, до самоусвідомлення себе як суб’єкта історії, господаря власної долі¹.

Але що кивати на народ? Біда в тому, що самі владні структури, борсаючись у пошуках «золотого ключика» до дверей у царство ліберальної цивілізації, впродовж чверті століття незалежності ніяк не спромоглися усвідомити специфіку української історії. Вони нездатні досягнути своєрідності менталітету українського народу, оригінальності його культури – цього своєрідного генетичного коду суспільства, який невідворотно й органічно відторгатиме будь-які нововведення, що суперечать його естwu. Згадати хоча б характеристику української вдачі Миколою Костомаровим: «Заможні сім’ї вивищуються над масою й шукають над нею переваг, і за те маса їх ненавидить; але у маси немає розуміння, щоб позбавити людину самодіяльності, немає начал поглинання особистості общинністю»².

Можновладці повинні усвідомити, що існуючий нині в Україні соціальний розкол – це особливий патологічний стан перехідного суспільства, який характеризується гострим протиріччям між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою, з одного боку, й домінуючими нині в світі ліберальними соціальними відносинами – з іншого. Нині ми перебуваємо на перехідному етапі розвитку суспільства, що характеризується розпадом традиційної спільноти, появою в ній двох соціальних категорій із протилежними уявленнями про спосіб життя, конкуренцією двох рівнів потреб, двох рівнів сприйняття суспільних відносин і їхньої оцінки, зрештою – розколом культурної основи відтворювальної діяльності людей. Якщо існування двох суспільних феноменів – Євромайдану й Антимайдану – так і не переконало декого в наявності цієї фундаментальної проблеми, то це лише свідчення того, що розкол аж надто глибоко проник в суспільну свідомість. Зарадити цьому становищу практично нікому, крім зубожілої інтелігенції, зокрема, вчених-суспільствознавців.

А ще два десятки років тому ми попереджали: «в суспільстві формуються дві конкуруючі субкультури (традиційна і ліберальна), які зумовлюють його дискомфортний стан, що таїть у собі потенційну можливість спроб нанести одна одній останній, завершальний удар, принаймні вчинити погром правлячої чи духовної еліти одної із сторін. Розкол, як ми переконуємось на власному досвіді, проникає в кожен суспільну клітину, відриває виробництво від споживання, робітника від робочого місця, де він може дати максимальну віддачу, науку від освіти, галузі і відомства один від одного. Суспільство характеризується загальною соціальною нерівноваженістю, розривом внутрішньосуспільних комунікацій, напруженістю

¹ Прицак О. Що таке історія України? URL: <http://haidamaka.org.ua/0208.html>

² Костомаров Н. Две русские народности. URL: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos38.htm>

відносин між широкими верствами народу і державою, між духовною елітою і масами, нескінченними конфліктами всередині політичної еліти»³.

Тоді, ще у 1998 р., ми наголошували на тому, що політична еліта України проявляє нездатність усвідомити розкол як внутрішню проблему суспільства, тяжіє до розуміння причин розколу як підступів зловмисників і конкурентів, яких потрібно виявити й викрити, а ще краще – знешкодити. Але це шлях в нікуди: так створювалися масові міфи й ілюзії, що приховували суть і причини суспільного розколу. А тим часом слід було б усім нам усвідомити: подолання розколу – питання не одного року, не однієї ідейно-політичної кампанії, а копітка повсякденна робота з культивування суспільного консенсусу, громадської цілісності, згоди. Остання досягається завдяки формуванню конструктивної системи ланок-посередників між цілим і його частинами.

Здебільшого таким інтегратором виступає сам державний апарат. Проте в умовах поглиблення розколу і масового активного спротиву заходам із консолідації суспільства до цього процесу слід було б долучити дві-три авангардні партії (з належною, а не сформованою «під вождя» ідеологією), могутню армію, потужні профспілки тощо. Тим часом в партійному будівництві ми пішли «попереду всієї планети»: наплодили сотні безхребетних партійок, на певному етапі фактично обеззброїли армію, а роль профспілок опустили «нижче плінтуса». Агресія Росії висвітлила ці проблеми, і тепер їм слід давати раду. Не виключено, що нинішній рівень дезорганізації, спричинений агресією, може відіграти навіть позитивну, животворну роль, мобілізуючи творчу потугу української нації. Проте не слід забувати, що перевищення «больового порогу» соціальної напруженості в Україні може викликати шок і депресію або ж спровокувати спустошливу відчайдушність, руйнівну для життя людини, суспільства, держави.

Подолання розколу потребує впровадження нових форм управління. Для цього слід відмовитися від сподівань на житейський глузд «хлопського розуму», усвідомити необхідність фундаментального дослідження суспільних процесів, нарощувати потенціал глибинного і масового переосмислення власного історичного досвіду, що, в кінцевому підсумку, уможливить усвідомлення національної самобутності як відправної точки входження в світову ліберальну цивілізацію із власними національними обличчям, гідністю і самоповагою.

Отож, куди несуть нас доленосні роки більш як чвертьстолітньої незалежності України? Чи здатні ми нарешті в сучасному глобалізованому світі досягнути власну цивілізаційну ідентичність: *ким ми були? ким ми є? і ким ми прагнемо бути?* На наш погляд, час і нам в Україні подивитися на світ ширше, де головний напрям пошуків має лежати в площині визначення Україною свого місця в сучасному глобалізованому світі в контексті модернізації. Ключем для продуктивних досліджень в Україні може бути положення М. Кастельса про суджений нам довгий шлях реконструкції суспільних інститутів зусиллями зростаючого на силі

---

³ Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Київ, 1998. С. 217.

громадянського суспільства *«від спільнот, створених на ідентичності спротиву, до висот ідентичностей нових проектів, що зросли на цінностях цих спільнот»* (тут і далі курсив наш. – В. Т.)⁴.

Не вузькі елітні групи, а лише сформовані в громадянському суспільстві широкі культурницькі громади можуть забезпечити в Україні на належному рівні процес самоідентифікації як самопрезентації себе у світі. Але в якому світі? Що він несе в собі? Який його домінуючий тренд?

Досвід цивілізаційного вибору в національному самовизначенні

Боротьба народів за національне самовизначення у XIX–XX ст., зазвичай, відбувалася в три етапи: 1) розвиток національної культури, заснованої на національній мові, та її практичне використання в освіті, управлінні та економічному житті; 2) здобуття політичних прав і політичного самоуправління – спершу у формі автономії, а зрештою – і повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизувала б усю домінуючу етнічну групу та включала в себе її освічені еліти, прошарки чиновників і підприємців, вільних селян та організованих робітників. Послідовність вирішення цих завдань могла варіюватися, але, як зазначав знайомий чеський дослідник Мирослав Грох, «траєкторія будь-якого національного руху вичерпувалася лише тоді, коли всі вони були виконані»⁵.

Як засвідчують й інші науковці, рано чи пізно ці питання постають перед кожним народом у період національного самовизначення. Так, за словами англійського дослідника Хью Сетона-Вотсона, проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей із певної спільноти вважає себе нацією або ж вчиняє так, нібито ця нація існує». Відомий німецький соціолог Макс Вебер зазначає, що в цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, яке знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її». Французький філософ Етьєн Балібар навіть наголошує, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент представити себе в іпостасі «обраного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка не минули і старі нації Європи, й нації Нового Світу⁶.

Так, починаючи з XIX ст., по усій Європі й частині територій Азії та Латинської Америки прокотилися три хвилі націоналістичних рухів. Однак скидається на те, що у XXI ст. насувається нова хвиля – четверта. Історичний імпульс першій хвилі дала Велика французька революція 1789 р. Під її впливом відбулося

---

⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php

⁵ Хрох М. От национальных движений к сформировавшейся нации // Нации и национализм. Москва, 2002. С. 135.

⁶ Цитаты из «Классика жанра». URL: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>; Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. Москва, 2003. С. 112.

об'єднання Італії в 1860 р. й Німеччини у 1871 р. Перша світова війна призвела до розпаду Австро-Угорської, Російської та Османської імперій з утворенням ряду незалежних держав. Було проголошено незалежність Ірландії. А вже після Другої світової війни в результаті звільнення від колоніальної залежності з'явилися нові держави у Африці й Азії. Цей процес завершився наприкінці ХХ ст. падінням Берлінської стіни й розпадом СРСР на ряд незалежних держав (Україна, прибалтійські республіки, Молдова, Грузія, Казахстан та ін.). Згодом відбувся кривавий розпад Югославії, а далі сталося мирне розлучення Чехії й Словаччини (щось подібне відбулося у 1905 р. між Швецією та Норвегією).

На разі на наших очах ХХІ ст. знову розпочалося під знаком націоналістичних вимог з боку Шотландії, країни Басків, Каталонії та Курдистану. Не варто забувати етнічну латентну напруженість у відносинах між валлонами й фламандцями у Бельгії. І це при тому, що в столиці країни Брюсселі розмістилися керівні органи Євросоюзу, які намагаються погасити конфліктність між двома етнічними групами й зберегти єдину державу з двома офіційними мовами.

Як гармонізувати ці процеси? Ліберальна ідея, що поширилася після Другої світової війни та створення ООН, акцентувала на необхідності подальшої інтегрованості світу, в котрому політичні об'єднання, такі, як Євросоюз, будуть відігравати значно більшу роль, ніж окремі держави. Висловлювалися передбачення, що усе людство буде інтегровано у загальносвітові інститути з рівними правами. Однак, всупереч прогнозам, в міру удосконалення міжнародного законодавства й інтенсивного укладення договорів про торгівлю й співробітництво між країнами, а також поряд з проривами в сфері засобів комунікації, фінансовою й економічною взаємодією й переміщенням мільйонів людей з одного місця в інше, одночасно все більш інтенсивніше поширювалося й прагнення до самотності, засноване на вивченні історії, етнографії, культури й мови різноманітних суспільств, які стали виступати з вимогами самовизначення й створення незалежних держав. В окремих випадках це призводило до виникнення політичних рухів, що виступали під націоналістичними гаслами вимоги незалежності.

Чи ж може сама лише політична незалежність, не наповнена новим ліберальним цивілізаційним змістом й не втілена у соціально відповідальну державу, зарадити справі? Судячи з усього, – ні! Й проблема саме в цьому, а не просто у захисті культури, традицій і мов від загрози нівелювання в нинішньому глобалізованому світі. А тому назріла необхідність переосмислення нинішньої Україною першочерговості тих чи інших завдань перед викликом часу. Бо майже три десятиліття незалежності, впродовж яких нам так і не вдалося вийти хоча б на рівень ВВП 1990 р., дещо остудили наш романтичний запал щодо набуття нової якості на шляху форсованої євроінтеграції. І це, можливо, на краще, тому що націленість на порив до майбутнього має бути співмірною наявним ресурсам, у тому числі й інтелектуальним.

По-перше, маємо усвідомити, що старт до піднесення економіки України був узятий з дуже низького рівня, а для досягнення помітних результатів потрібен

час. По-друге, економічне піднесення нині значною мірою вже залежить від ситуації з безпекою на Донбасі. По-третє, нинішній глобальний клімат в цілому несприятливий, в тому числі й для України. По-четверте, заради зниження дефіциту Україні доведеться вдатися до фіскальних обмежень. І, нарешті, по-п'яте, слід виходити з того, що Україна надто залежна від зовнішніх партнерів⁷.

І фактор залежності від зовнішнього світу стає дедалі вагомішим і відчутнішим для кожного із нас. То ж маємо сприймати його як доконаний факт. Нині вже нікого не дивує, що ми живемо у несправедливому, немилосердному й високо конкурентному світі. Про це відомий англійський дослідник – колишній радник Тоні Блера, а згодом директор Лондонської школи економіки Ентоні Гіденс писав ще на початку третього тисячоліття. Але те, що соціальна нерівність сягнула в сучасному глобалізованому світі воістину фантастичних масштабів, вразило в січні 2016 р. навіть бувалих аналітиків Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у Давосі. А й справді – 50 % загальносвітового багатства належить нині «елітному» 1 % найбагатших людей, ще майже 45 % – вузькому прошарку заможних людей, які становлять лише одну п'яту частину населення Землі. Решті ж усього людства – а це близько 80 % населення світу – належить приблизно тільки 5 % глобальних статків⁸.

Осмилення цієї ситуації викликає тривогу: якщо існуюча динаміка перетоку грошей від найбідніших верств населення до найбагатших триватиме й надалі, то рано чи пізно справа дійде до «фінансового Апокаліпсису», коли 1 % багатіїв перевершить у своїх статках 99 % громадян усіх держав світу. Тож немає нічого дивного, коли наука визнає, врешті-решт, нерівність – економічну, соціальну, політичну та етнокультурну – головною проблемою сучасності.

Звісно, ніхто не закликає до повної рівності (власне, до зрівнялівки), яка б не стимулювала до активності, включаючи активність на ринку праці, прагнення до здобуття конкурентної професії. Однак, як зазначає академік Елла Лібанова – директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, соціально небезпечною є нерівність за доходами, бо вона є першопричиною усіх інших видів нерівності. Вона зменшує можливість здобути якісну освіту, мати гідну чи хоча б прийнятну роботу, а в подальшому прирікає на бідкування в житті. Зазвичай, люди з високими доходами живуть довше за бідних, а, маючи добре здоров'я, є більш конкурентоспроможними.

Характерною ознакою нерівності в Україні, зазначає Е. Лібанова, є неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні половини працюючих. Нерівність є безпосереднім чинником

⁷ Яресько назвала пять основных вызовов для Украины – новости Укринформ. URL: <http://www.ukrinform.ru/rubric-economix/2003008-aresko-nazvala-pat-osnovnyh-vyzovov-dla-ukrainy.html>

⁸ Может ли неравенство быть справедливым? // Экономика и жизнь. URL: <https://www.eg-online.ru/print/article/304966/>; Давос-2016: Восемь основных тем Всемирного экономического форума. URL: expert.in.ua/print/109/0/4190/

криміналізації суспільства, зокрема, корупції, оскільки провокує втручання в політику та державне управління осіб з високими доходами, підштовхує останніх до спрямування значної частини доходів на хабарі високопосадовцям задля використання їхніх можливостей у власних економічних інтересах. Як наслідок, корупція вийшла далеко за межі тих видів діяльності, де вона традиційно концентрується – поліція, суди, чиновництво, і поширилася чи не на всі сфери суспільного життя. Врешті-решт, така несправедливість у той чи інший спосіб зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти, гострота яких прямо пропорційна ступеню нерівності.

А в умовах російської агресії проти України такий розвиток подій стає особливо небезпечним, оскільки різні за матеріальним статусом групи населення нашої країни по-різному реагують на антиукраїнську інформаційну складову гібридної війни. За результатами соціологічних досліджень Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), матеріально забезпечені громадяни України назагал не сприймають інформації ЗМІ Росії щодо природи та завдань Революції гідності, становища російськомовного населення в Україні, впливу США і НАТО на українську політику тощо. Натомість ті, кому бракує коштів, найчастіше займають протилежну позицію, оскільки вони незадоволені своїм становищем і провину за це покладають тільки на владу. Це становить ризик для української державності, який можна дещо знизити шляхом підвищення рівня матеріального забезпечення людей, проведення систематичної роз'яснювальної роботи. Тому, зазначає Е. Лібанова, «нинішня модель поведінки в Україні, яка припускає і навіть схвально ставиться до несплати податків, до хабарів, взагалі до різних видів порушення законодавства, має бути зламана, хоч би яких зусиль це потребувало. Інакше всі декларації про відданість європейському шляху розвитку залишаться, у кращому разі, гаслами»⁹.

Отже, маємо критично поставитись до самих себе. Нинішня влада отримала від попередників не найкращу спадщину. І позитивним є вже той факт, що ми реалістично оцінюємо те, що маємо: нестабільну демократію; хитку правову систему; відсутність незалежного суду; політично орієнтовану правоохоронну систему; заангажованість і підконтрольність значної частини провідних ЗМІ; критичну тінізацію економіки (за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі, рівень тіньової економіки упав від 41 % від ВВП у 2014 р., до 30 % у 2018 р., а, за даними Київського інституту соціології, у 2018 р. він становив 47,2 % від загального обсягу ВВП) і всього суспільного життя¹⁰.

Що найгірше – триває процес соціального витіснення (а то й відторгнення) певних груп населення, що зачіпає не лише справді знедолених, а й ті соціальні

---

⁹ Лібанова Е. Україна: глибина нерівності. URL: http://gazeta.dt.ua/article/print/snternal/ukrayina-glidina-nerivnosti-_html

¹⁰ Рівень тіньової економіки в Україні становить 47,2 % від ВВП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2797596-riven-tinvoi-economiki-v-ukraini-stanovit-majze-polovinu-vid-vvp.html>

категорії, які цілеспрямовано вибудовували своє життя у постійній боротьбі за можливість уникнути падіння вниз, скочування до рівня люмпенізованої робочої сили соціально неідеальних людей. Об'єктивно ці трудящі поставлені перед вибором альтернатив: яка система влади і форма державності є найприйнятнішою для них?

Звісно, за умов глобалізації вплив національної держави на виробничі й соціальні процеси послаблюється. Однак це не знімає відповідальності з правлячого політичного класу. Як миритися з тим, що проголошені під час виборчих перегонів обіцянки різноманітних партій часто не виконуються. Тож неминуче ставиться під сумнів легітимність парламентської демократії взагалі. Коли соціальна нерівність у суспільстві стає нестерпною, то й сам інститут приватної власності втрачає свою легітимність. Більше того – легітимність втрачають не лише несправедливо нажите багатство, а й влада, що потурає олігархам.

А тим часом в українському суспільстві дедалі виразнішим є соціальне розшарування. Воно загрожує подальшим поглибленням протистояння в суспільстві. З одного боку, соціально просунутий сектор праці, пов'язаний, зокрема, з інформаційними технологіями, часто тяжіє до пошуку нової геометрії влади не в самій Україні, а в країнах Європейського Союзу, зокрема, в Польщі. З іншого – представники депресивних староіндустріальних регіонів або ж тяжіють до утвердження політики «сильної руки» на кшталт Росії, або ж демонстративно йдуть на розрив з існуючою в країні соціальною логікою «дикого капіталізму», домагаються автономії від державних інституцій, відкидають систему ринкових цінностей та різноманітні зваби новітніх технологій. Частина з них впадає в релігійний фундаменталізм, а частина втягується в низові структури кримінальної та напівкримінальної економіки, поповнює їх воєнізовані загони.

Горизонти цивілізаційних поривань

Враховуючи такі неутішні стартові позиції, наші політики мають дати відповідь і на третє питання самоідентичності України: *ким ми прагнемо бути?* А це потребує наявності як суспільно-політичного проекту на майбутнє, так і політичної волі задля його реалізації. «Нація, – зазначав французький соціолог Е. Ренан, – це кінцевий результат тривалої роботи, жертвності й відданості... Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією... Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит»¹¹.

І, як результат, готовність іти до кінця. Саме тому у наведеному визначенні Е. Ренана (одному з багатьох в науці) чітко сформульовані, насамперед, ті складові поняття «нація», які відображають суб'єктивну, «вольову» грань її існування.

---

¹¹ Ренан Э. Что такое нация? URL: www.hrono.ru/statii/2006/renan_naci.php

Це саме те, чого нам іноді так не вистачає. А тим часом маємо виходити з того, що динаміку суспільного поступу визначає потенціал напруги між набутиим досвідом нації та горизонтом її поривань: що менш осмислений досвід минулого, то більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки: що більший рівень самоусвідомлення власного досвіду й наявного ресурсу, то реалістичніші конкретні плани і завдання модернізації країни в процесі самовизначення нації, її цивілізаційного вибору.

Як впливає із світового досвіду, саме ця тенденція до модернізації виявила себе у другій половині ХХ ст. У той час ситуація холодної війни трансформувала світобачення багатьох країн під кутом протистояння цивілізаційних моделей Заходу і Сходу. Тож задля консолідації західної цивілізації у її протистоянні зі Сходом й було зроблено ставку на прискорену модернізацію ряду провідних країн – задля зміцнення позицій ліберальної системи цінностей. *Процес модернізації часто стали сприймати вже не як спонтанний прояв іманентного розвитку чи часткових запозичень, а як модель цілеспрямованого втягування певних країн у систему, коли одна чи кілька держав ініціюють і беруть на себе повноту відповідальності за модернізаційні перетворення на підопічних територіях.*

Прикладом, з урахуванням факту певної умовності, може слугувати післявоєнна політика США щодо Німеччини та Японії, коли у процесі практичного впровадження модернізаційних трансформацій відбувалося переплетення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Унаслідок здійснення цього курсу Німеччина, передусім західна частина, виявилася складовою, а згодом і ключовим елементом конструкції європейської модерності. Непростий шлях подолали в цьому напрямі й деякі інші країни Європейського континенту, включаючи Італію, Іспанію, а пізніше Польщу й Угорщину та низку інших країн колишнього соціалістичного табору, які поступово інтегрувалися в Євроатлантичну цивілізацію модерності.

Показово, що модернізація все-таки вийшла за межі традиційних країн Заходу. Свідченням того є не лише «японське диво», а й поява динамічної групи інших азійських держав. Як зазначав президент американської Ради з досліджень в соціальних науках (Social Science Research Council) Крейг Калхун, серед азійського керівництва почастишали месенджи, що внутрішній розвиток їхніх країн цілком і повністю залежить від того, добре чи погано управляється сама країна. Однак, авторитетно заявляє Калхун, «насправді успішний чи неуспішний розвиток окремої країни багато в чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї зажадає решта світу і наскільки він [світ] дозволить їй успішно розвиватися». Як приклад, Калхун пояснює успішний розвиток Південної Кореї не лише такими внутрішніми факторами, як висока норма накопичень, трудова дисципліна й вдалі технологічні впровадження: «Однак, насправді ви повинні поглянути на розстановку політичних і економічних сил у світі, яка й призвела до появи у Кореї можливості досягнути цих успіхів»¹².

---

¹² Калхун К. Теория развитого капитализма. «Эксперт» №7 (501). URL: http://m.expert.ru/expert/2006/07/interview_kalhun_69378/

Ще один приклад – різниця у тому, як розвивалися на переломі XX і XXI ст. Росія й Китай. Звісно, багато що залежало від різних стартових умов, від стану того чи того суспільства. Але не можна скидати з рахунку й те, що на момент початку реформ «Китай користувався значно більшою прихильністю з боку Заходу, ніж Росія. А зовнішні умови часто виявляються не лише немаловажною деталлю, але й вирішальною. Адміністрація Рейгана робила все можливе для колапсу Радянського Союзу. Ставлення до Китаю було прямо протилежним – США робили все можливе, щоб переїми в китайському суспільстві відбулися виключно мирним шляхом. Праві були США чи ні, але вони вирішили, що буде на краще повний колапс СРСР й поступова еволюція Китаю. Оцей зовнішній тиск зокрема й обумовив різницю в сценаріях розвитку Китаю і Росії»¹³.

От в такий спосіб і відбулася поява «азійських тигрів» на світовому ринку в останній чверті XX ст. Їх відносно запізнення традиційно пояснювалося своєрідністю цінностей сакрально-трансцендентного виміру, які часто не корелювалися з секулярним змістом християнських за своїм походженням соціально-економічних структур. Однак, як підтвердив історичний досвід, специфіка «східної модернізації» якраз і полягає в тому, що здійснюється саме на засадах посилення традиційної общинності: Японія демонструє своєрідний «комунальний капіталізм», змінюючи лише «суб'єкта-адресата» патріархального колективізму і патерналізму та не порушуючи самого типу общинної свідомості. В результаті розчиненість у традиційному колективі змінюється злиттям з колективом підприємства, вірність роду – відданістю фірмі, відчуття патерналістської турботи з боку общини – почуттям соціальної захищеності. Як наслідок, вільний індивідуалізм західного типу модернізації замінюється культивуванням традиційних форм колективної свідомості та наповненням їх новим, індустріально орієнтованим змістом. Таким чином, практика довела можливість глибинної трансформації масової свідомості, виведення її із стану циклічності й піднесення до рівня лінеарності за умови поєднання західного раціоналізму з етнокультурною своєрідністю Сходу.

Однак, ще раз наголосимо, ця тенденція не спрацьовує автоматично. Наприклад, що стосується країн так званого третього світу, то більшість із них не лише не змогли запропонувати якогось альтернативного проекту, а й виявилися нездатними віднайти ефективні локальні варіанти модернізації хоча б у межах часткової відповідності вимогам часу, коли б, наприклад, кілька галузей колоніальної економіки обслуговували модернові інтереси капіталу метрополії.

Країнам капіталістичної периферії, що не зуміли вписатися у світовий розподіл праці, судилася сумна доля. І це не було несподіванкою. Ще наприкінці XX ст. американський дослідник Іммануїл Валлерстайн зазначав, що в регіоні кризової «південної дуги» становище у XXI ст. вкрай погіршиться: «тут наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу – від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляться просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу в наступно-

¹³ Там же.

му столітті. Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні як робоча сила, ні як споживачі»¹⁴.

На превеликий жаль, результати цілеспрямованого втягування України в процес модернізації виявилися для нашої країни вкрай неоднозначними. Залишаючи більш широкий аналіз фахівцям-економістам, пошлемося лише на матеріали круглого столу «Американсько-українські відносини: рекомендації з погляду минулого», проведеного Інститутом Кеннана у міжнародному науковому центрі ім. Вудро Вільсона (Woodrow Wilson International Center for Scholars). На цьому заході перший посол США в Україні Вільям Міллер заявив, що **США зробили «величезну структурну помилку», продемонстрували «інтелектуальну зверхність» перед Україною в момент вироблення плану радикальних економічних реформ**. «Ми просто не розуміли тих величезних економічних викликів, які стояли перед Україною в момент її переходу від комунізму до вільного ринку. Ми підштовхували Україну до проведення земельної реформи, до кінця не розуміючи всіх обставин... Ми сліпо наслідували американську модель, яка не могла слугувати добрим прикладом в українських реаліях». Не маючи відповіді на питання, як забезпечити найсправедливіший перерозподіл державного майна в посткомуністичних країнах, США не змогли запобігти виникненню в них класу «олігархів та крадіїв державного майна»¹⁵.

Таке визнання американського високопосадовця зовсім не знімає провини з української сторони. Слід врешті усвідомити, що після проголошення незалежності вихідним пунктом нашого мислення має бути повна відповідальність за долю країни. Навіть з поправкою на те, що суверенітет у добу глобалізації не може бути абсолютним і повним. Бо остаточне рішення залишається все таки за нами. В тому числі й відповідальність за те, які наукові теорії та моделі ми залуцаємо до опрацювання національної стратегії реформ.

Тож поточні невдачі на ниві модернізації незалежної України не повинні спонукати нас до відмови від стратегічної та операційної підтримки з боку США. Тут існує ризик того, що український політичний клас, залишившись сам на сам, замість змінювати країну, звично порине у внутрішні розбірки, крадіжки та самознищення. За умов невщухаючої агресії Росії проти України такий сценарій міг би загрожувати Україні розпадом і втратою державності. Ефективний заслон такому розпаду могли б скласти представники громадянського суспільства, інтелектуальна еліта нації, якій належало б сформулювати смисли й консолідувати навколо них національних політичних лідерів, здатних створити Україну без класу «зайвих» людей. А це означає не тільки вироблення сучасної інклюзивної економічної моделі, а й забезпечення національної злагоди навколо минулого,

---

¹⁴ Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика // Свободная мысль. 1996. №5. С. 37–38.

¹⁵ Смаглій К. «Україна може швидко змінити ситуацію і стати знову цікавою Заходу». Колишні послы США дали рекомендації новопризначеному держсекретареві Джону Кері // День. 2013. № 20. 5 лютого. С. 3–6.

сьогодення та майбутнього. Адже через внутрішні чвари та оманливі компроміси з агресорами ми не раз уже втрачали державність, території й життя людей.

Ризики й загрози новітнього тренду ідентичності

Наразі постає питання про визначення тієї основної ланки, потягши яку, можна було б поступово витягти увесь ланцюг посталих перед Україною проблем. Відштовхнемося від популярного твердження про те, що «немає пророка у власній Вітчизні». Що ж нам підкажуть доброзичливці із закордоння? На нашу думку, певного рівня істини дійшов американський авторитетний журнал «Foreign Affairs», який у номері за грудень 2018 р. зазначав: **«Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією»**. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн... Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою, і екзистенційною загрозою для майбутнього Російської Федерації».

А тим часом журнал констатує, що характер висвітлення агресивних дій Росії проти України у світовому інформаційному полі «продемонстрував вплив наративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні». І в цьому вбачається велика загроза утвердження суверенітету Української держави, оскільки російський наратив вносить «певний ореол двозначності й розмиває статус України як жертви агресії. Це має змінитися, якщо Київ хоче добитися тієї підтримки, яку він відчайдушно потребує... Слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств»¹⁶.

З нашого боку залишається лише порадуватись, що західні автори підтримали той напрям інформаційної діяльності, що уже котре десятиліття провадиться науковцями Академії наук України, в тому числі дослідниками Інституту історії України та Інституту всесвітньої історії. І здійснюють вони місію утвердження національного наративу, попри існуюче мізерне фінансування науки й всупереч заявам окремих урядовців на кшталт: «Віддача від науки – нуль!».

Але слід зважати на те, що й на Заході громадська думка часто уникає принципової оцінки тих чи інших подій в історії України. Хрестоматійним прикладом може бути ставлення правлячих кіл Європи до Голодомору 1932–1933 рр. Так, в минулому, попри достатню поінформованість про штучність цієї трагедії, мовчання західних діячів було часто зумовлено кон'юктурою політичної ситуації: лідери демократичних держав заплющували очі на злочини комуністичного режиму, вбачаючи в ньому союзника у боротьбі з нацизмом. Деякі нинішні

¹⁶ Foreign Affairs: Запад обязан предотвратить удушение Украины. URL: <http://inosmi.info/foreign-affairs-zapad-obyazan-predotvratit-udushenie-ukrainy.html>

керівники Заходу теж готові забути криваві злочини проти України заради того, щоб умиротворити Росію й мати гарантований доступ до газової труби та велетенського ринку збуту своїх товарів.

Що ж стосується положення «Foreign Affairs» про «необхідність захищати ті цінності», котрі лежать в основі західних суспільств, то тут ситуація ще складніша, ніж те може здатися. На превеликий жаль, ідея ліберальної демократії в очах українського виборця дещо втратила свою привабливість. І тому були свої причини.

Ще зовсім недавно – від початку 1970-х до середини першої декади 2000-х років – в результаті «третьої хвилі» демократизації (С. Хантінгтон) число країн, віднесених до «електоральних демократій», збільшилося від 35 до 110. Відповідно ідеологія ліберальної демократії була піднесена в суспільній свідомості України до рівня стандартної форми правління – якщо не в практичному житті, то принаймні потенційно. Однак паралельно виявилася й зворотна сторона ліберального світового порядку. В державах з розвинутою демократією вкрай небезпечно заявило про себе різке зростання соціальної нерівності. Як наслідок, починаючи із середини 2000-х років, поступ до все більш відкритого й ліберального порядку загальмувався, а потім і зовсім набув зворотного напрямку. Не останню роль в цій зміні курсу відіграли й дві фінансові кризи. Перша із них вибухнула на американському ринку субстандартних іпотечних кредитів у 2008 р. і призвела до Великої рецесії, а друга, що стала загрозою всьому Європейському союзу, була спровокована борговою кризою Греції (2010–2018). У обох випадках політика еліт призвела до різких спадів, зростання рівня безробіття й зниження доходів у мільйонів звичайних людей у всьому світі. Позаяк Сполучені Штати та Європейський Союз були лідерами й взірцями для ліберального світу, ці кризи й заподіяли шкоду репутації ліберальної демократії в цілому.

Оскільки практично у всіх регіонах світу загальна кількість демократій, порівняно з попередніми піковими роками, зменшилася, американський дослідник демократії Ларрі Даймонд назвав посткризові роки періодом «демократичної рецесії». Ряд авторитарних країн – насамперед Китай і Росія – стали все більш впевненішими в собі й напористішими. Китай став пропагувати «китайську модель» – відверто недемократичний, з європейської точки зору, шлях до розвитку добробуту. Що ж стосується Росії, то вона відверто протиставила себе «ліберальному декадансу» Європейського союзу і Сполучених Штатів. Деякі держави – Угорщина, Туреччина, Таїланд і Польща, котрі в 1990-ті роки здавалися успішними демократіями, відкотилися назад до більш авторитарного правління. «Арабська весна» 2011 р., зруйнувавши диктатури на Близькому Сході, вщент розбила надії на торжество демократії в цьому регіоні світу, коли Лівія, Ємен, Ірак і Сирія погрузли в громадянських війнах. В цій ситуації Сполучені Штати Америки виявилися безпорадними надати «демократичній хвилі» нового потужного стимулу, чи хоча б стабілізувати ситуацію.

Ще більш несподіваними і, можливо, більш значущими стали два результати загальнонаціональних голосувань у 2016 р.: на референдумах у Великобританії за

вихід із Європейського союзу і обрання Дональда Трампа президентом Сполучених Штатів. У обох випадках виявила себе стурбованість виборців, викликана економічними проблемами, що відбилися на становищі робітничого класу, який зіткнувся з втратами робочих місць і наслідками деіндустріалізації. Не менш важливими виявилися антиіммігрантські настрої у розвинених країнах світу.

Ідеологічні баталії ХХ ст. традиційно знаходили свій вияв у протистоянні лівих і правих навколо економічних питань. Ліві прогресистські сили відстоювали інтереси трудящих, виступали за більшу рівність, захищали профспілки, формували соціал-демократичні партії, вимагали якомога якіснішого соціального захисту і більш справедливого – з їх точки зору – розподілу економічних благ. Праві, навпаки, вимагали більшої свободи, що в їхньому розумінні означало зменшення участі уряду в економіці і збільшення прав представників приватного сектору.

Особливістю другого десятиліття ХХІ ст. стало істотне зрушення: замість цього протистояння лівих і правих, судячи з усього, висувається конфлікт, пов'язаний із визначенням ідентичності. Ліві менше переймаються питаннями загальної економічної нерівності – нині вони, скоріше, піднімають на щит проблеми захисту прав широкого кола різноманітних груп, які вважаються маргінальними: чорношкірих, іммігрантів, жінок, латиноамериканців, ЛГБТ-співтовариств, біженців тощо. А праві, між тим, заявляють про себе як про патріотів, котрі прагнуть захистити традиційну національну ідентичність, часто пов'язану з расовою, етнічною чи релігійною належністю.

Перенесення акценту на світовій політичній арені (не виключено, що в значній мірі – штучне!) саме на ці життєві мотиви дає нам можливість достеменніше пояснити специфіку нинішнього світового хаосу. **Йдеться про новий феномен сьогодення, котрий називають «політикою ресентименту».** Аналітики приводять безліч прикладів, коли той чи той політичний лідер вдається до мобілізації своїх послідовників, експлуатуючи їхні групові образи. Широко нагнітається почуття приниження чи підозри, людей переконують, що ними зневажають або ж їх недооцінюють. А відтак комплекс цих відчуттів, названих ресентиментом, вимагає, мовляв, публічного відновлення зганьбленої гідності такої групи¹⁷.

Цей глобальний виклик часу виніс на поверхню суспільного життя відповідних політичних лідерів. Найбільш очевидним є демонстративне педалювання ресентименту президентом Росії Володимиром Путіним. Провідною темою його геополітичних суджень є ставлення до розпаду СРСР як величезної трагедії, коли Європа і Сполучені Штати, на його думку, скористалися слабкістю Росії в 1990-і роки з метою розширення НАТО на Схід, аж до кордонів з Росією. Він не приймає почуття моральної переваги, що демонструється західними політиками.

¹⁷ Фукуяма Ф. Политика достоинства и судьба либерального порядка // Россия в глобальной политике, 28 августа 2019 г. URL: <https://globalaffairs.ru/print/number/Politika-dostoinstva-i-sudba-liberalnogo-poreadka-20175>

Він хоче, щоб до Росії ставилися не як до слабого регіонального гравця (вислів Обама), а як до великої держави. Так само угорський прем'єр Віктор Орбан у 2017 р. заявив, що його повернення до влади у 2010 р. ознаменувало момент, коли «ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути нашу країну, хочемо повернути собі самоповагу і повернути своє майбутнє». Своєю чергою уряд Си Цзиньпіна просторо описує «сто років приниження Китаю» і те, як Сполучені Штати, Японія та інші країни намагалися завадити Китаю набуту статус великої держави, що належав йому тисячоліттями.

Закономірно постає питання й для України – яким же є нині у світі механізм самовияву цього новітнього феномену – ідентичності? Аналітики, при наявній розбіжності трактувань, все частіше схиляються до того, що за будь-яких обставин кожна група – чи то велика держава, як Росія чи Китай, або ж виборці у США чи Великобританії – переймається думкою, що вони мають свою власну ідентичність, котра не отримує адекватного визнання з боку зовнішнього світу – чи то йдеться про націю, чи то про визнання якоїсь окремої спільноти з боку представників інших спільнот свого суспільства. Такі ідентичності можуть бути – і залишаються – безмежно різноманітними: як за належністю до тієї чи іншої нації чи держави, до тих чи тих релігійних переконань, за належністю до етнічної групи, сексуальної орієнтації чи статі. Усі вони є проявами одного і того ж феномена – політики ідентичності.

Ми в Україні часто грішимо тим, що гіпертрофовано віддаємо перевагу етнічній ідентичності. А між тим, дискурс навколо проблеми ідентичності часто яскраво засвідчує, що цей фактор не є основоположним у зростанні соціального напруження в сучасному світі. Головним трендом сучасної політики залишається все-таки економічна нерівність, що ужорсточилася впродовж останніх п'ятдесяти з лишнім років. Однак за цих умов й етнічна ідентичність стає тим каталізатором, за якого економічні претензії ущемлених верств населення стають набагато гострішими. Дійсно, багато з того, що ми розуміємо під економічною мотивацією, практично відбиває собою не просто бажання володіти багатствами й ресурсами, а й бажання позбутися відчуття національного приниження й неповаги.

Сучасна економічна теорія вибудовується на допущенні того, що люди є раціональними індивідами, що всі вони бажають здобути найбільшу для себе користь, тобто – підвищити матеріальний добробут. Однак якщо ми хочемо вірно інтерпретувати дії реальних людей у сучасному світі, ми маємо розширити розуміння людської мотивації за межі цієї простої економічної моделі, що домінує в сучасному дискурсі. Виявляється, що слід зважати й на людську психологію, котра є набагато складнішою, ніж те пропонує спрощена економічна модель. Такою тенденцією не слід зневажати – емоціональна дія, яку здатна вчинити на суспільство принижена група, яка вимагає відновлення своєї честі й гідності, може бути набагато сильнішою за вплив тих людей, котрі просто відстоюють економічну вигоду.

Отже, маємо усвідомити, що ідентичність цивілізаційного вибору є тривалим процесом переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови Української незалежної держави. Ідеться про ідентичність щодо «самої себе», принаймні в контексті адекватності результатів реформування України щодо задекларованих цілей політичного класу, з одного боку, і соціальних очікувань широких народних мас – з іншого. А тим часом проблема набуття цивілізаційної ідентичності в процесі самоописання й самопрезентації України залишається досі актуальною, більше того – вона потребує нагального розв’язання в контексті євроінтеграції та набуття повноцінного статусу складової європейської спільноти. Тут доречно послатися на авторитетне судження відомого науковця-економіста, члена Римського клубу Б. Гаврилишина: «Потрібно, щоб було більше роботи, а менше балачок про Євросоюз. Нам важливо, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба піднести ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС»¹⁸.

Ми виходимо з того, що нинішня потреба в цивілізаційній ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою, відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів сучасного глобального мейнстриму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її високої духовності та культури – з іншого. Саме це має утвердити наше колективне «МИ» як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення.

---

¹⁸ Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса // День. 2009 р. 19 травня.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

УКРАЇНА ЯК АРЕАЛ ПОРУБІЖЖЯ: ГЛОБАЛЬНІ, РЕГІОНАЛЬНІ ТА ЛОКАЛЬНІ РІВНІ НАЦІОНАЛЬНОГО НАРАТИВУ

Запрошуючи взяти участь в обговоренні підходів та концепцій сучасного українського гранд-нарративу, головний натхненник та модератор інноваційних засад сучасного історієписання академік НАН України Валерій Смолій дав поштовх для пошуку і осмислення шляхів подолання суб'єктивності гранд-нарративів та можливостей зосередження дослідницької уваги на об'єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому рівні узагальнення, на периферії. Очевидно, що сучасний український гранд-нарратив стоїть перед потребою пошуку нової структурної моделі – такої, яка б відповідала загальносвітовим тенденціям, – відмови від надмірної політизації і перенесення центру ваги на явища, що раніше вважалися маргінальними, зокрема, на «периферійну» культуру. Але реалізація цього завдання у практичній площині викликала непрості запитання: як здійснити перенесення дослідницької уваги із меганарративів на їх локалізовані форми, чи є реальним новий формат кількатої історії України, написаної у регіональному вимірі? Щоб дати на ці питання вичерпну відповідь, варто спочатку зосередитися на теоретико-методологічному обґрунтуванні локально-регіональних рівнів українського гранд-нарративу та осмисленні специфіки України як ареалу пограниччя.

Домінуюча у сучасному науковому мисленні тенденція антифундаменталістського бачення світу відшукує свою нішу на перетині глобальних, регіональних, локальних пріоритетів та макро-, мезо- і мікропідходів. Глобалізація, створивши нову систему світових комунікацій, водночас стимулювала захисну реакцію на рівні «малих батьківщин». І тоді з'ясувалося, що глобалізація має свою протифазу – регіоналізацію, і що обидва ці процеси перебувають у складному, проте нерозривному взаємозв'язку. Глобалізація не нівелює локальне, а, навпаки, піднімає його самоцінність, бо й сама концепція локального у тісному переплетенні з глобальним перетворюється на універсальну пояснювальну парадигму. Доволі вдало Рональд Робертсон вклав цю взаємозалежність у формулу «глокалізації».

Саме тому сучасна система загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері базується на істотно переосмисленому співвідношенні глобального й локального. Маємо справу зі своєрідним «ефектом маят-

ника». Якщо перша половина XX ст. характеризувалася підвищенням інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О. Шпенглера та А. Тойнбі, «формаційний» принцип у марксистському суспільствознавстві), то в другій його половині у фокусі зацікавлень опинилися сюжети, які вкладаються в поняття «історична локалістика», – мікроісторія, історія повсякденності, родини, краю. А початок XXI ст. ознаменувався черговим «пізнавальним поворотом» – відродженням інтересу до глобальних проблем (зокрема, у формі появи макроісторичних моделей універсальної історії (*universal history*), нової інтернаціональної історії (*new international history*), транснаціональної історії (*transnational history*). Така «універсалізація» історії не може не супроводитися підвищенням інтересом до співвідношення по лінії «глобальне – регіональне – локальне».

Локальність і універсалізм як напрями методологічного синтезу

Той бум наукового інтересу до явищ регіоналізації, який супроводив дослідження глобалізаційних процесів, для багатьох став несподіваним. Виявилось, що саме глобалізація стимулює появу у локалітетів нових економічних і політичних ресурсів і що саме на мезорівні регіонів відбувається гармонізація енергетики зустрічних потоків, що йдуть як згори униз, так і знизу догори. Складне взаємопереплетення глобального і локального, вкладене у формули «глокалізації» та «глоболокалізму», зруйнувало ті уявлення про «занепад території», які були популярними у науковому дискурсі 80–90-х років XX ст. Як переконливо довів дослідник європейського «нового регіоналізму» М. Кітінг, територія – це той «всюди-сутній чинник», який структурує політичне, економічне й соціальне життя і визначає параметри колективних реакцій. Саме тому говорити треба не про кінець територіальної політики, а про перебудову її структури¹.

Взаємовідношення понять «локальне» та «регіональне» під впливом процесів глобалізації теж зазнало певної корекції. Загалом ці поняття співвідносяться як родові й видові, локальний рівень вважається нижчим щодо регіонального. Але локальний соціум усвідомлює свою осібність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Саме регулятивна, аксіологічна, символічна, комунікативна та інші функції регіональної культури створюють основу локалізму у світосприйманні. Водночас вони здатні стати й базою політики культурної ізоляції й формування «партикуляристських» систем цінностей – аж до фундаменталістських. Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації регіону через поняття «уявленої спільноти». А це, у свою чергу, актуалізує потребу у пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрігрупових ознак.

Сьогодні інтерес до просторових впливів пронизує усі сфери соціогуманітарного знання, причому регіоналістика виявилася не менш затребуваною, ніж

---

¹ Keating M. The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructing and Political Change. Edwar Elgar, 1998. P. 67–75.

наукова глобалістика. Саме цей інтерес відчутно змінив кут зору на одвічну проблему взаємодії центру й периферії. Одні дослідники фокусують увагу на зростанні ролі нелінійних утворень і світових потоків, уособлюваних певним «центром». Других цікавить, насамперед, проблема маргіналізації, кордонів, «лімітрофів» – усе те, що може бути об'єднане поняттям «периферія». Ті «лінії перетину», які повсюдно існують між глобальним і локальним, зробили термін «глокалізація» загальноновживаним в аналізі культурних взаємопроникнень. Надалі конструювання «гібридних» термінів стало своєрідною інтелектуальною модою: Дж. Розенау, приміром, взаємодію інтеграції та фрагментації вклав у поняття «фрагмеграція».

На цьому фундаменті вчений майстерно вибудовує дихотомію «утверджуючого глобального» (*affirmative global*) і локального, що чинить опір (*resistant local*)². До такої формотворчості не варто ставитися як до своєрідних «інтелектуальних ігор»: нові процеси потребують нових категоріальних визначень. Прикметною ознакою нашого часу стала активізація теоретико-методологічних пошуків у зв'язці «час – простір»: там, де раніше простежувалися, насамперед, часові ритми, сьогодні домінують просторові підходи.

Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних, насамперед, схильністю до діахронії. Якщо історична наука тягнє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія і культурологія виходять з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Індивідуалізуючий геокультурний підхід передбачає комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти, соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Водночас увага фокусується на його місці в системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу і специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих *case-studies* в історичній ретроспективі і в сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій та регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів Іншого у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної і політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Соціальний конструктивізм в системі соціогуманітарних наук – це не стільки чітко визначений науковий напрям, скільки сукупність підходів, схильних роз-

² Rosenau J. Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization. Princeton: New York, 2003.

глядати суспільні явища не як даність, а як продукт уяви чи цілеспрямованих дій. Його початок зазвичай пов'язують із парадигмою, запропонованою П. Бергером та Т. Лукманом, і постмодерністськими підходами М. Фуко та П. Бурдьє. В історієписанні зрушення відбуваються переважно у перенесенні дослідницької уваги з суб'єктів на відносини між ними; отже, істориків не так цікавить сама подія («що це було»), а питання «чому, як, навіщо». Якщо розглядати дискурси як способи впорядкування соціальної реальності, то відмітною рисою історичного наукового дискурсу стає з'ясування у порівняльному контексті причинно-наслідкових зв'язків.

Один з головних напрямів новітнього методологічного синтезу полягає у поєднанні світ-системного й цивілізаційного підходів, у тому числі й у дослідженні процесів регіоналізації. Йдеться про новий рівень соціального аналізу: регіоналізація розглядається як зворотній бік процесів глобалізації у контексті формування регіонально-цивілізаційних об'єднань, що перебувають у процесі динамічної взаємодії. Для історичної регіоналістики проблема окреслення парадигмального статусу є водночас проблемою чіткого визначення просторового менталітету. Тут особливо важливо уникати погляду на регіон як на об'єкт «націоналізуючого» впливу. Кожен регіон має власні традиції, які в кінцевому рахунку допомагають йому «самовизначатися» у часі і в просторі. Акценти на етнічності, як чи не головному символічному ресурсі і важелі релігійно-етнічної мобілізації, стимулюють етноцентризм у підходах, що змушує соціум жити «з головою, повернутою назад». Сучасні конструктивістські підходи орієнтують на рівноцінність культурних традицій, толерантність, пріоритетність громадянських начал.

Вихід сучасної історіографії поза межі національних кордонів створює проблему конструювання «глобального минулого» на фундаменті компаративізму і синтезу різних дослідницьких підходів. Від того, у якому співвідношенні перебуватимуть ідеї оновленої глобальності з дослідженням локально-просторової специфіки, залежить рівною мірою майбутнє як історичної глобалістики, так і історичної регіоналістики. І далі розхитування «антиколоніальних» бінарних моделей, і долання етноцентризму з його пошуком «фантомних ворогів» мислими лише у контексті поглибленого компаративного дослідження різних традицій, культур, способів історіографічного мислення.

Регіоналістика приречена постійно розв'язувати протиріччя між загальним і конкретним, цілим та частиною, центрами і периферіями. Обираючи з-поміж безлічі наукових підходів, вона мусить орієнтуватися насамперед на ті, які відкривають перспективу синтезу універсалізму й контекстуалізму, перехресних впливів, взаємодії відцентрових і доцентрових сил. Дослідження конкретного регіону може бути успішним лише за умови «включеності» його у світовий культурний простір. А загальний контекстуальний масштаб регіоналістики прямо залежить від пошуку власної ніші в системі як глобально-універсального (транснаціонального), так і локально-орієнтованого наукового знання.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура і функції загальної історії, яка тривалий час базувалася на легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації, як частина дихотомії «цивілізаційне – варварське», надто довго осмислювалося як синонім раціональності і прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж XX ст. цей фундамент поступово розмивався під впливом постколоніалістської і постмодерністської критики, внаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами; загальна історія внаслідок цього постала як сума багатьох історій, написаних з різних точок зору. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд з регіональними концептами історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального).

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять «локус», «локалізм», «партикуляризм», «периферійність» тощо, поєднання макро- і мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» у більш або менш широкому часовому діапазоні.

Інтерес до локалізму й локальності в сучасних теоріях регіоналізму підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що у взаємодії глобального й локального діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Сутність тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує у дослідженні як тло, все ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям у обмеженому територіальними рамками середовищі.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типоло-

гічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина, як носій локальної культури, постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Отже, зовсім не випадково на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.) критичному аналізу було піддано навіть саму трирівневу систему розгляду минувшини, яка традиційно має такий вигляд: глобальний рівень – загальна історія, національний – вітчизняна історія, регіонально-партикулярний – історія регіонів і місць. На конгресі прозвучали радикальні заяви про «звільнення глобальної історії від національних історій» і про новий ракурс «глобалізованої історії». Поняття «глобалізація історії» було уведене у канву сесії, організованої німецьким істориком С. Поппом. Дискусія зосередилася навколо співвідношення глобального, національного й місцевого в історієписанні, причому мова йшла як про розмивання поняття «вітчизняна історія» під впливом глобалізаційних процесів, так і про «другий поворот від національного до локального» (Дж. Бентлі). Як зауважує з цього приводу В. Тішков, саме місцеві версії історії здатні надавати національним наративам більш складний, інклюзивний характер, і саме на цьому шляху, поряд із вписуванням їх у всесвітньо-історичний контекст, відбуватиметься відхід від традиційного бачення історії і перегляд самих версій національних історій³. Сподіваємося, що дослідження історії України, як ареалу пограниччя, на основі вивчення локальних впливів, запозичень, конфліктів може стати першим кроком на шляху концептуалізації глобалізованої історії як сучасного напрямку історієписання.

Становлення України як «рубіжного суспільства»

Україна – велике прехрестя, і тому вона – ідеальний об'єкт для досліджень, які прийнято характеризувати як «фронтір-студії». «Україна означає Прикордоння» – так починає свою «Малу історію України» А. Каппелер. Розташування на кордоні зі Степом, по лінії поділу між осілими і кочовими цивілізаціями, стало базовим елементом української історії – і внаслідок необхідності постійно відбивати навали кочових народів, і через виконання функцій посередництва між слов'яно-християнським та тюрко-татарським ісламським світами. Ще один природний кордон України утворювали Карпати – Україна була прикордонням східних слов'ян щодо західних слов'ян і угорців, прикордонням православ'я стосовно римо-католицького світу. Україна так часто ставала ареною війн, ініційованих сусідами, що останні здебільшого розглядали її «не як самостійну, рівну їм країну, а як прикордоння, окраїну їхньої власної держави»⁴.

---

³ Тішков В.А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. 2011. № 2. С. 3–23.

⁴ Каппелер А. Мала історія України. Київ, 2007. С. 17–18.

Розділ про Україну у книзі «Перетворення націй» відомий американський історик Тімоті Снайдер назвав «Війни за українське прикордоння». Початково точкою відліку у ньому є Люблінська унія – саме вона змінила кордони ранньомодерної України, передавши східнослов'янські території Литви до Польщі. Разом з Галичиною ці землі стали тими польськими колоніями, де головною релігією залишались православ'я, розмовною мовою – руська, мовою богослужіння – церковнослов'янська, а алфавітом – кирилиця. Релігійне навернення української шляхти на католицизм закріпила Берестейська унія 1596 р. Разючі соціальні відмінності, посилені культурними й релігійними, призвели до глибоких політичних поділів. Нова Річ Посполита була республікою «двох націй», а не трьох; на відміну від Литви, Русь не стала в ній повноправним партнером Польщі. Хоча 1569–1659 рр. заклали основу для подальшої появи модерних націй, констатує Снайдер, «боротьба за Україну між українцями в межах наукових правових, політичних, релігійних, культурних та економічних рамок Речі Посполитої» обернулася політичним провалом для останньої. Але саме в занепаді ранньомодерного політичного ладу Речі Посполитої вчений вбачає витoki модерних Польщі, України і навіть Росії⁵.

Передумовою політичної поразки Польщі стало, з-поміж інших факторів, нерозуміння її правлячими верствами особливого порубіжного стану родючих земель в українських степах. Давня боротьба між осілим людом і кочовиками, посилювана затятим протистоянням християнства й ісламу, увінчалася утворенням нового стану – козацтва, в якому «порубіжне», за визначенням О. Субтельного, українське суспільство дістало новий провід замість втраченого внаслідок колонізації місцевої знаті. Лише «на порубіжжі цивілізаційного світу», в умовах постійної небезпеки, міг народитися цей стан – оборонців кордонів від татарських нападів. Люди порубіжжя «виростали із свідомістю вільних, нікому й нічим не зобов'язаних людей». Упевненість населення порубіжжя у тому, що йому по праву належить статус «вільного люду», підтримувала постійну готовність до повстання⁶.

Феномен українського козацтва – проблема, яку численні дослідники і на європейському, і на американському континентах виводять саме з порубіжності як специфічної ознаки життя на цивілізаційних «перехрестях». Здається, найближче до розгадки його життєвої сили підійшов Арнольд Тойнбі, увівши аналіз козацтва в систему «викликів» і «стимулів». Дошукуючись глибинних причин генезису й занепадів цивілізацій, він звертав особливу увагу на фактор середовища. Порівнюючи життя кочовиків, яке могли спостерігати еллінські мандрівники VIII чи VII ст. до н.е. у північних землях Причорномор'я та Приазов'я, із способом життя населення Північної Африки, він дійшов висновку про їхню подібність: в обох випадках домінування номадизму було легко пояснити, виходячи з теорій доквілля. Але причину генезису цивілізацій він вбачав не у цьому єдиному факторі, а у комбінації кількох, і на чільне місце серед останніх ставить

⁵ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ, 2012. С. 135–148.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 98–116.

здатність цивілізацій реагувати на виклики історії створенням відповідних стимулів. «Закон компенсації», сформульований вченим, спочатку був перевірений на прикладі «загальмованих цивілізацій», однією з яких була кочівницька. Кочовики спрямовували свої зусилля на подолання виклику степу, який прирікав їх на постійний рух відповідно до річних циклів. Вони пристосувалися до виклику степу, і це вже був певний прорив. Але зрештою вони виявилися не господарями, а рабами степу, бо, налагодивши контакт із ним, вони втрачали зв'язок із світом. Механічно підпорядковуючись викликам степової зони, кочовики час від часу вривалися у володіння сусідніх осілих цивілізацій і руйнували їхнє розмірене життя. Але тим не менше вони так і лишилися «суспільством, у якого немає історії»⁷.

Народи, держави й міста, які упродовж тривалого часу відчували безперервний тиск іззовні, Тойнбі називав форпостами. До числа таких форпостів відносилися й наші далекі пращури. Могутній державі русів, що сформувалася уздовж течії Дніпра у IX–XI ст., доводилося витримувати постійний натиск з боку печенігів, половців, хозар, і тому зведення валів, побудова «городів» на окраїнних рубежах належали до числа першочергових турбот руських князів. Удільна система Русі передбачала наявність більш-менш сталих і все ж постійно перекроюваних меж. При цьому, як показав Л. Войтович, тенденція до політичного роздроблення зумовлювалася не лише сепаратизмом місцевих еліт, але й природою міжкнязівських відносин: князі дробили волості між синами, а ті далі дробили отримані «уділи». Коли ж політичне дроблення ставало фактом, князь сам змушений був шукати підтримки у місцевих еліт, і якщо їхні інтереси співпадали, за певними територіями закріплювалися регіональні династії. Поступово адміністративні одиниці перетворювалися у державно-адміністративні⁸.

О. Мостяєв бачить у міжусобній боротьбі князів Русі передумову першої із значних біфуркацій в історії України, коли здійснювався вибір шляхів розвитку між централізованою та роздібною державою. Ця біфуркація була спричинена, насамперед, природним послабленням зв'язків між північними та південними регіонами країни, населеними різними племенами і народностями, і пов'язаним з цим превалюванням регіональних інтересів. Формування багатоцентрової системи політичних і культурних тяжінь у цих умовах стало неминучим⁹. Процес дроблення могутнього державного конгломерату тривав більш як півтора століття. Якщо в середині XII ст. на Русі налічувалося лише 15 земель-князівств, то напередодні монгольської навали на цьому просторі існувало вже до півсотні квазідержавних утворень. А отже, множилися і рубежі, які, за Н. Яковенко, розділяли не лише держави і адміністративно визначені території, але й мовні та етнічні групи, релігії, ареали відмінних економічних укладів, культурні системи,

---

⁷ Тойнби А. Постигание истории. Избранное. Москва, 2001. С. 178–204.

⁸ Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 385–393.

⁹ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. Київ, 2004. С. 112–113.

і саме це зробило українські терени «яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів»¹⁰.

За точним спостереженням угорського історика Є. Сюча, ранньокіївська держава мала шанс на розвиток за західним зразком, на основі оригінального симбіозу пізньої античності і західного світу. Русь могла спиратися на невідому на Заході аж до повторного завоювання Середземномор'я міську базу у вигляді густонаселених торговельних центрів – Києва й Новгороду, які слугували місцем перетину візантійсько-балтійської й арабської торгівлі на шляху «із варяг у греки». Поліцентрична структура міст створювала умови для формування особливого типу «східноєвропейського» феодалізму, культурно орієнтованого на візантійсько-балтійські зразки¹¹. Власне, за цією моделлю розвивалася північ Русі (Новгород, Псков та колонізовані ними території), підпорядковуючи князівську владу місту. Але на її південних теренах цей шанс був втрачений внаслідок міліарної зустрічі з монголо-татарами, яка стимулювала процеси роздроблення і стагнації.

Нашестя монгольських орд остаточно підірвало значення Києва як центра Давньої Русі і дезорганізувало князівсько-дружинний уклад на всьому просторі Подніпров'я й Прикарпаття. Упритул до Києва наблизився т. зв. Великий кордон, а територія на південь від нього дістала назву «татарська земля». Парадоксальним чином саме татарам, які, будучи кочовиками, не надавали великого значення проблемам територіальної організації підвладних їм земель, вдалося дещо призупинити процес розмежувань на теренах майбутньої України. Вхідження князівств Придніпров'я й Волині до складу Великого князівства Литовського стало наслідком не так воєнних дій, як своєрідного кондомініуму – дипломатичної угоди, яка зберігала щось на зразок подвійного підпорядкування. Згідно ярлика, адресованого Вітовту Хаджі Гіреєм близько 1428 р., до складу ВКЛ відійшли 17 тем (земель), розташованих від Поділля й Причорномор'я до Чернігово-Сіверщини¹². Очевидно, саме в такий спосіб Вітовту вдалося узяти під контроль величезну територію з усіма сухопутними й морськими відрізками Великого шовкового шляху, що вели через Крим до Європи.

Об'єднання Корони Польської і Великого Князівства Литовського у 1569 р. докорінно змінило статус українських земель: вони перейшли під юрисдикцію Польщі і стали об'єктом посиленої експансії, колонізації, покатоличення. Під тиском колонізації поступово витісняються залишки адміністративної системи Давньої Русі; цей процес супроводиться вимушеним засвоєнням адміністратив-

¹⁰ Яковенко Н. Паралельний світ // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 333.

¹¹ Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. Москва, 1996. С. 192–193.

¹² Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Санкт-Петербург, 2002. С. 389–390; Полтавщина. Історичний нарис. Полтава, 2005. С. 46.

них схем Польщі, Угорщини. Попередні центри і межі земель в основному зберігалися, але назви вже були переважно нові – воєводства, повіти, комітати. А проте поділ на воєводства, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний і крайовий поділ. В «Описі Європейської Сарматії» О. Гваньїні, виданому у Кракові 1611 р., фігурують Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воєводство¹³.

XIV–XVI ст. – період найбільш інтенсивної регіоналізації України. Істотні відмінності виникають насамперед у правових системах – у північній частині України діяло давнє руське право, у Галичині і у багатьох містах ВКЛ переважало німецьке, у Підкарпатській Русі – волоське. На деяких територіях Полісся норми Литовських статутів 1529 і 1566 рр. зберігали силу аж до XIX ст. Відповідно формувалися відмінності у принципах землеволодіння й землекористування, формах громадського устрою, у всій традиційно-побутовій культурі.

Яскравою своєрідністю відзначався козацький етнокультурний пласт, що мав власну систему організації з елементами духовно-лицарських начал і своєрідними традиціями військового побратимства. Козакам, за А. Тойнбі, вдалося у боротьбі з кочовиками не просто вистояти, але й виробити «деякі ознаки, що швидше належали майбутньому, ніж минулому». Створений ними новий спосіб життя і нова соціальна організація дали змогу «вперше за всю історію цивілізації осілому суспільству не просто вистояти у боротьбі проти євразійських кочівників і навіть не просто побити їх (як колись побив Тімур), але й досягти справжньої перемоги, завоювавши номадичні землі, змінивши обличчя ландшафту і перетворивши кінець кінцем кочові пасовиська у селянські поля, а стійбища – в осілі села»¹⁴.

Феномен подолання відстані від «архетипу втікача» до перетворювача Степу і фундатора нової соціальної й політичної організації вдумливо аналізував С. Кримський. Він вбачав в цьому перемогу «розумної ойкумени» над «безоднею», хаосом. Відповідно в етнічній свідомості посилюється розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. Слово «край» починає пов'язуватися зі словами «країна» та «Україна». Рідкісна у світовій історії перемога осілої цивілізації над тиском степу створила новий феномен «українського поля». У зіставленні «місто – хутір» останній символізує трансформацію степової стихії у ферму – обжитий куток особисто відвойованої природи. І тоді сам символ степу стає іншим – степ стає для українця не просто географічним чи економічним явищем, але соціальним ґрунтом. «Не тільки життя людини вимірюється степом (“Життя прожити – не поле перейти”), але й її гідність (“коли ж я у полі, тоді я на волі”). Що ж до архетипу природи загалом, то вона розглядається не як храм, майстерня чи безодня, а як материнське родове начало»¹⁵.

---

¹³ Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт. 2000. № 11–12. С. 127–136.

¹⁴ Тойнби А. Постигание истории. Избранное. С. 147–148.

¹⁵ Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ, 1996. С. 104–105.

Кордон, який визначав рамки козацького ареалу, був нетиповим; «південно-руський кордон не був справжнім державним кордоном для русів навіть у середньовічному розумінні цього поняття, оскільки за ним не було іншої держави, і лише небезпека з боку кочовиків перешкоджала масовому переселенню на південь». О. Головка пов'язує з цією обставиною тлумачення України як «вольниці» на краю батьківщини, «у-країни»¹⁶.

У цьому зв'язку варта уваги обставина, на якій наголошує Н. Яковенко: саме поняття «Україна» виявилось нерозривно пов'язаним з поняттям «кордон». Вже ранні збережені книги канцелярії великих князів литовських називають прикордонні зі Степом околиці «українами», а їхніх мешканців «українниками», чи «людьми окраїнними». В різні часи поняття «Україна» не тільки розширювалося, але й «обросло специфічними “пульсуючими” значеннями. Але до 1580 р. в офіційному дискурсі Речі Посполитої і на перших польських картах (як, приміром, на карті В. Городецького 1558 р.) назви “Україна” намагалися уникати, замінюючи її нейтральними “пограничними місцевостями” (*finitimarum que locorum*). Лише в універсалі Стефана Баторія 1580 р. слово “Україна” вжите стосовно всіх руських воєводств – не лише Київського, Брацлавського й Волинського, але й давніх польських – Подільського й Руського»¹⁷.

На північ від Києва територія України на той час не поширювалася. На Чернігівщині та Новгород-Сіверщині домінували московські впливи. Уперше про свої претензії на давньоруську спадщину Московія заявила наприкінці XV ст. у дипломатичних переговорах з ВКЛ. Іван III російськими послами був названий «государем усієї Русі». На протест Вільна Москва заявила, що уся Руська Земля, у тому числі й Київ, є «отчиною» московських князів. Узурпації Московією права на київську спадщину у XVI ст. чимало прислужилася висловлена московським митрополитом Макарієм ідея про перетікання найвищої православної духовної влади з Києва до Суздаля і Володимира, а згодом до Москви. Саме вона, за Д. Бовуа, стала «синонімом політичної гегемонії Московії над усіма землями *Slavia Orthodoxa*, а водночас інтегральною частиною російської імперської ідеї»¹⁸. Регіональне суперництво й часті конфлікти на московсько-литовському порубіжжі переросли у московсько-литовські війни 1500–1503 і 1508 рр., в ході яких до Московії відійшла значна територія з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Гомель, Путивль, Любеч, Трубчевськ, Стародуб, Брянськ.

Пізніше, у 1641 р., на карті Росії, виданій в Амстердамі, відповідний топонім переданий у формі *Oscraina*. Отже, має право на існування доволі поширена версія про те, що саме розташування на пограниччі визначило первісну назву земель, що пізніше стали Україною. Таке походження назви, до речі, засвідчене

¹⁶ Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. 1991. № 11. С. 34.

¹⁷ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. Київ, 2009. С. 83–86.

¹⁸ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830. Львів, 2007. С. 20.

італійським дипломатом Альбертом Віміною («Країна ця називається Україною, тобто пограниччям»).

За О. Моцею, незважаючи на написання назв «Окраїна», «Україна» з великої літери, вони ще не були власними географічними назвами. Не випадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленская Украина», «Малоросійська Україна», «государевы Украинские города» тощо. Поступово одна з цих форм набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Маються на увазі землі колишніх Київського і Чернігівського князівств на обох берегах Дніпра. У значенні конкретної території термін «Україна» почав широко застосовуватися лише у документах Богдана Хмельницького¹⁹.

Станом на середину XVI ст. рубіж між цивілізаціями Заходу й Сходу все ще проходив по державному кордону між ВКЛ та Московією. Відмінність була виразно помітна у планувальній структурі й силуетах міст – в українських містах під впливом європейської традиції існувало два центри – замок і ринок з ратушею, а в російських один – замок (кремль). Війни між Росією і ВКЛ порушували цю симетрію, зумовлювали численні «переходи» князів. З кінця XV ст., коли великий князь Московський вперше виявив претензію на спадщину Київської Русі, упродовж трьох століть тривала потужна експансія Москви на південь, яка завершилася після трьох поділів Речі Посполитої глибоким переміщенням міжцивілізаційного кордону у західному і південному напрямках.

Не в останню чергу ці осцилятивні коливання зумовлювалися глибокою кризою ідентичності, що супроводила процес формування «руської ідеї» як антитези польської. Безприкладна напруга пристрастей зумовлювалася, поміж іншим, боротьбою навколо церковної унії, що тривала від 1596 р. до середини XVII ст. Вона мала виразний регіональний вимір: на землях Холмщини, Підляшшя, Західної Волині церковна реформа дістала підтримку, тоді як Львівська дієцезія, Київщина, Східна Волинь воліли зберегти православ'я. Намагання впровадити унію силою призвело до релігійної війни, яка вливалася у загальний потік масових протестних настроїв.

Н. Яковенко фіксує цікаву закономірність, притаманну порубіжжям: станові відмінності тьмяніли на фоні фахової солідарності «збройного люду»²⁰. Це сприяло витворенню своєрідної соціальної мікроструктури, з розмежуванням переважно за етнічним та конфесійним принципами. У цьому контексті доволі легко прояснити специфічність Національної революції середини XVII ст., місце і роль якої в історії нашої держави навряд чи піддається однозначним оцінкам. З одного боку – виразна, підкріплена реальними перемогами, маніфестація української державної ідеї, проголошення радикальної «кордонної стратегії», доволі

---

¹⁹ Моця О. Як Русь ставала Україною // *Terra cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. Київ, 2007. С. 343.

²⁰ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. Київ, 2005. С. 259.

вдалі, ґрунтовані на місцевій традиції, форми територіальної організації й фінансової політики. З другого – «жорстка затятість селянського бунту» (Н. Яковенко), «розгул войовничої юдофобії», невправні дії у сфері дипломатії, особливо на «російському напрямку». Наслідком Руїни стала жорстка залежність Гетьманщини від російської влади, розчленування по Дніпру, знелюднення величезних просторів, що були осердям формування української нації.

Події, що відбувалися на українських теренах у другій половині XVII ст., О. Єфименко називає добою, коли «безладна та безглузда гра випадковостей» нищила усі життєві пагони, а зовнішня політична анархія підтримувала внутрішню. «Змінюються гетьмани, з'являються і зникають партії; походи, битви і мирні переговори мерехтять перед нами, неначе в калейдоскопі. Нарешті все рушиться, знищуючи політичну цілісність і самостійність України»²¹.

Головну причину Руїни дослідниця бачила у зовнішніх чинниках: суперництво Москви і Польщі роздирало край навпіл; татари, за якими стояла Туреччина, втручалися у міжусобиці з метою грабунку й наживи. Але не меншою мірою Руїну спричинили і егоїстичні інтереси козацької старшини. В. Смолій та В. Степанков констатують: позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши в своїх руках виконавчу й судову (військову та цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. Зрештою, ціною, яку українська еліта заплатила за зрівняння у правах з російським дворянством, стало скасування автономного устрою Гетьманщини і всіх решток самобутнього ладу української козацької держави²². Унітарна козацька держава перетворилася у щось на зразок конфедерації Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорозжя, і ніякі заклики й звернення щодо збереження єдності, які лунали з місць, уже не могли змінити ситуацію.

А. Каппелер пов'язує з останнім переділом України, що став наслідком трагічних подій другої половини XVII ст., роздроблення її території на сім по-різному структурованих областей. Крім двох – Лівобережної і Правобережної – Гетьманщин, це були Галичина, міцно інтегрована в Королівство Польське, мадярське Закарпаття на крайньому заході, Буковина, яка належала Молдавському князівству – васалові Османської імперії, козацькі Запорозжя й Слобідська Україна. Створена дніпровськими козаками українська політична формація виявилася, отже, нетривкою. Серед факторів, які стали на заваді збереженню вибореної в середині XVII ст. суверенної держави, Каппелер розрізняє зовнішньополітичні (боротьбу могутніх держав за панування у Східній Європі) і внутрішні (політичну та соціальну лабільність Гетьманщини й «колабораціонізм» козацької старшини)²³. До цих чинників можна було б додати особливості українського

²¹ Єфименко О.Я. Історія України та її народу. Київ, 1992. С. 116.

²² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 99, 297.

²³ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. С. 54, 57.

етногенезу: розмаїття регіональних та зональних варіантів української культури, що склалося історично, створювало ефект багатоскладовості і багатоваріантності, а відроджена на новій основі соціальна стратифікація, посилена етнічною мозаїчністю, привносила у суспільне життя атмосферу конфронтаційності.

Постійним джерелом конфліктності виступав в Україні і релігійний чинник. Представник вітчизняної консервативної історіософії В. Кучабський наголошував на географічній належності українських земель до трьох різних областей релігійно-духовного життя, тобто цивілізаційних просторів окцидентальної (римокатолицької), візантійської (греко-православної) та греко-католицької церков. На межі цих трьох світів формувався український варіант польської версії «*antemurale*» – останнього бастиону Заходу перед «варварським Сходом». Звідси і прямо поставлене ним питання: «Чи ми Окцидент, чи ми Орієнт?», категоричної відповіді на яке Кучабський, однак, уникав²⁴.

Російський аналітик А. Неклесса вважає Росію, на цивілізаційній орбіті якої опинилося українське суспільство, рухливим простором, що тяжів до торгово-мілітарної корпоративності. Зовнішньою ознакою російського буття була, за його точною оцінкою, одночасно *відцентрова* (географічна й демографічна) й *доцентрова* (адміністративна й ідеологічна) фронтірність. Фронтірність, помережена лініями старих і нових транскордонних торгових шляхів, інтерцивілізаційних трактів, мисленневих устремлінь, відволікала індивіда й суспільство від повсякденності і планомірного освоєння території, занурювала їх в атмосферу то військових звитяг, то примарних очікувань. Взявши на себе роль охоронця християнської ойкумени, оголосивши себе ортодоксальним Третім Римом, Росія, однак, створила незавершену, недосконалу державну оболонку і не могла ефективно управляти різномовним населенням, що перебувало у різних цивілізаційних станах. Звідси – освоювані, але не втримані плацдарми, потворні диспропорції, помилки, провали. Звідси й апофатичне самовідчуття з явищами екстремальності, недбальства, буйності поряд з подвижництвом, утопізм, есхатологічні очікування. Екстремальність у російському варіанті мала й потужну мобілізаційну складову, продукуючи фрагменти транскордонної, універсальної експансії. Перемішувалися народи, з'єднувалися, заселялися окраїни, *у-країни*, межі і православні козацькі запорозькі й кубанські землі, донські й терські станиці». Ця «потоксова соціальність», роз'єднана величезними просторами, створила симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій. Саморозвиток суспільства за таких умов значною мірою стримувався екстенсивним характером соціальних комунікацій, що позначалося на створенні повноцінного міського середовища, породжувало й закріплювало розмиті культурні орієнтири. Обручі, що стримували відцентрові енергії територіального гіганта, зрештою, вже не могли запобігти конфронтаційності й конфліктам²⁵.

---

²⁴ Кучабський В. Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватизмові. Львів, 1933. С. 6.

²⁵ Неклесса А.И. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. 2012. № 5. С. 32–40.

Анексія земель, відторгнутих після поділів Речі Посполитої, створила для Росії безліч нових проблем, переважно пов'язаних із етнічною, мовною та релігійною строкатістю місцевого населення. Т. Снайдер пише з цього приводу: «За мить до складу Росії увійшла більша частина світового єврейства. Після Віденського конгресу, за умовами якого російська частина колишньої Речі Посполитої збільшилась приєднанням Варшави (1815), імперія також отримала й найбільше у світі поляків. Лише з території Великого князівства Литовського, навіть не згадуючи ані те, що пізніше буде назване Конгресовим королівством, ані Україну, Росія отримала більше шляхтичів польської культури, ніж було дворян російської культури в усій Російській імперії. На початку XIX ст. набагато більше царевих підданих вміли читати польською, ніж російською. Деякі польські та литовські шляхтичі, як, наприклад, князь Адам Чарторийський, стали неймовірно впливовими при дворі Олександра I»²⁶.

Для українських земель кінець XVIII ст. означав настання кардинальних змін – не тільки їх умовні обриси, але й ідентичнісні параметри стали іншими. Перестали існувати два державні конгломерати, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу, – Річ Посполита і Кримське ханство. Зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об'єднати під царським скіпетром більшу частину українських земель і поширити на них власні управлінські стандарти. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися «клаптиковою» монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю і соціальною нерівністю.

Перевага у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську «спадщину» виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні і південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж у житті українського народу почалася нова доба.

Оскільки колонізаційні устремління російського уряду наштовхувалися, з одного боку, на опір польських елітних прошарків, а з іншого – на міцніючі прояви української національної свідомості, Правобережна Україна і в XIX ст. являла собою ареал гострої конфліктності. «Важко уявити собі щось більш ненормальне, ніж соціальний лад Південно-Західного краю, створений його бурхливою історією, – зазначала О. Єфименко. – Нижча верства населення – російське православне селянство – найнижчого малоросійського типу... Вища верства населення – польське дворянство... Станова відчуженість злилася в одне нерозривне ціле з незлагодою національною і релігійною. І не розбрат і відчуження тільки

²⁶ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. С. 44.

існує між цими двома групами, а взаємне презирство й ненависть, яка створювалася і живилася постійно історією»²⁷.

Політичні наслідки цієї ненависті й ворожнечі уже в наш час блискуче простежив у своїй «малій українській трилогії» французький історик Д. Бовуа. Безліч трагедій мали своїм джерелом ту обставину, що долею українських селян та їхніми настроями мало переймалися обидва головні актори на політичній сцені Правобережжя – російська адміністрація і польські землевласники. «Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні як виконавці підневільної праці та душі у прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу та переробити на вірогідданих царя»²⁸.

Не випадково політика «поділяй і пануй», яку послідовно проводив російський уряд на новоприєднаних землях, своїм вістрям була спрямована на те, щоб не допустити злиття польського і українського національно-визвольних рухів. У системі різноманітних заходів, які стали значно більш цілеспрямованими після придушення повстання 1830–1831 рр., були й суто адміністративні: скасування магдебурзького права у містах і чинності Литовських статутів з остаточним переведенням Південно-Західного краю на російську правову систему. Адміністративні заходи підкріплювалися ідеологічними, спрямованими на викорінення української національної ідеї як цілковито безгрунтовної. Але жорстокі репресії царизму проти українського руху й української мови давали, як правило, ефект, протилежний очікуваному.

Досліджуючи у порівняльно-історичному аспекті вибудовані в процесі формування польської, російської та української націй образи «ідеальних Батьківщин», російський українознавець А. Міллер звертав увагу на те, що внаслідок їх взаємонакладання територія України у XIX ст. перетворилася на об'єкт справжньої термінологічної війни. Поляки продовжували називати втрачені землі «східними кресами», у Росії ця територія іменувалася «Західним краєм», причому розрізнялися Південно-Західний край (Подільська, Волинська і Київська губернії) і власне Західний. Землі на лівому березі Дніпра називали «Малоросією», а Причорномор'я «Новоросією». У цілому територія сучасної України часто називалася «Південною Росією». Особлива назва існувала для Східної Галичини – «Червона Русь»²⁹.

---

²⁷ Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. С. 302.

²⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ, 1996. С. 68.

²⁹ Міллер О. Політика влади й російського націоналізму в українському питанні – незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією // Схід – Захід. Вип. 4. Харків, 2001. С. 189.

Навіть після тривалої боротьби українців за національне самоствердження на початку XX ст. вони не закріпили у європейській суспільній свідомості бодай право на власне ім'я. У 1935 р. відомий англійський журналіст Л. Лоутон із подивом і справедливим обуренням констатував: внаслідок одного з найбільших політичних шахрайств про народ, що має за собою тисячолітню автентичну історію, Європа майже нічого не знає. Його «стирання з лиця землі», яке постійно супроводилося забороною слова «Україна» і приховуванням самого існування українців, «проводилося так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно похована на кладовищі мертвих і забутих націй»³⁰.

Культурна пам'ять на пограниччях

Символічні кордони, які поділяють світ на «наш» і «не наш» домени, не обов'язково збігаються з реальними, але мають до них жорстку «прив'язку». Найчастіше символічні кордони не потребують ціннісного обґрунтування, а є установками, виробленими на основі певних стереотипів. Там, де стикаються і взаємодіють різні культури, ідентичність найчастіше вибудовується шляхом зіставлень і протиставлень. Коли «інші» ідентифікуються з «чужими», соціологи говорять про заперечувальну або негативну ідентичність³¹. Якщо остання переходить у стадію «полемічної», поле для взаєморозуміння різко звужується.

На пограниччях – російсько-українському та російсько-польському – феномен роздвоєння культурної пам'яті виявлявся по-різному. Українсько-російське було більше перехідним, ніж стиковим – тут не було ані виразно-релігійного, ані мовного бар'єру; на особистісному рівні українці не відчували асиміляційного відторгнення з боку росіян, бо й самі вважали себе радше росіянами. Польсько-українське порубіжжя в основі своїй було стиковим. Більшість українців упродовж всього XIX ст. сприймало поляків як «першого ворога», і їхня орієнтація на Росію до пори до часу була наслідком дії механізму негативного відбору. Пізніші реалії польсько-українських протистоянь цю тенденцію незмірно посилили.

Нині вона знов відійшла на другий план внаслідок безпрецедентної активності політиків і ідеологів Російської Федерації у напрямі обґрунтування підвалів «русского мира». Досить показовим є використання у цьому контексті «кримського плацдарму». Відразу ж після анексії півострова власті РФ провели у Криму міжнародну асамблею «Русский Крым: историко-цивилизационные корни», на якій активно озвучувалася ідея «возз'єднання Криму з Росією», підкріплена вимогами повернення багатьом вулицям історичних назв, спорудження пам'ятника

³⁰ Лоутон Л. Українське питання. Київ; Лондон, 2006. С. 47.

³¹ Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 2. С. 178–179.

Катерині II у Сімферополі, уведення у навчальні курси теми «Крим і Севастополь: їхнє історичне значення для Росії»³².

Посилення на цьому фоні наукового інтересу до проблеми цивілізаційної ідентичності – показовий симптом, який свідчить про глибоку закоріненість тих ментальних уявлень, якими здебільшого керуються люди у своєму практичному житті. І хоч цей концепт, як було неодноразово доведено, «не тягне» на роль своєрідної «метатеорії», його, як і раніше, розглядають як самостійну форму історичної самосвідомості й універсальну константу для визначення сутності кожного локального соціуму. З таких позицій, зокрема, пояснюють «цивілізаційний розлам», «розірваність» України (хоч при цьому не приховується «методологічна невідрефлексованість» цієї категорії)³³. Дослідженнями Центру Разумкова було ще у 2009 р. переконливо доведено, що ідеї «русской исконности» в Криму дістали поширення не лише завдяки демографічному переважанню етнічної російської спільноти на півострові. Майже 74 % кримчан – етнічних українців схильні були вважати себе представниками єдиної з росіянами етнокультурної спільноти, об'єднавчою ідеологією якої стали версії «русского мира»³⁴.

Яким має бути ставлення України до засмічення власного інформаційного простору такими і їм подібними міфами? Очевидно, що воно має бути гостро негативним, але тут важливо не опинитися в полоні суто «заборонних» догм. За наявності супутникового зв'язку та Інтернету відключення російських каналів від телевізійної мережі дає небагато, а поляризацію суспільних настроїв в країні посилює. Варто згадати у цьому зв'язку цікаве застереження польської дослідниці Данути Сосновської: міфи створюють ідентифікаційний код, будують сферу спільної емоційності, зрештою, міф становить ідеальний горизонт очікувань, бо є «сподіваною вартістю». Але, вважає вона, надходить час, коли з «відносною правдою» міфу треба сперечатися, здійснювати його «деконструкцію» – інакше міф перетворюється на стереотип. Саме тому відносини у трикутнику «Польща – Україна – Росія» варто досліджувати не у контексті завданих кривд чи мегаломанських перебільшень, а на зіставленні міфів із реаліями³⁵.

Невірно було б твердити, що для руйнування усталених стереотипів «ворожості» в українсько-польських відносинах робиться мало, або ці зусилля неефективні. І все ж виниклі на ґрунті Галичини польські й українські міфи демонструють і сьогодні подиву гідну живучість. За свідченням польського історика К. Сови, «Галичина є великим, вічно живим міфом двох народів: поляків і українців, і діапазон цієї міфотворчості дуже великий – від «галичанської Аркадії» до

---

³² Короленко Б. Імперський / неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії. Київ, 2014. С. 644–656.

³³ Куцій І.П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації // Укр. іст. журн. 2014. № 6. С. 113–122.

³⁴ Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека та оборона. 2009. № 5. С. 4.

³⁵ Сосновська Д. Історія як сумнів // Критика. 2006. Ч. 11. С. 19–20.

«галичанської бідності». Життєвість галицького міфу важко пояснити, вважає його колега Б. Яловецький. У його баченні польська частина Галичини являє собою уже не політичний, а реліктовий регіон із досить слабкою самоідентифікацією³⁶. Дещо інший погляд на політичну ідентичність у обох частинах Галичини пропонує польський фахівець у галузі електоральної географії Т. Зарицький. Звертаючи увагу на «довгостроковий ефект кордонів при політичному поділі», він констатує: на електронних картах 1989 і 1990 рр. «були виявлені обриси старих історичних регіонів... Галичина – район яскраво вираженої правої орієнтації, оплот антикомуністичних партій». І донині «уся колишня австрійська Галичина і на території Польщі, і на території України видається однорідним регіоном з високою активністю виборців. Це дуже цікавий факт впливу спадщини держави, яка розпалася приблизно 80 років тому»³⁷.

Надзвичайно серйозна проблема для культурних еліт обох країн – подолання успадкованих від минулого етностереотипів, усвідомлення ціни спільних культурних надбань. Специфічність сучасного українсько-польського пограниччя полягає у тому, що, сформувавшись упродовж століть як поліетнічне, воно в процесі геополітичних змін, пов'язаних з депортаціями, примусовими переселеннями, коригуванням кордонів, нині стало майже моноетнічним. З цим пов'язаний, за Р. Чмеликом, етноцентризм в ціннісних системах обох країн. Українці не так вже й часто згадують про багатовікову культурну присутність поляків у Львові, Івано-Франківську чи Жовкві. У свою чергу, польські історики «делікатно» мовчать про активну українську присутність у Перемишлі, Ярославі чи Сяноку.

Очевидно, що забезпечити бодай відносну деміфологізацію культурної пам'яті можливо лише на базі поєднання діахронічних (генетичних, темпоральних) і синхронічних (структурних) дослідницьких підходів. Діахронія допомагає осмислити послідовність часових пластів і причинно-наслідкові залежності, а синхронія доповнює картину аналізом зв'язків, структур, геополітичних впливів.

У баченні Й. Рюзена, «пам'ять – це вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого в культурних орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб'єктів». Її особливості він віднаходить у нормативній спрямованості й здатності тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, а також послаблювати й витісняти невідповідний і суперечливий досвід. Адже «тиск очікувань на майбутнє можна перекласти на інтерпретування минулого. І в такий спосіб воно справді може стати чимось іншим, аніж воно було»³⁸.

³⁶ Яловецький Б. Регіональні рухи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. Луганськ, 2002. С. 387–388.

³⁷ Зарицький Т. Сталість кордонів території Польщі // Там само. С. 286–274; Його ж: Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // Там само. С. 531.

³⁸ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів, 2010. С. 20–21, 50, 311.

Питання про те, чому проблеми формування територіальних ідентичностей виявляються «легкозаймистими», надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак уведення їх у контекст «взаємодії на пограниччях» у широкому хронологічному діапазоні все ж обіцяє певне наближення до розгадки «секретів несумісностей». В усякому разі, очевидно, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на «виклики долі» здатні відлунювати в сьогоднішній день і несподівано проявлятися у поведінкових реакціях і електоральних уподобаннях.

***

Щоб історія була цікавою, необхідно насамперед звільнити її від безальтернативної канонічності, знаходити в ній місце для гіпотез, зіставлень, нетрадиційних ходів. Не «зшивати» воєдино те, що не було цілісністю, і не відшукувати мотиви цілепокладання (прагнення до соборності) там, де вони реально не проглядалися. Не робити власну націю фокусом Ойкумени і не шукати її там, де її не було. Чітко визначати статус кожної з частин її території на кожному історичному етапі і не боятися, що з визнанням статусу периферійності народ «втрачатиме обличчя». Навпаки, простеження (за моделлю С. Роккана) варіантів горизонтальної периферійності (за принципом віддаленості чи відмінностей) і вертикальної периферійності (за принципом підпорядкованості) здатне підвести науковий ґрунт під модель аналізу залежностей.

Здається, що до створення повнокровної історії України чималою мірою може прислужитися наявний уже зарубіжний досвід написаних «перехресних», «пов'язаних» історій. Інноваційність тут полягає у зміні кута зору на поняття гегемонізму, колонізаторства і взагалі на традиційну систему ієрархій в історичній ретроспективі. Там, де прийнято бачити насамперед односпрямований імперський чи якийсь інший геополітичний тиск, пропонується спостерігати спонтанні «пучки відносин» (*bundles of relation*), в яких визначальними виявляються перехресні культурні впливи.

Концепти «пов'язаної», «спільної», «інтегрованої» (*connected, entangled, shared, integrated*) історії з'явилися у руслі «культурного повороту», з одного боку, і соціологічних «мережевих парадигм» – з іншого. Компаративна історія не є чимось новим; згадаймо, як обстоював переваги історії «зверх кордонів» Марк Блок на XIX міжнародному конгресі з історичних наук в Осло (серпень 2000 р.). Але доволі довго вона існувала в режимі синхронії, а діахронічна взаємодія, у тому числі між різними інтелектуальними традиціями, лишалася в тіні. Запропонована французькими істориками М. Вернером та Б. Циммерманом ідея «перехресної історії» (*histoire croisée*) виходила із заперечення простих лінійних «трансферів» – передачі інформації від однієї культури до іншої. На їхнє переконання, мова повинна йти про рух у різних напрямках (ре-трансфери) і про діалог культур як «взаємопереплетення» (*intersection*). У такому баченні певні цілісності репрезентуються не просто у відношенні одна до іншої, а одна через іншу, як рухомі,

активні, взаємодіючі, з власними механізмами циркуляції³⁹. Поняття трансферу (культурного перенесення) виявилось зручним для пояснень впливу множинних і різнобічних взаємозв'язків, взаємообмінів, взаємовпливів на формування ідентичностей, поведінкових стереотипів, образів минулого.

Уявлення про те, як працює модель «трансферів», можна створити на прикладі спільного проекту британського, французького та ірландського товариств із дослідження XVIII ст., який має назву «Франція, Великобританія й Ірландія: культурні трансфери і циркуляція знань у Вік Просвітництва». Спільними зусиллями відшукуються відповіді на питання: хто виступав у ролі культурних посередників, через які канали відбувалися культурні взаємовпливи, що це дало у підсумку для усіх трьох учасників процесу, який вплив ці трансфери справляли на формування національних ідентичностей. Обмін думками з цих питань відбувається на щорічних наукових конференціях⁴⁰. Інший різновид «інтегрованих» історій оперує концептами «пов'язаності», «спільності», «транснаціональності» і якоюсь мірою виявляє претензію на заміщення національних «мастер-наративів».

Найбільш послідовним прибічником такого погляду виступає шведський історик Рольф Тоштендаль. У його баченні *histoire croisée*, перехресна чи «транснаціональна» історії пов'язані з перенесенням акцентів з методів на оптимальні норми і у цьому розумінні означають рух у напрямі глобалізації історії. Але водночас вихід за межі національного контенту дає змогу осмислити такі аспекти минулого, які раніше лишалися в тіні національної проблематики. На його переконання, уже з кінця XIX ст., з початком методологічного етапу в історієписанні, вибір того чи іншого періоду національного розвитку як наукової проблеми «перестав превалювати». «Спеціалізація відродила інтерес до локальної історії, історії великих і малих міст, а також історії індустрії та праці». Рух у напрямі глобальної чи транснаціональної історії, який відтоді виявив чимало цікавого, приміром, на ґрунті порівняння політичних і адміністративних інститутів у різних країнах і регіонах, «історики можуть визнавати чи не визнавати». Для когось найважливішим уявляється вивчення менталітету чи культури, інші наголошуватимуть на важливості глибокого вивчення економічних умов чи політики. У будь-якому разі маємо справу з фрагментацією історичної дисципліни, що стала очевидною на рубежі XX і XXI ст. і залежить від домінуючих у професійній свідомості істориків оптимальних норм. Завдяки впливу суміжних дисциплін у історії з'явилися нові грані, вона стала менш політизованою. Змінився, отже, сам різновид глобалізму, визнаний в історієписанні⁴¹.

³⁹ Werner M., Zimmerman B. Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity // History and Theory. 2006. Vol. 45. № 1. P. 30–50.

⁴⁰ Див., наприклад: Anglo-French attitudes: comparisons and transfers between English and French intellectuals since the XVIII century. Manchester, 2007.

⁴¹ Тоштендаль Р. Профессионализм историков становится глобальным? // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX–XXI веков. Москва, 2012. С. 93–101.

Теоретичну базу для «перехресних» історій здатна створити концепція глокалізації, запропонована Р. Робертсоном. Найбільш наочний зв'язок глобального і локального він бачив у тому, що локальні (у тому числі цивілізаційні) ідентифікації і специфічні місцеві форми культури є зворотним боком і прямим наслідком стимульованої глобалізаційними процесами універсалізації зв'язків між людьми⁴². До аналогічних висновків підводить реконструкція моделі центр-периферійних відносин у постколоніальному дискурсі і нове бачення проблеми Іншого, зокрема, у праці Е. Саїда. Переосмислення поняття «цивілізація», що вважається основою європоцентристської риторики, дає змогу відмовитися від примітивних бінарних опозицій типу «передове – відстале», «Європа – Неєвропа» і подивитися на проблему домінування й центр-периферійних відносин з позицій взаємовпливів і взаємодій. Німецьким істориком Ю. Остергаммелем на матеріалі XIX ст. уже перевірена продуктивність конвергентної, симетричної версії порівняльного описання, яка враховує і спільні риси, і відмінності у розвитку народів і культур, роблячи основний наголос на їхньому взаємопроникненні. Він довів, зокрема, що конвергенція й дивергенція в історичному процесі співіснують на основі принципу доповнюваності, і завдання історика – цей зв'язок побачити й дослідити. Історія культурних трансферів розглядається при цьому як найважливіша галузь порівняльної історії⁴³.

Цікаві зразки «взаємопорівняльного» підходу демонструє французький історик Алессандро Станціані на основі вивчення російських реалій. Свою мету він бачить не стільки у тому, щоб створити якусь спільну порівняльну модель, скільки у тому, щоб «примирити особливості специфічного шляху того чи іншого регіону зі зв'язками, взаємним обміном і динамікою, притаманним цілому». Співставляти різні території він намагається, не спираючись на якийсь ідеальний тип чи статичні форми протиставлення (Росія – Захід), а, навпаки, з врахуванням феномена взаємного обміну й запозичень. Такий підхід він прямо пов'язує із впливом «перехресних» історій, але критерії порівняння у нього менш суворі. Насамперед, його хвилює проблема: як уникнути двох підводних каменів компаративістики – застосування тавтологічних моделей, з одного боку, і звичайного протиставлення двох об'єктів – з іншого⁴⁴.

Сумніви такого плану легко зрозуміти й поділити. Але варто згадати методологічну настанову А. Тойнбі: хоч «дух національного» завжди з особливою силою впливав на істориків, вони мають навчитися розглядати себе як частину більш широкого універсуму. Навіть історія такої великої держави, як Великобританія, не піддається осмисленню розумом сама по собі, без врахування зов-

---

⁴² Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity // *Global Modernities*. Langman, 1995. P. 25–44.

⁴³ Остергаммель Ю. Трансформация мира: история XIX века // *Ab Imperio*. 2011. № 3. С. 24, 33, 58.

⁴⁴ Станциани А. Взаимное сравнение и история. Некоторые предложения, подсказанные изучением российского материала // *Ab imperio*. 2011. № 4. С. 35–37.

нішніх впливів на неї. Простежуючи, приміром, зв'язки між конкретними суспільствами різних епох – західним і еллінським, він застосовував до них метафору «синовньо-батьківська». А для Русі він вважав прийнятною формулу форпосту, звертаючи увагу на те, що зовнішній тиск на неї і зі сходу, і з заходу був безперервним⁴⁵.

Із кризою національних наративів тією чи іншою мірою стикаються всі країни світу. Один з найпоширеніших способів її долання – перехід на рейки постмодернізму – із розмиванням і перехресним запозиченням понять, із відмовою від класичних концепцій істини, наголошуванням на багатосмисловості й двозначності. Ставлення у різних суспільствах до цього способу уникнення чіткості й визначеності в оцінках лишається неоднозначним. Хоча всі або майже всі солідарні у тому, що негативний результат руйнування багатьох сакральних цінностей був все-таки перекритий перевагами, що відкрилися у сфері привнесених постмодернізмом психоаналітичних та крос-культурних інтерпретацій історії. А вплив теорій дискурсу, тексту й наративу на переосмислення пізнавального статусу історичних джерел, як і руйнування неперехідної межі між історією й літературою, змінили сам спосіб бачення минулого.

Які перспективи обіцяє введення вітчизняної історії у такий «інтегративний» контекст? Яких вад в системі українського історієписання на цьому шляху вдасться позбутися? Поки що однозначні відповіді на ці питання уявляються проблематичними. Тут потрібні дискусії й попередні апробації окремих сюжетів. І все ж перспектива «самопредставлення» України не як якоїсь «окремішньої» цілісності, а як фрагментизованої частини історичного процесу на міжцивілізаційних «стиках» і у широкому геополітичному контексті, приваблює не стільки новизною, скільки раціональністю підходу.

⁴⁵ Тойнби А. Постигание истории. Избранное. С. 26–45, 147.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Андрій МАРТИНОВ

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ: СУСПІЛЬНІ УЯВЛЕННЯ, ІДЕЇ, РЕАЛІЇ

У соціальній психології популярним є поняття «гештальту», тобто певного «узагальнюючого образу» якогось суспільного процесу або соціальної дії. Досить часто під поняттям «закриття гештальту» розуміють свідоме завершення якоїсь персональної або колективної дії. Органічне політичне, соціокультурне та економічне повернення України до Європи й може бути таким історичним закриттям «українського гештальту» та відкриттям нової глави вітчизняної історії.

Перша світова війна задала тренд у ставленні до цивілізованої Європи як «альтер-его» у розділеному географічно і ментально між Російською та Австро-Угорською імперіями українському суспільстві. Ставлення свідомого українства до Європи цього історичного періоду передає вірш 1931 р. Олександра Олеся «Європа мовчала». У міжвоєнний період радянська частина України була відокремлена від Європи, але і західна частина України, насильно вмонтована до Польщі, а також до Румунії та Чехословаччини, не почувалась органічною самостійною частиною Європи. Загалом сталінський період радянської історії формував «пролетарсько-інтернаціональний погляд» на історичний образ Європи, який змінювався від очікувань «світової революції» до «побудови соціалізму у окремо взятій країні». Період Другої світової війни для значної частини українців був часом особистого, не завжди добровільного, знайомства з Європою. Мільйони військовополонених та оstarбайтерів сприймали Європу переважно у соціальному статусі раба Третього райху. Однак тоді формувались й сучасні стереотипи сприйняття Європи як синоніму цивілізації, що не дивно на фоні сталінського періоду. Часи хрущовської відлиги поступово змінювали історичні умови взаємодії з Європою. Дедалі частіше персональний досвід сприйняття її образу ґрунтувався на туристичних поїздках та різноманітних колективних обмінах.

Радикальні зміни у колективній уяві українського суспільства щодо історичного образу Європи відбулися після 1991 р. Домінантними стали бачення «побудови Європи» в Україні та остаточного європейського цивілізаційного вибору і інтеграції України до Європейського Союзу. На світанку становлення незалежності Української держави відомий український письменник, історик та публіцист, вдумливий і прискіпливий знавець українських культурно-політичних процесів В. Скурятівський у зв'язку з цим писав: «Здається, впродовж цього століття

ще ніколи так часто в Україні не вживався топонім “Європа”. І відповідно прикметник – “європейський”. Ці слова буквально заповнили українські шпальти, ефір, екран, сам слух і словник нашого сучасника. Сьогодні вони – нібито лексичні сигнали української патріотичної ортодоксії»¹. Втім, хоча ця тенденція не зникла, навіть останнім часом посилилась і, наприклад, словосполучення «європейський вибір» або «європейська інтеграція» України стали для українців уже стереотипними, визначення місця й ролі України в сучасному світі, зокрема, в європейському геополітичному просторі, формування адекватної національним інтересам зовнішньополітичної стратегії і пріоритетних напрямів зовнішньої політики, а також розуміння урядовцями та пересічними громадянами України суті та проблем європейської інтеграції, усвідомлення ними того, що кінцевим і головним бенефіціаром інтеграції є громадянин України, залишається і сьогодні актуальним й важливим завданням українського державотворення.

Метою статті є висвітлення особливостей сприйняття колективною свідомістю українських громадян європейської суспільної моделі в історичному контексті.

Огляд публікацій. Проблематика історії уявлень є відносно новою з точки зору розвитку сучасної історіографії. Найбільш активно вона почала розроблятися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли інтенсивно змінювались предметні поля історичної науки. Мова йде про дослідження розвитку колективної ідентичності, соціальної пам'яті, гендерні історичні розробки. Одночасно помітний вплив залишається за більшим масштабом предмету історичних студій, що стосується макросоціальних процесів. Вони продовжують визначати передусім уявлення мешканців Європи про самих себе.

Однією з перших у вітчизняній історіографії теорію уявлень і стереотипів в історичному контексті проаналізувала Н. Яковенко. У контексті XVI–XVII ст. історик дослідила розбіжності щоденних практик на території Польської провінції у наверненні «єретиків» (протестантів) та «схизматиків» (православних)². Т. Водотика і Є. Магда у науково-популярному дослідженні «Ігри відображень. Якою бачить світ Україну» висвітлили еволюцію міжнародного іміджу України в історичній ретроспективі, окремі теоретичні та практичні аспекти роботи над ним³. Я. Грицак, розглядаючи процес формування модерної української нації, наголошує на впливі уяви про Західну Європу після війни 1812 р. на російських офіцерів, адже «політичний режим самодержавства та кріпосницькі порядки сильно контрастували з волелюбними ідеями, якими вони заразилися на Заході»⁴.

---

¹ Скурятівський В. Україна – via Європа // Сучасність: Література, наука, мистецтво, політологія, суспільне життя. 1992. № 6 (червень). С. 144.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 15.

³ Водотика Т., Магда Є. Ігри відображень. Харків, 2016.

⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ, 2019. С. 62.

У монографії вітчизняного філософа В. Єрмоленка «Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть» проаналізовано історію ідей, народжених в епоху Французької революції кінця XVIII ст., які як концепти продовжували жити в тоталітарних ідеологіях XX ст. як образи проходження через смерть, святого злочинця, жертви-месії, оновлювальної катастрофи, надихаючи ідеологічних побратимів та антиподів. Власне, ідеологічні матриці є тими стереотипами, які впливають на сприйняття історичних процесів та образів інших суб'єктів.

«Ідеології є набором ідей для розв'язання суспільних проблем, – пише В. Єрмоленко, – але часто надто вірять у себе і прагнуть стати новими релігіями»⁵. Анонсований кінець ідеологій, на думку цього автора, так і не настав внаслідок того, що ідеологічні системи відрізняються своїми ціннісними орієнтирами та амбіціями щодо спроможності змінювати реальність. Наприклад, для європейської цивілізаційної матриці розвитку, «якщо ви ліберал, то в ієрархії ваших цінностей свобода завжди буде основною; якщо ви соціаліст – то нею буде рівність, якщо консерватор – нею будуть братерство та ідентичність. Ці цінності самі по собі гуманні та послідовні, кожна з них здатна на благо позитивних речей. Але всі вони здатні творити зло: або тоді, коли вважають свої ідеї абсолютними істинами, які ніхто не може похитнути; або тоді, коли вважають їх тільки масками, які можна змінювати, як заманеться, і які ніколи не є вагомою підставою для дії. Перша опція (тоталітарна) вбиває співчуття та увагу до реальності, все підпорядковуючи теорії, навіть людські життя. Друга опція (постмодерна) вбиває принципи, все підпорядковуючи інстинктам та інтересам, а відтак опускаючи людську політику до зоополітики»⁶. Американський соціолог І. Валлерстайн слушно зазначав, що «ніколи не було остаточної версії жодної із ідеологій, завжди було чимало плутанини з демаркаційними лініями між ними»⁷.

Ще більш заплутаним виглядає образ Європи у світовій історіографії. Традиційно Європа була місцем великих міграційних процесів. Вони знову стали актуальними після заворушень «арабської весни» 2011 р. та воєн на Близькому Сході. Для багатьох учасників чергового «великого переселення народів» Європа є райським куточком миру і благополуччя, що мотивує мігрантів долати незліченні перешкоди на шляху до своєї індивідуальної і колективної мрії⁸. Історична потужність образу Європи ґрунтується на універсалізмі європейських політичних, соціокультурних та економічних ідей. Суспільні трансформації, які відбулися на європейському континенті після 1989 р., засвідчили формування не просто

---

⁵ Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ, 2018. С. 19.

⁶ Там само. С. 450.

⁷ Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург, 2001. С. 305

⁸ Bade K. Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München. 2014. S. 14.

Європи різних батьківщин, а Європи як федерації народів⁹. Уявлення про успішний Європейський Союз, який впевнено йде у майбутнє, були потужним мотивом суспільно-політичних трансформацій у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи на етапі їхньої підготовки до вступу в цю співдружність¹⁰.

Поняття соціальної цінності не є юридичним і не може бути піддане правовому тлумаченню. Але з історичної точки зору цінності залишаються головною складовою смислотворення та функціонування як національних держав, так і наднаціональних владних структур. Новітня європейська історія багата на приклади непростого взаємодії між цінностями, на яких ґрунтуються федералізм і регіоналізм. Доба модерну принесла цінності, легітимізовані Великою французькою революцією кінця XVIII ст. По-новому, зокрема, стали розглядатися природа і походження Європи, такі її основоположні складові, як християнство, прогрес, права людини, громадянство, політична рівність і свобода, братерство. Фактично саме вони складають основу федеративних концепцій. Натомість їм протистоять традиційні цінності, такі як родина, нація, вільна праця. Різні цінності роз'єднують людей і вносять дискомфорт у їхнє соціальне самопочуття. У цьому контексті сучасні процеси ціннісних орієнтацій в Євросоюзі проаналізував чеський історик П. Друлак¹¹.

Класик соціологічної думки Ш. Ейзенштадт наголосив на різноманітності темпів «історичних часів модерності», які переживають різні європейські країни. На його думку, Перша світова війна зруйнувала цінності та світогляд XIX ст. Початок XXI ст. знову ставить під сумнів цінності століття XX. Однак концепції федералізму і національного суверенітету залишаються інтегральними цінностями, які формують актуальний порядок денний європейської політики, яка й досі намагається зробити континент безпечним для демократії. Ключовим проблемним питанням залишається спроможність до життєздатності багатоетнічних федеративних демократій та децентралізованих владних структур¹². Німецький дослідник Ю. Герхардс порівняв образи Євросоюзу у колективній свідомості громадян країн-претендентів на вступ (Албанії, Боснії, Косово, Македонії, Чорногорії) та Туреччини. На думку цього автора, у постмодерному світі цивілізаційні відмінності між країнами залишаються маркерами, які впливають на світоглядні засади, зокрема, щодо сприйняття Європи як моделі суспільного розвитку і певного універсального ідеалу¹³. Помітний вплив на ці стереотипи мають якість життя та соціально-економічні відмінності і нерівності між країнами-членами

---

⁹ Beck U., Grande E. *Das kosmopolitische Europa. Politik und Gesellschaft in der zweiten Moderne*. Frankfurt am Mein, 2004. S. 41.

¹⁰ Beichelt T. *Die Europäische Union nach der Osterweiterung*. Wiesbaden, 2004. S. 88.

¹¹ Drulak P. *National and European Identities in the EU Enlargement: Views from Central and Eastern Europe*. Prag, 2014. S. 91.

¹² Eisenstadt Sh. *Multiple Modernities*. New Brunswick, 2002. P. 78.

¹³ Gerhards J. *Kulturelle Unterschiede in der Europäische Union. Ein Vergleich zwischen Mitgliedsländern, Beitrittskandidaten und der Türkei*. Wiesbaden, 2005. S. 64.

Євросоюзу та країнами-претендентами на вступ до ЄС¹⁴. Німецький історик Х. Каельбе звернув увагу на поглиблення соціальних відмінностей між країнами Західної і Східної Європи від часів початку холодної війни і до початку ХХІ ст.¹⁵ Сучасний світ переживає одночасно принаймні три кризи: фінансово-економічну, екологічну та кризу безпеки. На це по-різному реагують неоліберальні, соціал-демократичні, авторитарні моделі капіталізму. Здатність зони євро встояти та зберегти динаміку зростання економіки означатиме ще один крок до зміцнення глобальної демократії¹⁶.

Отже, можна говорити про Європу передусім як про інтелектуальний конструкт, який має свої територіальні межі та інфраструктуру. За доби середньовіччя Європа сприймалася, насамперед, у християнських релігійних та географічних межах. Звертаючи увагу на територіальне структурування Європи, не обійдемося без того, аби згадати про концепцію «ядра» Європи. Зокрема, із започаткуванням процесу європейської інтеграції під поняттям «ядра» розуміється шість країн Західної Європи (Федеративна Республіка Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), які створили у 1952 р. «Європейське об'єднання вугілля і сталі». Однак інтерпретація зазначеної концепції виводить на модель європейського центру і європейської периферії. Причому периферія може позиціонуватись за віссю «Північ – Південь», або за віссю «Захід – Схід». В свою чергу всередині такої градації можемо вичленувати додаткові розподіли на «Північ – Захід», «Північ – Схід» і відповідно «Схід – Південь», «Захід – Південь». Навколо цих географічних координат утворюються європейські регіони «ядра» та інші агломерації. Зауважимо, що кордони Європи і форми географічного структурування мають свої історичні маркери. Насамперед, це межі Римської імперії як простір поширення греко-римської культури (до падіння Західної Римської імперії 476 р.), простір римо-візантійської правової традиції (за розмежуванням 395 р.) та розколу на латинську та православну церкви (1054 р.), географічна диференціація за маркерами Альп і Рейну та Одери на різну традицію організації міського життя і на цій основі «друге видання кріпацтва» у Східній Європі після 1500 р., після Реформації 1517 р. поділ на католицький Південь та євангелічну Північ Європи, що спричинило диференціацію ХVІ ст. на початку процесу промислової революції і суспільної модернізації.

Відповідно до ще одного поширеного ідейного конструкту Європа може уявлятися як простір спільних цінностей. Причому під суспільними та індивідуальними цінностями розуміються моральні норми, певні табу або конвенційні домовленості щодо норм поведінки, спільні соціокультурні правила суспільного розвитку. А. де Токвіль у трактаті «Про демократію в Америці» (1835), порівнюючи особливості соціокультурного розвитку США та Європи, звернув увагу на ключову роль Французької та Американської революцій кінця ХVІІІ ст. в процесі

¹⁴ Handbook of Quality of Life in the Enlargement European Union. London, 2008. P. 92.

¹⁵ Kaelble H. Sozialgeschichte Europas. 1945 bis Gegenwart. München, 2007. S. 69.

¹⁶ Verwiebe R. Transnationale Mobilität innerhalb Europas. Berlin, 2004. S. 37.

формування спільних євроатлантичних цінностей. Водночас серед цих цінностей, властивих США та Європі, відмінним, насамперед, є ставлення до цінності суспільної рівності. У США воно є більш «ліберальним», а у континентальній Європі більш «соціальним». Конструкт Європи спільних цінностей породжує ідею Європи як колективного досвіду співіснування на обмеженому життєвому просторі. Адже один лише українсько-російський державний кордон після 1991 р. має майже таку саму протяжність, як Європа із німецької Півночі до італійського Півдня. Відповідно на цих географічних межах спостерігається диференційований досвід суспільних комунікацій, спеціалізації і соціальної мобільності. Промислова революція в континентальній Європі створила європейську модель індустріального суспільства. Основою демократичного політичного розвитку за цієї моделі став середній клас, який еволюційно розвивався, починаючи від доби наполеонівських війн і до «бурхливих» 1960-х років. Після молодіжних соціальних рухів 1968 р. маємо фактичний початок доби постмодерну з її соціальною фрагментацією та поступовим розмиванням соціального статусу традиційного середнього класу за рахунок його маргіналізації та переходу у прошарок «прекаріату». Прекаріат (від англ. precarious – ненадійний) – соціальний прошарок постіндустріальної епохи, який формують гастарбайтери, мігранти, фрілансери, представники «вільних професій»¹⁷.

Суспільство споживання і послуг трансформує соціальну структуру, пришвидшує темп соціальної історії, змінює архетипіку соціальних інститутів. Внаслідок цього спостерігаємо, як «розмивається» європейська модель держави загального добробуту. Разом із тим, змінюються соціальна база масових політичних партій та способи організації і менеджменту політичних структур. З'являються нові суспільні ризики, динаміка яких змінюється, починаючи від доби Французької революції кінця XVIII ст. Поступово прискорюється процес розмивання держави національної солідарності різних поколінь і соціальних прошарків.

Таблиця 1. Історична динаміка вимірів соціального статусу в Європі

Історичний період	Соціальний статус	Зміст	Соціальні інститути
XVIII ст.	Громадянські права	Ліберальні свободи (слова, власності, правової рівності)	Судові інститути
XIX ст.	Політичні права	Політичне представництво, демократичні форми виборчого права	Парламент
XX ст.	Соціальні права	Освіта, охорона здоров'я, соціальне страхування	Інститути держави загального добробуту
XXI ст.	Колективна та індивідуальна ідентичність	Процес глобалізації	Інформаційний простір

¹⁷ Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва, 2014. С. 38.

На початку XXI століття європейська соціальна модель стикається із ризиками послаблення національного суверенітету як форми національної солідарності, зменшення за рахунок офшоризації простору спільної податкової політики, відмови від підтримки пенсіонерів, інвалідів, безробітних, виникнення недержавних форм соціальної безпеки (сусідської, регіональної, родинної, релігійних спільнот). Внаслідок згаданих тенденцій спостерігається процес соціальної фрагментації суспільної солідарності як основи демократичного політичного режиму.

Таблиця 2. Класифікація моделей соціальної політики

Модель	Ліберальна	Соціал-демократична	Консервативна	Постсоціалістична
Тип соціального страхування	Профілактика бідності	Політика соціальної рівності	Соціальне страхування	Рудименти соціального страхування
Соціальне розшарування	Вільний ринок	Державне регулювання ринку	Державне регулювання	Слабке державне регулювання
Роль держави у соціальному страхуванні	Слабка	Сильна	Сильна	Слабка
Умовний приклад	Велика Британія	Швеція	Німеччина	Чехія

Як бачимо, немає ідеального типу організації європейського соціального простору. Одночасно із занепадом профспілкового руху змінюється практика укладання колективних тарифних угод, корпоратократія трансформує систему організації праці. Відповідно національна держава втрачає функції регулювання відносин між роботодавцями та найманою робочою силою. Гнучкий робочий час, вільний найм робочої сили обмежують страйкові можливості регулювання відносин між найманими працівниками і капіталом.

Ще одним помітним європейським трендом постмодерної соціальної історії стає демографічний занепад. Старіння населення, зменшення рівня народжуваності трансформують структуру суспільства. Навіть Євросоюз – 28 країн-членів – «недоотягує» до китайського мільярду населення, або мусульманського мільярду населення. Причому прогнози демографів невтішні. До 2050 р. населення країн Євросоюзу суттєво зменшиться. Внаслідок демографічної кризи очікується скорочення кількості робочої сили з 331 млн до 243 млн і відповідно зменшення економічного потенціалу ЄС із 22 % від світового валового продукту до 12 %¹⁸. Відповідно змінюється якість повсякденного життя за критеріями житла, навколишнього середовища (природного і соціального), охорони здоров'я, відпочинку за умов «гнучкого» робочого часу.

¹⁸ European Commission. Europe's Demographic Future, Facts and Figures on Challenges and Opportunities. Luxembourg, 2007.

В умовах суперечливого розвитку процесу глобалізації Європейський Союз є своєрідним експериментальним полігоном, де відпрацьовується модель взаємодії різних групових ідентичностей. Під поняттям «ідентичність» у гуманітарних науках розуміється тотожність, належність суб'єкта до певного співтовариства. Зокрема, є культурна ідентичність як ототожнення актора із певним історичним спадком, релігією, мовою. Є громадянська ідентичність, пов'язана із нормами політичного співіснування на основі традицій і цінностей певного суспільства. А коли мова йде про ідентичність Євросоюзу, впадає у око той факт, що вона співіснує із національними ідентичностями країн-членів ЄС. Зазначимо, що національні ідентичності є переважно культурними, натомість європейська ідентичність формується як громадянсько-політичний феномен. Ідентичність не є постійною сутністю, а виявляється скоріше як динамічний конструкт. Тобто будь-яка форма колективної ідентичності має конвенційну (договірну) соціально-семіотичну природу.

Можна виділити декілька рівнів формування колективних ідентичностей: генетичний рівень, пов'язаний із виникненням певної колективної ідентичності, структурний рівень, який визначає співвідношення ознак певних ідентичностей та їхнє змістовне наповнення; функціональний рівень, що ототожнюється із формами реалізації ідентичностей. Крім того, треба мати на увазі, що різні рівні спільної європейської ідентичності у форматі Євросоюзу мають «космополітичні» еліти і «локалізовані» маси національних або «пост-національних» держав-членів Євросоюзу.

Нагадаємо, що внаслідок модернізації в європейській історії з'явилась національна держава, яка поставила на місце станової інтеграції суспільну солідарність, яка існує завдяки національній свідомості. В умовах постмодерну відбувається радикальна реорганізація соціального порядку. Під впливом глобальних мереж кожен індивід стикається з такою свободою, котра змушує його покладатися на самого себе й ізолює від інших, але дає змогу зав'язати нові соціальні зв'язки і сформувати інноваційні соціальні норми. Цей постмодерний соціальний порядок інтегрує як громадянську, так і етнічну ідентичності. Зважаючи на розвиток тенденцій сучасного процесу глобалізації, Європейський Союз може виступити першою структурою «постнаціональної демократії». Однак суперечливість цього процесу вимагає детального аналізу його проблем і перспектив.

Один із батьків європейської інтеграції Жан Монне наприкінці свого життя наголошував, що якби йому дали можливість розпочати цей процес заново, він започаткував би його з соціокультурної складової єднання європейських народів. Тим самим було б розчищено історичне поле для побудови спільного дому – єдиної Європи – на основі ментальної єдності її народів.

З другої половини ХХ ст. саме діалог європейських культур формує соціально-економічні та політичні передумови для реалізації європейської мрії про єдність, зокрема, для розбудови сучасного Європейського Союзу. При цьому культура розглядається як квінтесенція всіх видів людської діяльності, звичаїв, вірувань, тобто всього матеріального та духовного, що створено людьми.

Історичне визначення культури наголошує на важливій ролі соціально-історичного спадку, відповідної традиції. Нормативний підхід до культури виокремлює специфічний спосіб життя особистості, детермінований її соціокультурним оточенням. Культурні цінності певних соціальних груп зберігають та відтворюють соціальні інститути, які формують генетичний код культури.

Взагалі під культурою також розуміють поведінку, якій людина навчилася впродовж всіх етапів своєї соціалізації. Культура – це також організація різноманітних феноменів за допомогою використання певних символів. Отже, культура є невід’ємною від людини як соціальної істоти. Тому не може бути суспільства без певної культури, як і культури без суспільства. Зміна соціокультурних меж пов’язана, перш за все, з трансформацією відповідних архетипів, тобто своєрідної «закодованої» часово-просторової моделі певного соціального організму. Зрозуміло, що на цей надзвичайно складний процес історія мусить витратити доволі багато часу. Загалом проект європейської інтеграції сформувався та розвивався у відносно соціокультурно єдиному середовищі Західної Європи в умовах чіткого розподілу на ліберальний Захід та комуністичний Схід.

1 січня 1995 р. внаслідок вступу до Європейського Союзу Австрії, Швеції, Фінляндії народився Європейський Союз тоді 15 країн-членів. Новий ЄС простирається від Полярного кола до півострова Пелопоннес, від французького Бреста до Бреста білоруського. Його територія складає 3,2 млн кв. км (приблизно 2/3 площі США), чисельність населення 366,9 млн осіб, а валовий продукт на початку 1996 р. становив 6 трильйонів 210 мільярдів 100 мільйонів доларів США. Жодне з нових інтеграційних угруповань в світі не може зрівнятись із ЄС за рівнем розвитку та зрілістю об’єднання. Модель Європейського Союзу стає привабливим прикладом для всього світу.

До середини XX ст. інтелектуальні проекти об’єднання Європи випереджали інтеграційні можливості держав Старого континенту. Лише дві світові війни та третя світова, якою, по суті, була холодна війна, стимулювали процес єднання європейських держав із метою самозбереження та навіть певного заперечення песимістичного прогнозу О. Шпенглера щодо наступаючих «сутінок Європи». Хоча з нашої точки зору, цей прогноз має під собою об’єктивні підстави. Якщо подивитись на розбудову єдиної Європи як на новий проект побудови Вавилонської вежі, тобто прискороного в часі та розширеного просторово об’єднання принципово різних соціокультурних традицій, то його провал може привести саме до такого результату. Проте ми розуміємо європейську інтеграцію як живий творчий процес цивілізаційного самовдосконалення континенту, з урахуванням надзвичайно тісно взаємопов’язаних політичних, соціально-економічних, правових та духовно-культурних чинників.

Політичні цінності Римської імперії вирішальним чином вплинули на становлення політичної культури Заходу. Римська імперія забезпечила комунікації для поширення християнства. Римо-католицька традиція сприяла формуванню єдиного правового та політичного західноєвропейського простору. Протестан-

тська культура перетворила активну світську діяльність на релігійний обов'язок віруючого. Розвиток демократичної політичної культури був санкціонований культурою релігійної участі. Водночас позиція, коли віросповідання є приватною справою, відкриває шлях до революційного марксизму. Тим самим певним чином поглиблюється духовно-релігійна криза, яку переживає сучасна європейська людина. Розбудова розвинутого споживацького суспільства матеріалізує духовні потреби, настає своєрідний період «гедоністичного атеїзму». Розвиток цієї тенденції пришвидшився внаслідок глобального наступу цінностей західної цивілізації. Через це соціокультурна прірва між різними цивілізаціями драматичним чином збільшується.

Політичні аспекти європейської інтеграції, на відміну від економічних, де завжди присутній конкретний матеріальний інтерес, який стимулює швидкий пошук компромісних рішень, більше пов'язані з проблемами функціонування національних державних механізмів, із поняттям суверенітету, національної ідентифікації, узгодження позицій різних політичних еліт. Зараз викристалізувались дві гіпотетичні моделі розвитку Європейського Союзу. Одна пов'язана з формуванням конфедеративного союзу національних держав, інша – з формуванням федеративних Сполучених Штатів Європи. Важливим фактором соціокультурної ідентифікації завжди була національна валюта. Символом формування нового гомогенного простору є спільна грошова одиниця євро. Про збереження сталих соціокультурних бар'єрів свідчить досить складний процес розробки дизайну цієї валюти. Спочатку пропонувалось розмістити на банкнотах зображення батьків-засновників об'єднаної Європи та виокремити місце для національної символіки. Але ці ідеї не були прийняті, оскільки такий підхід міг би закріпити домінуюче становище провідних країн-членів Європейського Союзу та негативно вразити почуття малих народів. Після гострих дебатів був обраний варіант своєрідного соціокультурного компромісу. Було вирішено на купюрах євро зображувати логотипи архітектурних стилів Західної Європи, причому репрезентувати не конкретні будівлі, а окремі деталі, характерні для європейської архітектури різних епох: класицизму, романтизму, бароко, рококо, модерну.

Отже, соціокультурний вектор європейської інтеграції залишається найменш успішним із суто об'єктивних причин, пов'язаних із особливостями національного історичного розвитку. У сучасному Європейському Союзі зберігається соціокультурна вісь Північ – Південь. Тобто, скандинавські країни, які не зазнали прямого впливу античної культури, на відміну, наприклад, від італійців, іспанців, греків, певною мірою французів та німців, досить відчутно відрізняються за своїм менталітетом від середземноморських країн, які в свою чергу за цим критерієм досить суттєво відрізняються від британців. Не випадково важливим напрямом європейського інтеграційного процесу є формування європейських регіонів, які, по суті, є еманациєю глибинних соціокультурних меж на рівні локальних територіальних об'єднань.

На Південному Сході Європи виділяються Балкани як традиційне перехрестя соціокультурних впливів різних цивілізацій – Європи та Близького Сходу. Вна-

слідок цього в умовах перехідних історичних періодів тут формуються центри напруги, які, вибухаючи, на тривалий час перерозподіляють зони впливу між різними народами, країнами та цивілізаціями.

Соціокультурні межі встановлюють демаркаційну лінію між певними цивілізаційними організаціями, країнами та регіонами, а також різними індивідуальними ідентичностями. Як правило, історично так складається, що соціокультурні межі не завжди співпадають із політичними кордонами, які є віддзеркаленням розвитку тенденцій іншого, ніж духовність та культура, рівня. Соціокультурні демаркаційні лінії більше співпадають із геополітичними межами. Політичні кордони держав змінюються значно частіше, ніж геополітичні та соціокультурні межі. Наприклад, в 2001 р. виповнилось сорок років із часу побудови Берлінського муру, який став символом холодної війни та водночас політичним і соціокультурним кордоном між комуністичним Сходом та ліберальним Заходом. Здавалось, що падіння Берлінського муру 9 листопада 1989 р. неминуче прискорить процес єднання принаймні німецького народу. Але через 29 років, що минули з часу об'єднання Німеччини, значна ментальна диференціація між східними та західними німцями зберігається. Таке становище склалось всупереч титанічним зусиллям всього німецького суспільства нарешті утворити гомогенний ментальний простір, який був розірваний політичними кордонами всього лише сорок років (1949–1989 рр.). Можливо, на реалізацію цієї мети знадобиться зміна принаймні трьох поколінь, аби нарешті більш-менш стабільно сформувались відповідні ціннісні орієнтири. Сучасний Європейський Союз з суто політичної точки зору все більше стає гомогенним утворенням. Однак зберігаються відчутні соціокультурні межі між англосаксонською та романською Європою, між Північною протестантсько-католицькою та Південною переважно католицькою Європою.

Основою західної культури є сучасна техногенна цивілізація, якій притаманні тенденції до глобалізації. Цей феномен взагалі перейняв характерну для європейської цивілізації традицію організаційно-технічної трансформації світу в угоду людині. Це проявляється в сучасній генній інженерії, яка може стати складовою дегуманізованої соціальної інженерії.

Сучасні інформаційні технології радикально змінюють традиційні уявлення про соціокультурні межі цивілізацій. Проте на соціокультурних «зламах» Європи формуються зони напруги – Ольстер, Басконія, Корсика. Великобританія впродовж тридцяти років докладає максимум зусиль до замирення Ольстеру. В 1998 р. була створена Асамблея Північної Ірландії. Але формування нової культури толерантності між католицькою більшістю та протестантською меншістю в провінції все ще не відбулось, свідченням чого є складнощі з розброєнням Ірландської республіканської армії.

Після падіння авторитарного режиму Франко проблема демократичного забезпечення національної самоідентифікації одного з найстародавніших народів сучасної Європи – басків є постійною головною білю Іспанської держави. Батьківщина Наполеона Бонапарта Корсика продовжує створювати значні політичні

проблеми для Парижа, наполягаючи на дуже широкій автономії, якої не має жодна французька територія. Отже, ми бачимо, що, незважаючи на певні відчутні зрушення в процесі європейської політичної інтеграції, досить стабільним залишається феномен локальної регіональної самоідентичності, який підживлюється існуючими соціокультурними стереотипами.

Таким чином, процес глобалізації достатньо помітно впливає, насамперед, на політичні кордони в Європі, але для вирішального впливу на соціокультурні межі ця тенденція потребуватиме ще тривалого часу. Остаточна соціокультурна глобалізація стане дійсним історичним фактом лише тоді, коли вона міксує (гібридизує) зовнішні та внутрішні соціокультурні межі в Європі. Отже, насамперед, розглянемо зовнішні соціокультурні межі Європи, яка намагається стати об'єднаною.

Починаючи з 1970-х років, Європейський Союз впродовж XX ст. чотири рази приймав нових членів. Вперше 1973 р. з вступом Великобританії (де провідною є англіканська церква), Данії (більшість датчан сповідують лютеранство), Ірландії (переважно католицька країна), вдруге – 1981 р. з вступом православної Греції, втретє 1986 р., коли членами ЄС стали переважно католицькі Іспанія та Португалія, нарешті, вчетверте 1995 р. членами ЄС стали католицька Австрія та протестантські Швеція і Фінляндія. Таким чином, з релігійної точки зору сучасний ЄС є об'єднанням католицьких та православних народів, за винятком лише православної Греції. Порушення етно-релігійної гомогенності Європейського Союзу може відбутись внаслідок чергового розширення.

На межі XXI ст. процес розширення стимулюється, з одного боку, великим бажанням країн-кандидатів Центральної та Південно-Східної Європи повернутись до материнського лона європейської цивілізації, а з іншого, об'єктивною зацікавленістю «старих» членів ЄС у експансії впливу, здобутті нових ринків, закінченні процесу політичного об'єднання Європи. Навіть після масштабного розширення Європейського Союзу 2004 р. за рахунок 10 країн Центрально-Східної Європи точиться дискусія навколо питання визначення геополітичних меж нової об'єднаної Європи. Зокрема, визнавши мусульманську Туреччину кандидатом на вступ, ЄС гіпотетично зупиниться на соціокультурному кордоні Сирії, Іраку, Ірану. Проте розширення до самого Близького Сходу, говорячи термінологією С. Гантінгтона, може спровокувати «зіткнення цивілізацій» у структурі самого Європейського Союзу.

Багатьох аналітиків турбує перспектива того, що Європа отримає нових сусідів, які є політично нестабільними, етнічно поляризованими і економічно відсталими. Тим самим об'єктивно замість «залізної завіси» часів холодної війни може з'явитись «гібридна завіса», яка зафіксує нові соціокультурні межі в Європі. Політичні заяви щодо відкритих дверей для нових членів Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу можуть лишитись суто риторичними.

Впродовж 1990-х років визначились дві групи країн-кандидатів на вступ до ЄС. Перша з них, так звана “люксембурзька” у березні 1998 р. у складі Польщі,

Угорщини, Чехії, колишньої югославської республіки Словенія (скрізь тут завжди відчутним був соціокультурний вплив німецькомовного світу), колишньої радянської республіки Естонія (переважно лютеранська) та середземноморського Кіпру (який соціокультурна та політична межа поділила між греками та турками). Друга так звана «гельсінська» група «абітурієнтів» була названа в грудні 1999 р. у складі прибалтійських республік Латвії та Литви (переважно католицьких), Словаччини, Мальти (католицькі країни) та православних Румунії та Болгарії. Отже, ми бачимо, що за межами планів розширення ЄС залишилися католицька Хорватія (принаймні поки що), православна Сербія (до зміни свого соціокультурного коду та його адаптації до західноєвропейських цінностей), коктейль із католиків хорватів, православних сербів та босняків мусульман у Боснії та Герцеговині, а також переважно православна Македонія. До остаточного замирення Балкан говорити про їхню європейську інтеграційну перспективу досить необачно.

На межі XXI ст. ключовою проблемою майбутнього єдиної Європи є питання розвитку єйкуменістичного релігійного руху та формування релігійної терпимості. Подолання старих та нових соціокультурних меж залежить від європейської ментальної інтеграції народів, які приєднуються в найближчому майбутньому до єдиної європейської родини. Національні меншини формують, насамперед, внутрішні соціокультурні бар'єри для кожної цивілізаційної системи взагалі та окремих країн зокрема. Іммігранти, по суті, є «щепленням» на новий цивілізаційний організм ментальної традиції іншої цивілізації.

Найближчим часом всі європейські політики будуть вимушені рахуватись із об'єктивною демографічною реальністю, коли етнічно європейське населення буде старіти, зменшуватиметься загальна кількість населення, а потреби збереження досягнутого рівня розвитку та глобального впливу вимагатимуть адаптації до бурхливо зростаючих азійських, африканських та латиноамериканських цивілізаційних організмів, готових інтегруватись до Європейського Союзу та надати йому нової якості.

Взагалі, в умовах глобалізації, яка проявляється в теперішніх економічних, політичних, культурно-інформаційних перетвореннях, а також глибоких соціальних трансформаціях у світі, ставлення до національних меншин стає індикатором спроможності певної держави адаптуватись до імперативів прогресуючої імміграційної активності неєвропейських народів. Спроможність соціокультурно інтегрувати іммігрантів до європейських цінностей стає питанням конкурентоспроможності Європейського Союзу в народжуваній глобальній цивілізаційній системі. Щоправда, хоча до чужого монастиря з своїм статутом не ходять, ще не зрозуміло, чи захочуть неєвропейські іммігранти остаточно втратити свою соціокультурну ідентичність. Якщо права національних меншин загалом, за деяким винятком (цигани, баски, корсиканці тощо), захищені європейською правовою системою достатньо надійно, то ставлення до іммігрантів, як свідчать повсякденні повідомлення преси, є досить конфронтаційним. Причини цього полягають, насамперед, у конфлікті соціокультурних цінностей.

Взагалі іммігрантів можна поділити на декілька категорій: представників колишнього соціалістичного табору Східної Європи, вихідців із колишніх колоній європейських метрополій та соціокультурно зовсім «чужих», які відчують на собі найбільш потужні прояви ксенофобії. Найбільш вороже ставлення проявляється до мусульман, яких сприймають переважно як терористів та ісламських фанатиків.

В умовах, коли мусульманський світ намагається адаптуватись до сучасних тенденцій економічної та політичної глобалізації, в тому числі шляхом неадекватної реакції на приниження правовірних сучасною масовою культурою (у вигляді наркотиків, рок музики, моди або нового винаходу гуманітарної інтервенції), буде спостерігатись подальше нагнітання напруження між традиційною християнською та мусульманською цивілізаціями.

Тому нагальною потребою стає налагодження діалогу культур, адже сьогоднішні іммігранти неминуче завтра стануть національними меншинами в Європі. Отже, соціокультурна інтеграція цих двох категорій людей до титульної нації, але із збереженням самоідентифікації всіх етнічних груп, стає справжнім викликом, від ефективності відповіді на який залежить перспектива мирного співіснування або зіткнення цивілізацій із усіма негативними наслідками для формування нової глобальної системи. Європейський Союз може розраховувати на реалізацію своїх амбіційних планів досягнення нового рівня гомогенності європейського економічного, соціального та соціокультурного простору лише за умови врахування інтересів всіх своїх країн-членів та адекватної реалізації їхніх культурних запитів. Не менш важливим завданням є подолання як внутрішніх, так і зовнішніх соціокультурних меж, або принаймні створення надійних систем комунікацій між різними народами.

Україна як незалежна й повноцінна європейська держава, яка після чверті століття вимушеної пасивності на міжнародній арені та балансування між векторами розвитку, 7 лютого 2019 р. конституційно закріпила стратегічний курс на інтеграцію до ЄС та НАТО, може відбутись лише за умови адекватного сприйняття існуючих європейських реалій у всій їх багатовимірності та стрімкій динаміці. «Ми чітко розуміємо, – відзначав у виступі на міжнародному форумі “Світанок Європи: історична закономірність цивілізаційного поступу” (Київ, 2017 р.) перший віце-президент НАН України академік НАН України В. Горбулін, – що іншого шляху, крім європейського, для розвитку незалежної України просто не існує. Але і європейський шлях не повинен стати для нас черговою ілюзією і черговим – обопільним – розчаруванням. Для того, щоб цього не сталося, нам потрібно сьогодні, на початку цього шляху, дуже чітко і предметно усвідомити, яким є світ, що нас оточує, і куди він рухається? Що таке нинішня Європа? Що таке сьогоднішня Україна? Чим ми можемо бути корисні один одному? Чого ми прагнемо і якими є наші стратегічні пріоритети?»¹⁹.

---

¹⁹ Горбулін В.П. Україна в глобальних вимірах сучасного світу. Виступ на міжнародному форумі «Світанок Європи: історична закономірність цивілізаційного вибору» // Вісник НАН України. 2017. № 8. С. 2.

Домінуючою парадигмою сприйняття Європи в Україні впродовж ХХ ст. була ідея соціального еволюціонізму. Відповідно до цього висувалося завдання модернізації, як наздоганяючого розвитку. Нагадаємо, що еволюціонізм припускає універсальну шкалу розвитку, на яку, відповідно до еволюційного рівня, нібито можна нанести всі суспільства. Одні з них стоятимуть вище за інших і втілюватимуть той стан розвитку, якого можуть і повинні досягти нижчі. Тобто нижчі можуть орієнтуватися на стан вищих і отримувати від них компетентну допомогу. Українське суспільство, зважаючи на його місце у світовій ієрархії, не має в розпорядженні таких самих ресурсів, як західні суспільства. Разом з тим, визначення європейського цивілізаційного вектору пріоритетом стратегічного розвитку надає можливість Україні розраховувати на потужну зовнішню підтримку у розв'язанні невідкладних проблем: формування у суспільстві атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику тощо.

За останні декілька поколінь в українській громадській думці сформувались фундаментальні та операціонально-прагматичні уявлення про Європу. Традиційно Європейський Союз сприймається як стабільний осередок матеріальних благ, високого соціального статусу, соціального оптимізму і справедливості, духовного і фізичного комфорту. Однак при цьому, як правило, забувають про факт відсутності сталої залежності між суб'єктивним благополуччям та змінами економічних умов життєдіяльності. Досі європейські оптимісти подають європейську інтеграцію як єдину ефективну відповідь на виклики глобалізації, натомість європейські песимісти зазначають, що федеративна Європа буде надто централізованою, негнучкою та марнотратною. Ще за результатами Першої світової війни «європейський націоналізм» ніс у собі сім'я власної трансформації з пан'європейської ідеології на джерело суперечок та суперництва, яке кінець-кінцем підірвало увесь сенс спільної ліберальної європейської свідомості. На другому плані політичного дискурсу залишається нерівномірність розвитку як окремих країн ЄС, так і всередині більшості з них. Нагадаємо, що ще за часів античності вперше була сформульована опозиція «центру» і «периферії», де центр включав семантику домінантного суб'єкта, а периферія ототожнювалася з вторинністю, другорядністю. Інколи периферію як своєрідного «Іншого» треба було приборкувати або відтіснити на околиці цивілізації. Саме під цим кутом зору можна розглядати Європейський Союз, який є не стільки генератор європейського миру, скільки його результат. Євросоюз сформувався як унікальний конгломерат демократичних суверенів. Це не федерація і не договір колективної безпеки. Але і не класична національна держава й, головне, не імперія з метрополією в центрі. Це експериментальна форма інтеграції на основі миру як норми, а не війни. Натомість імперія, як правило, є централізованою мілітаризованою державою, володіння якої є конгломератом національних територій підкорених народів. Євросоюз є соціальним інститутом, який реалізує колективні дії, ґрунтовані на демократичному схваленні та згоді щодо їхнього прийняття. Утім, популярними

є твердження про дефіцит демократії у процесі прийняття рішень в Євросоюзі, особливо у форматі всіх держав-членів.

Натомість політичні інститути США нагромадили досвід практик обмеження автономії держави суспільством та забезпечення конкуренції між гілками влади, що становить передумову ефективного функціонування механізму стримувань і рівноваги. Утім, Шарль де Голль попереджав від копіювання американського досвіду Європою, адже у США федерація була створена з нічого, на цілком новій території, послідовними хвилями колоністів, позбавлених коренів. Зрозуміло, що багатовікова європейська історія такої розкоші не надає.

Головним символом успіху європейської інтеграції став створений 2002 р. Монетарний союз, завдяки чому було запроваджено у готівковий обіг спільну європейську грошову одиницю євро. Однак учасниками фінансового союзу стали країни з різними рівнями економічного розвитку та суспільного багатства. Іншим потужним випробуванням для євро стало розширення Європейського Союзу, що вкотре довело слушність соціального правила: чим менш однорідним є соціальний інститут, тим меншою є імовірність того, що його представники матимуть спільну свідомість або ефективно діятимуть разом. Незважаючи на слабкості управління, ЄС лишається важливою силою регуляції капіталу в умовах настання трьох глобальних криз: фінансової, екологічної та кризи безпеки.

Поки що крах старих соціальних структур нагромадження капіталу і різкий перехід на початку 1990-х років до нового режиму фінансового нагромадження, за правилами якого гроші інтенсивніше роблять гроші, задовольняє інтереси фінансової олігархії на шкоду розвитку реального сектору економіки. Внаслідок експорту робочих місць у країни з низькою вартістю робочої сили навіть за умов масового безробіття в країнах «центру» капіталістичної економіки з'являється феномен «працюючих бідних» і маргіналізації.

За цих історичних умов шенгенський простір дає можливість шляхом виключення позбавлятися деяких суперечностей і негараздів, якими могли б «заразитися» більш розвинені суспільства від своїх менш успішних сусідів. У такій інтерпретації кордон Євросоюзу виконує функції соціального санітарного кордону. Влада переміщується зі сфери держави й формальних структур у царину безпосередніх суспільних відносин. Бюрократія з віддаленої периферії виробничих відносин переміщується у їхній центр, а конкуренція набуває дискусійного правового вигляду, ототожнюючись із пошуком найліпшого морально-правового або словесно-ораторського виправдання певних дій. Причому політика має демонструвати здатність долати будь-які перешкоди, дружити з ким завгодно, зраджувати будь-кого, аби це було на користь виборцям.

Отже, конкуренцію європейських «федералістів» та «регіоналістів» не можна вважати вичерпаною, навпаки, можна очікувати, що по мірі заглиблення фінансово-економічної кризи регіоналісти здобуватимуть дедалі більшу суспільно-політичну підтримку. Їй не лише кінцевий, а навіть проміжний результат такої взаємодії наразі не визначений. Існує гіпотетична можливість трансформації

Європейського Союзу. У випадку поглиблення фінансових проблем не можна виключати відокремлення від Євросоюзу 27 (після виходу Великої Британії) держав-членів «ядра» шістки країн-засновниць процесу інтеграції: ФРН, Франції, країн Бенілюксу, можливо, Італії. Однак вірогідним є сценарій відокремлення від Союзу через фінансову слабкість країн Південної Європи: Греції, Іспанії, Португалії. Не можна виключати й відтворення Скандинавського союзу. Натомість країни Центральної Європи можуть відтворити свій міждержавний союз, можливо, у ширшому форматі «Вишеградської групи». Саме цей союз може стати цікавим для України у середньотерміновій перспективі.

Таким чином, колективні уявлення про Європу різняться за регіонами, поколіннями, соціальною стратифікацією (еліта – решта суспільства), за різними субкультурами. У 2013 р., наприклад, Інститут соціології НАН України зафіксував регіональні відмінності у оцінках головних союзників України. Росію та країни СНД на Заході союзниками вважали лише 15 %, у Центрі – 38,6 %, на Півдні – 59,3 %, на Сході – 76,4 %, у цілому 48 % респондентів. Євросоюз, своєю чергою, на Заході України вважали головним союзником 58,2 % респондентів, у Центрі – 33,2 %, на Півдні – 22,2 %, на Сході – 8,3 %, у цілому 29,6 % опитаних громадян України. Зазначене соціологічне опитування засвідчило також, що 42 % опитаних вважали, що «традиції, цінності й норми поведінки східнослов'янських народів їм ближчі, аніж народів країн Західної Європи». Також соціологічне опитування зафіксувало вікові відмінності у ставленні населення до Європейського Союзу: серед молоді до 30 років 48,8 % були за інтеграцію, серед старших за 55 років 34,9 % були проти²⁰.

Цікавими в цьому плані є дані Національної доповіді «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі», представленої в березні 2016 р. на засіданні Президії НАН України директором Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України академіком НАН України Е. Лібановою. В ній зазначалося, що події на Донбасі (російська агресія) створюють вагомі загрози й ризики для України, але водночас відкривають можливості розбудови принципово нової країни з сучасною економікою та сформованим громадянським суспільством. Стрижнева ідея доповіді полягає в тому, що інтеграція українського суспільства має стати домінантою державної політики, а ідея соборності є й надалі залишатиметься панівною серед населення та українського політикуму. В ній наголошувалося на тому, що інтеграція українського суспільства – це подолання поділу за ставленням до подій на Донбасі, чітке визначення дій, пов'язаних із вибором європейського напрямку розвитку, з відповідною їхньою популяризацією. Також підкреслювалася необхідність розуміння населенням важливості особистісного вибору і неминучої відповідальності за нього, на противагу державному патерналізму.

---

²⁰ Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ, 2013. С. 84, 146, 153.

Для наочного підтвердження цих положень наводилася карта України з виокремленням регіонів країни з різною культурною ідентичністю. Зокрема, Галичина і Волинь були позначені як регіони з домінуванням української мови та української чи європейської культурних ідентичностей. Центральна і Північна Україна і меншою мірою Закарпаття і Буковина були віднесені до регіонів, де переважає українська мова та українсько-європейська культурна ідентичність. Південний Схід був позначений як регіон, де переважає російська мова та слов'янська чи російська культурна ідентичність. Донбас та Крим віднесені до регіонів, в яких російська мова та російсько-слов'янська ідентичність домінує²¹.

І все ж, незважаючи на те, що в Україні ще не вирішена проблема подолання системної, історично обумовленої кризи цивілізаційної самоідентифікації, а суперечливі соціально-економічні і політичні трансформації, гібридна війна Російської Федерації на Донбасі та анексія Автономної республіки Крим посилюють розколотість українського суспільства, частка тих, хто ставиться позитивно до Європейського Союзу і європейської інтеграції країни, постійно зростає. Наприклад, якщо у 2008 р., за даними соціологічних опитувань, лише 32,4 % громадян України тією чи іншою мірою ідентифікували себе як європейці, то у 2014 р. понад 70 % опитаних українських громадян ідентифікували себе прихильниками європейського вибору. А проведене Центром Разумкова у вересні 2016 р. опитування засвідчило, що майже половина громадян України – 49,7 %, незважаючи на кризові явища в Європі, висловилися за необхідність вступу країни до ЄС²².

Разом із цим, результати останніх досліджень Інституту соціології НАН України вказують на істотні відмінності уявлень громадян в Україні та ЄС про ті ресурси, які потрібні для соціального просування. Вагомість інтелекту у питаннях соціального становища та добробуту оцінюється українцями вдвічі меншою, ніж мешканцями країн Заходу. Замість інтелектуальних можливостей найбільш потужним ресурсом в Україні вважається вміння обходити закони, наявність впливових друзів та заможних родичів. «Маємо виражену суперечність між декларативними цінностями та справжньою ціннісною орієнтацією, що породжує трагічні наслідки», – наголошується у зв'язку з цим у Національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії», що була представлена віце-президентом НАН України академіком НАН України С. Пирожковим на засіданні Президії НАН України в березні 2016 р.²³

Розширення горизонтів пізнання супроводжує та поглиблює зародкову егалітарну систему образів, дедалі більше звертаючись до глобальних моделей спожи-

---

²¹ Див.: Національна доповідь «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі». Київ, 2016.

²² Шергін С. Геополітична ідентичність України: ретроспектива і реальність // Зовнішні справи. 2016. № 4. С. 12; Почти половина украинцев – за вступление в ЕС, а «безвиз» интересует меньше. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2016/09/27/7121887/>

²³ Див.: Національна доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії». Київ, 2016.

вання й заможного життя як мірила. Знання або незнання англійської мови, як і будь-якої іноземної мови, стає індикатором, який впливає на формування уявлень про Європу і європейську інтеграцію. Ще більше впливає на них безпосереднє знайомство українських громадян з Європою, європейським способом життя тощо. Соціологічні дані, наприклад, свідчать, що на 2013 р. лише 12 % українців були в Європі, з них лише 2 % – мешканці Сходу України. Сьогодні до 90 % мешканців Західної України часто відвідують європейські країни, а на Сході України таких нараховується від 5 до 10 %, отже, звідки там взятися симпатіям до Європи, а тим більше європейській ідентичності?

Тож реальністю має стати українська «горизонтальна» європейська інтеграція, як взаємозв'язки між окремими сегментами громадянського суспільства та окремими особистостями. Самих лише інституційних та політичних аспектів європеїзації для України більше недостатньо. Необхідним є формування європейської культури компромісу, подолання функціональних вад дефіциту демократії, успіхів у соціальному вимірі європейської інтеграції. Без цього неможливо подолати європейську динаміку нерівності між переможцями і переможеними, між Євросоюзом еліт і Євросоюзом лівих і правих популістів. Об'єктивно Україна є частиною Європи і потенційним членом Європейського Союзу, але треба набути суб'єктивної європеїзації. У зв'язку з цим розгортання й поглиблення в Україні т. зв. європейських студій, об'єктивних знань європейської історії та місця в ній України та «українського питання», українсько-європейських зв'язків та рецепцій набувають сьогодні особливої актуальності й важливості також як засіб популяризації європейського напрямку розвитку України і подолання кризи цивілізаційної самоідентифікації українського суспільства.

Останнім часом західноєвропейські партнери сприймають Україну переважно як проблему для Європи, але насправді сьогодні Україна є, скоріше за все, частиною вирішення багатьох загальноєвропейських проблем, зокрема, й у відносинах між Європою і Росією. Досить яскраво й емоційно висловився з цього приводу відомий французький філософ, письменник і громадський діяч Бернар-Анрі Леві. На запитання щодо кризи проекту Європейського Союзу він відповів: «Є надія все ж зберегти Європу цілою й відродити цей проект. Наприклад, інтегруючи Україну. Це був би дуже добрий спосіб наповнити ЄС новими смислами. В Європі чомусь усі думають, що Україна – це тягар, але я вважаю, що Україна – це благословення для ЄС. Здох причин. Перша причина – ви, українці, вірите в Європу, а ми вже не віримо, або, принаймні, віримо вже менше ніж раніше. По-друге, тому що європейська ідея в особі українців набуває нового сенсу. Оскільки для нас об'єднана Європа все частіше стає порожнім звуком. Коли я чую думку про Європу українських інтелектуалів, я бачу, що це життєдайний смисл»²⁴. Нагадаємо, що Україна – єдина країна за межами ЄС, яка з 2003 р. на державному рівні святкує «День Європи». 14 травня 2017 р. – в день такого

---

²⁴ Леві: Інститути ЕС не будуть працювати, поки не буде політичної федерації Європи. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/interview/2016/10/10/7055333/>

святкування – президент України П. Порошенко на прес-конференції заявив, що нарешті Україна пододала серйозну межу, яка вартує того, щоб в майбутньому про це згадували у підручниках з історії. Йшлося про надання ЄС безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, що повертає Україну до Європи. «Безвіз, – наголосив український президент, – це подолання наслідків Переяславської Ради. Це більш глибоке залучення України до єдиного європейського цивілізаційного простору, це вихід з кола т. зв. пострадянських країн, які в Росії називають “близьким зарубіжжям”... Україна остаточно оформила розлучення з Російською імперією, отримавши безвізовий режим з ЄС». І мабуть не випадково переважна більшість українців під час президентських і парламентських виборів 2019 р. проголосувала за шлях України в НАТО і ЄС, тобто підтримали кандидатів і політичні партії, які у своїх передвиборних програмах і заявах висловлювались за цей курс²⁵. Це підтверджують і останні дані Центру «Нова Європа»: для 54 % українців важливо, аби новий президент України продовжував європейську інтеграцію, адже, на їхнє переконання, великий проект формування об'єднаної Європи не може вважатися завершеним без України й надання нашій країні чіткої перспективи членства в Європейському Союзі згідно з Римським договором 1957 р.²⁶

---

²⁵ Сидоренко С. От поддержки до равнодушия: на кого ставит Запад на украинских выборах. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2019/04/1/7094610/>

²⁶ Семеряк М. Кто ти на міжнародній арені? URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2019/03/15/7149907/>

Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ

УКРАЇНА У ВІЙНАХ НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОРДОНІ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

З XVI ст. статус самостійного суб'єкта міжнародних відносин на українських землях здобуває новостворена козацька консорція – колектив людей, об'єднаних спільністю історичної долі, які порвали зі звичним побутом та традиціями¹. Від самого початку домінантним для новоствореної консорції стало прагнення до цілеспрямованої діяльності, пов'язаної зі зміною природного і суспільного оточення – освоєнням цілинних земель півдня, із закріпленням за собою статусу вільної людини й захисту своєї землі від спустошливих нападів татар, а православної віри від «розорення». Заради цієї мети козаки готові були ризикувати власною головою та, якщо потрібно, – померти.

Досить швидко козацтво перетворюється на провідну силу українського суспільства. У середині XVI ст. воно створює свій військовий та адміністративний центр – Запорозьку Січ. Поступово Січ стає своєрідним автономним центром влади в Україні, квазідержавним утворенням республіканського типу, яке претендувало на роль визначника долі всіх українців.

Прикметним є той факт, що спочатку литовський, а потім і польський уряди досить швидко починають розуміти, що Військо Запорозьке, як історично називалась організаційна форма козацької консорції, є реальною самодостатньою військово-політичною силою, з якою варто рахуватись.

Саме з цієї причини вони починають спілкуватись із Військом Запорозьким, як з окремим самодостатнім суб'єктом відносин. Так, наприкінці 1568 р. великий князь литовський, внаслідок турецьких скарг, вперше безпосередньо звертається до козаків з листом з вимогою припинити самовільні напади на татар і турків². У свою чергу польський уряд невдовзі після об'єднання ВКЛ та Королівства Польського у єдину державу починає приймати козацькі посольства й відправляти на Запорожжя свої. Перше козацьке посольство були прийняте польським королем

---

¹ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва, 1994. 544 с.; *Его же*. География этноса в исторический период. Ленинград, 1990. 280 с.

² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. VII. С. 141.

С. Баторієм у травні 1576 р.³, а відповідно польське відправлене до Війська Запорозького – влітку 1578 р.⁴

Зміцнення козацтва приводить до того, що південні прикордонні землі Наддніпрянської України у XVI – першій третині XVII ст. фактично перебували лише під номінальною польською зверхністю. Адже на цих територіях панували свої закони й порядки, були свої збройні сили. А провідна сила регіону – козацтво навіть проводило міжнародні переговори, укладало угоди й регулярно вело самостійні військові дії проти сусідніх держав.

Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 рр. про козаків⁵, де, по суті, констатувалась неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі, ефективно впливати на дипломатичні зносини Війська Запорозького із сусідніми державами та запобігати війнам козаків із ними.

Вже у сеймовій конституції 1609 р. наголошувалось як на серйозній проблемі на тому, що запорозькі козаки порушують «мирні угоди, які [поляки] уклали з сусідами»⁶. Щоб якось вирішити проблему «самочинних» козацьких походів на Туреччину, Крим та Молдову і «втихомирити» козацтво, Варшава була змушена ініціювати прямі переговори з Військом Запорозьким. У результаті між польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським та козацькими делегатами на чолі з П. Сагайдачним було укладено спочатку у 1617 р. Вільшанську угоду, а у 1619 р. – Роставицьку. І кожного разу за спинами переговорників стояло військо. Але жодна з цих угод так і не була виконана, зокрема, й у частині припинення здійснення Військом Запорозьким власної зовнішньої політики, оскільки вони були результатом тимчасового компромісу, який не влаштовував обидві сторони.

Набуття Військом Запорозьким фактичного зовнішньополітичного суверенітету, який де факто ще наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. був визнаний рядом сусідніх держав, сприяли особливості геополітичної ситуації у Південно-Східній та Східній Європі та важливе місце українських козаків у цих геополітичних розкладах.

В епоху пізнього середньовіччя у цьому регіоні різко загострилось протистояння між християнською та мусульманською цивілізаціями. Наприкінці XIV – у XV ст. ряд європейських країн, зокрема, Македонія (1371, 1395), Болгарія (1396), Валахія (1412, 1476, васал), Візантія (1453), Молдова (1456, васал), Сербія (1459), Греція (1460), Боснія (1463), Албанія (1478), Герцеговина (1482), Крим

---

³ Źródła dziejowe. Warszawa, 1891. Т. IX. С. 80; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 153; Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. С.66.

⁴ Щербак В. Українське козацтво... С. 69; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 154.

⁵ Щербак В. Українське козацтво... С. 71–73, 75, 87.

⁶ Volumina Legum. Petersburg, 1859. Т. II. С. 465.

(1475, васал) та Чорногорія (1496) були підкорені Османською імперією. Також у цей період (1479 р.) відбувається перший великий напад на українські землі (Брацлавщина та Поділля) кримських татар.

У XVI ст. турки продовжили свій наступ на захід. У 1521 р. вони взяли Белград, у 1526 р. – Будапешт, у 1529 р. штурмували Відень, у 1547 р. під владу султана перейшла центральна та східна частина Угорщини. Таким чином, намагання Османської імперії поширити свої володіння далі на захід створювали реальну загрозу для імперії Габсбургів, Польщі, Венеції та інших італійських держав.

У цей час кордон між володіннями Османської імперії та європейськими християнськими країнами у Південно-Східній Європі проходив через хорватські, угорські, молдовські та українські землі. В історіографії він отримав назву «Великий Кордон», оскільки відділяв християнський світ від мусульманського. Відповідно проблема захисту цього кордону від прориву зі сходу стала одним із головних геополітичних завдань для більшості європейських країн.

На передових рубежах цього цивілізаційного кордону (фронтиру) перебували військові спільноти хорватських граничар, угорських гайдуків та секеїв, українських та донських козаків.

Вперше українське козацтво стало фактором міжнародних відносин у регіоні Східної Європи у 1492 р., коли кримський хан Менглі-Гірей I поскаржився великому князю литовському Олександру Казимировичу на напад на контрольовану Кримським ханством фортецю Тягиня загону козаків із Канева й Черкас⁷.

З цього часу вплив українського козацтва на стан міжнародних відносин у Східній Європі постійно посилювався. Особливо це стосувалось збройної протидії турецько-татарському тиску, адже з середини XVI ст. козацькі походи на Крим та Туреччину стають регулярними.

Вже у 1561–1563 рр. французькі послы у Стамбулі Долю та Петремолю інформували Париж про дії тодішнього неофіційного козацького лідера Д. Вишневецького та його козацьких загонів проти Кримського ханства⁸.

За підрахунками В. Сергійчука, за сто років (з 1545 по 1657) на Крим та Османську імперію було організовано понад 70 морських походів⁹, а також безліч сухопутних. Так, наприклад, лише у 1570–1580-х роках козаки здійснили до 40 нападів на Крим і татарські улуси¹⁰. Фактично усі основні турецькі фортеці між гирлами Дністра та Дніпра (Білгород, Очаків, Тягиня, Кілія, Іслам-Кермен) були під регулярними ударами козаків. В останній чверті XVI ст. лише Тягиню

---

⁷ Щербак В. Українське козацтво... С. 36.

⁸ Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, 1998. С.156.

⁹ Сергійчук В. Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 327.

¹⁰ Лепявко С. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х рр. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 198.

(Бендери) козаки штурмували у 1573, 1575, 1583, 1587, 1589 та 1593 рр.¹¹ У результаті такої активності у травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин відмовився від походу в Україну¹².

Неодноразово ходили козаки походами і в сусіднє Молдовське князівство, васала Османської імперії. Найвідоміші походи відбулись у 1563, 1574, 1577–1578, 1594–1595, 1600 рр. Під час наступного походу 1577 р. козацький старшина І. Підкова навіть на короткий термін (грудень 1577 – весна 1578 р.) стає молдовським господарем. Загалом же, за підрахунками молдовських істориків, протягом останньої третини XVI ст. з 27 претендентів на молдовський престол 15 шукали підтримки в українського козацтва¹³.

Саме під час молдовських походів козацтво вперше почало діяти не як допоміжний військовий контингент, а як самостійна військово-політична сила, яка ставила власні цілі і від дій якої залежав розвиток подій у регіоні. Інакше кажучи, саме під час молдовських походів козацька консорція почала набувати статусу суб'єкта міжнародних відносин.

Гучні перемоги козаків над турками приводять до того, що на Заході їх починають розглядати як серйозних союзників у війні з Оттоманською Портою. Ще у 1584 р. папський нунцій у Варшаві А. Балогнетті запропонував польському королю С. Баторію використовувати українське козацтво для боротьби з Османською імперією¹⁴. А секретар папського нунція в Польщі К. Гамберіні зі свого боку у липні 1587 р. представив венеціанському уряду аналітичну «Записку про те, яку користь може мати союз з козаками на випадок війни з Туреччиною», у якій рекомендував встановити безпосередні контакти з козацтвом для погодження спільних дій проти турків¹⁵. Думку про те, що запорозькі козаки, поряд з хорватськими та угорськими ускоками, стоять на сторожі покордоння Європи з турецько-татарським світом, висловлює у своєму донесенні за 1592 р. й венеціанський посол у Польщі П. Дуадо¹⁶.

У 1590-х роках імперія Габсбургів та Ватикан пробують залучити Військо Запорозьке до першої антитурецької коаліції, відомої під назвою «Священна Ліга». З метою спонукати козацтво до хрестового походу проти турків до них у 1594 р. були відправлені офіційні посольства імператора Священної Римської імперії

---

¹¹ Аствацатуров Г.О. Бендерская крепость. Бендери, 1997. 176 с.

¹² Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975. С. 217.

¹³ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.). Кишинев, 1987. С. 170–173.

¹⁴ Лемяко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернівці, 1999. С. 150–151.

¹⁵ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 163.

¹⁶ Там само. С. 166.

Рудольфа II (посол Е. Лясота) та папи Климентія VIII (посол О. Комучео)¹⁷. Важливо підкреслити, що у листі до козацького гетьмана папа римський наголошує: «Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисне християнському товариству у боротьбі зі спільними ворогами нашої віри»¹⁸.

Наслідком цих посольств став похід у 1594 р. об'єднаного козацького війська на чолі з С. Наливайком, Я. Оришковським та Г. Лободою на залежне від Османської імперії Молдовське князівство. Після оволодіння козаками молдовською столицею Яссами молдовський господар Аарон відмовляється від турецької протекції і переходить на бік християнської коаліції. Влітку наступного 1595 р. відбувається перша військова операція українського козацтва на території Центральної Європи. На запрошення імператора та угорського короля Рудольфа II 2-тисячний козацький загін на чолі з С. Наливайком воює проти турків на землях Угорщини¹⁹.

З кінця XVI ст. проблема українського козацтва стає чи не головною темою відносин між Туреччиною та Польщею. У цілому ряді османсько-польських договорів (1607, 1619, 1623, 1634, 1641, 1646) були пункти про заборону козакам нападати на землі Османської імперії. Але стримати козаків Варшава не могла.

Так, у листі турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, повідомляючи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони «не підлягають нічий владі»²⁰. Самі ж козаки, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру між Річчю Посполитою та Османською Портою, як це було, наприклад, у червні 1625 р., відповідали королівському посланцю: «ми знаємо, що король з цисарем турецьким через свого посла уклав перемир'я, але не ми»²¹.

Фактичний зовнішньополітичний суверенітет Війська Запорозького створив велику проблему для польської влади. Навіть у Куруківській угоді 1625 р., укладеній за результатами козацького повстання проти поляків під керівництвом М. Жмайла, був пункт, який забороняв Війську Запорозькому проведення зовнішньої політики, зокрема, укладання договорів «зі сторонніми монархами» без відома короля²².

¹⁷ Сварник І.І. Дипломатичні зносини Запорозької Січі із Західною Європою наприкінці XVI ст. // Жовтень. 1984. № 10. С. 95–96; Сокульський Л. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. Київ; Запоріжжя, 2003. С. 278–296; Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василя Великого. 1963. № 10.

¹⁸ Плохий С.Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). Киев, 1989. С. 60.

¹⁹ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010. С. 61.

²⁰ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 119–120.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. С. 533.

²² Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 289–290.

Але Військо Запорозьке не дуже зважало на ці заборони. Так, вже у грудні 1625 р. польський король Сигізмунд III був вимушений знову констатувати, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їхніх руках... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою»²³.

Протягом останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. Військо Запорозьке було єдиним європейським суб'єктом міжнародних відносин, здатним загрожувати географічному осерддю Османської імперії – турецькій Анатолії та імперській столиці – з півночі. У цей період козаки здійснили близько 14 походів тільки в Анатолію (1614 – Трапезунд, Синоп; 1615 – Стамбул; 1616 – Трапезунд, Синоп; 1620 – Стамбул; 1621 – Стамбул (Єдикуле, Галата), Ризе; 1623 – Трапезунд, Стамбул; 1624 – Стамбул (двічі); 1625 – Трапезунд, Синоп, Самсун; 1626 – Трапезунд; 1629 – Сизебола, Трапезунд; 1630 – Інебола; 1635 – протока Босфор, 1640 – околиці Стамбула) та велику кількість походів у турецьку Румелію²⁴.

Під тиском такої козацької активності султан у 1618 р. був вимушений зібрати спеціальну нараду, на якій обговорювалось питання захисту від нападів козаків, причому на нараду було запрошено послів від Венеції, Франції, Англії та інших європейських держав. Венеціанський посол Х. Вальєр доповідав своєму уряду, що «турки доведені до відчаю нападами козаків, які стали для них надто болючими». Цікаво, що наступний венеціанський посол у Стамбулі С. Контаріні свою розповідь про козацькі походи на Туреччину завершив таким висновком: «І недалеко вже той день, коли всюди будуть поважати країну і хоробрість цього народу»²⁵.

У червні 1619 р. молдовський господар К. Граціані та волоський воєвода Г. Могила з метою відвернути напади запорозьких козаків на придунайські князівства запропонували польському уряду спеціальний політичний проект, відповідно до якого Молдова та Валахія пропонували на постійній основі сплачувати Війську Запорозькому спеціальну данину («дарунки»), щоб вони припинили походи у Подунав'я. Проте поляки відхилили цей проект, оскільки він загрожував посиленням політичної суверенізації Війська Запорозького²⁶.

Козацька активність на Чорному морі істотно ускладнювала й ситуацію у столиці Османської імперії, зокрема, продовольчу. Так, князь К. Збараський, польський посол до Стамбула у 1622–1623 рр., у своєму звіті до сейму повідомляв, що у часи Хотинської війни 1621 р. і активних морських операцій козаків на Чорному морі та флорентійців й іспанців на Середземному морі у Стамбулі «хліб був

---

²³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Москва, 1954. Т. 1. С. 64.

²⁴ Сергійчук В. Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. С. 327; Королев В.Н. Босфорская война. Москва, 2007. 608 с.

²⁵ Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2007. Т. 2. С. 229–230.

²⁶ Сас П.М. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 506.

настільки дорогий, що люди гинули від голоду...». А папа римський Урбан VIII в інструкції своєму нунцію у Польщі Д. Ланцелотті у грудні 1622 р. відмічав, що козаки вже неодноразово «морили голодом, грабували і наганяли страх» на столицю Османської імперії²⁷.

Тому не дивно, що битву османської ескадри у складі 21–22 галер з близько 130 козацькими чайками поблизу Карахармана біля узбережжя Добруджі 6 серпня 1625 р. у Стамбулі, за свідченнями англійського посла Т. Роу, порівнювали за масштабом та значенням з грандіозною битвою при Лепанто 1571 р., у якій зійшлись 230 галер та 66 галеонів турків з 200 галерами «Священної ліги»²⁸.

За оцінками сучасників, у 1610–1630-х роках козаки неодноразово встановлювали оперативне панування на Чорному морі, змушуючи турецький флот переходити до оборонних дій й тримаючи османські порти на Чорному морі у страху перед нападами.

Так, у 1618 р. італійський мандрівник, радник перського шаха Аббаса I Великого П. делла Валле відмічав у своїх подорожніх листах, що «більше немає місць, підпорядкованих туркам, в околицях Чорного моря, які б вони [козаки] не захоплювали, які б не грабували і розоряли повністю... вони сьогодні дуже сильні на Чорному морі, і очевидно, що як би мало їх не було, ніхто ніколи не осмілиться оспорювати їх володарювання». Французький посол у Стамбулі Ф. де Сесі у 1625 р. називав козаків «господарями Чорного моря» й рекомендував Парижу подумати над можливістю, найнявши козаків на службу за 50 тис. екю на рік, скувати основні сили турків на захисті Босфору²⁹.

Навіть такий давній опонент Війська Запорозького, як великий коронний гетьман С. Жолкевський, в одному зі своїх листів до Сигізмунда III за листопад 1616 р. змушений був порівняти результативність і розмах дій козаків на морі з тим, що могла вчинити лише «армата іспанського короля, або когось із християнських володарів»³⁰.

Очевидні заслуги українського козацтва у справі сковування агресивної політики Стамбула щодо християнських держав та значний вплив їх діяльності на військово-політичну ситуацію у всій Європі спричинили запрошення Війська Запорозького до чергового хрестового походу проти «невірних».

У квітні 1618 р. відповідна попередня угода була підписана між Військом Запорозьким (посол Д. Отрохимович) та новоствореним лицарським орденом, націленим на війну з Османською імперією, – «Лігою християнської міліції» (посол О. Маркон)³¹.

²⁷ Королев В.Н. Босфорская война. С. 504–505, 531.

²⁸ Там же. С. 345.

²⁹ Королев В.Н. Босфорская война. С. 29–30, 531; Баран О. Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле. Вінніпег, 1985. С. 3–59.

³⁰ Сас П.М. Витоки українського націотворення. С. 105.

³¹ Сас П.М. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. 2009. № 1. С. 84–102.

Козацькі лідери були цілком свідомі тієї сили та значення, яке мало Військо Запорозьке у міжнародних відносинах на сході Європи. Адже у 1620 р. козацтво дало Речі Посполитій жорстокий урок, ухилившись від участі у Цецорській битві. У результаті польське військо було розгромлене турками, у бою загинув і коронний гетьман С. Жолкевський.

Саме тому у червні 1621 р. козацький гетьман Я. Бородавка мав усі підстави заявити перед 50 тис. козаків, які зібрались на раду на р. Кагарлик для вирішення питання, чи йти, на наполегливі прохання польського короля, на війну проти турків: «Перед Військом Запорозьким тремтить земля польська, турецька та увесь світ!»³².

Високий рівень свого фактичного міжнародного статусу Військо Запорозьке невдовзі підтвердило у черговий раз, ставши нездоланим бар'єром для 200-тисячної турецько-татарської армії, очолюваної султаном Османом II, під час Хотинської війни 1621 р.

У боях під Хотиним у вересні того року саме 45-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у взаємодії з 43-тисячним польсько-литовським військом зробило вирішальний внесок у перемогу над Османською імперією, яка прагнула, захопивши Поділля та Галичину, істотно розширити свої володіння у Європі. У результаті поразки турки були змушені підписати мирний договір з Річчю Посполитою та на півстоліття відкласти свої експансіоністські плани просування вглиб континенту на цьому напрямі³³.

Нищівна відсіч «непереможним туркам» у Хотинській війні 1621 р. мала велике міжнародне значення й сприяла утвердженню за українським козацтвом статусу важливого суб'єкта міжнародних відносин у Східній Європі.

У написаних по гарячих слідах події брошурах і летючих листках (тогочасних газетах) неодмінно зазначалась велика роль козаків у здобутті перемоги. У працях тогочасних західних істориків, які відображали узагальнене її сприйняття й осмислення в Західній Європі, наприклад, в «Описі» венеціанця Ф. Ольмо (1628), «Загальній історії турків» француза М. Бодье (1631), «Трактаті про Польське королівство» Ж. де Лабурера (1648), «Турецькій історії» англійця П. Рікоута (1668) та ряді інших, козаки зображались як основна сила, що протистояла туркам і татарам на європейському сході³⁴.

Уряди провідних європейських країн намагались залучити українських козаків до своїх антитурецьких проєктів. Так, у 1625 р. іспанський віце-король Неаполітанського королівства Антоніо Альварес де Толедо і Бомон відправив своїм посланцем до козаків єзуїта Фра Антоніо Барілли. Його завдання полягало у спонуканні запорозьких козаків посилити свій флот та здійснити у наступному році велике вторгнення у землі Османської імперії³⁵. Після початку Кандійської війни

---

³² Сас П.М. Витоки українського націотворення. С. 569.

³³ Сас П. Хотинська битва 1621 року. Київ, 2011. С. 473–474.

³⁴ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 182, 183, 228, 231.

³⁵ Королев В.Н. Босфорская война. С. 532–533; Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. 1914. Т. 117/118. С. 91–92.

між Туреччиною та Венецією (1645–1669) венеціанський посол у Варшаві Д. Т'єпо-ло протягом 1645–1647 рр. вів переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації великого походу козаків для нападу на Стамбул та чорноморські порти й верфі для знищення там турецьких галер, які готувались турками для війни з Венецією³⁶.

Проаналізувавши значну кількість західноєвропейських історико-літературних пам'яток, Д. Наливайко доходить висновку, що в першій половині XVII ст. в Західній Європі «склалась певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з “невірними” повсюдно сприймалася на Заході схвально, нерідко – зі справжнім захопленням... Західноєвропейські автори схильні були вбачати головну мету війн запорозького козацтва у зруйнуванні імперії турків і визволенні поневолених нею християнських народів. Звідси й тенденція розглядати козаків як своєрідних “християнських лицарів”, все життя яких проходить у війнах з “невірними”... А все це, зрештою, означає, що загальне її осмислення включалося в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, яка не раз ставила під загрозу європейський розвиток»³⁷.

Отже, боротьба Війська Запорозького з Туреччиною та Кримом мала загальноєвропейське значення, оскільки істотно вплинула на стримування османської експансії на захід. Крім того, дії козаків на Чорному морі та у районі Босфору сприяли посиленню позицій противників Туреччини на Середземному морі – Венеції та Іспанії. Так, наприклад, англійський посол у Стамбулі Т. Роу у своїх донесеннях уряду неодноразово висловлював стурбованість тим, що «Середземне море буде два роки без турецького флоту», оскільки капудан-паша готує «армаду» проти козаків (лютий 1624), «напади козаків... утримують армаду (турецький флот. – А. Б.) на Чорному морі до великої вигоди Іспанії» (осінь 1625 р.), оскільки турецька «армада» приготувалась захищати чорноморські береги і Босфор, «Середземне море буде вільним до великого задоволення іспанця» (квітень 1626)³⁸.

Більше того, своїми активними діями у чорноморському регіоні українські козаки відволікали сили Османської імперії і під час війн із Персією 1602–1612, 1616–1618, 1623–1639 рр. Зокрема, у 1625 р. турецький уряд після ударів козаків на Трапезунд, Синоп, Самсун був змушений зняти частину військ, які йшли на зайнятий персами Багдад, й відправити їх на захист чорноморського узбережжя імперії³⁹.

Також варто підкреслити, що українські землі у період пізнього середньовіччя та раннього нового часу фактично виступили своєрідним захисним щитом

³⁶ Королев В.Н. Босфорская война. С. 532–533, 535.

³⁷ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 198.

³⁸ Королев В.Н. Босфорская война. С. 546–547.

³⁹ Там же. С. 550.

для інших європейських народів від нападів татар. Україна заплатила дорогу ціну у боротьбі з татарськими набігами. За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст. українські землі втратили убитими й забраними татарами до неволі не менше 2–2,5 млн осіб⁴⁰. За деякими даними, лише протягом 1606–1649 рр. Україна зазнала 76 татарських набігів⁴¹.

Проте, незважаючи на край напружені стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством, спроби налагодити союзні відносини між ними також мали місце. Вперше це відбулось ще у 1585 р., коли козацький «старший» Я. Оришковський звернувся до хана Іслам-Гірея з пропозицією військового союзу⁴². У 1614 р. запорозькі козаки підтримали опального кримського царевича Шагін-Гірея, який прагнув скинути з ханського престолу турецького ставленика Джанібек-Гірея⁴³.

У 20-х роках XVII ст. козаки знову підтримали курс кримського хана Мухамед-Гірея III та його брата калги-султана Шагін-Гірея на незалежнення Криму від влади Османської імперії. 24 грудня 1624 р. на о. Каратепе у пониззі Дніпра було укладено антитурецький військово-політичний союз між Запорозькою Січчю та Кримським ханством⁴⁴.

У травні 1628 р. вірні своїм союзницьким зобов'язанням запорозькі козаки на чолі з гетьманом М. Дорошенком вирушають у Крим на допомогу заблокованому османськими військами у фортеці Кирк-Єр Мухаммед-Гірею. Запорожці, незважаючи на загибель М. Дорошенка у бою на р. Альма, оволодівають Бахчисараєм й поновлюють владу Мухаммеда та Шагін-Гіреїв у Кримському ханстві, хоча й не надовго⁴⁵. У результаті спільних татарсько-козацьких дій влада османів у Північному Причорномор'ї на деякий час помітно ослабла.

Ці події для нас важливі також тим, що, підписавши козацько-кримський договір, Військо Запорозьке вперше у своїй історії було визнане рівноправною стороною міждержавних договірних відносин.

Крім протистояння мусульманської та європейської цивілізацій на сході Європи, у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу існувала й інша,

---

⁴⁰ Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип 2. С. 45–46.

⁴¹ Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI–XVII вв. Москва, 1979. С. 155.

⁴² Чухліб Т.В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. Київ, 2007. С. 13.

⁴³ Документи російських архівів з історії України / Упоряд. Л. Войтович. Львів, 1998. Т. 1. С. 68, 69.

⁴⁴ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования: В 2 т. Київ, 1883. Т. 1. Приложения. С. 276.

⁴⁵ Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 156–171; Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев; Бахчисарай, 2009. Т. 2. С. 104–131.

не менш важлива лінія розлому – між європейською та московською цивілізаційними системами.

Фактично межа між європейським та московським культурно-цивілізаційними світами проходила по кордону між українськими, білоруськими, ліфляндськими та естляндськими землями, з одного боку, та російськими – з іншого. Саме тому на цьому кордоні відбувалось постійне збройне протистояння між європейськими країнами та Московією.

Геополітична суть його полягала у прагненні Московської держави зайняти пануюче положення у регіоні Східної Європи шляхом встановлення військово-політичного контролю над українськими, білоруськими та прибалтійськими землями, які у Москві вважали своїми, несправедливо втраченим історичним спадком. Відповідно країни європейського світу – Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Лівонський Орден та Шведське королівство прагнули відсунути зону московського впливу якомога далі на схід.

На першому етапі цього стратегічного геополітичного протистояння відбулося кілька московсько-литовських воєн – 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 і 1534–1537 рр. Їх результатом стало значне розширення території Московського князівства та посилення його зовнішньополітичних позицій. Велике князівство Литовське втратило третину своєї території, зокрема, Сіверські та Чернігівські землі.

На другому етапі геополітичне протистояння між європейським та московським цивілізаційними світами вилилось у Лівонську війну 1558–1583 рр., російсько-шведські війни 1554–1557, 1563–1583, 1590–1595, 1614–1617 рр. та російсько-польські війни 1605–1618, 1632–1634 рр.

Причому чим далі, тим це протистояння набувало все більш принципового характеру. Так, під час російсько-шведської війни 1554–1557 рр. шведський король Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних государів вперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, як на південному заході Туреччина⁴⁶.

Взяття росіянами Казані (1552) і Астрахані (1556) та приєднання Середнього і Нижнього Поволжя змінило співвідношення сил в системі східноєвропейських держав на користь Московії. В результаті цього посилились антимосковські настрої в цілому ряді європейських країн.

У 1560 р. на шпеерському рейхстазі була заборонена торгівля з Московською державою всіх німецьких міст і князівств. Своїм указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеерського рейхстагу, заборонивши всім підданим імперії зноситись з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського

---

⁴⁶ Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648). Санкт-Петербург, 1893. Т. 1. С. 20.

та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі «страшного суперника» на Балтиці⁴⁷.

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звертається й Сигізмунд II Август. Він просить європейських государів розірвати торгівельні відносини з Москвою, не продавати їй військових припасів і продуктів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять в свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави муситимуть постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту⁴⁸.

У цьому контексті стримування московської експансії на захід та підтримку польської експансії на схід слід розглядати як прояв цивілізаційного протистояння європейського та московського цивілізаційних світів. Українське козацтво було безпосередньо задіяне у ці процеси.

Вперше активну роль у бойових діях проти Московської держави українське козацтво взяло під час «Стародубської» московсько-литовської війни 1534–1537 рр. Зокрема, як повідомляє польський хроніст М. Бельський, у березні 1535 р. черкаський староста О. Дашкович, зібравши 3 тис. козаків, «довго і широко... московські землі воював»⁴⁹.

На першому, успішному для Московської держави, етапі Лівонської війни уряд Великого князівства Литовського, розуміючи, що наявними військовими силами московитів не стримати, розпочав у 1561 р. активне залучення українських козаків до оборони земель ВКЛ на умовах найму. Влітку 1562 р., діючи під командуванням остерського старости Ф. Кміти, козаки розбивають московські загони під Черніговом та Стародубом⁵⁰.

У наступні роки козацькі загони на чолі з Б. Телицею, Г. Оскерком, С. Бірулею у складі литовської армії брали участь у військових діях проти московитів на білоруських землях – у районі Вітебська, Ули, Суші, Дріси, Леплі, Кривина, Соричі та ін. Зокрема, влітку 1567 р. козаки брали участь у розгромі московського війська на озері Суша, у вересні 1568 р. – у штурмі та взятті московської фортеці Ули⁵¹.

На завершальному етапі Лівонської війни – під час Московської війни 1579–1582 рр. без козаків не обходилась жодна велика операція військ Речі Посполитої. Так, у ході кампанії 1579 р. козацькі загони оволоділи замками Кашцяни, Красне, Туровль на території Білорусії та брали активну участь у взятті замків Сокіл і Суша. Восени 1579 р. «українні козаки» взяли участь у спустошливому рейді Смоленщиною Ф. Кміти, в результаті чого було спалено до 2 тис. сіл., а надвірні

---

⁴⁷ Там же. С. 141–144.

⁴⁸ Там же. С. 542.

⁴⁹ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1515–1540). Київ, 2006. С. 234; Kronika Marciana Bielskiego. Sanok, 1856. Т. II. S. 1068.

⁵⁰ Лемяко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). С. 20.

⁵¹ Там само. С. 22–24.

козаки Острозького та реєстрові козаки на чолі з Я. Оришовським – у поході київського воєводи К. Острозького та офіційного патрона українського козацтва кн. М. Вишневецького на Чернігово-Сіверщину, дійшовши до Почепу й Стародуба⁵².

Під час кампанії 1580 р. «полоцькі козаки» Ф. Сука взяли замок Нішарди, а козаки отаманів Бірулі і Микити відіграли вирішальну роль при взятті московських замків Веліж та Усвяти. Також козаки Сверговського, Демка та Бірулі йшли в авангарді військ Стефана Баторія, які у вересні 1580 р. штурмом взяли Великі Луки, а у жовтні Заволоч. Крім цього, восени реєстрові та низові козаки на чолі з Я. Оришковським здійснили рейд Сіверщиною, під час якого спалили кілька замків й штурмували м. Почеп⁵³.

«Псковську» кампанію 1581 р. розпочали саме козаки, оволодівши м. Красногородок. Паралельно з облогою польськими військами Пскова кн. М. Вишневецький у серпні 1581 р. здійснив черговий рейд Сіверщиною, штурмом оволодівши російським містом Трубчевськ. Основну ударну силу його війська складали 1,5 тис. запорожців. Усю другу половину 1581 р. і початок 1582 р. козацькі загони здійснювали постійні рейди у глиб московських територій. На півночі козаки доходили до Старої Руси⁵⁴.

Таким чином, за активної участі українських козаків Речі Посполитій вдалося здобути перемогу у російсько-польській війні 1579–1582 рр., повернути усі окуповані росіянами території, приєднати Лівонію й відновити геополітичний статус-кво на сході Європи. Загалом же за результатами російсько-шведської та російсько-польської кампаній Лівонської війни Московська держава зазнала найбільшої військової та геополітичної поразки у XVI ст., втративши вихід до Балтійського моря.

Водночас, як слушно зауважив В. Брехуненко, «довготривала війна проти Москви закріпила в козацькому середовищі сприйняття московитів у першу чергу як супротивника, до того ж такого, якого перемагають»⁵⁵. У зв'язку з цим цілком зрозумілими видаються самостійні спроби українських козаків поєднати традиційне здобичництво з прагненням завадити Московській державі зміцнити свої позиції у регіоні. Саме у цьому контексті слід розглядати штурми українськими козаками російських прикордонних міст Рильськ та Оскол у 1589 р. та взяття і спалення Воронежа у 1590 р.⁵⁶

Проте найвиразніше визначна роль українського козацтва у стратегічному протистоянні Речі Посполитої та Московського царства проявилась під час подій російської Смути. У тих подіях українське козацтво послідовно підтримувало усіх, хто роздмухував полум'я громадянської війни в Московії: самозванців Лжедмит-

⁵² Там само. С. 91–93.

⁵³ Там само. С. 93–98.

⁵⁴ Там само. С. 108–114.

⁵⁵ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ, 2007. С. 16.

⁵⁶ Там само. С. 19.

рія І та Лжедмитрія ІІ, Лжепетра, ватажка повстанців І. Болотнікова. Крім цього, Військо Запорозьке активно долучилось до походів польського короля Сигізмунда ІІІ під Смоленськ (1609–1611) та королевича Владислава на Москву (1617–1618).

Власне, плани першого самозванця Лжедмитрія І щодо оволодіння московським тронем стали реальністю лише після того, як його дії підтримало козацтво. Коли восени 1604 р. Лжедмитрій І перетнув московський кордон, половину його 4-тисячного війська складали запорозькі козаки на чолі з отаманами Белешком та Куцком.

Варто підкреслити, що козаки були основною ударною силою самозванця. Так, під час боїв під Черніговом військо Лжедмитрія поповнилось 7 тис. українських козаків, а в його табір під Новгородом-Сіверським підійшло ще 10 тис. козаків. Цьому війську без бою здались міста Моравськ, Путивль, Рильськ, Севськ, Курськ, Кроми. Чернігів було взято штурмом⁵⁷.

Загалом же присутність козаків на півдні Московської держави спровокувала серйозні заворушення проти центральної влади, що забезпечило Лжедмитрію І присягу більшості міст регіону, дало йому велику моральну й військову перевагу та стало вагомим фактором загальної перемоги. 30 липня 1605 р. Лжедмитрій І був коронований московським царем. За часи свого недовгого царювання він намагався європеїзувати Московську державу: заборонив спадкове записування у холопи та хабарництво, вживав заходи для боротьби зі зловживаннями при зборі податків, відмінив обмеження на виїзд з країни та пересування в середині тощо.

Після смерті Лжедмитрія І українське козацтво послідовно підтримувало усі інші відцентрові ініціативи на території Московської держави. Спочатку навесні 1606 р. декілька тисяч українських козаків приєднались до війська самозванця Лжепетра, потім наприкінці літа 1606 р. із загоном українських козаків проти уряду царя Василя Шуйського виступив І. Болотніков⁵⁸. У війську Лжедмитрія ІІ під Москвою восени 1608 р. також була значна кількість запорозьких козаків, зокрема, польський ротмістр М. Мархоцький у своїх мемуарах свідчить, що їх було аж 30 тис.⁵⁹

Українські козаки також взяли масову участь у прямій польській інтервенції до Московської держави у 1609–1611 рр. Як писав один із учасників кампанії шляхтич С. Маскевич, «безліч запорожців знаходилося в... Московській державі: вважали їх більш ніж 40.000; і з кожним днем число їх збільшувалось і ледь не весь кіш їх виступив із Запоріжжя. Вони надали королю великі послуги своїми набігами на російські фортеці, яких безліч спустошили в короткий час, зокрема: Путивль, Чернігів, Почеп, Брянськ, Козельськ, Масальськ, Мещерськ, Вязьму,

---

⁵⁷ Там само. С. 29–31.

⁵⁸ *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990. С. 22–23.

⁵⁹ *Мархоцкий. Н.* История московской войны. Москва, 2000. С. 47.

Дорогобуж, і багато інших»⁶⁰. У березні 1610 р. козаки своїми силами взяли штурмом Мосальськ, Стародуб, Почеп, гарнізон Новгород-Сіверського здався козакам без бою⁶¹.

Активні дії українських козаків, які змушували місцевих бояр та дворян присягати польському королю, сприяли падінню Смоленська у червні 1611 р., у боях під яким взяло участь майже 15-тисячне козацьке військо⁶².

Загалом же успішні дії польських та козацьких загонів привели до встановлення контролю Речі Посполитої над російською столицею та значною частиною території Московської держави у 1610–1612 рр. Так, 27 серпня 1610 р. був підписаний договір між тимчасовим боярським урядом та польським коронним гетьманом С. Жолкевським, відповідно до якого московським царем було проголошено королевича Владислава. Московський уряд та жителі російської столиці присягнули новому царю.

При цьому українські козаки продовжували свої рейди російською територією. Так, у південних повітах у 1612 р. вони штурмували Курськ та взяли штурмом і спалили Білгород⁶³.

Численні загони українських козаків протягом 1613 – весни 1615 рр. діяли також у північних районах Московської держави. Тривалий час вони заважали російській центральній владі відновити контроль над територіями на північ від верхньої течії Волги – між Ладозьким і Онезьким озерами й Північною Двіною.

Так, у 1613 р. українські козаки тримали в облозі Тотьму і Каргополь, у січні вони взяли штурмом й розгромили Сольвичегодськ, у вересні оволоділи Вологдою, восени діяли в карельському Заонежжі і під Тихвіном. У лютому 1614 р. під орудою полковника С. Острожського козацькі полки бились із росіянами під Олонцем, у квітні углицький воевода бився з «черкасами» під Мологою, у серпні запорожці З. Заруцького штурмували фортецю Білу, у грудні «черкаси» штурмували Устюжину та Холмогори й «підходили» під Архангельськ. Сутички козаків з урядовими силами у Каргопольському, Білозерському, Пошехонському, Углицькому та інших повітах продовжувались протягом усієї весни 1615 р.⁶⁴

У наступні роки козаки перенесли акцент своїх московських ударів на південь. Використовуючи рішення польського сейму 1616 р. щодо початку війни проти Московії, українські козаки у лютому 1617 р. захоплюють Оскол та намагаються «искрадом» взяти Воронеж⁶⁵.

⁶⁰ Дневник Маскевича 1594–1621 // Сказания современников о Дмитрие Самозванце. Т. 1. Санкт-Петербург, 1859. С. 28

⁶¹ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 35–36.

⁶² Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. Санкт-Петербург, 1871. С. 101.

⁶³ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 38.

⁶⁴ Станиславский А.Л. Гражданская война в России... С. 81, 94, 107, 108, 111–112, 124, 127, 129–130, 134; Полное собрание русских летописей. Т. 37. Ленинград, 1982. С. 195; Акты Московского государства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1890 С. 90.

⁶⁵ Документи російських архівів з історії України. Т. 1. С. 106, 108, 110.

У 1618 р. Військо Запорозьке підтримало похід королевича Владислава на Москву з метою відібрати московську корону у Михайла Федоровича Романова відповідно до домовленостей 1610 р.

Варто підкреслити, що на допомогу 10-тисячному війську Владислава, яке рухалось із заходу, Запорожжя відправило 20-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Вступивши на московську територію з півдня у червні 1618 р., козаки послідовно беруть штурмом або захоплюють з ходу міста Лівни, Єлець, Лебедин, Данков, Скопин, Ряжськ, Шацьк, Песочня, Сапожок, Касимов, Казіри, Буцький, Романов та Матіїв Город. Військово-політичне значення цих успіхів козацької зброї виглядає особливо рельєфно на фоні того, що військо королевича Владислава під час кампанії 1618 р. спромоглося здобути лише два московських міста – Білу і Борисов⁶⁶.

Наміри П. Сагайдачного були дуже рішучими. У листі до Владислава від 24 вересня він писав: «Аби пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного вашій королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв»⁶⁷. Але гетьман покладався не лише на Бога. Позбавивши московського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини, військо П. Сагайдачного після дводенних боїв під Коломною форсує Оку й 8 жовтня з'єднується під Москвою з більш ніж вполовину меншим польським військом. Необхідно підкреслити, що за три місяці козаки з боями пройшли 1200 км⁶⁸.

Взявши участь у недолуго підготовленому польським командуванням штурмі Мокви, П. Сагайдачний відмовляється від тривалої облоги столиці Московської держави й переносить дії козацьких загонів у глиб російської території. На півночі козаки спустошують Ярославський та Углицький повіти, на південному заході – Коломенський, Серпухівський, Каширський та Калузький повіти. У листопаді козаки беруть Калугу, штурмують Серпухов, Кашину та Тотьму, у грудні Вологду, у січні – Каргополь⁶⁹. Навіть після укладення Деулінського перемир'я, за умовами якого до Речі Посполитої переходили Чернігово-Сіверщина та Смоленщина, українські козаки ще деякий час поряdkували у російських північних повітах.

У результаті нападів козаків наприкінці 1618 та на початку 1619 рр. ново-го розорення зазнають Каргопольський, Вологодський та Белозерський повіти⁷⁰. Своїми активними діями під час кампанії 1618 р. Військо Запорозьке завдало суттєвих збитків економіці Московської держави, послабивши її військовий та

---

⁶⁶ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). Біла Церква, 2010. С. 329–347, 409, 411.

⁶⁷ Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 47.

⁶⁸ Сокирко О.Г. Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 484.

⁶⁹ Документи російських архівів з історії України. С. 240; Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). С. 436–446.

⁷⁰ Станиславский А.Л. Гражданская война в России... С. 196–197.

економічний потенціал. Участь козаків у цій польсько-московській війні була вирішальною й сприяла суттєвому зміцненню геополітичних позицій Речі Посполитої у східноєвропейському регіоні.

Відновити свій військовий потенціал росіяни змогли лише до 1632 р., коли вони вирішили скористатись періодом безкоролів'я у Речі Посполитій, щоб ослабити її й відвоювати у неї Смоленськ. Оголошена Земським собором війна отримала в історіографії назву «Смоленської 1632–1634 рр.».

Українські козаки розпочали активні дії проти московських військ вже у лютому 1633 р. Так, 27 лютого 5-тисячне козацько-польське військо штурмує Путивль, у березні кількатисячне козацьке військо на чолі з Я. Острянином оволодіває Валуйками, 26 березня та 5 квітня 3-тисячне польсько-козацьке військо, у якому козаків було 2 тис. осіб, здійснює два штурми Стародуба. З 14 травня по 9 червня козаки на чолі з гетьманом Д. Куцковичем (за іншими даними – Т. Орендаренком) беруть участь у черговій козацько-польській облозі Путивля⁷¹.

У липні 5-тисячне військо Я. Острянина штурмує й тримає в облозі ключове місто російського південного покордоння – Білгород, а 26 серпня атакує Курск⁷². Таким чином, своїми активними діями на півдні козаки не дозволили підсилити підкріпленнями основну російську армію під Смоленськом на чолі з боярином М. Шеїним.

В основних битвах війни під Смоленськом із середини вересня 1633 р. взяли участь козацькі підрозділи на чолі з гетьманом Т. Орендаренком. Важливо підкреслити, що козацьке військо, яке, за різними даними, нараховувало 12–20 тис. осіб, фактично складало половину армії Речі Посполитої у цій війні, адже з королем Владиславом IV під Смоленськом було лише 15 тис. польських вояків. Спільними зусиллями полякам та козакам вдалося деблокувати Смоленськ та оточити військо М. Шеїна⁷³.

Значну для загальної перемоги роль відіграли рейдуючі козацькі загони, які з грудня 1633 р. розпочали руйнувати комунікації противника у Дорогобужському, Вяземському, Більському, Ржевському, Можайському, Калузькому, Мещевському та Мосальському повітах. До лютого 1634 р. кількість козаків під командуванням Т. Орендаренка, задіяних у цих акціях за рахунок підходу нових сил, зросла з 4 до 7–8 тис. осіб. 17 січня козаки спільно з поляками та литовцями приступають до Вязьми, 5 лютого штурмують Білу, 22 березня – Мосальськ, а 15 травня – Калугу⁷⁴.

Посилюючи тиск на Московську державу з півдня, 1–7 березня 1634 р. польсько-козацьке військо штурмує Севськ. У цих подіях брало участь 6 тис. поля-

---

⁷¹ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні 1633–34 рр. // ЗНТШ. 1899. Т. 28. С. 8–10.

⁷² Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 53–55; Акты Московского государства. Т. 1. С. 547.

⁷³ Kipisz D. Smoleńsk 1632–1634. Warszawa, 2001. S. 150–217; Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією... С. 55–57.

⁷⁴ Целевич О. Участь козаків в Смоленській війні... С. 23–27.

ків та литовців під командуванням кн. Я. Вишневецького та 6 тис. запорозьких козаків під командуванням Ілляша Караїмовича⁷⁵.

У результаті цих дій московська армія М. Шеїна капітулювала 1 березня 1634 р. Укладений по закінченні війни Полянський мир між Річчю Посполитою та Московською державою зафіксував неспроможність Москви до ведення успішної політики територіальної експансії на захід в існуючій геополітичній ситуації.

Таким чином, можемо констатувати, що протягом ста років (з 1530-х по 1630-ті) активного геополітичного протистояння Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, з Московською державою, українські козаки, які воювали в усіх війнах проти Московії, доклали значних зусиль для недопущення реалізації її експансіоністських планів, спрямованих на приєднання «незаконно втраченого історичного спадку» на заході. Також варто підкреслити, що ці події продемонстрували, що козацтво є вирішальним чинником в польсько-московському стратегічному протистоянні. Активна участь у війнах проти Московії, проте, не заважала Війську Запорозькому пропонувати московським царям у мирні періоди військові союзи проти татар, як це було, наприклад, у 1620 і 1625 рр. Загалом же за підсумками понад столітнього протистояння «Московія» втратила силою приєднані Чернігівські, Сіверські та Смоленські землі, а також вихід до Балтійського моря.

Українське козацтво також взяло активну участь у першому загальноєвропейському військовому конфлікті – Тридцятилітній війні 1618–1648 рр., яку вели між собою габсбурзька та антигабсбурзька коаліції за домінування на Європейському континенті.

Вже у серпні 1619 р. посол германського імператора Михайло-Адольф граф Альтайн розпочав вербування козаків у Речі Посполитій. У січні 1620 р. представник графа Альтайна навіть прибув на козацьку раду в Каневі, де отримав загалом позитивну відповідь⁷⁶. Ці переговори засвідчили високий авторитет Війська Запорозького серед християнських монархів Європи.

У результаті вже у першому, чеському, періоді війни під час подій осені 1619 – осені 1620 рр. 15-тисячне козацьке військо, у складі якого спочатку було 7 тис. осіб, відпущених з війська П. Сагайдачного, а на початок Білогорської битви – 11 тис. запорожців та 4 тис. польських лісовчиків, виступає на боці імператора Священної Римської імперії Фердинанда II і бере участь у бойових діях проти чехів і трансильванців у Сілезії, Моравії та Угорщині. У результаті їхніх успішних дій восени 1619 р. під загальним керівництвом угорського католицького магната Д. Хомоннаї трансильванський князь Г. Бетлен був змушений наприкінці листопада зняти облогу Відня й повернути свої війська назад⁷⁷. Фактично козацький

---

⁷⁵ Акты Московского государства. Т. 1. С. 587.

⁷⁶ Сас П.М. Витоки українського націотворення. С. 417–418.

⁷⁷ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 172–173; Його ж. Козаки на

рейд по Угорщині врятував імперію Габсбургів від поразки ще на початковому етапі війни.

У 1620 р. козацьке військо у складі імператорської армії бере участь у розгромі трансильванців у північній Угорщині, звільненні від збройних формувань протестантів Моравії й північної Австрії та докладає значних зусиль для розгрому чеського війська й перемоги Габсбургів у вирішальній битві при Білій Горі поблизу Праги 8 листопада⁷⁸. Як наслідок цих подій, розпадається Протестантська унія, а Католицька ліга отримує перемогу на першому етапі Тридцятилітньої війни.

У шведському періоді війни у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил А. фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції саксонського курфюрста Йоганна-Георга. А у франко-шведському періоді війни у 1635–1636 рр. 4 тис. українців допомагали військам імперії оволодіти французькими територіями – Люксембургом, Фландрією і Пікардією⁷⁹.

Варто нагадати, що Тридцятилітня війна розпочалась як релігійний конфлікт між протестантськими князівствами Священної Римської імперії і католицькою династією Габсбургів, який потім переріс у боротьбу проти гегемонії Габсбургів у Європі. В Україні ж типологічно подібний конфлікт між контрреформаційним католицизмом і православ'ям за активної участі козацтва тривав усю першу половину XVII ст. й переріс у середині століття у боротьбу за незалежність від влади католицької Речі Посполитої.

І хоча як найманці українські козаки у Тридцятилітній війні здебільшого воювали на боці католицького табору, але, власне, в Україні Військо Запорозьке виступало силою, яка системно протистояла наступу контрреформації. Ціла низка козацьких повстань в Україні, які йшли майже безперервно – 1594–1596, 1625, 1630, 1637, 1638 рр., серед своїх основних цілей визначала протистояння католицькому релігійному тиску та польсько-шляхетській експансії на українських землях. У цій антикатолицькій боротьбі Україна фактично виступала другим фронтом боротьби протестантських країн з Католицькою лігою.

У результаті активної й жорсткої позиції, яку займало Військо Запорозьке, вдалося зупинити просування католицької експансії на сході Європи. Спочатку, у 1620 р. відбулось відновлення православної ієрархії, яке на прохання та під захистом козацтва провів єрусалимський патріарх Феофан, а потім, у 1632 р. польський король Владислав IV був змушений заради «заспокоєння України» визнати законність православної церкви у Речі Посполитій та рівність прав православних

Закарпатті в 1619-ім році // Український історик. 1970. № 1–3. С. 76–80; *Вирський Д.С.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ, 2005. С. 68.

⁷⁸ *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні. С. 172–173.

⁷⁹ *Баран О.* Валленштайн і козаки // Український історик. 1978. № 1–3; *Його ж.* Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636 // Український історик. 1974. № 1–3.

й уніатів⁸⁰. Схвалення польським сеймом у березні 1633 р. «Статей заспокоєння народу руського» означало провал наступу контрреформації в Україні та Білорусі та початок переходу її до оборони у Східній Європі⁸¹.

Ці події багато у чому перегукуються з Вестфальським миром 1648 р., який фактично зрівняв у Німеччині в правах різні протестантські церкви з римо-католицькою⁸². Тому й цілком очікуваною була реакція на них з боку духовного лідера католицького табору – папського Риму. У другій половині 20-х років XVII ст. «святий престол» почав наполягати на тому, щоб польський уряд застосував силу проти козаків – «ворогів релігії і поляків», або, як рекомендував папа Григорій X у своєму посланні Сигізмунду III від 23 січня 1623 р., «скрутити зухвалі прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів»⁸³.

Водночас основний супротивник імперії Габсбургів у Тридцятилітній війні Швеція докладала великих зусиль для залучення Війська Запорозького на свій бік. Так, у лютому 1626 р. шведські послы запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво, а у серпні Густав Адольф навіть послав через Московську державу до запорозьких козаків свого посланця, якого, проте, росіяни не пропустили. У тому ж році про залучення Війська Запорозького для боротьби з імперією Габсбургів йшлося на переговорах посла Швеції Ф. Содлера з трансильванським князем Г. Бетленом. Сам Г. Бетлен ще у 1622 р. вів переговори з Військом Запорозьким про союз; вочевидь, важлива роль козаків у чеському періоді Тридцятилітньої війни підштовхнула його до цього. Відправляв він послів із запрошенням козаків до союзу й у 1629 р.⁸⁴

Для найбільш проникливих іноземних дипломатів та окремих польських політиків вже тоді було цілком очевидним, що в середовищі козацтва об'єктивно формується потенціал для створення незалежної держави. Так, вже на сеймі 1616 р. литовський підканцлер Є. Волович наголошував, що «від козацької сваволі подвійна небезпека; по-перше, що дратують турків, по-друге – самі змінюються; готують собі Швейцарську Республіку». А італієць П'єтро делла Валле у 1620 р. у своїх «Подорожніх листах» писав: «Після серйозних роздумів про їхній нинішній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони

---

⁸⁰ Візер С.О. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1686 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2004. 20 с.; Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 130, 150–156.

⁸¹ Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ. Т. 2. С. 242.

⁸² Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право. Київ, 2001. 425 с.

⁸³ Наливайко Д.С. Українське козацтво та західноєвропейський світ. Т. 2. С. 241.

⁸⁴ Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х – на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. Київ, 1991. С. 99–100; Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 70, 74, 80–81.

створять могутню республіку, бо на мій погляд, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменно і вдало»⁸⁵.

У свою чергу, шведський посол до Трансильванії П. Страсбург у донесенні своєму уряду наприкінці 1629 – на початку 1630 рр. повідомляв, що обговорював з трансильванським князем Г. Бетленом можливість сприяння відколу козаків від Польщі й створення козацької держави під протекторатом якоїсь з сусідніх держав. Зокрема, князь повідомив своїм шведським союзникам, що «найвищі мужі» «вели наради: чи може народ запорожців, доведений до крайньої розпуки... визволитися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти в стан і форму республіки й певними правами та іншими урядами рядитися і управляти?»⁸⁶. У червні 1630 р. шведський посол у Москві І. Мьолер обговорював питання спільних дій двох держав щодо відокремлення Війська Запорозького від Речі Посполитої⁸⁷.

У вересні 1631 р. в Україну прибувають шведські посли з пропозицією до Війська Запорозького розпочати «переговори щодо тісного й незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів», але пропольськи налаштований гетьман І. Кулага-Петражицький передає їх до рук польського уряду⁸⁸.

У свою чергу французи також прагнули залучити на свій бік українських козаків. Так, на початку березня 1637 р. французький посол у Польщі просив польський сенат дозволити Франції завербувати 3 тисячі козаків⁸⁹, а у листопаді 1644 р. французький посол у Варшаві граф де Брежі проводив консультації з Б. Хмельницьким щодо можливості найму козаків на службу Франції⁹⁰.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, у 1645–1646 рр. французам таки вдалося найняти на службу козаків. Козацький корпус у складі війська принца Конде брав участь в облозі й взятті фортеці Дюнкерк – центрального опорного пункту іспанців у Фландрії⁹¹.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна значно послабила силу імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась її геополітична підтримка «східного бар'єру», вибудовуваного європейськими державами проти Московії та Туреччини.

⁸⁵ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 192–193.

⁸⁶ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 162.

⁸⁷ Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва, 1976. С. 259.

⁸⁸ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні. С. 170–175; Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. С. 65.

⁸⁹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 300.

⁹⁰ Там само. С. 316.

⁹¹ Наливайко Д. Очима Заходу... С. 225; Борицак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерхеном (1645): (По невиданим документам архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі) // Українська трибуна. Варшава, 1922. 7 січня.

З початком Національної революції українського народу 1648–1676 рр. почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру – Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході.

Для нас принципово важливою обставиною є те, що в подіях, які істотно впливали на цивілізаційний поступ східноєвропейського регіону у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу, як активний суб'єкт виступало Військо Запорозьке.

Загалом тогочасне геополітичне становище України на цьому етапі можна пояснити за допомогою сформульованої В. Цимбурським геополітичної концепції Балто-Чорноморської конфліктної системи, чотирма полюсами якої у XVII ст. виступають Річ Посполита, Швеція, Московія, Крим (Османська імперія)⁹².

Особливістю Балто-Чорноморської конфліктної системи була її надзвичайно висока гетерогенність. Її центрами сили були держави, які представляли західне християнство (католицизм і протестантизм), іслам і російське православ'я. Інакше кажучи, у межах системи одна одній протистояли три наймогутніші цивілізації Старого світу. Географічним центром цієї системи й центром цього протистояння була саме Україна.

Проведене нами дослідження⁹³ показало вкрай запеклий характер збройної боротьби на її території, адже летальні бойові втрати тут під час війн XVII ст. склали, щонайменше, 600 тис. осіб (загальні летальні бойові втрати всіх країн Західної Європи за цей же період складають 920 тис. осіб). Якщо ж порівняти бойові втрати української армії та армій наймогутніших тоді у Європі країн – французької та австрійської – з чисельністю населення у кожній країні, то стає зрозумілим масштаб втрат, яких зазнала Україна у війнах XVII ст. Станом на 1600, 1650 і 1700 рр. населення Франції демографами обчислюється відповідно у 17,2, 18,8 та 20,4 млн осіб, держави австрійських Габсбургів – у 12,8, 14,2 та 15,4 млн осіб, України – у 5,2, 5,3 та 6 млн осіб. За даними Б. Урланіса, прямі летальні бойові втрати Франції і Австрії у XVII ст. склали відповідно 230 та 140 тис. загиблих у бою та померлих від ран французьких та австрійських солдат. Летальні бойові втрати українського війська у боях на території України в XVII ст., за нашими оцінками, склали, щонайменше, 220 тис. осіб.

Отже, маючи у 3,5 рази менше населення, ніж у Франції, та у 2,5 рази менше, ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам кількість солдатів та на третину більше, ніж австрійці.

Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що у надскладних геополітичних умовах та зазнаючи значних втрат, Військо Запорозьке, яка репрезенту-

---

⁹² Цимбурский В.Л. Как живут и умирают международные конфликтные системы: Судьба балтийско-черноморской системы в XVI–XX веках // Полис. 1998. № 4. С. 53–58.

⁹³ Бульвінський А.Г. Українські воєнні втрати у XVII ст.: європейський контекст // Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1. С. 52–65.

вало Україну зовнішньому світу, змогло не лише набути статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й значно, а інколи й вирішально впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування у регіоні Східної Європи. Зокрема, у часи пізнього середньовіччя і раннього нового часу козацька Україна відіграла вирішальну роль у процесах зупинення московської та мусульманської територіальної експансії.

Тарас ЧУХЛІБ

ШВЕДСЬКА КОРОНА НА ЗАХИСТІ УКРАЇНСЬКОЇ БУЛАВИ: ВІДНОСИНИ МІЖ ЧИГИРИНОМ І СТОКГОЛЬМОМ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

«...А хотячи на первую свободу помянутый народъ козацкий з под тяжкого на тот часъ панования полского выпровадити, воздвигнуль ревностного православія св[я]того, отчизны правъ и волностей войсковых стародавних оборонцу, валечного гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого, который *помощію Его всесилоу, непреодолимымъ пособіемъ наяснѣйшого короля его милости шведского, несмертной и вѣчнодостойной памяти Кароля Десятого* (тут і далі по тексту виділення курсивом. – Т. Ч.), и с полнымъ і сопособственнымъ Панства Крымского и Войска Запорожского оружіемъ, а своим бл[а]горазумнымъ промысломъ, працами и отвагами вызволивши з полского подданства Войско Запорожское и народъ порабощенный и утысненный малороссийскій...»¹, – так в «Договорах і Постановах законів і вольностей Війська Запорозького...», які були ухвалені 1710 р., відзначалася особлива роль Шведського королівства у становленні Української козацької держави в середині революційного XVII ст.

Проблеми генези та еволюції українсько-шведських стосунків за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського вже частково висвітлювалися представниками вітчизняної та зарубіжної історичної думки². Однак час неухиль-

¹ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА), ф. 124, оп. 2, 1710 р, спр. 12, арк. 2–12 зв. Ориг. Копія: Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 2236, оп. 2, спр. 10, арк. 4–15; Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Підгот. О. Вовк // Архіви України. 2010. № 3–4. С. 145–166; «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладання). Львів, 2011. С. 80–81.

² Див., напр.: Каманин І. Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Вып. 2. Киев, 1916. С. 93–108; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки НТШ. Т. 154. Львів, 1937. С. 41–69; Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Москва, 1981; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. I: 1654 рік. Львів, 1996; Матях В. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Б. Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. Крип'якевича та М. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. Київ, 1995. С. 235–242; Владимирский-Буданов М.

но йде вперед, історична наука стрімко розвивається: відбувається пошук і накопичення маловідомих до цього часу архівних джерел, продукуються оригінальні історіософські ідеї, висвітлюються різні макро- та мікроісторичні проблеми, з'являються чергові ґрунтовні дослідження з даної проблематики не тільки в Україні, а й Швеції, Росії, Польщі та інших країнах світу.

*«Шведський король і Його Милість московський цар кілька років тому уклали з нами, козаками, союз, і усі тепер наступають на Польщу. Однак ми вже поділилися з цими трьома народами і Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську при цьому я стою»*³, – такими словами звертався гетьман Хмельницький до магістрату і жителів Львова у 1655 р., засвідчуючи тим самим започаткування відносин між Чигирином і Швецією протягом 1651–1653 рр., тобто за володарювання королеви Христини⁴. Тоді між Українським Гетьманатом і Шведським королівством проводилися переговори щодо укладення міждержавної угоди, повний зміст яких і до цього часу не є вповні з'ясованим⁵. Загалом витоки дипломатичних контактів між Коронаю Шведською та Військом Запорозьким слід віднести до 1631 р., коли до українських земель Речі Посполитої прибув королівський радник та посол Я. Руссель⁶.

О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. // Там само. С. 263–265; Далгрэн С. Швеция и страны Восточной Европы в 50-е годы XVII в.: историография и источники // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва, 2000. С. 92–114; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. Шведская историография и источники // Украина в соседние государства в XVII веке / Матер. межд. конф. Санкт-Петербург, 2004. С. 90–107; Гурбик А. Традиція українсько-шведських відносин у середині XVII ст. // Україна крізь віки: 36. наук. праць на пошану академіка НАН України В. Смолія. Київ, 2010. С. 381–404; Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1655. Lwow, 1913; Kent-rshinskyj B. Karl X Gustav infer krisen i oster 1654–1655 // Karolinska Forbundets Arsbok. Stockholm, 1956; Idem. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska Forbundets Arsbok. Stockholm, 1966 та ін.

³ Центральний державний історичний архів у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 12, арк. 1–2; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961. С. 340; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) / Упор. Ю. Савчук. Київ, 2008. С. 48.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Ч. III. Т. VI. Киев, 1908. С. 201–207. У листі до царя Олексія Михайловича від 2. 04. 1655 р. гетьман Б. Хмельницький писав: *«Ми вже від чотирьох літ з Королевою Свейською о приязні договор чинимо, щоб на тих неприятелів – ляхів нам помогла...»* (Документи Богдана Хмельницького... С. 420).

⁵ У преамбулі Корсунської угоди 1657 р. між Українським Гетьманатом та Шведським королівством зазначалося, що *«для загального добра всього війська постановив [Б. Хмельницький] був ввійти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною»* (Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 332).

⁶ У своєму листі до керівництва Війська Запорозького від 25. VI. 1631 р. шведський посланник Я. Руссель, зокрема, зазначав: *«...Щоби мали змогу нав'язати стосун-*

На новому рівні українсько-шведські відносини продовжувалися вже у червні 1654 р., коли гетьман Б. Хмельницький після прийняття посольства Швеції на чолі з Д. Калугером та І. Радзейовським надіслав свого листа королеві Христині з Білої Церкви⁷. Але саме у червні 1654 р. Христина несподівано відмовилася від престолу на користь Карла X Густава. У вересні новий шведський король приймав українського посла Данила Олівеберга, який привіз йому послання Б. Хмельницького. У ньому гетьман дякував шведському монарху за невтручання у війну між Військом Запорозьким та Коронаю Польською, а також виступав з пропозицією надання Швеції військової допомоги проти її ворогів. Крім того, Хмельницький пропонував королю укласти мир з Московським царством, а з іншого боку повідомляв, що якщо раптом Стокгольм оголосить війну Москві, то Україна буде підтримувати Швецію⁸. Через шість місяців після Переяславсько-Московської угоди український правитель висловлював таку пропозицію: «...Якщо коли небудь Великий Цар Московський з якої небудь причини розпочне війну з Вашою Величністю, то Ясновельможний Гетьман Запорозький обіцяє бути на Вашій (тобто шведській. – Т. Ч.) стороні»⁹.

19 січня 1655 р. шведський король відписав гетьманові та відіслав до України Данила Олівеберга разом з Іваном Тафралі. Вони мали озвучити перед Хмельницьким усну монаршу інструкцію¹⁰. Тоді ж на засіданні Державної ради Шведського королівства розглядали питання про відправку до України представницького посольства. Невдовзі, зважаючи на початок війни з Річчю Посполитою (липень 1655 р.), шведський король вислав до гетьмана посольство на чолі з Ю. Торкватом, яке Б. Хмельницький прийняв наприкінці серпня 1655 р. під час перебування поблизу Кам'янця. Тоді ж правитель Українського Гетьманату в листі до короля Карла X Густава висловлював свою вдячність щодо того, «що згідно з нашими (Війська Запорозького. – Т. Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. – Т. Ч.) нам довір'я, захист і дружбу»¹¹. Якщо під обіцянкою «дружби» між гетьманом і королем, згідно з уявленнями гетьмана, розумівся процес укладення двохстороннього договору, то згадка про «довір'я і захист» засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію («*protectionem*») Карла X

ки, розпочати і впровадити переговори з Його Королівською Величністю, й утвердити їх угодою й присягою... Лишається, щоб я доручив вашу республіку і її очільників опіці і ласці всемогутньої Святої Трійці» (Національна бібліотека Швеції. – Стародрук листа Якоба Русселя: 130a Fol tb.; Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 36, 167–170).

⁷ Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1: Документи Богдана Хмельницького. С. 363–364; Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 65–66; Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 47, 170–171.

⁸ Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 73–75.

⁹ Цит. за: *Владимирский-Буданов М.* О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. С. 253–254.

¹⁰ Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 75–76.

¹¹ Там же. С. 87.

Густава. Цікаво, що саме в серпні 1655 р. молдавський господар В. Лупул писав трансильванському князеві Д'єрдю II Ракоці про те, що український гетьман «не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік»¹².

У тому ж 1655 р. Швеція напала на Річ Посполиту¹³. Потрібно наголосити, що саме вторгнення шведської армії до польсько-литовської держави змусило Олексія Михайловича погодитися на перемир'я з Яном II Казимиром у 1656 р. Серед причин втручання Карла X Густава у східноєвропейські проблеми було велике бажання цього північного монарха повністю оволодіти узбережжям Балтійського моря (концепція «шведського озера»). А це входило у суперечність не тільки з планами Речі Посполитої утримати прибалтійські Інфлянти, але й із зростаючими територіальними апетитами Московського царства. Розпочата у тому ж році шведсько-російська війна стала своєрідним прологом до вирішальної битви між Стокгольмом, Варшавою і Москвою за Балтику вже на початку наступного століття.

На початку осені 1655 р. Б. Хмельницький знову відправив до шведського короля свого посла Данила Олівєберга, який мав передати північному монархові, що, 1) довідавшись, що Карл X розпочав наступ на Польщу, козацьке військо рушило у напрямі Кам'янця і Львова, щоб не допустити зайняття цих міст московськими залогами; 2) Україна готова прийняти протекторат короля та допомагати йому «проти всіх ворогів»; 3) у разі війни Швеції з Росією українці допомагатимуть шведам; 4) одночасно королю пропонувалося приєднатися до українсько-російського союзу проти Польщі; 5) після війни з Польщею король мусить виступити проти Османської імперії¹⁴; 6) українці задоволені тим, що

¹² Цит. за: *Горобець В.* «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 71.

¹³ Протягом 1655–1660 рр. між Шведським королівством і Річчю Посполитою, а також Москвою та Стокгольмом відбувалася перша Північна війна в межах «східноєвропейської кризи» XVII ст. (див.: *Herbst S.* *Wojna inflancka 1600–1602.* Warszawa, 1938; *Bodniak S.* *Polska a Baltyk za ostatniego Jagiellona.* Warszawa, 1969; *Walewski A.* *Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660).* Т. 1. Krakow, 1866; *Nordwall J.* *Svensk-Ryska Underhandlingar fore freden i Kardis (1658–1661).* Uppsala, 1890; *Hedenstrom A.* *Die Beziehungen zwischen Russland und Brandenburg wahrend des ersten nordiscen Krieges 1655–1660.* Marburg, 1896; *Kubala L.* *Wojna szwecka w roku 1655–1656.* Lwow, 1913; *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655–1660.* Т. I–III. Warszawa, 1957; *Вайништейн О.* Русско-шведская война 1655–1660 гг. Историографический обзор // Вопросы истории. 1947. № 3; *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1981; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Ч. 1; *Кобзарєва Е.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг. Москва, 1998; *Frost R.* *After the Deluge. Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655–1660.* Cambridge, 1993 та ін.).

¹⁴ У цій дипломатичній інструкції Б. Хмельницького на переговори з королем Швеції зазначалося: «А що козаки не можуть залишатися без війни, після закінчення цієї війни з Польщею, просимо В[ашу] Кор[олівську] Величність виступити проти тур-

Карл XI став королем Польщі, і просять його по від'їзді до Швеції призначити такого віце-короля, який би дотримувався всіх умов з Військом Запорозьким¹⁵.

Але коли у жовтні 1655 р. під Львовом розпочалися безпосередні переговори з шведами, український правитель трохи змінив тональність своїх звернень і листів. «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження»¹⁶, – ці слова Хмельницького до львівських міщан засвідчили ту велику напругу, яка виникла в українсько-шведських перемовинах через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій. 11 жовтня гетьман виклав свої пропозиції щодо розвитку стосунків між Чигирином і Стокгольмом у своєму листі до Карла X Густава¹⁷. 19 жовтня Б. Хмельницький отримав листа від короля, в якому той повідомляв про взяття шведами Кракова. Тоді ж у похідному таборі гетьмана перебував шведський посол З. Гамоцький, який від імені свого патрона вимагав в українського правителя негайно зняти в облогу Львів¹⁸.

Наприкінці жовтня 1655 р. до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибув український посол Данило Олівеберг у супроводі трьохтисячного (!) козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитися з шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання короною миру з Московською державою, термінове укладення трьохстороннього шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу, спрямованого проти Османської імперії¹⁹. Одночасно у листопаді 1655 р. український гетьман підтвердив своє бажання мати тісні стосунки з королем, відправивши за його проханням на допомогу шведам 10-тисячне військо під командуванням наказного гетьмана в Біло-

ків, щоби визволити багато християн з цієї неволі, – скласти пряму умову з московитянами і з другими, що приєднаються, щоби кожний був забезпечений щодо своєї участі в цій справі. Коли це буде зроблено, ми підемо нашими човнами морем, В[аша] Кор[олівська] Вел[ичність] сушею, і так буде коротка і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом венеціан, але перешкодила війна з Польщею, тому що ми не довіряємо королеві [Яну] Казимирові, що не раз порушив обіцяний мир» (Архив ЮЗР. Т. III. Т. VI. С. 86–88).

¹⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. С. 245.

¹⁶ Документи Богдана Хмельницького... С. 340.

¹⁷ Skrivelser till Carl Gustaf fran Hetmanen Bohdan Chmielnicki. October 11, 1655 // Kungliga Biblioteket (Королівська бібліотека Швеції). Latin, 4, F. D., sv. 835 a.; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. С. 104.

¹⁸ Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 48.

¹⁹ Instruktion for grekiske abboten Daniel gifven af Chmielnicki. Oktober 1655 // Riksarkivet. RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655–1658. Residenten Daniel Oliverbergs depecher 1655–1658; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. С. 105.

русії В. Золотаренка²⁰. Відомо, що 16 листопада Карл X Густав дякував Б. Хмельницькому за присилку козацьких полків²¹.

Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани – Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центральній-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою²². Як зазначав шведський історик Г. Ландберг, після розв'язання в 1655 р. війни між Шведським королівством і Московською державою Стокгольм почав проводити серйозну політику щодо надання протекторату Українському Гетьманату²³.

У січні 1656 р. шведський монарх писав до свого посольства у Москві, що *«щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу...»*²⁴. 22 та 28 лютого того ж року Карл X Густав відправив 2 листи до Б. Хмельницького²⁵, а також того ж таки числа ще одного листа до І. Виговського, в яких повідомляв про зраду йому частини польських магнатів, які, утворивши Тишовецьку конфедерацію, повернулися до Яна II Казимира. У зв'язку з цим король Швеції просив український уряд не йти на переговори з прихильниками польського короля та дотримуватися попередніх зобов'язань з Стокгольмом²⁶.

11 березня 1656 р. московські урядовці звернули увагу шведських послів на те, що їхній король неправомірно добивався переходу під свій протекторат Б. Хмельницького та його наказного гетьмана в Білорусії В. Золотаренка²⁷. Тоді ж

²⁰ Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. С. 56.

²¹ РДАДА, ф. 96: «Зносили Росії зі Швецією», 1655, спр. 1, арк. 7; Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. С. 56.

²² Шведський історик Б. Кентршинський висловив думку, що однією з головних причин війни між Швецією та Росією у 1655–1658 рр. стало московсько-шведське суперництво за право надання військової допомоги (а, отже, політичного протекторату) Українському Гетьманату в боротьбі проти Корони Польської (*Kentrsinskyj V. Ukrainiska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656*. Р. 86).

²³ Landberg G. Den Svenska Utrikespolitikens historia. 1648–1697. Stockholm, 1952. S. 95.

²⁴ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Москва, 2007. С. 83.

²⁵ РДАДА, ф. 79: «Зносили Росії з Польщею», кн. 89, арк. 563–570.

²⁶ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 111–112.

²⁷ РДАДА, ф. 96: «Зносили Росії зі Швецією», 1655, спр. 4, арк. 179–180; Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. С. 62. Цікаво, що питання про листування Карла XII з наказним гетьманом у Білорусії В. Золотаренком серед іншого обговорювалося під час дансько-московських переговорів, які навесні 1656 р. проводилися у Копенгагені (РДАДА, ф. 53, оп. 1, 1656 р., кн. 11, арк. 30 зв.). Московський посол Д. Мишецький одночасно проводив переговори з представниками нідерландських Генеральних Штатів, які на той час перебували в Данії. У відповідь на заяву росіянина про те, що Б. Хмельницький є підданим царя, голандці заявили: «Ми де того по цей час ні від кого не чули, що запорозькі черкаси у царської величності в підданстві. А до них [голандців], де, про те звідуєш пишуть начебто вони [українці] стоять осібно і по цей час» (Там само, арк. 51–51 зв.).

керівник шведського посольства Бьолке заявив, що саме Б. Хмельницький перший звернувся до його короля з пропозицією укладення мирного договору між Швецією та Україною. У відповідь російський боярин Одоєвський сказав, що «не потрібно писати *холопам*, а також підлеглим (тобто, Б. Хмельницькому. – Т. Ч.) й обходитися [потрібно] без цього...»²⁸. Таким чином, Москва давала зрозуміти Стокгольму, що не хоче налагодження українсько-шведських стосунків.

22 березня 1656 р. гетьман писав до шведського короля²⁹, а в серпні Данило Олівеберг за дорученням Б. Хмельницького знову був урочисто прийнятий у похідному дворі Карла X Густава поблизу містечка Закрочима під Віслою. Тут продовжилися переговори щодо укладення українсько-шведського союзу, в результаті яких король доручив своєму посольству зустрітися з українським гетьманом для уточнення положень майбутньої угоди. Це мав бути таємний оборонно-наступальний союз проти усіх ворогів Шведської корони. При цьому Український Гетьманат визнавався за окрему державу, яка б перебувала під протекторатом північного монарха. Передбачалося, що влада гетьмана буде поширюватися на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства³⁰. За пропозицією шведського коменданта Варшави Е. Уксеншерна планувалося ввести відповідні запобіжники, щоб українська автономія «не відчувала себе дуже вільною і не стала небезпечною для нового сюзерена, так як це було раніше при Янові Казимирові»³¹. Договірними статтями мали регламентуватися й українсько-російські відносини. Зокрема, «Ясновельможний Гетьман, бачачи всілякі неправди, які нанесли московитяни Шведському Королю, обіцяє вмовляти їх не тільки у листах, щоб вони припинили передбачувані ними напади і відшкодували нанесені ним збитки, але якщо вони цього не зроблять, то в з'єднанні з військами шведськими йти на них війною і примусити їх до прийняття справедливих умов миру»³². У листі до шведського короля від 1 квітня 1656 р. Б. Хмельницький підтверджував курс на укладення мирної угоди, коли «засвітить бажане літо»³³.

Про намір України укласти союз з Швецією стало відомо у Москві, уряд якої у першій половині травня намагався укласти антишведську угоду з бранденбурзьким курфюрстом. Цікаво, що під час переговорів з московським послом Д. Мишецьким курфюрст Фрідріх Вільгельм запитав у нього, «чи відомо при кому зараз Хмельницький з запорозькими козаками»³⁴. Росіянин відповів, що Військо Запорозьке продовжує зберігати вірність московському царю, на що бранденбур-

²⁸ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Москва, 2007. С. 106.

²⁹ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 114–115.

³⁰ Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655–1657 гг. С. 256.

³¹ Цит. за: Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. С. 97.

³² Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 167–171.

³³ Документи Богдана Хмельницького... С. 480–481.

³⁴ РДАДА, ф. «Зносини Росії з Бранденбургом», оп. 1, 1656, № 2, арк. 68.

зький правитель зауважив: «неправдивою, де ти відомістю ти про те говориш. Відомо про те нам істинно самим, що Хмельницький з усіма козаками від царської величності відложився і присягав нині шведському королю в підданство»³⁵. У зв'язку з цим Д. Мишецький звернув увагу курфюрста на те, що Хмельницький присягнув цареві на «вічне підданство», а шведський король прислав до України свої посольства, а також листи з пропозицією мирної угоди, які український гетьман переслав до Москви.

Коли ж наступило літо, український гетьман у листі від 12 червня звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає «рубіж князівства Російського по Віслу ріку»³⁶. Таким чином, не погоджуючись з гетьманом як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського Гетьманату висловив готовність воювати проти Шведського королівства, якщо той буде «противитися Вашій Царській Величності»³⁷. Вже на початку липня 1656 р. така позиція Хмельницького «дивним чином» стає відомою королю Швеції. Очевидно, що вся історія була інспірована гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України вирішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною до дій української еліти весною 1653 р., коли Чигирин у такий же спосіб зіштовхував московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто «змушений» виправдовуватися перед потенційним сюзереном: «... для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги – хоч би до цього нас часто закликали – ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу»³⁸, – писав 13 липня Б. Хмельницький до Карла X Густава. А 17 липня на засіданні Державної ради Швеції король заявив, що він планує «роз'єднати» Україну з Московським царством³⁹. 23 липня шведський король у листі до українського гетьмана висловив свої пропозиції щодо майбутньої мирної угоди⁴⁰.

Усі важливі аспекти двохсторонніх стосунків з гетьманським урядом Б. Хмельницького мало обговорити шведське посольство на чолі з Я. Торнешельдом, яке відправилося до Чигирини у жовтні 1656 р. Перед тим, у середині вересня у пруському місті Фраунберзі відбулося засідання Державної ради Швеції на чолі

³⁵ Там само.

³⁶ Документи Богдана Хмельницького... С. 502.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 513–514.

³⁹ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 129.

⁴⁰ РДАДА, ф. 79: «Зносини Росії з Польщею», кн. 89, арк. 570–576.

з королем Карлом X Густавом, на якому розглядалося питання про можливий союз з Україною. У результаті обговорення шведська верхівка дійшла висновку, що налагодити стосунки з «могутніми Козаками краще, ніж шукати дружби з поляками»⁴¹.

16 листопада Б. Хмельницький написав листа до Стокгольма із запевненням про дотримання мирних відносин між Україною та Швецією⁴². Одночасно Швеція проводила переговори з Трансильванським князівством, які в листопаді 1656 р. завершилися підписанням договору в м. Раднот (суч. Єрнут в Румунії)⁴³. Згідно з положеннями Раднотського договору, Швеція і Трансильванія визнавали за Українським Гетьманатом право на володіння землями в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств Корони Польської⁴⁴. З огляду на зовнішньополітичну активність українського уряду, московський розвідник О. Мисков повідомляв наприкінці року своє керівництво: *«И у Ракоцы де венгерского и з свейским королем договор [Хмельницким] учинен же, что быть им меж себя в соединении на том: как он свейской король, ис полской столицы выступит, и ему, Ракоцему, на полскую столицу наступит. А умышляет де такую неправду учинить и от государевой милости отступит гетман [Хмельницкий] и писарь [Выговский], а с ними де небольшие начальные люди и которые при них в Чигирине служат – для того что государь изволил с польским королем мир учинить и, не докончав с полским королем о миру сходства, всчал войну с свейским королем, а им де свейской король приятель. А мыслят де то, что им бытии выданным по-прежнему полскому королю... Да гетман [Хмельницкий] же де и писар*

⁴¹ Цит. за: Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. Lund, 1891. S. 29.

⁴² Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч. 1; Документи Богдана Хмельницького. С. 544–546; Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 180–181; Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 50–51.

⁴³ Про Раднотську систему 1656 р. див.: Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть / Матеріали міжнародної конференції. Київ, 2001. С. 34–37; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 5. Київ, 2005. С. 315–334; Його ж. Україна і Трансильванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матер. міжнар. наук. конф. Київ, 2006. С. 134–154; Його ж. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 6. Київ, 2006. С. 281–307; Чухліб Т. Український гетьманат – Трансильванське князівство: міжнародне утворення за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. С. 154–176.

⁴⁴ У листі до Карла XII від 16. XI. 1656 р. гетьман Б. Хмельницький писав: *«...Бажаємо насамперед, щоб Ваша Найясніша Величність знала, що ми пов'язані з Вашою Найяснішою Величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії та найсвітлішому князеві Трансильванії»* (Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 180–181; Документи Богдана Хмельницького... С. 544–546; Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 50–51, 172–173).

[Выговский] говорят, придираяся к тому, как бы роздор [с нами] учинить: толко де будет на них какой государев гнев, и ему де, гетману, с свейским королеми с венгерским князем и с молдавским и с мутьянским владетели и с крымским ханом идти на государевы города...»⁴⁵.

Зважаючи на те, що посольство Я. Торнешельда з невідомих причин не добралося до Чигирина, в другій половині січня 1657 р. до України прибула інша шведська делегація на чолі з ризьким німцем Г. Веллінгом. Останній проводив переговори з Б. Хмельницьким щодо остаточного укладення миру. У цей час український гетьман веде активне листування з королем Швеції⁴⁶.

Карл X Густав запропонував Україні автономію на зразок міжнародно-політичного статусу Курляндії. Зокрема, за гетьманом визнавалося право на володіння територією в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств⁴⁷, командування 40-тисяним військом та дотримання свобод для православних у межах Київської митрополії⁴⁸. Крім того, пропонувалося, що після смерті гетьмана українці мають обрати трьох кандидатів для представлення їх королю, а вже той обере найдостойнішого та вручить йому булаву. Претендента на посаду київського митрополита також мав затверджувати король Швеції. У кожному великому українському місті мала бути збудована протестантська церква. Однак українське керівництво заявило про можливість підписання угоди з Швецією лише на умовах закріплення за Україною державної території в межах «старої України чи Роксоланії» (*«jus fortius Ucrainar vel Roxolaniam»*) до річки Вісли, включно з територією західного регіону та Білорусії⁴⁹. Такі вимоги українців підкреслив у своєму листі до Карла X Густава від 7 лютого 1657 р. шведський дипломат К. Штернбах, який писав, що метою гетьмана Хмельницького було будівництво власної держави⁵⁰.

⁴⁵ РДАДА, ф. 124: «Малоросійські справи», оп. 1, 1656 р., спр. 17, арк. 8, 9; Акты ЮЗР. Т. III. С. 549.

⁴⁶ Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. С. 76.

⁴⁷ Стосовно бажання гетьманського уряду Б. Хмельницького володіти землями Західної («Червоної») України-Русі в королівській інструкції Г. Веллінгу зазначалося: «Коли Ясновельможний пан Гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, Його Королівська Величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати Князеві Трансільванському, Король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельски без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з Князем Трансільванським, і справедливі бажання п. Гетьмана задовольнити...» (Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 206–207).

⁴⁸ Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. С. 98–99.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. S.29.

На початку березня того ж року російський воєвода О. Ордін-Нащокін, який перебував на чолі військового підрозділу в Литві, відписував Олексію Михайловичу, що його підданий Б. Хмельницький в обхід Москви формував союз з Швецією і Трансильванією⁵¹. Однак це була запізнена інформація, адже 19 березня трансильвансько-українські війська вступають до Кракова, а потім рухаються на з'єднання з армією Карла X Густава⁵². 1 квітня корпус на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а також трансильванське військо були урочисто зустрінуті шведами у таборі під Модлібожицями.

З повноваженнями підписати договір з Україною у квітні 1657 р. з-під Завихосту до Чигирина виїхало шведське посольство на чолі з Г. Лілієнкроною, яке у червні прибуло до української столиці. У дипломатичній інструкції, яка була надана Карлом X Густавом, проголошувалося монарше зобов'язання («асекюрація») віддати під владу Б. Хмельницького всі землі, про які той домовиться під час укладення майбутньої угоди з Короною Польською⁵³. Король також погоджувався на передачу Україні білоруських земель Великого князівства Литовського. 12 червня, під час зустрічі з представником шведського короля, український правитель заявив, що до нього прибув спеціальний посол з Москви, який намагався відволікти його від союзу з шведами та намовити до війни з ними. У відповідь на такі пропозиції росіян гетьман у розмові з Г. Лілієнкроною сказав, що він є вірним союзником короля Швеції, і якщо московський цар не припинить воювати з шведами, то українці стануть ворогами Росії⁵⁴. 21 червня гетьман написав листа до шведського монарха з повідомленням про тимчасове припинення переговорів у зв'язку з наступом на Україну військ Кримського ханства⁵⁵. У той же час генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський повідомив Карла X Густава про бажання Українського Гетьманату в найближчий час об'єднати військові зусилля з шведами проти Польщі⁵⁶.

⁵¹ РДАДА, ф. 96: «Зносили Росії зі Швецією», 1657, спр. 2, арк. 139–140; *Кобзарєва Е.* Документи по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. С. 72.

⁵² *Гурбик А.* Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста. С. 318–320. Згідно з підрахунками автора, коаліційні шведсько-трансильвансько-українські війська під час оволодіння Брестом (7. VI. 1657) нараховували близько 60 000 осіб, з них: шведів – 13 000, трансильванців – 28 000, українців – 19 000.

⁵³ Національний архів Швеції, ф. «Cosasica», ч. 1; Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 221–223. Відомо, що ще весною 1656 р. польський король Ян II Казимир надіслав Б. Хмельницькому з послом Т. Тишкевичем проект майбутньої мирної угоди та просив його надати військову допомогу проти шведів, але гетьман, зсилаючись на московську протекцію, відмовив Короні Польській у підтримці (*Горобець В.* Еліта козацької України... С. 125–126; *Заборовский Л.* Недооцененный документ Б. Хмельницкого // *Славяноведение.* № 6. 1992. С. 55–56).

⁵⁴ Там же. С. 287–300.

⁵⁵ Архів ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 303–304; Документи Богдана Хмельницького... С. 594–596.

⁵⁶ Україна – Швеція: на перехрестях історії. С. 62–63, 174–175.

Одночасно український гетьман заявив російському послу Ф. Бутурліну, що він «від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них дружба і приязнь і згода давня... і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь до-тримують, на що слово дають, а Царська де Величність над ним, Гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками⁵⁷, хотів нас віддати полякам у руки...»⁵⁸. Тоді ж Б. Хмельницький відіслав посольство до Москви, яке мало відмовляти Олексія Михайловича від війни з Карлом X Густавом. Договір між Україною та Швецією, про який вже було домовлено, не був підписаний з огляду на смерть правителя Українського Гетьманату, яка трапилася 27 липня 1657 р. Однак через три місяці, за гетьманування І. Виговського (який ще на посаді генерального писаря керував шведським напрямом українського дипломатії), таку угоду було підписано в Корсуні.

Отже, якщо проаналізувати політику Б. Хмельницького протягом 1654–1657 рр., то можна відзначити, що за допомогою гнучкої дипломатії та визнання (або ж її пропозиції) верховності від оточуючих його державу монархів він намагався утвердитися на міжнародній арені як незалежний правитель. Це засвідчувала і вживана титулатура українського гетьмана у листах до іноземних володарів. Зокрема, у посланні до імператора Священної Римської імперії німецької/австрійської нації Фердинанда III від 18 квітня 1657 р. гетьман підписався як «*Bohdan Chmielnicki, Dux cum universa Cohorte Zaporoviana*»⁵⁹, тобто – «Богдан Хмельницький, Правитель / Вождь / Князь разом з усім Військом Запорозьким». Протягом червня–серпня того ж року у Чигирині перебував посол Трансильванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень козацької верхівки щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляючи про те царя, укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з російським царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що Виговський відповідав, що коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, угорців супроти вас повернемо...»⁶⁰.

⁵⁷ Йшлося про Віленське перемир'я 1656 р. Натомість на початку червня 1657 р. шведсько-українсько-трансильванське військо завалоїло столицю Речі Посполитої – Варшавою. При цьому відзначився козацький корпус під командуванням наказного гетьмана А. Ждановича, а також полковників Богуна, Сербина та Сулименка, який нараховував 6–7 тис. осіб (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1997. С. 1410; Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву. С. 284–287).

⁵⁸ Акты Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. III. С. 569.

⁵⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 578.

⁶⁰ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. С. 361.

31 серпня 1657 р. в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім Військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁶¹. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня гетьман заявив новому царському послові Матвеєву: «...так, як він (Б. Хмельницький. – Т. Ч.) віддав йому (Олексію Михайловичу. – Т. Ч.) вірне підданство і службу згідно з присягою, – так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁶². На початку вересня Виговський поінформував росіян щодо намірів Польщі прийняти їх сторону. Таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С. Бенювський, який у той саме час перебував у Чигирині. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським Гетьманатом, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

У Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсунем відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. Того ж дня гетьман І. Виговський видав універсал про уповноваження Ю. Немирича, І. Ковалевського та І. Федоровича провести переговори з Г. Лілієнкроною та укласти мирну угоду з Швецією⁶³. У своєму виступі на раді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища козацької держави: «...прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»⁶⁴. Після цього І. Виговський запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському царю та укласти союз з шведським монархом.

З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно 6 жовтня на Корсунській раді було ухвалено угоду з Карлом X Густавом⁶⁵. Як наголошувалося в преамбулі, її основні положення були розроб-

⁶¹ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 205.

⁶² Акты ЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург, 1872. С. 233.

⁶³ Національний архів Швеції. ф. «Cosacica», ч. 1; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 332–333.

⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. IV. С. 44.

⁶⁵ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 361–362; Furbundstraktat mellan Sverige och de Zaporogiske Kosackerna. Dat. Corsun, d. 6 oktober 1657 // Riksarkivet. RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655–1719, l. 1–3.

лені за гетьманування Б. Хмельницького: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорозького з усім військом Запорозьким так заявляємо – сповняючи наміри покійного Богдана Хмельницького, нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз [...] з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом Королем Шведським Й[ого] М[илістю]»⁶⁶. Текст угоди, який повіз до Стокгольма Г. Лілієнкрона, був підкріплений листом І. Виговського до Карла Х Густава⁶⁷.

8 жовтня 1657 р. представники українського уряду Ю. Немирич. І. Федорович та І. Ковалевський підписали звернення до шведського короля з восьми пунктів, де говорилося про Україну як *Subiectus pro liberta gente et nulli subiecta* («вільний політичний народ і нікому не підлеглий»), а також наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність» («*excepto sarenissimo eb polertissimo Mapno Duce Moschoviae, cum gno miliria Zaporoviana strieto foedere junetc est fidem gue mojestet; sune sewabit intactan et inviolatum*»)⁶⁸. Крім того, українці вимагали визнати за Військом Запорозьким північні кордони по р. Березину. З огляду на те, що шведська армія покинула територію Речі Посполитої задля війни з Данським королівством, уряд І. Виговського зробив головну ставку на польську протекцію та поступово відійшов від орієнтації на Москву.

На початку 1658 р. серед населення козацької України поширилася думка, що «хоче цар наші вольності зламати і привести нас під свою волю...». Відповідно ширилися настрої, суть яких викристалізувалася у вимогу: «царських воєвод не хочемо – хочемо від царя відступити»⁶⁹. Частина козацької старшини бере участь у т. зв. «бунті Лісницького», провідники якого виступали під антиросійськими гаслами. На причини, які штовхнули гетьмана Виговського та його старшину відмовитися від сюзеренітету Олексія Михайловича, вказував М. Грушевський. Згідно з його дослідженнями, українці побоювалися того, що цар скасує гетьманське правління, започаткує воєводську управу, зменшить кількісний склад козацького реєстру, відбере «права та привілеї» в старшини, заборонить автономію церкви в Україні тощо⁷⁰.

⁶⁶ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 332; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. Київ, 1998. С. 63.

⁶⁷ Національний архів Швеції, ф. «Cosacica», ч.1; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 337–338. Див. також: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ, 1995. С. 583–596.

⁶⁸ *Puncta pactorum ex parte Exercitus Zaporonianor Legato Regis Suetia. Dat. Corsun, d. 8 oktober 1657 // Riksarkivet. RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655–1719, l. 1–2; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 336–337.*

⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. IV. С. 38–39.

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. С. 55.

Про дії гетьмана І. Виговського та його оточення відразу ж повідомила московському цареві старшина Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом Я. Барабашем. В інструкції запорозьким послам, що відправлялися до Москви, говорилося: «...Вся старшина, гетьман і всі полковники таємно всією черню присягу вчинили невідомо для чого з князем Семиградським, з Юрієм Ракоцієм, і з королем Свейським, і з обома воєводами, з Волоським і з Мультиянським, і до царя Кримського листи посилають, а то все для зради проти Вашої Царської Величності...»⁷¹. Тоді польські послы три дні чекали аудієнції у гетьмана Виговського. Він же у цей час радився з російським послом В. Кікіним, що, згідно зі свідченнями сучасників, могло привести до відмови українського гетьмана від підписання договору з Польщею.

У березні 1658 р. Виговський відрядив до Варшави полковника П. Тетерю, який мав засвідчити польським урядовцям бажання гетьмана визнати зверхність короля за умови укладення Річчю Посполитою угоди зі Швецією⁷². Не відмовляючись від протекторату Шведської корони, разом з тим, зважаючи на поступовий відхід Карла X Густава від активних військових дій у Центрально-Східній Європі, Чигирин прагнув одержати підтримку Польської корони. Це дало б можливість поновити союз з Кримським ханством, який перебував у дружніх стосунках з Яном II Казимиром.

16 вересня у полковому місті Гадячі на Полтавщині було підписано українсько-польську угоду, яка розпочала новий період у міжнародній політиці Українського Гетьманату⁷³. Саме мотиви зовнішньополітичного плану не лише були

⁷¹ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 184.

⁷² Позицію Карла X Густава засвідчував його лист від 22. IV. 1657 р. до своїх послів на переговорах з Річчю Посполитою: «Як і перед тим, я твердо стою за найшвидше примирення з Поляками – але ви мусите їм пояснити й посередникам, що на підставі союзного трактату з Козаками я не можу вести переговорів без участі Козаків, і допущення їх лежить в інтересах самих таки поляків, бо це полегшує заспокоєння Польщі. Ясно, що коли Козаків не буде включено до трактату, згідно нашого з ними союзного договору, то Польща залишиться в постійнім замішанні, а я собі буду мати більший клопіт з Козаками, ніж матиму користь із замирення з поляками: Козаки можуть тоді з'єднатися на шкоду мені з Москвою...» (Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. X. С. 67–68).

⁷³ Див., напр.: Будзиновський В. Гадяцькі постулати і гетьман Виговський. Львів, 1907; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. № 89. Львів, 1909; Стадник М. Гадяцька угода // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. VIII. Київ, 1911; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. Т. 2. Прага, 1930; Мишко С. Гадяцький договір. Детройт, 1959; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ, 1998; Степанков В. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994; Горбещ В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. 1999. № 1; Чухліб Т. Гадяч 1658 р. та ідея

визначальними на етапі становлення ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею й Литвою, а й спричинили згодом до її краху. В умовах українсько-російської війни, що розпочалася в жовтні 1658 р., дипломатія гетьманського уряду України розвивалася не тільки у напрямі Варшави, але й Стокгольму, Стамбулу, Бахчисараю й тієї ж Москви. Кожний з цих зовнішньополітичних напрямів був важливий для справи утвердження новоутвореної держави.

Протягом 5–8 жовтня гетьман І. Виговський відправив чотири листи до монарха Шведського королівства, в яких нагадував про Корсунський договір та вказував на причини переходу Українського Гетьманату під владу Речі Посполитої⁷⁴. 8 жовтня, одночасно з листом до шведського короля Карла X Густава щодо підтримки, Виговський написав до Олексія Михайловича, що він воював не проти російських військ, а проти «свавільників». Однак Москва проігнорувала позицію України й оголосила про «зраду» Виговського, що означало різке загострення стосунків між обома країнами. Засвідчуючи свої добрі наміри, Виговський відпустив до Москви затриманого раніше російського посла Я. Портомоїна й запропонував йому передати царю, щоб той не починав військових дій, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей». Якщо Московське царство все ж таки вирішить воювати з Україною, то, попереджав І. Виговський, «Гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...»⁷⁵.

І. Виговський також звертався до брата короля Швеції герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та надання військової допомоги. 9 жовтня 1658 р., очевидно, на прохання гетьмана, до шведського монарха написав листа відомий український дипломат Данило Олівеберг, в якому містилося прохання прислати до України хоча б тисячу вояків, а також укласти мирний договір з Річчю Посполитою⁷⁶.

Однак Шведське королівство не зважало на настирливі звернення гетьмана та його оточення: підписавши мирний договір з Московією, воно порушило дипломатичні плани українського уряду й позбавило його надії на допомогу з боку шведської армії у боротьбі з російськими військами. Московський посол в Укра-

---

його відновлення в українсько-польських стосунках. Київ, 2008; *Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowościowe*. Warszawa, 1937. № 1–2; *Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski*. Lwów, 1922; *Kot S. Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej*. Paryż, 1960; *Dziewanowski M. Dualism or Trialism? Polish federal tradition // Slawonic and East European Reviev*. Vol. 41. 1963; *Serczyk W. Hadziacz 1658 // Kontrasty*. R. 19. № 3. 1986; *Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodow. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka*. Krakow, 2007 та ін.

⁷⁴ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 356; *Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.* С. 102.

⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. IV. С. 192.

⁷⁶ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. С. 359–360.

їні повідомив своєму цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир відреагував один з найближчих сподвижників Виговського, полковник Г. Гуляницький: «Свейський (шведський. – Т. Ч.) король у Великого Государя... милості пошукав і згоду з Великим Государем... учинив. І Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав: "...король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді"»⁷⁷.

Ще перед тим, як зазначалося вище, гетьман І. Виговський відправив до Польщі свого посла Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до України. Потрібно відзначити, що велику роль у життєздатності Гадяцького проекту відігравала позиція Шведського королівства. Перемоги Стокгольма у війні проти Речі Посполитої обумовлювали принципову зміну зовнішньополітичного курсу Московської держави, у зв'язку з чим згорталися бойові дії на польському фронті. З іншого боку, лише за умови швидкого примирення Швеції та Польщі гетьманський уряд міг сподіватися на нейтралізацію воєнних операцій Москви проти України. Саме тому гетьман Війська Запорозького закликав короля Яна II Казимира до примирення з Карлом X Густавом.

І справді, 8 листопада 1658 р. шведський король Карл X Густав написав листа до Чигирини про підтримку прагнень Виговського, однак вже 20 грудня того ж року у м. Валліесарі було підписано шведсько-російське перемир'я, що дозволило Москві направити до Білорусії додаткові військові підрозділи і перемогти там корпус українського полковника І. Нечая. Саме позиція Швеції стала однією з причини, яка унеможливила впровадження в життя Гадяцької угоди між козацькою Україною та Короною Польською. Незважаючи на спорадичні контакти між Чигирином та Стокгольмом включно до 1660 р., з підписанням московсько-шведської мирної угоди в Кардісі (1661 р.) відносини між двома державами припиняються й відновлюються вже на початку XVIII ст. – з початком Північної війни 1700–1721 рр. та повстанням гетьмана І. Мазепи проти Москви у 1708–1709 рр.

Аналізуючи політику лавірування Б. Хмельницького між Варшавою, Москвою та Стокгольмом, очевидно, слід погодитися з висновками польського історика З. Вуйціка, який відзначав, що український гетьман, «метою якого була незалежна Україна, бачив у Швеції ворога як проти Росії так і проти Польщі, гідного партнера, який буде взмозі допомогти йому в здобутті тієї незалежності»⁷⁸. Відмова наступника Хмельницького, гетьмана І. Виговського від протекції московського царя й пошуки нового сюзерена не обмежувалися лише стосунками з Річчю Посполитою. Адже він уклав Корсунський договір 1657 р. з Шведським королівством та продовжив союзницькі стосунки з Трансильванським князівством і Кримським ханством. Не очікуючи на впровадження корсунських домовленостей з Швецією та Гадяцької угоди з Польщею, гетьман Іван Виговський

⁷⁷ Акты ЮЗР. Т. VII. С. 266–267.

⁷⁸ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 1997. S. 118.

проводив переговори зі Стамбулом та Віднем стосовно прийняття турецької або австрійської протекцій. Лише складна внутрішньополітична ситуація в країні не дала йому змогу завершити плани свого попередника щодо налагодження міцних відносин з Шведською короною.

Олександр ДОНІК

МІЖ ПОТУГОЮ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ І ЗМАГАННЯМИ НАВКОЛО НОВОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: УКРАЇНСЬКІ КОНТЕКСТИ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.

Січневе повстання 1863 р., найбільш масове і демократичне з усіх польських національно-визвольних змагань кінця XVIII – XIX ст., є одним із важливих етапів історії становлення польської нації та формування громадянського суспільства. Воно продемонструвало зростання національної свідомості серед різних соціальних груп, котрі змушені були залучитися до активного суспільно-політичного життя. Українці масово не підтримали заклики поляків до спільних дій проти імперських властей і, до того ж, українське селянство залучалось на боці російської влади проти польського дворянства. Такі факти, що суперечать «ідеї дружби і співробітництва російського, українського, білоруського і польського народів у боротьбі за соціальне й національне визволення»¹, яка пропагувалася в радянській історіографії, водночас слугували доказом «класової несвідомості» селян, а також «відсутності належного рівня свідомості» серед частини польських революціонерів, котрі боролися за відновлення власної держави в межах кордонів Речі Посполитої 1772 р.

Вітчизняна історіографія на сьогодні не приділила достатньої уваги передумовам і перебігу польського повстання 1863 р. на Правобережжі, причинам його поразки, політичним та соціальним наслідкам для України. Утім, завдяки дослідженням французького історика Д. Бовуа ця тема набула відкритості². Цікавою в цьому контексті є студія В. Шандри, яка з'ясувала конкретні заходи верховної влади Російської імперії, спрямовані на подолання польської присутності у землеволодінні на Правобережжі після придушення Січневого повстання 1863 р.³

---

¹ Павелко В.У. Участь українців у повстанні 1863 р. // Укр. іст. журн. 1963. № 1. С. 36.

² Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва. 2011. 1008 с.; Його ж. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863). Київ 1996. 416 с. та ін.

³ Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // Укр. іст. журн. 2014. № 1. С. 106–119.

Як відомо, Олександр II, перебуваючи під сильним враженням від програної Кримської війни, узявся за реформування імперії, тож суворі заходи російської адміністрації, встановлені у Царстві Польському з часів Листопадового (1830 р.) повстання, було послаблено. Саме у час короткого періоду ліберальних настроїв імператора відбулося поживлення польського національного руху, який вийшов далеко за межі етнічних територій. Свою діяльність активізували як ліберальні, так і більш радикальні кола, котрі вимагали поряд із проведенням земельної та інших реформ запровадження конституційного устрою, здобуття Польщею незалежності, в тому числі шляхом повстання. Таємні гуртки, товариства, об'єднання національно-визвольного характеру, своєю чергою, виникли й діяли в різних містах і місцевостях України. Надто благодатною основою для них були університети⁴.

Значну увагу керівники польського руху приділяли Правобережній Україні – Київській, Подільській і Волинській губерніям, де проживало 485 тис. осіб польської національності, або 9,2 % всього населення краю, тобто кожний дев'ятий⁵. Маючи тут явну меншість, поляки були представлені найбільш освіченими прошарками: аристократією, землевласниками, чиновниками, інтелігенцією. Шляхетичі були переважно скромного достатку або взагалі бідняками. Зате 1 % найбагатших із поляків – магнатам – належала абсолютна більшість земельних угідь (понад 80 % усіх приватновласницьких земель) і матеріальних ресурсів українського Правобережжя⁶. І якщо «пригнобленими» тут виявилися переважно українські селяни, то «гнобителями» виступали здебільшого поляки (принаймні самі вони так себе вважали, хоча частина за походженням була з полонізованих українців). Цей аспект мав важливе значення в непростих хитросплетіннях соціальних і національних суперечностей у регіоні. Традиційне вороже ставлення селянина до свого пана російський уряд уміло використовував проти місцевих поміщиків-поляків – опонентів центральної влади.

Чимало з них поділяли погляди і прагнення прихильників визвольного руху в самому Царстві Польському. Правобережна Україна, що входила до сфери їхніх територіальних претензій, розглядалася переважною частиною польських патріотів як провінція Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Беручи курс на залучення населення краю до активних антиросійських дій, організатори виступу зважували також і на те, що вони зможуть у потрібний для них час відволікти значні сили російської армії від боротьби з повстанцями у Царстві Польському.

Ще до січневих подій 1863 р. у Варшаві керівники польського руху взяли за створення на українському Правобережжі таємних комітетів і місцевих органів влади, повітових повстанських організацій, які мали підпорядковуватися

---

⁴ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів. 2002. С. 325.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 813, спр. 401, арк. 1.

⁶ Там само, оп. 814, спр. 750, арк. 9.

Провінційному комітету на Русі (Київ), реорганізованому влітку 1862 р. (керівники: Е. Ружицький, А. Юр'євич, І. Коперницький, Л. Сирочинський та Б. Жуковський). Зокрема, Е. Ружицький – полковник російської армії, син генерала-повстанця 1830 р., установив зв'язок із центром, виступав ініціатором активних дій в Україні, керував підготовкою повстання на Правобережжі⁷. Утім, Провінційний комітет на Русі більше залежав від Варшави, аніж представляв інтереси місцевих поляків-патріотів, чимало з яких добре розуміли, що успіх майбутнього повстання значною мірою залежатиме від позиції селянства. Тому вони змушені були розгорнути у Правобережній Україні діяльність, спрямовану на залучення до участі у визвольному русі не тільки польського населення, а й українців. У конфронтаційному протистоянні російсько-польських інтересів, яке розповсюджувалося на українські терени, кожна зі сторін намагалася використовувати місцевий чинник. У той час, коли імперська влада здійснювала тактику силового збереження існуючого режиму в межах кордонів держави, багато представників польської національності активно провадили роботу з формування нового суспільства – польської нації. Вони вважали, що після успіху повстання поляки матимуть право створити разом з іншими народами добровільний і рівноправний союз у рамках демократичної Польщі. Із цією метою ініціатори виступу поширювали відозви, листівки і прокламації, а також відвідували сільські сходи, де закликали селян до спільної боротьби проти російського самодержавства.

Зміст агітаційних матеріалів і заклики до населення, які поширювалися на початку 1860-х років, свідчать про наявність, у першу чергу в певних колах польської шляхти та інтелігенції, чіткого розуміння, що власну державу можна відродити в боротьбі, але лише за нових умов організації життя, а саме – побудови громадянського демократичного суспільства, об'єднання всіх його соціальних груп і прошарків в єдиний організм нації. Наприклад, в одній із відозв, звернень до поляків, говорилося, що всі повинні жити у злагоді, відкривати школи, виховувати молодь, сприяти покращенню становища селян, переводячи їх до стану власників землі, надаючи їм освіту. Також пропонувалося поширювати дух недовіри до уряду, не шукати у влади сприяння, усе вирішувати власними силами. Звернення передбачало заклик до об'єднання всіх соціальних прошарків польського населення заради блага майбутньої незалежної Польщі. До участі у цих процесах запрошувалися й «жителі Литви та Русі», які, незважаючи на різницю станів, мов і віри, є також співвітчизниками поляків⁸. В іншій відозві, де теж проповідувалося взаєморозуміння селян із поміщиками, пропонувався план реалізації таких цілей шляхом поширення серед народу польської ідеї, любові до польських історії та культури⁹.

---

⁷ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. С. 145, 148.

⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 3307, арк. 8–9.

⁹ Там само, арк. 83–84.

У прокламаціях-зверненнях, що розповсюджувалися на Правобережжі України, не називалися власними іменами окремі етноси, які проживали на територіях, де поляки організовували боротьбу за свої «історичні землі». Тут не йшлося про українців як про національно-культурну окремішність. «Жителів Литви та Русі», а саме: литовців, білорусів та українців, розглядали представниками польської «нації». З оголошенням певної території «кресами» колишньої Речі Посполитої таким автоматично визначалося все місцеве населення, на нього мали поширюватися загальні закони політичного та культурного життя майбутньої польської держави. Водночас досить чіткою була позиція консервативно налаштованих поляків – цілковита відмова українцям у праві на політичне самовизначення. Зарахування останніх до складу польського суспільства та включення українських земель до територіальних рамок майбутньої незалежної Польщі, відродження якої стало головною метою польських патріотів, були неприйнятними для українців. До всього іншого, навіть ті незначні поступки, що проєктувалися як демократичні засади побудови майбутнього польського суспільства, у повсякденному житті виявилися практично недосяжними не лише через відсутність реальних політичних важелів їх реалізації, а й у зв'язку з суспільними та культурними традиціями, що склалися у взаєминах між двома народами впродовж попередніх кількох століть історичного сусідства¹⁰.

Пропаганда, яка досить широко проводилася, утім, мала слабкий вплив на селянські маси, що пояснювалось як соціальною і становою різноманітністю учасників руху, так і пов'язаною з цим відсутністю в його середовищі єдності поглядів на аграрне, національне й інші програмні питання. Ще наприкінці 1850-х років Тройницький союз польського студентства, що виник у Київському університеті (організатори В. Антонович, Л. Головацький, В. Милович), а також інші подібні об'єднання, під час проведення пропагандистської роботи серед українського селянства зіткнулися з негативною реакцією останнього щодо ідеї відродження Речі Посполитої. Невдовзі серед «бунтівників» відбувся розкол із приводу ставлення до українського селянства і відновлення польської державності в кордонах 1772 р. Частина діячів польських організацій (В. Антонович, Т. Рильський та ін.) порвала з національним рухом і відмовилися від участі в повстанні. Вони перейшли до українського табору, де активно долучилися до процесу формування національної свідомості селянства, вважаючи, що становище народу ніяк не зміниться на краще лише через заміну на теренах України російської держави на польську¹¹.

У соціальному плані консервативна частина польських землевласників в Україні негативно сприймала навіть саму думку про скасування кріпацтва. Рудименти ідеології барських конфедератів виявилися тут набагато стійкішими,

---

¹⁰ Земський Ю.С. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html>

¹¹ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ; Кіровоград. 2005. С. 96–98.

ніж на інших територіях історичної Речі Посполитої, що навіть перетворилося на одну з рис локальної ментальності. У січні 1858 р. письменник і землевласник Ю. Крашевський написав листа луцькому предводителю дворянства К. Корвіну-Пйотровському про необхідність надання землі селянам, що викликало обурення губернського дворянського зібрання у Житомирі. А коли через рік він наважився поставити в місцевому театрі п'єсу «Стара історія», де селяни фінансово рятують поміщика, котрий раніше звільнив їх із кріпацтва, «баламутові» оголосили справжню «війну»¹².

Польські патріоти, які належали до партії «червоних», говорячи про пригноблене становище українського народу, про свавілля царської влади, закликали селян «знаходити згоду з польськими землевласниками на найбільш вигідних умовах», котрі, натомість, не передбачали остаточного знищення кріпацьких порядків і поміщицького землеволодіння¹³. Таким чином, навіть польський демократичний табір уважав селянське питання другорядним. Головним для нього була боротьба за національну незалежність Польщі. Із початком повстання не тільки «білі», а й більшість «червоних» часто обмежувалися загальними обіцянками. Лише окремі представники лівого крила партії «червоних», наприклад, З. Сераковський, С. Боровський, вимагали відібрати поміщицькі землі та безоплатно передати їх у володіння селян.

Таке бачення аграрної проблеми деякою мірою було відображене в документах Провінційного комітету на Русі, який із вибухом Січневого повстання у Варшаві почав називатися Виконавчим відділом тимчасового уряду на Русі (керівники Е. Ружицький, А. Яблоновський, А. Хамець). На початку квітня 1863 р. за його ініціативою з'явилася «Золота грамота до сільського народу» (надрукована українською й польською мовами «золотими» літерами) – звернення до українських селян стосовно спільних повстанських дій проти росіян, де наголошувалося, що повстання спрямоване проти самодержавства за демократичну Польщу, і у цьому протистоянні переможуть свобода, рівність та щаслива доля для «всіх мирян, якої б віри і стану вони не були»¹⁴. Земельні наділи, що їх обробляли селяни, «будуть із цього дня на вічні часи власністю кожного господаря без будь-якої за них плати», а за землю, що відійде селянам, поміщики «будуть мати плату з народної казни»¹⁵. Також проголошувалася свобода пересування й використання рідної мови, право вчитися «у всіляких школах» та ін. Але у цьому документі польських повстанців ніяким чином не зачіпалося питання про права українців як окремого етносу.

Керівники Виконавчого відділу, роблячи спроби підняти селян на повстання у Правобережній Україні, на практиці зіштовхнулися з ворожим ставленням

---

¹² Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 358.

¹³ Общественно-политическое движение на Украине: Сборник документов: В 2 т. Т. 2: 1863–1864. Киев, 1964. С. 6.

¹⁴ Там же. – С. 64.

¹⁵ Там же.

з їхнього боку – останні не підтримали поляків у найбільш вирішальний момент, коли треба було максимально мобілізувати сили для розгортання виступу. Заклики до братання поляків з українцями, поміщиків із селянами, котрі не мали довіри до своїх господарів з їх зверхніми цінностями, виглядали не інакше як ілюзією, а тому реальних механізмів реалізації цих відозв не існувало. У результаті тільки незначне число українських селян, представників різночинства та військових долучилися до польських повстанців або активно сприяли їм.

Найбільш яскравою фігурою повстання 1863 р. серед українців став підпоручик Шліссельбурзького піхотного полку А. Потебня (брат видатного філолога О. Потебні), котрий із середини 1862 р. керував інтернаціональною за складом революційною організацією – Комітетом російських офіцерів у Польщі. У цілому створені напередодні повстання у військових частинах, що стояли у Царстві Польському та за його межами, таємні організації проводили значну роботу, спрямовану на підготовку солдатів та офіцерів до виступу.

Члени Комітету російських офіцерів сподівалися, що повстання у Царстві Польському стане поштовхом для загальноросійської революції, яка повалить самодержавство і відновить незалежність Польщі. У червні 1862 р. А. Потебня у варшавському парку здійснив замах на намісника О. Лідерса (той був поранений у шию), а наступного року став активним учасником Січневого повстання. У бою біля Піщаної Скелі (на території сучасної Польщі) А. Потебня загинув, ставши взірцем справжнього героїзму для багатьох польських повстанців¹⁶. У цілому близько 300 царських офіцерів – росіян та українців – перейшли на бік повсталих, узявши участь у боях із російською армією¹⁷.

У невеликих збройних загонах на Київщині й Волині, де «білі» намагалися не допустити розгортання повстання (на Поділлі виступів фактично не було), оскільки польські землевласники були налякані повсюдними відмовами селян виконувати повинності, брали участь переважно представники малоземельної шляхти, однодвірці, інтелігенція, подекуди польське селянство. У губерніях українського Правобережжя дислокувалося понад 45-тисячне угруповання російських військ, яке активно залучалося до придушення виступів не тільки в межах цього регіону, а й на недалеких Люблінщині та Гродненщині. Місцеве населення, переважно українці, активно брало участь у ліквідації близько 20 повстанських загонів, частину з яких було знищено, а решта перебравися на територію Галичини. Головними й найбільш чисельними групами повстанців керували В. Рудницький та Е. Ружицький. Зокрема, загін останнього 4 травня 1863 р. вступив у бій поблизу м. Полонне у Волинській губернії. Після поразок біля сіл Миропіль (5 травня) і Міньківці (10 травня) рештки формування в ніч на 17 травня перетнули російсько-австрійський кордон¹⁸.

---

¹⁶ *Лейкина-Свирская В.Р.* Андрей Потебня // *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.* Т. III. Москва, 1963. С. 98, 103–104, 112–113.

¹⁷ *Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г.* Назв. праця. С. 331.

¹⁸ *Марахов Г.И.* Указ. соч. С. 195, 197, 203.

Із часу першої появи повстанських груп у Київській губернії вже через 8, а у Волинській – через 20 днів не залишилося жодного озброєного повстанця. Під час боїв було вбито й поранено 678 осіб, декілька тисяч обеззброєно та ув'язнено. За соціальним складом із 903 репресованих учасників повстання у Волинській губернії поміщиків нараховувалося 371, селян – 101, однодворців – 162, солдатів – 13, офіцерів – 18, міщан – 39, решта були учнями, чиновниками та ін.¹⁹ За даними польських істориків, лише близько півтисячі росіян, українців, білорусів узяли участь у Січевому повстанні 1863 р.²⁰

Обмеженість аграрної програми повстанців, яка, по суті, передбачала збереження поміщицького землеволодіння й дещо змінену систему викупу, не могла задовольнити селянство. Розглядаючи польського землевласника як свого ворога, селянин ставився до нього з явною недовірою, вважаючи його заклики й дії нещирими. Траплялися напади на «бунтівників», котрі наважувалися йти у село з пропагандою повстання. Навіть на тих, хто зачитував «грамоти», де давались обіцянки, що у власність селян навечно та без усякого викупу переходять орні землі, майно, за котрі в даний момент вони повинні були платити чинш чи відпрацьовувати повинності²¹.

Ще більше недовіра зроста, коли у квітні 1863 р. до керівництва польським визвольним рухом прийшли «білі». Вони виступили не тільки проти половинчастих аграрних перетворень, що проголошувались у декретах «червоних», а й узагалі проти будь-якого союзу з селянством. Зокрема, у відозві «До польської шляхти» відзначалося, що польська власність на землю є найбільш непорушним правом, що у відновленій Речі Посполитій слід установити такі порядки, які «були колись»²². Українці не бажали також підтримувати й політичну програму повстанців щодо відновлення держави в кордонах 1772 р. – «від Балтійського до Чорного морів, від Дніпра до Двіни аж до Одера і Карпатських гір»²³, адже її поява не покращувала їхнього національно-релігійного становища. Всезагальна соціальна апатія українського селянства і сприйняття ним польського пана як свого недруга зумовили багато у чому не тільки байдуже, але і явно вороже ставлення українців до повстання, що прирікало його на невдачу у Правобережній Україні.

Селянство охоче відгукнулося на заклик імперських властей організовувати загони самооборони («селянську сторожу») з метою боротьби із «заколотниками» – «польськими панами і соціалістами». Створення таких загонів не було, звичайно, ініціативою селян. Оскільки повстання мало партизанський характер – невеликі формування виникали в різних місцях українського Правобережжя,

---

¹⁹ Там же. – С. 211.

²⁰ Łossowski P., Młynarski Z. Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy w powstaniu styczniowym. Wrocław, 1959. S. 188–190.

²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 699, арк. 57, 94; спр. 254, арк. 6.

²² Там само, ф. 442, оп. 814, спр. 128, арк. 7.

²³ Там само.

боротися з якими регулярним військам було непросто, – органи влади запровадили своєрідну «всенародну мобілізацію». Щодо механізму створення селянської сторожі було вироблено спеціальні правила, затверджені Олександром II 24 квітня 1863 р. Згідно з ними, у кожному селі чи містечку третину дорослого населення, здатного до несення служби, записували до селянської озброєної сторожі. У випадках, коли серед селян не було достатньо бажаючих, її належало формувати «за ухвалою волосних або сільських старшин». За керівництва офіцерів штабу Київського військового округу селянам видавалася зброя. Селянська сторожа поділялася на охоронну та рухому. Перша перебувала в населеному пункті, мала захищати своє село чи містечко (учасники залишалися удома); а друга постійно змінювала місця дислокації, проводила облави на повстанців, доставляла в поліцейські відділки затриманих. У разі, коли «заколотників» виявлялося забагато, надсилалися повідомлення начальникам поліції для виклику регулярних військ²⁴.

Таким чином, можна стверджувати, що хід повстання на території України в 1863 р. виявився катастрофічним для поляків. Неефективна організація збройної боротьби, відносно незначне число її учасників, відсутність реальної автономії у відносинах із Варшавою й, головне, апатія місцевих поміщиків та явна ворожість селян прирекли польських патріотів на невдачу. До битви за «польську Україну» переважна більшість шляхти виявилась неготовою. Серед 38 тис. засланих до Сибіру поляків лише 5 % проживали в українських регіонах. У Києві було приведено до виконання 9 смертних вироків, тоді як в околицях Вільна – 180, а у Варшаві – 475²⁵.

У середині 1860-х років, із завершенням періоду національних повстань, польському народові так і не вдалося відновити незалежність своєї країни. Національно-визвольна боротьба зазнала поразки як від дій каральних військ, так і від указів імператора Олександра II про скасування кріпосницьких порядків. Імперська влада все ж була вимушена узаконити перетворення, сформульовані в повстанському аграрному маніфесті. Ще М. Драгоманов стверджував, що повстання відбулося на заходах російського уряду у соціально-економічній сфері, змусивши верховну владу більш радикально, порівняно зі внутрішніми російськими губерніями, здійснити у Правобережній Україні селянську реформу²⁶.

Збіг у часі перетворень і повстання створив сприятливу для влади атмосферу, адже селяни вважали, що поміщики, переважно польського походження, піднялися «проти царя», який звільнив їх від кріпацтва, а отже допомагали російським військам. Імперія віддячила селянам за істотну допомогу в придушенні повстання. Тим, хто брав участь у селянській сторожі, виплачувалося грошове відшкодування, а час зараховувався як відбування рекрутської повинності. Та

---

²⁴ Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 179, спр. 1398, арк. 22, 147.

²⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 362.

²⁶ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев, 1917. С. 63.

головне, що звільнення селянства тут здійснювалося оперативніше²⁷. Під впливом повстання наділи українських селян було збільшено, зокрема, в Київській губернії – на 28,9 %, у Подільській – на 26,4 %, Волинській – на 21,2 %²⁸. У підсумку вдалося досягти бажаної підтримки влади з боку українського селянства, чий «російськість» і православ'я вона успішно використовувала для власної легітимації у «споляченому» краї.

На українському Правобережжі між поміщиками й селянами, крім соціальних, існували не менш гострі національно-релігійні суперечності. Станово-націоналістична упередженість польського дворянства, з одного боку, і політична обмеженість переважної маси українського селянства – з іншого зменшували можливості для співпраці цих груп, послаблюючи таким чином польський визвольний рух. Водночас повстання актуалізувало в польській суспільно-політичній думці застарілі уявлення про неодмінну умову відродження Польщі в її «історичних кордонах», тобто до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., де українцям відводилася пасивна роль статистів²⁹. Міф «польських кресів» отримав чергове вагоме підкріплення.

---

²⁷ Шандра В.С. Назв. праця. С. 107.

²⁸ Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. Москва, 1962. С. 271.

²⁹ Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г. Назв. праця. С. 334.

Андрій КУДРЯЧЕНКО

**БРЕСТСЬКИЙ МИР УКРАЇНИ 1918 р.:
ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ
ТА МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ**

Слід зазначити, що коли говорять про Брестський мир, то часто мають на увазі, насамперед, договір між більшовицькою Росією й Німеччиною і її союзниками. Дійсно, той договір Першої світової війни був дуже важливим. Але Українська Народна Республіка, вступивши пізніше у переговорний процес, майже на два місяці раніше за Росію уклала свій договір у Брест-Литовську. Підписання Україною того договору було детерміновано геополітичним вибором офіційного Києва і відповіддю на ті виклики та імперативи, які постали перед Україною як державою. Сепаратний договір Української Народної Республіки (УНР) з країнами німецько-австрійського союзу вплинув на багато подій, у тому числі на відносини обох сторін з Росією та країнами Антанти. Німеччина, Австро-Угорщина і їх союзники набули більш сильних позицій у відносинах з Росією та із країнами Антанти. Для України, яка зазнала величезних випробувань, збройного протистояння з Росією, той договір став чи не єдиним вікном можливостей розв'язання кола поточних криз та виходу на міжнародну арену у якості суб'єкта міжнародних відносин. Проте у довгостроковій перспективі значення сепаратного договору Києва було неоднозначним і мало уразливі наслідки щодо відносин з сусідніми державами та у подальшому з державами-переможцями Першої світової війни.

Аналіз широкого контексту тогочасних подій підтверджує тезу про те, що підготовка мирного договору революційної Росії із державами Четверного союзу протікала у складних, швидко мінливих й повних несподіванок умовах внутрішнього життя країн, що вступили в переговори. Укладання спочатку в Брест-Литовську перемир'я, а потім і мирного договору між радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Османською імперією (Туреччиною) – з іншого відбулося 3 (16) березня 1918 р. Це, звісно, широко відома і вкрай важлива подія, що визначила поточний стан та перспективи завершення Першої світової війни. Вона мала не просту історію. Адже то була тривала й досить захоплююча епопея переговорів про сепаратний мир. Доленосним для цих переговорів виявилася несподівана поява як нового самостійного їх суб'єкта Української Народної Республіки. Підписання окремого договору УНР із країнами Четверного союзу різко змінило співвідношення сил на переговорах у Брест-Литовську не на користь революційної Росії.

Тож уявляється досить важливим проаналізувати хід подій, які передували підписанню сепаратного договору, а потім і значення Брестського миру Української Народної Республіки із країнами Четверного союзу в більш широкому контексті як для України, так і для інших учасників післявоєнної перебудови на континенті.

Для України, її національної історії період 1917–1920 рр. був важким часом пошуків оптимальних шляхів та напрямів державного розвитку і виходу на міжнародну арену. Багатьом політичним діячам офіційного Києва тогочасна ситуація здавалася сприятливою для розгортання боротьби за реалізацію української державності. Однак у представників різних політичних сил тоді не було єдності, відчувався брак певної стратегії й однозначного підходу у виборі можливих союзників. А в тих умовах міжнародні фактори для існування України мали практично визначальну роль. Власне, вибір союзників у період військового протистояння означав для Києва й реалізацію відповідно альтернативних концепцій національного розвитку. І в цьому зв'язку дуже багато чого важив для успіху національного проекту збіг вибору з можливими подальшими зрушеннями на світовій арені, які мали фундаментальні виміри.

Останні могли бути пов'язані, насамперед, із завершенням та оформленням міжнародно-правових результатів Першої світової війни. А це, як виявилось наприкінці 1918 р., узгоджувалося із крахом Російської, Німецької, Австро-Угорської й Османської імперій і, відповідно, з істотними змінами на політичному ландшафті Європи. Процеси становлення нових держав Східної Європи, які вийшли зі складу колишніх імперій, значною мірою заторкували безпосереднім чином і українську територію, її людність. Для воюючих імперій Україна, що була охоплена військовими подіями, фактично стала однією з основних арен протистояння. Це, звичайно, слугувало джерелом ресурсного забезпечення великодержавних інтересів, а для новопосталих країн українська територія і її населення ставали досить ваговою складовою та «будівельним матеріалом».

Можливості й перспективи зростаючого національного самовизначення з'явилися для України, як і для інших окраїн Російської імперії, після лютневої революції 1917 р. Наслідком цієї революції стало висунування завдань національно-територіальної автономії краю. Українські лідери в силу можливостей, що відкрилися з падінням царизму, прагнули до перетворення всього постімперського простору Росії на нових засадах. Українські провідники пропонували Тимчасовому уряду визнати Українську Центральну Раду, що постала після повалення царизму і діяла під головуванням Михайла Грушевського, представницьким органом автономії. Центральна Рада була коаліційним органом, створеним з висунувців українських партій, суспільних і корпоративних організацій. Важливою особливістю Ради було те, що спочатку її покликанням була координація національного руху. З огляду на це, склад Центральної Ради поповнювався новими представниками, делегованими різними професійними, регіональними і національними організаціями, які обирали їх на відповідних з'їздах. Тимчасовий уряд Росії

створену Раду сприймав лише як суспільно-громадську організацію. Питання введення автономії краю, як сподівалися урядовці в тогочасному Петрограді, мало стати прерогативою лише майбутніх Всеросійських Установчих Зборів.

Керівне ядро Центральної Ради прагнуло форсувати події, і в силу цього 10 червня 1917 р. Українська Центральна Рада своїм Першим Універсалом – актом конституційного значення, проголосила національно-територіальну автономію України¹. Це спричинило бурхливу реакцію у Петрограді, складні переговори високопосадовців з Києвом і в подальшому урядову кризу. Зрештою, нове становище України практично вимушений був визнати Тимчасовий уряд, який затвердив 4 серпня 1917 р. відповідну інструкцію Генеральному Секретаріату Центральної Ради як українському уряду на період до скликання Установчих Зборів у межах п'яти губерній Росії. Це були: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська й частина Чернігівської губернії. Влада Генерального Секретаріату, як пропонувалося в даній інструкції, могла бути поширена й на інші губернії на основі постанови Тимчасового уряду й у тому випадку, якщо земські (місцеві) інститути виявлять таке бажання. Слідом за цим Другий Універсал сповістив про таке рішення Тимчасового уряду, затвердив реорганізацію Генерального Секретаріату Центральної Ради й підкреслив, що автономія України повинна бути затверджена Всеросійськими Установчими Зборами².

У політичних зіткненнях діячів Центральної Ради з Тимчасовим урядом керівництво більшовиків протягом 1917 р., зазвичай, виступало на стороні українців, убачаючи в них руйнівників існуючої системи влади. Дійсно, подальший розвиток подій у Росії призвів до повалення Тимчасового уряду, встановлення влади Ради Народних Комісарів (РНК) на чолі з В.Леніним, наступного проголошення автономістського курсу Української Центральної Ради й невизнання Києвом як загальноросійського уряду РНК. Саме у Зверненні Генерального Секретаріату до всіх громадян України від 27 жовтня 1917 р. Центральна Рада засуджувала збройне захоплення влади й повалення більшовиками Тимчасового уряду в Петрограді. Одночасно у даному зверненні підкреслювалося, що Генеральний Секретаріат України «буде рішуче боротися з будь-якими спробами підтримки Петроградського повстання»³. Цим були окреслені лінії несприйняття Києвом переможців повстання, які потенційно могли й фактично з плином часу отримали подальший розвиток.

¹ I Універсал Центральної Ради 10 (23) червня 1917 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2 т. Т. 2: Лютий 1917 р. 1996 р. Київ, 2000. С. 10–13.

² Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні (4 серпня 1917 р.) // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-17>

³ Звернення Генерального Секретаріату «До всіх громадян України». 27 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ, 1996. С. 364.

7 листопада 1917 р. (або 20 за новим стилем, введеним у 1918 р.), завдяки прийнятому Центральною Радою Третьому Універсалу, стало днем проголошення Української Народної Республіки як суб'єкта майбутньої федерації. В Універсалі наголошувалося: «В ім'я створення порядку в нашому краї, в ім'я порятунку всієї Росії сповіщаємо: відтепер Україна стає Українською Народною Республікою. Не відокремлюючись від республіки Російської й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»⁴. Даний акт мав далекосяжні наслідки.

Дійсно, проголошення Української Народної Республіки відбулося в період фактичної відсутності централізованого управління всім постімперським простором й істотно вплинуло як на воюючі країни, так і на лідерів у Петрограді й окраїнах колишньої імперії. У столицях союзницьких країн Антанти були зацікавлені активізувати контакти з Україною й скористатися новим геополітичним розкладом сил і, зокрема, тенденціями на ослаблення Росії й її децентралізацію, які все більше проявлялися. Одночасно варто враховувати, що в контексті майбутніх подій зростали потенційна роль і значення українського чинника для різних акторів протистоянь. І це усвідомлювали як провідники УНР у Києві, так і урядовці інших країн, що були учасниками воєнного протиборства.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що з військово-політичної точки зору значення земель України й українського національно-автономістського руху зростало вже з літа–осені 1917 р. Істотним для України було виявлення інтересу й уваги до неї з боку провідних іноземних держав як до потенційно важливого фактора східноєвропейських відносин. Зрозуміло, що в умовах подій Першої світової війни найбільш імовірними зовнішніми її партнерами могли бути держави Антанти.

У вересні 1917 р. Київ з офіційним візитом відвідала французька військово-санітарна місія, що мала зустрічі в Генеральному Секретаріаті Центральної Ради. А в жовтні прибули військові представники Франції: генерал Табуї і полковник Перльє. Табуї, як глава французької військової місії на Південно-Західному фронті, виявив великий інтерес до процесу українізації збройних сил і до військового аспекту політичного курсу українського уряду загалом. Військово-дипломатичні представники іноземних держав цікавилися й новими явищами у суспільно-політичному житті України, контактували з різними суспільно-політичними об'єднаннями, представниками засобів масової інформації. Так, 2 листопада 1917 р. військові дипломати Франції, Бельгії та Румунії були присутні на III Військовому з'їзді у Києві. Для керівництва цих держав і для подальшого розвитку подій на всьому постімперському просторі рішення Військового з'їзду мали важливе значення. Адже з'їзд однозначно висловився проти розширення влади російських більшовиків на Україну, за самовизначення українського народу й негайне скли-

---

⁴ III Універсал Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р. // Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 2. С. 21–24.

кання Українських Установчих Зборів на всіх етнографічних територіях, щоб ці збори установили Українську Демократичну Республіку⁵.

Зростаючий інтерес до України проявляли й американські представники. Влітку 1917 р. в Україну прибула, відповідно до рішення Ради національної оборони США, «економічна місія» РУТА. Слід зазначити, що частка іноземного капіталу в галузях важкої промисловості українських губерній дореволюційної Росії становила більше половини від усіх інвестицій. Однак прибула «економічна місія» головну увагу приділила вивченню становища на Чорноморському флоті, його потенційних можливостей. Американські представники установили контакти з діячами Центральної Ради. Поступово іноземні офіційні посадовці переходили від збору інформації про Україну до спроб залучити її лідерів до співробітництва. Незабаром, перед проголошенням Третього Універсалу 20 листопада 1917 р., генерал Жорж Табуї та англійські офіцери зустрілися із представниками уряду України. Генерал Табуї тоді заявив, що союзники «з великою симпатією ставляться до культурного й політичного відродження України». Лідери УНР (А.Я. Шульгін) зі свого боку порушували питання про надання допомоги Україні і подальше обговорення цієї теми пов'язували із встановленням дипломатичних відносин між Україною і державами Антанти. Для керівництва УНР досить важливими поставали як політико-правове міжнародне визнання, так і надання відповідної допомоги з боку можливих прихильників офіційного Києва та України.

Отже, чітко оформився потенційний вектор можливого сходження України з її орієнтацією на Антанту. Остання виявляла зацікавленість у веденні війни на Сході й одночасному ослабленні (децентралізації) Росії. Такий підхід корегувався із цілями союзників щодо мінімізації задоволення Росією післявоєнних преференцій як держави – члена коаліції переможців. Відомо, що офіційний Лондон не збирався виконувати обіцянку щодо російського контролю над Босфором, зате був схильний стимулювати революційні та національні рухи як в часи існування Російській імперії, так і в подальшому.

До Києва, після захоплення більшовиками Ставки у Могильові, перебралися військові представники союзників. Англія і Франція натякали Києву на можливість обмінятися офіційними дипломатичними місіями. Французи пропонували надати грошову позику, надіслати інструкторів для реорганізації українських військових частин, допомагати налагодженню транспорту і таке інше. У київських урядових колах орієнтації на Антанту дотримувалася Українська партія соціалістів-федералістів, видатний діяч якої А.Я. Шульгін очолював Генеральний секретаріат міжнародних (із грудня 1917 р. – міжнародних) справ. На Антанту була також орієнтована Українська соціал-демократична робоча партія, представлена у першому складі уряду такими ключовими фігурами, як голова Генерального Секретаріату В.К. Винниченко, секретар по військових справах С.В. Петлюра, секретар з питань праці М.В. Порш, секретар у судових справах М.С. Ткаченко.

⁵ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ 1993. С. 87.

Варто підкреслити, що лідерів у Києві тоді не зупиняла невдача союзницької політики з Антантою у масштабах всієї Росії. Свій край тогочасні українські політичні лідери, на противагу охопленій революційними подіями всієї Великоросії, прагнули зберегти «оазисом порядку». Однак уразливість України впливала через пов'язання її з усією країною єдиним економічним, фінансовим, комунікаційним простором і десятками інших ліній, які включали близькість моделей соціальної, політичної поведінки відповідних верств населення. Більшовицьке керівництво все це добре розуміло й прагнуло різними засобами сприяти радикалізації настроїв і розширенню свого впливу на події в Україні. Приміром, єдність фінансової системи постімперських територій відкривала для Петрограда можливості через розподіл грошових потоків впливати на соціальну ситуацію в Україні. Показовим було у цьому зв'язку відповідне обумовлення при виділені коштів страйкуючим залізничникам⁶.

Політики Центральної Ради небезпідставно поспішали сформувати національну армію, вважаючи її одним з важливих атрибутів і гарантій державності. Тим часом державність України була досить хиткою, тому як проголошувалася одностороннім актом і фактично не одержала необхідної міжнародно-правової легітимізації, тобто визнання іншими державами, або встановлення кордонів шляхом погодженого розмежування із сусідами, зокрема, з Великоросією. Крім того, невизнання Києвом більшовицького уряду в Петрограді могло, насамперед, обернутися блокуванням від'їзду з Росії українізованих частин в Україну.

Заходами, які передували переговорам уряду УНР із Центральними державами, були: звернення петроградської влади щодо перемир'я до всіх воюючих держав, в тому числі Четверного союзу, направлене Раднаркомом 3 грудня 1917 р.; ігнорування державами Антанти мирної ініціативи Петрограда; переговори в Брест-Литовську і встановлення з 15 грудня перемир'я Радянської Росії з Німеччиною та її союзниками. Тим самим ініціатива Петрограда певною мірою спрямувала Київ на брест-литовський напрям.

Однак УНР мала своє, децю інше, бачення ініційованого петроградським Раднаркомом перемир'я з воюючими країнами. Суть української пропозиції полягала в тому, «що справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеративної влади». При цьому визнавалося, що спроби створення такого органу поки не увінчалися успіхом, але висловлювалася впевненість, що «така влада може утвердитися лише в процесі здійснення миру». Потенційним партнерам по федерації, таким як Дон, Кубань та інші територіально-національні формування, які не визнавали Раднарком урядом Росії, 23 листопада (6 грудня) 1917 р. було спрямоване запрошення Генерального Секретаріату направити у Київ делегатів для обговорення згаданих актуальних питань. Про приєднання представників Центральної Ради України до перегово-

---

⁶ Михутин І. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской центральной рады. Москва, 2007. С. 116.

рів, що проходили саме в ті дні у Бресті щодо перемир'я, мови не було. Навпаки, виник намір не тільки самостійно, від імені Ради вести переговори, але й відокремитися у військовому плані, виділивши із загальноросійського окремий Український фронт. Саме про це йшлося під час обговорення «для кращого перетворення в життя справи тимчасового перемир'я і для захисту України»⁷ в постійно діючій Малій раді.

Проте, не одержавши позитивної відповіді від «можливих партнерів по федерації й здійснення миру», уряд України 11 (24) грудня 1917 р. направив до всіх воюючих і нейтральних держав ноту. У ній він закликав усі воюючі держави негайно припинити бойові дії і зібратися на мирний міжнародний форум. Було висловлене бажання України взяти участь у мирних переговорах на основі безумовного визнання права націй на самовизначення, відмови від анексій і контрибуцій. У відповідь на ноту УНР уже 18 (31) грудня 1917 р. надійшла телеграма від Центральних держав з повідомленням про те, що мирна конференція відновить роботу 22 грудня (4 січня). Водночас висловлювалась готовність «вітати повноважних представників УНР як учасників мирних переговорів у Бресті»⁸.

Тим самим, за лічені тижні кінця 1917 р. сформувався ще один, по суті альтернативний попередньому, вектор перспектив і загалом зовнішньополітичної орієнтації УНР. Фактично це означало оформлення нової геополітичної лінії України. Для Києва в тих конкретних умовах це означало також визначення подальшої долі та місця України в можливих міжнародно-правових комбінаціях. Подібна мотивація Києва була зрозумілою і урядам інших країн.

З огляду на такий поворот, Франція й Англія спробували змінити позицію Києва. Так, Париж наприкінці грудня 1917 р. встановив офіційні стосунки з УНР, а генерал Ж. Табуї був призначений комісаром Французької республіки при уряді Української Народної Республіки. Однак перспективи більш тісної взаємодії українська сторона знову пов'язувала з можливостями встановлення дипломатичних відносин між УНР і державами Антанти. Уже 3 січня 1918 р. (за новим стилем) генерал Табуї подав Генеральному секретареві по міжнародних справах офіційне повідомлення про підтримку УНР урядом Франції. Через три дні і колишній британський віце-консул в Одесі П. Багге подав ноту про його призначення представником Англії в Україні. Але ці чиновники не першої величини не мали повноважень на визнання УНР де-юре. Тим самим ставилася під великий сумнів можливість збереження курсу на тісні відносини з країнами Антанти. У дійсності для Києва, навіть при всьому бажанні, це було неможливо за двома непоборними причинами. По-перше, відносини із країнами Антанти означали продовження війни, а солдати українських частин категорично від цього відмовлялися. По-друге, УНР була відділена від Антанти значною відстанню й фронтом,

⁷ Матеріали засідання Малої ради. 25 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Т. 1. Київ, 1996. С. 475.

⁸ Михутин І. Украинский Брестский мир... С. 98.

тому не могла одержувати бажану дієву підтримку від них навіть за умови дипломатичного визнання.

Після бурхливих дебатів Центральної Ради 15 (28) грудня 1917 р. було ухвалено рішення послати у Брест-Литовськ делегацію Української Народної Республіки на чолі із прем'єр-міністром Всеволодом Голубовичем за участі у її складі Миколи Левицького, Миколи Любинського, Михайла Полоза й Олександра Севрюка. Це була перша делегація Центральної Ради, що безпосередньо ще не вела переговорів про підписання миру, однак проводила необхідний дипломатичний зондаж⁹.

На цей час між країнами Четверного союзу і Росією з 15 грудня 1917 р. було встановлено перемир'я. Делегації Німецької імперії, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії і Росії прибули в Брест-Литовський для підготовки мирного договору. Антанта не брала участі в переговорах, що означало підготовку не загального миру між усіма воюючими країнами, а лише про сепаратний мир на східному фронті. Натомість держави Антанти прагнули схилити більшовиків продовжувати їх участь у війні. Але незабаром вони переконалися, що їхні зусилля були марними.

На першому етапі переговорів, які почалися через тиждень після встановлення договору про перемир'я, пленарні засідання проходили рідко. Основна робота проводилася у трьох комітетах: політико-територіальному, правовому та торговельному, а також в комісії, яка обговорювала окремі питання. Політико-територіальний комітет, за образним визначенням, був ареною, на якій через своїх представників, зійшлися в дуелі Ленін і Людендорф¹⁰.

19 грудня (1 січня) 1918 р. за новим стилем) делегація УНР прибула до Брест-Литовська. У ці дні з Австрії у Брест прибув член Співки визволення України, есер М. Залізняк. Його завданням було сприяти українській делегації у встановленні неофіційних зв'язків з представниками австро-німецьких держав, таких як О. Чернін (Австро-Угорщина), Л. Ф. Кюльман, М. Гофман (Німеччина) та іншими. Київська делегація провела низку неофіційних і ознайомлювальних зустрічей, а з 22 грудня (за новим стилем – 4 січня 1918 р.) делегація Четверного союзу почала вже офіційні переговори з делегацією Української Народної Республіки.

Офіційні засідання і міжнародні переговори про мир почалися 9 січня 1918 р. На пленарному засіданні 10 січня постало питання про правочинність делегації УНР: йшлося про те, чи вважати її самостійною одиницею або секцією російської делегації. Українська сторона, заявивши про свою участь, наполягала на самостійному статусі. Від імені союзників міністр закордонних справ Австро-Угорської імперії граф Оттокар Чернін заявив, що Четверний союз, з одного боку, визнає «українську делегацію ... як повноважне представництво самостійної Української Народної Республіки», з іншого ж – «формальне визнання ... знайде своє втілення

---

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918 р. Київ, 1997. С. 30.

¹⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015. С. 75–76.

у мирному договорі»¹¹. Тобто, формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відкладали до моменту підписання мирного договору і вироблення відповідного його змісту.

Слід звернути увагу, що делегація радянської Росії під час цього етапу переговорів і її керівник Лев Троцький без особливих застережень визнали українську делегацію самостійним учасником переговорного процесу. Троцький підкреслив: «Російська делегація заявляє, зі свого боку, що вона в повній згоді з принципом визнання права кожної нації на самовизначення аж до повного відокремлення, не бачить ніяких перешкод до участі українських делегатів у мирних переговорах»¹².

В Україні в грудні 1917 – в січні 1918 рр. влада не була консолідована. У містах і губернських центрах практично ще існували органи Тимчасового уряду. У Києві, а також формально ще у дев'яти українських губерніях, влада належала Центральній Раді і її Генеральному Секретаріату. Цій владі з кінця грудня протистояв більшовицький Народний Секретаріат у Харкові – уряд проголошеної Народної Республіки Рад. Крім цього, у великих містах існували революційні комітети.

Іншими словами, в Україні на той час існували уже два уряди, які дуже скоро виявилися в стані військового конфлікту один з одним. Така ситуація ускладнювала можливості Центральної Ради на переговорах з країнами Четверного союзу¹³.

Тим часом, переговорний процес для української сторони просувався досить динамічно. Важливо враховувати ту обставину, що всі чотири країни австро-німецького блоку й, насамперед, Німеччина твердо обстоювали можливість підписання мирного договору з УНР лише за умови визнання самостійності України. Інакше кажучи, Берлін певною мірою підштовхнув і прискорив проголошення Києвом незалежності України й тим самим свідомої її відмови від федералістських положень, що були присутніми в перших трьох універсалах. Тому перерва у переговорах в Брест-Литовську була і в інтересах делегації та керівництва УНР. Іншими словами, київська делегація мала одержати формальну юридичну правочинність для підписання миру як представник реально незалежної держави. Варто мати на увазі, що існує й гіпотеза про те, нібито українська державність має завдячувати країнам німецько-австрійського блоку. При цьому часто посиляються на оцінки німецького генерала Макса Гофмана, що був у той період начальником штабу Східного фронту¹⁴.

¹¹ Иоффе А.А., Троцкий Л.Д., Крымский В. Мирные переговоры в Брест-Литовске с 9 (22) декабря 1917 г. по 3 (16) марта 1918 г. Т. 1. Москва, 1920. С. 77.

¹² Інформація делегації Центральної Ради про визнання УНР на мирних переговорах в Бресті. 30 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада. Т. 2. Київ, 1997. С. 80–82.

¹³ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. С. 142.

¹⁴ Гофман М. Война упущенных возможностей // Онлайн библиотека LoveRead.ed. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=59283

Як відомо, німецько-австрійський блок висунув перед делегацією Радянської Росії широке коло вимог. В тому числі, і стосовно територіально-державного облаштування постімперських окраїн Росії. Наголос і аргументи контрпартнерів диктувалися контекстом варіацій національно-державного самовизначення населення цих територій. Лев Троцький, відповідно до вказівки Володимира Леніна, запропонував у переговорах перерву з 18 до 29 січня 1918 р. для того, щоб делегація могла провести консультації зі своїм урядом. З огляду на тяжкі умови мирного договору для Росії, що були запропоновані країнами німецько-австрійського блоку, російська сторона за цей час повинна була визначитися з тим, як поводитися в цій ситуації, зважаючи на перспективу великих територіальних втрат.

Крім того, затягуючи переговори, Рада Народних Комісарів сподівалася на революційне піднесення у країнах, з якими велися переговори, а також хотіла виграти час. Останнє Раднарком у чолі з Леніном необхідно було для того, щоб уладнати відносини з Україною на федеративних умовах, або, у разі невдачі, завершити захоплення більшої частини її території, включаючи і столицю – місто Київ. Це, як припускали російські більшовики, давало б можливість замінити делегацію УНР представниками проголошеної наприкінці грудня 1917 р. у Харкові більшовицької України.

У дійсності завдання одержання формальної юридичної правочинності українською стороною переговорів було успішно вирішене шляхом прийняття Четвертого Універсалу. Цей важливий документ був ухвалений 22 січня і оприлюднений на відкритому засіданні Центральної Ради 25 січня 1918 р. (за новим стилем). Тогочасне становище було вельми складним: у Києві назрівало збройне повстання, війська більшовицького українського уряду, підкріпленні беззаттисними армійськими частинами Радянської Росії, успішно просуваючись до міста зі сходу.

У прийнятому Четвертому Універсалі проголошувалося: «Відтепер Українська Народна Республіка є самостійною, незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Далі в цьому важливому конституційного рівня документі підкреслювалося, що «з усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими вона прагне жити у мирі, але жодна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки»¹⁵. Рада Народних Міністрів (уряд, який замінив Генеральний Секретаріат) була уповноважений Центральною Радою підписати мир з країнами Четверного союзу, а після цього розпустити армію і створити замість неї «народну міліцію».

Після поновлення переговорів 1 лютого 1918 р. російська сторона прагнула підсилити свої позиції, виступивши єдиним контрпартнером із країнами Четверного союзу. Для цього прислужилися досить складне становище УНР, урядова криза та хитке положення Центральної Ради в Києві. Лев Троцький заявив, що у складі російської делегації перебувають представники нового українського більшовицького уряду Юхим Медведєв і Василь Шахрай. Останні були направлені

---

¹⁵ IV Універсал Центральної Ради 9 (22) січня 1918 р. // Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 2. Київ, 2000. С. 37.

утвореним у Харкові (проросійським) Центральним Виконавчим Комітетом Рад України й прибули у Брест напередодні цього етапу переговорів. Керівник російської делегації стверджував, що більша частина України контролюється цим урядом, тому майбутній мирний договір, укладений із представниками УНР, не можна буде розглядати як мир з Україною. Виступаючи на цьому засіданні, Ю. Медведєв наголошував на сформованості «Великої Російської федерації робітничих і селянських республік». Він поставив питання щодо перспективи об'єднання усіх українських земель, у тому числі й тих, які належали до Австро-Угорської імперії, в майбутній «соборній Україні». Він також заявив, що саме українські ради – це єдина визнана трудящими влада, яка не була до цього часу представлена на переговорах у Бресті.

Головуючий на засіданні Оттокар Чернін від імені Четверного союзу заявив про повне визнання сформованої Києвом делегації від України, її самостійності й правочинності представляти Українську Народну Республіку. Він також нагадав, що раніше аналогічне визнання було задеклароване Троцьким. Засновуючись на цих аргументах, а також переслідуючи інтереси німецько-австрійського блоку, домагання харківських представників відхилили¹⁶.

Важливо також враховувати, що революційні заворушення в Центральних державах, важке економічне становище змусило їхню дипломатію форсувати підписання сепаратного договору з Україною. До цього підштовхувала і хиткість становища київського уряду – контрпартнера, з підтримкою якого представники Четверного союзу пов'язували переговорні успіхи з Росією. Інакше кажучи, зваживши всі обставини (особливо інформацію про вкрай важке становище УНР і успіхи більшовиків в Україні), союзники відступили від своєї колишньої умови щодо офіційного визнання Української Народної Республіки лише після підписання мирного договору та залежно від його змісту. Звичайно, такий підхід представників німецько-австрійського блоку ставав важливою перевагою київських дипломатів.

У той же час, як згадував М. Залізняк – колишній емігрант, есер і посередник між австрійцями і українською делегацією, становище останньої станом на 1 лютого було досить складним. Особливо воно ускладнилося після висунення перед Севрюком увечері того ж дня Черніним у присутності Кюльмана і Гофмана вимоги підписати запропонований Четверним союзом готовий проект договору. Гофман при цьому додав, що добре знає скрутне становище українського уряду, і якщо завтра договір не буде підписаний, делегація спокійно може повертатися додому. Запропонований текст був на одному аркуші паперу й складався із трьох пунктів: констатації закінчення стану війни, необхідності встановлення дипломатичних і консульських відносин та зобов'язання УНР направити центральним державам 1 млн тонн хліба й інше продовольство¹⁷.

¹⁶ Иоффе А.А., Троцкий Л.Д., Крымский В. Мирные переговоры в Брест-Литовске... Т. 1. С. 156.

¹⁷ Залізняк М. Моя участь у мирових переговорах в Берестю-Литовському // Берестейський мир. Спомини та матеріали. З нагоди 10-тих роковин. Львів, 1928. С. 121–123.

Чесť київській делегації робить те, що вона за ніч підготувала свій проект договору з урахуванням попередніх перемовин із німцями й австрійцями. Чернін погодився розглянути український проект. На допомогу київським делегатам як ще один посередник 5 лютого прибув депутат австрійського парламенту з Буковини барон М. Василько. Українське питання обговорювалося 5 лютого і у Берліні, куди на австро-німецькі переговори щодо узгодження союзницької політики відбули керівники делегацій центральних держав.

Важливо також враховувати, що в Німецькій і Австро-Угорській імперіях існувала дуже гостра продовольча проблема, що помітно ускладнювало загальну економічну ситуацію. У силу цього договір з Україною міг деякою мірою поліпшити їхнє становище. 7 лютого був підписаний секретний протокол, що визначав обсяги українського продовольства, що підлягали вивозу. При цьому союзна дипломатія висунула виконання обсягів поставок неодмінною умовою ратифікації всього мирного договору. За наполяганням київської делегації обидві держави давали згоду на майбутні переоблаштування у західноукраїнських землях, які перебували у складі тогочасної Австро-Угорської імперії¹⁸.

Договір Української Народної Республіки з країнами Четверного союзу був підписаний у ніч на 9 лютого 1918 р. Це був перший мирний договір в історії Першої світової війни¹⁹. Підписання Українською Народною Республікою Брестської мирної угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Османською імперією вельми підставово може розглядатися як поворотний пункт цього глобального збройного конфлікту. Договір спричинив глибинні за результатами процеси на східному фронті, мав важливе значення не тільки для воюючих країн, але й для всього державного розвитку України і її національних короткострокових і більш віддалених перспектив.

Безперечно, урядові кола Німеччини й Австро-Угорщини, у складних умовах Першої світової війни переслідуючи свої стратегічні цілі, були зацікавлені у зміцненні своїх позицій на східному фронті. Це вплинуло на готовність німецько-австрійського блоку встановити політичні стосунки з Україною, з огляду на перспективу використання її ресурсів. Адже держави Четверного союзу були не тільки знесилені війною, але й постали перед загрозою масового невдоволення та навіть голоду. До початку літа 1918 р. у Німеччині було встановлено найнижчі продовольчі норми за всю війну, а союзна Австро-Угорщина опинилася на межі масового голоду. Поліпшити своє становище Берлін і Відень розраховували за рахунок аграрно багатой України.

Вкрай важливим після підписання сепаратного договору із країнами Четверного союзу для уряду УНР було офіційне визнання на засіданні 13 лютого необхідності надання Україні військової допомоги проти наступу більшовицьких сил.

---

¹⁸ Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини // Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 150–151.

¹⁹ Мирний Договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою // Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 137–142.

Уряд УНР на цей час під натиском більшовиків залишив Київ, обравши місцем своєї тимчасової дислокації м. Сарни на заході України. Офіційно звернувшись за військовою допомогою до Німеччини і Австро-Угорщини, Українська Народна Республіка розраховувала також поповнити людський ресурс за рахунок етнічних українців, що поверталися із австро-німецького полону колишньої російської армії, та низки українських підрозділів австро-угорської армії. Для договірною оформлення цього звернення УНР про допомогу в боротьбі проти більшовицьких сил київські дипломати Севрюк і Левицький прибули до Відня. У ході переговорів київські делегати підписали ще один секретний протокол, що послабив дію Брестського договору по важливих для України позиціях²⁰. Уразливість стосувалася підвищення ступеня таємності австрійського зобов'язання про перетворення Східної Галичини й Північної Буковини в Український коронний край. Ця частина домовленостей, через розголошення її українською стороною, так і не була виконана.

Також дуже важливим було те, що в період перебування Севрюка й Левицького у Відні з ними із Бреста по прямому проводу зв'язався київський дипломат Любинський. Він повідомив їм, що в силу обставин змушений негайно підписати запропоноване йому Гофманом звернення за допомогою до німецького народу в боротьбі з більшовиками. У контексті сепаратного договору такий розвиток подій мав далекосяжні наслідки.

З геополітичного погляду Брестський сепаратний договір країн Четверного союзу з Українською Народною Республікою радикально змінював розклад у міжнародних відносинах. Особливо важливим він був для УНР, оскільки давав їй шанс на зміцнення і подальший самостійний розвиток²¹. Аналіз конкретних статей договору із країнами німецько-австрійського блоку дозволяє виділити такі його найбільш важливі положення:

- договір чітко фіксував визнання самостійної й незалежної Української Народної Республіки;
- він утверджував міжнародний статус і вихід України на міжнародну арену;
- у політико-правовому порядку фіксувалася відмова від репарацій та інших домагань країн-підписантів;
- у тексті угоди був чітко окреслений західний кордон України (з передачею їй Холмщини і Підляшшя);
- російська сторона змушена була фактично визнати незалежність України, й це пізніше увійшло до Брестського миру з Росією від 3 (16) березня 1918 р.

Крім зазначених положень, Брестська угода обумовлювала обмін військово-полоненими й інтернованими особами; сторони дійшли згоди обоюдно відмо-

²⁰ Протокол переговорів між представниками Центральної Ради і представниками Німецького і Австрійського урядів, прийнятий в Цісарському і Королівському Міністерстві // Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 156.

²¹ Мирний Договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою // Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 137–142.

витися від будь-якої компенсації військових збитків і витрат. У даному контексті був також підписаний і додатковий договір між УНР і країнами Четверного союзу²². Домовленості передбачали австро-німецьку військову допомогу Україні у боротьбі з військами радянського уряду. У відповідь на це Україна взяла зобов'язання поставок у Німеччину й Австро-Угорщину великої кількості сільськогосподарських продуктів (60 млн пудів зерна, 2,75 млн пудів живої ваги худоби, 3,0 млн пудів цукру і т. д.).

Формально в обмін на продукти харчування в Україну повинна була направлятися продукція машинобудування, хімічної промисловості. Однак у дійсності економічна частина угоди лягла однобічним тягарем на український уряд, багато в чому обумовивши зростання селянського повстанського руху і широкого піднесення масового стихійного анархізму.

Підписання Брестської мирної угоди було важливим для всіх країн і вкрай важливим для подальшого розвитку зовнішньої політики УНР. Сторони домовлялися «негайно після підписання цих умов» встановити дипломатичні відносини і обмінятися повноважними представниками. У перспективі сторони висловили намір ввести у кожній із країн-підписантів генеральні консульства, консульства й віце-консульства «у всіх портах, містах й інших місцевостях їхніх територій».

Таким чином, для Української Народної Республіки в тих вельми скрутних історичних реаліях єдиним вікном можливостей було підписання Брестського миру. Завдяки даній угоді Українська Народна Республіка змогла здійснити вихід у сферу міжнародних відносин і розрядити всезростаючу соціальну напруженість. Однак сама УНР швидко виявилася в полоні обіцянок своїх нових союзників. Уряд В. Голубовича розраховував одержати під свою команду легіон Січових стрільців, частини австро-угорської армії, «Синю дивізію», сформовану в Німеччині з військовополонених українців. Їхня загальна чисельність планувалася у межах 40–50 тис. багнетів, що значно перевищувало Червону гвардію в Україні. Однак з 18 лютого 1918 р. на територію України стали входити війська Німеччини й Австро-Угорщини. Вони врятували УНР від більшовиків, а згодом де-факто встановили окупаційний режим, контингент якого швидко виріс до 450 тис. багнетів і шабель.

Таким чином, мирний договір для України був рятувальним колом, без якого державність могла б бути швидко ліквідована. Адже небезпека крилася ще й у тому, що, підписавши декрети про мир і про землю, більшовики руйнували армію за допомогою агітації. Тобто, фронт з країнами-підписантами міг виявитися взагалі відкритим. Тому і ці переговори, і підписаний мирний договір у Бресті були життєво необхідні для молодого української держави.

Начальник штабу Східного фронту, німецький генерал Макс Гофман у спогадах писав, що завдяки участі української делегації на переговорах у Брест-Литовську

---

²² Текст додаткового договору між УНР і країнами Четверного союзу. 27 січня 1918 р. // Українська Центральна Рада. Т. 2. С. 143–150.

представники держав Четверного союзу могли тиснути на петроградську делегацію, з тим, щоб робити її більш покладистою²³. А загалом Україна вижила завдяки цій мирній угоді. Адже вже 1 березня 1918 р. був звільнений Київ від більшовиків.

Необхідно відзначити, що УНР розуміла уразливість можливостей Четверного союзу, його імовірний програш у війні. Також Київ не виключав, що участь у Брест-Литовських переговорах, підписання сепаратної угоди держави Антанти поставлять Україні у провину. Однак останні барилися з визнанням незалежності та встановленням з УНР високого рівня дипломатичних відносин. Більше того, Антанта виступала за збереження «єдиної й неподільної» Росії. Вибору у Києва на той момент фактично не було ще і тому, що більшовики прагнули встановити свою владу на всій території України. А політики УНР воліли не залишитися в політичній ізоляції. У підсумку Українська Народна Республіка одержала істотну підтримку відповідних союзних держав, їхнє визнання, як нової держави на території постімперської Росії та повноправний міжнародний статус. Однак у більш віддаленій перспективі, коли вирішувалися питання повоєнного облаштування теренів Східної Європи, стримуючі чинники держав-переможців щодо України на міжнародних мирних конференціях давалися взнаки. Але то вже інший поворот подій.

---

²³ Гофман М. Война упущенных возможностей // Онлайн библиотека LoveRead.ed. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=59283 С. 134.

Микола ЛИТВИН

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ІСТОРИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ І ТОПОНІМІКА

Українсько-польські відносини, як, зрештою, і українсько-російські, були завжди в центрі уваги української академічної науки, насамперед фахівців Інституту історії України НАН України та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вказану проблематику в контексті Української національної революції XVII ст. тривалий час розробляє академік НАН України Валерій Смолій. В Інституті фактично сформувалася школа полоністів, яку репрезентує декілька поколінь науковців, насамперед, Павло Калиниченко, Станіслав Кульчицький, Володимир Репринцев, Олександр Рубльов, Павло Усенко, Таїсія Зарецька, Степан Віднянський, Олена Антипова, Юлія Вялова та ін. Зокрема у творчому доробку Олександра Рубльова та його учнів – серія публікацій, присвячених польській національній меншині УРСР, польсько-радянським відносинам, археографії проблеми. Важливо і те, що партнерами Інституту історії України та інших академічних структур були провідні польські україністи Владислав Серчик, Генрік Літвін, Гжегож Мотика, Влодзімеж Менжецький, Міхал Клімецький, Станіслав Стемпень та ін.

Завдяки В. Смолію та колегам з Інституту історії України у 1993–2010 рр. діяла Українсько-польська історична комісія НАН України і Польської академії наук на чолі з академіком НАН України Ярославом Ісаєвичем. Нещодавно вона відновлена у форматі Українсько-польської історичної комісії НАН України, підготувавши декілька збірників наукових конференцій та експертно-аналітичних записок для органів влади та управління держави. Окремі дискусійні проблеми, які актуалізовано у статті, двічі (2014, 2018 рр.) обговорювалися на засіданнях Відділення історії, філософії і права НАН України під головуванням академіка Валерія Смолія.

Пропонована стаття є фрагментом узагальнень діяльності вказаної комісії та Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, яку очолює автор цієї публікації.

В останні роки українсько-польські відносини переживають чи не найважчий період часів взаємодії України та Польщі у форматі незалежних держав. І, на

жаль, великий вплив на них має політизація новітньої історії та історизація державно-політичних зв'язків, особливо з боку влади та праворадикальних політиків. Чи не тому історія знову відіграє непропорційно визначальну роль у міждержавних і міжнаціональних зносинах. Очевидним є і те, що різнорівневі суперечності мають об'єктивний характер і не можуть бути вичерпані швидко, навіть за наявності політичної волі на рівні керівництва обох держав, бо торкаються глибинних процесів еволюції національних ідентичностей, актуалізації нових «мобілізаційних» маркерів історії¹.

У зв'язку з цим політичні експерти та історіографи слушно вважають, що в останні роки сформувалися дві симетричні тенденції, які позначають відмінність нинішнього моменту від попереднього «золотого віку» українсько-польських відносин, що тривав чверть століття і був позитивним для діалогу науковців, зокрема, у форматі Польсько-української історичної комісії НАН України і ПАН, спільної підручничкової комісії (діяла на базі Інституту історії України НАН України), регулярних семінарів «Україна – Польща: важкі питання». Власне, з боку Варшави бачимо витіснення правлячими політиками та підручними істориками «гедройцевого» розуміння взаємин із східним сусідом-українцем та фаворизацію «кресового» прочитання східної політики Польщі. На жаль, офіційна Варшава, донедавна рівний партнер, знову стає в позу ментора-«цивілізатора», а адвокат на шляху до євроінтеграції перевтілюється у прокурора².

Зрозуміло, що політики, управлінці та науковці зобов'язані враховувати суспільні настрої по обидва боки кордону. Як відомо, у 1991 р. до українців із симпатією ставилося лише 9 % опитаних, але цей показник зростав впродовж десятиліття. Після двох Майданів, як свідчать польські соціологи, рівень симпатії до українців піднявся на найвищий за історію досліджень рівень – 36 %. Проте у 2016 р., буквально на наших очах, відбувся спад приязні до 27 %. Це не в останню чергу пов'язано із приходом до влади у Варшаві правих консерваторів, нерішучістю української внутрішньої і зовнішньої політики, підступною інформаційною інтервенцією Росії³. Тому думка істориків щодо спільного українсько-польського минулого повинна бути виваженою, а дії влади – системними як щодо розсекречення документів, так і щодо культивування позитивних / негативних комеморативних практик.

Отже, виділимо деякі больові / спірні історіографічні проблеми та окремі висловлювання (тези) українських і польських посадовців щодо спільної минувшини двох народів, українсько-польських міждержавних і міжнаціональних зв'язків.

Не секрет, що в польському та українському суспільстві все частіше обговорюється теза про окупаційність / неокупаційність польської влади у міжвоєнний

---

¹ Сушко О. Погодитися на неправду. У пошуках українсько-польського порозуміння // Дзеркало тижня. 2017. 25 листопада–1 грудня.

² Див.: Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 2017. 732 с.

³ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. С. 128–159.

період ХХ ст. Зокрема, серед польських політиків та урядовців викликала негацію фраза директора Національного музею «Тюрма на Лонцького» (Львів) Руслана Забілого, який 5 листопада 2017 р. на провокативну репліку очільника МЗС Польщі відповів, що Польща є окупантом Східної Галичини. Як відомо, Паризька мирна конференція 1919 р. надала Польщі право на «тимчасову окупацію» Східної Галичини. Радянсько-польська угода у Ризі 1920 р. встановила новий радянсько-польський кордон по Збручу, а Рада Амбасадорів 1923 р. дозволила приєднати Східну Галичину і Волинь до Польської держави. Тобто у міжнародних документах йшлося і про окупацію, і про приєднання краю до відродженої Польської держави. Польські автори, затушовуючи польську збройну агресію, називають листопадові 1918 р. події у Львові та Східній Галичині «українським замахом», опозиціонуванням двох патріотизмів, громадянським конфліктом місцевих поляків та українців, а не міждержавним військово-політичним протистоянням ЗУНР і Польщі, яку підтримали країни Антанти. Не забуваймо і те, що вступ польського війська 21 листопада 1918 р. до столиці ЗУНР – Львова ознаменувався масовим єврейським погромом за участю військовиків, у ході якого було брутально вбито 72 євреї, пограбовано сотні єврейських родин (про це писали сучасний польський історик Міхал Клімецький, український науковець Микола Литвин). Тобто, польська державність у Галичині встановлювалася не місцевими «орлятами», а силою регулярного війська, яке передислоковано до Перемишля і Львова з Центральної Польщі. Нагадаймо і те, що намісник Галичини Кароль фон Гуйн 1 листопада 1918 р. офіційно передав державну владу Національній раді ЗУНР, а не польським політикам⁴. У зв'язку з цим вислів віце-консула Генерального консульства у Луцьку Марека Запури 8 листопада 2017 р. у Рівненському краєзнавчому музеї про історичну польськість Львова вважаємо тенденційним.

У добу незалежності вслід за означенням «український національно-визвольний рух» усе частіше вживаються терміни «Українські визвольні змагання», «український визвольний рух». Я фактично всі три використовую, але в останні роки починаю фоваризувати третю дефініцію, яку активно впроваджує Володимир В'ятрович. Саме завдяки його наполегливості термін «український визвольний рух» здобув не лише наукову, але й юридичну легітимацію в указах Президента України, ухвалах Верховної Ради України, документах і працях Українського інституту національної пам'яті. А тому майбутнє, напевно, за ним. Популярний у діаспорі термін «Українські визвольні змагання» 1914–1923 років (чи першої чверті ХХ ст.) є насамперед конкурентним до Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Утім, професор Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника В. Величкий вважає, що хронологію цієї революції треба розширити до 1914–1923 рр., тобто від вибуху Першої світової

⁴ Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. 380 с.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Івано-Франківськ; Львів, 2018. 688 с.

війни до польської анексії Східної Галичини і саморозпуску еміграційного уряду ЗУНР.

Щодо статусу Польщі міжвоєнної доби, то вона була не тоталітарною, а авторитарною державою: дозволяла діяльність окремих українських політичних партій, української кооперації, допускала українських політиків до виборів у Сейм і Сенат, однак практично повністю ліквідувала українське шкільництво, сплюндрувала 200 православних церков і каплиць Холмщини і Волині, а представників антипольської опозиції (як ОУН, так і Компартії Західної України) запроторювала до спеціально створеного 1934 р. концтабору в Березі Картузкій. Більшість істориків сусідньої держави не хочуть визнавати й те, що польська влада реалізовувала політику національної / державної асиміляції; при цьому не лише організовувала репресії проти радикальних політиків, але й прагнула перевести на рейки угодовства легальні українські політичні сили. Варшава толерувала полонофільські угруповання, зокрема, наддніпрянських емігрантів, прагнула штучно нав'язати серед етнічних груп – лемків, гуцулів, бойків і поліщуків – відрубну національну свідомість. А головне – не бажала надавати українцям національно-культурної автономії, про що зобов'язувалася 1923 р.⁵

Отже, більшість західних українців не сприймала Польщу своєю державою, а тому Уряд ЗУНР, українські партії Галичини, Західноукраїнське товариство Ліги Націй виступали на міжнародній арені (Паризькій та Ризькій конференціях, Лізі Націй) проти «тимчасової окупації» краю 1919 р. Польщею, анексії території ЗУНР 1923 р. під патронатом Ради Амбасадорів, критикували курс правлячих ендеків, загалом Бельведеру на творення однонаціональної Польської держави.

Як відомо, певну негацію у польському суспільстві також викликав напис на меморіалі вояків Карпатської Січі (збройне формування Карпатської України 1939 р.), який відкрито Львівською облдержадміністрацією восени 2017 р. на Верещькому перевалі, кордоні Львівської та Закарпатської областей. Особливо багато критики в Польщі викликало твердження про те, що відступаючих вояків Карпатської Січі на угорсько-польському кордоні вбили угорські та польські окупанти. Зауважимо, що карпатських січовиків, зокрема, втікачів з полону, розстрілювали у березні – квітні 1939 р. не лише угорські військовики, але й польські прикордонники та жандарми. Вказані акти проти українців слід трактувати як воєнні злочини. У згаданих випадках польські та угорські силовіки нехтували правами військовополонених, що зафіксовані в Гаазькій конвенції про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. та Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1929 р.

Не секрет, що предметом дискусії і навіть запеклої ідеологічної боротьби між українськими і польськими істориками ще із міжвоєнних часів залишається топоніміка, географічні, територіально-адміністративні назви. Зокрема, й щодо того, як називати Польську державу міжвоєнної доби – Польща чи Друга Річ

---

⁵ Проект «Україна» Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / Автор-упоряд. М.Р. Литвин. Харків, 2017. С. 44–101, 14–168, 388–408.

Посполита? Остання була офіційною назвою й ідеологічно обґрунтовувала тезу про спадкоємність з Першою Річчю Посполитою, що зникла внаслідок поділів XVIII ст. Про це нам, молодим дослідникам, неодноразово акцентували увагу Ярослав Ісаєвич, Юрій Сливка та інші старші колеги. Тому більшість українських авторів цілком справедливо віддавали перевагу терміну «міжвоєнна Польща», аби наголосити на засадничі відмінності домодерної «Першої» Речі Посполитої і побудованої за засадами модерного націоналізму (чи шовінізму?) авторитарної Польщі 1918–1939 рр.⁶ Отож, науковці повинні розрізняти і реагувати на такі сенсовні відмінності, тому в цитатах необхідно залишати термін «Друга Річ Посполита», а в наукових студіях віддавати перевагу окресленню «міжвоєнна Польща». Зрештою, не забувати, що Австро-Угорщина була монархією (за назвою), а Росія до Першої світової війни – імперією.

Українські науковці повинні рекомендувати і навіть вимагати від наших польських колег якнайменше послуговуватися терміном «креси», яке полюбляла польська аристократія, політична еліта для означення частини Литви, Білорусі, Поділля і Правобережжя України. Для більшості українців цей термін має не романтично-ностальгічне, а імперське, шовіністичне трактування. Образливим для українців є новотвір «Східна Малопольща» для позначення Східної Галичини, тобто території ЗУНР. Особливо нині, коли український інформаційний простір насичений ще й принизливим означенням «Малоросія». Неприйнятним є також термін «русини» щодо українського населення Польщі міжвоєнної та повоєнної доби, а також його протиставлення назві «українці». Зрозуміло, що терміни «Східна Малопольща», «креси», «східні креси», «русини» щодо українського населення мали на меті підкреслити історичні права Польщі на вказані терени, а тому викликали гостре заперечення українських еліт, політиків, науковців.

Водночас у неетнологічних роботах зайвий раз не бажано вживати етноніми «гуцули», «лемки», «холмщаки», «бойки», бо у польських працях ці етнічні групи нерідко протиставляються українцям. Зокрема, це знову спостерігаємо у новій історико-мемуарній книзі «Обертин», яка вийшла двома мовами 2018 р. у Вроцлаві й активно пропагується в Україні⁷. Поза тим необхідно пам'ятати й про те, що в польських працях здебільшого ігнорується поняття «Західна Україна», яке нібито виникло у радянську добу і є некомфортним для сучасного польського читача. А тому на прохання польських колег українські автори все частіше вживають географічні означення – Східна Галичина (до 1923 р.), Галичина і Волинь. Зрозуміло, що подібні термінологічні війни віддзеркалюють боротьбу новітніх політико-історичних легітимацій. Її тут дослідники повинні зупинитися і з'ясувати: воювати з опонентами далі чи шукати компромісів? Вважаю, що все-таки треба домагатися компромісів, до яких автор цієї статті навертає провідних польських українців.

⁶ Див.: *Портнов А.* Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1934). Харків, 2008. С. 8–11.

⁷ Див.: *Obertyn.* Обертин. Wrocław, 2018. 510 s.

Неоднозначним в українській та польській історіографії є трактування термінів «націоналізм», «націоналістичний рух». Різні автори у різних регіонах України вкладають у ці терміни різну ідеологічну наповненість та політичну спрямованість. І тому, щоб бути почутим у Києві, Львові та Варшаві, радимо колегам користуватися означеннями «праворадикали», «праворадикальний рух», які є зрозумілішими для різних категорій читачів.

Коротко зупинимось також на назвах локальних війн. Останнім часом в Україні запроваджується практика у двосторонніх війнах агресора називати першим. Наприклад, російсько-українська війна 1917–1918 рр., польсько-українська війна 1918–1919 рр. у Східній Галичині, німецько-радянська війна 1941–1945 рр., російсько-українська війна 2014–2019 рр. Однак окремі війни, зокрема, 1918–1919 рр., мали історичні назви: поляки називали її польсько-українською війною, а західні українці, включаючи Українську Національну Раду і Раду Державних Секретарів, дипломатів ЗУНР, Головнокомандувача Галицької Армії Михайла Омеляновича-Павленка та інших командирів, – українсько-польська війна. Втім, в останні роки українські автори – спершу полоніст Леонід Зашкільняк, згодом історики Українського війська Богдан Якимович, Віктор Голубко – почали називати її так само, як поляки, – польсько-українська війна. Автор цієї публікації не проти такого трактування, однак вважає, що у наукових текстах для непідготовленого читача треба робити уточнення: у добу ЗУНР її очільники і військовики називали цю війну проти ЗУНР українсько-польською. До речі, наші польські колеги радіють, що українці нарешті переймають їхню назву цієї війни, яку вони трактують «домовою», тобто громадянською, навіть війною двох патріотизмів.

У сучасному лексиконі чиновників, політиків, істориків часто звучить термін «конфлікт» щодо Волині 1943 р., сучасних подій на Донбасі. Натомість політологічний словник трактує, що у війні винна одна сторона, а в конфлікті – дві. Тому вказані слова – не синоніми, і їх дослідники повинні використовувати конкретно. Події на Донбасі після 2014 р. – це, безперечно, війна, російська агресія, а драматичні події на Волині 1943 р. – це, напевно, все-таки польсько-український військово-політичний конфлікт, відповідальність за який (на думку львівського історика Андрія Боляновського) повинні нести праворадикальні взаємозаперечуючі політичні сили обох народів, які переслідували протилежні цілі й не знайшли порозуміння у боротьбі проти спільних ворогів і компромісного вирішення територіальних проблем. Зрештою, у цьому протистоянні була сильною не лише етнополітична, але й соціальна складова. Тобто боротьба за землю, якою заволоділи польські військові колоністи 1920 р.

Цивільні поляки фактично стали заручниками політики підпілля еміграційного уряду Польщі у Лондоні, який замість організації евакуації власного населення закликав поляків не залишати Волинь. Це мотивувалося тим, що у разі проведення плебісциту у цьому регіоні щодо його територіальної приналежності відсутність невеликої кількості польського населення позбавить еміграційний уряд аргументів на користь повторного приєднання Волині до Польщі. Натомість

на Волині розпочалося масове творення польських збройних формувань за підтримки радянських партизанів або німецької влади (СС і поліції, німецької жандармерії, польських поліцейних відділів на службі німецьких окупаційних структур, польових гарнізонів Вермахту тощо). Участь польських збройних формувань – селянських батальйонів, відділів Корпусу державної безпеки, відділів Армії Крайової – в антиукраїнських діях (погромах, пограбуваннях й вбивствах українців), котрі польські сучасники й автори потрактовували, як «відплатні акції» з метою залякати українське населення й зупинити антипольську акцію УПА, на місцях часто викликала зворотний ефект – масові антипольські дії українських збройних формувань.

Водночас польські автори штучно звужують українсько-польське протистояння виключно на фактах смерті цивільного населення й злочинах УПА. При цьому не згадують факти вбивств поляків нацистами, шуцманами на службі у німецькій поліції за наказами керівництва СС і поліції, а також смерть поляків у результаті дій криміналітету. Замовчуються й факти масштабних військових приготувань польського підпілля (Делегатури уряду, Армії Крайової, державної безпеки та інших) на Волині з метою мобілізації чоловіків до збройних формувань (загалом 12–15 тис. озброєних осіб), які під час відступу Вермахту мали займати великі населені пункти на Волині з метою довести перед усім світом факт їх приналежності до Польщі (у рамках реалізації плану «Буря»). Цифри польських авторів (60–130 тис.) польських жертв конфлікту ніколи не були ніким доведені або верифіковані на підставі різних джерел чи шляхом проведення археологічних розкопок та екстимацій.

Нині в документах сейму Польщі, заявах політиків цієї країни, медійному просторі й наукових публікаціях постійно вживається термін «геноцид» (*ludobójstwo*) щодо антипольських дій відділів УПА, що має не тільки політичне, але й юридичне наповнення звинувачувального характеру. Однак термін «геноцид» виправдано вживати лише щодо цілеспрямованих вбивств беззбройних людей, тоді як головною метою УПА було знищити польські озброєні бази на Волині й позбавити соціальної бази мілітарні та парамілітарні формування польського підпілля. Зрозуміло, що нинішня Українська держава де-юре не відповідає за цю трагедію, а навпаки – представники центральної влади, інтелектуали країни неодноразово засуджували прояви взаємної ненависті й насилля. Тому слід погодитися з українськими вченими та публіцистами в тому, що Волинська трагедія 1943 р. сталася в період функціонування німецької адміністрації, власне, за відсутності української державності, й проходила на міжнаціональному ґрунті, а поліетнічне населення регіону стало заручником геополітичної гри великих країн, які вирішували власні етнополітичні плани⁸.

⁸ Див.: В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1941–1947. Київ, 2011. 288 с.; Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурс. Львів, 2013. 510 с.; Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етнонаціональний аспект. Харків, 2011. 472 с.

В українських працях, інколи навіть у навчальних посібниках, категорично стверджується теза про першу і другу радянську / «совітську» окупацію західного регіону України в 1939–1941, 1944–1945 роках. Напевно, згідно з нормами міжнародного права це так і треба трактувати. Однак історія – не математика, і тут можливі різні національні оцінки, навіть і результати. Якщо вважаємо приєднання цього терену до СРСР / УРСР окупацією, то фактично визнаємо законність і легітимність польської державності після 1923 р., проти якої так активно виступали українські праворадикали і ліворадикали. З цього приводу автор статті звернувся за коментарем до доктора юридичних і кандидата історичних наук Володимира Макарчука, який не один рік на міждисциплінарному рівні експертує проблему радянсько-польських кордонів 1939–1945 рр.⁹ Він вважає, що дії СРСР мали окупаційний характер лише у вересні 1939 р.; після Народних Зборів Західної України, своєрідного плебісциту, куди депутати їхали після певного виборчого відбору і навіть з різними пропозиціями (дехто, як наприклад Олександр Гринько, майбутній актор, мріяв про автономію регіону), вважати цей терен окупованим не бажано. Зрештою, формула «приєднання» (як в офіційних документах), а не возз'єднання, є більш-менш прийнятною. Згідно української перспективи єднання народу і соборизація українських земель, що віками були розшматовані державами-сусідами, відповідало українським національно-державним інтересам. Утім, автор статті не проти, щоби політику компартійної / тоталітарної влади у західноукраїнському регіоні трактували окупаційною.

Ще раз нагадаю: у працях наших польських колег з історії Польщі чи України подається одна етноцентрична оцінка вересневих подій 1939 р.: Галичина і Волинь були відірвані від Другої Речі Посполитої, окуповані СРСР. А тепер задамо запитання собі: якщо це так однозначно, то що – повертаємося до попереднього статусу і підпорядкування? Очевидно, що ні.

У зв'язку з великим напливом українських трудових емігрантів до Польщі (за даними мобільних операторів, понад 1,2 млн осіб) польська влада, насамперед, Інститут національної пам'яті Польщі видали чимало книг українською мовою. На жаль, у «Путівнику з історії Польщі» (Варшава, 2016; 118 с.), науково-популярному виданні «Польща – Нарис історії» (Вроцлав, 2015; 368 с.) замовчується чимало сюжетів, які не вигідні для польської сторони. У другій з праць лише реченням згадано масові депортації українців з пограниччя, зокрема, злочинну операцію «Вісла» 1947 р., у ході якої за сприяння СРСР та Чехо-Словаччини на північно-західні землі Польщі депортовано понад 150 тис. українців. Як свідчать офіційні польські документи, цю депортацію здійснено за етнічною ознакою, а тому її можна кваліфікувати етноцидом. На той час на прикордонні уже не діяла УПА, а була лише невелика мережа українського підпілля, яка не становила загрози для Польської держави¹⁰.

---

⁹ Макарчук В. Государственно-территориальный статус западноукраинских земель в период Второй мировой войны. Историко-правовые исследования. Москва, 2010. 520 с.

¹⁰ Akcja «Wisła». Dokumenty i materiały / Wstęp, wybór i opracowanie dokumentów E. Misito. Warszawa, 2007. 1246 s.

Як відомо, впродовж останніх років на адресу Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної ради України надійшли десятки листів, заяв та ухвал від суспільно-культурних товариств і об'єднань «Закерзоння», «Надсяння», «Холмщина», «Лемківщина», «Любачівщина» та ін., які рекомендують владі провести парламентські слухання, на яких обговорити наслідки депортацій українців в 1944–1951 рр., здійснені тоталітарними владами Польщі, Чехословаччини та СРСР / УРСР. Депортовані здебільшого не вимагають матеріальних відшкодувань, а правно-політичної оцінки злочинних дій тогочасних тоталітарних режимів, визнання масових переселень українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя в 1944–1951 рр. депортаціями за етнічною ознакою, а їхнім жертвам надання статусу депортованих¹¹. А тому важливою є не лише історична оцінка, але й експертиза спеціалістів з міжнародного та національного законодавства.

Слід додати, що пам'ять про акцію «Вісла» продовжує розділяти польське суспільство і сьогодні. Свідченням цього були дебати 2007, 2012, 2016 рр. щодо проекту ухвали про засудження акції «Вісла», що його опрацювала Комісія національних і етнічних меншин Сейму Республіки Польща. Проект в основному повторював текст ухвали Сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 р., засуджуючи «притаманний тоталітарним режимам принцип колективної відповідальності». Проте деякі політики Польщі й надалі продовжують використовувати наявні у свідомості населення стереотипи для власних маніпуляцій. Незважаючи на напрацювання польських і українських істориків, багатотомні видання джерел, частина послів до Сейму (переважно представники Права і Справедливості) й далі називають акцію «Вісла» «слухною відповіддю за злочини УПА» і вимагають засудити «геноцид польського народу на Волині в 1943 році».

Насамкінець зауважимо, що в сучасній українській літературі неоднозначно подаються польськомовні топоніми та прізвища. У зв'язку з цим багатолітній голова Українсько-польської історичної комісії при НАН України і ПАН Ярослав Ісаєвич рекомендував уживати усталені україномовні версії цих назв і прізвищ, якщо такі є. Йдеться про назви міст Перемишль, Ряшів, Сянок, Криниця, Люблін, прізвища – Собеський, Словацький, Пілсудський, Міцкевич, Конопніцька, король Казимир та ін. Філолог Ярослава Закревська писала *Перемиська земля*, натомість Ярослав Ісаєвич рекомендував не змінювати суфікс слова і писати *Перемишльська земля*, щоби цей топонім був зрозумілим не лише для українців, але й навіть японців. Він радив також, за можливістю, перелік населених пунктів подавати у називному відмінку. Зауважимо й те, що у міжвоєнну добу офіційну назву міста *Станіслав* українці трактували як *Станиславів*. А тому назву воеводства слід подавати як *Станіславське*, а назву міста – за українською традицією.

¹¹ Див.: Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 7 вересня 2018 року. Львів, 2018. С. 22–39, 119–129.

Це стосується і Крем'янця, який у радянську добу став чомусь Кременцем. Зайвим, на нашу думку, є дефіс у топонімах Рава-Руська, Кам'янка-Струмилова, Кам'янець-Подільський, Новоград-Волинський,

Очевидно дослідникам слід підтримати ініціативи львів'янина Богдана Якимовича й активніше повертати із радянського забуття українську військову термінологію доби Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.; при цьому повертати її не лише в наукову літературу, але й у службу та побут нинішніх силових структур України, насамперед Збройних сил. Не хотілося би також змішувати, уніфікувати термінологію Армії УНР і Галицької армії. Якщо в Наддніпрянській армії служили козаки і старшини, то в ГА – стрільці і старшини; якщо в Армії УНР формувалися чоти, а в ГА – чети, то треба так і писати. На жаль, це дуже часто не враховують літературні редактори. Очевидно, що у науковій літературі треба послуговуватися назвою «Галицька армія», а не збірним образом «Українська Галицька армія», який з'явився у міжвоєнний період у діаспорі.

Історики також мають певні проблеми із церковно-релігійною термінологією, про що пишуть лексикографи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Від себе додамо лише те, що певні терміни і назви у цій царині повинні відповідати добі. Йдеться, зокрема, про назви – «Унійна церква», «Греко-католицька церква» (міжвоєнна доба), «Українська католицька церква», «Українська греко-католицька церква» (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

Остання теза. Сподіваюся, що націоналізація історії, яка спостерігалася в Україні, загалом на пострадянському просторі в останнє двадцятиліття, не затягне нас у трясовиння ідеологічної історіографії, а сприятиме якнайшвидшому переходу до історіографії інтелектуальної, з її науковою лексикою, науковими категоріями та поняттями. Хочуть цього наші польські колеги чи ні, однак чин та постаті діячів Українського визвольного руху середини ХХ ст. є невід'ємною складовою нинішньої «мобілізаційної» версії української ідентичності, спрямованої проти новітньої агресії Росії. А тому слід погодитися з експертами: доки триватиме українсько-російський антагонізм (а триватиме він, мабуть, довго), немає підстав очікувати, що постаті-символи військово-політичної боротьби за незалежність відійдуть із першого ряду новітнього героїчного пантеону українців. Не варто очікувати, що й поляки відмовляться від власного сприйняття Другої світової війни, Волинської трагедії 1943 р. як свідомого геноциду українцями цивільного польського населення, а не як симетричного міжнаціонального конфлікту, взаємних провокативних акцій, як це бачиться з української сторони. Лише в середньостроковій перспективі можливе формування певного спільного бачення суперечливих сторінок спільної історії. А воно може сформуватися лише в результаті тривалого діалогу вчених, як це сталося після Другої світової війни між німецькими та французькими істориками. Зрозуміло, що історики не повинні ставати дипломатами і приймати кардинальні рішення, які впливають на перебіг двосторонніх відносин. Водночас й урядовці не повинні виконувати

функцію професійних істориків. Тому за нинішніх умов необхідно продовжити двосторонній історичний діалог, однак позбавити його вирішального впливу на політичний рівень відносин. Відтак, історики мають взяти на себе тривалу «миротворчу» місію – формування, де це можливо, спільного історичного способу мислення з контроверсійних питань, творення паралельних неантагоністичних концепцій.

СВІТ СОЦІАЛЬНОГО:
СТРУКТУРИ, ІЄРАРХІЇ,
СПІЛЬНОТИ

Олександр ОДРІН

СОЦІАЛЬНА ТА АГРАРНА СТРУКТУРА ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКОРИСТАННЯ ЕТНОАРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ В ІСТОРИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЯХ

Протягом тривалого часу в антикознавстві загалом, і в історії античної економіки зокрема, панували тенденції до переважного (якщо не виняткового) використання традиційних писемних та, меншою мірою, епіграфічних джерел¹. Окремі вчені, такі, як впливовий свого часу антикознавець Мозес Фінлі, воліли взагалі відмовити археологічним джерелам в інформативності², а використання даних археобіологічних дисциплін та етноархеології довгий час сприймалося чимось з розряду наукових дивацтв, попри те, що плідність такого використання при проведенні палеоекономічних реконструкцій була продемонстрована ще у 1970-ті роки, зокрема, у фундаментальній статті Майкла Джеймсона «Сільське господарство і рабство у класичних Афінах», в якій аналізувалися як агротехнічні, так і соціальні аспекти розвитку давньогрецького сільського господарства³.

Утім, в останні десятиліття серед фахівців, що спеціалізуються на вивченні античної економіки загалом, і особливо – її аграрної складової, намітилась тенденція до розширення джерельної бази, наслідком чого стала поява нових дослідницьких підходів⁴. Однією із найперспективніших новацій виглядає активне використання даних етноархеології. Перш ніж говорити про ці новації, варто, бодай коротко, зупинитись на тому, що являє собою етноархеологія як наукова дисципліна, і на розвитку етноархеологічних студій давньогрецького господарства.

---

¹ Див., наприклад: *Skydsgaard, J.E. Agriculture in ancient Greece. On the nature of the sources and the problems of their interpretation // Agriculture in Ancient Greece. Stockholm, 1992. P. 9–12.*

² Про Фінлі та археологію див. детальніше: *Gates-Foster J. Finley and Archaeology // D. Jew. R. Osborne and M. Scott (eds.) The Impact of Moses Finley. Cambridge, 2016. P. 250–269.*

³ *Jameson, M.H. Agriculture and Slavery in Classical Athens // Classical Journal – 1977. 1978. Vol. 73. P. 122–145.*

⁴ *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views. // The Journal of Peasant Studies. 1993. 21:1. P. 127–136; Cartledge P. Classical Greek agriculture II: Two more alternative views // The Journal of Peasant Studies. 1995. Vol. 23. № 1. P. 131–139.*

Етноархеологія як окрема дисципліна почала формуватися ще на межі XIX–XX ст.⁵, розробляючи на початку свої методи на матеріалах північноамериканських індіанців, але цей процес затягнувся більш ніж на півстоліття; дискусії ж про назву і точну дефініцію предмету і завдань нової дисципліни тривали ще не одне десятиліття⁶, а остаточно не завершилися й досі.

Слід наголосити, що чимало етноархеологів прагнули (і прагнуть) обмежити використання етноархеологічних методик дописемним періодом, тобто реконструкціями суспільства додержавної доби. Відповідно античність часом віддається на відкуп «чистим» історикам. Та й навіть ті, хто все ж використовує етноархеологічні методики в антикознавчих реконструкціях, не надто поспішають приділяти увагу такій фундаментальній галузі античної економіки, як сільське господарство.

Причин такої неуваги до етноархеологічних досліджень античного сільського господарства було декілька. У вступі до своєї статті про етноархеологічний підхід до вивчення античного сільського господарства⁷ Геміш Форбс називає такі з них:

1. зосередження уваги етноархеологів на більш звичних для антропологічних досліджень регіонах, таких, як Арктика, Африка чи Нова Гвінея;

2. зосередженість на більш звичній для археологів проблематиці (розселення тощо), тоді як економічні питання лишались загалом на маргінесі;

3. в палеоекономічних дослідженнях основна увага приділялась більш, так би мовити, «технологічним» питанням, таким, як виробництво кераміки чи чорна металургія.

Крім того, Г. Форбс відзначає і концентрацію дослідників античного господарства на інформації писемних джерел, попри те, що вона (якщо говорити не про римські, а саме про давньогрецькі) є загалом непрямою⁸ (і через це, додаю від себе, їх трактування часто викликає розбіжності і різночитання).

Утім, в останні десятиліття етноархеологічні дослідження у Середземномор'ї загалом, і у Греції зокрема, почали провадитись чимдалі активніше та успішніше, хоч часто з акцентом більше на етнографічній, ніж археологічній складовій⁹. А найвищим здобутком тут, безперечно, є фундаментальна праця британського дослідника – археолога (фахівця із неоліту Греції) та етнографа – Пола Гальстеда «Два воли попереду»¹⁰. Вона підсумувала багаторічні дослідження різноманітних аспектів традиційного сільськогосподарського виробництва у Середземномор'ї – його технічне оснащення, аграрні технології, організацію праці тощо.

---

⁵ *Nicholas D., Kramer C. Ethnoarchaeology in Action. Cambridge, 2001. P. 6*

⁶ *Ibid. P. 7 ff.*

⁷ *Forbes H. The ethnoarchaeological approach to ancient Greek agriculture // Agriculture in Ancient Greece. Stockholm, 1992. P. 87.*

⁸ *Ibid. P. 88.*

⁹ *Ibid. Note 2.*

¹⁰ *Halstead P. Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean. Chichester, 2014. Від грецького селянського прислів'я про оранку «два волики попереду і один (себто орач) – позаду».*

Для дослідників античного аграрного господарства надзвичайно важливими є спостереження над перевагами і недоліками використання рала – основного орного знаряддя давньогрецького селянина – над сівозмінами та способами підвищення родючості ґрунту у традиційній середземноморській агротехніці. Дуже позитивною рисою праці є широке географічне охоплення матеріалу – від Греції до Іспанії (Астурія) і активне використання автором археологічних та історичних матеріалів для порівняльного аналізу. Очевидно, що напрацювання Пола Гальстеда мають активно використовуватись не лише фахівцями із «дописемної» історії (чи праісторії, *prehistory*), але й антикознавцями та медієвістами.

Особливої ваги відомостям, зібраним у монографії Гальстеда, надає той факт, що вони можуть бути використані при реконструкції не лише технологічних, а й соціальних аспектів аграрної історії античності, причому не лише полісів метрополії, Балканської Греції, а й численних апойкій, заснованих у різних частинах античної Ойкумени, в тому числі і поза межами власне Середземномор'я, зокрема, і на північному узбережжі Чорного моря. Попередньому аналізу цих відомостей (і технологічних, і соціальних) у контексті перспектив дослідження аграрної історії полісів Надчорноморщини і присвячена пропонована розвідка.

Спираючись на етноархеологічні дані, можна ставити питання про взаємозв'язок ефективності аграрного виробництва, особливо у рослинництві, та форми землеволодіння. Зокрема, Пол Гальстед, спираючись на спогади селян з різних районів Греції, показує, що якість обробітку ґрунту безпосередньо залежала від величини селянського господарства і, відповідно, від забезпеченості останнього тягловою худобою. Так, у Грецькій Македонії в часи панування Османської імперії, коли на цій території було поширеним велике землеволодіння, забезпеченість місцевих селян важкою тягловою худобою була високою, адже місцеві беї утримували у себе достатню кількість добре вгодованих волів, яких надавали в розпорядження місцевих орендарів¹¹.

Натомість після здобуття Грецією незалежності, коли земля цих великих господарств була розподілена між селянами, більшість новостворених дрібних господарств виявилися неспроможними утримувати волячі упряжки, оскільки це вимагало значних витрат (за підрахунками етнографів, на утримання 4–6 волів йшло 1,5 га гіркої віки)¹². Вони були змушені перейти на оранку кіньми або коровами, що було менш затратним¹³, але водночас і менш ефективним¹⁴.

¹¹ Halstead P. *Op. cit.* P. 21–22.

¹² Halstead P. *Two Oxen Ahead...* P. 54. Характерно, що гірка віка (віка ервілія) – одна з найрозповсюдженіших бобових рослин у знахідках з абсолютної більшості грецьких поселень Північної Надчорноморщини (Див.: Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э. Каталог I. Киев, 1991; Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia Antiqua*. Band 7. 2001. P. 511–567).

¹³ Так, для пари тяглових корів селяни лишали лише 0,5 га гіркої віки (Halstead P. *Op. Cit.* P. 54.).

Ці спостереження є особливо цінними при вивченні розвитку сільського господарства на теренах Північного і, особливо, Північно-Західного Причорномор'я, з його доволі важкими за механічним складом (принаймні порівняно з більшістю середземноморських) ґрунтами. Тут, як показують етнографічні дані, оранка коровами чи кіньми взагалі не набула поширення, оскільки ці тяглові тварини виявилися заслабкими для підйому важкої степової цілини. Більше того, піднімаючи цілину або розорюючи старі степові перелоги, українські селяни традиційно використовували упряжки з 3-х і навіть 4-х пар волів¹⁵, а не одну, як у Середземномор'ї (щоправда, більшою мірою це стосується північного степу та лісостепу, де ґрунти були найважчими, але й у південному степу орали кількома парами волів), оскільки тяглові коні просто фізично не були в силах впоратись із товстим шаром степової повсті. При цьому, звичайно, чим більше пар використовувалось, тим глибшою була оранка, і тим якісніше оброблявся ґрунт¹⁶.

Відповідно для мешканців античних держав Надчорноморщини, а особливо – для першопоселенців, які мали справу виключно з цілиними землями, питання забезпеченості робочою худобою повинно було мати першорядне значення. Підтвердженням такого припущення є дані археозоології. Так, у Нижньому Побужжі археозоологами фіксується доволі значний відсоток решток волів серед кісток свійського бика, причому особливо великим він був навіть не в архаїчну, а в класичну добу, напередодні та під час реколонізації великої хори Ольвії¹⁷. Згодом, в елліністичний період, при загальному зростанні питомої ваги скотарства, відсоток волів дещо зменшується, натомість корів – збільшується¹⁸. Це може свідчити, з одного боку, про зростання молочного напрямку розведення великої рогатої худоби¹⁹, а з іншого – про скорочення фонду цілинних земель, розорювання яких потребувало більшої кількості тягової сили, ніж староорних.

Виходячи з етноархеологічних даних, цілком закономірною виглядає постановка питання про можливий зв'язок між цим археозоологічним фактом та

¹⁴ Існували й інші способи зменшити витрати на корм, не втрачаючи в ефективності. Так, в Ассирії у перші десятиліття минулого століття деякі господарства тримали одразу дві-три пари робочих волів, які використовувались почергово: кожна працювала 2-3 години, а згодом, коли орач заміняв її іншою парою, паслася поблизу поля під наглядом дитини (*Halstead P. Op. Cit. P. 53*). В такому випадку худоба потребувала менше зерна, ніж коли працювала безперервно. Утім, зрозуміло, такий спосіб міг практикуватися лише заможними господарями. Недаремно старші інформатори підкреслювали, що воли заможних селян були краще вгодованими і сильнішими, ніж корови бідніших сусідів (*Ibid.*).

¹⁵ Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К., 1991. С. 179.

¹⁶ Там само. С. 180.

¹⁷ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час. Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1992. С. 17.

¹⁸ Там само. С. 18.

¹⁹ Там само.

соціальною структурою Ольвії в архаїчний та класичний періоди, існуванням там великого (звісно, не за римськими, а за грецькими масштабами) землеволодіння.

Питання про існування великого землеволодіння в Ольвії вже ставилося автором цієї статті²⁰, тож тут варто лише зауважити, що про відчутну нерівність в майновому становищі ольвіополітів архаїчної доби свідчать приватні листи на свинцевих пластинах, на що зверталася увага вже давно²¹.

Так, у листі Ахіллодора²², автор якого, згідно з дуже вірогідним припущенням Дж.-П. Вілсона, був вільновідпущеником²³, займався торгівельними та / чи транспортними операціями, згадується про цілу групу рабів, які, вірогідно, працювали в ойкосі, що колись належав такому собі Матасію, а згодом був захоплений Анаксагором²⁴ (власне, захоплення Ахіллодора, очевидно, було відповіддю Матасія на цю акцію). Певно, не буде надмірно ризикованим інтерпретувати захоплені Анаксагором будівлі як типовий ольвійський ойкос доби архаїки, який включав декілька напівземлянок житлового та господарського призначення²⁵.

В іншому листі з території Ольвії доби архаїки – Апатурія²⁶ – згадуються ойкети, термін, яким позначались як раби, задіяні у сільському господарстві, так і ті, яких використовували як домашню прислугу²⁷. Щоправда, останні також могли бути пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції.

²⁰ Одрін О. Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми // Український історичний журнал. 2018. № 3. С. 15 і наст.

²¹ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. Москва, 1989. С. 75–76; Русяева А.С. Население // Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев, 1999. С. 406–407, 416–417, 423–424.

²² Лист вперше було опубліковано Ю.Г. Виноградовим ще у 1971 р. (Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории. 1971. № 4. С. 74–100.). Його прочитання одразу викликало численні контрверсії (Див. бібліографію в книзі Паоли Чекареллі: *Ceccarelli P. Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC- 150 BC).* Oxford, 2013. P. 335).

²³ Wilson J.-P. «The illiterate trader»? // Bulletin of the Institute of Classical Studies. 1997–1998. Vol. 42. P. 37.

²⁴ Матасій твердить, що Анаксагор заволодів його будівлями, рабами та рабнями. У свою чергу він вважав Ахіллодора – автора листа – рабом Анаксагора. Сам Ахіллодор категорично це заперечував.

²⁵ Така думка, на противагу інтерпретації Ю.Г. Виноградова, який вважав згадані будівлі неодмінно міськими, була висловлена вже давно (Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. С. 93–94; Лейпунська Н.О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія. 1991. № 3. С. 85.). Про ольвійський ойкос див.: Буйских С. Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI–V вв. до. н. э. // Боспорские чтения. Вып. 7. Керчь, 2006. С. 29–31.

²⁶ Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont. // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2004. Vol. 148. P. 1–14.

²⁷ Gschnitzer F. Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei. I: Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs. Wiesbaden, 1964. S. 10 ff.

Економічна потужність ольвійської аристократії зберігалася і в ранньокласичну добу, і її також можна пов'язати з великим землеволодінням. Навряд чи можна вважати випадковим збігом той факт, що практично одночасно з реколонізацією ольвійської хори в місті з'являються присвятні написи заможних родин, спроможних витратити значні кошти на зведення будівель суспільного значення, наприклад, оборонних споруд²⁸. Адже, враховуючи, що Ольвія не візнялася надто розвинутим ремісничим виробництвом, економічна потужність цих родин мала б базуватись у першу чергу на сільськогосподарському виробництві та / або торгівлі. Між тим, для вироблення достатньої кількості надлишкового продукту необхідно було залучати і працю рабів.

Цілком логічним буде пов'язати економічну потужність ольвійської аристократії саме із землеволодінням, яке фіксується археологічно, аніж з куди більш гіпотетичною (з огляду на джерельну забезпеченість) зовнішньоторгівельною діяльністю. Втім, як показує приклад тієї ж іонійської аристократії, обидва шляхи збагачення зовсім не виключають один одного. Цілком вірогідно, що прикладом такого поєднання є й діяльність вищезгаданого Анаксагора, який провадив торгівельні операції через свого агента (вільновідпущеника?) Ахіллодора, водночас володіючи (вірогідно, на хорі) одним чи кількома ойкосами із належними до них рабами обох статей.

Говорячи про робочу силу загалом і рабську зокрема, не можна не зупинитись на питанні про забезпеченість античного сільського господарства трудовими ресурсами. Як справедливо зазначає Пол Гальстед, аграрні технології великою мірою були сформовані трьома факторами: доступом до робочої сили, землі та тяглової худоби. Останні два вже були розглянуті вище, лишається зупинитись на питанні про забезпеченість античного господарства робочою силою – як рабами, так і вільнонайманими працівниками та членами родин.

Гальстед наголошує на принциповій подібності античних домогосподарств класичної доби (V–IV ст. до н. е.) і домогосподарств недавнього минулого, які вивчалися етноархеологами у Середземномор'ї²⁹, очевидно, відмежовуючи їх від палацових господарств крито-мікенської доби чи римських латифундій.

Утім, на мою думку, в цьому питанні дані етноархеології мають використовуватись із суттєвими обмеженнями, адже вони говорять лише про ресурси самих

²⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. С. 148–149; Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. Москва, 1990. С. 270–271, 277. Его же. Каталог ольвийских граждан и олигархические кланы Ольвии IV–II вв. до н. э // Яйленко В.П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э. Санкт-Петербург, 2017. С. 481–497; Русева А.С. Указ. соч. С. 411–415.

²⁹ Halstead P. Op. cit. P. 314. До них він додає і господарства доби неоліту, які сам вивчав як археолог.

селянських родин або про вільнонайману працю, тоді як рабська праця, із зрозумілих причин, розглядатись не могла³⁰.

Звичайно, що етноархеологічна інформація більшою мірою може бути використана при реконструкції не соціально-економічних, а технологічних і технічних аспектів давньогрецького аграрного господарства. До них, зокрема, належить проблема оснащення орними знаряддями (тут антикознавців має цікавити у першу чергу практика не плужного, а рального землеробства, описана «вживу»³¹, або способи утримання худоби і, зокрема, практика середземноморського агропасторалізму³², особливо актуальна для дослідників Степової Надчорноморщини, з її багатими пасовиськами).

Ще одним подібним питанням є поширення практики ручного обробітку ґрунту, якщо не в польовому землеробстві, то принаймні у городництві. Відомо, що ще донедавна у Середземномор'ї ручний обробіток практикувався на легких ґрунтах, оскільки саме їх відводили під інтенсивно культивовані городи³³. На заплавлених ґрунтах у долинах великих річок (Дніпро, Південний Буг, Дністер тощо) та у балках у Північно-Західному Причорномор'ї воно могло розвиватись з не меншим успіхом, аніж, наприклад, у долинах річок західного узбережжя Малої Азії³⁴.

На завершення необхідно наголосити, що розширення джерельної бази досліджень аграрної історії Давньої Греції є особливо актуальним для «колоніальної периферії» античного світу, де найбільш гостро відчувається брак «традиційних» джерел.

Наприклад, саме завдяки «нетрадиційним» джерелам наразі може бути поставлене питання про залежність розвитку аграрних технологій від соціальної структури в давньогрецьких апоїкіях, зокрема, і в Північній Надчорноморщині. Так, Пол Гальстед висловив припущення, що впровадження прогресивних аграрних технологій у Давній Греції (і у Римі теж) відбувалося лише у господарствах великих та, можливо, частини середніх землевласників³⁵. На його думку, виробництво більш-менш значної кількості надлишкової продукції було би неможливим без утримання достатньої кількості спеціалізованої тяглової худоби, точніше – волів (як у крито-мікенські, так і в античні часи³⁶). Тож, якщо слідувати цій логіці, зростання кількості волів, яке фіксують археозоологи, може, зок-

³⁰ Ступінь активності використання рабської праці в античному сільському господарстві досі викликає запеклі дискусії (Див.: *Одрін О.* Назв. праця. С. 5–9.)

³¹ *Halstead P.* Op. cit. P. 33–56.

³² *Forbes H.* The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in ancient Greece: Beyond the «Transhumance versus agro-pastoralism» debate // *The Annual of the British School at Athens.* 1995. Vol. 90. P. 325–338.

³³ *Halstead P.* Op. cit. P. 59.

³⁴ Див.: *Жуковский П.М.* Земледельческая Турция. Москва; Ленинград, 1933.

³⁵ *Halstead P.* Op. cit. P. 61.

³⁶ *Ibid.* P. 60–61.

рема, свідчити і про концентрацію земельних володінь, яка мала наслідком створення експортно-орієнтованих землеробських господарств.

Звичайно, слід пам'ятати, що звернення до даних етноархеології в історичних реконструкціях, зокрема, і античної сільськогосподарської практики, лише започатковується. Дослідники справедливо вказують на проблему адекватного (а часом і вповні неадекватного) використання етноархеологічних даних для відтворення тих чи інших технологічних аспектів аграрного виробництва³⁷. Тим складнішим є залучення етноархеологічної інформації при проведенні соціально-економічних реконструкцій. Очевидно, на цьому шляху траплятимуться і сумнівні концепції, і відверті невдачі. Однак, незважаючи на всі застереження, проведення робіт у цьому напрямі є не лише бажаним, а й необхідним, оскільки дозволяє не лише кількісно, а й якісно розширити джерельну базу досліджень і одержати перспективні результати. Особливо останнє стосується периферійних регіонів грецької Ойкумени, де гостро відчувається брак інформації писемних джерел, а дані археологічних досліджень не завжди інтерпретуються належним чином.

---

³⁷ Наприклад, у дискусії про принципову відмінність античних агропасторальних практик від тих, які досліджувались етнографами у недавньому минулому (*Forbes H. The identification of pastoralist sites... P. 329 ff.*).

Олександр МОЦЯ

МІСТО, ЗАМОК, СЕЛО В КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР

Відкриваючи нову серію наукових праць із середньовічної і ранньомодерної проблематики, В.А. Смолій досить слушно зауважив: «Останнім часом українська історична наука зробила якісний прорив у галузі накопичення та опрацювання нового фактичного матеріалу, здобула певний досвід його узагальнення, постановки нетрадиційних дослідницьких тем і проблем. Разом з тим, нинішні тенденції її розвитку вказують насамперед на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних засад вивчення історичного процесу. У працях вчених дедалі більше виявляється необхідність комплексного інтегрального підходу до об'єкту дослідження. На нашу думку, мають рацію ті вчені, які стверджують, що історичний процес слід розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, масового і єдиного, соціального, етнічного і індивідуального. У суспільстві не існує окремо взятого фактору, що детермінував би розвиток історичного процесу. Ймовірно, діють багато причин і факторів – економічних, політичних, ідеологічних, конфесійних, що зумовлюють еволюційний розвиток людства у тому чи іншому напрямі»¹.

Повною мірою це відноситься і до історії Київської Русі – першої східнослов'янської держави, економічний, політичний і культурний центр якої розташовувався на берегах Середнього Дніпра, і де й нині знаходиться столиця незалежної України.

Ведучи мову про сам механізм функціонування давньоруського державного організму, маємо звертати особливу увагу на такі його складові. В першу чергу – це робота на землі. Тобто, йдеться про сільське господарство – основу людського виживання на протязі багатьох століть і тисячоліть в різних частинах європейського світу (і не тільки тут). Слід пам'ятати, що історія селянства – одна із головних тем, зокрема, в дослідженні історії феодалізму. Воно й тоді складало головну виробничу масу тогочасного люду і в демографічному відношенні явно домінувало. Сама аграрна економіка, як перший вид виробничого господарювання, стала відправним пунктом швидкого створення так званої другої – «олюдненої» – природи, формування власної, надприродної основи всесвітньо-історичного

---

¹ Смолій В. Вступне слово // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000. С. 3.

процесу, підняття людства на ступінь цивілізації². Але під час розгляду даної проблеми слід також пам'ятати й про один крилатий вислів М. Блока: «...історія досі ховає в собі всі чари ще не завершених археологічних розкопок»³.

Та перед тим, як розглядати поставлену перед собою проблему, необхідно у загальних рисах охарактеризувати саму суть давньоруського феодалізму, що дозволить більш детально розрити його особливості та встановити, зокрема, вплив на поселенські структури IX–XIII ст. у південній зоні Східної Європи.

Перша держава східних слов'ян, відома у науковій літературі під назвою «Київська Русь» або «Давня Русь» (сучасники називали її «Руська земля» або просто «Русь»), у цілому сформувалася в кінці X ст., за часів великого князювання Володимира Святославича, з центром у Києві на Середньому Дніпрі (власне «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну). Нині державне утворення періоду IX–X ст. іноді ще називають дружинною державою. Тоді панівний прошарок був в основному представлений верхівкою військової дружини, а з її членів складався протягом відносно тривалого часу елементарний апарат управління. Дружина також здійснювала збирання данини й судові функції⁴.

За часів правління цього князя та його не менш відомого сина Ярослава, пізніше названого Мудрим, кордони країни почали стабілізуватися і в основному збігалися з етнічними межами розселення східних слов'ян (хоча ними охоплювалися й деякі землі, заселені іншими народами). Західна орієнтація у політиці зробила Київську Русь європейською державою. Проте повна стабілізація кордонів відбулася вже після смерті самого Ярослава Володимирича.

За часів правління даного зверхника почала широко використовуватися «Руська Правда» – звід правових норм, окремі статті якого визначали штрафи за вбивства, приниження гідності, регламентували становище ізгоїв – нових жителів міста, котрі порвали зв'язки зі своїми сільськими громадами. Звичайно, закон насамперед оберігав життя і честь вищих прошарків суспільства – феодалів. Даний юридичний звід, незважаючи на його початкову новгородську приуроченість, мав важливе загальноруське значення – він відображав життєвий уклад руського середньовічного міста взагалі й зберігав свою юридичну силу впродовж століть.

У зв'язку з цим слід нагадати, що право є елементом культури всього людства. Воно з'являється тоді, коли конкретне суспільство досягає певного рівня розвитку. Разом з тим, слід відзначити, що остаточно воно оформлюється одночасно із державою. Адже закони видаються державними органами, органи держави й забезпечують виконання правових норм. Сам же плин життя у східнослов'янській

---

² Данилова Л.В. Аграрная экономика – главная сфера взаимодействия общества и природы на послепервобытных докапиталистических стадиях // История взаимодействия общества и природы: факты и концепции: Тезисы конференции. Москва, 1990. Ч. 1. С. 115.

³ Блок М. Феодальне суспільство. Київ, 2002. С. 69.

⁴ Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. Київ, 2002. С. 27.

країні тих часів у писемних джерелах відносно фрагментарно фіксувався на сторінках літописів, в основі окремих списків яких знаходилася «Повість минулих літ». Але останніми десятиліттями її суттєво доповнюють археологічні матеріали, кількість яких збільшується із року в рік.

Взагалі роки княжіння Ярослава Мудрого (1019–1054) стали періодом перманентного піднесення Русі та її столиці. Не випадково невідомий автор, який залишив у центральному нефі Софійського собору в Києві запис про смерть Ярослава, називає його «царем». За часів його великого князювання Київська Русь посідала одне із центральних місць в системі європейських політичних контактів, що, зокрема, знайшло вираження у шлюбі однієї із його дочок із королем Франції. Самого давньоруського зверхника іноді величали «тестем» чи «сватом» Європи за його успішне використання династичних шлюбів для піднесення авторитету Русі на міжнародній арені. Але поступово, у зв'язку із подальшим розвитком окремих земель-князівств на просторах Східної Європи, почалося їх відходження від Києва – «матері міст руських», за висловом одного із фундаторів імперії Рюриковичів – «Віщого» князя Олега.

Ведучи ж мову про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період розвитку східних слов'ян (IX–XIII ст.) можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX–XII ст.) та феодальної роздробленості (XII–XIII ст. – аж до навали орд хана Батия в 1240-ві роки). На першому із них основні імпульси керування країною здійснювалися із столиці держави – Києва, а на другому ефективно розвивалися й центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн. У соціально-політичній сфері стосунки різних груп елітарної верхівки розвивалися у діалектично пов'язаній опозиції двох основ – державної та родової. Верхніх щаблів соціальної ієрархії прагнули досягти як представники старої племінної верхівки, так і безрідні, але повністю віддані великому князю київському та його оточенню вихідці із різних земель та народів. Серед них, крім автохтонів, знаходилися й скандинави з європейської Півночі, номади Північного Причорномор'я, хозари із східноєвропейських територій, представники фіно-угрів. В результаті такого процесу сформувався соціальний прошарок, відомий у писемних джерелах під назвою «дружина», про котру вже згадувалось вище. Такий інститут не являвся специфічним для якогось окремого народу чи регіону, а становив загальноісторичне явище.

Наступна епоха феодальної роздробленості характеризувалася поглибленням процесу феодалізації земель, назрілими потребами налагодження нормального виробництва в місті та на селі. У південноруському (сучасна українська територія) регіоні сформувалося п'ять таких земель-князівств. Надалі процес дроблення продовжувався, а тому з'являлися ще більш дрібні наділи. На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали переважної ваги відцентрові або ж доцентрові сили, зміцнювали своє положення або підупадали окремі князівські родини.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала у державній приналежності земельних володінь, котрі роздавалися великим князем чи володарем

окремої літописної землі, але не у приватний спосіб, а як носія державних символів. Права господаря – як великого князя київського, так і князів у більш пізніших удільних землях – залежали від володіння відповідним престолом. Тобто такий «державний» феодалізм характеризувався виростанням землеволодіння безпосередньо із відносин панування. Походження визначало й суттєві моменти феодалських відносин, серед яких, крім вищевказаного, було ще два. Перший із них – домінування «волості» як форми землеволодіння, близької за своєю суттю до західноєвропейського алоду (тобто рухоме та нерухоме майно із обмеженим правом спадковості). Другий – панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності й «вотчинної» – в доменіальних володіннях. На відміну від повної, вітчужуваної власності, що була характерною для феодалської Західної Європи, у Європі Східній на першому місці знаходилася власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головною у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади із тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи із великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, по відношенню до якого окремих його представників виступав у ролі тимчасового володаря на певних територіях⁵.

Але це зовсім не говорить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону у порівнянні із іншими регіонами даної частини євразійського материка. Адже існує і досить обгрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму становила досить конкретний (можливо, навіть унікальний) політичний варіант в історії, а не власне етап. Та і деякі факти говорять про те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ у економічному плані, а міста Візантії та Русі достатньо відрізнялися від Парижа і Лондона, мали чимало спільного із урбаністичними центрами Сходу⁶.

Такі твердження логічно пояснюються географічним розташуванням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого у ті часи якраз і була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні з давньоруським феодалізмом риси слід шукати не лише на Баланах, але й далі на південь, зокрема, у середньовічному Єгипті⁷.

Звичайно, це було не просто відображенням відповідних процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії «Трьох К» (Київ – Константинополь – Каїр), а конкретними проявами загальноісторичних законо-

---

⁵ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992. С. 77, 160, 177.

⁶ Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. Москва, 1984.

⁷ Литаврин Г.Г. Византийская империя во второй половине VII–VIII вв. // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. Москва, 1989. С. 11–35; Семенова Л.А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва, 1982. С. 100–110.

мірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна обособленість правлячих прошарків суспільства (у першому із наведених випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі із самого початку правила лише одна династія Рюриковичів, представники якої досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати у цьому відношенні хоча б імена перших давньоруських князів: Олег та Ігор – в основі скандинавські (Хельгу та Інгвар), як і, Ольга (Хельга), але далі вже Святослав – чисто слов'янський варіант.

У той же час, на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі у переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес відбувався із покоління у покоління), давньоруські князі, починаючи із періоду ранньофеодальної монархії, весь час знаходилися у русі, не жаліючи сил та енергії для переміщення і зайняття більш політично й економічно вигідного престолу. При цьому правителі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишити за собою і старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, які перебували, так би мовити, у статичному стані, була у цілому нетиповою ситуація, котра зафіксована у Іпатієвському літописі під 1135 р.: «Юрій випросив у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дав Суздаль, і Ростов та інші волості свої, але не всі»⁸, тобто залишив для себе «запасний окоп». Разом із князем на нові місця проживання перебиралося і його численне оточення, що у свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях. Але це відносилось в основному до верхніх прошарків суспільства (бояр, князівських слуг і т. п.). Простий селянський люд із покоління у покоління в своїй масі перебував у статиці і не отримував ніякої інформації про етнічних родичів із віддалених місцевостей. По великому рахунку, це, в принципі, тоді йому було не потрібно.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила й до відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як відзначав П. Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило по єдиній соціологічній схемі – адже ці процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний, а також феодальний або державний: «Перший шлях виявився фактично тупиковим, поскільки обумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст являлися природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також – культова. Для землеробської округи давньоруське міс-

⁸ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 188.

то – це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилося»⁹.

На думку згаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільськогосподарською округою обумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, які у цілому були для тих часів розвинуті, не становили основу їх розвитку – адже додатковий продукт цих галузей був порівняно незначним у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Тож місто в першу чергу росло за рахунок додаткового продукту, що утворювався у сільськогосподарському секторі економіки країни, на який воно мало право внаслідок значної концентрації у ньому соціальних прошарків вищого рівня, які володіли землею.

До щойно наведених роздумів про специфіку східноєвропейських урбанізаційних центрів слід додати ще одну точку зору: «У них концентрувалася військово-родова, яка перетворювалася у феодальну, знать навколишніх територій, котру обслуговували купці і ремісники. Ріст та значення давньоруських міст багато у чому залежали від розмірів і заселеності їх округи – волості, тобто від можливості отримати від сільського господарства більше сировини, продуктів харчування і промислів. Загальним і головним для усіх варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податків, судових стягнень, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся й перероблявся додатковий продукт»¹⁰.

Тобто, на відміну від пануючого на протязі багатьох радянських десятиліть розуміння середньовічного міста як виключно центру ремесла і торгівлі, маємо нову сучасну характеристику його як явища цивілізаційного рівня розвитку суспільства, у тому числі і відносно до його давньоруської моделі. Таке нове трактування більш рельєфно і зрозуміло розкриває зміст взаємовідносин жителів тогочасних міст і сіл, де й проживала основна маса населення усієї феодальної епохи.

Проведені останнім часом широкі дослідження селищ за межами, власне, міської округи столиць окремих земель – зокрема, Чернігова (в басейні р. Снов) – дозволяють ставити питання про критерії виділення «міської зони», тобто його округи, засновуючись на археологічних матеріалах. Так, на селищі біля с. Автуничі вдалося виділити велику групу виробів (кераміка, залізні предмети), які, відповідаючи загальному рівню розвитку ремесла на Русі, все ж відрізнялися деяким примітивізмом й наслідуванням стилю виробів з міст. Такі відмінності зовсім не фіксуються під час вивчення знахідок на поселеннях (укріплених і неукріплених) безпосередньої чернігівської округи. Але практично усі такі відмінності можна фіксувати лише під час проведення широкомасштабних польових робіт. Традиційна обробка і опис матеріалів розвідкових робіт (знахідки на сучасній поверхні й шурфування) не дозволяють отримати нову інформацію

---

⁹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1989. С. 233.

¹⁰ Куза А.В. Малые города Древней Руси. Москва, 1989. С. 162.

у вказаному напрямі. З іншого боку, проведення археологічних розкопок на широких площах вкрай необхідне в охоронних цілях, оскільки сучасні агротехнічні механізми особливо інтенсивно знищують незначні за товщиною прошарки культурного шару на них.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали найбільш могутні феодалі конкретного мікрорегіону чи більш обширних територій (в столиці та її околицях в першу чергу мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що собою являв ординарний східноєвропейський феодальний замок, ще до кінця не вирішене. Все ж таки накопичені археологічні матеріали дозволяють у загальних рисах охарактеризувати даний тип поселень. Соціологічно замок – це феодальне поселення його власника (іншими словами – резиденція), яке, як правило, було укріплене і становило центр вотчинного володіння. Розумінню замка (від польського «zamek») у давньоруських літописах частково відповідали терміни «градъ» та «дворъ». До характерних рис планування таких населених пунктів, що були розраховані на проживання самого феодала, його слуг, представників вотчинної адміністрації, військових дружинників, а також населення, яке обробляло землі місцевого володаря й постійно знаходилося при феодальному дворі, звичайно відносять житла самого феодала та його безпосереднього оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа східноєвропейського замку не перевищувала 1 га.

Такими параметрами він відрізнявся від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, котрі визначаються, як мінімум, у 2–2,5 га. Самі ж замки були пристосовані для захисту відносно незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналогії і у Західній Європі: там гарнізон крупного укріпленого центру складав близько 100 чоловік, а замки середньої величини мали лише 25–50 воїнів. І останнє: зазвичай укріплена частина замку мала лише одну укріплену площадку, а площа навіть найменшого міста – не менше двох. Біля кожного із них знаходилося по кілька відкритих поселень. Вірогідно, якраз там проживали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура «гнізда» – протоагломерації поселень (укріплених та неукріплених), мабуть, археологічно відображає феодальну вотчину, детально не описану в писемних джерелах.

На багатьох замкових площадках давньоруських часів не було виявлено постійних, стаціонарних жител самих феодалів. Особливо це стосується найзначніших за розмірами, котрі, як правило, належали найбільш авторитетним й економічно могутнім місцевим магнатам. Цей, на перший погляд, парадоксальний факт пояснюється вищенаведеною характеристикою східноєвропейського міста як колективного замку великих феодалів округи. Урбаністичний центр насамперед виступав центром сільськогосподарської округи. Тому із підвищенням соціального статусу конкретного представника феодальної страти (або по-старому класу) він волів більше перебувати в місті, де й контролювати реальну життєву ситуацію, в першу чергу пов'язану із вірогідною зміною князя та його оточення,

а не постійно й відносно спокійно проживати у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його сільська адміністрація.

Вище вже згадувалося про певні аналогії між феодальними суспільствами Русі ті Візантії в розглянутий період їх історії. У зв'язку з цим тут доцільно навести одне спостереження, зроблене відомим спеціалістом із даної проблематики Г.Г. Літавріним: «Характерною особливістю Візантії, як і інших балканських країн, була відсутність феодальних замків у прямому значенні слова. Вотчини мали укріплення, існували й башти-сховища, котрі охоронялися, але, як правило самі володарі, за виключенням часу сезонних робіт, проживали в містах, де вони мали цілі садиби»¹¹.

Та основна маса населення феодальної доби проживала не в містах чи замках, а у ординарних сільських поселеннях. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 % людей існувало за рахунок обробітку землі¹². Селянство у широкому значенні включало в себе всіх дрібних сільських виробників, які вели індивідуальне господарство власними силами й засобами виробництва і для яких трудова діяльність становила найважливішу функцію. Саме внаслідок праці селян розвивалося сільське господарство – вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку землі (рала, плуга тощо), вивели нові сорти зернових та технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивалися різноманітні ремесла (всього їх нараховувалося близько шести десятків), що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село досить фрагментарно згадується вже в перших договорах Русі із візантійцями, у «Повісті минулих літ» під час опису життя східних слов'ян, а також у «Руській Правді». Тому основну нову й різноманітну інформацію надають археологічні матеріали, які дозволяють вести мову про те, що формування давньоруської поселенської структури простежується вже в IX–X ст., тобто в часи становлення самої держави. Часто нові селища виникають на більш ранніх локаціях. Вже у X–XI ст. починається виділення садиб на селі, що в XII ст. набуває поширення на всій території південноруських земель і вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоча у деяких випадках велика сім'я (теж із об'єктивних причин) продовжує існувати. Тенденція розвитку приватної власності фіксується і появою таких нововведень, як замки і ключі, – тобто власність починає оберігатися від посторонніх зазіхань. Ще один цікавий факт: протягом багатьох десятиліть припинення життя на чисельних сільських поселеннях у XIII ст. пояснювалося виключно негативним впливом монголо-татарської присутності у 40-х роках цього ж століття (навіть там, де завойовників не було).

---

¹¹ Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2000. С. 22–37; Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. Москва, 1985. С. 119.

¹² Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. Москва, 1986. С. 60.

Однак виявилось, що на цей процес впливав і екологічний фактор: внаслідок виснаження ґрунту жителі багатьох сіл просто вимушені були переселятися на нові площі.

Нині можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський час, про певну спеціалізацію та специфічні господарські можливості жителів окремих відкритих поселень в залежності від зони їхнього розташування, про достатньо високий рівень розвитку сільського ремесла, котре в багатьох вимірах не поступалося міському, про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас (в першу чергу про так зване «двовір'я» – синкретизм язичницьких та християнських уявлень про оточуючий людину світ). Яскравим прикладом його матеріального проявлення є кургани – земляні насипи початку II тис. н. е. (тобто після прийняття православ'я) відносно невеликих розмірів (символ язичницьких вірувань), але у яких покійник був похований у могильниій ямі (один із символів християнства).

При характеристиці типів поселенських структур в часи функціонування першої східнослов'янської держави слід зупинитися ще на одній групі археологічних пам'яток, котрі на півдні датуються лише першими століттями існування Київської Русі. Мова піде про так звані погости (від слова «гость» – купець), щодо яких до цих пір у повній мірі питання ще не вирішене. Різні погляди на специфіку їх функціонування (адміністративно-фінансові осередки, торговельні факторії, центри громад і округів), датування, еволюцію у часі та їхнє географічне розташування змушують знову повернутися до цієї форми поселень. Важливим моментом у вивченні даного питання є віднесення до погостів певних археологічних пам'яток, котрі склалися із городищ невеликих розмірів, обширних неукріплених посадів та значних курганных могильників (зокрема, подібних вікам Північної Європи).

Саму появу погостів дослідники пов'язували із діяльністю великих князів київських у місцевостях, котрі як входили, так і не входили у зону регулярного полюддя (процесу збору данини), де володарі територій пробували встановити свій постійний контроль. За даними писемних джерел (зокрема, трактату візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», написаного у середині X ст.) дослідники прийшли до висновку про поступове формування системи «верв – погост – волость». Надалі вона була піддана певній трансформації: на півночі Русі середня ланка отримує «друге дихання», у той час як на півдні погости припиняють своє існування взагалі¹³.

Без жодного сумніву, праві ті дослідники, хто пояснює такі зміни географічною специфікою регіонів. На обширних просторах Східної Європи ґрунтово-кліматичні умови та інші природні фактори істотно впливали на саму систему розселення і, зокрема, на рівень щільності населення, з якого знімалися феодалні податі. Південна і Північна Русь («Внутрішня» та «Зовнішня» за тим же Костянтином Багрянородним) у цьому відношенні значно відрізнялися між собою, що й привело до змін у соціально-економічній сфері: кількості додаткового

¹³ Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Москва, 2002. С. 67–68.

продукту, котрий відчужувався у неекономічний спосіб від конкретних груп сільського людю або громад на півдні, було достатньо для передавання безпосередньо представнику феодального прошарку суспільства, в обхід такої поселенської ланки, як погост. На півночі він виявився об'єктивно необхідним не лише у домонгольські часи (до середини XIII ст.), але й пізніше. Такий стан був пов'язаний із більш «розрідженим» розселенням у цій зоні Східної Європи.

Такі дві моделі розвитку знайшли відображення, своєю чергою, у самому характері окремих груп самих населених пунктів. В даний час достатньо аргументовано обґрунтовується теза про східноєвропейське місто як про центр сільсько-господарської округи (про що вже мова йшла вище). Наступним елементом такої поселенської ієрархії були феодальні замки. А вже далі за своїм значенням знаходилося князівське село (на півночі спочатку погост, а вже потім село). Але основу такої «піраміди» все ж становила верв-община, яка у багатьох випадках складалася із кількох відкритих поселень, де й проживала основна маса тогочасного людю. В ранній період історії Русі функції центральних пунктів протоагломерації – верви та погосту – співпадали.

Закінчуючи короткий розгляд даної досить важливої історичної проблеми, слід вказати на те, що звернення до матеріалів відкритих поселень не є оригінальним відкриттям. Адже у багатьох країнах Європи вже багато десятиліть тому почала створюватися концепція так званої «археології поселень», суть якої можна означити як визнання величезної ролі вивчення давніх поселень для реконструкції соціально-економічних інститутів, які залишило тогочасне суспільство. Як підкреслював свого часу Г.Р. Уїллі, «поселення являють собою більш пряме відображення соціальної та економічної діяльності стародавньої людини, ніж більшість інших аспектів культури, доступних археологу»¹⁴.

Він також визначає вищезгаданий термін як «спосіб, котрим людина розміщує себе у оточуючій місцевості. Це відноситься до жител, їх місцезнаходження й характеру та розташування інших споруд, пов'язаних із проживанням громадян. Поселення відображають природне середовище, рівень технології, на котрому діють їх будівничі та різні інститути соціальної взаємодії і впливу для встановлення контролю у справі стабільності даної культури»¹⁵.

У нашому конкретному випадку, ведучи мову про «розвиток» (звичайно, умовний) селищ у часі і просторі, слід відзначити, що формування давньоруської поселенської структури простежується наприкінці IX – на початку X ст. Окремі пункти та їх скупчення концентруються у цей час в місцевостях із розвиненою гідрологічною сіткою, де річки створюють природні вісі регіонального членування. В XI–XII ст. загальна кількість поселень збільшується, що було пов'язано із освоєнням нових земель та зростанням кількості населення. Тенденція до зростання населених пунктів та їх розміщення у нових топографічних умовах

---

¹⁴ Проблемы изучения древних поселений в археологии (сициологический аспект). Москва, 1990. С. 4.

¹⁵ Там же. С. 5.

в період феодальної роздробленості XII–XIII ст. дає підстави вказувати на те, що починає формуватися нова система заселення. Ситуація різко змінюється у XIII ст., коли на значній частині відкритих археологічно поселень життя припиняється, а потім вже відновлюється на іншому місці. Такий стан пов'язується із появою військ хана Батия та виробленням ресурсних зон на старих місцях розселення. Але ситуація не була характерною виключно для південноруських земель – вона прослідковується і у більш північних районах Східної Європи у цей час, а у різні історичні періоди і в інших зонах ойкумени (система «Flight to hills»).

Наприкінці XI – на початку XII ст. на зміну єдиному стилю житлобудування приходить велика їх різноманітність: поруч із напівземлянками з'являються будівлі на житлових та господарчих підлітах, а також дво- та трьохкамерні. Тож будівельна справа на селі, як і у місті, не була примітивною та однобічною.

На відносно високому рівні розвитку знаходилося й тогочасне сільське господарство: землеробство, скотарство і промисли (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво, лісопереробний тощо). Дана структура сформувалася на основі досягнень попередніх часів, а свій подальший розвиток основувала на регіональній специфіці, головним в якій було природно-кліматичне середовище. Адже, поза загальним розмежуванням усієї території країни на лісову та лісостепову смуги, існували також відмінності мірорегіонального членування, ландшафту, ґрунтів, флори і фауни. Крім того, слідом за А. Чаяновим, організацію сільського господарства треба розглядати як систему «трудового сімейного господарства, у якому сім'я в результаті затрати рівної праці отримує єдиний трудовий продукт й співставляє свої зусилля із отриманим матеріальним результатом»¹⁶.

Нині вже більш детально можна ставити питання про відносини й удільну вагу малих та великих сімей у середньовічну епоху. За певних економічних умов у конкретних мікрорегіонах основна «течія» в цьому процесі – масове виділення малих сімей із великих родин – могла «розвернутися» у зворотньому напрямі. До того ж (на чому наголосимо ще раз) у давньоруський час між містом і селом в багатьох сферах існували паритетні відносини¹⁷. Без жодного сумніву, подальші широкомасштабні дослідження у цьому напрямі досить перспективні, але нині вельми проблематичні через недостатнє фінансування вітчизняної історичної науки у цілому, і археології зокрема.

Та все ж можемо певною мірою намітити загальний напрям вивчення поселенських структур не лише за часів Київської Русі, але й подальших хронологічних періодів. Звичайно, у нові часи виникали й нові проблеми. Втім, також слід констатувати і певні паралелі у взаємовідносинах основних груп автохтонів – жителів міст і сіл – у структурах феодального суспільства загалом в межах аграрних світів як Русі, так і України, на які слід звернути увагу при подальшому вивченні різних періодів вітчизняної історії спеціалістами різних наукових напрямів.

¹⁶ Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Москва, 1989. С. 202.

¹⁷ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). Київ, 2002. С. 192–198, 208–209.

Петр ЛЫСЕНКО

**ТУРОВСКОЕ КНЯЖЕСТВО
ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОГО
КНЯЗЯ КИЕВСКОГО
ВЛАДИМИРА МОНОМАХА**

В истории Туровской земли и Туровского княжества начало XII в. характеризуется резким снижением его статуса в системе древнерусских княжеств Киевской Руси. В предшествующие столетия это княжество по своему социальному уровню занимало высокое место, что подтверждается динамикой его развития в составе Великого княжества Киевского. Туровское княжество сложилось на территории расселения дреговичей – одного из наиболее развитых восточнославянских племен, имевших свое «княжение» еще до вхождения в состав Киевской Руси. «Княжение» дреговичей упоминается летописцем в недатированной части «Повести временных лет» на третьем месте после полян и древлян и раньше, чем у новгородских словен и полоцких кривичей¹. В летописи расселение дреговичей упоминается в слишком общей форме – «... а друзии седоша межи Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи»². По уточненным археологическим данным, основанным на распространении этнически определяющих предметов (ажурные крупнозерненные бусы), ареал расселения дреговичей распространяется от Днепра на востоке и до Западного Буга на западе (Дрогичин Надбужный), от правобережья Припяти (Ровно – Луцк) на юге, до линии Гродно – Логойск – Борисов на севере. Это самая крупная восточнославянская этническая группа на территории современной Беларуси³. Наиболее древним и, очевидно, стольным центром княжения дреговичей был г. Туров, известный по летописным сообщениям с 980 г.⁴

Княжение дреговичей позже других восточнославянских племен, расселявшихся на территории современной Беларуси, вошло в состав Киевской Руси. Радимичи попали в данную зависимость от Киева при Олеге в 885 г.⁵ В походе

---

¹ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. (текст и перевод). Москва; Ленинград, 1950. Ч. I. С. 13.

² Там же. С. 11.

³ Лысенко П.Ф. Дреговичи. Минск, 1991. С. 97–101.

⁴ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. Ч. I. С. 54.

⁵ Там же. С. 21.

Олега на Константинополь в 907 г. также участвовали кривичи⁶. Дреговичи, как данники Киевского княжества, впервые упоминаются лишь в 949 г. Константином Багрянородным⁷.

Очевидно, в это время они находились на стадии разложения первобытно-общинного строя и имели племенных князей из своей родоплеменной верхушки, возможно, наследственных. Раннее существование собственного «княжения» у дреговичей и относительно позднее включение их в состав Киевского государства свидетельствуют об их вхождении в число наиболее развитых восточнославянских племен. Великая административная реформа 988 г., предпринятая великим князем киевским Владимиром Святославичем с целью укрепления центральной государственной власти киевского государства, отменила в этнических племенных княжениях местную родоплеменную княжескую власть и заменила ее назначенными из Киева сыновьями великого князя киевского.

У Владимира Святославича, великого князя киевского, было 12 сыновей: Вышеслав, Изяслав, Святополк, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Глеб, Станислав, Позвизд, Судислав⁸. На замену племенных князей из местной родоплеменной верхушки он направил своих сыновей, используя принцип старейшинства. В наиболее важное, развитое и значительное княжество в Новгороде Великом он направил своего старшего сына Вышеслава. Во второе по значению Полоцкое княжество он направил второго по возрасту сына Изяслава. Третий по старшинству сын Святополк был назначен князем Туровского княжества. Четвертый сын Владимира Ярослав был направлен в Ростов. Сыновья Владимира Борис и Глеб были назначены в Ростов (после смерти Вышеслава в 1010 г. и перевода Ярослава в Новгород) и в Муром. Сын Владимира Святослав получил княжение в земле древлян, Вячеслав – во Владимире Волынском, а Мстислав – в отдаленной Тмуторокани⁹. Выделение Туровского княжества третьему по старшинству сыну Владимира Святополку подчеркивает важность и значение его в системе древних княжеств в конце X – начале XI вв.

Значение Туровского княжества в середине XI в. отчетливо видно во время второго раздела княжеств – земель Киевского княжества в наследовании Ярослава Владимировича (Мудрого). Ярослав Владимирович, победив в борьбе 1015–1019 гг. своего старшего брата Святополка и получив после смерти в 1036 г. другого брата Мстислава левобережную часть Киевского княжества, вновь объединил в своих руках земли всех восточнославянских княжеств. Умирая в 1054 г., он вновь разделил между своими сыновьями обширные владения всего Великого княжества Киевского. По завещанию великого князя накануне смерти все земли

---

⁶ Там же. С. 23.

⁷ Латышев В.В. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. Вып. I: Константин Багрянородный. Москва, 1934. С. 10.

⁸ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. Ч. I. С. 83.

⁹ Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 105–106.

княжества были разделены между его сыновьями Изяславом, Святославом, Всеволодом, Игорем и Вячеславом. Старший сын Ярослава, новгородский князь Владимир, умер в 1052 г. Согласно летописи: «Се же поручаю в собе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будете в мене место; а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимирь, а Вячеславу Смоленск. И тако раздели им грады, заповедав им не преступати предела братия»¹⁰.

Убедительным доказательством высокого значения Туровского княжества в общей системе древнерусских княжеств в XI в. в составе Киевской Руси являются: 1) **выделение** Туровского княжества старшим сыновьям великого киевского князя при разделах Великого княжества Киевского; 2) **частый переход** туровских князей на киевский великокняжеский престол в XI в., что создает иллюзию единства Киевского и Туровского княжеств в форме вхождения Туровского княжества в Киевское; 3) **формирование династической линии** Изяславичей на туровском престоле в XI в.; 4) **легитимность** занятия туровского и киевского великокняжеского престола представителями династии туровских князей; 5) **частота упоминания** летописцами значащими титулами туровских князей.

Выделение Туровского княжества старшим сыновьям при разделах Великого княжества Киевского

При первом разделе Великого княжества Киевского в 988 г. во время проведения административной реформы в 988 г. великим киевским князем Владимиром Святославовичем, как упоминалось, Туровское княжество было выделено третьему сыну Владимира Святославича Святополку. Выше его оказались только Новгородское княжество, выделенное старшему сыну Владимира Святославовича Вышеславу, и Полоцкое княжество, выделенное второму по старшинству сыну Изяславу.

При втором разделе Великого княжества Киевского в 1054 г. великим князем киевским Ярославом Владимировичем (Мудрым) Туровское княжество получил старший из живущих сын его Изяслав Ярославич. Самый старший сын Ярослава Владимир умер в 1052 г. Средний его сын Святослав получил Черниговское княжество, младшие сыновья получили: Всеволод – Переяславское княжество, Игорь – Владимирское княжество, Вячеслав – Смоленское княжество: «...се же поручаю в собе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будете в мене место; а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимир, а Вячеславу Смоленск. И тако раздели им грады, заповедав им не преступати предела братия»¹¹.

При третьем разделе Великого княжества Киевского в 1125 г. после смерти Владимира Всеволодовича Мономаха Туровское княжество получил его третий сын – Вячеслав Владимирович.

¹⁰ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. Ч. I. С. 108.

¹¹ Там же. С. 108.

Выделение Туровского княжества при всех трех разделах Великого княжества Киевского старшим сыновьям великого князя киевского (не ниже третьего сына) свидетельствует о высоком месте Туровского княжества в системе княжеств Киевской Руси в XI–XII вв.

Переход туровских князей на великокняжеский киевский престол

Первый переход туровского князя Святополка Владимировича на киевский великокняжеский престол зафиксирован летописью в 1015 г. 15 июля того года в Киеве, во время подготовки похода на своего сына – новгородского князя Ярослава, отказавшегося платить дань стольному граду, умер великий князь киевский Владимир Святославич. К этому времени старшим по возрасту остался его третий сын, туровский князь (с 988 г.) Святополк Владимирович. Его старшие братья к этому времени умерли – новгородский князь Вышеслав в 1010 г. и полоцкий князь Изяслав в 1001 г. Будучи старшим из оставшихся в живых сыновей на момент смерти отца, его третий сын, туровский князь Святополк Владимирович, по праву старшего унаследовал отцовский великокняжеский престол, т. е. совершенно легитимно.

Второй переход туровского князя Изяслава Ярославича на киевский великокняжеский престол произошел при втором разделе объединенных в одних руках древнерусских земель в княжение великого князя киевского Ярослава Владимировича. В 1054 г., накануне своей смерти, он в завещании своим преемником на киевском великокняжеском престоле назначил своего старшего из оставшихся в живых сыновей – туровского князя Изяслава Ярославича (старший по рождению его сын, новгородский князь Владимир умер в 1052 г.)¹². Изяслав Ярославич занял киевский великокняжеский престол вдвойне легитимно – по старшинству, и по завещанию своего отца, великого князя киевского Ярослава Владимировича.

Третий переход туровского князя Святополка Изяславича (1087–1113 гг.) на киевский великокняжеский престол произошел в 1093 г. В этом году в Киеве умер 13 апреля великий князь киевский Всеволод Ярославич, младший из сыновей Ярослава Мудрого. В потомстве последнего не осталось больше в живых его прямых наследников – сыновей, т. е. первого поколения Ярославичей. Наследование киевского великокняжеского престола должно было перейти ко второму поколению Ярославичей – его внукам. И здесь вновь сыграл свою роль закон преимущественного права на наследование – первостепенности по старшинству. Правовое значение этого закона признавалось в древнеруском обществе на протяжении столетий. Признал его и прямой наследник Всеволода Ярославича – его сын Владимир Всеволодович Мономах. Летопись свидетельствует: «Володимер нача размышляти, река: «Аще сяду на столе отца своего, то имам рать с Святополком взятии, яко есть стол преже отца его был. И тако размыслив посла по Святополку Турову, а сам иде Чернигову»¹³. 24 апреля 1093 г. Святополк прибыл

---

¹² Там же.

¹³ Там же. С. 143.

в Киев. Это был третий в XI в. переход туровского князя на киевский великокняжеский престол.

В XII в. продолжается традиция уважительного отношения к Туровскому княжеству и признания его высокого значения в системе древнерусских княжеств, как и признания прав туровских князей на занятие киевского великокняжеского престола. В сознании современников и в юридической практике утвердилось представление о необходимости владения Туровским княжеством как непременном условии перехода на киевский великокняжеский престол. Это давало основание ужесточить борьбу за владение туровским престолом.

16 апреля 1113 г. в Киеве умер великий князь киевский Святополк Изяславич (1093–1113 гг.), он же бывший легитимным туровским князем (1088–1113 гг.). Его сын и наследник Ярослав Святополчич был в это время владимирским князем (с 1097 г.)¹⁴.

После Святополка Изяславича великим князем киевским стал его двоюродный брат Владимир Всеволодович Мономах. Однако он отказался передать Туровское княжество его династическому наследнику – сыну Святополка Ярославу. Очевидно, Владимир Мономах в Ярославе Святополчиче, потомке старшей династической линии Изяславичей в потомстве Ярослава, видел опасного соперника, которому владение Туровским княжеством придавало дополнительные аргументы в претензиях на киевский великокняжеский престол. Ярослав Святополчич, сознавая роль и значение наследственного династического владения Туровским княжеством как стартовым плацдармом в последующих претензиях на киевский престол, решил силой добиваться реализации своих прав. В 1117 г. настойчивость Ярослава привела к карательной военной экспедиции, и Ярослав был лишен владимирского стола. В 1223 г. он при поддержке венгров, поляков и чехов с большой военной силой вернулся и осадил Владимир. Международная поддержка подтверждала обоснованность претензий Ярослава Святополчича к Владимиру Мономаху. Однако он погиб при объезде осажденного Владимира.

Тем не менее, права владельцев Туровского княжества на киевский великокняжеский престол продолжали признаваться юридически обоснованными. Это дало право Вячеславу Владимировичу в 1139 г. после смерти старшего брата Ярополка занять киевский великокняжеский престол, и впоследствии, по приглашению великого князя киевского Изяслава Мстиславича, с 1150 по 1154 гг. в очередной раз занимать его.

На основании приведенных сообщений можно сделать вывод, что туровские князья, происходившие от старших сыновей великих киевских князей (Святополк Владимирович, Изяслав Ярославич, Святополк Изяславич, Вячеслав Владимирович), легитимно занимали киевский великокняжеский престол длительное время. Это порождало иллюзию единства Туровского и Киевского великих княжеств.

¹⁴ Там же. С. 180.

Формирование династической линии Изяславичей на туровском престоле

Формирование княжеских династических линий в отдельных восточнославянских княжествах началось с великой административной реформы в Великом княжестве Киевском, его первого раздела и выделения отдельных восточнославянских этнических княжений в качестве удельных княжеств сыновьям великого князя киевского Владимира Святославича. Целью этого мероприятия было укрепление центральной государственной власти в Великом княжестве Киевском. В предшествующие годы, с целью сплочения различных восточнославянских племен, Владимиром Святославичем и его мудрыми советниками в 982 г. была проведена попытка введения единой идеологии для восточных славян созданием унифицированного пантеона восточнославянских языческих святых в Киеве: «...кумиры Перуна, ... и Хорса, и Дажьбога, и Стрибога, и Семаргла, и Мокошь...»¹⁵. Остатки подобного капища были выявлены и в Турове на окольном городе в 1993 г.¹⁶

Однако для укрепления на Руси центральной государственной власти оказалось недостаточным создания единого пантеона языческих богов, а потому было организовано введение христианской религии по византийскому образцу, освящающей единую центральную власть главы государства «от Бога». Это служило дополнительным средством сплочения разноплеменного восточнославянского Киевского государства, в котором местная власть племенных княжений заменялась властью сыновей великого князя киевского, что должно было обеспечивать более надежную связь с Киевом и более послушное выполнение требований великого князя киевского. При реализации этой реформы в 988 г. в отдельные восточнославянские племена направлялись сыновья великого князя киевского, руководствуясь при этом назначением в наиболее важные племенные княжения старших из них по возрасту. В наиболее развитое Новгородское княжество был назначен князем старший сын Владимира Вышеслав, во второе по значению Полоцкое княжество был направлен князем его второй сын Изяслав, в третье по значению Туровское княжество был направлен его третий сын Святополк, в четвертое – в Ростов – Ярослав и т. д.¹⁷ Эти направленные Владимиром сыновья и должны были стать родоначальниками отдельных местных династических ветвей общей наследственной линии Рюриковичей. Туровский князь Святополк Владимирович был первым исторически достоверным князем Туровского княжества (с 988 г.).

Сильная центральная власть великого киевского князя Владимира Святославича в конце X – начале XI вв. обеспечивала предусмотренные административной реформой 988 г. результаты. Однако уже в начале XI в. в Киевском государстве начали проявляться местные отцентристские тенденции. Туровский князь

---

¹⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 67.

¹⁶ Лысенко П.Ф. Древний Туров. Минск, 2004. С. 98–101.

¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 105.

Святополк был обвинен в участии в заговоре, организованном его женой, дочерью польского князя Болеслава Храброго, и ее духовником епископом Рейенберном. Новгородский князь Ярослав Владимирович отказался платить Киеву «новгородские гривны». Как упоминалось, во время подготовки карательного похода на новгородских бунтовщиков Владимир Святославич умер. Его смерть развязала сдерживаемые разногласия среди его сыновей, происходивших от разных жен. В этой борьбе погибли его сыновья Борис и Глеб и древлянский князь Святослав. Туровский князь Святополк, занявший киевский великокняжеский престол после смерти Владимира Святославича по легитимному праву старшего из здравствующих сыновей, стал преследоваться младшим братом, новгородским князем Ярославом, в нарушение легитимного преимущественного права старшего брата. Борьба за киевский престол братьев Святополка и Ярослава продолжалась с переменным успехом с 1015 г. по 1019 г. В 1019 г. Ярослав в битве на р. Альте под Переяславом Руским одержал решительную победу, а Святополк бежал в Польшу к своему тестю Болеславу Храброму и погиб во время бегства, «межи ляхи и чаху».

После гибели Святополка и смерти другого брата Мстислава в 1036 г. Ярослав оказался единовластным владыкой Киевского великого княжества. По этой причине процесс формирования отдельных династических линий после первого раздела Киевской Руси (988 г.) не состоялся. Он был реализован только в Полоцком княжестве, князья которого не могли участвовать в борьбе за киевский великокняжеский престол, поскольку их князь Изяслав (с 988 г.) умер в 1001 г., не побывав на киевском столе, что лишало в дальнейшем притязаний на него его потомков.

В Туровском княжестве местная династическая линия начала складываться после второго раздела территории Великого княжества Киевского в 1054 г. по завещанию Ярослава Владимировича. По этому завещанию Туровское княжество было отдано старшему сыну Ярослава Владимировича – Изяславу Ярославичу (1024–1078 гг.).

Изяслав Ярославич и был основателем династии туровских князей. В сообщении летописи о болезни Ярослава Владимировича в феврале 1054 г. содержится упоминание «Изяславу тогда в Турове князящю», из которого следует, что Туровское княжество Изяслав получил еще до смерти Ярослава, очевидно, по его распоряжению, т. е. легитимным путем. После смерти Ярослава по его завещанию Изяслав занял киевский великокняжеский престол. Как киевский великий князь и князь Туровского княжества, Изяслав прожил бурную и богатую событиями жизнь. Успешные военные походы и поражения, измены и изгнания из Киева, возвращения на высокие престолы и борьба с отступниками и противниками сопутствовали во все годы его правлению. Окончил он свою жизнь на бранном поле, на Нежатиной ниве, 3 октября 1078 г., защищая интересы своего младшего брата, переяславского князя Всеволода Ярославича. Летописец оставил краткую его характеристику в похвальной посмертной записи: «...бе же Изяслав муж взором красен (красив), телом великом, незлобив нравом, кривды ненавида,

любя правду, клюк же (хитрость, коварство) в нем не бе, ни льсти, но прост умом, не воздая злом за зло...»¹⁸. После его смерти остались два сына – Ярополк Изяславич, князь Владимирский, и Святополк Изяславич – князь Новгорода Великого.

Прямым наследником на туровском престоле после смерти Изяслава Ярославича стал его старший сын Ярополк Изяславич, князь вышегородский, владимиро-волинский, туровский, внук великого князя киевского Ярослава Владимировича.

Тогда же великим князем киевским стал младший брат Изяслава Всеволод Ярославич. В соответствии с завещанием Ярослава Владимировича о выделении Туровского княжества его старшему сыну Изяславу Ярославичу новый киевский великий князь Всеволод Ярославич «посади сына своего Владимира в Чернигове, а Ярополка (Изяславича. – П. Л.) Володимере (Волинском. – П. Л.), придав ему Туров...»¹⁹. Это была наследственная передача отеческих владений («отчины»), свидетельствовавшая о создании династической княжеской наследственной линии.

В борьбе за Владимиро-Волинское княжество Ярополк Изяславич погиб 22 ноября 1087 г., пронзенный на санях убийцей Нерядцем, подосланным Рюриком, князем перемышльским²⁰.

После гибели Ярополка Изяславича, князя владимиро-волинского и туровского, на туровский престол пришел его младший брат, новгородский князь Святополк Изяславич. Туровское княжество – это владение его отца Изяслава Ярославича, князя туровского и великого князя киевского. Как сын туровского великого князя Изяслава Ярославича, Святополк Изяславич имел легитимное наследственное право на туровское княжение и киевский великокняжеский престол. Преимущественное право на эти княжеские столы ему давали принадлежность к старшей Изяславовой линии Ярославичей и владение Туровским княжеством, с которого преимущественно переходили на великокиевское княжение его предшественники. В этой связи Святополк Изяславич предпочел Туровское княжество Новгородскому княжеству. На туровский престол Святополк Изяславич пришел как на свое наследственное династическое легитимное владение, которое принадлежало его отцу Изяславу (по завещанию Ярослава Владимировича).

Старший сын Изяслава Ярославича, первый наследник Туровского княжества Ярополк Изяславич трагически погиб в ноябре 1087 г. После его гибели Туровское княжество отошло к его брату Святополку Изяславичу как семейное достояние – «отчина». Ипатьевская летопись свидетельствует: «...тем же лете иде Святополк из Новгорода Турову на княжение...» [2, стб. 199]. Правда, Лаврентьевская летопись приводит другую редакцию этого сообщения: «Того же лета иде Святополк из Новгорода к Турову жити»²¹. Однако, несомненно, следует отдать должное достоверности Ипатьевской летописи. Святополк приехал в Ту-

---

¹⁸ Там же. Стб. 193.

¹⁹ Там же. Стб. 195.

²⁰ Там же. Стб. 197.

²¹ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. Ч. I. С. 137.

ров как наследственный князь Туровского княжества, имеющий наследственное право на него и законное преимущественное право на киевский великокняжеский престол после своего дяди, великого князя киевского Всеволода Ярославича (младшего брата его отца Изяслава Ярославича). Эти преимущественные права Святополка Изяславича были легитимны и общепризнаны, что и нашло свое отражение в высказывании Владимира Мономаха после смерти его отца, великого князя киевского Всеволода Ярославича 13 апреля 1093 г.: «Володимер нача размышляти, река: «Аще сяду на столе отца своего (т.е. великокняжеском киевском престоле. – П. Л.), то имам рать с Святополком взяти, яко есть стол прежде отца его был. И размыслив посла по Святополку Турову, а сам иде Чернигову»²². 4 апреля 1093 г. Святополк приехал в Киев и взошел на престол великого князя киевского. Святополк Изяславич – третий представитель династической линии Изяславичей на туровском престоле. Три представителя династии Изяславичей занимали трон Туровского княжества на протяжении шестидесяти одного года – с 1052 по 1113 г.

Четвертый представитель династической линии Изяславичей – Ярослав Святополчич – легитимный наследственный претендент, как сын туровского князя Святополка Изяславича, на туровский престол и на киевский великокняжеский престол, как сын великого князя Святополка, происходящего из старейшей династической линии наследников – Ярославичей. Новый великий князь киевский Владимир Мономах, вопреки завещанию Ярослава Владимировича Мудрого 1054 г. и постановлению Любечского съезда князей 1097 г. о сохранении границ и наследования вотчин, вопреки крестному целованию на этом съезде и традиционному обычаю преимущественного права по старшинству, отказался закрепить Туровское княжество за сыном туровского князя Святополка Ярославом Святополчичем. Ярослав Святополчич, законный династический претендент Туровского княжества и законный претендент на Великое княжество киевское, незаконным самовластием Владимира Мономаха лишенный своих прав, не примирился с этим. Все это вызвало обострение отношений между ними, и в 1117 г. Владимир Мономах организовал коалиционный поход на Ярослава, осадил Владимир на 60 дней и заставил покориться владимирского князя. Лишив Ярослава княжения, он послал во Владимир княжить своего сына Романа, а позже сына Андрея. Лишенный княжества Ярослав бежал в 1118 г. из Владимира и с помощью поляков безуспешно пытался взять Червень в 1121 г. В 1123 г. Ярослав Святополчич с помощью венгров, поляков, чехов и волынских князей Володаря и Василька Ростиславичей осадил город Владимир, но был тяжело ранен при объезде города и умер.

В попытке Ярослава Святополчича следует, прежде всего, обратить внимание на упорное и настойчивое стремление отстоять свои наследственные легитимные владения и права. Эти права были основаны на завещании Ярослава Мудрого 1054 г. и постановлениях Любечского съезда князей в 1097 г., скрепленных крестным целованием. Претензии Ярослава Святополчича были убедитель-

²² Там же. С. 143.

но обоснованными и признавались рускими князьями и зарубежными государствами, что находило свое выражение в присылке военных отрядов из Венгрии, Польши, Чехии в его поддержку в 1117 и 1123 гг. К тому же и сам Владимир Мономах признавал преимущественные права на киевский великокняжеский престол старшей Изяславовой линии среди Ярославичей после смерти его отца, великого киевского князя Всеволода Ярославича в 1093 г. Но спустя двадцать лет, в 1113 г., став великим князем киевским после смерти своего предшественника Святослава Изяславича, он резко изменил свое отношение к Туровскому княжеству и наследственным правам старшей в Ярославовом потомстве наследственной линии туровских Изяславичей.

«Повесть временных лет» личность и деятельность Владимира Мономаха на посту великого князя киевского отражает только с положительной стороны. В историографической литературе на этом основании сложилось только положительное мнение об этом человеке и государственном деятеле. Помимо сообщений летописца, этому способствовало и собственноручное произведение Владимира Мономаха «Поучение детям», написанное в 1117 г., но помещенное в Лаврентьевской летописи под 1096 г.²³ Однако при использовании этих источников историографических исследований обязательно следует иметь в виду два обстоятельства. Во-первых, общую оценку, составленную А. А. Шахматовым на основе многолетних исследований всего корпуса древнерусских летописей: «Рукой летописца управляли политические страсти и мирские интересы»²⁴. Этот вывод требует критического отношения к летописным сообщениям, в данном случае – к характеристике личности Владимира Мономаха и оценке его деятельности. Во-вторых, обязательно следует иметь в виду то обстоятельство, что редактором третьей редакции «Повести временных лет» (1118 г.) был новгородский князь Мстислав Владимирович, сын Владимира Мономаха. Это обстоятельство дает основание поставить под сомнение хвалебные оценки великокиевского князя, мотивы и оценки его деятельности, а также отрицательные характеристики его конкурентов и соперников. Об этом совершенно справедливо писал Д. С. Лихачев.

Таким образом, третья редакция «Повести временных лет» – это летопись старшего сына Мономаха Мстислава, бывшего до 1118 г. новгородским князем, а затем переехавшего на юг. Редакция эта сочувственна Мстиславу и его отцу – Мономаху, отражает новгородско-ладожские предания и отмечает новгородско-ладожские события. Нам понятно также, почему именно летописец Мстислава воспользовался для своей работы «Повестью временных лет» во второй редакции. Как можно видеть из приписки Сильвестра, именно эта редакция была летописью отца Мстислава – самого Владимира Мономаха. Действительно, вторая редакция «Повести временных лет», как, естественно, и третья редакция в пере-

---

²³ Лихачев Д.С., Романов Б.А. Повесть временных лет. Ч. II. Москва; Ленинград, 1950. С. 425–455.

²⁴ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечание. Т. I. Петербург, 1916. С. XVI.

шедшем к ней от второй редакции материала, отражала несомненное сочувствие Владимиру Мономаху, идеализировала его²⁵. Для уяснения причин благожелательного отношения второй редакции «Повести временных лет» к Владимиру Мономаху и его деяниям следует добавить, что Сильвестр был игуменом в Михайловском Выдубецком монастыре, основанном отцом Владимира Мономаха Всеволодом Ярославичем и бывшем «княжим» семейным монастырем в его роду²⁶. Несомненно, игумен «княжего» Выдубецкого Михайлова монастыря был современником Владимира Мономаха и лично знаком с ним, пользовался его поддержкой и благодеяниями. Несомненно, это наложило благожелательный отпечаток на характеристику и деяния Владимира Мономаха в летописи Сильвестра и обусловило недоброжелательное отношение к характеристике его соперников и конкурентов, прежде всего, предшественника на киевском великокняжеском престоле Святополка Изяславича. Это же объясняет и необъективный характер описания поступков киевского князя в отношении Туровского княжества и его наследников.

В чем же конкретно проявилась недоброжелательность Владимира Мономаха в отношении Туровского княжества, в котором сложилась своя династическая наследственная линия преемников на туровском престоле. Как старшая в Ярославовом потомстве, эта наследственная линия туровских князей пользовалась преимущественным правом наследования киевского великокняжеского стола. Поэтому после смерти в 1093 г. киевского великого князя Всеволода киевский великокняжеский стол легитимно занял представитель туровской династической линии Изяславичей Святополк Изяславич, а не сын умершего великого князя киевского Всеволода Ярославича (младшего сына Ярослава Владимировича) Владимир Всеволодович Мономах. В 1093 г. Владимир Мономах вынужден был согласиться с вокняжением в Киеве на великокняжеском престоле Святополка Изяславича, князя туровского, как представителя старшей наследственной линии в потомстве Ярославичей.

В 1113 г., после смерти великого князя киевского Святополка Изяславича заняв киевский великокняжеский престол, Владимир Мономах изменил свое отношение к порядку его наследования. Став великим князем киевским, будучи сам многодетным отцом, озабоченный проблемами устройства личных судеб своих многочисленных детей (девяти сыновей и трех дочерей), Владимир Мономах решил закрепить в своем роду наследование киевским великим княжением, что давало больше возможностей устройства личных судеб в своей семье. Однако для этого нужно было устранить конкурентов, имевших легитимное право наследования киевского престола. Такими конкурентами были, прежде всего, представители старшей династической линии в Ярославовом потомстве – туровских князей Изяславичей и черниговских князей Святославичей. Из туровских князей наиболее опасным претендентом был владимирский князь Ярослав Святополчич, сын киевского великого князя и туровского князя Святополка Изяславича.

²⁵ Лихачев Д.С., Романов Б.А. Повесть временных лет. Ч. II. С. 128–129.

²⁶ Там же. С. 473.

Княжение в Киеве его отца (1093–1113 гг.) давало Ярославу Святополчичу претендовать на киевский великокняжеский стол. Принадлежность к старшей наследственной линии в роду делала это право преимущественным. Усиливало эти права владение Туровским княжеством, с которого, как правило, переходили на киевский великокняжеский престол Святополк Владимирович в 1015 г., Изяслав Ярославич в 1054 г., Святополк Изяславич в 1093 г. В этой связи Владимир Мономах, когда стал великим князем киевским, решил оставить Ярослава Святополчича князем владимирским, но не передавать ему Туровское княжество, которое до смерти Святополка Изяславича считалось вотчиной последнего. Ярослав Святополчич, сознавая, что наличие наследственных династических прав усиливает его легитимные права на киевский великокняжеский престол, решил бороться за него. В 1117 г. он выступил против Владимира Мономаха, но после длительной осады Владимира сдался Мономаху и потерял Владимирское княжение.

С гибелью Ярослава Святополчича в 1123 г. в роду туровских Изяславичей не нашлось преемника, способного достойно представить старшую Изяславову ветвь в претензиях на Киевское великое княжество. Малолетние сыновья Святополка Изяславича Брячислав (1185–1127 гг.) и Изяслав (1127 г.) не могли оказать достойной конкуренции великому киевскому князю Мономаху и его многочисленным сыновьям. Владимир Мономах добился своего. Старшая в Ярославовом потомстве наследственная линия Изяславичей была выбита из права наследования Великого княжества Киевского и лишена туровского престола – безжалостно и противозаконно. При этом были растоптаны и завещание Ярослава 1054 г. о престолонаследии и распределении вотчин, и постановления Любечского съезда князей 1097 г. об их закреплении, и вековые законы о преимущественном праве старших наследников. Такова общая правовая оценка антиправной деятельности Мономаха в отношении Туровского княжества.

Помимо **правовой оценки** деятельности Мономаха в отношении старшей в Ярославовом наследии Изяславовой династии и Туровского княжества, существует и моральная сторона вопроса, вернее, не моральная, а аморальная сторона.

Одним из важнейших источников относительно этого является опубликованное в третьей редакции «Повести временных лет» «Поучение», написанное Владимиром Мономахом в 1117 г. (вставкой включено в текст «Повести временных лет» под 1096 г.)²⁷. Прежде всего, следует отметить общий восхваляющий его тон, прославляющий самого автора, что-то типа саморекламы и самолюбования. Значительная часть текста (с. 153–157) посвящена вопросам соблюдения высокоморальных принципов человеческого поведения и общения, братолюбия и благочестия. В практической повседневной действительности Владимир Мономах, автор «Поучения», довольно далеко отходит от этих провозглашенных принципов. Особенно отчетливо это проявляется в отношениях с представителями туровской княжеской династической линии Изяславичей.

---

²⁷ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1372 г. Ч. I. С. 153–170.

Опасаясь конкуренции Изяславовой династии туровских князей, Владимир Мономах, став великим князем киевским, последовательно и настойчиво проводит политику снижения возможностей этой туровской княжеской династии принимать участие в занятии великокняжеского стола. С этой целью он отказался передать Туровское княжество Ярославу Святополчичу после смерти его отца Святополка Изяславича, великого князя киевского и туровского в 1113 г. По-видимому, он в переходе Ярослава Святополчича с владимирского стола на Туровское княжество видел усиление позиций Изяславичей, учитывая традиционно частый переход туровских князей на Великое княжество Киевское. Опасаясь этого, Мономах отказывается в утверждении Ярослава Святополчича на Туровском княжестве. Подобная позиция Мономаха выглядит не очень симпатичной в моральном плане, особенно учитывая их близкие родственные отношения. Ведь отец Ярослава Святополк был двоюродным братом Владимира Мономаха, а сам Мономах был дядей Ярослава Святополчича.

В среде русских князей, современников Владимира Мономаха и зарубежных родственников и соседей в Польше, Венгрии и Чехии отлично понимали и признавали обоснованность претензий туровских Изяславичей на киевский великокняжеский престол, необоснованность препятствий со стороны Владимира Мономаха наследственному владению Туровским княжеством Ярослава Святополчича после смерти его отца. Властители этих государств даже вооруженной силой оказывали помощь Ярославу Святополчичу. В этой ситуации позиция Владимира Мономаха выглядела *юридически необоснованной и некрасивой с моральной точки зрения*.

Некрасиво выглядела позиция в отношении вдовы Святополка Изяславича Варвары (Ирины). Ее, великую княгиню, Владимир Мономах после смерти ее мужа удалил из Киева и отправил в Туров «на дожитие». Вполне возможно, что она, византийская принцесса, дочь византийского императора Алексея I Комнина, воспитанная в условиях византийского императорского двора, имела склонность к участию в различных интригах. Несомненно, если это проявлялось в ее поведении в Киеве, это делало ее нежелательной сожительницей киевского княжеского двора. Однако вполне возможно и другое предположение – она была нежелательным свидетелем и моральным укором Владимиру Мономаху из-за его отношения к туровским князьям, ее родственникам. Сознывая моральную некрасивость своих поступков в отношении туровских князей, Мономах и удалил из Киева нежелательного свидетеля – вдову Святополка Изяславича.

Несомненным моральным укором Владимиру Мономаху служило воспоминание о том, что, защищая интересы его отца Всеволода Ярославича, отец Святополка Изяславича, великий киевский и туровский князь Изяслав Ярославич сложил свою голову на Нежатиной ниве у Чернигова 3 октября 1078 г. Однако ни соображения морального характера, ни общественное мнение, вставшее на защиту Ярослава Святополчича, не остановили Владимира Мономаха. Защищая интересы своего рода, он пренебрег общим осуждением и лишил Ярослава Свято-

полчица его законного династического наследия – Туровского княжества. Старшей династической линии Ярославичей – туровским князьям был нанесен жестокий политический удар – они перестали быть первоочередными претендентами на киевский великокняжеский престол.

Виной этому была власть и политика великого князя киевского Владимира Мономаха, действовавшего в личных интересах и интересах своего рода, своей династической линии. Говоря современным языком, Владимир Мономах совершил злоупотребление своим личным положением великого князя киевского. В истории Туровского княжества это сыграло роковую роль. Для него наступил новый этап – этап смутного времени.

**Дмитро ВАЩУК
Ігор СТАРЕНЬКИЙ**

**ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ МІЩАН
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XV ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ЗНАХІДОК ПО вул. ТАТАРСЬКІЙ 17/1)¹**

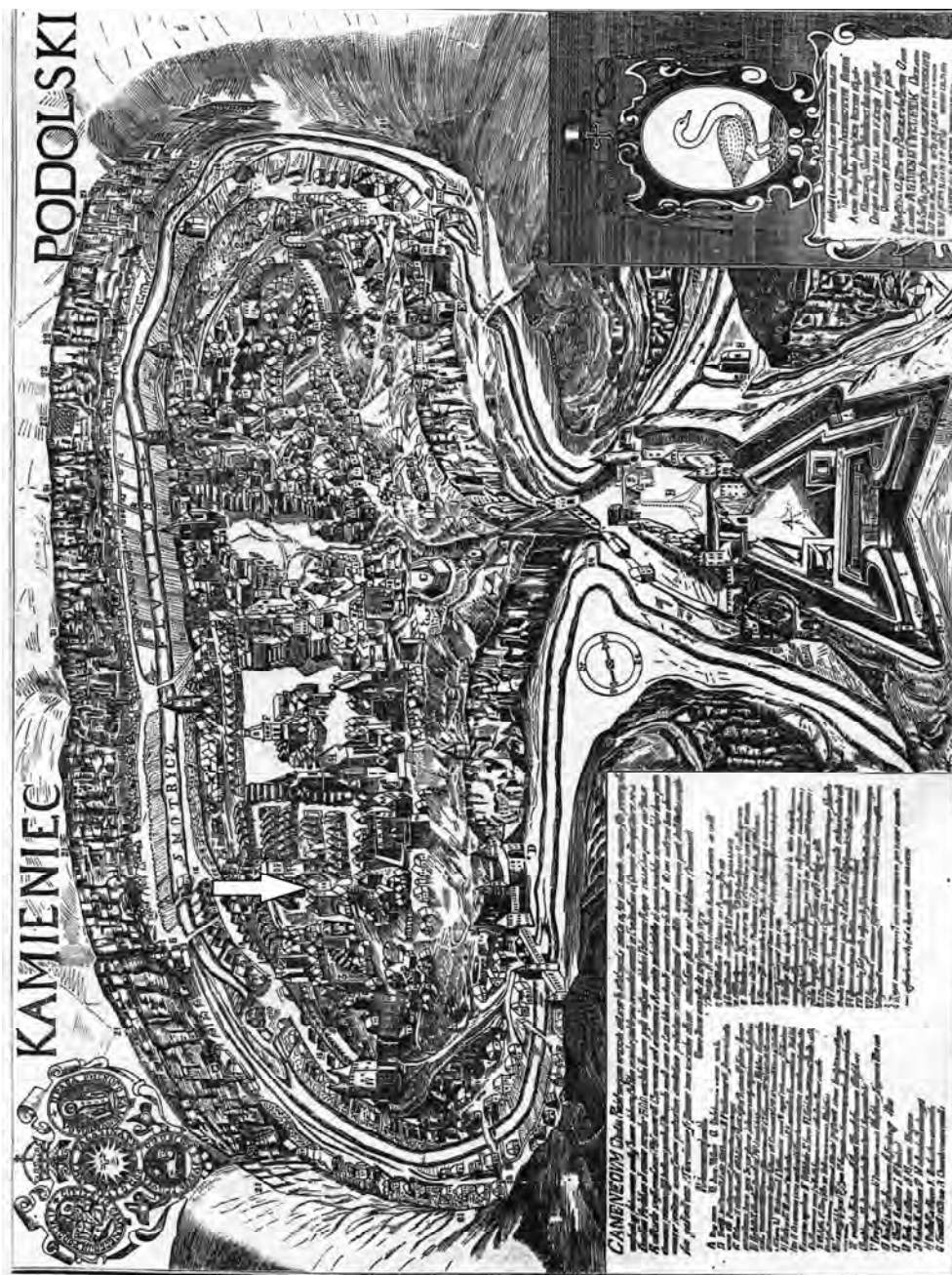
Процес формування території українських міст з другої половини XIII ст. відбувався під впливом західноєвропейських традицій, які передбачали двоцен-тричне планування та управління. Головною спорудою вважався замок – резиденція володаря регіону чи великокнязівського намісника. Він відігравав основну оборонну функцію. Центральною частиною міста був майдан – так звана Головна чи Ринкова площа, навколо якої розташовувались основні культові споруди та приватні будинки. Головною будівлею вважалась Ратуша, яка була ознакою того, що міщани (чи окремі громади) мали привілей на магдебурзьке право. Така структура Кам'янця-Подільського, як показав М. Петров, надзвичайно схожа із польськими містами Нова Весь, Піла, Будзун, чеськими – Раковник, Кнеджуб, Нові Кстржани та німецьким Мюльдорф². За наявності різних етнічних громад (як правило, у головних містах регіону), місто поділялось на окремі житлові квартали. У кожному з них, крім приватних будинків, могли бути як храмові будівлі, так і адміністративні споруди (на кшталт Ратуші, якщо громада користувалась правами на самоврядування).

Враховуючи постійні міські реконструкції, цілком природно, що на сьогоднішній день приватні житлові будинки другої половини XIII – початку XV ст. на теренах України не збереглися. Водночас писемні свідчення кінця XV–XVI ст. та археологічні розкопки останніх років дають можливість певною мірою реконструювати внутрішню міську забудову, а знайдені артефакти яскраво ілюструють

---

¹ Висловлюємо щирі вдячність студенту історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Євгену Левінзону за допомогу у замальовуванні керамічних артефактів.

² *Петров М.* Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і роки XIV ст.) // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2009. Т. I. С. 130.

Мал. 1. Орієнтовне місце розташування приватної будівлі на мідьйориті К. Томашевича 1673–1679 рр.

Мал. 2. Місце розкопок у 2018 р.

матеріальну культуру повсякдення. Для прикладу, у Кам'янці-Подільському уперше житлові помешкання другої половини XIV ст. виявлено у східній частині Старого міста на вул. Зарванській³. Сенсаційним відкриттям стало дослідження приватного житла по вул. П'ятницькій (неподалік від колишньої церкви). Досить цікавою виявилася конструкція споруди – так зване вальковане житло, оскільки воно будувалось із глиняних вальок. Розміри будинку становили 4–5×8,5 м. Також він мав підвальне приміщення – яму-холодню, яка досягала глибини 4 м від сучасної денної поверхні. Ще одну приватну житлову будівлю виявлено неподалік Петропавлівської церкви (сучасна вул. Татарська, 17/1, мал. 1), яка за своєю побудовою відрізняється від попередніх. Вона мала прямокутну форму та стінами зорієнтована по сторонах світу. Оскільки частина житла заходила під сучасні господарські забудови, а ще частина була пошкоджена ранньомодерними кам'яними фундаментами, розміри його вдалося встановити досить приблизно – 4–5×6–7 м. Також це житло мало принципово іншу конструкцію – каркасно-стовпову. Основу споруди становили вертикально вкопані стовпи діаметром до 30 см. Із зовнішнього боку вони були обшиті дошками, на які вже намащувалася глина. Вхід до житла знаходився у південно-східному куті.

Серед матеріальної культури повсякдення кам'янецьких міщан у цій будівлі найбільше представлені фрагменти керамічних виробів. За характером керамічного тіста, випалом, технікою виготовлення та профілюванням вінець ми можемо виділити 13 типів горщиків. До **типу I** належать горщики, які наслідують давньоруські зразки. Для них характерним є різко відігнуте назовні вінце з невеликим валикоподібним потовщенням. При цьому виділяються два підтипи: з невеликою закраїною з внутрішнього боку та без неї. Черепок коричневого кольору, зі значним домішком піску. Всі виявлені фрагменти на зламі мають сірий колір (мал. 3.1–7). Аналогічний посуд виявлений на поселенні Ходосівка-Рославське (сучасне с. Ходосівка Києво-Святошинського району Київської обл.) і датований досить широко – XII–XV ст.⁴, а також у с. Городище⁵, Олександрівка (Полтавська область)⁶, Рильську, Старогородці, Льгові (Чернігівська обл.)⁷, Брусилові (Чернігівська обл.)⁸, Радянському (Полтавська обл.)⁹, Надинівці (Чернігівська обл.),

---

³ Ващук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок // Україна в Центральній-Східній Європі. Київ, 2018. Вип. 18. С. 375–398.

⁴ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 20. С. 132, мал. 1.

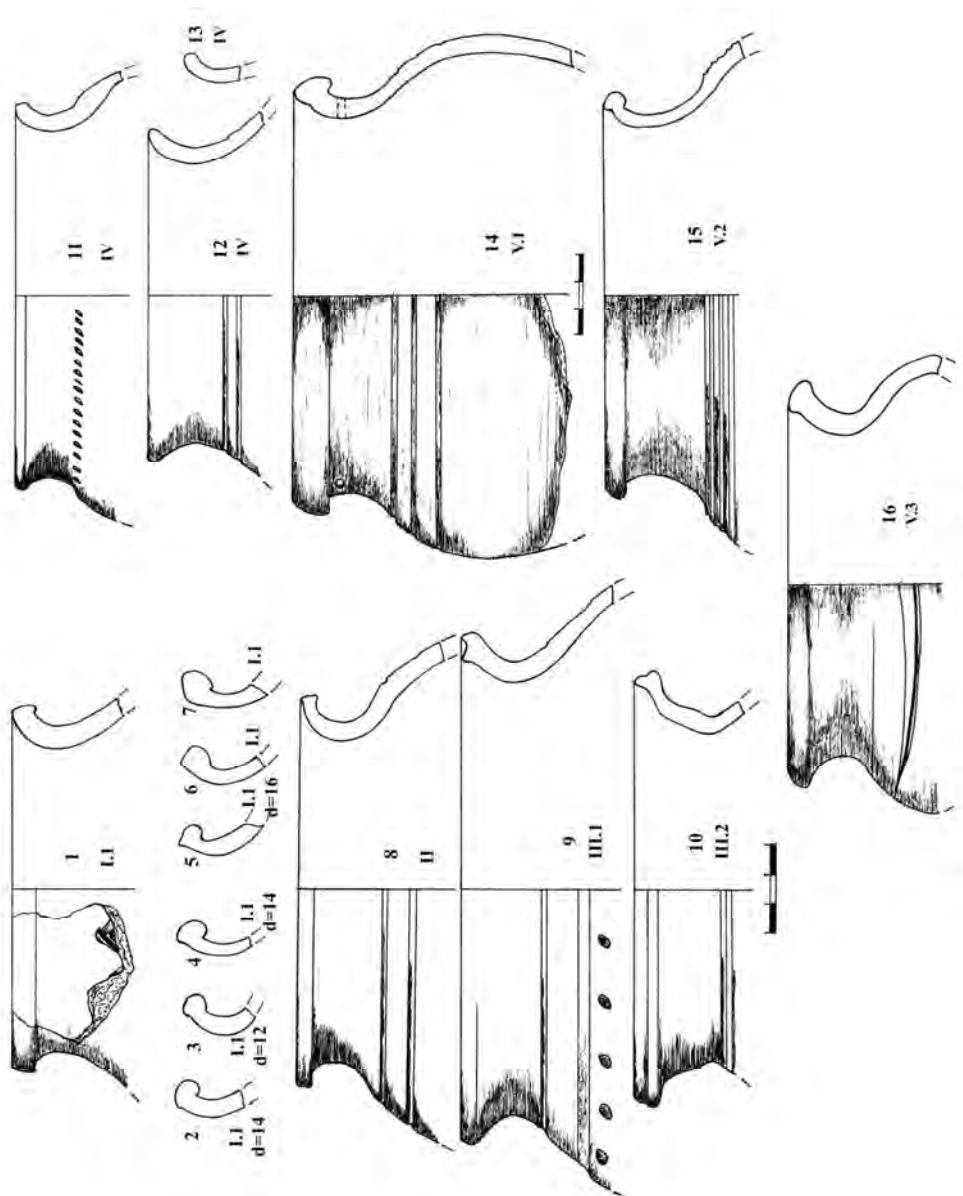
⁵ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х–70-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. 2012. № 3–4. С. 19, мал. 2.2, 7, 8.

⁶ Там само. С. 18, мал. 3.7, 12.

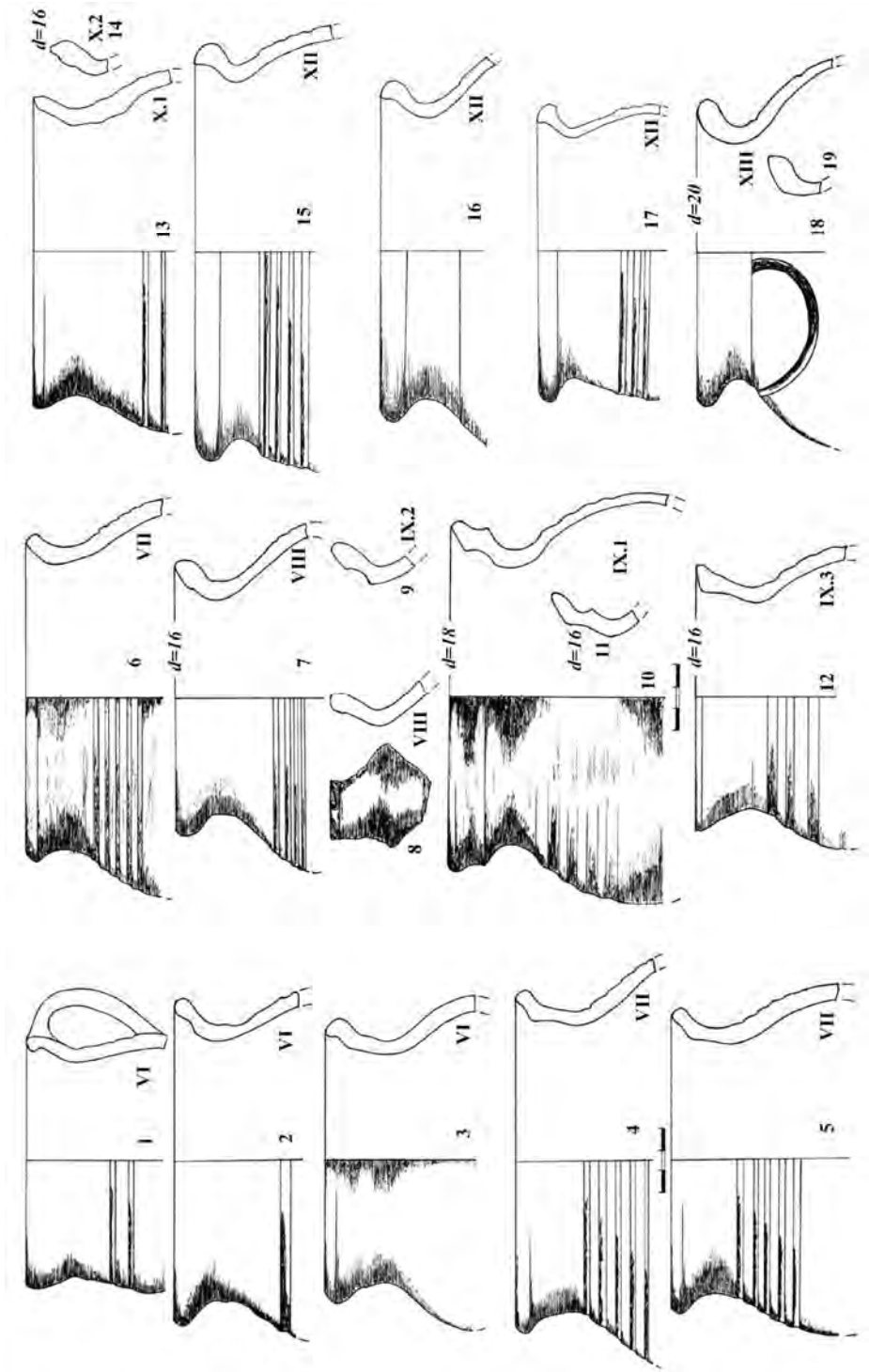
⁷ Там само. Мал. 4.2–4, 11–13, 19.

⁸ Там само. Мал. 5.2–3.

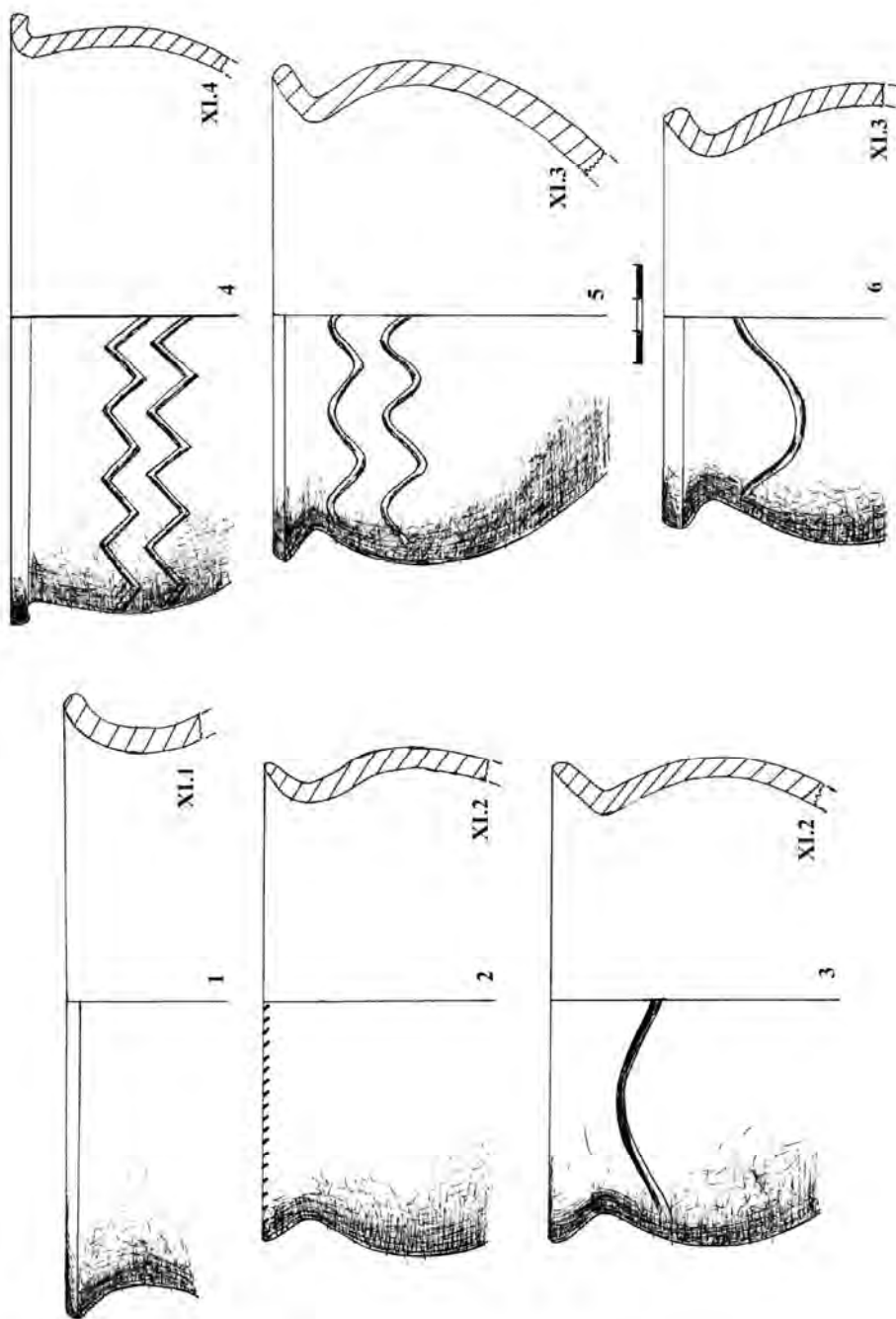
⁹ Там само. С. 19, мал. 6.7–11.

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Гнідині (Київська обл.)¹⁰, Кийлові (Київська обл.)¹¹, Жеребятині (Київська обл.), Комарівцях (Київська обл.)¹², Ошитках (Київська обл.)¹³, в Бахотеку в Польщі, де він датований кінцем XIII – початком XIV ст.¹⁴.

Тип II також наслідує давньоруські форми домонгольського часу. Черепок коричневого кольору, на зламі – сірого, тісто піщисте. Вінце горизонтально відігнуте назовні, потоншене, край має невеликий виступ доверху. По тулубу горщика рифлення (мал. 3.8). Аналоги знаходимо в Бахотеку в Польщі¹⁵. Домонгольські форми посуду наслідують і горщики **типу III**. Черепок коричневого кольору, на зламі сірого, тісто піщисте. Вінце різко відігнуте назовні, край косо зрізаний назовні. По тулубу горщиків рифлення, на одному з фрагментів по верху плічка лінія з підовальних заглиблень. Тип поділяється на два підтипи: зі слабо вираже-

¹⁰ Там само. Мал. 7.2–3.

¹¹ Там само. Мал. 8.10.

¹² Там само. С. 20, мал. 10.5, 11–13.

¹³ Там само. Мал. 11.5–6, 14.

¹⁴ Grążawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych // Sprawozdania Archeologiczne. 1988. T. XL. S. 326, ryc. 10.10.

¹⁵ Ibid. S. 328, ryc. 12.3.

ною бровкою (під накривку) та яскраво вираженою (мал. 3.9–10). Аналогічний посуд виявлений на поселенні Ходосівка-Рославське, де він датований XII–XV ст.¹⁶, Макишині (Чернігівська обл.)¹⁷, в Бахотеку в Польщі, де датований кінцем XIII – початком XIV ст.¹⁸. **Тип IV** характеризується плавно відігнутим назовні заокругленим вінцем. Черепок коричневого кольору, на зламі – сірого (мал. 3.11–13). **Тип V** поділяється на три підтипи: перший підтип характеризується плавно відігнутим назовні коротким вінцем з валикоподібним потовщенням овальної форми з виступом донизу (мал. 3.14); другий підтип аналогічний до першого, але без виступу донизу (мал. 3.15); третій підтип має косо зрізане назовні вінце (мал. 3.16). Всі вони мають черепок коричневого кольору, на зламі сірого. Тулуб горщиків прикрашений рифленням. На одному з фрагментів зберігся отвір, що свідчить про ремонт виробу (мал. 3.14). Аналогічний посуд виявлений на поселенні Ходосівка-Рославське, де датований XIII–XIV ст.¹⁹, в Олександрівці²⁰, Рильську, Старгородці, Льгові²¹, Мрині (Чернігівська обл.)²², Кийлові²³, Іванівка (Чернігівська обл.)²⁴, Жеребятині²⁵. Перші п'ять типів характеризуються овоїдною формою з максимальним розширенням у верхній третині. Поверхня всіх виробів вкрита потужною кіптявою, що свідчить про тривале їх використання. Досить цікавими є і сліди ремонту горщиків, що, можливо, вказує на порівняно незначні обсяги виробництва керамічної продукції у регіоні на той час.

Отже, на наше переконання, описані перші п'ять типів належать до раннього періоду функціонування житла і можуть бути датовані в межах другої половини XIII – початку XIV ст.

Тип VI набуває вже принципово нових, порівняно з попереднім періодом, рис. Вінце горщиків плавно відігнуте назовні, округле або косо зрізане назовні з яскраво вираженою бровкою під накривку з внутрішнього боку, що утворює кутастий залом. Черепок коричневого кольору, на зламі – світло-сірого, поверхня вкрита кіптявою (мал. 4.1–3). Аналогічні форми посуду походять з Орлова

¹⁶ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви... С. 132, мал. 1.

¹⁷ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст... С. 20, мал. 9.5.

¹⁸ Grążawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. S. 326, рис. 10.1, 3, 4, 5; S. 327, рис. 11.1.

¹⁹ Готун І., Гунь М., Сухонос А. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви... С. 132, мал. 1.

²⁰ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст... С. 18, мал. 3.9, 12.

²¹ Там само. Мал. 4.6, 7, 17, 23.

²² Там само. С. 19, мал. 6.5.

²³ Там само. Мал. 8.14.

²⁴ Там само. С. 20, мал. 9.13.

²⁵ Там само. Мал. 10.6, 8.

в Польщі (Плоцьке воєводство)²⁶, у Варшаві²⁷. **Тип VII** характеризується відігнутим від куту 45° назовні вінцем з косо зрізаним назовні краєм. Бровка під накривку слабо виражена. Черепок помаранчевого кольору, випал високоякісний, рівномірний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений крупним рифленням (мал. 4.4–6). Аналоги цьому типу знаходимо в Погребах (Київська обл.)²⁸, Орлові в Польщі²⁹, у Варшаві, де вони датовані XIV ст.³⁰ **Тип VIII** вирізняється різко відігнутим назовні, практично горизонтально, вінцем з потовщеним округлим краєм та невеликим «запливом» на внутрішній бік. Черепок сірого або жовтого кольору, керамічне тісто якісне, випал рівномірний (мал. 4.7–8). Аналогічні горщики виявлені в Орлові в Польщі, де датовані XIV ст.³¹ **Тип IX** характеризується високим плавно відігнутим назовні вінцем з потовщеним горизонтально зрізаним краєм. Виділяємо три підтипи: перший має з внутрішнього боку яскраво виражену бровку під накривку, а зовні по вінцю рельєфний трикутний валик (мал. 4.10–11); другий виділяється яскраво вираженою бровкою під накривку, що утворює кутасти залом (мал. 4.9); третій не має вираженої бровки під накривку (мал. 4.12). Колір черепка жовтий або помаранчевий, випал рівномірний, високоякісний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений крупним рифленням. Аналогічні типи посуду виявлені в Орлові в Польщі³²; у Варшаві, де датовані XIV ст.³³, Бахотеку (Куявсько-Поморське воєводство, однак тут вони датовані кінцем XIII – початком XIV ст.)³⁴. До **типу X** відносимо горщики з плавно відігнутими вінцями з трикутним краєм. Колір черепка білий, випал рівномірний, високоякісний; як спіснювач використано товчений вапняк. Тулуб горщиків прикрашений рифленням (мал. 4.13–14). Аналогічний посуд походить з Орлова в Польщі, де датований XIV ст.³⁵. Вищеописані типи VI–X можемо віднести до першої половини – середини XIV ст.

Окрему групу (**тип XI**) становить ліпний посуд, підправлений на ручному гончарному крузі. Вінця короткі, відігнуті назовні, округлі або косо зрізані назов-

²⁶ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronnyw Orłowie nad Bzurą // *Slavia Antiqua*. 1989–1990. T. XXXII. S. 252, ryc. 10.

²⁷ Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. Wrocław, 1967. S. 113, ryc. 39.4; S. 114, ryc. 40.6–8.

²⁸ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст... С. 19, мал. 8.4.

²⁹ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronnyw Orłowie nad Bzurą. S. 252, ryc. 10.

³⁰ Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. S. 113, ryc. 39.1.

³¹ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronnyw Orłowie nad Bzurą. S. 251, ryc. 9.

³² Ibid. S. 249, ryc. 7; s. 250, ryc. 8.

³³ Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. S. 113, ryc. 39.3; S. 114, ryc. 40.1, 3, 10, 11; S. 115, ryc. 41.3–4.

³⁴ Grążawski K. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. S. 327, ryc. 11.3,5.

³⁵ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronnyw Orłowie nad Bzurą. S. 249, ryc. 7.

ні. Колір черепка від сірого до чорного; випал нерівномірний, переважно трьох-колірний; тісто піщисте, з органічними домішками. Зовнішня сторона горщиків прикрашена недбало виконаним хвилястим або зигзагоподібним заглибленим орнаментом по плічку (мал. 5.1–6). Цей тип ми можемо пов'язувати із другою половиною XIV ст. Аналогічна кераміка виявлена у Сокільці (Вінницька обл., датовано XIV ст.)³⁶, біля Лукашівки в Молдові (датовано XIV ст.)³⁷, неподалік литовського міста Укмерге і датована XIII–XIV ст.³⁸, в Орлові в Польщі він датований XIV ст.³⁹, у Варшаві, де датований також XIV ст.⁴⁰

Типи XII та XIII відносяться до початку (першої третини ?) XV ст. **Тип XII** характеризується коротким, різко відігнутих назовні, валикоподібно потовщеним вінцем. З внутрішнього боку яскраво виражена бровка під накривку, що утворює кутастий залом. Тулуб горщиків переважно прикрашений рифленням. Черепок сірого кольору, тісто піщисте, випал якісний, рівномірний (мал. 4.15–17). **Тип XIII** представлений горщиками з різко відігнутих, майже горизонтально, потовщеним вінцем з округлим краєм. Черепок сірого або коричневого кольору, тісто піщисте, випал якісний, рівномірний; на одному з фрагментів по плічку заглиблена хвиляста лінія (мал. 4.18–19).

Надзвичайно цікавими виявилися знахідки денець горщиків цегляного кольору на кільцевому піддоні. Аналогічні вироби бачимо в золотоординському комплексі Торговиці⁴¹.

Серед проаналізованих керамічних артефактів окремо виділяється незначна група фрагментів глечиків, макітр та мисок.

Не зрозумілим залишається призначення глиняної кульки, діаметром 1,7 см (мал. 6.2). Можливо, могла бути частиною дитячої іграшки типу брязкальця.

Також у квадраті I10 на глибині 1,6 м виявлено фрагмент точильного каменю із залізистого кварциту, розміром 5,1×5,3×1,9–2,0 см (мал. 6.3).

На території розкопаного житла практично відсутні вироби з металу. Єдиною знахідкою у квадраті 38 на глибині 1,5 м виявилось обламане долото (?) (мал. 6.1). Аналогічна ситуація із нумізматичними знахідками. Вони представлені лише однією монетою – динаром Владислава II Ягайла, виявленим у квадраті I9 на глибині 2,0 м.

³⁶ Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі // Археологія. 1965. Т. XIX. С. 209, мал. 5.1–3, 5.

³⁷ Хынку И. Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. 1959. Вип. 2. С. 90–91, мал. 5.1–4, 6, 7.

³⁸ Petrauskas G. Prie Lietuvos valstybės susidarymo klausimo sugrįžtant: laidojimo papročių aspektas // Res humanitariae. 2015. Vol. XIII. S. 126, pav. 4.9–10, 12.

³⁹ Kajzer L. Średniowieczny drewniany dwór obronny w Orłowie nad Bzurą. S. 250, rys. 8.

⁴⁰ Kruppé J. Garncearstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. S. 116, rys. 42.1–6, 8–9.

⁴¹ Козир І. Торговицький археологічний комплекс та проблема локалізації Синьоводської битви 1362 року // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2014. Вип. 20. С. 20, мал. 2.5.

Отже, проведені дослідження засвідчили, що помешкання активно використовувались мешканцями Кам'янця-Подільського, щонайменше, упродовж XIV–XV ст. Враховуючи його просторову локацію, найбільш імовірно, це були представники православної громади. Керамічний матеріал був типовим для того часу і поширеним не лише на території Поділля. Він яскраво ілюструє ті види посуду, який використовувався у повсякденні. При цьому чималий інтерес викликає фрагмент посудини золотоординського типу. Подальші археологічні дослідження зможуть значно збагатити наше уявлення про матеріальну культуру українських міщан пізнього середньовіччя.

Петро САС

З ІСТОРІЇ ПРОТИДІЇ ЕПІДЕМІЇ ЧУМИ НА ВОЛИНІ У СЕРЕДИНІ 1620-х РОКІВ: ВТЕЧА ЗА МЕЖІ ПОСЕЛЕННЯ

У минулому часті епідемії чуми забирали життя величезної кількості людей. Адже довгий час медики були безсилі перед цією хворобою. Не було відомо, що саме її спричинює і як вона поширюється. Особливо жакливими виявлялися наслідки пандемій чуми, приміром, тієї, що спалахнула близько середини XIV ст. Її дістала назву «Чорна смерть». В ті часи, а також пізніше, в Західній Європі світська влада, аби запобігти поширенню моровиці, вдавалася до вельми жорстких заходів щодо порушників своїх відповідних постанов та медичних приписів, розроблених згідно з рівнем тогочасних наукових знань. Зупинити епідемію намагалися за допомогою катувань і позбавлення життя осіб, яких підозрювали в умисному поширенні чуми. Нерідко провину за це покладали на євреїв, котрі, мовляв, у такий спосіб шкодили християнам. Поряд із різними сумнівними рекомендаціями щодо того, як не захворіти цією смертельною недугою (приміром, радили дотримуватися певної харчової дієти, уникати сексуальних контактів), висловлювали і цілком резонні, з погляду сучасної епідеміології, думки. Йдеться, приміром, про заборону контактувати з хворими, а також про наполегливу пораду якомога швидше і якомога далі втікати від пошесті, а повертатися назад – якнайпізніше¹.

Чума неодноразово лютувала на українських землях, в тому числі в другій половині XVI – першій половині XVII ст. В цей час її називали «моровим повітрієм» або «повітрієм» – від слова «повітря» (вислови на кшталт «повѣтрее», «за повѣтриємъ»)². У зазначеній назві, напевно, відобразилося уявлення освічених сучасників про природу виникнення чумного зараження. Адже в ті часи вважали, що цю хворобу спричиняють певні природні отруйні випари. Утім, наявна в терміні «повітріє» вказівка на атмосферне середовище могла бути пов'язана також із практикою спостережень очевидців за перебігом епідемії чуми, адже її легенева форма таки справді поширюється «повітрям», власне – повітряно-крапельним шляхом.

---

¹ Boeckl Ch.M. Images of plague and pestilence: iconography and iconology. Kirksville; Missouri, 2000. P. 13–15.

² Скарга, внесена до Луцького гродського суду від імені Б. Корецького, 3.XII 1566 // ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 488.

У вітчизняних джерелах, що проливають світло на те, якими способами населення рятувалося від чуми, знаходимо інформацію про спроби припинити епідемію, вдавшись до спалення чаклунок³. Звісно, завадити чумі в такий спосіб було марною справою. Дієвішими в цьому плані поставали заходи карантинного характеру, до яких вдавалася місцева влада. Йдеться, зокрема, про обмеження доступу приїжджих у повітові центри. Цьому слугувало, приміром, припинення судових рочків (сесій) станових судів, на які зазвичай прибувало звідусіль чимало шляхтичів та їхніх слуг. Наділені владою місцеві урядники переймалися також недопущенням у свої поселення осіб, котрі прибували з місцевостей, де лютувала епідемія. Задля цього на дорогах організовували сторожові пости, які зупиняли всіх підозрілих⁴. У розпал чуми уповільнювалася економічна активність. Траплялося, що в цей час селяни припиняли працювати на свого пана⁵.

Люди намагалися захистити себе від моровиці втечею від неї. Хтось залишав місце свого постійного проживання й відправлявся в далеку дорогу на «чисті» території, хтось у межах своєї округи тимчасово переселявся в безлюдні природні місцини. Щодо цього показовими є деякі факти, пов'язані з епідемією чуми 1625 р. на Волині. Перш ніж докладніше їх розглянути, окреслимо відповідну епідеміологічну ситуацію, що склалася в цей час у регіоні. Насамперед, впадає в око, що перша половина 1620-х років на Волині була доволі напруженою в плані поширення чумної епідемії. Вона то спалахувала, то вщухала, а потім знову розпочинала масово забирати людські життя.

З посиленням небезпеки зараження чумою запроваджувалися різні обмеження карантинного характеру. В тогочасних актових книгах станового судочинства знаходимо відомості про спричинені епідемією вимушені паузи в роботі повітових судово-адміністративних органів. Ця інформація певною мірою дає можливість простежити циклічні спалахи чумної пошесті на Волині. Приміром, в актових документах йдеться про те, що двотижневі рочки Луцького земського суду 1623 р., які, згідно з Литовським Статутом 1566 р. (розд. 4, арт. 27), мали розпочатися по завершенні католицького свята Святої Трійці (4 червня), а також земські рочки, початок яких припадав на наступний день по католицькому святі св. Михайла (29 вересня), були скасовані через епідемію чуми («которые для поветрия не дошли»). За свідченням возного енерала (дрібний повітовий судовий урядник, якого обирала шляхта) Волинського воєводства Бартоша Щегельського, епідемія

---

³ Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. С. 136.

⁴ Позов Д. Гродницького до Я. Лося і К. Зацвіліховського, розглянутий на засіданні Кременецького земського суду, 17.XI 1624 // ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 34, арк. 160 зв.–161 зв.

⁵ Протестація Я. Заблоцького проти М. Самсоцького, 19.XI 1601 // Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 11 зв.

чуми, яка «панувала» в Луцьку і «по багатьох місцях» у його околицях, фактично тривала майже до кінця січня 1624 р.⁶

Водночас потрібно мати на увазі, що вже згадане припинення 1623 р. діяльності земських рочків не означало, що в цей час не працюватимуть гродські рочки, а також гродські канцелярії. Приміром, останні не припиняли свою роботу і в травні, і в червні, а 21 вересня розпочалися рочки Луцького гродського суду. Луцька гродська канцелярія діяла, приміром, у жовтні⁷, коли до завершення епідемії все ще було далеко. Тож для визначення часових меж вже згаданої епідемії зростає значення офіційних свідчень шляхтичів, які покликалися на спричинені чумою обставини, через що вони не змогли вчасно внести до судових книг ті чи ті свої документи.

Епідемія чуми 1623 р. розпочалася на Волині, напевно, десь наприкінці весни. Про це довідуємося з протестації шляхтича Григорія Ремчицького проти шляхтича Яна Мордвина та Олександра Колябинського від 20 січня 1624 р. Як випливає з цього документа, Г. Ремчицький 1623 р. під час «руського» свята Святого Духа (припало на 26 травня за ст. ст., тобто на 5 червня за н. ст.) вступив у конфлікт із Я. Мордвином та О. Колябинським. Хоча скаржник хотів негайно внести до Луцького гродського уряду протестацію проти своїх кривдників, однак цьому завадила складна епідеміологічна ситуація в краї. Тож Г. Ремчицькому довелося чекати її поліпшення. Він зміг офіційно подати свою протестацію лише 20 січня 1624 р. («Которю протестацию готовъ былъ и давно до книгъ тѣтошнихъ подати, лечъ первеи и для злого здоровья своего, потомъ для поветрия, которимъ Панъ Богъ Лѣцкъ навести былъ рачиль, до того прийти не могль. Теперъ тѣды, скоро се поветрие ѿскромнило, таковое ѡповѣданье свое заносить, просечи, абы было принято и до книгъ записано»)⁸.

Із протестації Г. Ремчицького випливає, що епідемія чуми, в зону якої 1623 р. потрапив Луцьк, тривала принаймні від кінця весни – початку літа цього року і до початку 1624 р. Схоже, що твердження цього шляхтича про те, що «повітриє ѿскромнило», означало не цілковите припинення епідемії чуми, а лише її притишення. Принаймні приблизно такої думки дотримувався шляхтич Юрій Галенський, якому 20 жовтня 1623 р. виникла нагальна потреба подати протестацію до Луцького гродського уряду на своїх супротивників – шляхтичів Романа та Івана Гулевичів. Оскільки в той час тривало «жорстоке повітріє», він спромігся внести

⁶ Позов Б. Радзівілла проти О. Заславського, 30.I 1624 // Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 137, арк. 45–46 зв.

⁷ Див.: Запис тестаменту М. Воронича, 22.V 1623 // Там само, спр. 133, арк. 641–643; Запис тестаменту Б. Рилитовського, 19.VI 1623 // Там само, спр. 133, арк. 754 зв.–757; Декрет Луцького гродського суду у справі за позовом Яна і Миколая Білінських проти Я. Пелґримовського, 25.IX 1623 // Там само, спр. 135, арк. 287–291; Засвідчення поранень слуг і челяді І. Харлінського, 27.X 1623 // Там само, арк. 697–698 зв.

⁸ Протестація Г. Ремчицького проти Я. Мордвина та О. Колябинського, 20.I 1624 // Там само, спр. 137, арк. 61 зв., 62.

протестацію до Луцьких гродських книг аж 24 січня 1624 р. Причому, за оцінкою Ю. Галенського, на початку 1624 р. епідемія чуми фактично все ще давала про себе знати, щоправда, вона «трохи вляглася» («Которю протестацию свою готови били давати зараз засвежа по дчинкѣ наездомъ до ведомости врядовое донести, лечъ частью для окрѣтного зраненья своего, частью тежъ для срокотого поветриза, которое было ѿ Пана Бога на место Лѣцкѣ допѣщеное, до того приити не могѣучи, тоѣ протестации своеѣ не подавали. Ажъ допюро, пришедши до поправы здоровью своего и по вскроменью трохи поветриа, тѣю протестацию свою подали»)⁹.

Як видається, епідемія моривиці, що, як уже зазначено, розпочалася десь у травні – на початку червня 1623 р. на Волині й охопила повітовий центр Луцьк, завершилася орієнтовно в січні-лютому 1624 р. Про це знаходимо певну вказівку в протестації шляхтича Яна Фалібовського, яку він мав намір внести до Луцьких гродських книг ще 7 липня 1623 р., однак йому завадила епідемія. Лише перечекавши моровицю, яка, за словами скаржника, «тут, у Луцьку, була немалий час», він 8 березня 1624 р. подав вже згаданий документ¹⁰.

Загалом, попри те, що десь протягом січня-лютого 1624 р. ще тліли вогнища чуми на Волині, канцелерія Луцького гродського суду оформлювала різні документи. Причому вона робила це і на початку січня 1624 р., і напередодні, як-от у грудні 1623 р.¹¹ Хай там як, а мало хто ризикував пересуватися територією, охопленою чумою. До того ж вільно це робити було вельми проблематично через обмежувальні заходи карантинного характеру на дорогах. Приміром, в одному з документів зазначено, що через цю причину наприкінці листопада 1623 р. не було можливості дістатися Луцька («Которю протестацию давно бы былъ подалъ до книг, але для поветриа, которое в Лѣцкѣ пановало до того часѣ, и для преездовъ, же всюды не пѣщаютъ, не могъль подати, еднакъ скоро Панъ Богъ усмерилъ гнѣвъ свои, заразъ до ведомости врядовое донюсъ»)¹².

Десь після січня-лютого 1624 р. ситуація з епідемією чуми на Волині стала порівняно задовільною. Однак вже восени 1625 р. вона знову повернулася. Не було спокійно в цьому плані і на польських землях. Приміром, епідемія охопила Сandomирське воєводство. Все це додавало всім тривоги і створювало різні життєві проблеми («для подоизранных часовъ и всюда панѣющих поветриа»)¹³.

---

⁹ Протестація Ю. Галенського проти Романа та Івана Гулевичів Піддубецьких, 24.I 1624 // Там само, арк. 62 зв.–64 зв.

¹⁰ Протестація Я. Фалібовського проти М. Малинського і Х. Вишневецької Малинської, 8.IV 1624 // Там само, арк. 154 зв.–155 зв.

¹¹ Див., приміром: Заява С. Фірлеївни щодо контракту з К. Єловицьким і А. Сокольською, 2.I 1624 // Там само, арк. 24 зв.–25.

¹² Протестація О. Вільгорського проти Д. Малинського, 15.I 1624 // Там само, арк. 56, 56 зв.

¹³ Протестація С. Зайця проти Я. Ковнацького, 18.IX 1625 // Там само, спр. 145, арк. 577, 577 зв.

Чума знову стала косити людей на Волині принаймні з вересня 1625 р. Зокрема, вона «плужила» село Лаврів (нині Луцького району Волинської обл.). В цей час у шляхтича Андрія Голендзинського померло кілька дітей (напевно, і дружина), а також вся його челядь, тобто домашні слуги. Шляхтич і сам захворів чумою. Відчуваючи наближення смерті, він покликав до себе деяких осіб для складення тестаменту (заповіту), аби записати спадщину своїм малолітнім дітям, які ще залишалися живі, – синам Олександру і Костянтину, а також дочці Катерині. Зі слів А. Голендзинського, заповіт написав місцевий урядник на прізвище Ростковський. Причому він вдавався до запобіжних заходів, аби не заразитися самому – перебував достатньо далеко від хворого («здалека слухаючи всего, рѣкою власною списаль»). Як з'ясувалося пізніше, він вирішив скористатися тією обставиною, що заповіт написаний його рукою, аби позбавити сиріт спадщини і заволодіти чужою маєтністю¹⁴.

27 листопада 1625 р. чільні луцькі гродські урядники зробили публічну заяву, в якій змалювали ситуацію, пов'язану з епідемією чуми в Луцькому повіті, що стала неподоланною перешкодою для проведення судових рочків. Зокрема, щодо цього урядники наголосили на такому: «панове Янъ Вилежинскии, подчасши волинскии, подстаростии, князь Павелъ Друцкии Любецкии, судья, ѿрядники сѣдовыѣ кгородские луцкиѣ, до замкѣ... Лѣцкого на сѣженеѣ рочковѣ, водлѣгѣ лимитации и каденции на ден сегоднешньи припалых, с повинности урядѣ своего сѣхалисѣ и рочьки припадающе приволат готови были. Лечѣ ижѣ жадное sprawy въ реестрѣ не было. И веле их ѿл пановѣ ѿбывателевѣ воеводства тутошнего для часов небезпечньих ѿд морового поветрыя, которое неподалекѣ Лѣцка на велю мѣстцах не ѿстаѣт и ширитсѣ, ѿ лимитацию их просили, подаючи и то до ѿваженя ѿрядови нинешнемѣ, же и иньшиѣ маиора и минора сѣбселиа (лат. maiores et minores subsellium – старші і молодші судові особи. – П. С.) вакѣют для поветрыя морового, которымѣ Панъ Богъ на велю мѣстцах наведит рачилъ»¹⁵.

Отже, луцький підстароста шляхтич Ян Вилежинський і луцький гродський суддя князь Павло Друцький Любецький 27 листопада, тобто в запланований раніше день початку судової сесії Луцького гродського суду, формально засвідчили свою готовність розпочати рочки. Однак, констатували вони, через епідемію чуми, яка поширилася під Луцьком «по багатьох місцях», цього зробити не випадає. Як з'ясувалося, до судового реєстру не внесли жодної справи, що вказує на те, що шляхта Луцького повіту була вельми стурбована масштабом епідемії. Відтак, навіть вельми зацікавлені в судовому розгляді своїх справ особи не наважилися прибути до Луцька. Крім іншого, через фактор чумної пошесті виявилися незаповненими різні судові уряди. Я. Вилежинський і П. Друцький Любецький

¹⁴ Протестація Ю. Речинського проти В. Ростковського, 18.II 1626 // Там само, спр. 148, арк. 140, 140 зв.

¹⁵ Заява луцьких гродських урядників про перенесення судових рочків на пізніший час через епідемію чуми, 27.XI 1625 // Там само, спр. 145, арк. 730–730 зв.

вважали за потрібне апелювати до думки шляхетства Волинського воєводства, яке, доводили урядники, наполягало на тому, щоб перенести рочки на пізніший термін. Тож ухвалили рішення, згідно з яким рочки, які мали відбутися 27 листопада, скасували, а чергову судову сесію призначили через шість тижнів. Цю ухвалу «обволав», тобто вголос публічно оприлюднив, аби надати їй законної сили, возний єнерал Станіслав П'яновський. Відповідну його реляцію внесли до судових книг¹⁶.

Перенесення судових рочків на шість тижнів, тобто на 42 дні, в цьому випадку нагадувало оголошення своєрідного карантину (карантинну практику, а саме: жорстку 40-денну ізоляцію осіб, яких підозрювали в захворюванні на чуму, свого часу започаткували у Венеції). Звісно, відтермінування луцькими гродськими урядниками судових рочків на 42 дні аж ніяк не було справжнім карантинном. Водночас, принаймні в межах Луцького повіту, цей захід, напевно, спонукав станові структури влади, а також населення ретельніше дотримуватися протичумних заходів та особливого режиму поведінки, а ще – обмежив доступ до Луцька значної кількості приїжджих. Невідомо, як ефективно це вплинуло на подолання чуми (подібні заходи, до яких вдавалися раніше, не стали в цьому плані панацеєю). Хай там як, а по завершенні епідемії, що розпочалася 1625 р., населення Волині на певний час дістало перепочинок від чумної пошесті.

Як уже зазначено, люди намагалися захистити себе від моровиці втечею зі своїх поселень на «чисті» від епідемії природні місцини. Щодо цього показовими є деякі факти, пов'язані з епідемією чуми 1625 р. на Волині. Отже, дехто з волинських шляхтичів уже з першими звітками про наближення моровиці втікав у віддалені місцевості, за Прип'ять. Тим часом міщани Олики, на яку восени 1625 р. насунулася чума, бачили свій порятунок у тому, щоб залишити місто і жити порівняно недалеко від нього – «по полях» («Место Олыку заповетроно, за чим вси мещане розехалисе по полях»).

Звісно, переселення з міста на природу знизило скупченість населення, зменшило кількість контактів між міщанами і, відповідно, мусило пригальмувати поширення епідемії. Утім, створити в польових умовах якийсь жорсткий карантин не було можливості. До того ж деякі олицькі міщани промишляли тим, що продавали охочим «заповітряні», тобто заражені чумою речі. Приміром, один олицький міщанин у спілці з селянином Пахомом Шокуном із села Боблин (нині с. Бобли Турійського району Волинської обл.) намагалися зайнятися такою комерцією у Луцьку. Причому обидва «продавці чуми» приховували, з якої місцевості вони приїхали до міста. Однак лишень тамтешні міщани впізнали в одному з приїжджих міщанина з охопленої моровицею Олики, вони відразу прогнали цих торгівців зі свого міста¹⁷. Тобто, в Луцьку, в якому, як переконуємося, попри

---

¹⁶ Там само, арк. 730 зв.

¹⁷ Декрет Луцького гродського суду за позовом Я. Якубовського і Г. Тишковської Якубовської проти М. Єловича Малинського і Х. Вишневецької Малинської, 10.IV 1626 // Там само, спр. 150, арк. 316–317.

поширення на Волині чуми, явно не всі міщани втікали з міста, порівняно ретельно дотримувалися обмежень, спрямованих на запобігання захворювання чумою.

Як уже зазначено, деякі волинські шляхтичі залишали насиджені місця й мандрували на далекі відстані, не чекаючи, отже, коли до них завітає чума. До представників шляхетського стану, які розглядали втечу від епідемії як шанс врятувати своє життя, належав також Петро Обух. Щоправда, він діяв у цьому плані зі значним запізненням. Лише по тому, як від чуми померли всі його піддані з двора, тобто з маєтку Облапи (нині село Ковельського району Волинської обл.), він зрозумів: час рятувати себе і свою сім'ю – шляхтянку Настасю Гулевичівну Дрозденську та двох малолітніх дітей. У листопаді 1625 р. П. Обух відвіз їх до Любитівського лісу (в районі сучасного села Любитів Ковельського району Волинської обл.), а сам подався до родичів у Любитів, щоб попросити їх допомогти звести в лісі буду, тимчасове житло. Родичі П. Обука з розумінням поставилися до його прохання і наказали своїм підданим спорудити буду в Любитівському лісі.

Однак сім'ї Обухів не вдалося сховатися від чуми в лісових хащах. Адже вони, безперечно, приїхали до лісу вже інфікованими. Їх ще в Облапах заразили «челядники», власне, домашні слуги, які напередодні геть усі померли. Першою жертвою чуми в родині П. Обука стала його дружина Настася. Вона померла 16 листопада 1625 р. Цього самого дня П. Обух побачив на своєму тілі зримі ознаки чуми. Він розумів, що діти самі не виживуть у лісі. Тож вирішив на деякий час прилаштувати їх у Ковелі, щоб поховати дружину, найнявши в цьому місті копачів («Видечи, же самъ заповетроныи естъ з двѣйгом детокъ, боачисе, абы з зимна голодѣм не померли, до Ковля, до Бенка жида ехал. И хотечи там дѣтъки, в Ковлю, оставивши, самъ с копачами ковелскими до тела малжонъки змѣрлоє для похованя оного ехати»).

Однак нещастя не полишало П. Обука. Ніхто з ковельських копачів не захотів йому допомагати. Вже хворий на чуму шляхтич посадив двох дітей на воза і рушив до своєї буди в Любитівський ліс – ховати дружину. Проте їхав недовго. Річ у тому, що на виїзді з Ковеля на нього вже чатував місцевий лентвійт (міський урядник, заступник війта) Ян Гуменський. Його цікавив не цей «заповітряний», заражений чумою шляхтич, а складене на його возі майно. Останнє П. Обух змушений був возити з собою, бо остерігався залишати цінні речі в лісовій буді. Лентвійт зі своїми спільниками з криком метнулися до воза. Нападники скинули на землю дітей і стали нещадно бити киями П. Обука. Розправу над ним припинили по тому, як переконалися, що він не подає ознак життя. Сталося так, що П. Обуху якимось чином вдалося вижити. Хтось із ковельців прийшов йому на допомогу. Шляхтич довго хворів у цьому місті. За цей час в нього померла одна дитина, вочевидь, від чуми. Прийшовши трохи до тями, П. Обух вдався до правових дій, спрямованих на притягнення лентвійта Я. Гуменського до судової відповідальності. Зокрема, 16 квітня 1626 р. він особисто був присутній на засіданні

Володимирського гродського суду, який розглянув його позов проти Я. Гуменського¹⁸.

Неважко переконатися, що П. Обух, так само як і непоодинокі його сучасники, вбачав свій шанс врятуватися від хвороби в тому, щоб із поселення, охопленого епідемією чуми, переселитися на природу. Як уже зазначено, П. Обух став утікати від наступу чуми вже по тому, як він та його сім'я виявилися інфікованими. Оскільки у вже розглянутому документі є певна інформація про перебіг захворювання моровицею сім'ї Обухів, то можемо визначити, якою саме формою чуми вони захворіли. Відомо, що септична форма чуми має інкубаційний період у межах доби. Інкубаційний період легеневої її форми триває від кількох годин до двох діб. Причому смертність як від септичної, так і від легеневої чуми в ті часи сягала 100 %. Щодо так званої бубонної форми чуми, то її інкубаційний період триває від трьох до дев'яти діб, а смертність коливається в межах 50–75 %. Крім іншого, характеристичними ознаками бубонної чуми є утворення на лімфатичних вузлах пухлин (бубонів), а також поява фіолетових плям на кінцівках, спричинених підшкірними крововиливами судин. Смертність від цієї форми чуми становить 50–75 %¹⁹.

Отже, є цілком очевидним, що шляхетська сім'я Обухів, яка складалася з чотирьох осіб, захворіла на бубонну форму чуми. Зокрема, це однозначно підтверджує той факт, що 50 % її членів вижили. Якщо б у них була септична або легенева форми чуми, то всі вони явно не мали б шансів залишитися живими. 16 листопада 1625 р., після того, як померла дружина П. Обуха, він уперше виявив на своєму тілі ознаки бубонної чуми. Безперечно, що інкубаційний період у нього тривав від трьох до дев'яти діб, що властиво саме для бубонної чуми. За цей час він встиг переїхати з родиною з вимерлих Облап до Любитівського лісу, звів там будинок і навіть деякий час провів у ній з усією сім'єю, власне до 16 листопада. Той факт, що через п'ять місяців по цьому, 16 квітня 1626 р. П. Обух особисто взяв участь у судовому засіданні, означає, що шляхтич фактично подолав захворювання. Як уже зазначено, вижила також одна його дитина.

Примітною є реакція ковельських міщан на появу в їхньому місті «заповітряного» П. Обуха, тобто особи з явними ознаками захворювання чумою. Копачі, до яких він звернувся по допомогу щодо поховання дружини, відмовили йому, вочевидь, побоюючись за своє життя. Водночас контакт із «заповітряним» шляхтичем не злякав ковельського лентвіта О. Люшковського. Адже він із ризиком для себе вирішив вчинити розбійний напад і заволодіти майном хворого П. Обуха. Ті

---

¹⁸ Розгляд у Володимирському гродському суді справи за позовом П. Обуха проти Я. Гуменського, 16. IV 1626 // Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 60, арк. 393–394 зв.

¹⁹ *Benedictow O.J.* The Black Death, 1346–1353: The Complete History (Boydell & Brewer). 2004. P. 11–13, 25–28, 69; *Frith J.* The History of Plague Part 1. The Three Great Pandemics // *Journal of Military and Veterans' Health*. 2012. Vol. 20. Numb. 2 (April). P. 3, 4; *History of Epidemics and Plagues*. 2001. P. 3, 4. URL: <http://uhavax.hartford.edu/bugl/histepi.pdf>.

ковельці, які врятували цього шляхтича, вочевидь, помітили на його тілі ознаки бубонної чуми, однак не залишили постраждалого в біді, так само як і двох його інфікованих дітей (одній дитині, про що вже йшлося, не судилося вижити). Щодо суддів Володимирського ґродського суду, то по кількох місяцях після інфікування П. Обуха вони, вочевидь, сприймали його як здорову людину.

Загалом розглянуті вище факти, пов'язані з поширенням епідемії чуми та боротьбою із нею на Волині на початку – у середині 1620-х років, дають підстави для думки, що в той час через нерозуміння природи цього захворювання, а також через історично обмежений рівень розвитку медицини не було можливості ефективно його контролювати. Певні адміністративні заходи місцевої влади, спрямовані на обмеження доступу вірогідно інфікованих осіб у поселення (як-от, виставлення на дорогах сторожі карантинного штибу, згортання торгівлі, припинення сесій станових судів) застосовували без належної системності і послідовності. Тож вони не могли загнuzдати епідемію, хоча, вочевидь, тією чи тією мірою уповільнювали її поширення. Єдиним справді ефективним способом врятуватися від чуми, який практикували, насамперед, деякі представники шляхетського стану, було завчасно тимчасово переселитися у порівняно віддалені місцевості, вільні від епідемії. Набула певного поширення практика залишення мешканцями своїх поселень, охоплених моровицею, і переселення їх у різні природні місцини, розташовані порівняно неподалік їхніх домівок. Причому успіх цього протичумного організаційного заходу залежав від того, чи були особи, які до нього вдавалися, вже інфіковані або ні, а також чи вдавалося здоровим переселенцям у природне середовище припинити контакти з людьми із зони епідемії і протриматися в полі або лісі доти, аж доки не вщухне чума.

Наталія БІЛОУС

БОЯРИ-ШЛЯХТА ІЗ ЗАУШШЯ НА СЛУЖБИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – СЕРЕДИНА XVII ст.)

Бояри-шляхта із Заушшя або «заушани» – так називали у литовсько-польську добу жителів поселень обабіч річок Норинь, Жерев і Уша (суч. р. Уж) від Коростеня до Овруча, включаючи околиці навкруги вказаних міст у радіусі 40–50 км. Географічно ця територія знаходиться майже на межі Житомирського Полісся з Київським, яка зазвичай проводиться приблизно по лінії Народичі – Малин – Радомишль. У XVI–XVIII ст. на ній існували родові шляхетські села-гнізда: Багриновичі, Бехи, Білошичі, Бовсуни, Васьковичі, Вигів, Гаєвичі, Гошів, Закусили, Каленське, Кобилин, Круки, Левковичі, Мединівка, Мелені, Можари, Мошки, Недашки, Норинськ, Сингаї, Скурати (Шкурати), Ходаки, Чоповичі та ін. Більшість цих поселень була заснована у киеворуські часи і майже безперервно розвивалася до XX ст. У сучасній українській історіографії дискусійними та мало вивченими є питання щодо походження, соціального та правового статусу, роду занять зауської шляхти у XVI – середині XVII ст. Тому введення у науковий обіг нових джерел та аналіз уже відомих, що доповнюють дані стосовно цієї соціальної групи, є актуальним.

У литовсько-польські часи зазначену територію населяли переважно господарські зем'яни-шляхта і залежні зем'яни (панцирні та путні бояри), які посідали найнижчий щабель у землевласницькій структурі регіону. Вивчаючи прошарок залежного зем'янства у Великому князівстві Литовському, польський історик Вітольд Сенкевич порівняв генезу та правове становище цих груп із інститутом васалітету західноєвропейського зразка і констатував їх схожість, відшукуючи найближчі аналоги в Пруссії та Лівонії, тобто орденських державах, сусідах Литви. Водночас науковець виявив впливи Сходу, візантійські і монгольські, схиляючись до думки, що постання інституту феодального васалітету в литовсько-руській державі було закономірним наслідком слабкої централізації ВКЛ та виникнення в ньому окремих регіональних груп, наділених ознаками повної незалежності¹. Сучасні білоруські історики В. Голубев і А. Довнар, досліджуючи цей

---

¹ Sienkiewicz W. Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w. Warszawa, 1982 (машинопис дисертації, Варшавський університет); Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. 2 вид. Київ, 2008. С. 271–272.

соціальний прошарок на білоруських теренах ВКЛ, дійшли висновку, що панцирні бояри – особлива категорія сільського населення, які виконували військові повинності по охороні і обороні замку і підпорядковувались старості. За свою службу вони отримували земельні наділи на правах спадкового володіння з правом передачі їх в інші руки, але з умовою виконання призначених на цю землю служб і повинностей. У випадку порушення своїх прав бояри активно змагалися за їх збереження – аж до колективних виступів і відмови від виконання невласних для їх статусу обов'язків².

Дещо відмінна ситуація склалася у Київському воєводстві, де специфіка прикордонного життя призвела до побутування соціальних груп (проміжних між шляхтою і селянством) та озброєного люду різних соціальних категорій. Адже тут здавна жили панцирні бояри та бояри-слуги, які щільно заселяли околиці великокняжих замків північної Київщини і не зливались з селянами-підданими³. До озброєного люду належали і міщани «українних міст», які крім звичних занять – ремесла і торгівлі – виконували ще й оборонні функції, тобто фактично несли військову службу⁴. На прикордонній смузі Лівобережної та Південної Київщини такі ж функції виконували козаки, які тривалий час боролися за офіційне визнання у правах рицарського стану.

На думку Н. Яковенко, за княжіння Олельковичів на Київщині усталилася система «польних сторож», суть якої полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів на переправах і татарських шляхах. На території порубіжних замків зростав прошарок так званих «кінних слуг» – дрібних бояр, наділених землею і зобов'язаних нести збройну службу в почті намісника (чи старости) того замку, до якого була приписана та ділянка землі. З XVI ст. за ними закріпилася назва «панцирні бояри» – збройний контингент особисто вільних людей з напівшляхетським статусом. «Служба конем» гарантувала особисту незалежність, що великокнязівський уряд і не ставив під сумнів, періодично підтверджуючи права і привілеї тим боярам, які часто порушувала овруцька замкова адміністрація⁵.

З плином часу давнє руське боярство розпалося на кілька груп, з яких виокремилися «зем'яни», «слуги ординські» та «слуги замкові». До обов'язків овруцького боярства входила «служба ординська» – супровід великокнязівських послів через степ до Криму чи кочовищ Перекопської та Ногайської орд.

---

² Голубев В., Довнар А. Панцырные баяры Беларуси ў другой палове XVI – першай палове XVII ст. (на прыкладзе Азярышчанскага староства // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012. С. 268–282. Там же див. історіографію проблеми та бібліографію праць інших істориків.

³ Яковенко Н. Українська шляхта... С. 272.

⁴ Детальніше див.: Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. Київ, 2010. С. 269–290.

⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 153.

У ревізії Овруцького замку 1552 р. згадується про таких ординських слуг, які жили в Овручі і на волості, тобто селах, серед них були і заушани: «то слуги ординские жъ сами на волости живутъ, тую жъ службу и тягль тягнутъ, што и тые слуги ординские, которые при месте живутъ»⁶. Останнє дослідження В. Поліщука показує, що згадана ревізія Овруцького замку 1552 р. демонструє занепад ординської служби, від якої залишилось хіба що службове землеволодіння, а виконання самої служби – возити листи в Орду і супроводжувати послів – уже на той час відійшло у минуле. Натомість земля, що колись призначалась під ординську службу, належала боярам, які не мали її виконувати⁷. Власне, це засвідчує і королівський привілей на підтвердження шляхетських прав зауським боярам 1570 р., де жодним словом не згадується про цей обов'язок⁸.

Абсолютна більшість заушан – малозаможна або бідна шляхта, яка не мала своїх підданих. Згідно з поборовим реєстром 1571 р., наприклад, у с. Невмиричах такої шляхти було 9 димів (домогосподарств), Левковичах – 6, Білошичах – 6, Закусилах – 4, Скуратах – 4, Недашках – 3, Верповському – 2 дими⁹. Згідно з реєстром збору людей на військову службу з королівських маєтків Київського, Волинського і Брацлавського воєводств 1579 р., на Заушші та Овруччині загалом існувало 32 села такого типу, де нараховувалося 207 боярських дворів¹⁰, в яких тоді могло проживати приблизно 1300 осіб. У тому ж джерелі зауськими названо 56 димів¹¹. Серед них були представники таких родин: Баранівські, Бехи, Болсуновські, Білоцькі, Васьковські, Верповські, Волковські, Виговські, Гаєвські, Гошовські, Дідківські, Закусили, Каленські, Кобилинські, Кончаковські, Коркушки, Костюшковські, Левківські, Макаревичі, Меленевські, Невмерицькі, Недашковські, Пашинські, Сингаївські, Толкачі, Ущাপовські, Ходаківські, Чопівські, Шваби та інші.

Характерний опис цієї напівшляхти залишив французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який протягом 1630–1640-х років перебував на службі у польських королів. У загальних рисах він так охарактеризував боярську верству на українських землях: «Виняток становлять землі, належні Короні [...] де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нашадки

⁶ Российский государственный архив древних актов, г. Москва (далі – РГАДА), ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 108 об.–109.

⁷ Поліщук В. Підтвердження прав власності земянам Невмирицьким на землю в Овруцькому повіті в XV–XVI ст.: аналіз та публікація актів Руської (Волинської) метрики // Записки НТШ. Т. CCLXXI. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 59–60.

⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5 об.

⁹ Źródła Dziejowe. T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. IX: Ziemie Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 27–29.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). Ч. VII. Т. 3. Киев, 1905. С. 26–28.

¹¹ Źródła Dziejowe. T. XX. S. 29.

бояр успадковують їх за умови виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча і заможних, більшість є досить бідною»¹².

У XVIII–XIX ст. на означення цієї соціальної групи вживали терміни «шляхта загорова» (від пол. *szlachta zagrodowa*), «шляхта застінокова» (від пол. *szlachta zaściankowa*) або «околична» шляхта (застінок – околиця). В окремих регіонах Речі Посполитої ця малоземельна дрібна шляхта була достатньо чисельною, у більшості випадків не мала підданих, власноруч обробляла землю, від селян вирізнялася володінням шляхетським гербом, правом участі у політичному житті (голосу на сеймах і сеймиках), сталими родинними традиціями і звичаями (зокрема, заборонаю одружуватися з селянками), особливостями побутової культури, ментальністю¹³. Мешканці деяких сіл Заушшя навіть у XX ст. називали себе «шляхтою», зберігаючи традиції і самобутню культуру своїх предків.

Існують різні версії щодо походження зауської околичної шляхти. Так, В. Антонович вважав, що вона бере початок від князівських дружинників часів Київської Русі¹⁴. Цієї ж думки дотримувався М. Грушевський¹⁵, а також інші дослідники: П. Клепатський¹⁶, А. Ролле¹⁷, Н. Теодорович¹⁸.

Н. Яковенко в студіях, присвячених зауським боярським родам, наголошувала на їхньому татарському походженні¹⁹. На її думку, початково існувало п'ять патріархальних родів (Булгаки, Болсуни, Коркошки, Ущапи, Круки), які мали спільного предка із тюркським іменем. Ці клани за допомогою шлюбних зв'язків приєднали до себе «нове боярство», яке отримувало землю за вислугу на спустошених територіях у цьому регіоні. Враховуючи, що найраніший відлік осілости тутешні роди беруть від Володимира Ольгердовича, гіпотетично можна припускати, що саме він оселив довкола Іскоростенського городища кілька татарських родин, які повинні були супроводжувати великокнязівських послів та гінців

¹² Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ, 1990. С. 103.

¹³ Див. бібліографію з цієї проблематики: Tarnawski A. Szlachta zagrodowa w Polsce południowo-wschodniej. Materiały do bibliografii. Lwów, 1938. URL: <http://vysochanskiy-sas.com/literatura/148-szlachta-zagrodowa-w-polsce>

¹⁴ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. Киев, 1897. С. 20.

¹⁵ Грушевський М. Барская околичная шляхта до конца XVIII в. Этнографический очерк. Киев, 1897. С. 264.

¹⁶ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Одесса, 1912. С. 112.

¹⁷ Rolle A.J. Dzieje szlachty okolicznej w owruckim powiecie // Z przeszłości Polesia Kijowskiego. Opowiadania historyczne. Warszawa, 1882. S. 8.

¹⁸ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. С. 324.

¹⁹ Яковенко Н. Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. Київ, 1991. № 5. С. 6.

з півночі через степ до Орди. Суто поліська специфіка замкненості побуту сприяла щільнішому згуртуванню «шляхетської околиці», яке підсилювалося зовнішньою загрозою²⁰.

Таке припущення видається слушним, якщо врахувати і той факт, що «заушани» тримали землю на «татарській службі», яка включала в себе часті виїзди в степ із метою супроводу литовських послів до Кримського ханства²¹. Про можливе тюркське походження «околичної» шляхти писав етнограф К. Черв'як²², вбачаючи оригінальні східні мотиви в орнаменті їх килимових виробів²³. Утім, татарська теорія походження «околичної» шляхти має свої недоліки: якщо враховувати специфіку господарської діяльності татар, для них краще підходив Лісостеп, бо на Поліссі їм довелося би змінити звичний спосіб господарювання. П. Клепатський серед найбільш заселених територій у середині XV ст. виділяє Полісся²⁴, що підтверджується численними археологічними розкопками. Тому масове переселення сюди татар навряд чи відбулося. До того ж, ні родові прізвища місцевої шляхти, ні топонімія Заушшя не несуть слідів виразних тюркських впливів. А на це слід було б очікувати при «щільному розселенні тюркського елементу» в Заушші наприкінці XIV ст. На відсутність тюркської топонімії в басейні Ужа вказує М. Бех, досліджуючи історію околичної шляхти села Бежи²⁵.

Відомо, що військова служба бояр Заушшя у литовські часи традиційно йшла на Київський замок, хоча в адміністративному відношенні волость підпорядковувалася Овруцькому замку. На думку сучасного археолога А. Томашевського, це є опосередкованим, але яскравим доказом саме києворуського походження і джерел формування населення майбутньої овруцької околичної шляхти²⁶. Вчений сумістив карту давньоруських археологічних пам'яток і картографованих гнізд розселення цієї шляхти, що дозволило йому зробити цікаві спостереження: в основі всіх обстежених існуючих поселень Овручини знайдені давньоруські пам'ятки, що означає, що ці поселення були частиною давньоруської системи заселення. Родові гнізда овруцької околичної шляхти як населені пункти давньоруської Овруцької волості виникли в серцевині і по краях ареалів традиційної концентрації гнізд ранньослов'янських пам'яток і опорних пунктів

²⁰ Яковенко Н. Українська шляхта ... С. 250–252.

²¹ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте. С. 41.

²² Черв'як К. Шляхта околиць на Коростенщині. Коростень, 1927. С. 18.

²³ Черв'як К. Килимарство на Коростенщині // Краєзнавство. 1929. № 3–10. С. 17–27; Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти Житомирщини // Народна творчість та етнологія. 2011. № 6. С. 53–57. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43423/08-Vasianovych.pdf?sequence=1>

²⁴ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. С. 434.

²⁵ Бех М. Історія розвитку околичної шляхти села Бежи Коростенського району Житомирської області: формування соціально-культурних особливостей (XV – поч. XX ст.) // Переяславський літопис. Вип. 5. Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 9–16.

²⁶ Томашевський А.П. Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. Вип. 20. Київ, 2008. С. 481, 482.

кінця IX – першої половини X ст. древлянського племінного союзу. Отже, можна зробити висновок про те, що до основних функцій цих поселень належав контроль над підкореним древлянським населенням у регіоні навколо Іскоростеня. Вони виникли вздовж ключових комунікацій з Києва до Овруча і були покликані виконувати волю великих київських князів. Учений зазначає, що саме у литовську добу в цьому регіоні ми маємо справу з реліктом давньоруської доби, коли службова орієнтація на всемогутній столичний Київ продовжувалася по інерції і давній традиції та в силу вже давно сформованої історичної географії розселення в більш ранній час²⁷.

Здобутки Східноволинської археологічної експедиції НАНУ, очолюваної А. Томашевським протягом 1996–2014 років, підкреслив Л. Залізняк у своєму дослідженні, доводячи тяглість етнокультурного розвитку корінного населення цього краю з часів Київської Русі до сьогодні і наголошуючи на феномені овруцької околичної шляхти²⁸.

Після утворення федеративної держави Речі Посполитої у 1569 р. зауська шляхта, подібно як і інші представники привілейованого шляхетського стану, присягнула на вірність діючому королю Зигмунту Августу і звернулася до нього з проханням підтвердити їм усі давні «свободи і вольності шляхетські», яких вони «звикли уживати» нарівні з іншими шляхтичами Київщини. При цьому прохачі підкреслили, що вони «заровно з ыною шляхтою, земяны киевскими, кгда того потреба указывала, службу ѣйшу земскую военную нам їсдару и Речи Посполитой служивали». І тепер, після підписання Люблінської унії, готові були і далі служити, за що хотіли отримати підтвердження старих привілеїв: «и ж за теперешним доистемъ унии албо зъєдноченемъ Короны з Великим князством Литовским, и за приверненемъ до Короны земли Киевское всих Панов Радъ, земянъ, шляхту и обывателов земли Киевское при всяких правах, свободах и волностях их шляхетских, которых они здавна звыкли уживаты, оставивши и заховавши, а особливѣ волностями и свободами коронными обдаровавши, особливым привилеемъ ѣйшимъ то в сѣи земли Киевської утвердили». Заушани також звертали увагу на те, що вони нарівні з іншими шляхтичами «водлугъ повинности своѣи присегу ку Коронѣ учинили и в реистръ межи иными земяны и обывателми земли Киевское заровно сѣи описаны и перед нас їсдаря принесены»²⁹. Факт присягання заушанами підтвердив королівський секретар Ян Бистриковський, який приймав від них присягу на вірність королю і Речі

---

²⁷ Томашевський А. Результати та перспективи комплексного історико-археологічного дослідження феномену Овруцької околичної шляхти в Овруцькому проекті // Шляхетство Полісся України. Старовинні роди овруцької шляхти. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2018. С. 37–38.

²⁸ Докладніше див.: Залізняк Л. Овруцька околична шляхта та проблема початку україногенези // URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11827/Zalizniak_Ovrutsk_okolychna_shliakhta.pdf

²⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5.

Посполитій у 1569 р. Серед прохачів згадуються такі зауські бояри: Василій Меленевич Тупочоловський, Богдан Єськович Каленський, Василій Манкович Ходаковський, Іван Юрійович Багриновський, Василій Климович і Григорій Стефанович Білошицькі з «братъею своєю», тобто з іншими боярами з Заушшя. Як зазначається у привілеї від 4 лютого 1570 р., король Зигмунт Август, зваживши на їхні давні військові заслуги, підтвердив їм та їхнім нащадкам усі згадані шляхетські вольності і свободи, звільнення від відбування повинностей і послуг на овруцький замок (які виконували путні бояри).

З приходом до влади Стефана Баторія у 1576 р. виникла потреба у підтвердженні даного привілею. Задля цього зауські бояри-шляхта послали на сейм кількох осіб: Василя Меленевича Тупочоловського, Богдана Єкутовича Каленського, Василя Манковича Ходаковського з с. Ходаки, Івана Юрійовича Багриновського, Радивона Васильовича і Григорія Стефановича з с. Білошичі, Артема Гнатовича, Яська Петровича з с. Дідковичі, Опанаса Гришковича та Лашука Дем'яновича з с. Недашки. Посланці пред'явили в королівській канцелярії оригінал привілею Зигмунта Августа і просили про його підтвердження. Новий привілей був виданий 10 серпня 1576 р. і повторював зміст попереднього.

3 листопада 1589 р. наступник Стефана Баторія – Зигмунт III підтвердив згаданий привілей заушанам, які з цією метою відрядили до Варшави двох посланців: братів Васяна та Семена Васильовичів Тупочоловських з с. Мелені.

З приходом до влади нового короля – Владислава IV Вази у 1633 р. знову виникла необхідність у новому підтвердженні давніх привілеїв. Нащадки вище згаданих зауських бояр делегували на коронний сейм у Варшаву кількох своїх представників: Івана Білошицького, Бориса Недашковського, Ігната Каленського, Корнія Ходаковського, Данила Овришовського, Михайла Багриновського та Михайла Меленевського. Прохачі надали в королівську канцелярію оригінал останнього привілею – 1589 р., засвідченого підписами короля Зигмунта III та писаря королівської канцелярії Флоріана Олешка, де було викладено зміст привілею 1570 р. Підтвердження цих привілеїв вони отримали на варшавському сеймі 28 лютого 1635 р. У новому привілеї було викладено зміст усіх попередніх і зафіксовано імена усіх прохачів, що додає унікальності цьому документу. Його засвідчили своїми підписами король Владислав IV та писар Руської канцелярії Ян Бедерман (див. Додаток).

***

Козацька революція середини XVII ст. розбурхала суспільство Заушшя: незначна частина місцевої шляхти стала на бік повстанців і покозачилася, частина сприйняла революційні події як лихо і рятувалася втечею, а дехто намагався звести рахунки з сусідами і отримати від цього зиск. Як і деінде під час військових катаклізмів, на Овруччині частими були випадки грабівницького і розбійницького характеру, спустошення маєтків.

Серед осіб, які втратили майно і документи на маєтності влітку 1648 р. через напади козаків, були зауські шляхтичі Самійло і Анна Меленевські, що вони засвідчили у житомирському ґроді³⁰. 18 грудня 1649 р. Стефан Левковський від себе та від імені своїх братів вніс протестацію до володимирських ґродських книг про втрату майна і документів роду Левковських, Булгаковських, Верповських і Геєвських, що сталося у 1648 р., коли козаки Канівського полку, проходячи Овруччиною, віднайшли і викопали скриню з цим майном і документами: «...кгда помененое Воиско Запорозкое в тутошныє краи ишло и чата пулку Каневского и в тамтых краях будучи, тую скриню помененого пна Стефана Левковского в закопаню въ острове Моровине будучую нашодши и оную выкопавши, добра и охандозства розные побравши, а тые вси sprawy попалили и в попел овернули»³¹.

Від дій козацьких підрозділів постраждало чимало іншої зауської шляхти. Так, 19 січня 1650 р. Іван Ходаковський вніс маніфестацію до луцького ґроду від себе та від імені Суринів, Виговських, Дідковських, Іскоростенських, Щеніївських, Сингаєвських, Ходаковських, Каленських, Меленевських, Білошицьких, Пашинських, Скуратовських та інших місцевих шляхтичів (крім тих, які приєдналися до Війська Запорозького) про грабунки і насильства, заподіяні їм козаками з полку Яна Бруяки, та про врятування їх лише через заступництво київського митрополита Сильвестра Косова перед гетьманом Богданом Хмельницьким³². Ян Бруяка – колишній овруцький підстароста, який з початком війни покозачився і вочевидь зводив рахунки з заушанами, маючи з ними давні конфлікти. 24 листопада того ж року Мартин Дідковський вніс маніфестацію до Луцького ґродського суду про втрату майна і документів на маєтності, які він закопав у 1648 р. у дворі свого маєтку с. Дідківці, через дії повстанців: «кгда ... выуздавшисе на вшелякие збродни ребеллизанци козаки и хлопи, а руки противько паном своим и Речы Посполитои поднесшы, небезпеченством такъ здоровью, яко и субьстанции кождому грозили»³³.

У роки збройного протистояння нерідкими були випадки намагання нажитися за рахунок сусідів або захопити чуже майно. Так, 23 січня 1651 р. Іван Свідерський поскаржився до житомирського ґроду на Недашковських, які привласнили його майно, передане ним на зберігання під час «свавілля і хлопських бунтів». Зокрема, Іван Недашковський привласнив оригінали його майнових документів та готівкою 1150 злотих, а Яцько Гаврилович і Андрій Мишкович Недашковські захопили його поля, сіножаті і бортні дерева у с. Недашки, чим

³⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 440–441.

³¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 273–274 зв.; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. Киев, 1867. С. 96–99.

³² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 1–1 зв., 3 зв.

³³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 247, арк. 505–506; Регест: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум. / Упор. Л. Сухих, В. Страшко. Київ, 2008. С. 192.

завдали збитків скаржникові на 800 злотих³⁴. Інші сусіди згаданих заушан теж виявилися грабіжниками і нападниками: 9 червня 1653 р. Андрій Гораїн поскаржився до луцького гроду на шляхтичів Сингаєвського, Беха, Ходаковського, які, знаючи про те, що він утік зі своєї маєтності Яблоновки і переховувався на Волині, 29 травня того ж року здійснили напад на його село «з купою немалою людей свавольних», забрали з його будинку усе рухоме майно – «то всье въ способъ якоєсь здобычы забравъшы, ѡсобы вышъменованные зъ своими помочъниками ку пожиткови своєму ѡберънули, маєтность протестующыхсе спусътошили и вънивечъ ѡберънули»³⁵.

23 липня 1654 р. Прокіп Верещака вніс протестацію до володимирського гроду про відмову намісника Овруцького замку Геліяша Васьковського покарати овруцьких бояр і міщан, які співчували козакам, за напад після відходу татар 1653 р. на його маєток у с. Кам'янка, де нападники заподіяли значних шкод: «ѡкъна побили, и печь рудную спустошили в Каменьѣце будучую, в востатъку мѣхи рудницъкіє и всье начинѣ до нѣе належачое в мѣсѣте Овручимъ на фолварках закопаные, начинѣ побрали и михи поризали, и шкоды на 500 золотых полских учинили»³⁶. При цьому намісник замку Васьковський відмовився прийняти скаргу від потерпілого в овруцькому гроді, вочевидь, будучи теж у змові з козаками, що не викликає подиву, адже у квітні 1650 р. уся його родина у с. Васьківці постраждала від нападу жовнірів корогви Юрія Немирича. Подібна доля спіткала представників родин Ущапів і Барановських, яким жовнірі тієї ж корогви завдали кривд і значних збитків відповідно у с. Ущапів і с. Гошів³⁷.

Варто зауважити, що випадки показання зауської шляхти не були численними: принаймні документально можна підтвердити тільки два приклади щодо представників родини Швабів і згаданих Васьковських. До овруцької сотні Київського полку потрапили Іван Васьковський та Семен Шваб, про що згадується у Реєстрі Війська Запорозького 1649 р., де зафіксовано імена 40 тисяч козаків³⁸. У 1651 р. таких осіб значно побільшало, зокрема, серед численної родини Виговських³⁹. Найбільш відомим був Іван Остапович Виговський (бл. 1608–1664), який зробив блискучу кар'єру: був ротмістром у кварцяному війську, очолюваному Стефаном Потоцьким і брав участь у битві під Жовтими Водами (1648), потра-

³⁴ ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1ж, спр. 14, арк. 30 зв.–31 зв. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 102–103.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 186, арк. 1228–1230. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. III. Т. 4. Киев, 1914. С. 762–764.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 90, арк. 349–350; Регест: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум. ... С. 317–318.

³⁷ ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 137 зв.–141; Регести: Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник докум. .... С. 136.

³⁸ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Упор. В. Страшко, О. Тодійчук та ін. Київ, 1995. С. 311.

³⁹ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 104–108; Мицик Ю. Виговські // Енциклопедія історії України: У 10 т. Київ, 2003. Т. 1. С. 503–504.

пив у полон (16 травня 1648 р.), після викупу з татарського полону Богданом Хмельницьким перейшов на бік повстанців, став генеральним писарем Війська Запорозького (1650), гетьманом Війська Запорозького (1657–1659), київським воєводою (1659–1664)⁴⁰. Однак більшість зауської шляхти залишалася вірними підданими польського короля і ідеалам Речі Посполитої.

***

Отже, можна погодитися з більшістю дослідників, що овруцька і зауська околична шляхта були нащадками древлянської родової аристократії. Осаджені київськими князями в Заушші бояри та дружинники в пізньому середньовіччі поступово трансформувались у бояр-шляхту, становили свого роду український аналог західноєвропейського лицарства. У литовську добу вони також були частиною «ординської політики» великих князів литовських. Після складення присяги на вірність польському королю згідно з актом Люблінської унії 1569 р. зауські бояри належали до військово-службової верстви Речі Посполитої, за що їм неодноразово підтверджували шляхетський статус. Зрештою, це засвідчують надані їм привілеї – документи, що публікуються нижче у «Додатку»⁴¹.

Під час козацької революції залежне зем'янство спільно з панцирними боярами забезпечувало основний старшинський контингент Війська Запорозького⁴², до складу якого належало чимало любецьких і остерських замкових зем'ян і бояр, меншою мірою – овруцьких і житомирських. Хоча деякі нечисленні заушани стали на бік повстанців і поповнили їхні лави, переважна їх більшість залишилася вірними королю. Наявні джерела спонукають вбачати в представниках зауської шляхти носіїв психології «обережного провінціала»: у буремні революційні часи більшість із них, схоже, лишилася осторонь активної боротьби; формально будучи вірними Короні, вони не чинили опору гетьманській владі, натомість намагалися використати ситуацію у власних, суто приватних цілях. Видається, що внутрішні проблеми завжди найбільше турбували місцеву дрібну шляхту, якій були притаманні локальна самосвідомість і локальний патріотизм.

Разом із тим, загальна консервативність заушан сприяла збереженню їхньої національної ідентичності і самобутньої культури⁴³. Тривала кількасотлітня бо-

---

⁴⁰ Див., наприклад: *Степанков В. Виговський Іван Остапович* // *Енциклопедія історії України ...* Т. 1. С. 502–503.

⁴¹ Документи публікуються вперше, мовою оригіналів, згідно з правилами, розробленими В. Німчуком (*Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції*. Ч. 1: Проект. Київ, 1995). Документи супроводжуються редакційними заголовками, тексти розбито на клаузули відповідно до вимог дипломатики. Після кожного тексту подано інформацію про місце знаходження запису. Розділові знаки вжито згідно з сучасними правилами орфографії. Скорочені слова під титлами збережено без відтворення.

⁴² *Яковенко Н. Українська шляхта...* С. 274–275.

⁴³ *Васянович О. Прояви соціальної ідентичності околичної шляхти Житомирщини: огляд традиційної матеріальної та духовної культури* // *Шляхетство Полісся України. Старовинні роди овруцької шляхти*. С. 52–60.

ротьба за обстоювання своїх прав і шляхетських вольностей у річпосполитську добу не стали цьому на заваді, а консолідували зауське суспільство. Та сама відданість традиціям допомагала їм протистояти русифікації в імперський період. Тому феномен зауської шляхти і досі викликає неприхований дослідницький інтерес.

ДОДАТОК

№ 1

4 лютого 1570 р. Варшава. – Привілей короля Зигмунта Августа зауським боярам на шляхетські вольності

Przywilej ziemianom Xięstwa Kiiowskiego na wolności szlacheckie

Привілеї земяном князства Києвського заушськимъ
с Ходаковъ на волности шляхетские

Жикгимонт Август, Божю милостю корол полскии, великии княз литовскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, киевскии, волинскии, подляскии, ифлянтскии.

Чинимъ знаменито тым ѣшим привілеєм нинешним и на потом будучимъ. Приездили до нас земяне ѣши земли Києвское заушськиє с Ходаков шляхетные Василеи Меленевич Тупочоловскии, Богданъ Ескович Каленскии, Василеи Манкович Ходаковскии, Иван Юревичъ Багриновскии, Василеи Климович а Григорей Стефанович Белошицкиє зъ братею своею земяны киевскими зъ Заушья, бьючи намъ чоломъ ѡ том, иж яко з давных часовъ // [4 зв.] за славное а светое памети продковъ ѣших королеи полских и великих князеи литовских всяких правъ, свобод и волностей шляхетских уживали и службу ѣшу земскую военную за потребою припалою, заровно з ыншими земяны киевскими нам їсудару и Речи Посполитои служивали. И покладали перед нами листы ѣши с канцляреи ѣших Великого князства Литовского до воеводы киевского и також и до каштеляна киевского писанье, розказуючи абы ни в чомъ не нарушиваючи стародавних прав, волностей и свобод шляхетских ни до яких иных повинностей и послуг замковых им незвычайных, такъ теж и ку послушенству и присуду замковому не притягали и мешканемъ уставичнымъ при собе в Києве, кгда яке потребы и послуги ѣшое военное не вказывает трудности имъ не чинили, але жебы ся во всемъ ку ним спокоине и пристоине, яко против шляхте належи, заховали, абыхмо в том ласку їшу королевскую им показали. А при таковых всих правах, свободах и волностях шляхетських, которых они здавна заровно з ыншою шляхтою земли Києвское уживали, их оставивши и заховавши листом, привілеєм ѣшим им то утвердити велели, за которым бы они сами и потомкове

их водлугъ стародавнего обычаю уживаючи, волностии, свобод и прав шляхетских посполитых в покою мешкати могли.

Мы, взявши о том певную ведомост, иж они з давных часов правъ, свобод и волностии шляхетских уживаючи, заровно з ыною шляхтою, земяны киевскими, кгда того потреба указывала, службу ѣшу земскую военную нам їсдару и Речи Посполитои служивали, зъвлаща иж за теперешним доистемъ унии албо зъедноченемъ Короны з Великим князством Литовским, и за приверненемъ до Короны земли Киевское всих Панов Радъ, земянъ, шляхту и обывателей земли Киевское при всяких правах, // [5] свободах и волностях их шляхетских, которых они здавна звыкли уживаты, зоставивши и заховавши, а особливѣ волностями и свободами коронными обдаровавши, особливым привилеемъ ѣшимъ то в сѣи земли Киевской утвердили. И для преслухання присеги земян и всих обывателей земли Киевское ку Коронѣ посылали єсмо дворянина ѣшого урожного Яна Быстриковского, которыхи намъ дал справу иж и тыѣ земяне наши вышѣи мененые заровно з ыными земяны и обывателми земли Киевское водлугъ повинности своѣи присегу ку Коронѣ учинили и в реистръ межи иными земяны и обывателми земли Киевское заровно сѣи описаны и перед нас їсударя принесены. На чоломбитѣе их яко верных подданныхъ ѣшихъ учинили, а их при всяких правах, свободах и волностях шляхетских водлугъ стародавнего обычаю зоставили и заховали, якожъ и тымъ привилеемъ ѣшимъ заховываеми, зоставуеми и утверждаеми вшѣлякие права и волности их шляхетские по тому, яко того з давных часовъ за славное а светое памѣти продковъ ѣшихъ королеи полских и великих князеи литовских звыкли уживат. Которых всих волностии своих шляхетских маюти они сами, жоны, дѣти, потомковѣ и счадки их обоѣго поколеня уживати и в них ся ховати, множити и веселити вечными часы, служащи намъ їсдру и Речи Посполитои службу ѣшу земскую военную заровно з ыными земяны и обывателми земли Киевское, водлугъ потребы припалоѣ военное албо рушеня посполитого. А иных никоторых повинностии и послуг замковыхъ, которые на бояр путных належат и теж уставичного мешканя при замку ѣшом киевском, кгда того потреба военная не при- // [5 зв.] падѣть полнити и чинити не повинни, в чомъ воеводове и каштелянове киевские теперешние и на потомъ будучие такъ за щасливого панования ѣшого, яко и потомковъ ѣшихъ королеи польских и великих кнѣзеи литовских ниякое трудности и утисненя над право посполитое и над тот привилеи ѣшъ от нас им данныи нияким обычаем чинити не маюти и не будут мочи.

И на то єсмо ему дали тот ѣшъ привилеи с подписанемъ руки ѣшое королевское, до которого и печат ѣшу коронную привесити єсмо розказали.

Дан в Варшавѣ, дня четвертого фѣвраля, року Божего нароженя тисѣча пятьсот сѣмдесятого, а панования ѣшого чтырдесятого першого.

Оригінал: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 4–5 об.

Мікрофотокопія: ЦДІАК України, ф. КМФ-36. оп. 1, спр. 192, арк. 4–5 зв.

№ 2

28 лютого 1635 р. Варшава. – Привілей короля Владислава IV зауським боярам на підтвердження шляхетських прав і вольностей, наданий Зигмунтом Августом у 1570 р. та підтверджений у 1576, 1589 рр.

[103 зв.] Confirmatio praw i wolności boiarom owruckim nazwanym zauskim

Władysław IV z łaski Bożej król polski etc.

Oznaimuiemy etc.

Produkowano przed nami szlachetnych Iwana Białoszyckiego, Borysa Nieraszkowskiego, Ihnata Kalenskigo, Kornia Chodakowskiego, Daniła Owryszowskiego, Mychała Bahrynowskiego, Michała Meleniewskiego, ziemian kiiowskich imieniem, confirmatią królów Ich Mści polskich, antecessorów naszych, oryginału przez ich Mści Zygmunta Augusta przed unią antecessorów pomienionych szlachty na wolności i swobody ich szlacheckie danego, całą zupełną i ni w czym nienaruszoną ręką świętej pamięci Króla JeMci Pana oica naszego podpisaną i pieczęcią koronną większą utwierdzoną. I proszono nas abyśmy też confirmatią i ten oryginał słowo od słowa wpisawszy na mocą naszą królewską potwierdzić raczeli, która confirmatia pismem ruskim tak się w sobie ma:

Жикгимонтъ третии, з Божое ласки корол полскии, великии княз литовъскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, киевскии, волынъскии, подляскии, инфлянтъскии и королевства Шведского, наиблизшии дедичъ и пришлыи корол.

Ознаимуємо тым листомъ нашим всим вовец и каждому зособна, кому бы то належало ведати. Иж покладали передъ нами земяне наши земли Киевское зауськие зъ Меленев // [104] шляхетные Васян а Семен Василевичове Тупачеловские привилеи продка нашего славное памяти кор. его мл. Стефана на паркгамене писаныи, которым его кор. мл. вси свободы и волности шляхецкие ведле привилею кор. его мл. Жикгимонта Августа на волност земяномъ киевским зауским и с Ходаковъ подтвердить рачил, просечи нас сами ѿд себе и именем брати своее всих земянъ зауских Меленевъ, абымы их при тых всих волностях водле того привилею продка нашего зоставивъши и листом нашим то им подтвердили. А такъ мы, видечи в том прозбу их слышную, тот привилеи короля его мл. Стефана ѿгледавъши и то все, што в нимъ ест ѿписано, ку ведомости нашої припустивъши, казалисмо для лепшого певъности в тот нашъ листь вписати и слово ѿд слова такъ ся в себе мает.

Стефанъ, зъ Божое ласки, корол полскии, великии княз литовъскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, киевскии, волынскии, подляскии, инфлянтскии панъ, княз седмикгородскии.

Ознаимуємо тым листом нашим всим вовец и каждому зособна, кому то ведати належит, нинешним и напотом будучим, иж указывали перед нами

земяне наши земли Киевское зауские с Ходаковъ шляхетный Василеи Меленевиць Тупочоловський, Богданъ Екутович Каленський, Василеи Маньковичъ Ходаковський, Иванъ Юревичъ Багриновський, Радивонъ Василевичъ а Григорей Стефановичъ зъ Бялошиць, Артимъ Кнатовичъ, Яско Петровичъ зъ Дядковичъ а Опанас Гришківичъ, Лашукъ Демяновичъ з Недашківъ листъ Жикгимонта Августа, короля, продка нашого на паркгамене писаныи, которым листом своимъ заховуючи тых земянъ киевських при давньых свободахъ и волностях их шляхецьких потвердити им то рачил, яко то все ширей и достаточней на тым листе продка нашого *єст* описано, которыхи слово *од* слова такъ се в себе маєт:

Жикгимонтъ Августъ, з ласки Божое корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, жомойтський, мазовецкий, инфлянтский, подляский, волынский, киевський и etc. панъ и дедичъ, и иньным знеменито тым нашим привилеем нинешним и на потом будучимъ. Приездили до нас земляне наши земли Киевское зауские // [104 зв.] с Ходаков шляхетные Василеи Меленевиць Тупачовський, Богданъ Ясковичъ Каленський, Василеи Манькевичъ Ходаковський, Иванъ Юревичъ Багриновський, Василеи Климовичъ а Григорей Стефановичъ Бялошицкий посполу зъ братею своею земяны киевскими заускими, бючи нам чолом *о* том, *и*ж яко з давных часовъ за славное светое памяти предковъ наших их мл. королей полских и великих князей литовских вшеляких правъ, свобод и волностей шляхецьких уживаючи и за щастливого панования нашого, и уживаючи службу нашу земьскую военную за потребою припаолою заровно зъ иною шляхтою земяны киевскими нам господару и Речи Посполитой служывала. И покладали перед нами листы наши съ канцелярии нашео Великого князтва Литовского до воеводы и каштеляна киевского писаные, росказуючи имъ, абы ни въ чом не нарушаючи стародавних прав, свобод и волностей их шляхецьких, ни до яких повинностей и послугъ замьковых им незвыклыхъ, такъ теж ку послушенству и присуду урядовому замку Киевского не притягали, и мешьканем уставичным при себе въ Кieve, кгда якое потребы и послуги нашео военное не указует, трудности имъ не чинили, але жебыс во всемъ ку ним спокоине и пристоине, яко противъ шляхте належит заховали, абыхмо в том ласку нашу господарскую им показали, а при тых всихъ волностях, свободахъ и правах шляхецьких, которых они здавна уживали, их заховавши и зоставивши листомъ привилеем нашимъ то утвердили, за котрымъ бы они сами и потомки их подлугъ стародавнього обычаю уживаючи, волности и правъ посполитых шляхецькихъ в покою мешькати могли.

Мы теде, маючи *о* том певную ведомость, *и*ж они здавна таковых правъ и волности шляхецьких уживали, и службу нашу земьскую военную поспол зъ иншою шляхтою земяны киевскими намъ господару и Речи Посполитой служыли, а звласча *и*ж за теразнейшим достем унии албо зьєдноченем Короны Польское // [105] з Великим Князтвом Литовским и за приврученемъ земли Киевское ку Короне всих Панов Рад, земян и обывателевъ земли Киевское при вшеляких правах, свободах шляхецьких, которых они здавна звыкли ужи-

вати, зоставивъши и вцале заховавъши над то волностями и свободами коронъными их ѡбдаривъши ѡсобливим привилеем нашим всеє земли Киевъское утвердили, и для прислухання присеги ку Короне ѡд земянъ и ѡбывателевъ земли Киевъское посылалисмо дворанина нашого урожного Яна Быстриковъского, которыхи нам дал справу, иж тые земяне наши киевъскіи выш менены заровно зъ инъными земяны и обывателми земли Киевъское водле повинъности своеє присягу ку Короне учинили и в реєстра заровно зъ инъными земяны и обывателми тамеишеми суть ѡписаные и до нас господара принесеныє. Видечи того быти речъ слушъную на чоломбите их, яко верныхъ подданных наших учинили, а их при вшеляких правах, свободах и волностях шляхецких водле стародавнього ѡбычаю зоставили и заховали. Якож и тым привилеемъ нашим заховываamy и зоставуємо вцале вшелякіє права, свободы и волности их шляхецкіє по тому, яко того з давныхъ часовъ звыкли ужывати, которыхъ свобод и волностей шляхецких и правъ посполитыхъ земъскихъ маюу они самы, жоны, дети, потомки и щадки их обоига поколиня ужывати и в них ся ховати, множити и розширати вечъными часы, служащи нам господару и Речи Посполитои службу нашу земскую и военную по тому, яко и инные земяне наши киевъскіи в потребе припалои и в рушенію посполитомъ служат. А инныхъ ниякихъ повинностей, послугъ замъковыхъ, которыхи на бояръ путъныхъ належат и тежъ уставичъные мешиканя при замъку Киевъскомъ, кгда того потреба военная не указуєт, полнити и чинити не повинъни, о чомъ воеводове, каштелянове киевъскіи теперешнии и напотомъ будучи такъ за щасливого панования нашого, яко и потомковъ нашихъ листы королевъ полскихъ и великихъ кнежатъ литовъскихъ // [105 зв.] ниякое трудности и утиснення надъ право посполитое земъское и тотъ привилей нашъ ѡд насъ емъ даныи ниякимъ ѡбычаємъ чинити не маюу и не будутъ. И на то єсмо тымъ земяномъ нашимъ киевъскимъ вышъ мененыи дали тотъ нашъ привилей.

А для утверженя и доброе сведомости того нашого привилею печатъ нашу до него привеситисмо розказали. Писанъ въ Варшавѣ, дня чѣтвертого фѣвраля мсца, року Панского тисеча пятсотъ семдѣсятого, а панования нашого року чотырдесятъ первого, Walenty Dembinski Korony Polskiej canclerz.

И били намъ чоломъ преречоныи земяне наши земли Киевское заускии съ Ходаковъ, абысмо ихъ водле привилею продка нашого при тыхъ всихъ волностяхъ, свободахъ шляхецкихъ зоставивъши, листомъ нашимъ то имъ потвердили. А такъ мы, прихилияучисъ потверженію всимъ воецъ на сеимѣ коронации нашеє в Краковѣ учинѣного, и видечи в томъ прозбу ихъ слушъную тыхъ всихъ земянъ нашихъ киевъскихъ зъ Зауша и съ Ходаковъ, меновите в томъ листѣ нашимъ ѡписаныхъ водлугъ того листу продка нашого при тыхъ всихъ правахъ, свободахъ и волностяхъ ихъ шляхецкихъ, которыхъ если въ ужыванію были и на тотъ часъ суть зоставуємо и заховуємо, и то имъ нинѣишимъ листомъ потверждаємо и умацняємо на вечность такъ, ижъ во всемъ тымъ яко выжеи в томъ листѣ нашемъ єсть ѡписано, ихъ ховати хочемо и ѡбецуюємо мы сами и потомкове наши королевѣ полскіи и вяликии князи литовъскіи, не допускаючи имъ надъ тотъ листъ продка нашого и тоє наше потверженіє ниякого утиснення надъ право посполитое земъское чинити.

А на сведоцтво того всего вышъ описаного тот листъ рукою нашою под- писалисмо и печат нашу коронъную до него завесити розказали есмо. Данъ въ Варшаве, дня десятого мѣсяца августа, року тисеча пятсотъ семдесят шостого, а королеванъя нашего першого. У того привилею печать привесистая и подпис руки его кор. мл. тым способом: Stephanus Rex, а подпис писарскии тыми словы Joachim Wysocki pisarz.

Которыи вси права, волности и свободы шляхецкиє преречоным земяномъ заускимъ наданые во всем вцале водле тых привилеев продковъ // [106] наших при них заховуєм и тым листом нашим то им на вечност утверждаємъ. Мають они сами и потомки их тых всих правъ, волности и свобод шляхецкихъ вѣчѣне ни въ чим непорушѣне уживати, а зъ землѣ своих вичизных службу земскую военную так, яко и инша шляхта земли Киевѣское служыти, и вшелякое волно- сти шляхецкое водле статуту права посполитого заживати. И на то далисмо им всим помененым земяном зауским и з Меленев тот нашъ листъ, подписавъши его рукою нашою, до которого и печат нашу привеситисмо розказали. Данъ в Берести, дня третего мѣсяца ноябра, року Панѣского тисеча пятсот осмѣдесят девятого, панованъя нашего року второго. Sigismundus Rex, Florian Oleszko.

My tedy Władysław król, proźbę ich w tej mierze słuszną być uważawszy oryginal- ny przywilej ich wyżej mianowany onym na prawa, wolności i swobody ich szlacheckie od KrJMcі Augusta ieszcze przed unią dany, a potem przez królów polskich Stephana i Stej pamięci Krola Jemci pana ojca naszego confirmowany we wszystkich punctach, clauzulach i artykułach ku prawu nieprzeciwnych, w których wszystkich zawsze wol- ności i swobody w używaniu dotychczas wszyscy pomienieni ziemianie byli, mocą naszą utwierdzamy i umocniamy, i żeby prawo ich w mocy i władzy swej zupełnej na wieki zostawały, mieć to chcemy. Na co dla lepszej wiary ręką naszą podpisujemy i pieczęcią coronną przycisnąć rozkazaliśmy.

Dan w Warszawie na sejmie walnym coronnym dnia 28 msca lutego, roku Pań- skiego 1635, panowania naszego polskiego, а szwedzkiego trzeciego roku.

Wladislaus Rex

Joannes Bederman

Оригінал: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 103 об.–106.

Мікрофотокопія: ЦДІАК України, ф. КМФ-36, оп. 1, спр. 214, арк. 103 зв.–106.

Наталія СТАРЧЕНКО

КІЛЬКА ЗАУВАГ ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАТРОНАЛЬНО-КЛІЄНТАРНОЇ СИСТЕМИ (РАННЬОМОДЕРНА ВОЛИНЬ ЗЛАМУ XVI–XVII ст.)

«Відкриття» історіографією патронально-клієнтарного зв'язку як механізму, що пронизував усі сторони життя Речі Посполитої, та активне засвоєння його польською, а трошки згодом – й українською історіографією, вивело це явище на рівень універсальної пояснювальної схеми практично для всього періоду історії Великого князівства Литовського, Польської Корони та в цілому Речі Посполитої від пізнього середньовіччя до нового часу. Крайні форми клієнтаризму – олігархізація – призвели, як вважається, до паралічу всього політичного життя в країні, унеможливили модернізацію Речі Посполитої у XVIII ст., яка традиційно пов'язується з централізацією, та стали причиною зникнення країни з європейської мапи. Очевидно, що ситуація суттєво різнилася в період формування та успішного функціонування основних засад шляхетської демократії та після річпосполитської «руїни» середини XVII ст., яка поставила під сумнів дієвість тих суспільних конвенцій, що на них трималася вся політична система Речі Посполитої. Застосування *liberum veto* у 1652 р., вперше за 147 років після його проголошення, стало метафорою вивихнутого часу, який вправити так і не вдалося. Однак чи була патронально-клієнтарна система тотальною, принаймні до середини XVII ст., як на позір видається та як прийнято на сьогодні її трактувати? Чи справді земля і багатство, а з ними – й соціальний капітал магната у вигляді людей-клієнти, завжди готових до послуг, забезпечували йому потрібні рішення в судах, на сеймиках і сеймі? Чи завжди шляхетські цінності, що широко проголошувалися на різних публічних майданчиках, були лише деклараціями, особливо не впливаючи на мотиваційну складову життєвих стратегій чи конкретних виборів – великих і малих – пересічної шляхти? Врешті, чи лише патрон міг забезпечити суспільний аванс і життєві блага шляхтичеві середньої руки в межах регіону?

Власне, спробую, спираючись на судовий матеріал Волинського воєводства переважно кінця XVI – початку XVII ст., бодай коротко висловити міркування з приводу кількох із цих дуже непростих питань. Одразу зауважу, що для історика, який досліджує функціонування патронально-клієнтарної системи окремих магнатських родин чи їх представників, найблагодатнішим джерелом є листування:

патрона з колом довірених осіб, клієнтів і слуг. Очевидно, що в листах магнатів переважатимуть декларації бажань і намірів, а в листах залежних осіб – цілком конвенційна риторика завжди готового до послуг клієнта. Обидві позиції не конче відображали реальність, виступаючи вкрай непевними *свідками* для історика, що конструює за цими голосами минуле. Однак ми практично не маємо листів між клієнтами або пересічної шляхти між собою, де міг би вийти на яв прихований скрипт такої інформації. Отож мусимо спиратися на опосередковані джерела, протиставляючи їх на позір безпосереднім голосам минулого.

Трохи історіографії

Короткий історіографічний огляд, який я пропоную, не має на меті всесторонньо продемонструвати спектр робіт, присвячених дослідженню функціонування патронально-клієнтарної системи, як на те – величезний. Адже на сьогодні складно уявити собі роботу з ранньомодерної історії, автор якої відмовився би від використання клієнтаризму як пояснювального інструменту для практично всіх проблем соціальної та значної частини політичної сфери. Низка робіт безпосередньо присвячена клієнтарному оточенню окремих магнатів та особливостям функціонування цього механізму в різних сферах – у маєтках патрона, війську, а чи публічній сфері. Дослідження парламентаризму неможливе без детального аналізу його закулісся, важливою складовою якого були інтенції головних гравців, конкуренція їхніх інтересів і механізми їх втілення через діяльність клієнтарних мереж. Отож я зупинюся передусім на кількох працях загально-теоретичного характеру, щоб окреслити коло проблем, які характерні для цього дослідницького майданчика, та на емпіричних дослідженнях клієнтелі, які дозволяють скоригувати загальніші висновки, чи де фігурують українські терени. Себто, йдеться не про детальний історіографічний огляд, а про огляд найголовніших ідей.

Існування неформальних владних стосунків патронально-клієнтарного типу на теренах Речі Посполитої були зауважені досить давно, переважно медієвістами та істориками ранньомодерного часу, в полі уваги яких перебували магнатські роди та їхнє оточення¹. Однак справжній переворот у дослідженні владних стосунків на різних рівнях, зокрема, й теоретичному, викликали роботи Антонія Мончака, чому сприяла і загальна настанова історіографії на антропологізацію. У монографії «Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej»² автор передусім аналізує участь станів і станового представництва у владних стосунках, а також простір взаємодії тих, хто був наділений владними повноваженнями, з тими, на кого були спрямовані владні зусилля. Для цього Мончак вдається до широкого аналізу зміни держави від середньовіччя до модерну:

---

¹ Широку бібліографію цього періоду див. у праці: Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia. Władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. Toruń, 1999. S. 48–49.

² Monczak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej. Warszawa, 1986.

середньовічна ленного типу, де владні стосунки вибудовувалися за рахунок персональних зв'язків; ранньомодерна станова, в основі якої – дуалізм стосунків між монархом і станами на засадах співвідповідальності (взаємодії і співпраці, де володар забезпечує захист, а стани надають йому раду і поміч); територіальна, що виникає на схилку раннього модерну, коли королівська адміністрація охоплює всю територію країни і де влада набирає вигляду вертикалі, вибудованої за рахунок чиновників як слуг володаря. Найбільше, щоправда, уваги Мончак присвячує ранньомодерній державі в час її суттєвих трансформацій, приблизно від середини XVI до середини XVII ст., що зводилися передусім до зменшення дуалізму влади за рахунок вигасання значення станових (самоврядних) представницьких органів у прийнятті владних рішень та зростання ролі бюрократичного апарату. Саме через дослідження функціонування урядницької системи, підлеглості урядників центральній та регіональній владі, характеру цієї підлеглості, способів рекрутації урядників та вимог, що до них висувалися, за автором, можна простежити різні шляхи розбудови європейських держав.

Зупинюся детальніше на тезах А. Мончака, що стосувалися особливостей річпосполитської держави в тогочасній Європі. Отож автор пропонує, беручися до дослідження владних стосунків, передусім відповісти на питання: яка група володарює, себто «хто є державою». В дуалістичній Речі Посполитій партнером короля у триманні державної влади виступає шляхетський стан із його представницькими органами – сеймиками (зібранням шляхетських корпорацій в межах воєводства / землі / повіту). Сеймики розтягують свою компетенцію, особливо починаючи від королювання Стефана Баторія, на низку принципово важливих питань – податків, охорони правопорядку, відстоювання регіональних потреб, формування локального законодавства. Отож, самоврядні інституції на місцях конкурують із центральною владою навіть за її святая святих – монополію на легітимне насильство. Однак автор задає питання: попри засаду рівності усіх представників шляхетського стану незалежно від майнового і соціального статусу, чи кожен шляхтич мав доступ до влади? Чи реалізували своє формальне право керувати державою шляхетські маси, збираючись на сеймик для обрання своїх послів на сейм чи дістаючись на елекційне поле? Антоній Мончак вдається до розлогого аналізу того, як же в реальності функціонувало станове представництво, активно задіюючи до пояснення патронально-клієнтарний механізм, себто персональні стосунки нерівних за становищем осіб, де сильніша сторона в обмін за службу (найрізноманітнішого характеру) обіцяла опіку і протекцію слабшому партнерові. Величезний розрив у матеріальному становищі серед представників шляхетського загалу, зосередження в руках небагатьох величезних земельних ресурсів, значна територіальна віддаленість багатьох регіонів від центру, доступ до королівського двору як джерела різних життєвих благ загалом невеликої кількості осіб, переважно можновладців – все це створювало сприятливий ґрунт для концентрації на регіональному рівні влади магнатів, відповідно – зменшення впливу центральної влади на периферію.

Мережа клієнтів впливового магната складалася із різних категорій регіональної шляхти: тих, що тримали землю від патрона під обов'язком служби (довге тривання ленної системи); урядників у маєтках магната, що працювали за матеріальну винагороду, але часто й в очікуванні певного авансу; двірських слуг, що забезпечували побут патрона; слуг «рукодайних», які могли винайматися для найрізноманітніших послуг; урядників у судовій системі повіту, що дістали свій уряд з руки патрона або за його протекцією; жовнірів у приватному війську; сеймикових діячів, що сподівалися на сприяння магната у життєвій кар'єрі, зокрема, і через близькість його до двору. Останні зазвичай рекрутувалися із середньої шляхти, досить авторитетної серед шляхетського загалу, яка була пов'язана з патроном нестійкими домовленостями і надавала свої послуги або за платню, або, що частіше, у сподіванні протекції та допомоги в різних життєвих колізіях. Такий варіант залежностей Мончак називає політичним сусідством. Слути та клієнти діяли на різних майданчиках: супроводжували патрона в публічних місцях, складаючи його свиту та засвідчуючи перед спільнотою його значний символічний капітал; забезпечували потрібне для патрона спрямування роботи сеймика; діяли в суді на його руку; брали участь у силовому з'ясуванні стосунків патрона з конкурентами. Слути зазвичай, особливо коли йшлося про церемоніальні виїзди патрона, мали носити вбрання (барву) у кольорах його дому.

Мончак практично не бачить шансів для незалежності від влади магнатів у регіональної шляхти, хіба свободою назвати вибір між кількома потенційними патронами. Урядницька мережа в регіоні представляла собою радше протизагони монархові, аніж була його репрезентантом й інструментом його політики. Адже шляхта завдячувала отриманням урядів місцевим магнатам, і саме їм належала лояльність клієнтели. Звичайно, перш ніж отримати земський уряд, претенденти мали пройти відбір на сеймику, однак він усе більше узалежнювався від шляхетської верхівки. Тож урядники уважали себе не стільки слугами абстрактної держави чи далекого короля, скільки клієнтами патрона. За допомогою патронально-клієнтарної системи горішня частина шляхти в другій половині XVII ст. досягла практично повного контролю над державою.

Урядницький апарат, який оплачувався не зі скарбниці, а коштом зацікавлених у послугах урядників осіб, здешевлював вартість держави, що за умови постійного браку коштів було на руку королям, принаймні давало їм можливість маневру (водночас, щоправда, передаючи значну частину влади в регіони). Уряд сприймався як власність, що мала давати прибуток, тож приватні інтереси урядника і його публічні функції довгий час залишалися нерозмежовані. Відповідно, про корупцію в ранньомодерному часі можна говорити як про «інституційну», вмонтовану в саму систему, адже уряди або продавалися, або отримувалися через відомі всім так звані корупційні механізми. Власне, про корупцію починають говорити тоді, коли виникає конфлікт, а звинувачення стають зброєю в руках супротивників, часто політичних. А. Мончак звертає увагу на те, що легітимізація чи криміналізація певного явища перебуває в руках держави. Вона може

толерувати певні існуючі в суспільстві практики, або перетворити їх на злочин. Для ранньомодерного суспільства великою дилемою є питання, що є, а що не є надуживанням владою.

Отож, в Речі Посполитій до кінця її існування не витворилася територіальна держава, де великої ваги набуває бюрократичний апарат, вибудований за рахунок спеціально підготовлених фахівців. Зменшення ж королівської влади призводило не до зростання позиції шляхетського стану, а діяло на користь його олігархічної верхівки, яка за допомогою патронально-клієнтарної системи здобула перевагу практично в усіх владних сферах.

Широка панорама трансформацій ранньомодерних держав у Європі була доповнена наступною книжкою А. Мончака «Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.»³, яка складається з кількох нарисів, присвячених антропологічному аналізу різних аспектів функціонування патронально-клієнтарного зв'язку. Автор передусім звертає увагу на неформальний, зазвичай довготривалий (інколи в межах кількох поколінь) характер пов'язань між двома нерівними за статусом і можливостями партнерів, поєднаними двосторонніми зобов'язаннями. Стосунки між клієнтом і патроном, зауважує автор, можна розглядати як тривалий багатоступеневий обмін дарами. В основі такого обміну – не лише матеріальні ресурси, а й символічні – демонстрація поваги, відданості, вірності, готовності стати на захист чи сприяти просуванню щаблями ієрархічної драбини, служити на різний спосіб тощо. Зауважу, що теорія дару, проаналізована Марселем Моссом переважно на антропологічному матеріалі, останні десятиліття набула поширення як інтєпретаційний інструмент для багатьох явищ середньовічної та ранньомодерної європейської історії.

Стосунки клієнта і патрона, попри свій неформальний характер, розпочинаються та скріплюються усталеними (досить формалізованими) символічними актами або й договором, письмовим чи усним. Однак, по суті, такий зв'язок нагадує стосунки батьківства, а слуги й клієнти часто входили до членів «дому» патрона. Лояльність клієнта щодо патрона, за тодішньою риторикою, мала переважувати над усіма іншими зв'язками, від родинних до корпоративних чи відданості королю (державі). Поеднання цих двох контрагентів поширювалося і на їхні родини та ширше клієнтарне оточення (слуг і приятелів). Тісну зрощеність патрона з «приятелями» і слугами – своїм народом, «милість» до якого є джерелом благ магнатського дому, його символічним капіталом, задекларував кн. Криштоф Радзивил у своєму тестаменті, звертаючись із настановами до своїх дітей: «Любіть кров, дім і народ ваш, бо звідтіля і оздоба, і повага, і взаємна милість вам зросте»⁴. Тож, як зауважує Мончак, патронально-клієнтарний зв'язок мав не лише персональний, як може видатися, а колективний характер («колективний клієнтаризм»).

---

³ Monczak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. Warszawa, 1994.

⁴ Ibidem. S. 256: «Miłujcie krew, dom i naród wasz, bo stąd i ozdoba, i powaga, i wyajemna miłość wam wzroście. Nie porzucajcie przyjaciół i sług starych ojcowskich i domu swego».

Клієнтарні залежності не могли припинитися в результаті вирівнювання взаємних обмінів послугами та віддаваннями між партнерами, адже обрахунок представлявся принципово чужим для механізму «дару-віддари», себто це було засадничо неможливо. Випадків розривання стосунків на практиці не бракувало, однак трактувалися вони, зазвичай, не як цивілізоване «розлучення» партнерів, а в категоріях взаємних звинувачень: «невдячний слуга» – «недбалий» патрон, а то й «тиран». Ось як Станіслав Оріховський описував одну із причин відмови від лояльності до патрона Петра Кміти: «Якщо я якимось чином у тій справі завинив, повинен він був приватно ту вину поправити, натомість, якою б не була моя вина у тій справі, публічно патрон Кміта мав мене боронити. Якщо ж того не вчинив, не дивуйся, що ми розлучилися»⁵.

Клієнти виконували найрізноманітніші функції, серед яких для утримання магнатом влади в регіоні чи не найважливішим було «політичне» сусідство, супровід патрона в публічних місцях⁶ та вигідна для магната організація виборів чи спрямування у потрібне русло сеймикових дискусій. Сеймики були важливим публічним майданчиком, де відбувалася не лише елекція послів на сейм, депутатів на Трибунал, кандидатів на місцеві уряди, зокрема, й судові, а й вирішувалася низка справ приватного, локального та державного характеру. Для рекрутації політичних клієнтів патронові не досить було одного матеріального багатства, важливим чинником виступала репутація клієнта серед шляхти, а, відповідно, й авторитет самого магната. Мончак зауважує, що політична сцена Речі Посполитої вимагала хай позірної, але згоди, якої неможливо було досягти прямим примусом чи підкупом. Могутність була пов'язана з популярністю, а втрата авторитету серед шляхти загрожувала магнатові втратою реальної ваги в регіоні, а в окремих випадках – і обличчя. Однак, як і в попередній монографії, Мончак зауважує неможливість назагал для представника середньої шляхти утримати свою незалежність від місцевого патрона. Винятки траплялися, але вони радше підтверджували правило.

Інша ситуація була в дрібній шляхти, яка не мала земельної власності, натомість отримувала її з рук магната, зобов'язуючись до відплати службою. Правовий статус такої шляхти був непевний, а її «правдиве шляхетство» можна було поставити під сумнів, як і підважити її можливість брати участь у сеймику. Така ситуація – існування ленних залежностей, характерних для середньовіччя, в ранньомодерному часі була поширена переважно у Великому князівстві Литовському та на українських землях Польської Корони. Мончак ще раз звертається до висловлених в попередній монографії тез для пояснення такого становища: недостатня комунікація центру і периферії через велику географічну віддаленість, децентралізація управління, окрема урядницька ієрархія і пов'язане з нею зростання значення сеймиків для організації локальної влади. Король був далеко, магнат – близько, від нього залежали можливості отримання уряду, посольські функції, до

---

⁵ Ibidem. S. 270

⁶ Див. заборону в Англії носити барву патрона: *Monczak A. Klientela...* S. 121.

певної міри авторитет. Потенціалу для спротиву магнатській владі у амбітного шляхтича середньої руки за цих умов практично не існувало, можна було хіба скористатися конкуренцією між можновладцями.

А. Мончак знову звертається до теми корупції, долучивши до раніше зауваженого ще одну обставину. Ідеологія станової держави допускала отримання частини доходів з держави представниками еліти. Тож урядник, який уважав себе співвласником держави, мав право й на отримання належної йому частки зиску. А це в черговий раз ставить історика перед викликом у характеристиці історичних реалій, оцінка яких – релятивна й змінна, залежна від широкого спектру чинників.

Широку картину функціонування механізму клієнтели в часі і просторі пропонує А. Мончак і в своїй останній монографії «*Nierówna przyjaźń: układy klientalne w perspektywie historycznej*»⁷, однак її матеріал перевищує окреслені мною завдання⁸.

У спеціальному випуску серії «Генеалогія. Влада і суспільство у середньовічній Польщі» (1994), присвяченому аналізу патронально-кліентарних зв'язків, на особливу увагу для нас заслуговує стаття Януша Куртика⁹, який у своєму огляді явища клієнтели спирався, зокрема, і на добре знання емпіричного матеріалу. Попри те, що робота з'явилася досить давно, вона до сьогодні залишається актуальною в цій царині і, певною мірою, підсумковою. Автор конкретизує низку питань, задекларованих у роботах Мончака. Однак особливою його увагою користується проблема ленних стосунків в українських воєводствах і в маєткових комплексах магнатів ВКЛ. Зокрема, автор зазначає формальний характер такого зв'язку, який міг бути тимчасовим, а міг тривати впродовж кількох поколінь та мусив поновлюватися спадкоємцями в разі смерті патрона чи васала. Ці слуги практично були позбавлені вибору патрона, адже могли звільнитися лише в разі викупу землі чи щедрості патрона, який записував маєток у дар. Якщо ж ленник мав ще й спадкову чи куплену землю, то патронально-кліентарні зв'язки поєднували формальну і неформальну складові.

Куртика пропонує свою класифікацію клієнтели, критерієм якої виступає характер стосунків патрона і клієнта: група *служебницька* (не конче шляхта) – особи, що обслуговували побут магната та його родини на щодень (двірська служба), урядники у магнатських маєтках, містах і замках, помічники чи заступники патрона в низці функцій, особи в церковній ієрархії в приватних маєтках патрона, внутрішня адміністрація магнатського «двору» тощо; *гонорова* – політичні союзники магната з числа середньої шляхти; урядники локального та центрального рівнів, які складали політичне оточення патрона та наближалися до нього за своїм статусом, особливе місце тут займають судові урядники; політичні

---

⁷ Monczak A. *Nierówna przyjaźń: układy klientalne w perspektywie historycznej*. Warszawa, 2003.

⁸ Варто зазначити і роботу Яцека Тарковського: *Tarkowski J. Patroni i klienci*. Warszawa, 1994.

⁹ Kurtyka J. *Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej...* S. 47–124.

приятелі, що інколи перебували на одному рівні з патроном, але завдячували йому на якомусь етапі своїм кар'єрним просуванням. Куртика детально зупиняється на кожній із цих категорій та на особливостях їхньої фіксації в джерелах, скажімо, як свідків на різних документах, учасників магнатських наїздів, адвокатів у суді, гродських урядників з руки патрона-старости, посередників-приятелів у полюбовному погодженні конфліктів, учасників «виводу» шляхетства клієнтами магната в разі його оскарження, опікунських функцій над дітьми та майном клієнтів (інколи і патрона) тощо.

Однак чи не найважливішою відмінністю концепції Куртики від теорії Мончака є його теза про існування груп шляхти, вільних від клієнтарних залежностей узагалі чи тимчасово. Автор також зазначає, що нетривкий зв'язок такого клієнта з патроном міг у підсумку призвести до війни між ними в разі незадоволення і розходження, зазвичай, судової. Він підкреслює, що варто було би провести дослідження по регіонах, яка саме частина середньої та дрібної шляхти належала до клієнтарних груп можновладців, а яка залишалася поза цими межами, та наскільки цей колективний гравець міг бути самостійним, незалежним від магнатів. Зазначу, однак, що це скоріше надзавдання при збереженій джерельній базі. Певним чином компенсувати брак відповідних джерел могли б колективні зусилля, спрямовані водночас на укладання персональних реєстрів шляхти в межах кількох воєводств, фіксацію клієнтарної мережі можновладців та шляхти, що опинялася поза ними. Утім, нестійке становища слуги / клієнта при певному можновладцеві за існування ринку потенційних патронів (хай і не дуже широкого), пошуки клієнтами кращого претендента на роль опікуна і протектора, зміни життєвих стратегій шляхтича, пов'язані із можливим його унезалежненням як слуги / клієнта від пана, а чи, навпаки, прощання із часткою шляхетської свободи заради протекції чи конкретних життєвих благ – все це робить подібну роботу досить вразливою. Іншого шляху, проте, у перспективі немає.

Теоретичне осмислення патронально-клієнтарної системи як важливого соціального механізму поживало її дослідження, однак уже на рівні окремих магнатів та їхнього оточення. Саме конкретний матеріал суттєво розширив знання про складання і функціонування владного простору Речі Посполитої. Отож, базовим майданчиком для спостережень, скажімо, Я. Куртики над клієнтелю пізнього середньовіччя стали його дослідження роду Тенчинських¹⁰. Таким же шляхом пішли й історики, що досліджують окремі магнатські роди і їхніх представників, а чи кар'єри тих, хто досяг верхівки життєвого успіху. Скажімо, Войцех Тигельський, досліджуючи листування великого коронного канцлера та гетьмана Яна Замойського, аналізує механізм вибудовування ним широкої системи залежностей, яка ґрунтувалася на його можливостях забезпечити інтереси

---

¹⁰ Див. його монографії про рід Тенчинських та їхнє землеволодіння: *Kurtyka J. Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*. Kraków, 1997; *Ibidem. Latyfundium Tęczyńskie*. Kraków, 1999.

клієнтів через близькість до короля¹¹. Більшість листів містили прохання саме про протекцію у монарха. Замойському вдалося вибудувати стійку систему з лояльних до нього людей різних політичних поглядів, яка перетривала не лише періоди його неласки у короля і позірне зменшення можливостей для протекції, а й смерть канцлера, вистоявши навіть у період дорослішання його сина¹². Однак В. Тигельського теж турбує питання, чи були стосунки «патрон-клієнт» всеохопними, і чи залишали місце для амбітних осіб, непідпорядкованих магнатам. Однак його міркування, як і А. Мончака, досить песимістичні. Він говорить про усунення середньої шляхти в кінці XVI ст. з політичної сфери. Створена Замойським клієнтарна мережа послужила каталізатором і до певної міри моделлю процесу підпорядкування регіонів окремим особам. Влада центру розтягувалася по магнатських дворах, які й стають центрами політичного життя Речі Посполитої.

Уршуля Аугустиняк досліджує клієнтарне оточення Криштофа Радзивіла як на рівні аналізу різних груп слуг і клієнтів, зокрема, і найдрібніших, так і на детальнішому – персональному¹³. Авторка творить своєрідну енциклопедію клієнтаризму, зауважуючи, що пропонований нею зріз патронально-клієнтарної системи Криштофа Радзивіла демонструє перехідний етап від патріархальної системи стосунків до потужної «держави» Радзивілів, яка постане в другій половині XVII ст., фіксує момент зростання влади магнатів у Великому князівстві Литовському. Авторка намагається класифікувати тих, хто творив оточення Радзивіла, хоча й зауважує умовність такого поділу. Їх неможливо чітко поділити навіть на найзагальніші групи – слуг і клієнтів, адже вони виступають в джерелах на різних етапах під різними означниками. Стосунки між патроном і клієнтом випробовувалися, зважувалися та змінювалися упродовж всього часу тривання. Скажімо, придбання слугою, який тримав землю від пана, власної нерухомості принципово міняло статус особи, зокрема, правовий. Аугустиняк виділяє серед магнатської клієнтели групу еліти – слуг «рукодайних», формально вільних шляхтичів, що часто входили до родинної групи патрона, які могли укладати зобов'язання

¹¹ Tygielski W. Stronnictwo, które nie mogło przegrać // *Przegląd Historyczny*. T. LXXVI. Z. 2. 1985. S. 207–231; *Ibidem*. Listy – ludzie – władza. Patronat Jana Zamojskiego w świetle korespondencji. Warszawa, 2007.

¹² Про стратегії клієнтів Яна Замойського після смерті патрона див.: *Urbaniak V. Zamoyszczyca bez Zamojskiego. Studium dekompozycji ugrupowania politycznego*. Warszawa, 1995.

¹³ *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*. Warszawa: Semper, 2001. Див. також низку статей: *Ibidem*. O przyjaźni. Przyczynek do badania stosunków klientalnych // *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane profesorowi Jerzemu Pelcowi*. T. 2. Warszawa, 1993. S. 121–128; *Ibidem*. Znaczenie pokrewieństwa w układach nieformalnych w Rzeczypospolitej w 1 poł. XVII w. na przykładzie klienteli Radziwiłłów // *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa, 1994; *Ibidem*. Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku. Problemy badawcze // *Kwartalnik Historyczny*. R. 110. 2002. Z. 1. S. 97–110.

і обіцяти їх дотримання під гарантію своєї «честі». Важливий матеріал містить розділ монографії про «професійну» етику патрона і його клієнти. З боку слуги / клієнта – це передусім групова солідарність та служба з готовності бути корисним патрону, а не «з реєстру» – чітко укладених зобов'язань, за які була передбачена конкретна платня. Водночас дослідниця зауважує постійну декларацію шляхетських слуг, особливо «рукодайних», їхньої особистої незалежності та важливості для них поштового шляхетського слова.

Лояльність клієнта щодо патрона домінувала серед усіх можливих пов'язань, родинних чи групових. Зокрема, Аугустиняк виділяє в листах клієнтів саме таку демонстрацію своєї вірності – пріоритетність справ патрона над тими, що були пов'язані з інтересами родичів. Ще один бік цієї чесноти слуги – готовність пожертвувати особистою репутацією в спільноті заради пана. Для доброго слуги, підсумовує авторка, причиною переживань мав бути не надмір обов'язків, а мала кількість доручень від пана (принаймні така опція впливає з листів клієнтів). Дослідниця, щоправда, не схильна брати їх на віру і підкреслює, що наявність широко розбудованої риторики свідчить, напевно, хіба про добру навченість у писанні листів окремими особами та поінформованість про очікування патрона. Зокрема, вона зауважує існування солідарності слуг проти пана, про що пише Миколай Радзивил («Сирітка») у листі до маршалка свого двору, нарікаючи на недбалих клієнтів, які думають про користь «товариства, а не про мій пожиток, ані тим більше про мою славу не дбають, і мають то собі за духмяну і вдячну офіру в небі – про пана не дбати, а товариству в усьому сприяти». Сприкрений князь говорить, що, переймаючись «товариською приязню», його слуги забувають, кому вони руку подавали і кому обіцяли служити: напевно, «не товариству проти пана». Утім, маю зауважити, що в цьому разі під «товариством» могла розумітися й ширша шляхетська спільнота (а чи певна група – родинна або приятельська), а не лише спільнота слуг і клієнтів пана¹⁴. У цьому разі зауважене магнатом існування конкурента його владі – шляхетської корпорації, а чи груп, які конкурували з патроном за лояльність слуги, – може служити важливим маркером існування протидії магнатській владі. Власне, до цього питання ми ще повернемося. Цікавий сюжет у монографії пов'язаний також із конкуренцією в рамках клієнтарного середовища, де не гребували плітками і доносами.

Обов'язки патрона залежали від особливостей клієнтарної групи, однак назагал від патрона очікувалося, що він буде діяти на користь клієнта всупереч справедливості й інтересам центральної влади. Себто обидва партнери в діаді «патрон-клієнт» саме свій зв'язок мали толерувати понад інші стосунки. Отож, патрон мав виконувати найрізноманітніші обов'язки – брати участь у родинних урочистостях клієнтів і слуг особисто або через посланця, інколи матеріально забезпечувати ці урочистості, зокрема, похорони чи весілля; опікуватися слугами в старості та родиною небіжчика-слуги; залагоджувати конфлікти поза судом, і, що більше – згідно зі Статутом, пан, у випадках заподіяння слугі шкоди чи

---

¹⁴ Ibidem. S. 175.

в разі порушення слугою права, представляв собою судову інстанцію. Відповідно, «пан» у Великому князівстві щодо слуги підміняв королівську, найвищу владу. Патрон зобов'язаний був боронити свого слугу в різних життєвих колізіях, адже образа слуги так чи так влучала по честі пана. Часто йшлося про допомогу в разі несправедливого, як уважав слуга, декрету офіційного суду, а чи посередництво задля лагіднішого судового вироку тощо. Для цього патронові доводилося інколи діяти силою, нехтуючи своїм авторитетом в очах загалу та ризикуючи бути оскарженим. В обов'язки Криштофа Радзивила входив також захист одновірців-кальвіністів у конфліктах із католиками. Необхідність забезпечення своєї клієнтарної мережі урядами, що перебували в руках короля, вимагала від патрона налагоджувати та підтримувати добрі стосунки з монаршим двором. До розриву стосунків між паном і клієнтом доходило нечасто, хоч незадоволення та конфлікти траплялися повсякчас, що відображалось у певних символічних актах чи відмові від усталених зобов'язань. У монографії досліджена також низка питань, пов'язаних із діяльністю двору магната та його суспільними функціями в регіоні, зокрема, як інтелектуального та мистецького центру.

Увага до складання клієнтарних мереж – невід'ємна частина робіт, присвячених темі парламентських практик і політичної культури Речі Посполитої. Адже сеймики і сейм були тими майданчиками, де виходила на яв боротьба за владні позиції між представниками шляхетської еліти в регіоні, яка значною мірою велася руками (чи голосами) клієнтарного оточення магнатів. Без голосів «малих» людей досягти свого людям «великим» було практично неможливо. Додамо, що до конкуренції за владні позиції активно долучалася й середня шляхта, чия участь у політичній грі на сьогодні досліджена недостатньо. Отож хотіла би звернути увагу на кілька монографій з цієї історіографічної ніші. Дослідження Войцеха Соколовського «*Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentaryści w latach 1574–1605*»¹⁵ – це щільний просопографічний аналіз середовища політичних лідерів Малої Польщі, яка включала українські воєводства, – шляхів творення сенаторських кар'єр, зазвичай, за рахунок впливового протектора; позицій на сеймах та сеймиках, можливостей та механізмів впливу на шляхетський загал. Автор зауважує, що, крім маєтку і урядів, на позицію політика в шляхетському середовищі значний вплив мали його моральні якості, політичні погляди, справжня турбота про суспільне благо. Однак за часів Баторія стає відчутною політика «нового стилю», представлена особою белзького старости, а пізніше канцлера Яна Замойського, в якій значну роль відігравали можливості лідера фракції протегувати своїм клієнтам. Сигмунт III Ваза починає вибудовувати свою політичну підтримку без опертя на Яна Замойського, протегуючи, зокрема, князям Острожським, які поширюють свої клієнтарні мережі далеко поза межі традиційної географії впливу – Волині й Київщини. Цей період позначився конкуренцією між політичними фракціями, на чолі яких ставали представ-

---

¹⁵ Sokołowski W. *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentaryści w latach 1574–1605*. Warszawa, 1997.

ники заможних родин. В результаті не були проведені важливі реформи, що їх потребувала Річ Посполита, і про які намарне багато говорилося на сеймиках і сеймах. Як зауважує автор, на період королювання Сигмунта III припадає зменшення суб'єктності в політиці шляхетського загалу, істотно також скорочуються можливості для діяльності незалежних від потужних патронів шляхетських лідерів. Політичні практики, що спрямовувалися на реалізацію приватних інтересів за рахунок клієнтарних мереж і фракцій, які були поширені в українських воєводствах, переносилися на інші терени разом із освоєнням нових територій представниками волинського можновладства.

Практично водночас із монографією В. Соколовського з'являється книжка Лешка Кенєвіча «*Senat za Stefana Batorego*», в якій автор пробує відповісти на питання, чому ж в Речі Посполитій із середовища шляхти так і не виділилася її горішня частина – аристократична еліта як окремий стан, а сенат не став її предстаницьким органом. Як уважає автор, поділ шляхетського стану суттєво змінив би устрій Речі Посполитої. Натомість утворилася магнаторія, себто група сенаторів, які ситуативно вступали в союз зі шляхтою задля досягнення свого у торгах з королем. Завдяки маєтковій перевазі вони ставали на чолі фракцій, тим самим складаючи конкуренцію королю. А водночас формально належали до шляхетського стану, тим самим утворюючи фіктивну рівність шляхетської братії. В результаті витворилися локальні клієнтарні мережі на чолі з магнатами, які підминали під себе сеймики з їхніми розгалуженими функціями. Платою за це стало зменшення королівської влади і політичних можливостей шляхти, натомість магнати перетворилися на вождів регіональної шляхти і почали виступати посередниками між шляхетськими масами і королем. Вони забезпечували своїм клієнтам монаршу ласку у вигляді урядів, а королю принагідно – потрібні рішення на сеймиках. Отож, за панування Стефана Баторія єдність шляхти, що брала на себе вирішення важливих для держави справ, була знищена, а водночас із нею й цілісність сенату, що призело до олігархізації устрою¹⁶.

Варто згадати статтю Юрате Кяупене, яка зауважує позитивний бік функціонування патронально-клієнтарної системи у Великому князівстві Литовському, адже за її рахунок відбувалася консолідація шляхетського стану (поліетнічного, полікультурного, поліконфесійного) в народ політичний, формувався «литовський» патріотизм. Функції монаршого двору у князівстві виконували двори магнатів, забезпечуючи для широких шляхетських мас участь у публічній сфері та засвоєння культурних зразків. Клієнтаризм допоміг зберегти єдність політичного народу та суверенність держави в різних політичних колізіях¹⁷.

---

¹⁶ Kieniewicz L. *Senat za Stefana Batorego*. Warszawa, 2000.

¹⁷ Kiaupene J. Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. // *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek*. Warszawa; Opole, 2008. S. 167–178.

Попри появу низки статей, що стосуються окремих аспектів функціонування клієнтаризму¹⁸, та динамічного процесу дослідження патронально-клієнтарних зв'язків у війську¹⁹, упродовж останнього десятиліття не спотерігається ані суттєвого розширення тематики, ані глибшого осмислення цієї проблеми. На сьогодні патронально-клієнтарний механізм перетворився з об'єкта дослідження радше на широко уживаний пояснювальний інструмент соціальної та політичної проблематики ранньомодерної Речі Посполитої. Однак позірна вичерпаність теми, як це не дивно, практично не просунула істориків у дослідження низки питань, які були поставлені при початку осмислення проблеми клієнтели. Існування незалежної, поза клієнтарною системою, шляхти; лояльності регіональних урядників, передусім судових, як клієнтів патрона / членів шляхетської корпорації / людей короля; інституційна корупція – толерування спільнотою чи засудження; становище ленної шляхти з непевним правовим статусом і її еволюція – ось лише основні з них. Для дослідження цих проблем потрібна, проте, дещо інша опція: вихід за межі групи клієнтів конкретного магната та аналіз ширшого шляхетського загалу в межах орємих територіально-адміністративних одиниць, скажімо, воєводств. Очевидно, що до традиційних джерел варто долучити ті, що досі для дослідження подібних тем використовувалися хіба принагідно – щільний аналіз судових актів. Тож спробую окреслити можливі дослідницькі проблеми за такого підходу та шляхи їх вирішення на прикладі Волинського воєводства.

Деякі проблеми функціонування клієнтаризму на Волині

Монографія Наталі Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» відкрила в українській історіографії «шляхетську» тематику, яка упродовж більше ніж пів століття практично перебувала під забороною. Аналізуючи горішню групу землевласницького стану – князів, дослідниця звертає увагу на їхнє особливе місце в соціальній структурі,

¹⁸ Див., наприклад: Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Białystok, 2003; Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2006; Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2009; Fundator i mecenas. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Białystok, 2011; Wobec Króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku. Kraków, 2012.

¹⁹ Перша найґрунтовніша праця про військові клієнтели належить перу Уршулі Августиняк: *Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła. (1585–1640). Warszawa, 2004.* Однак ця царина представлена низкою яскравих дослідників, таких як Марек Вагнер, Мірослав Нагельський, Збігнев Хундерт та інші. Детальну бібліографію по клієнтарній проблематиці в цілому та з приводу функціонування клієнтарного механізму у війську див.: *Pietrzak J. W służbie Sobieskiego. Działalność polityczna i wojskowa Jana Gorzeńskiego (około 1626–1694) // Zapiski Historyczne. T. LXXXIII. 2018. Z. 1. S. 69–110.* Наведу тут лише останню роботу Збігнева Хундєрта: *Hundert Z. Patronat wojskowy Jana Sobieskiego w latach 1667–1696. Rola, znaczenie, postulaty badawcze // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 146. 2019. Z. 2. S. 481–493.*

отримане з походження – від родів правителів. Вона твердить, що пієтет перед князями не був пов'язаний із заможністю чи триманням урядів, а поширювався на всіх представників князівської групи. Князі – трохи більше 50-ти волинських родів, серед яких виділяється 9 родів «княжат головних», – контролювали 2/3 всього земельного фонду. Ця верхівка у ВКЛ була підсудна лише володареві та входила до його ради, хоча вирішального впливу на політичне життя у державі не мала. Натомість під їхнім повним контролем перебували українські землі. Ситуація принципово не змінилася і після Люблінської унії, попри правові трансформації, які помітно обмежували князівські привілеї та урівнювали всіх представників шляхетського стану. Втративши своє право наближеності до короля за фактом народження, князі потрапляли до сенату як *дигнітарії* – високі урядники (воєводи і каштеляни) з руки володаря. Хоч за II Литовським статутом князівський імунітет щодо присуду місцевих шляхетських судів був ліквідований, однак, як зазначає Н. Яковенко, у князів залишалися практично необмежені можливості для затягування справ у суді, змушення слабшої сторони погодитися з вигідним для князя рішенням, а то й силових дій на свою користь. Приватні війська магнатів та широкі клієнтарні мережі забезпечували їхню реальну потугу в регіоні. Зосередження старостинських урядів в князівських руках дозволяло їм концентрувати великі земельні масиви, а також контролювати ґродське (переважно кримінальне) судочинство, яке староста формував зі своїх слуг і клієнтів. У час значних політичних та суспільних трансформацій, пов'язаних із утворенням Речі Посполитої та переходом українських земель від Великого князівства Литовського до Польської Корони, саме князі забезпечували місцеву шляхту відчуттям власної політичної незалежності²⁰. У своїй подальших студіях Н. Яковенко зосередилася на дослідженні цієї символічної функції князів – як давніх володарів, чия влада поширювалася на всі українські терени, тим самим забезпечуючи для Русі-України осібне місце на ментальній мапі поруч із двома іншими суб'єктами федерації – Польською Короною та Великим князівством Литовським²¹. Ці праці Н. Яковенко практично зацементували в історіографії уявлення про українські терени в Речі Посполитій як про територію тотальної князівської влади, а часто й сваволі, та повну залежність шляхти від князівської домінації. Ця теза швидко перетворилася на інтерпретативний інструмент, особливо там, де історикам бракувало джерел²².

²⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 1993; 2-е вид. Київ, 2008.

²¹ Див. збірники статей: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002; *Її ж*. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ, 2012.

²² Звернімо увагу на сюжет, пов'язаний з утвердженням у 1578 р. Луцького Трибуналу як вищої апеляційної інстанції для трьох українських воєводств у Польській Короні. Відбулася лише одна його сесія восени того ж року, попри привабливість для шляхти такої інституції, яка могла б суттєво покращити функціонування судочинства. Бракує безпосередніх джерел, які могли б прояснити причини цієї невдачі

Однак ситуація із владним простором Волині виглядає далеко не так однозначно, як це попервах видавалося. Принаймні низка деталей та сюжетів вказує на необхідність детальніших досліджень, які я спробую бодай тезово окреслити.

1. Князівські родини, які кооптували своїх представників до сенату від Люблінської унії до середини XVII ст. та зосереджували у своїх руках 2/3 землеволодіння на українських теренах Корони, не творили групу, об'єднану спільними інтересами. Більше того, князі могли затято ворогувати між собою, як, скажімо, київський воєвода та володимирський староста Костянтин Острозький з багаторічним кременецьким старостою Янушем Збараським. Князі могли очолювати різні політичні фракції на місцях чи входити до різних політичних угруповань на рівні високої політики, користаючись життєвими благами з різних джерел. Скажімо, кн. Костянтин Острозький, попри свою славу лідера руської партії та наближеність до монаршого двору, тричі програє боротьбу за луцьке староство, де містилася основна частина його маєтностей: перший раз після смерті кн. Богуша Корецького – представнику середньої шляхти Олександру Жоравницькому, активному діячеві часів перших безкоролів'їв (1572–1576 рр.), другий раз у 1581 р. – кн. Олександру Пронському, втретє – клієнтові канцлера Яна Замойського брацлавському каштелянові Олександру Семашку, після смерті якого староство, за винятком короткого урядування Марека Собеського (теж клієнта канцлера), майже на два десятиліття осіло в руках Олександрового сина Миколая Семашка. В даному разі йшлося не стільки про королівщини, прив'язані до староства (як на той час – зовсім незначні), а про символічну владу та можливість контролю за судочинством та інформацією. Волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, затятий опонент кн. Костянтина Острозького та приятель чи не всіх його конкурентів, присутній у багатьох конфліктних актах, зокрема, сеймикових, де князеві далеко не завжди вдавалося брати гору над супротивниками. Отож, на часі детальне дослідження – хто є хто у Волинському

спроби. Тож, наприклад, П. Кулаковський, вказуючи на присутність серед трибунальських суддів людей кн. Костянтина Острозького, водночас пояснює невдачу Трибуналу небажанням князя сприяти роботі апеляційної інстанції (*Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Острог; Львів, 2002. С. 56–57*). Польський дослідник К. Мазур теж підкреслює домінацію князів в організації Луцького трибуналу та зауважує, що ідея шляхетської апеляційної інстанції виникла в середовищі коронних реформаторів – лідерів екзекуційного руху, відповідно, вона могла реалізуватися лише в Короні, де були сильні демократичні традиції. Однак ідея трибуналу була провалена українською шляхтою через її підданський тип політичної культури. При цьому дослідник не зауважує, що спроба організації апеляційних інстанцій по окремих воєводствах не вдалася і в самій Короні, відповідно, не робить спроби глибшого аналізу. У своїй дуже ґрунтовній монографії про функціонування сеймиків у Волинському та Київському воєводствах К. Мазур не раз удається до апіорних пояснень низки неоднозначних ситуацій князівською домінацією, чим додатково закріпить цю тезу в польській історіографії (Див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006*).

воеводства: персональний склад верхнього ешелону влади, їхнє клієнтарне оточення та владні конфігурації в регіоні. Поки що маємо дослідження лише щодо патронально-клієнтарного оточення князя Острозького завдяки багаторічній праці Ігоря Тесленка²³ та студіювання Івана Гаврилюка, що стосуються функціонування надвірного війська Владислава Домініка Заславського²⁴. Натомість чекає на аналіз низка князівських родів і окремих персоналій, як значних, так і дрібніших, в контексті щільних шляхетських пов'язань – Збаразькі, Сангушки, Корецькі, Чорторийські, Вишневецькі, Заславські, Порицькі, Курецевичі, Ружинські, Воронецькі тощо. Очевидно, потребує детальнішого дослідження питання: чи забезпечував князівський титул особливе, символічне місце на українських теренах усім його носіям, зокрема, і представникам дрібніших князівських родин. А чи йшлося про виняткову позицію кількох родів, забезпечених величезними земельними комплексами та владними преференціями, оздобою яких виступав титул. Схоже, що низовий рівень князівського стану не набував автоматично сакрального статусу в шляхетській спільноті, принаймні поки не вибивався поверхом вище.

2. Магнати завдяки своїй клієнтарній мережі намагалися забезпечити потрібне для себе рішення сеймиків, однак існування конкуренції між різними владними особами, зокрема, й з-поза Волині (скажімо, Ян Замойський, що активно рекрутував собі клієнтів на українських теренах), робило результат зусиль неочевидним. За князями, цими, за влучним висловом Н. Яковенко, «некоронованими королями»,

²³ Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2008. Вип. 8. С. 119–133; *Його ж.* Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку («пригородку») наприкінці XVI – на початку XVII ст. // Студії і матеріали з історії Волині. 2009. Кременець, 2009. С. 192–225; *Його ж.* Сліди Франкенштайна на Волині // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2010. Кн. 2. С. 274–296; *Його ж.* Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедія. 2-е вид., випр. і доп. Острог, 2011. С. 144–152; *Його ж.* «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького // *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ, 2012. С. 231–247; *Його ж.* Двір князя Януша-Павла Острозького // Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. Львів, 2012. С. 417–448.

²⁴ Гаврилюк І. З історії надвірних військ українських магнатів (1653–1655) // Київська старовина. 2011. Вип. 5 (401). С. 103–117; *Його ж.* Командний склад приватних військ князя Владислава Домініка Заславського протягом 1632–1656 рр. // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. 2014. Т. 156. С. 9–16; *Його ж.* Військовий контингент Острозької ординації в I половині XVII ст.: структура, чисельність, функціонування та бойова активність // Острозька давнина: Науковий збірник. Остріг, 2015. Вип. 4. С. 47–59. Автор захистив кандидатську дисертацію на тему: «Приватні війська князя Владислава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.». URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Havryliuk_Ivan/Privatni_viiska_kniazia_Vladyslava_Dominika_Zaslavskoho_16181656_rr_v_konteksti_rozvytku_nadvirnykh.pdf.

йшов хай і менший, однак вкрай дошкульний гравець, що підважував князівську монополію на владу, – відносно незалежний шляхтич, який ситуативно опинявся в тій чи тій групі, і за лояльність якого треба було боротися. А активне використання риторики між опонентами, яка своїм ресурсом мала шляхетські цінності, що відсилали до рівності, демократичних свобод та служіння Вітчизні, мусила сприяти їх засвоєнню ширшою шляхетською спільнотою²⁵.

3. Про шляхетську корпорацію як активного учасника владних змагань свідчать матеріали Волинського воєводства двох перших безкоролів'їв (1572–1576), зокрема, сеймикові ухвали. Вони демонструють активні спроби шляхетської спільноти дисциплінувати старост-князів, якими на той час були: луцький Богуш Корецький (1560–1576 рр.), володимирський Костянтин Острозький (1550–1579 рр.), кременецькі Миколай Збаразький (1560–1574 рр.) і його син Януш (1574–1608 рр.). Зокрема, вводилися штрафні санкції в разі несумлінного виконання своїх обов'язків старостами та гродськими урядниками, які призначалися старостами з-поміж їх слуг чи клієнтів.

4. Кандидати на земські уряди обиралися на сеймиках, однак із чотирьох номінантів король визначав одного за протекцією котрогось із достойників, наближених до двору, себто і в цьому разі урядник мав бути вдячний за сприяння не стільки королю, скільки посередникові. Утім, якщо земські суддя, підсудок і писар формально уважалися королівськими урядниками і мали судитися володарем (до 1589 р.), то гродські – старостинські слуги / клієнти – завдячували своїм становищем виключно патрону, в юрисдикції якого й перебували. Однак судові матеріали засвідчують гостру перейнятість шляхти присяглістю усіх без винятку гродських урядників, що мало сприяти справедливості суддівства та дистанціювати їх від патрона. Цю деталь – сакральну клятву Богові, дану перед шляхетською спільнотою, яка й була безпосереднім її «отримувачем», відзначали самі урядники в тих випадках, коли шляхта оскаржувала їхні рішення чи вказувала на їхнє підпорядкування панові-старості. Серед конфліктних деталей зустрічається і твердження гродських урядників, що вони мають паном не лише старосту, а й короля. Розуміння локальними урядниками своєї підлеглості володареві та відповідальності перед шляхетською корпорацією призводить до розщеплення клієнтарної лояльності. З кінця XVI ст. старости теж починають присягати на місцях перед шляхетським загалом, а не перед королем. А їхні персональні справи було рекомендовано розглядати не у власному гроді, а сусідньому, щоб уникнути при ухваленні вироку протекції, а чи звинувачень у ній. Врешті, якщо шляхта уважалася політичним народом, то й характерна для централізованих держав підпорядкованість урядників королю мала розтягуватися в Речі Посполитій на інших репрезентантів держави, зокрема, шляхетські корпорації.

²⁵ І. Тесленку належить розвідка про присутність магнатів на сеймах, однак детального дослідження потребує ситуація на волинських сеймиках: *Тесленко І.* Магнати українських воєводств і сейм у 1569–1648 роках // «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр.: Польське Королівство та Річ Посполита. Київ, 2018. С. 181–225.

5. Був і прагматичний момент, який не допускав серйозних відступів урядників від права в разі протегування патронові чи приятелям, – існування апеляційної інстанції, Трибуналу (для Волинського воєводства від 1589 р.), окрема сесія якого була передбачена для розгляду скарг на урядників. Зазвичай, судді не стільки порушували право, скільки маніпулювали в разі необхідності недостатньо чітко прописаними нормами, затягували провадження справи чи видачі потрібних документів при протегуванні клієнтам, себто йшлося про «сіру зону» правосуддя. Тож навряд чи варто дивуватися, що у володимирському гроді, який очолював кн. Костянтин Острозький, уцент програв свою справу зі своїм слугою кн. Григорій Сангушко, колишній підопічний і родич Острозького.

6. Окремих досліджень потребує і проблема системної корупції, що була практично легітимізованою частиною правосуддя. Як демонструють попередні спостереження, попри унормований Статутом розмір платні за різні послуги та звертання до цього питання на сеймах, повсякденні ситуації суттєво відбігали від усталених норм. Власне, судова система була зліпком тих соціальних механізмів, які забезпечували функціонування шляхетського соціуму в цілому. Важливим регулятором міжособистісних стосунків виступала «служба» приятелям, з допомогою якої шляхтич здобував їхню підтримку в різних ситуаціях, заробляв свій символічний капітал у спільноті. Послуги найрізноманітнішого характеру, попри те, що набирали вигляду добровільних і безоплатних дарів, між тим, спонукали до зворотних актів вдячності під загрозою втрати шляхтичем частини репутації в разі небажання / неможливості віддачування. Тож судді могли певний час не брати платні з окремих клієнтів, демонструючи свою «приязнь», або отримувати значно більше, ніж було передбачено правом, якщо зацікавлена особа хотіла здобути тривалішу лояльність урядника. Всі ці акти перебували у звичному діапазоні життєвих практик, які окреслювалися поняттями «приятельської служби» і загалом толерувалися спільнотою. Такою ж «службою» була і будь-яка урядницька функція. Шляхта пишалася, що, на відміну від інших держав, їхні судді не найняті, а виконують свої обов'язки з відчуття суспільного обов'язку і довіри шляхетського загалу.

7. Судові урядники були членами шляхетських корпорацій, родичами, сусідами, приятелями, що мало значно підважувати позірно ексклюзивну лояльність до патрона. Адже саме від шляхетського оточення, від готовності приятелів прийти на допомогу в скрутних життєвих обставинах залежала вага шляхтича, а це означало, що не лише патрон переймався доброю славою, а й його клієнти дбали про свої честь і репутацію. Очевидно, що особливої уваги потребують конфліктні ситуації, де часто артикулювалися лояльності.

8. Низка судових матеріалів стосується моментів розриву слугами, зазвичай, «рукодайними»²⁶, домовленостей зі своїми панами, де на особливу увагу заслуго-

---

²⁶ *Рукодайний слуга* – на Волині це не характеристика особливого статусу верхнього ешелону слуг, як зауважує У. Аугустиняк, аналізуючи клієнтелу Криштофа Радзивіла, а домінантна форма домоленостей про службу найширшого характеру між

вують декларації підвладними особами своєї незалежності, служби з вибору, а не примусу. Цікавою деталлю є участь посередників, так званих приятелів пана, у залягодженні конфлікту, які часто апелюють до необхідності виявляти милосердя до людей, нижчих за статусом, дбати про репутацію доброго пана. Особливо яскраво це виявляється під час різних конфліктних ситуацій, де стороною виступають князі. Мотив необхідності *великим людям* зберігати добру славу, що звучить у низці таких історій, вказує на розуміння влади як авторитету чи престижу в межах своєї групи і ширше – спільноти. Репутація передбачала визнання і довіру з боку інших, тобто йшлося про досить нестабільний владний ресурс, який потребував постійного підкріплення та відстоювання. Відповідно, від пана вимагалось діяти в межах прийнятих конвенцій, інакше він ризикував утратити добру славу, а з нею – і частку своєї влади.

9. Очевидно, потребують детального дослідження так звані ленні залежності та статус ленників у шляхетській спільноті. Такі особи по факту уважалися неосілими, «голотою», перебували в юрисдикції пана і не мали політичних свобод, себто не мали права брати участь у сеймикуванні. Однак практика була значно різноманітнішою. Зазвичай, такі спадкові ленники (а серед них були й нащадки осілих зем'ян, які з різних причин утратили отчизну землю) не лише входили до шляхетської корпорації, а й в окремих випадках могли протидіяти рішенню власника землі змінити їхній статус або відібрати нерухомість. Цікаво, що на кінець XVI ст. фіксується низка конфліктів, в центрі яких – суперечності князів Юрія Чорторийського, Романа (Романовича) Сангушка-Несухойзького та Григорія Сангушка-Кошерського зі своїми спадковими ленниками. Особливо показові історії, пов'язані з кн. Григорієм, який спробував зробити ревізію своїх земель і поновити чи скасувати контракти з кількома слугами, які дісталися йому у спадок від батька і діда. У підсумку після низки судових процесів він мусив із кількома з них замиритися. Натомість конфлікт з Миколаєм Волинцем князь програв у володимирському гроді, а потому й у Трибуналі. Цікавою для дослідника є риторика сторін, де князь твердив, що Волинець є його слугою, боярином і підданим, який посмів виступити проти пана, а колишній слуга апелював до свого шляхетства і повноти шляхетських прав. Можна припустити, що саме на цей час припадає емансипація шляхетних слуг-ленників, що й породило низку конфліктів²⁷.

шляхтичами, яка супроводжувалася ритуальним жестом – подаванням рук. Рукодаїні слуги могли бути управителями маєтків, могли супроводжувати пана для зазисту в різних обставинах, могли виконувати найрізноманітніші доручення. В основі такого договору лежало також шляхетське слово, скріплене або присягою, або її вільнішим аналогом, що звався «шлюбом».

²⁷ Див. праці, що спонукають до окреслених вище спостережень: *Литвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина у боротьбі угруповань під час другого безкоролів'я у 1574–1576 рр. // *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1649)*. Київ, 2016. С. 437–491; *Його ж.* Представники Київщини, Волині та Брацлавщини на сеймах за доби Стефана Баторія // Там само. С. 455–491. *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на

Дослідження цих питань та супутніх на рівні регіонів могло би вивести проблему патронально-клієнтарних стосунків та їх вмонтованості в державні механізми на інший рівень. Тут же спробую продемонструвати потенціал судових джерел для дослідження життєвих стратегій середньої та дрібної шляхти, що спиралася не лише на підтримку патрона, а й на широке родинне коло, а інколи – й переважно на мережу родинних зв'язків.

Служба приятелям як суспільний аванс

У своєму заповіті (15 травня 1597 р.) небагатий волинський шляхтич Михайло Васильович Линевський, підводячи життєвий підсумок, записав: «З убогое отчизны моее не було с чого скарбовы збирати, а штом коли мел з учтывого набытя моего за сильным старанемъ моим, том все стратил не на збытки, але на *речи учтывые*»²⁸. Першою серед перерахованих чеснот багатодітний батько вказав навчання і виховання синів, аби їх «гідними на світі» лишити. Другою позицією названо вірне служіння Речі Посполитій, за ознаку якого Линевському слугує той факт, що він 7 разів обирався послом на сейм. Додам, що він кілька разів виступав також поборцем Волинського воєводства²⁹. Дослідник, привчений за всіма такими фактами у житті пересічного шляхтича шукати впливового патрона, в цьому випадку буде розчарований – Линевський його не мав. Тож за цієї обставини особливої ваги набуває третя чеснота, зазначена в тестаменті, – це безкорисливе служіння приятелям: «Приятелом теж служечи въ их потребах, не маючи от их жадной нагороды». Як бачимо, це служіння на позір позбавлене елементів вигоди, ба більше – воно пов'язане з витратами. Шляхетна безкорисливість, на якій акцентує увагу Линевський, була не лише високою шляхетською чеснотою чи риторичним прийомом, а мала й зворотний бік – на такий спосіб небагатий шляхтич заробляв в межах регіональної спільноти символічний капітал, що, врешті, приносив дивіденди не лише у вигляді престижу.

волинському сеймику 1593 року // *Theatrum humanae vitae...* С. 259–276; *Її ж.* Кров, честь і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. Київ, 2014. С. 68–69; *Її ж.* Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19: Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. Кн. I. Київ, 2009 С. 215–232; *Її ж.* Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2016. Вип. 16. С. 128–156; *Її ж.* Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI ст. // Український археографічний щорічник. 2012. № 16–17. С. 165–186; *Її ж.* «В обороні честі дому шляхетського»: справа про страту слуг князем Самуелем-Каролем Корецьким на Волині 1645 року // Укр. іст. журн. № 1. 2017 С. 12–31; *Її ж.* Кров, честь і риторика... С. 119–133.

²⁸ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115 зв., 15.05.1597

²⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 150 зв.–151.

Тож подивимося на приятельське коло Михайла Линецького, зокрема крізь призму його тестаменту. Одним із опікунів в ньому виступає Олександр Павлович Черневський, швагер тестатора. Одружений Михайло був із Раїною Павлівною Черневською, а його рідний брат Война – з її сестрою Томилою Павлівною³⁰, себто жінки походили з родини дрібної служебницької шляхти³¹. Братами Раїни і Томили Андрієм, Олександром, Миколаєм і Григорієм, які на момент смерті батька Павла Черневського були неповнолітніми, активно опікувався родич їхньої матері Катерини Якубівни Веґленської Матей Стемпковський³², прибулець на Волинь, імовірно, з Люблінського воєводства. Він, найочевидніше, доводився Раїні та Томили двоюрідним братом, а їхній матері Катерині з Веґленських – племінником, тобто сином рідної сестри³³. Звернімо увагу на цю особу – ще одного опікуна дітей і маєтностей Михайла Линецького, призначеного тестаментом.

Перші згадки про присутність Стемпковського на Волині, які засвідчують його зв'язки з впливовими особами і, відповідно, могли б пояснити майбутню стрімку кар'єру прибульця, радше заплутують дослідника. Відомо, що Ян Замойський клопотався у 1580 р. про отримання Стемпковським уряду луцького підсудка та водночас про вакантне місце луцького судді для чинного луцького підсудка Івана Хрінницького³⁴. Утім, конкуренції з кн. Костянтином Острозьким канцлер на той момент не здолав: суддею став князівський клієнт Ярофій Гостський, а трохи згодом ще один – Федір Чаплич Шпановський. Тож Хрінницький дістався до бажаного уряду судді лише у 1602 р.³⁵, а Стемпковський отримав перший земський уряд аж у 1616 р.

Тетяна Зотова гіпотетично припускає, що на Волині Стемпковський з'явився через знайомство із впливовими волинянами під час військових кампаній Стефана Баторія³⁶. Утім, якщо факт знайомства Замойського зі Стемпковським цілком

³⁰ Павло Черневський тестаментом залишив на випадок смерті дружини опікуном маєтку Марковичі свого зятя Войну Линецького. Тестатор просив з того маєтку зібрати посаг для дочок Раїнки і Магдалени, а також подбати про їхнє заміжжя. Опікун сиріт Война, схоже, вирішив, що достойною партією для Раїнки може бути його брат Михайло (Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Задорожний, А. Матвієнко. Київ, 1995. С. 78–80).

³¹ Павло Черневський був слугою королівського писаря Михайла Свинюського.

³² Матей Стемпковський виступає як адвокат у тривалій справі братів Черневських про спадок по їхньому батькові Павлові з Балтазаром Гнівошем, новим власником маєтків Михайла Свинюського, колишнього Павлового пана (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 74 зв.-76.). Стемпковський також був адвокатом братів Черневських у боротьбі за маєтки з їхнім вітчимом Станіславом Роґуським (Там само, спр. 18, арк. 74 зв.-76; спр. 19, арк. 685 зв.-687).

³³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 40–41, 1587 р.

³⁴ Sokolowski W. Politycy schyłku złotego wieku... S. 47.

³⁵ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 90.

³⁶ Zotowa T. Rodzina Stempkowskich herbu Suchekomnaty na Wołyniu w ostatnich dekadach XVI – 1 poł. XVII wieku // Nowożytnicze Zeszyty Historyczne. Z. 7. Kraków, 2015. S. 227–239.

можна прив'язати до військових подій, то поява амбітного короняра на Волині, скоріш за все, мала іншу траєкторію. Волинь для шляхти прилеглих західніших коронних воєводств, особливо після Люблінської унії, сприймалася як можливість фортуни, тож міграційний потік був досить активним, особливо коли ко-мусь із родичів вдавалося попередньо закріпитися³⁷. Відповідно, Матей міг з'явитися на Волині раніше, через заміжжя своєї тітки з волинянином Черневським. Зокрема, тут виявляється ще один родич Стемпковського з боку матері – Ян (Іван) Вегленський, який свою службу закріплює й одруженням із Мариною Фали-леівною з Марковських³⁸, дочкою Ганни Киселівни. Себто дружина Вегленського походила по материнській лінії з доброго волинського роду Киселів. Марковські доводилися Черневським родичами, а головне – були співвласниками маєтку Марковичів³⁹.

Н. Яковенко зауважує, що Стемпковський починає своє утвердження на Во-лині зі служби князям Збаразьким⁴⁰. Однак ця служба не могла принести Матееві серйозних дивідендів, адже він фіксується як слуга Юрія Збаразького, особи не вельми впливової на Волині (а пізніше – його дружини Барбари Козинської)⁴¹. Далі він пов'яже на багато років своє життя службою з кн. Якимом Корецьким, волинським воєводичем. І попри те, що очевидно служитиме кільком реально впливовішим особам, скажімо, старості Олександрові Семашку, а згодом його синові Миколаєві, теж луцькому старості, однак називатиме себе служебником лише кн. Корецького⁴². Князь, проте, навряд чи міг забезпечити слугі достойний аванс, адже не мав жодного уряду чи тісних зв'язків із королівським двором, хоч тричі обирався волинською шляхтою на сейм. Натомість він зміг віддячити за службу маєтками, тим самим увівши мігранта у першому поколінні в коло добре

³⁷ Так, на Волинь прибуває Ян Олдаковський з Мазовша, «хотячи тут на Волиню служби шукати», де вже служать його двоюрідний брат Станіслав Олдаковський і двоюрідний брат по матері Войтех Голашевський (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 383–363 зв.). Цікаву картину групових міграцій демонструє і розповідь Каспера Голубка, як він потрапив на службу до Яна Жоравницького: «кгда был пришол для службы небожчикови пану Гневошови з другими товариши, которых себе небожчикъ колко оставивши, его принять не хотел, так же з намовы людское до того то Жоравницкого для службы утстивое пристал» (Там само, спр. 21, арк. 581 зв.–582). Себто Каспер потрапив на Волинь із групою бажаючих найня-тися на службу, з яких Балтазар Гнівош вибрав кількох, натомість йому в службі відмовив. Хтось із волинян порадив шукачеві щастя попроситися до Гнівошевого ворога Яна Жоравницького і порада виявилася результативною.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 202 зв.–203 зв., 4.10.1574 р.

³⁹ Роман Васильович Марковський 30.10.1568 р. продає половину свого маєтку Мар-ковичі Павлові Черневському з дружиною Катериною за 800 кіп (Волинські грамо-ти XVI ст. С. 59–61).

⁴⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 2-ге вид. С. 230.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 314, 1582.

⁴² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 15–15 зв., 8.01.1584 р.

осілої на Волині шляхти: Пирів і Дідовичі записав у 600 копах (1585 р.)⁴³; Даничів і Желізницю продав слугі за 7 тис. злотих (1588 р.)⁴⁴. Прикметно, що з кн. Якимом Корецьким був пов'язаний і Олександр Черневський, можливо, теж як службеник: принаймні князь записав йому в певній сумі боргу маєток Горбаші⁴⁵. Часто такий запис маскував службеницькі чи клієнтарні стосунки між контрагентами.

Стемпковський зробив правильний вибір щодо місця прикладання зусиль (до яких, схоже, варто додати талант і амбіції) – судова сфера: спочатку як активний адвокат, потім як луцький гродський суддя з руки старости Олександра Семашка (1591–1597), потому як суддя, призначений новим старостою Марком Собеським (1598–1600)⁴⁶, далі (з 1600 р. по 1616 р.) підстароста за старостування Миколая Семашка, що отримав у 1616 р. перший земський уряд волинського підчашого, а в 1624 р. – сенаторський уряд брацлавського каштеляна⁴⁷, карколомне як для прибульця на Волинь у першому поколінні завершення урядницької кар'єри. На момент укладання Линевським тестаменту той факт, що Стемпковський входив до складу гродського уряду, пов'язує його безпосередньо з особою луцького старости Олександра Семашка, хоч він ніде й не названий старостинським слугою. Своєю чергою, як відомо, Семашко був одним із вірних клієнтів коронного канцлера Яна Замойського, який на той час серйозно переймався вибудовуванням клієнтарних мереж на східних землях Речі Посполитої. Добрим клієнтом Замойського був і Марк Собеський. Тож, схоже, що саме канцлер був останньою ланкою, яка поєднувала Стемпковського з потенційними життєвими благами*.

На осінь 1597 р. у Стемпковського, цілком імовірно, погіршилися взаємини з Олександром Семашком, який змістив Матея з уряду луцького гродського судді⁴⁸. Щоправда, ненадовго, позаяк Семашко невдовзі потому помер, а новий староста Марек Собеський відновив Матея на його урядницькому місці⁴⁹. Цілком імовірно, що Собеський, нова людина на Волині, що потрапив сюди через надання йому маєтків (королівщини) по смерті королівського секретаря Балтазара Гнівоша, шукав

⁴³ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 210 зв., 28.06.1585

⁴⁴ Там само, спр. 61, арк. 24–25, арк. 31 зв.–33 зв., 1588

⁴⁵ Олександр Черневський записує дружині Овдоті Колядянци у 1589 р. маєток Горбаші у 500 копах, зазначаючи, що отримав його від кн. Корецького як заставу за суму боргу (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 18 зв.–21 зв.)

⁴⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 2, 1598 р.

⁴⁷ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku*. S. 142.

* Т. Зотова пов'язує всіх мешканців Волині, що мали якісь стосунки з канцлером, в одне коло, члени якого конче мали солідаризуватися між собою. Натомість, не варто абсолютизувати як цей гіпотетичний зв'язок, так і тривкість стосунків поміж клієнтами далекого патрона.

⁴⁸ 25 вересня 1597 р. новий суддя Сасин Русинович Берестецький присягнув у замку (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 2–3 зв.).

⁴⁹ 16 липня 1598 р. новий староста Марек Собеський разом з новим складом гродських урядників присягнув у луцькому замку (Там само, ф. 25, спр. 53, арк. 1а – 3.).

підтримки у середовищі активної волинської шляхти. Стемповський, заангажований у судові справи, був саме такою персоною. Тож, схоже, що у цьому випадку не його зв'язки з впливовою особою, а вже авторитет Матея зіграв вирішальну роль. Утім, цілком можливо, що і в основі його зв'язів із Олександром Семашком лежали ті ж таки чинники – адвокатська кваліфікація та соціальний капітал Матея. З іншого боку, Собеський міг «підхопити» Стемповського як особу з клієнтарної системи Замойського, врешті – одна обставина могла лише підсилити іншу.

Про потенційні зв'язки Стемповського ще з однією досить відомою особою на Волині – каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським, який перебував у приятельських стосунках також із Олександром Семашком⁵⁰, свідчать родинні пов'язання Матея зі Станіславом Петровським (*повиноватство*, себто стосунки через шлюби)⁵¹. На акті продажу Станіславом Петровським плацу в луцькому замку служі Семашка, підстарості Щасному Галезькому, серед свідків фігурують і Матей Стемповський, і Михайло Мишка. Із запису також дізнаємося, що цей плац у свій час Петровському подарував саме Мишка⁵². Петровський виконував обов'язки луцького підстарости (1582–1586) за старостування кн. Олександра Пронського та звався його слугою* (щоправда, зі скандалом розірвав стосунки з патроном у 1586 р.)⁵³. Олександр Пронському служив і Лука Черневський та спадково його син Павло Лукич (відповідно, дядько та двоюрідний брат Андрія Черневського та його братів, якими у свій час опікувався Стемповський). А дружиною Луки була Овдотя Михайлівна Гулевичівна, представниця доброго і дуже розгалуженого волинського роду. Тож дядьками Павла Лукича були Іван Михайлович Гулевич-Смолигівський, володимирський земський суддя, та Гаврило Михайлович Серницький⁵⁴.

Часто слугу-шляхтича серед шляхестького загалу вивищувало вдале одруження зі шляхтянкою з доброго роду, осілого на Волині. Можливо, цей щасливий для багатьох прибульців аванс послужив сходиною і в життєвій кар'єрі Стемповського. 11 серпня 1593 р. Матей Стемповський з дружиною Федорою з Вільгорських продали Янові Комнацькому маєток Вітково з присілком Підліським і з селищем Баймачками⁵⁵. Отож дружина Матея походила з родини Вільгорських, які хоч і не належали до заможної шляхти, однак входили до числа добре укорієних на Волині родів. Цікаво, що Михайло Вільгорський у 1574–1576 рр. виконував обов'язки підстарости у луцького старости кн. Богуша Корецького. Цілком імовірно, що Вільгорський зберіг добрі стосунки і з сином свого патрона кн. Якимом

⁵⁰ Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»... С. 270–272.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 486.

⁵² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 12–14, 22 листопада 1591 р.

* Олександр Семашко став наступником кн. Пронського на Луцькому старостві, обійшовши поважного претендента на цей уряд – кн. Костянтина Острозького, за активної протекції канцлера Яна Замойського.

⁵³ Старченко Н. Честь, кров і риторика. С. 115–116.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 6, арк. 49–50 зв., 1982 р.

⁵⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 171–172 зв.

Корецьким, поділившись своїми зв'язками із новопридбаним родичем Стемпковським⁵⁶. Звернімо увагу, що Матей разом із Михайлом Вільгорським фігурують свідками у тестаменті Григорієвої Колмовської Барбари Єловицької, сестри Гаврила Гойського, який опікувався дотриманням сестринських розпоряджень (тестамент був написаний у Гощі). Варто зауважити, що Гойські належали до клієнтів кн. Костянтина Острозького. Матея називають швагром Мартин і Богдан Вигури, слуги кн. Юрія Чорторийського (князь, своєю чергою, перебував у приятельських зв'язках із Олександром Семашком). Чорторийський у 1598 р. зі скандалом відібрав у своїх слуг маєток Вигуричі і продав його Матею Стемпковському⁵⁷. Свої дії він пояснював тим, що маєток був наданий слугам «до ласки», тобто до бажання пана. Натомість Вигури скаржилися, що їхній батько віддав його Чорторийському в опіку під виглядом застави, тож саме вони є повноправними власниками⁵⁸. Навряд чи придбання Стемпковським Вигуричів позитивно позначилося на його родинних стосунках зі шваграми, однак цей факт засвідчує існування у Матея ще одного потенційного протектора з вищого ешелону влади в регіоні. До слова, слугою кн. Михайла Чорторийського був Ян Черневський⁵⁹, який періодично виникає в актах у зв'язку зі Стемпковським.

Варто згадати ще одного можливого протектора Стемпковського – Андрія Фірлея, якому служив родич і підопічний Матея Андрій Черневський. У Фірлея Стемпковський був адвокатом⁶⁰ і, схоже, довіреною особою. Про існування ближчого зв'язку засвідчує той факт, що Матей був призначений опікуном дітей і майна служебника Фірлея – Порфирія Панка⁶¹. Цікаво, що інституційна належність Матея Стемпковського від початку 1590-х років до кола луцького старости Олександра Семашка, схоже, не погіршила його стосунків із кн. Якимом Корецьким. Так, слуга князя Андрій Річицький призначає свого пана і гродського суддю Матея Стемпковського опікунами дітей і маєтності (тестамент датований 22 квітня 1596 р.)⁶².

Матей Стемпковський фіксується як адвокат і в князя Януша Заславського та його дружини княжни Федори Романівни Сангушківни⁶³.

Традиційно патронально-клієнтарні зв'язки можна зобразити як коло клієнтів, притягальним центром для яких слугує патрон. У випадку ж Матея Стемп-

⁵⁶ Федір Вільгорський фіксується як швагер Стемпковського у його конфлікті з Яном Пилитовським (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 290 зв.–294, 1600).

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 374 зв.–376.

⁵⁸ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 570–574 зв.

⁵⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 512 зв.

⁶⁰ Цікаво, що як адвокат Андрія Фірлея Матей Стемпковський увійшов у гострий конфлікт із Матвієм, Остафієм та Василем Малинськими (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 243 зв.–245, 259–274), однак, схоже, що цей факт не став на заваді подальшим партнерським стосункам між ними

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161, 19.09.1593 р.

⁶² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 105 зв.–106 зв.

⁶³ Там само, ф. 26, спр. 7, арк. 52 зв.–55 зв., 1590 р.

ковського маємо іншу перспективу: цей недавній прибулець на Волинь був особою, оточеною досить густою мережею потенційних протекторів і їхніх клієнтів.

Третім у списку опікунів у тестаменті Михайла Линевського фігурує володимирський гродський писар Станіслав Кандиба, який в різних актах постає як швагер братів Андрія та згаданого Олександра Павловичів Черневських (а також зять Михайла Линевського: був одружений з його дочкою Ганною)⁶⁴. А що цей зв'язок був для Кандиби важливим, засвідчує передача ним у 1596 р. свого права на маєток Водиради, який він отримав від владики Кирила Терлецького і капітули за адвокатські послуги, швагрові Андрію Черневському⁶⁵. Своєю чергою Кандиба отримує в подарунок від Олександра Черневського і його дружини плац у Луцьку⁶⁶.

Станіслав Кандиба, прибулець на Волинь з Городенського повіту⁶⁷, на момент укладання тестаменту Линевським був служебником кн. Костянтина Острозького⁶⁸. Однак до того він встиг послужити волинському воєводі та луцькому старості Богушу Корецькому⁶⁹, потому його наступникові на старостві Олександру Жоравницькому, далі – Богушевому синові кн. Яхиму Корецькому⁷⁰ і, нарешті, волинському воєводі кн. Янушеві Острозькому⁷¹.

Як і Стемпковський, Станіслав Кандиба активно працював адвокатом, чим заробив собі неабиякий символічний капітал у клієнтів. Як уже зауважувалося, за свої послуги православній церкві аріанин Кандиба у 1594 р. отримав маєток Водиради⁷². Кар'єрний поступ Кандиби, звичайно, непорівнюваний зі злетом Стемпковського, однак уряд володимирського городничого (отриманий у 1613 р.)⁷³ мусив прислужитися зростанню його символічної ваги серед шляхетського загалу⁷⁴. Незле велося Кандибі і з майновими справами, що засвідчує, скажімо, позика Станіславом 2 тис. злотих Миколаєві Семашку і отримання натомість у заставу маєтку Воротнева і частини Романова⁷⁵, або продаж йому кн. Юрієм Чорторийським 12 квітня 1597 р. маєтку Чесний Хрест у Володимирському повіті за 4 тис. кіп грошів⁷⁶.

⁶⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 144 зв.

⁶⁵ Там само, спр. 47, арк. 54 зв.–55 зв.

⁶⁶ Там само, спр. 46, арк. 354 зв.

⁶⁷ Там само, спр. 47, арк. 55 зв.–57, отчизний маєток Кандиб Рогозинці знаходився біля м. Липська у Городенському повіті. Див. також вивід шляхетства Яном Кандибою, якого віленський бурмистр Остафій Боровик звинуватив у нешляхетстві, де як родич по чоловічій лінії – брат у третіх – фігурував Станіслав Кандиба (Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 355–359, 387 зв.–388)

⁶⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 807.

⁶⁹ Там само, спр. 15, арк. 423–423 зв., 1575 р.

⁷⁰ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 726.

⁷¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 161–165.

⁷² Там само, спр. 47, арк. 53 зв.–54 зв.

⁷³ *Urządnicy wołyńscy...* S. 106.

⁷⁴ Звернімо увагу на той факт, що Станіслав Кандиба мав слугою персонального возного (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 46, арк. 13–13 зв.).

⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 268.

⁷⁶ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 361–364.

Звернімо увагу на той факт, що Матей Стемпковський і Станіслав Кандиба зустрілися як співопікуни не лише в тестаменті свого родича Михайла Линевського, а й у заповіті служебника Андрія Фірлея – Порфирія Панка (про який вже згадувалося)⁷⁷.

Тестатор Михайло Линевський забезпечив своїх родичів ще одним корисним зв'язком – із володимирським войським Василем Гулевичем, який продемонстрував можливу ціну «безкорисливості» послуг – подарував «братові» Линевському за його «зичливість» фільварок Рибицький недалеко від Володимира⁷⁸. За Василем Гулевичем тягнувся розгалужений рід, представники якого в 90-х роках XVI ст. починають претендувати на місце серед тих, хто визначає політику на Волині. Однак він зіткнеться із сильним конкурентом – Семашками (а також, можливо, їхніми союзниками – кн. Юрієм Чорторийським і каштеляном Михайлом Мишкою Варковським). А це для кількох представників роду Гулевичів, зокрема, одного з його лідерів Дем'яна, закінчиться печально⁷⁹. Цілком імовірно, що зміщення Стемпковського восени 1597 р. з уряду луцького судді було спровоковане загостренням стосунків Семашків із Гулевичами. Утім, Стемпковському вдалося поєднати добрі стосунки з обома угрупованнями⁸⁰. А зв'язок із Гулевичами буде

⁷⁷ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161, 19.09.1593 р. Панко призначив опікунами лише цих двох осіб.

⁷⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 490–491, 8.09.1590 у Володимирі. Свідки запису – Михайло Мишка-Варковський, Федір Чаплич Шпановський, Іван Шпаковський.

⁷⁹ Про завершальний епізод конфлікту кланів Гулевичів і Семашків, що закінчився смертю близько тридцяти осіб, див.: Старченко Н. Честь, кров і риторика... С. 270–287. Дем'ян Гулевич у цей час зближився з кн. Костянтином Острозьким, суперником Олександра Семашка і давнім недоброзичливцем каштеляна Михайла Мишки-Варковського.

⁸⁰ З одного боку, Стемпковський тримав у заставі частину маєтку Лаврова братів Сасина, Василя і Гаврила Петровичів Несвіцьких, клієнтів Олександра Семашка, які у підсумку продали 2.11.1600 р. заставну частину Стемпковському за 4 тис. золотих (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 543–545). Убивство Яна Несвіцького Дем'яном Гулевичем і його слугами у Лаврові, схоже, спровокувало кульмінаційний епізод протистояння клану Семашків із кланом Гулевичів. А водночас Матей разом із Павлом Линевським виступає свідком на документі про купівлю частини Несвіцького маєтку Василем Гулевичем (Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 62, арк. 755–756 зв.). Стемпковський також зберігав добрі стосунки з Миколоєм Дубровським, який конфліктував із Гулевичами, та зміг використати протистояння собі на користь. Так, 25 серпня 1592 р. Миколай Дубровський скаржився на Михайла Васильовича Гулевича, який наїхав на ґрунт його маєтку Чаруков із Несвіцького двора свого батька Василя Гулевича, побив його і погрожував убити, також «присягати мне п'яткроть росказаль, абы-м противко ему и противко слугам его, якь правне, такь и помстою не поступовал и не мстился» (Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 295–296). А 18 серпня 1593 р. фіксується визнання возного про введення Матея Стемпковського у володіння маєтком Чаруковом (частина Вигуричів) і селищем Сербиці «на вічність», якому вони дісталися від Миколая Дубровського (Там само, спр. 44, арк. 238 зв.–239 зв.).

актуалізований у майбутньому заміжжям його дочки Констанції з Вацлавом Гулевичем-Воютинським⁸¹.

Звичайно, картину формальних родинних пов'язань цих осіб можна суттєво розширити. Однак для нас важлива не просто генеалогія, а актуалізація цього капіталу, що зафіксована в актах – майнових транзакціях, шлюбних угодах, тестаментів тощо. Отже, спробую підсумувати цю мозаїчну картину. В тестаменті, який я процитувала на початку, зустрілися три досить яскраві особистості, чії життєві стратегії можна розглядати як моделі успішних кар'єр дрібної шляхти. Один із них – сам тестатор, представник волинського шляхетського роду, що спирався передусім на мережу горизонтальних зв'язків (хоч і спорадичне використання ним впливу еліти регіону не заперечується⁸²). Підтримка приятелів виворонила з нього як посла гравця місцевої політичної сцени. Два інші – прибульці на Волинь, представники тієї шляхетської маси, яка по князівських і шляхетських дворах шукала можливостей закріпитися, отримавши від пана кілька волок землі. Щасливим резервом успіху для обох, схоже, виявилось входження в розгалужене родинне коло волинської шляхти, яке вони вміло поєднують зі службою і послугами представникам еліти регіону. І байдуже, що ці представники інколи належали до суперників і навіть ворогів – на родинних стосунках це не позначалося. Ба більше – інколи саме ці стосунки виявлялися пріоритетнішими над тими, що були забезпечені патрональним зв'язком. Звернімо увагу на лист луцького старости Олександра Семашка до свого патрона, канцлера Яна Замойського, який демонструє саме таку ситуацію. Семашко скаржився на вихованця і слугу Замойського Флоріана Олешка, що намагався відібрати дворище староства і передати його своєму братові Станіславові Кандибі, слугі канцлерового недоброзичливця – київського воєводи кн. Костянтина Острозького. Як бачимо, Олешкові, для якого саме покровительство впливової особи гарантувало суспільний аванс і достатньо комфортне існування, важливішими видалися в певній конкретній ситуації інтереси родича, а не Семашка – клієнта його благодійника⁸³.

Наш приклад демонструє, що служба представників одного родинного кола різним особам якраз і становила важливий чинник життєвого успіху. Адже такі зв'язки могли забезпечити «роботою» (особливо якщо йшлося про адвокатські заняття) членів родинного клану без особистих служебницьких пов'язань із

⁸¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 854 зв.–856.

⁸² У Михайла Линецького були добрі взаємини з кн. Костянтином Острозьким, які в середині 90-х зазнали серйозних випробувань. Князівських слуг звинуватили у вбивстві Михайлового сина Петра Линецького, що, принаймні формально, було спростовано на судовому процесі. Однак, схоже, що ця історія призвела до зближення Линецьких із колом Семашків, князівських недоброзичливців (Див.: Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»... С. 273–275).

⁸³ AGAD, AZ, sygn. 697, k. 7: «...dworyszcze i boiary p. Oleszko chche na brata swego, nieiakięgo Kandybę, słuęe woiewody kiiowskiego, wyprawic, który nie ięsts slachcziczem osiadłym sam w powiecie Luczkiem, chcząc go taką osiadłością ozdobić».

потенційними патронами (достатньо було, що такий зв'язок існував у іншого члена групи).

Традиційно кар'єри шляхетських регіональних лідерів розглядаються через призму стосунків «патрон-клієнт», чому сприяють і основні джерела таких досліджень – листування та меншою мірою мемуаристика. Однак наш матеріал дає підстави припустити, що просування соціальними щаблями регіонального масштабу забезпечувала не лише підтримка впливового патрона, а й розгалужена мережа родинних та приятельських, тобто горизонтальних, зв'язків, які зазвичай залишаються в тіні через брак прямих джерел і домінування інших дослідницьких моделей. Очевидно, що на успішній кар'єрі мали позначитися й індивідуальні особливості особи – комунікативні навички, харизма чи чесноти. На відміну від Станіслава Кандиби, за яким в судових книгах тягнеться шлейф конфліктів, Матей Стемпковський своєю життєвою удачею, схоже, був зобов'язаний і щасливому набору особистих якостей. Утім, до таких деталей істориків, зазвичай, не дотягнутися.

Насамкінець: про владу – силу чи репутацію

Очевидно, що служба шляхтича своєму патрону не конче передбачала безсумнівну покірність залежної особи, як це часто зображають наративні джерела. Влада патрона, своєю чергою, трималася далеко не завжди на відкритому насильстві, що забезпечувалося матеріальним становищем, позицією в соціальній ієрархії та близькістю до владного центру. Важливим був також авторитет особи в спільноті, хоча б тому, що наявність значної кількості еліти в регіоні дозволяла дрібніший шляхті вибирати поміж патронами. Звичайно, для визначення символічного капіталу певної особи тяжко знайти міру. Хіба можна покластися на твердження одного із волинських шляхтичів під час конфлікту, який заявив, що він кращий від супротивника, бо має з ким протистояти ворогові, а той – не має⁸⁴. Потреба дбати про наявність приятелів, родичів, клієнтів і слуг, готових солідаризуватися у порогових ситуаціях чи дрібніших конфліктах, змушувала представників еліти активно перейматися своєю «доброю славою». Таких прикладів, де в осерді на позір ірраціональних вчинків князів лежить передусім «честь» і «добра слава», досить багато. Влада трималася на милосерді не меншою мірою, аніж на демонстрації сили, про що свідчить низка прикладів помилування патронами тих слуг, чії вчинки, згідно з правом, мали каратися смертю. Виявляти милосердя до нижчих за статусом було обов'язком осіб, наділених владою, а відмова від такої можливості могла стати серйозною уразою для честі⁸⁵.

Влада, що трималася на авторитеті, вимагала від усіх учасників процесу дотримання неписаних, але добре відомих правил, зламання яких загрожувало втратою символічного капіталу та відмовою спільноти у наданні певного авансу

---

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 924 зв.–925.

⁸⁵ *Старченко Н.* «В обороні честі дому шляхетського»...

довіри⁸⁶. Так, наприклад, влада старости, попри позірну можливість втілюватися за допомогою сили, трималася значною мірою на символічних актах домінування. Поглянемо, на що звертає увагу кн. Василь-Костянтин Острозький, приймаючи володимирське староство після смерті сина Костянтина. У своєму листі, адресованому всім шляхетним обивателям повіту, копії якого у Володимирі були розвішані по різних місцях, староста говорить про свій старостинський обов'язок забезпечувати порядок у повіті та підкреслює свою готовність радитися із повітовою шляхтою задля досягнення спокою (що він попередньо здійснив на шляхетському зібранні)⁸⁷. Тобто староста не лише продемонстрував свою владу, апелюючи до значущих для спільноти цінностей, а й залучив шляхту до цього символічного акту і як глядачів, і як співучасників. Адже «громадський спокій» забезпечувався значною мірою через систему шляхетського контролю і домовленостей, готовності спільноти дотримуватися певних конвенцій, скажімо, погоджуватися на виконання судових ухвал, яке не було забезпечене виконавчою владою.

Звичайно, питання культурних вимірів влади, тобто обумовленість її функціонування панівними типами взаємодії між людьми в соціумі і їхніми цінностями, – окрема складна тема. Тож я лише задекларувала ті моменти, які могли суттєво впливати на стосунки у діаді «патрон-клієнт»: пом'якшувати позірну жорстку залежність слабшої сторони та накладати на сильнішу обмеження.

Наостанок мушу зауважити, що мої міркування не перекреслюють попередніх досліджень. Влада, що чи не всуціль трималася на патронально-клієнтарних стосунках, а, відповідно, керувалася не стільки жорсткими правилами, скільки конвенціями, становила систему нестійкої рівноваги. Вона передбачала їх дотримання, однак не конче забезпечувала. А це збільшувало вагу обставин та розширювало діапазон поведінкових можливостей. Тож, наприклад, набір ідентичностей урядника – як клієнта певного патрона, людини короля і члена спільноти – залежав від обставин і був досить мінливим. Особа, наділена певним символічним капіталом у шляхетській спільноті, могла його здобувати у різний спосіб – і через службу одному патрону, і виявляючи послуги різним впливовим особам, і формально не служачи нікому. Влада, схоже, більшою мірою потребувала схвалення і прийняття спільнотою, аніж може видаватися нашому сучаснику, схильному накидати на минуле двовимірну схему «влада – підкорення». А тому не лише надавала можливості, підкріплені багатством, а й накладала обов'язки, потребувала діяти в рамках суспільно визнаних цінностей. Від дослідника у цьому разі потребується готовність дати минулому право на багатоманіття, яке ми апіорно визнаємо за своїм сьогоденням.

---

⁸⁶ Про характер влади на Волині див., зокрема: *Старченко Н.* «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»....

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 353 зв., 1588 р. Цілком імовірно, що зібранням шляхи, де кн. Костянтин Острозький міг обговорювати питання «посполиного» спокою, був сеймик, скликаний волинським воєводою кн. Янушем Острозьким для обрання володимирського земського судді.

Віталій ЩЕРБАК

ПРАВОСЛАВНА РИТОРИКА БОРОТЬБИ ЗА КОЗАЦЬКУ АВТОНОМІЮ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Значення конфесійного фактора в житті ранньомодерного суспільства важко переоцінити. Він становив доміную морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи і цілих верств населення. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло в Україні після Берестейської унії 1596 р., що відбивалося у виступах православної шляхти на сеймиках та сеймах, творах письменників-полемістів, діяльності братств. Проте найбільш дієвою потугою щодо відстоювання православ'я стало козацтво. Запорукою успіху виступив тісний союз очільників Війська Запорозького із вищими ієрархами української православної церкви. Кожна із сторін ставила свою мету, проте завдання щодо її досягнення часто мали суголосний характер. Боротьба козаків за станові права ішла поруч з обстоюванням православної віри і зміцнення сили, на яку могло опертися православне духовенство в умовах католицької експансії в Україні.

Дана тематика частково висвітлювалася у вітчизняній історіографії. Так, Михайло Грушевський подав розлогу картину боротьби козацтва за станові права і привілеї¹. На соціальному чиннику розгортання козацького руху акцентував увагу Володимир Голобуцький², а роль конфесійного фактора у формуванні козацького стану проаналізував автор цієї розвідки³. Проте поза увагою залишалося питання ролі православ'я у формуванні ідеї козацької автономії. З'ясування підвалин автономістських настроїв козацтва в Речі Посполитій та ролі в них конфесійних питань і є завданням статті.

Сучасне поняття автономії – особливого статусу утворень, які існують в межах тієї чи іншої держави на засадах широкого самоврядування, некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Разом з тим, власне, самоврядування є засадничим принципом окремішності, що узаконюється правовим чином. Факт визнання здійснювався, як правило, на підставі сформованого явища,

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 7, 8.

² Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994.

³ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2006.

тривалість становлення якого була різною. Ця теза цілком адекватна до генези ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

Цілком очевидно, що Запорозька Січ не мала окремого правового статусу, але відсутність юридичних засад не заперечує факту існування у другій половині XVI ст. утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, воно поклало початок уявленню про запорозьку громаду як самодостатнє військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом Речі Посполитої, а й із зовнішнім світом. Кошовий устрій передбачав функціонування козацької ради, яка вирішувала найважливіші питання життя громади через вузьке коло урядовців-старшин на чолі з отаманом. Тобто, на Запорожжі існувала фактична автономія, означена у вітчизняній історіографії, як «козацька християнська республіка»⁴. Пріоритетними її ціннісними орієнтирами визнавалися лицарська гідність та боротьба проти ворогів православ'я.

Окремі елементи автономії Запорозької Січі вже наприкінці XVI ст. під час козацьких повстань поширюються на волості. На контрольованих повстанцями територіях ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцеві урядовці неодноразово зверталися до вищих державних інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволу». Черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замоїського, що старший реєстру Війська Запорозького Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. – В. Щ.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив, спустошив..., до ґрунту хотів вивернути все коронне прикордоння і нас всіх вирізати»⁵. Тут же О. Вишневецький зазначав про намір козацького ватажка піддатися під верховенство московського царя. Польський хроніст Марцін Бельський писав навіть, що Криштоф Косинський прагнув до чогось більшого, ніж «завдати шкоди» князю Костянтину Острозькому⁶. Тривога шляхти звучала і в зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду. За її твердженням, козаки на Волині «до присяг на послушенство своє примушають»⁷. Наслідком шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кварцяні загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях»⁸.

⁴ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ, 1992.

⁵ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1886. S. 27.

⁶ Kronika Polska Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 3. S. 1189.

⁷ Архив Юго-Западной России. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 39.

⁸ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 346.

Численні скарги шляхти мали місце і в наступні три роки. Із Брацлавщини повідомлялося про скасування козаками місцевої адміністрації, обкладання шляхетських маєтностей контрибуцією і встановлення власного присуду. Михайло Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу польсько-шляхетського режиму⁹. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсутність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також продуманих і корегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів. Інша річ, як уявляли собі задум козаків їхні супротивники. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до короля Сигізмунда III з обозу над Супоєм від 21 травня 1596 р. писав: «Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славну столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану»¹⁰. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаєтано з канцлером Яном Замойським, останній зазначав, що на переговорах Семерія Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувались «антипольські плани». Зраду короні Речі Посполитої польська знать вбачала також у прийнятті запорозькими козаками корогви від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність «для постраху розложити військо (на Подніпров'ї. – *В. Щ.*), а і то теж річ не менш потрібна, аби ваша королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. – *В. Щ.*) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати»¹¹. Для глибшого переконання гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання.

Очевидно, що саме знання козацьких настроїв надихнуло київського католицького єпископа Йосипа Верещинського у 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, очолюваної князем. Військова влада, згідно з цим проектом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожен із 13 полків поставав не лише як військовий підрозділ, а й як адміністративно-територіальна одиниця. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність, що мало б вирішувати питання матеріального забезпечення Війська Запорозького¹².

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 306.

¹⁰ Pisma Stanisława Żółkiewskiego. Lwów, 1861. S. 151.

¹¹ Listy Stanisława Żółkiewskiego. S. 80.

¹² Сас П.М. Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Черкаси, 1992. С. 59–61; Wereszczynski J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1911. Вып. 1. С. 12–15.

Таким чином, єпископ Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування програми козацького автономізму. Проте польські урядовці відхилили проект, оскільки його розробником розвінчувалося стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, вони такою самою мірою лицарі, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козацтва до лицарських ідеалів і намагань визнання «коронними синами», з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Відстоювання козаками прав і привілеїв хронологічно співпало із політикою уряду Речі Посполитої в конфесійній царині на початку XVII ст. Підтримка католицизму та уніатства зумовлювала утиски православ'я в Україні. Відповідно спостерігаються прояви солідарності козацтва з духовенством перед спільною загрозою. Так, навесні 1610 р. уніатський митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські церкви та схилити місцеве духовенство до унії. З цією метою він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православ'я почувало за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековичем київських священників до Софіївського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпаки, духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: тих, хто прийде до церкви, будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, зупиняючи прибулих міщан¹³.

Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу. Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою, з свого боку, подала протестацію до київського гродського суду від імені запорожців проти звинувачення їх уніатським митрополитом. «И мы теж, – зазначалося в документі, – яко сынове тоеж соборное апостольское восходное церкви будучи, именем всего Войска козаков Запорозских... до их милости панов народов тое православное веры и религии старожитное и при особах духовных не отсчепенцах (уніатах. – В. Щ.) и не отмитных переставати головы против упорови квалт в релеи нашей старожитной православной чинить хотячи, протестуемся»¹⁴. Прагнення боронити старожитну православну віру простежувалося і в листі козацького гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: «За церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем»¹⁵. Тут же містилося попередження: якщо уніатський намісник не зречеться свого наміру, над ним буде вчинено розправу.

Спільні виступи українського козацтва та православного духовенства зумовлювалися також відмовою вального сейму розглянути питання «грецької віри» та

---

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 56.

¹⁴ Там же. С. 59.

¹⁵ Там же. С. 66.

участю запорожців у походах коронного війська до Московії. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацьке свавілля» у рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. Незважаючи на грізні урядові постанови, козаки не визнавали старостинської влади і чинили різні форми власного правосуддя. У 1616 р. один із послів звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку»¹⁶. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби вона час від часу не повторювалася.

Значення конфесійного чинника у відстоюванні козацьких прав виразно проявилось під час місії єрусалимського патріарха Феофана в Україну 1620 р. Вже на кордоні з Московією його зустрів гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний і супроводжував до Києва. У будинку Богоявленського братства на Подолі патріарх перебував під захистом магістратських властей і особливою козацькою охороною. Згодом Феофан відвідав козацький Трахтемирівський монастир, Канів та Черкаси, що викликало тривогу польських властей.

Занепокоєння мало підстави, адже цим візитом скористалося українське духовенство. В його колах стверджувався намір без згоди короля відновити православну церковну ієрархію. Це питання стало головним на зборах, скликаних під час храмового свята 15 серпня 1620 р. у Києво-Печерському монастирі. Представники з Волині, Поділля, Покуття, Підляшшя, Литви разом з козаками, міщанами та православними шляхтичами звернулися з проханням до патріарха Феофана здійснити акт хіротонії. Вагання останнього і побоювання «біди від короля та поляків» розсіяв Петро Сагайдачний, гарантуючи патріарху безпеку при виїзді з України. Визначальна роль козацтва у відновленні православної ієрархії підкреслена в «Протестації» Йова Борецького: «люди лицарські та гарячі духом святолюбим превелебності його (Феофана. – В. Ш.) сказали: “Не був би ти патріархом, не був би ти пастирем добрим, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби превелебність твоя народові руському митрополита й єпископів не посвятив і не залишив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів”»¹⁷. Як наслідок такої заяви, у жовтні 1620 р. патріарх Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та п'ятьох православних ієрархів у сан єпископів¹⁸.

Розуміння політичної ситуації українським духовенством простежувалося і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку 1621 р., де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. На раду прибули митрополит Йов Борецький, володимирський єпископ Іезикіїл Курцевич і 300 священників. Митрополит

¹⁶ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 124.

¹⁷ Борецький І. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. Київ, 1988. С. 317.

¹⁸ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной уний. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 3. С. 43–44.

закликав запорожців боронити православ'я від «бусурманів»¹⁹. Від імені Війська Запорозького до короля направилось посольство на чолі з Петром Сагайдачним.

Як повідомляв один з уніатських публіцистів, зміст петиції, поданої козацькими послами, зводився переважно до владнання релігійних справ. Насамперед, це стосувалося затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів на їх урядах та скасування універсалів, виданих проти православних за останній час. При умові виконання цих вимог козаки зголошувалися послужити Речі Посполитій²⁰.

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх вимог, в тому числі й конфесійних. До Варшави знову відправилось посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької». Відмова Сигізмунда III задовольнити прохання козаків зумовила подальше загострення соціальної напруги в Україні, а в 1625 р. на Подніпров'ї спалахнуло нове повстання.

Силою зброї карателям не вдалося залагодити конфлікт, натомість постала компромісна Куруківська угода, в якій козаки домоглися обстояти свої права на певній території. Один із пунктів договору містив положення про формування шести реєстрових полків за територіальним принципом – Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Чигиринського і Черкаського. Очевидно, саме на підставі цього документа сформувалися вимоги повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем у 1630 р. про відведення коронних військ західніше Білої Церкви. До речі, в гетьманських універсалах, поряд із козацькими вимогами, вперше містилося гасло «боротьби за віру». На релігійному аспекті повстання під проводом Федоровича наголошував і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський у своїй реляції на сеймі 1631 р.: «Поспіли до них листи від декотрих осіб духовних і світських, де сповіщали, що їх віру нищать, церкви забирають, і просили, щоб за віру стали; ці намови роздратували чернь і всю Україну розбурхали, так що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі»²¹.

Чіткіше означення теренів, які козаки готові були обстоювати, містить рішення Корсунської ради 1632 р., де було декларовано, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр»²². Вперше козаки висунули ідею відстоювання своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні. По суті, йшлося про наміри утворення власної козацької республіки.

---

¹⁹ Викул П. Киевский митрополит Иов Борецкий (1620–1631 гг.) // Подольские епархиальные ведомости. № 27. 1894. С. 48.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Т.7. С. 465.

²¹ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 239.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. Москва, 1953. Т. 1. С. 129.

Того ж року під час королівської елекції козацтво доклало немало зусиль до появи «Статей для заспокоєння руського народу», якими в Україні та Білорусії легалізувалася православна церковна ієрархія. Центром митрополії визнавався Київ. Спеціальна комісія, створена на коронаційному сеймі, мала зайнятися перерозподілом церковних володінь між православними і уніатами. Важливим чинником стабілізації православ'я стало утвердження на посаді митрополита київського і галицького Петра Могили, офіційно визнаного урядом Речі Посполитої.

Легалізація православної церкви в Україні мало вплинула на практику діяльності місцевих адміністраторів. Проводячи урядову політику, вони всіляко підтримували позиції римо-католиків та уніатів, незважаючи на постійні протести православних. Настрої останніх яскраво проявилися під час чергового масштабного козацького повстання 1637–1638 рр. Так, в універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалося: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться лицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно»²³. Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням захистити православ'я в Україні.

Звертаючись до старшини реєстровців, козацький гетьман Павло Бут докоряв їм, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не мало розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел, він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської». В іншому випадку Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорозжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно»²⁴. Отже, козацькі ватажки вбачали майбутню Україну як рівноправну частину Речі Посполитої в демократичних формах правління.

Цілком імовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом навесні 1638 р. Відповідно до постанови, козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, територіальне обмеження місць проживання стало імпульсом для продовження козацького повстання

²³ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. Kraków, 1858. S. 26.

²⁴ Ibid. S. 43.

влітку 1638 р. У посланні гетьмана Дмитра Гуні повторюється теза про бачення єдиної спільноти мешканців Подніпров'я, чиї інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, – ішлося в документі, – немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалися на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують»²⁵.

Більш успішно ідея козацької автономії під прапором православ'я реалізовувалася з початком Визвольної війни. Під час переговорів керівників збройного виступу із посольством коронного гетьмана Миколая Потоцького на Запорозькій Січі у березні 1648 р. були сформульовані вимоги, основна з яких стосувалася виведення кварцяного війська із «Задніпров'я та України» і скасування тут «управління Речі Посполитої»²⁶. Тобто йшлося про виокремлення козацького регіону в автономне утворення Речі Посполитої.

Перемоги українського війська під Жовтими Водами та Корсунем зміцнили автономістичні позиції козацької верхівки. Відповідно, в поширюваних серед населення універсалах Богдана Хмельницького містився намір ліквідувати чинні органи влади, запровадивши натомість козацькі владні структури на чолі з гетьманом. Відсутність повноцінних джерел не дає змоги з'ясувати передбачуваний статус нового утворення на Подніпров'ї, очевидно, це мав бути регіон з широкими автономними правами. У всякому разі, реалізація задуму мала б призвести до задоволення козацьких потреб та одночасного зміцнення королівської влади як запоруки стримання магнатського і шляхетського свавілля.

Водночас кончина Владислава IV істотно вплинула на плани Хмельницького. Втративши в особі короля протектора, козаки звернули увагу на православного московського царя Олексія Михайловича як потенційного кандидата на трон Речі Посполитої. Завдяки його підтримці планувалося урівняти козацький статус із шляхетським й утворити в Україні широку автономію. Не менш перспективною видавалася козакам кандидатура трансильванського князя. Невиправданість сподівань змусила Б. Хмельницького підтримати у боротьбі за монарший престол кандидатуру Яна Казимира. На думку деяких дослідників, цим було зумовлене і здійснення військового походу на західноукраїнські землі, під час якого гетьман висував значно поміркованіші пропозиції, зокрема, щодо збільшення чисельності реестру, захисту православної церкви та підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля.

Потужним чинником для усвідомлення гетьманом мети боротьби стала його зустріч із єрусалимським патріархом Паїсієм у Києві наприкінці 1648 р.

---

²⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 237.

²⁶ Biblioteka Muzeum im. Czartoryjskich w Krakowie. Dział rękopisów. Spr. 143. S. 685; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). Київ, 2009. С. 83.

В європейській практиці політичного життя посвячення правителя держави вищим ієрархом було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав. За переказами, аналогічний обряд був проведений і над Б. Хмельницьким. Таким чином, над усією територією, яку контролювало козацтво, було визнано його владу як «князя Русі»²⁷. Козацький посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. акцентував увагу на тому, що визволена від поляків територія України «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і вони у «цих місцях живуть собі вільно»²⁸.

Про радикальну зміну поведінки і самооцінки гетьмана зазначали й королівські комісари під час переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. Там же Б. Хмельницький заявив про намір об'єднати всі руські / українські землі в етнічних межах, вказуючи на західний кордон «по Львів, Холм і Галич»²⁹. Фактично гетьман вперше офіційно висловив намір створити самостійну Українську державу.

Таким чином, основні засади самоврядності, як важливого чинника автономії, були сформульовані очільниками Запорозької Січі. Це зумовило появу різних політичних проектів, в яких провідна роль відводилася Війську Запорозькому. Боротьба козацтва за права та привілеї співпала в часі із загостренням конфесійної ситуації в Україні. Союз козацької верхівки з православними ієрархами в першій половині XVII ст. сприяв усвідомленню позицій обох сторін в умовах польської експансії. Під час козацьких повстань серед гасел їх провідників важливе місце належало захисту православ'я. Виплекані козаками соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором державотворення в Україні, яке проявилася в ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

---

²⁷ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. С. 293.

²⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-е. Львів, 1990. С. 226.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1953. Т. 2. С. 118.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

ВИБОРИ СОТНИКА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: ПРАВОВІ НОРМИ, ТРАДИЦІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇХНЬОЇ ЕРОЗІЇ

Правові підстави та політичні передумови вільної елекції козацької старшини Війська Запорозького сотенного рівня

Право вільної елекції козацьким товариством старшини Війська Запорозького, як уже неодноразово доводилось зауважувати¹, належало до числа підставових засад соціополітичної лексеми «старожитні права і вольності козацькі». Це право в числі інших «старожитніх прав» маркувало поняття козацьких свобод і привілеїв, а його оборона була однією з причин козацьких виступів проти Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст., в тому числі й Української революції середини XVII ст., що увінчалась становленням Української козацької держави, в політичних практиках якої вільне обрання старшини стало одним з імперативів державного життя. Отож під час переходу Війська Запорозького під протекцію російського царя 1654 р. в заключних документах переговорного процесу – так званих «Березневих статтях» – право вільного обрання як гетьмана, так і козацької старшини було визнано безумовною прерогативою Війська Запорозького, що регулювалась винятково «старожитніми правами та привілеями» козацтва. І якщо стосовно обрання гетьмана містилась згадка: «чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царському величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой», то щодо обрання усіх інших козацьких старшин жодних застережень у документах перемовин навіть і не згадувалось, а лише йшлося про доцільність виділення з царської скарбниці «жалованья» обраним вільними голосами

---

¹ Ширше про це див.: *Горобець В.* Полковник Війська Запорозького та його влада // *Укр. іст. журн.* 2014. № 4. С. 50–70; *Його ж.* Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій (середина XVII – перша чверть XVIII ст.) // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура.* Київ, 2014. С. 88–125; *Його ж.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // *Укр. іст. журн.* 2015. № 5. С. 70–91; *Його ж.* Вибори та виборність в устроєвій моделі ранньомодерної Української держави. Традиції *versus* політичні й соціальні новації // *Трансформація української національної ідеї.* Київ, 2019. С. 405–419.

старшинам, оскільки вони чи то «разходы великие имеют», чи то «всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут»².

Щоправда, восени 1659 р., коли постало питання щодо поновлення українсько-російського союзу, порушеного гадяцькими домовленостями уряду Івана Виговського з Річчю Посполитою 1658 р.³, до так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. (що слугували додатком до так званих «Презних статей Богдана Хмельницького»⁴) було внесено низку заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин Війська Запорозького. Проте, варто наголосити, стосувались вони переважно інституту гетьманства та полковництва⁵. Право ж товариства обирати нижчу ланку козацької старшини, зокрема, сотників, тривалий час не ставилось під сумнів ані царською, ані гетьманською владою. Козацька старшина і товариство вельми дратливо ставилися до дотримання засад вільної елекції й активно противились перебиранню цієї важливої функції полковниками чи гетьманами до своїх рук. І, що важливо, в боротьбі зі спробами узурпації гетьманською владою царини кадрової політики старшина і товариство знаходили ситуативну підтримку у влади Московської держави, яка в такий спосіб намагалась обмежити гетьманські прерогативи. Так, до щойно згаданих Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман «без рады и совѣту всей черни» не призначав на старшинські уряди та не скидав з них⁶.

Надалі ця вимога неодноразово повторювалася і в положеннях Конституції 1710 р. набула такого вигляду: «Тоежь право должны будуть и Полковники заховати и не постановляти, без вольного избрания целой сотни, Сотников и иных урядников, для коррупцій и яких же колвекъ респектові, а для урядъ своїх прихватныхъ не повинны такъ же отъ урядов отставновляти»⁷. Окремо в документі

² Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. С. 445–452; Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ, 1961. С. 323–325; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. 3. Москва, 1953. С. 560–565.

³ Авторське бачення суті цієї події див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007.

⁴ Ширше про це див.: *Яковлів А.* «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. Ч. 1. Київ, 1928. С. 220–234; *Його ж.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава.

⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 119. Ширше див.: *Горобець В.* Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. С. 70–91.

⁶ Акты ЮЗР. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. С. 262–269.

⁷ Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д.Н. Бантышем-Каменским. Ч. 2. Москва, 1859. С. 252.

наголошувалось на недопущенні купівлі старшинських урядів так званими «накупнями» і породження цими практиками «корупцій»: «всякіє на людей вѣрных тяжести, утиски и здирства походят найбарзѣй от властолюбных накупневъ, которіи, не фундуячися на заслугахъ своихъ, а прагнучи насытою пожадливістю, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщаютъ сердце Гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, над слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыє власти»⁸.

Утім, в силу цілком очевидних об'єктивних причин положення Конституції 1710 р. впроваджені в життя так і не були, натомість визначальним правовим актом, що регулював царину виборчого процесу в Гетьманаті, став сенатський указ уряду Петра I від 22 січня 1715 р. «О выборе полковой старшины и не чинении обид простому народу». Згідно з його положеннями, відтепер полковникам заборонялось призначати самочинно своєю владою очільників сотень, натомість і сотенне товариство, закріпивши за собою право обирати собі старшого, на практиці могло застосовувати його лише щодо 2–3 кандидатів (головними чеснотами котрих сенатський указ визначав лояльність кандидата і його вірність царському престолу – «усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»), з числа яких гетьман спільно з офіційним представником царської влади в Гетьманаті (так званим резидентом⁹) й призначав очільника сотні¹⁰. Згодом, уже при сходженні на гетьманство Данила Апостола, положення указу від 22 січня 1715 р. були підтверджені виданим гетьманському уряду імператором Петром II з Верховної таємної ради так званим «Решѣтельным указом» від 22 серпня 1728 р., в якому серед іншого зазначалось і таке: «в сотники выбирать в каждой сотнѣ всѣм козакам общим совѣтом и по том совѣтѣ по приговору общему назначат к тому уряду з людей заслуженых, добрых, годных и вѣрности неподозрѣтельной, и от кого б козакам и народу обид и разореній не было, двух или трех чѣловѣк, и назнача писать к гетману и с тѣх назначенных людей усматриват, кто з них к тому уряду згоднѣе быть может и которые были всякой вѣрности и безпорочно. И с тѣх позволят одному быть и опредѣлить его на тот уряд гетманским унѣверсалом»¹¹. Зазначені норми формально залишились чинними і після того, як уряд Анни Іоанівни після смерті Апостола не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав так званому Правлінню гетьманського уряду на чолі з призначеним імперською владою «малоросійським правите-

⁸ Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 251–252.

⁹ Про сам інститут див.: *Горобець В.* «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. С. 279–283.

¹⁰ Источники малороссийской истории... С. 275–276. Водночас сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене».

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 114 зв.

лем»¹². Та й, власне, ще за життя Апостола, щойно в Петербурзі «учинилось известие, что апреля 28 дня (гетьман) заболел парележем», 12 липня 1733 р. до Глухова було відправлено лист імператриці з побажаннями Апостола «скорого облегчення» та повідомленням про передачу Генеральної військової канцелярії «во время болезни твоей... в ведение нашего генерала Семена Нарышкина... дабы нашего за тою приключившиися тебе болезнию в делах какой остановки интересам нашим упущения не учинилось»¹³.

Отож, саме не закріплені в письмовому праві козацькі традиції, а також положення указів імперської влади 1715 і 1728 рр., і формували правове поле, що регулювало царину виборчого права в Гетьманаті, зокрема, і в тому його сегменті, що унормував процедуру обрання очільника сотні. Іноді, коли це було доречно, згадувалось і положення указу Анни Іоанівни від 24 серпня 1734 р. «бывшему у правления малороссийских дел» князю О.І. Шаховському про доречність «достойных войсковых канцеляристов производит в малороссийские полки в полковую и сотенную старшину»¹⁴.

Але перед тим, як спробувати реконструювати зразкову модель сотницьких виборів у Гетьманаті, вважаю за необхідне зауважити два важливих загальних аспекти проблеми. По-перше, Гетьманат упродовж усієї своєї історії розвитку ніколи так і не став чітко впорядкованим, регульованим державним організмом, яким було в ранньомодерну добу, скажімо, Шведське королівство, і на яке намагався перетворити Петро І Російську державу. Попри наявність до певної міри сильної гетьманської влади, в соціополітичній організації ранньомодерної козацької держави багато важило регіональне різноманіття, яке ґрунтувалось на місцевих традиціях, а також враховувало політичну вагу актуального очільника того чи іншого полку¹⁵. До слова, такий устrojений партикуляризм був властивий не лише Українській ранньомодерній державі, але й сучасним їй більш централізованим західноєвропейським країнам.

У царині кадрової політики таке різноманіття могло проявлятися у різних рівнях допуску товариства і поспільства сотні до вирішення кадрових питань, у різному співвідношенні владних впливів полкової та гетьманської влади при сходженні на сотенний уряд, крім того, наявності певних місцевих особливостей виборчих процедур. По-друге, порядок проведення виборів, у тому числі і на сотенному рівні, корелювався із загальнополітичними тенденціями розвитку козацької автономії. Важливими переломними моментами у царині кадрової політики стали: події осені 1708 р., після яких суттєво посилюється втручання російської влади в цю сферу; публікація 1715 р. щойно згаданого указу Петра І щодо

---

¹² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР), ф. II, спр. 1706–1862, арк. 17–19.

¹³ Там само, ф. VIII, спр. 232, арк. 282–284 зв.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 114 зв.

¹⁵ Ширше див.: *Горобець В.* Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків, 2017. С. 14–76.

порядку заміщення старшинських вакансій у Гетьманаті, покликаного взяти під контроль представника царя кадрові зміни в автономії, обмеживши при цьому як можливості полкової влади диктувати свою волю виборцям, так і сепарувавши поняття вільної елекції стосовно самих виборців; інкорпораційні реформи 1722–1727 рр., покликані уніфікувати існуючі порядки із загальноімперськими зразками, в тому числі й ліквідувавши виборне начало при формуванні кадрового потенціалу державних інституцій; роки першої реставрації гетьманської влади (1727–1734), коли Данилу Апостолу виданням «Рѣшительных пунктов» 1728 р. вдалося відновити status quo, встановлений указом 1715 р.; часи Правління гетьманського уряду (1734–1749), коли при формальному збереженні правомочності «Рѣшительных пунктов» фактично реанімується політика 1722–1727 рр.; роки другої реставрації Гетьманату (1750–1764), коли де-факто відбувається спроба реанімування порядків, що існували до 1708 р., з наголосом на посилення домінанції полкової і сотенної влади в процесі обрання очільників сотні.

Зразкова модель сотницьких виборів:

дозвіл на елекцію, уповноважені особи та процедура обрання кандидатів

Як виглядала спрощена модель сотницьких виборів у Гетьманаті в роки правління Івана Мазепи, принаймні в тих полках, очільники яких користувались повною довірою реґіментаря, можна реконструювати на підставі аналізу універсалу переяславського полковника Івана Мировича про затвердження бубнівським сотником Дениса Деркача, виданим 27 червня 1693 р. Отож, як довідуємось з його тексту, декілька десятків козаків Бубнівської сотні прибули в резиденцію переяславського полковника в Золотоношу зі скаргою на свого сотника Івана Канівця, що той чинить їм різні «долеглисти и особливое недобрехотство до всего товариства». Причини тих «долеглистей» сотняни вбачали як у нездатності свого старшого через стан здоров'я, так і через свою «недоброість». І за таку свою поведінку сотник усім сотнянам вельми «принаприкрися», через що вони просили полковника позбавити його влади та затвердити на його місце Дениса Деркача – «значного товариша и заслуженного в Войску Запорожском». У відповідь на це прохання Мирович, «схилившись прозьби», призначив Деркача на сотництво, оскільки, як зазначав він в універсалі, знав «иж он есть человек добрый, в воинских оказиях справный и до уряду сотницкого способный». Аби формалізувати це призначення, полковник відряджав до Бубнового свого «висланника» – товариша військового Євсея Караджі «корогов сотницкую пану Денису вручити»¹⁶. Через посланця Мирович наказував сотенному товариству подякувати Івану Канівцю за його урядування¹⁷, а також нагадував сотнянам про

¹⁶ Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. 1. С. 99–100; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2008. С. 301–302.

¹⁷ Сотницький уряд Іван Канівець обіймав у Бубнові принаймні з 1680 р., а перед цим служив охотницьким полковником у правобережного гетьмана Петра Дорошенка (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010. С. 392).

потребу подякувати йому, полковнику, особисто, вочевидь, за таке справне виконання ним полковницьких обов'язків і задоволення прохання товариства, та «приехавши и до нас, належний нам уклон отдати». Насамкінець Мирович напучував бубнівців, аби ті свого новообраного сотника поважали і як старшому своєму підпорядковувались, а він, відповідно, «вас всіх, добрих молодцов любичи, будет к вам ласков»¹⁸.

Але такий вигляд мала спрощена модель виборів сотника в Гетьманаті. Звичай же, а особливо після сенатського указу 1715 р., вибори відбувались за значно складнішою процедурою. Розпочиналась вона тим, що сотенна старшина разом з курінними отаманами сотні направляла в полкову канцелярію подання з приводу дозволу на переобрання свого діючого старшого чи заповнення існуючої вакансії, якщо, наприклад, «сотник настоящей... Божію волею умре»¹⁹, або ж втратив владу в якийсь інший спосіб.

В одних випадках (як це було, наприклад, навесні 1732 р. в Шаповалівській сотні Ніжинського полку) чолобиття підписували городовий отаман, сотенні хорунжий, осавул і писар, курінні отамани та «всі козаки» сотні²⁰. В інших (зокрема, клопотання від сотнян Воронізької сотні того ж таки Ніжинського полку про призначення сотником Івана Холодовича в 1715 р.) підписи ставили й представники поспільства сотні – «атаман городской воронежской Роман Михайлович с товариством и войт воронежской с поспільством»²¹. Ще в інший – наприклад, прохання сотнян Кролевецької сотні – підписали представники козацького товариства і духовна особа сотні: «Антон Игнатович сотник наказной кролевецкой, Пилип Хфедков син Хорунжий сотни кролевецкой, атаман добротовской, атаман андеевский с товариством, отець Ємелиян Федорович села Добротова прсвітер»²², загалом лише 19 чоловік.

При цьому дозвіл на проведення виборів (у джерелах другої чверті XVIII ст. він іменується «ордером»²³) переважно видався не полковником, під адмініструванням якого перебувала відповідна сотня, а гетьманським урядом. Ордер доставлявся у відповідну полкову канцелярію кимось із канцеляристів Генеральної військової канцелярії (значно рідше Генерального військового суду). І вже з полкової канцелярії висилався наказ у сотню про підготовку виборів.

Тим часом у період зміни сотенної влади символи останньої, зокрема, сотенна корогва чи сотенний значок, відбирались у відстороненого від уряду старшини чи з дому покійного сотника та передавались на зберігання до місцевої церкви. Саме таку процедуру спостерігаємо, наприклад, у вересні 1718 р. в Новгород-

¹⁸ Український археографічний збірник. С. 100; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 302.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55, арк. 39.

²⁰ Там само, арк. 41 зв.

²¹ Там само, арк. 31.

²² Там само, арк. 37.

²³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев, 1902. С. 270.

Сіверському, коли одночасно з відстороненням від сотницького уряду на час проведення слідства у справі його службових зловживань тамтешнього сотника Федора Лісовського Генеральна військова канцелярія видала універсал, яким, серед іншого, наказувала й таке: «по здешньому малоросійському обыкновенію короков отобрати и поставити в церков»²⁴.

На визначений гетьманом день до сотенного центру прибував офіційний представник гетьманської влади. Інституція останнього, як можна здогадатись з універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому від 22 липня 1676 р., була традиційною для політичної практики Гетьманату вже з другої половини XVII ст.²⁵ На виборах сотника цим представником гетьманського уряду (згідно з лексемою гетьмана Самойловича 1676 р., «оть боку нашого значную особу») міг бути або хтось із так званих «нижчих» чинів генеральної старшини – осавул, бунчужний чи хорунжий²⁶, або ж полковий старшина чи навіть авторитетний сотник²⁷. Полкова канцелярія зі свого боку також могла призначити уповноваженого – когось із членів полкової старшини чи якогось авторитетного сотника полку. Утім, в переважній більшості випадків згадки про особливого полкового уповноваженого на виборах сотенного рівня все ж відсутні, а присутні на елекції полковий старшина чи сотник полку представляв все ж гетьманський уряд²⁸.

Уповноважений гетьманського уряду обов'язково отримував відповідний наказ, де містилась також інструкція, яким чином організувати виборчий процес. Так, зокрема, в інструкції вибельському сотнику Миколі Тризні, призначеному уповноваженим на виборах сотника Слабинської сотні Чернігівського полку («волею Божією настоящій сотник слабинский Стефан Михайлович умре»), наказувалось після прибуття в Слабин зібрати «в тамошнее сотенное правление всей сотни слабинского товариства» і, сівши «на місце порожное сотника слабинского, в присутствіе ваше, чрез волніе всякого персонално всего товариства голоси

²⁴ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 153 а, арк. 92.

²⁵ Універсали українських гетьманів... С. 705.

²⁶ Наприклад, для організації виборів сотника у Воронежській сотні Ніжинського полку в травні 1716 р. гетьманським представником на виборах було призначено генерального бунчужного Якова Лизогуба. Проте цей випадок маємо сприймати радше як певний виняток, зазвичай, ранг уповноваженого був нижчим. У випадку з призначенням Лизогуба О.Лазаревський вбачав особливу зацікавленість гетьмана Скоропадського в тому, аби на виборах у Воронежі після скандального видворення звідти свавільного Потапа Піскуненка, сотенний значок потрапив до рук Івана Холодовича (Див.: *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 336*).

²⁷ Як це спостерігаємо, зокрема, на виборах слабинського сотника в Чернігівському полку в лютому 1743 р., коли інтереси правління гетьманського уряду представляв вибельський сотник того ж полку Микола Тризна (ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 2–14).

²⁸ ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 113 зв.

вибрати за силу Рѣшителних пунктов кандидатов двух или трех члвек з людей заслужених, годних, добрых и верности неподозрительных»²⁹.

Зрозуміло, що офіційні представники вищої ланки козацької адміністрації мали позиціонувати себе абсолютно незалежними і рівно віддаленими від будь-якого кандидата чи центру владного впливу. Утім, на практиці це було далеко не завжди так. Чи не найбільш цікаву колізію з цими представниками описав О. Лазаревський, оповідаючи про вибори сотника Корибутівської сотні Прилуцького полку в 1751 р. Тоді гетьманський ордер на проведення виборів до Прилук привіз канцелярист Генерального військового суду Петро Дембовський, Прилуцька полкова канцелярія призначила своїм представником на елекції іваницького сотника Свірського, а в результаті проведених виборів сотенний значок потрапив до рук цього самого канцеляриста Генерального військового суду Дембовського³⁰. Але цей випадок, здається, більше походив на виняток, аніж на правило.

Брак відповідних джерел не дозволяє слідом за В. Дядиченком безапеляційно стверджувати, що гетьманські уповноважені особи «мали своїм головним завданням поставити на сотництво бажаних гетьману кандидатів і не допустити обрання небажаних»³¹. Адже цілком імовірно, що регіментар міг і не мати настільки чітко артикульованих побажань з цього приводу, аби добиватись їх реалізації будь-що. Утім, і стверджувати про зворотне, тобто, про відсутність будь-якого впливу гетьманських уподобань на результати виборів, також немає підстав. Принаймні в документах присутні цілком переконливі докази того, що гетьманські представники доволі часто на раді обстоювали саме узгоджену з регіментаром кандидатуру. Про такий сценарій доручення, зокрема, читаємо в донесенні Скоропадському вже згаданого перед цим генерального бунчужного Якова Лизогуба, відправленого в 1716 р. до Воронежа Ніжинського полку із завданням виконати «указ велможности вашей, мне предложеный» – домогтись обрання Івана Холодовича тамтешнім сотником³².

Але повернемося до самої процедури виборів. Отож, до елекції допускалися прибулі з сотенного центру і з навколишніх містечок і сіл сотенні старшини і курінні отамани з виборним товариством, а також війт з урядовцями та «многими мещанами и со всем разных цехов посполством». Тобто, мова йшла переважно не про раду, на якій би були присутніми всі козаки і поспільство сотні, а про таку, де були представлені старшина, виборне товариство та делегати від поспільства і міщан.

У випадку з щойно згаданими виборами у Воронежі 1716 р. гетьманському уповноваженому довелося чекати два дні, поки до сотенного центру зберуться «куренное атаманы з околичных сел з товариством», і це попри те, що «по имен-

---

²⁹ Там само, спр. 65, арк. 3.

³⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 336.

³¹ Див.: Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 253.

³² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 336.

ном рейментарском... повеленіи» він був готовий «як найскорей діло о избраніи нового сотника в Воронеже до известия велможности вашей (гетьмана. – В. Г.) подати»³³. Коли ж до Воронежа з'їхались «атаман городской з значним товариством, атамана куренное з селским сотни Воронежской козацтвом и войт тутейший з урядниками, з многими мещанами и зо всем розних цехов посполством» та зібрались на «приличном месце в раду», уповноважений гетьманського уряду спочатку наказав канцеляристу Генеральної військової канцелярії «рейментарский вкляр вичитати універсал» про дозвіл обрати нового очільника сотні, а по тому генеральний бунчужний запитав учасників ради: «кого би они желали себе мети за сотника?»³⁴. Згідно звіту уповноваженого гетьманського уряду, у відповідь на його питання «всі так войскового, яко и посполитого чину люде, добровольными голосами крикнули, даючи вотум на п. Холодовича и стали единодушно просити оного, жеби он им бил за начальника в Воронежи». Щоправда, у представленому Лизогубу письмовому формулярі («карте при именах подписом крестним закрепленную») все ж певна кількість козаків віддала свої голоси за інших кандидатів, а саме за колишнього сотника Піскуненка і «судієнка ніжинського», тобто сина ніжинського полкового судді.

Але в будь-якому разі мова йде про процедуру поіменного голосування виборців за свого кандидата. Зокрема, і в поданому на ім'я гетьмана Скоропадського донесенні городского отамана Воронежа Романа Михайловича «з товариством і войта воронежского с посполством» з приводу затримки зі вступом Холодовича на уряд також фігурували «единногласные воти так козацького яко и посполитого чина людей»³⁵.

Затвердження результатів виборів кандидатів й обрання очільника сотні гетьманським урядом

Завершення першої фази виборів знаменувалось підготовкою гетьманським представником спільно з місцевою старшиною так званого «вибору», в якому було відображено підсумки голосування. «Вибір» підписувався всією сотенною старшиною та товариством (радіше його представниками) і візувався гетьманським представником. Документ виготовлявся у трьох примірниках, один з яких залишався в сотні («при сотенном правленіи»), а два інших відсилались у полкову канцелярію, аби вже звідти один з примірників був відправлений у Генеральну військову канцелярію. «Вибір» доправлявся до полкового міста гетьманським представником, котрого супроводжували обрані на сотництво кандидати. Там відбувалось узгодження кандидатур з полковником, після чого задіяні у виборах особи вирушали далі до гетьманської резиденції, де й відбувався завершальний етап елекційного процесу³⁶.

³³ Там же. С. 336.

³⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 336; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. С. 255.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55. арк. 32.

³⁶ Там само, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 3.

Щоправда, в реаліях другої половини XVII ст. затвердження результатів сотницьких виборів могло відбуватись уже на рівні полкової влади. Так, наприклад, з листа стародубського полковника Григорія Карповича «атаманови городовому новгородському, также атаманѣ сѣльской и куренной и всему тоеи же сотнѣ товариству, также войтовѣ тамошнему» і «всѣмъ, кому будетъ о томъ вѣдати належало» від 26 травня 1680 р. довідуємось саме про такий прояв партикуляризму. Отож, коли сотняни «сполне волними голосами зпромежку себе улюбивши пна Костантія Мартиновича, товариша войскового, на сотницькій урядѣ упросили и сотникомъ его цале обобрали» та повідомили про своє рішення полковника, той «прозбѣ и волѣ» виборців «инамнѣй не контрадикуючи», затвердив «мененнаго пна Константія Мартиновича на томъ урядѣ сотницькомъ» своїм універсалом, «позволяючи ему доброго міловати, а злого карати и всякіє порядки межи товариствомъ войсковіє вести и чинити»³⁷. Аналогічно й коли під час Чигиринської війни 1678 р. «сотник Заваблянской... животъ свой пострадалъ за вѣру христіанскую», а товариство сотні, «не хотячи собѣ безъ старшого мѣта, згодне и едностайне обрали себѣ за старшого и сотникомъ пана Терешка Шерая Гавриловича» та ще під час походу «въ войску презентовали его» полковнику Карповичу, той, «видячи ронячіє услуги его въ войску, яко товариша войскового значного», затвердив його своїм універсалом «на томъ урядѣ сотникомъ Заваблянскимъ»³⁸.

У тому ж випадку, коли остаточне рішення щодо кадрової ротації залежало від волі регіментаря, полкова влада лише готувала свою резолюцію з приводу дотримання процедури проведених виборів («по общому совету всех атаманов тоей сотне и товариства избрали кандидатов»), а також відповідності обраних за їхніми результатами кандидатів високому уряду. І цей документ, разом з «вибором» сотнян, доправляла в Генеральну військову канцелярію. При цьому, як можна судити з аналізу відповідних документів, потреби у пропозиціях полкової старшини стосовно кандидатури найбільш гідного претендента не було. Отож, наприклад, полковник ніжинський Іван Хрущов, спільно з полковими писарем, осавулом, хорунжим і кількома сотниками, у листі до гетьмана Апостола від 24 травня 1732 р. щодо результатів виборів у Шаповалівській сотні зазначали, що обрані в кандидати значкові товариші Омелян Величковський, Олексій Єхремовський та Іван Дем'яненко, «за которыми все атамани и товариство подписавшись подали мне обичное прошение», «суть люде добріє и верности к Его Императорскому Величеству неподозрительне, и к служби войсковой годніє в том и ми их рекомендуем и подписуемся»³⁹.

Подеколи траплялись випадки, коли слідом за офіційним представником гетьманського уряду на виборах до гетьманської резиденції прибували делегати

³⁷ Збірка матеріялів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. С. 97–98.

³⁸ Там само. С. 96–97.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 55, арк. 39.

з сотні, які оскаржували представлені результати, покликаючись на порушення чи то традицій, чи то гетьманських наказів. Так, наприклад, за виборів в Корибутівській сотні Прилуцького полку 1751 р. сотенний значок мав потрапити до рук канцеляриста Генерального військового суду Петра Дембовського. Зважаючи на той факт, що саме він і привіз до Прилук гетьманський ордер на проведення виборів, можемо припустити, що його кандидатуру підтримував як гетьманський уряд, так і полкова старшина. Кандидатура діючого голюнківського отамана Семена Прокопенка, вочевидь, була названа лише для того, аби формально виконати царський указ 1715 р. про обов'язкових двох-трьох альтернативних кандидатів, але всерйоз ніхто не розглядав їх як справжню альтернативу. Під відправленим до Глухова документом з результатами виборів номінант зібрав підписи 39 козаків з різних куренів сотні. Проте одночасно з цим листом до Глухова було відправлено інший, автори якого – загалом підписалось 62 товариша – стверджували, що канцелярист Генерального суду, прибувши в сотню з ордером від яснотельможного гетьмана, не став про нього оголошувати козакам, а «согласясь» з сотенною старшиною і «обнадежив их в особливої своей милости, якоже они при помянутых сотниках привикли над нами нижайшими не малые издирства чинить... на виборі, подписав свои руки», вирушили до Глухова отримувати гетьманський універсал. При цьому, стверджували скаржники, номінант обзивав їх «свинарами и бражниками» і грозився «за неподписаніе рук на виборі» не лише «вкруг кожу опороти, но иного в живих не оставити»⁴⁰. Зважаючи на відверті порушення засад відкритості виборів, а також неетичну поведінку претендента, відсутність у нього не лише підтримки товариства, а й маєтностей в сотні, через що у майбутньому могли виникнути майнові насильства і здирства, виборці просили гетьманський уряд не допустити Дембовського до уряду, призначивши замість нього статечного і майновитого бунчукового товариша Петра Лищинського⁴¹.

Утім, попри очевидну чисельну перевагу противників Дембовського, гетьманський уряд проігнорував наведені ними аргументи та передав сотенний значок саме йому. При цьому в гетьманському універсалі на сотенний уряд Дембовському задекларувалось, що «полковник прилуцкий, со всею полковою старшиною, прислал доношение, объявляя о избраніи волними голосами Корибутовской сотни тамошніми бывшою старшиною сотенною, куренными и селскими отамами с товариством, в ту сотню в сотники кандидатами: войскового канцеляриста П. Дембовского и той же сотни голюнского куренного атамана Семена Прокопенка, и как означенные подлинныя выборы, так и объявленных кандидатов при том доношении представил к нашему рассмотрению. А понеже с тех представленных кандидатов, к тому сотничому чину явился достойнее войсковой канцелярист П. Дембовский... того ради определяем его... настоящим сотником»⁴².

⁴⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 270–271.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. С. 272.

Варто зауважити, що випадок ігнорування гетьманським урядом Кирила Розумовського думки товариства чи його більшої частини, безперечно, не був поодиноким. Причому далеко не завжди козацькі регіментарі вдавалися до того, аби хоч би створити видимість дотримання засад вільної елекції. Вельми цікавою ілюстрацією якраз саме такої ситуації є універсал гетьмана Івана Самойловича від 27 грудня 1680 р. олишівському городовому отаману й усьому «старшому и меншому тамошній сотні товариству» щодо відставки від влади колишнього олишівського сотника Семена Супруненка та призначення гетьманською волею нового старшого. Як видно з тексту універсалу, Семен Супруненко впав у немилість Самойловича через те, що рік тому, «очима своими видячи здрайцов наших, на тот бок Дніпра утікающих, не хотіл нам зичливе в перенятю оних услужити, чим и против все отчизни оказался неправим». За цей свій проступок, як твердив далі Самойлович, уже «тогда ж мілисмо его з наказаніем от сотницкого уряду отставить; але за ділами нашими уставичними до сего часу тому не сталося досит». І ось тепер, за рік по тому проступку, гетьман, «волю нашу в skutок приводячи», за допущений проступок, як і за те, «же его заслуги жадной не знаем», забирав у Супруненка сотенний значок і призначав на його місце олишівського городового отамана Левка Шрамченка, причому без жодної, хоч би формально представленої, процедури вільного обрання, а лише запевняючи все «старше и меньше тамошній сотні товариство» в тому, що його креатура «до услуг войсковых может бити згожий». А ще регіментар обіцяв, що Шрамченко, «сотником вашим будучи, повинен будет з вами любовне обходиться»⁴³. Отож Самойлович і наказував «всею сотнею своею» зібратися, «абисте... его, Левка Шрамченка, за старшого сотні приняли, и корогов ему в руки вручили, и чинили ему поволность и отдавали послушенство, як ваша указует повинность и слушность». Окремо гетьманський універсал наголошував на недопустимості «чинити в том волі нашої досит, без жадного спротивенства»⁴⁴.

Доволі наочне уявлення про можливі способи регіментаря «елегантно» обійти принцип вільної елекції можна скласти хоча б з універсалу гетьмана Івана Самойловича від 29 липня 1681 р. про призначення сотником до Конотопа колишнього правобережного полковника Федора Кандибу. Регіментар, користуючись «повагою зверхности нашої», проігнорував законне бажання конотопців вибрати вільними голосами та призначив сотником свого ставленика – колишнього правобережного полковника Федора Кандибу, мотивувавши своє волюнтаристське рішення тим, що «город ваш близко боку нашего рементарского найдется» і, відповідно, «потребни в нем конечно во всем мети доскональный порядок». І нібито саме прагнучи цієї досконалості, і «кгда ся в чом личит жебы мела наша рейментарские и войсковые sprawy поважне ишли тожем», Самойлович «той уряд сотничества конотопского вручилисмо пану Федору Кандыбе, заслужоному в Войску Запорозском товарищу и справному человеку, которой волі нашої

---

⁴³ Універсали українських гетьманів ... С. 760–761.

⁴⁴ Там само. С. 761.

рейментарской своею справностію и належитою с того уряду услугою во всем приподобатися может»⁴⁵.

Яким чином гетьмани могли відхилити всі запропоновані сотнянами і полковою старшиною кандидатури на посідання вакантного уряду сотника, чудово ілюструє й справа про обрання очільника Іваницької сотні наприкінці 1720-х років, коли Апостол забракував усіх представлених городовим отаманом Компанійцем за результатами виборів претендентів кандидатів – Григорія Волошина, Іценка і Зоця: Волошина через те, що йому було заборонено бути сотником, Іценка – «за п'янство и неспособность», Зоця – «за глупство и калечтво»⁴⁶.

Утім, варто наголосити, що, зазвичай, сторонам вдавалось уникати подібних колізій, і з представлених кандидатів гетьман таки зупиняв вибір на комусь одному. Можна припустити, що відбувалось це значною мірою й внаслідок попереднього узгодження кандидатур з представниками гетьманського уряду.

В історіографії описано випадки, коли не лише гетьман, але й полкова старшина в силу тих чи інших обставин відмовлялась офіційно схвалювати результати проведених сотнянами виборів, і претендент вирушав до гетьманської резиденції без відповідного рекомендаційного листа. Так, наприклад, коли в 1728 р. в одній із сотень Прилуцького полку відбулися вибори сотника, причому, як випливає з наявних джерел – безконфліктні за своєю суттю, наказний прилуцький полковник Носенко, котрий заміщав відсутнього на той час в Україні полковника Гната Галагана, відмовився підтримати сотнян і не видав їхньому обранцеві рекомендації полкової влади, як вони того прохали, отже кандидат попрямував до Глухова «только з суплікою сотнян до ясновельможного»⁴⁷. Подібний випадок, який, щоправда, стосувався навіть не результатів виборів у сотні, а лише етапу формулювання претендентом своїх претензій на сотенний значок, спостерігаємо в 1720 р. в Погарській сотні Стародубського полку, коли наказний полковник Іван Чарнолуцький клопотався перед гетьманом Скоропадським «о непринятіи в сотники Соболевского», наголошуючи у відповідній супліці наступне: «по должности моей за ним паном сотником смѣю мою служебничую и маловажную причину внести до велможности вашей и найпокорнейшее прошу пну Соболевскому, жадних еще услуг войсковых неотправуючому и не заслужоному, о котором не тилко сотнѣ Погарской товариство, але и старшина полковая не благоволит, в его намереніях отказат»⁴⁸.

Однак ці заперечення не можна розглядати як вияв певної стійкої тенденції, радше – винятки з правила, продиктовані, в першому випадку, нерішучістю наказного полковника, котрий, як він сам пояснював у листі до Галагана, «же без бытности вашей милости пана добродія, рекомендації за ним дать не смеем»⁴⁹, а в

⁴⁵ Там само. С. 769.

⁴⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 309.

⁴⁷ Там же. С. 132.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 482, арк. 2.

⁴⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 132.

другому – лобіюванням інтересів діючого сотника погарського Семена Галецького, на час слідства відстороненого від виконання службових обов'язків, але загальною «вѣдающим доброе в его званію сотником управление и обхождение»⁵⁰. В будь-якому випадку, остаточне слово завжди (чи майже завжди – за винятком справ, що вирішувались у Москві чи Петербурзі) було за гетьманським урядом. А відтак сотник входив у свої права вже після затвердження результатів виборів регіментарем.

Зустрічаються в адміністративних практиках Гетьманату і приклади легітимації влади очільника сотні через видання відповідного універсалу не лише гетьманом, але й полковником. Так, наприклад, при сходженні на сотницький уряд у Переволочанській сотні Полтавського полку Павла Вакуленка наприкінці 1710-х років, він спершу отримав універсал полтавського полковника Івана Черняка від 5 вересня 1719 р. з наказом, «абы всякъ зъ вась товариства и посполства сотнѣ переволочанской ему, пану Вакуленку, сотниковѣ своему, якъ старшому, належитое, безъ противности чинили послушенство и повиновение, а онѣ, взаємъ, долженъ будетъ вамъ доброму пошанованіе отдавати, злого же и непокоривого истиннѣ и праву наказовати»⁵¹. А за півтора місяці, 21 жовтня 1719 р., вже гетьман Скоропадський своїм універсалом затвердив Вакуленка на сотницькому уряді⁵². Зазвичай, таке дублювання законодавчих ініціатив можна спостерегти у царині землеволодіння, коли власник землі намагався легітимізувати свої майнові права не лише відповідними універсалами полковника і гетьмана, а й за можливості – монаршою грамотою⁵³. У кадровій же сфері подібне траплялось зрідка. У випадку з виборами переволочанського сотника 1719 р. пояснення такого казусу можна віднайти в самому тексті універсалу полковника Черняка, де мовиться про потребу ствердити Вакуленку свою владу присягою у гетьманській столиці – «Для лутчшого тежѣ утверженія мѣетъ по сем помянутый панѣ сотникъ, подлугъ премоцнѣйшого царского пресвѣтлѣйшого величества указу, въ Глуховѣ на вѣрность его величеству виконати присягу»⁵⁴. Склавши ж таку присягу, сотник запустив звичний алгоритм діловодської поведінки гетьманської адміністрації, де за етапом присяги новообраного старшини слідував етап видачі гетьманського універсалу. Єдине, що може бентежити в усій цій історії, так це нехтування полковою владою норми указу Петра I про альтернативні кандидатури на виборах і виключення з прерогатив полковника права призначати сотника та ігнорування цього порушення з боку гетьманського проводу.

---

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 482, арк. 2–2 зв.

⁵¹ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. С. 103.

⁵² Там само. С. 104.

⁵³ Наприклад, див.: НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 1448: Універсал гетьмана Івана Мазепи Михайлу Миклашевському на с. Понуровку. 2 арк.; спр. 1577: Жалувана грамота Петра I Михайлу (Миклашевському) на села, озера і пасіки... 2 арк.

⁵⁴ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. С. 103.

З перебиранням Петербургом на себе прерогативи вирішення кадрових проблем у Гетьманаті російська влада також вдавалась до блокування кандидатур, чи то старшинство котрих видавалось таким, що несе в собі загрозу інтересам монархії, чи то прагнучи звести на уряд креатуру когось з російських вищих сановників. Наглядним прикладом такої поведінки російської влади може слугувати історія з виборами генерального бунчужного 1732 р. Тоді гетьман Апостол представив на розгляд Колегії іноземних справ кандидатури сотника ічнянського Григорія Стороженка та бунчукового товариша Андрія Миклашевського. Перед тим, як ухвалювати рішення, колегія звернулась за роз'ясненнями до російського міністра при гетьманському уряді генерала С. Наришкіна. Міністр же відповів, що Стороженка він «не знает и не видал», а за Миклашевським не помічав заслуг, «за которые надлежало наградить ево»⁵⁵. Тим часом перед колегією за той уряд генерального бунчужного клопотався стародубський полковий сотник Семен Галецький, котрий наголошував на тому, «что служит он в непоколебимой вѣрности безпорочно от Азовского походу и над неприятельми поиски чинил во всяких баталиях и языков приводил»⁵⁶. 18 вересня 1733 р. Колегія іноземних справ звернулась до Наришкіна апробувати кандидатуру Галецького і «донестъ, что оной... в тот чин бунчужного генерального достоин ли»⁵⁷, а вже 10 лютого 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ про пожалування сотника Галецького «по челобитью ево за долговременную службу в малороссійскіе генеральные бунчужные на убылое место»⁵⁸. Показово, що цим же указом імператриця призначала сина Семена Галецького, Петра, «сотником, где такая вакація имеется»⁵⁹. До слова, батько клопотався перед імператрицею про призначення «к службѣ згодного» сина сотником на його «первобытное мѣсто в Погар»⁶⁰.

Не менш показовим виглядає і той факт, що в сенатському указі від 30 квітня 1734 р. йшлося про виділення Семену Галецькому з Ямської канцелярії підвід і подорожніх грошей для проїзду з Петербургу до Глухова, а з Сенатської контори і Сибірського приказу – «на жалованье... сибирскими товари на 200 руб.»⁶¹. Тобто, увесь цей час, допоки Колегія іноземних справ відбраковувала запропоновані гетьманом Апостолом кандидатури на генеральне бунчужництво і вдовольняла кар'єрні апетити Семена Галецького та його сина, стародубський полковий сотник перебував у Петербурзі, лобіюючи власні інтереси.

⁵⁵ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 1706–1862, арк. 252.

⁵⁶ Там само, арк. 252–252 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 252 зв.

⁵⁸ Там само, арк. 254.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, арк. 269.

⁶¹ Там само, арк. 255.

Процедура зведення на сотенний уряд та позбавлення сотника влади

Після обрання гетьманом чи особами, що його заміщали, з представлених кандидатур найбільш гідного, новообраний старшина складав присягу на вірність. Адміністративні практики кінця 1730-х – 1740-х років передбачали, що при цьому новообрані старшини закріплювали на письмі складену усно присягу й закріплені їхніми підписами документи зберігались у спеціальних фондах канцелярій, де відбувалась відповідна процедура, – полкових й, очевидно, Генеральній військовій⁶².

І вже після цього йому вручалась сотницька короґва – значок. Важливо наголосити, що традиція вручення короґви, як символічний акт вступу старшини на сотенний уряд, була міцно вкорінена в політичну культуру Гетьманату і джерела вказують на її побутування принаймні вже в другій половині XVII ст. Так, наприклад, у випадку зі зведенням Самойловичем Федора Кандиби на сотника до Конотопа 1681 р. у відповідному універсалі гетьмана читаємо: «Прето вам всем старшим и меншим вишеречонным обывателем конотопским приказуем, абысте его пана Кандыбу, любовне за старшого собі принявши, з належитым пошанованьем короґв ему вручили и во всех своих повинностях отдавали ему послушенство»⁶³.

Відбуватися цей церемоніал міг і в гетьманській резиденції, але переважно там новообраний кандидат лише складав присягу вірності, а вже в сотенному центрі «при собрании того товариства» гетьманський представник вручав старшині «на тот уряд короґов» і «совершенно на оном» уряді затверджував⁶⁴. В інших випадках сотенний значок чи сотенну короґву новопоставленому старшині вручав хтось із уповноважених вищою владою представників полкової старшини. Наприклад, після вже описаних раніше виборів в Корибутівській сотні Прилуцького полку в 1751 р. сотнику «сотні команду и сотенную короґов» вручав полковий осавул Білецький-Носенко⁶⁵.

Яким чином відбувалось включення представника полкової влади у виборчі процедури на сотенному рівні вже на етапі вручення сотенного значка, наочно демонструє справа про призначення Івана Губчиця сотником Почепської сотні Стародубського полку навесні 1735 р. Отож, 26 травня Губчиць надіслав в Стародубську полкову канцелярію «доношеніє», в якому інформував про отримання ним з Генеральної військової канцелярії універсалу «на чин сотничества почепского» за підписами князі О. І. Шаховського і «господ присутствующих в генеральной Войсковой канцелярии членов». «Доношеніє» супроводжувалось копією того універсалу «для вѣдома» полкової влади та містило прохання, аби «означенній

⁶² Наприклад, присяги значкових товаришів, сотенної старшини та полкових канцеляристів перебували на зберіганні в полкових канцеляріях (Див.: Дело, в котором присяги о произвождении в значковые товарищи, сотенные старшини, канцеляристы... Черниговского полка // ЦДІАК України, ф. 108, оп. 1, спр. 46).

⁶³ Універсали українських гетьманів... – С. 769.

⁶⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 337.

⁶⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3. С. 272.

мнѣ данный на сотничество почепское унѣверсал старшинѣ сотенной почепской, атаманѣ куренной і с товариством был объявлен и корогов сотенная и команда мнѣ были вручены», а відповідно полкова влада «соблаговолила» відрядити в Почеп «кого пристойного»⁶⁶. Реагуючи на це клопотання, стародубський полковник Афанасій Радищев наклав резолюцію такого змісту: «в книгу от унѣверсала принять точную копію, справа с подлинные, подлинные отдать просителю с роспискою, для врученія корогви и для объявления всѣм сотням унѣверсала послать от старшины полковой кого пристойно по інструкції в Почеп»⁶⁷.

Варіант оприлюднення гетьманської волі на вступ козака на сотенне старшинство саме представником полкової влади, здається, набув у практиках Гетьманату більшого поширення. Хоч подеколи в джерелах зустрічаємо згадки про те, що процес введення сотника у владу відбувається за присутності представників як гетьманського уряду, так і полкової старшини. Зокрема, універсал, виданий 24 червня 1751 р. від імені гетьмана Кирила Розумовського генеральними старшинами Михайлом Скоропадським і Петром Валькевичем чернігівському полковнику Івану Божичу про призначення Халімона Шафонського сосницьким сотником, містив згадку про відрядження з Глухова військового канцеляриста Дем'яна Петрашевича до Сосниці, аби він, згідно даної йому інструкції, зібрав у цьому сотенному містечку старшину і козаків та публічно передав новопризначеному сотнику виданий йому з Генеральної канцелярії документ, а також вручив сотенну корогву і «поручив ему Шафонскому сотенную команду»⁶⁸. Усі ці дії гетьманський уповноважений мав здійснити, «совокупясь» з призначеним чернігівським полковником «нарочним».

До слова, участь представника гетьманського уряду чи полкової влади у виборчому процесі передбачала не лише певне заохочення від регіментаря за службу, а й неабияку грошову винагороду. Зокрема, в документах відповідного спрямування фігурують суми «грошей талярей двадцять битих з лишком», виділені для того, аби «его милости пану асаулу енералному за врученіє корогви дати»⁶⁹. «Грошей талярей двадцять битих з лишком... за врученіє корогви», що фігурують у справах про сходження того чи іншого старшини на сотництво, як і обов'язкові згадки про саму процедуру вручення значка сотника свідчать про важливість і глибоку символічність цього акту. О. Лазаревський свого часу стверджував, що саме значок вказував на дієздатність того чи іншого владці сотенного рівня, а його відсутність в оселі сотника та передача на збереження до місцевої церкви якраз і засвідчувала тимчасову чи остаточну втрату влади старшиною. Свою думку вчений ілюстрував випадком, що мав місце у Воронезькій сотні Ніжинського полку 1715 р., коли товариство сотні «слізно просило» гетьмана Скоропадського хоч «на короткое время» відібрати значок у їхнього сотника Потапа

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 80, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.

⁶⁷ Там само, арк. 2 зв.

⁶⁸ Там само. ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 70.

⁶⁹ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 153, арк. 38; спр. 153 а, арк. 46.

Піскуненка (Назаренка), аби мати змогу сотнякам безперешкодно оголосити про всі ті здирства та насильства, що їх чинить сотник воронежцям. Лазаревський стверджував, що перенесення значка із садиби сотника до церкви знаменувало собою втрату останнім «активної влади», оскільки хоч той і продовжував номінуватися сотником, але фактичне управління сотнею здійснював наказний сотник⁷⁰.

Варто зауважити, що інші приклади відсторонення старшин від влади в сотні вповні підтверджують здогад ученого. Зокрема, у вересні 1718 р., коли згідно царського дозволу новгород-сіверського сотника Федора Лісовського було тимчасово відсторонено від сотницького уряду на час проведення слідства у справі його службових зловживань⁷¹. Генеральна військова канцелярія у цей час видає універсал, яким, серед іншого, декларувала й таке: «по здешньому малоросійському обыкновенію корогов отобрати и поставити в церковь»⁷².

Ще більш інформативною в цьому сенсі є запис, внесений до чернетки гетьманського універсалу, підготовленого по завершенні слідства, в якому Іван Скоропадський «обявлял... атаману новгородському з товариством и войтові з посполитыми людьми» результати розслідування. Викладаючи історію справи, регіментар зауважував: «як велилисмо были подлут здешнего обыкновенія, жебы всяк безопасно на него Лисовского приносил свои к розыску обиди, корогов на время взявши в церкві поставивши, вовся его от того уряду неотдаляючи»⁷³. Відповідно, коли слідство було завершене і за сотником хоч і було признано вину у скоєнні проступків і злочинів, але від царського уряду так і не надійшов дозвіл на позбавлення свавільця влади («як о том и в первой Царского Пресветлого Величества до нас чрез его ж самом принесеной грамоте выражено, чтобы оного без ведома и воли монаршой его ж величества од уряду сотництва тамошнего неоставляти»), Скоропадський був змушений відновити Лісовського на сотництві, а символічним актом, який би засвідчив зміну процесуального статусу старшини, мала стати якраз процедура повернення йому значка: «величисмо ему знову корогов вручити до далшого Царского Пресветлого Величества указу»⁷⁴. Аналогічним чином гетьман діяв і тоді, коли, витерпівши лише декілька місяців чергових зловживань Лісовського при владі, знову відібрав у нього сотенну корогву та призначив щодо нього нове розслідування⁷⁵.

Інструкції, видані в 1730–1750-ті роки як гетьманському представнику, так і представнику полкової влади на врученні атрибутів сотенної влади, передбачали по завершенні їхньої місії обов'язкове представлення відповідно в Генеральну військову та полкові канцелярії рапортів про виконання доручень. А ще в цей час

⁷⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. С. 332.

⁷¹ Ширше див.: Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. Київ, 2016.

⁷² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 153 а, арк. 92.

⁷³ Там само, арк. 86.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само, спр. 153, арк. 59.

обов'язковою стає публікація полковими канцеляріями універсалів про призначення того чи іншого сотника в межах усього полку⁷⁶.

Досліджуючи матеріали судового розслідування, яке проводила Колегія іноземних справ щодо позовів про службові зловживання і злочини переяславського полковника Василя Танського, в надісланій гетьману Апостолу з колегії грамоті вдалося виявити цікаву інформацію стосовно покарання очільника полку за самочинне, без відома гетьманського уряду, позбавлення сотника влади. Отож, якщо Танський відсторонив від влади воронківського сотника Афендика дійсно самочинно, і той дійсно був повноправним очільником сотні, то з полковника належало стягнути штраф у розмірі 100 руб. Якщо ж виявиться, що Афендик «не был настоящим сотником, но наказным», то Танському рекомендовалось «отставку онаго отпустить»⁷⁷.

Свого часу Миколою Василенком було введено до наукового обігу документ, який являв собою угоду між товариством та сотником Бакланської сотні Стародубського полку про припинення урядування останнього та непереслідування сторонами одна одної під загрозою сплати так званої «заруки» в розмірі 100 руб. З контексту документа стає зрозумілим, що причиною відставки стала подана на ім'я гетьмана (імовірно, Данила Апостола) скарга сотнян на протиправні дії свого сотника, у відповідь на яку регіментар запропонував досягти полюбовного примирення сторін, а сотник, реалізуючи цю пораду, «сотницькій свой рангъ ясневелможному пану гетману по доброй своей волѣ» здав. Сотняни, зі свого боку, «яковую мѣли до него пана сотника въ якихъ обѣдахъ претенсію», обіцяли пустити в небуття («то всю оную откидаемъ и вovsky тое уступуемъ»). Сторони «по сему уже добровольномъ примиренію другъ на друга ни у какого суда в семъ заводѣ не челобитчики и жадной помсты якъ онъ, панъ сотникъ нашъ, такъ и мы ему повинни»⁷⁸. Загалом же варто зауважити, що наскільки документ є надзвичайно цікавим з огляду на застосування практики полюбовного полагодження конфлікту в царині адміністрування, настільки ж можна його класифікувати як унікальний випадок. Принаймні більше подібних випадків історикам не пощастило зафіксувати.

«Корупції», «накупництво», протегування та інші загрози вільній елекції

Детально зупинившись на висвітленні формальної сторони «правильно організованого» процесу виборів на сотництво, важливо звернути хоч би побіжну увагу на певні характерні прояви «неправильно організованого» елекційного дійства сотенного рівня, зокрема, ігнорування не лише волі громади, а й полкової і гетьманської при виборі на сотництво⁷⁹.

⁷⁶ Там само, ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 70–70 зв.

⁷⁷ НБУВ. ІР, ф. ІІ, спр. 1706–1862, арк. 158.

⁷⁸ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. С. 111.

⁷⁹ У цьому нарисі увага зосереджена лише на загальних тенденціях розвитку названих явищ, оскільки детально ці питання, зважаючи на важливість проблематики та її джерельне забезпечення, автор висвітлює в інших своїх дослідженнях, переданих до друку.

Про прояви ігнорування гетьманською владою волі сотнян стосовно кандидатури свого старшого вже згадувалося раніше. Так само зверталась увага на спроби авторів Конституції 1710 р. запобігти появі серед козацької старшини «властолюбних накупневъ», котрі спокушали «сердце Гетманское коррупціями». Згадувалось і про законодавчі ініціативи російської влади, яка, доклавши максимум зусиль, аби не допустити повернення гетьмана Пилипа Орлика в Україну, в січні 1715 р. запропонувала свій варіант удосконалення виборчих процедур у Гетьманаті, пріоритетною метою якого було налагодження дієвого контролю владних інститутів Російської держави над цією цариною та недопущення до старшинства осіб, що викликали сумніви у власній лояльності династії Романових. Утім, що цікаво, навіть такий, здавалося б, вкрай вигідний для російських інтересів варіант на практиці неодноразово порушувався царем, Сенатом, Верховною таємною радою та окремими представниками владної ієрархії. Так, уже на початку 1715 р. Петро I здійснив декілька призначень вихідців із Сербії, що перейшли на його бік в роки російсько-турецької війни, оскільки «сербский народ... показал к России службу поднятием с своей стороны оружия против оных турков»⁸⁰. Зокрема, без узгодження з українською владою, прямим указом царя «воевода того сербского народа» Славуї Требинський був «определен в малороссийском в Переяславском полку ирклеевским сотником и велено дать ему деревню дворов 30 или 40»⁸¹. Так само – з листа канцлера Г. Головкина – Скоропадський довідався про призначення ротмістра Степана та поручика Миколи Афендиків сотниками в Україну⁸². У 1718 р. Самійло Спафарій, котрий разом з господарем волоським, «оставя... дом и деревни и протчїи свои пожитности», перебрався на українські землі, відразу ж «по прибитии служил в Миргородском полку, в местечке Ерески сотником», а в 1724 р. отримав від генерала О. Румянцева сотницький уряд в Старосанжарівській сотні Полтавського полку⁸³. Наступного року виходець з Волощини Василь Кирик, котрий в роки Північної війни був прийнятий на царську службу, «по рекомендации фельтмаршала графа Шереметева гетману Скоропадскому ... определен он от него, гетмана, в Лубенский полк, в сотню Городинскую, сотником»⁸⁴.

Водночас і вихідці з України, котрі в обхід гетьманського проводу зуміли заручитись підтримкою царського двору, щедро користались з цього для реалізації своїх кар'єрних амбіцій. Так, наприклад, у 1716 р. Петро I вельми неприємно здивував гетьмана Скоропадського своїм рішенням передати значок новгород-сіверського сотника колишньому протопопу гадяцькому Федору Лісовському за його вірну службу цареві під час виступу гетьмана Мазепи – «за показаніе его к нам великому государю вѣрности в измену Мазепину быть сотником

---

⁸⁰ НБУВ. ІР, ф. П, спр. 1706–1862, арк. 352–352 зв.

⁸¹ Там само, спр. 1589, арк. 1.

⁸² Там само, спр. 1615, арк. 1–2.

⁸³ Там само, спр. 1706–1862, арк. 9.

⁸⁴ Там само, спр. 1706–1862, арк. 40.

в Стародубском полку в Новгородкѣ Сѣверском на мѣсто тамо ныне перебувающего сотника»⁸⁵. Не припинялись подібні практики і в останні роки життя Скоропадського. Зокрема, під час перебування в Москві 22 травня 1722 р. гетьман отримав із Іноземної колегії наказ призначити Семена Соболевського сотником у Погарі, «а прежнего погарского сотника Семена Галецкого перевести в Новгород-Северский в сотники на место бывшего сотника»⁸⁶. Показово, що ані воля громади, ані воля гетьмана, ані доцільність такої незрозумілої рокировки при цьому зовсім не бралися до уваги.

Доволі часто в документах зустрічаємо згадки про просування царськими вельможами перед гетьманом кар'єрних устремлінь своїх протеже: «яви свое милосердіе к сотнику... в ево нуждах и правде, учини споможение о просьбе до Ясневелможного Его Милости пана гетмана, о чем он сотник Вашей Милости устне обо всем донесет»⁸⁷.

Серйозні деформації у сфері кадрової політики Гетьманату, зокрема, і на сотенному рівні, мали місце в роки правління Малоросійської колегії (1722–1727). Особливо масштабним у цей час було втручання в цю царину в ході реалізації О. Румянцевим наказу Петра I щодо викорінення в Україні опозиційних настроїв до ініційованих ним реформ політико-адміністративного облаштування автономії. Головним критерієм для царського емісара для звільнення козацьких старшин з урядів і відповідно підбору нових кандидатів на їхнє місце стала сформульована в наказі настанова Петра I привести до влади в Гетьманаті таких людей «добрих», котрі б не були помічені в заходах наказного гетьмана Павла Полуботка, спрямованих на протидію інкорпораційним реформам російської влади та котрі б «желали быть коллегии»⁸⁸. Ревно виконуючи наказ імператора, Румянцев за якийсь місяць здійснив 20 призначень на старшинські уряди, причому 12 з них було зроблено «на место», тобто уряди, які не були вакантними, а обіймалися козацькими старшинами, щодо благонадійності яких в російській влади виникли сумніви⁸⁹. А вже після завершення місії Румянцева в Україні, що знаменувала собою розгром старшинської партії наказного гетьмана Полуботка та утвердження при владі Малоросійської колегії, управління кадровою сферою цілком зосередилось в руках останньої. Вона ж призначення на уряди могла провадити як при збереженні видимості співпраці з Генеральною військовою канцелярією – «которых не сама бывшая коллегия, но яко бы с відома и согласія Енеральной

⁸⁵ Там само, ф. VIII, спр. 232, арк. 44.

⁸⁶ Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 г. Вып. 17. Санкт-Петербург, 1907. С. 148; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1: Стародубский полк. Киев, 1888. С. 236.

⁸⁷ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 1706–1862, арк. 260.

⁸⁸ Ширше див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ, 1998. С. 221–222.

⁸⁹ Российский государственный архив древних актов, ф. 9, оп. 4, д. 92, л. 475–475 об.

Войсковой канцелярії, в чини произвела», так і у формі прямого призначення з Малоросійської колегії⁹⁰.

В роки першої реставрації гетьманської форми правління Данилу Апостолу вдалося дещо виправити ситуацію, що склалась у царині кадрової політики. Зокрема, за його ініціативи вже в жовтні 1727 р. було розіслано в полки універсали, «жебы в сотняхъ, гдѣ совершенныхъ сотниковъ нѣтъ, *товариство сами кандидатовъ въ сотники выбѣрали* (виділено нами. – В. Г.) к таковымъ чинамъ по всему, якъ въ томъ же указѣ изображено, угодныхъ», а також створено комісію, яка переглянула кадрові рішення Малоросійської колегії і ті з призначень, що відбулися без дотримання процедури виборів, були анульовані⁹¹. У формально-правовому ж сенсі, як уже згадувалось, «Решѣтельнымъ указомъ» від 22 серпня 1728 р. відновлювалась процедура виборів, конституйована указом Петра I 1715 р., тобто таких, що мали здійснюватися на альтернативній основі, за вирішальної ролі гетьмана та прикріпленого до нього офіційного монаршого резидента. Утім, на практиці, особливо вже по смерті Данила Апостола на початку 1734 р., набуває поширення тенденція заповнення старшинських вакансій сотенного рівня «по аттестатамъ» того чи іншого наближеного до трону царського вельможі⁹². Нерідко в офіційних документах щодо призначення на уряд фігурують прямі вказівки можновладців «произвестъ... в настоящие сотники без выборов на первое порожное сотничое место»⁹³.

При такому алгоритмі кадрової політики, що характерно, далеко не завжди сотенний уряд, на який імперська влада призначала свого ставленика, був вільний. Так, наприклад, з універсалу Генеральної військової канцелярії від 30 грудня 1742 р. довідуємось про призначення бунчукового товариша Григорія Кузьмінського сотником у Менську сотню Чернігівського полку. Причому ініціатива цього призначення виходила не від сотнян, а від імператриці Єлизавети, котра видала за власним підписом відповідний указ. До того ж, виявляється, в Мені в цей час був повноправний очільник сотні, котрий нічим себе не скомпрометував, і відповідно його рекомендувалось, «ежели он достоин того чина, по усмотрению определить в другую сотню»⁹⁴.

Так само і в часи другої реставрації гетьманства, як можна дійти висновків з відповідних гетьманських універсалів Кирила Розумовського, положення про обов'язковість присутності кількох кандидатур за результатами проведених у сотні виборів, як, власне, й обов'язковість самих виборів, втрачають свою правомочність. Зокрема, вже згаданий перед цим універсал, виданий від імені гетьмана

⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 53, оп. 2, спр. 421, арк. 1–12; спр. 426, арк. 8–10; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII–XVIII вв. С. 109.

⁹¹ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII–XVIII вв. С. 108–111.

⁹² ЦДІАК України, ф. 108, оп. 2, спр. 33, арк. 37.

⁹³ Там само, арк. 101.

⁹⁴ Там само, арк. 32.

Кирила Розумовського генеральними старшинами Михайлом Скоропадським і Петром Валькевичем чернігівському полковнику Божичу про призначення Халімона Шафонського сосницьким сотником від 24 червня 1751 р., прямо вказує на те, що останній не проходив процедуру виборів у сотні, а був переведений «з вакансу» в Сосницьку сотню Чернігівського полку «настоящим сотником, на которой его чин дан ему от нас обыкновенный при печати войсковой из Генеральной войсковой канцелярии унѣверсал, с коим он отсюда уже отпущен к той своей командѣ»⁹⁵.

Більше того, гетьманський уряд цілеспрямовано намагається усунути товариство і поспільство сотні від процедури виборів свого очільника на законодавчому рівні, ініціюючи ревізію указів 1715 та 1728 рр. в такий спосіб, аби «избрание на вакансовые места в полковую старшину и сотников кандидатов» відбувалось «по прежнему воинскому обыкновению волними голосами из людей заслуженных *самому полковнику* (виділено нами. – В. Г.) с согласия всей полковой старшины и сотников того полка»⁹⁶.

Наскільки швидко та повсюдно нові правила, подані гетьманським урядом Розумовського як повернення до «по прежнему воинского обыкновения», прижились в Гетьманаті, без спеціального вичерпного дослідження важко судити. Принаймні з аналізу окремих справ можу висловити здогад, що політична культура, будучи доволі консервативною за своєю суттю, й інерція попереднього досвіду участі козацького загалу чи то в більш, чи то менш вільній елекції очільника сотні неминуче проявляли себе в політичних практиках Гетьманату. Отож, і в часи гетьманування Розумовського, і вже після позбавлення його булави у джерелах раз-по-раз надibuємо згадки про участь сотнян у виборах кандидатів на сотництво. Утім, відбувалось це вже не системно, часто з порушенням традиційних процедур, радше як свідчення деградації засад вільної елекції, а не їх розвитку чи збереження.

Насамкінець варто наголосити на тому, що засади вільної елекції на сотенному рівні зберігали свою силу в значно тривалішій перспективі, аніж це спостерігалось при обранні на полковництво чи гетьманство. Утім, і в цьому випадку можливості для ерозії практики вільної елекції існували здавна, а з плином часу вони набували все більшого поширення, аби вже на етапі остаточної інкорпорації Гетьманату до складу імперії центральній владі традицію виборності старшини можна було безконфліктно перевести в категорію історичного антикваріату.

---

⁹⁵ Там само, арк. 70.

⁹⁶ Там само, спр. 223.

Олексій СОКИРКО

НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО

ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Військово-політична ситуація 60–70-х років XVII ст., пов'язана з черговим витком внутрішнього протистояння всередині Гетьманщини й збройним втручанням сусідніх держав, як ніколи гостро ставила питання її військової дієздатності. Зіткнувшись із значно сильнішими супротивниками, Козацька Україна порядкувала неспівмірно меншими людськими та економічними ресурсами, до того ж сильно виснаженими війною, що безперервно тривала майже двадцять років. Гетьманат вже не міг, як це було в перші роки Козацької революції, спиратися на звичні моделі мобілізації військових ресурсів, головним із яких був козацький стан. Належало шукати інших військових механізмів, які б дали в руки козацьким політикам більш дієву армію, організаційно та економічно відокремлену від суспільства. Лише цей інститут міг стати важелем стабілізації внутрішньої ситуації і надійним захисником суверенітету країни. Це вже доволі ясно усвідомлювали перші очільники Гетьманату – Богдан Хмельницький та Іван Виговський, котрі розпочали процес розбудови багатоукладної армії, основою якої мало стати професійне наймане військо. Правління їхнього ідейного послідовника – гетьмана Петра Дорошенка, котрого Василь Пачовський свого часу метафорично назвав «сонцем Руїни», повною мірою підтвердило правильність обраного шляху.

Як не дивно, військова діяльність гетьмана Дорошенка, на відміну від його біографії та політичної діяльності, особливою увагою істориків не користувалася¹. Певний виняток становлять розвідки українських і польських дослідників, присвячені воєнним діям періоду Руїни, в яких він брав участь, а також пасажі з описами воєнних сюжетів у політичних біографіях гетьмана².

---

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000.

² Дорошенко Д. Польсько-українська війна 1671 року (До історії гетьманування Петра Дорошенка) // Науковий збірник Українського Вільного університету в Празі. Прага, 1942. Т. III. С. 161–202; Степанков В. Втручання польської армії у Правобережну Гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень-жовтень 1671 року) // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. Київ, 2009. С. 203–223; Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1965. T. XI. Cz. I. S. 69–130; Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1960. T. VI. Cz. I. S. 47–93.

На момент отримання гетьманської булави Дорошенко був досвідченим політиком і полководцем. Він брав активну участь у московсько-козацькій війні 1657–1659 рр. на боці Виговського (можливо, був одним з авторів Конотопської перемоги), за часів правління Тетері разом із Іваном Богуном посідав уряд генерального осавула. За спогадами сучасників, війську дуже імпонувало походження Дорошенка зі спадкового козацького роду й те, що він «поле знає». Таке поєднання талантів, досвіду й авторитету давало новообраному гетьману чималі можливості для реалізації своїх політичних амбіцій. Принаймні він став першим після Богдана Хмельницького очільником Гетьманату, наділеним настільки потужною харизмою й авторитетом в очах різних груп українського козацтва.

Перший рік після обрання на гетьманство Дорошенко утримувався від активних воєнних акцій, в першу чергу, супроти свого лівобережного конкурента Івана Брюховецького. Не покидаючи планів відновлення під своїм регіментом право- та лівобережних земель, Дорошенко попервах дбав про те, аби налагодити продуктивні контакти з Варшавою, заручитися підтримкою інших союзників й впорядкувати військові та фінансові ресурси своєї держави. За браком джерел важко впевнено говорити про якісь чіткі плани нового гетьмана та його прибічників. Втім, очевидним є те, що Дорошенко цілком усвідомлював небезпеку, пов'язану із господарським занепадом Правобережжя й поступовим розкладом головного військового ресурсу Гетьманату – козацького ополчення. Немає жодного сумніву, що він, подібно до свого попередника Виговського, усвідомлював, що козацьке військо, в силу соціальної та економічної специфіки, й далі втрачатиме свою боєздатність, а в умовах внутрішнього політичного протистояння може стати руйнівною силою й загрозою для існування держави. Отже, створення професійної армії, організаційно та фінансово відділеної від станового козацького війська, уявлялося Дорошенку пріоритетним курсом, який мав принести не лише воєнні успіхи, але й внутрішньополітичну стабілізацію.

Гетьман фактично продовжив реалізацію тієї стратегії, яку започаткував Хмельницький й системно продовжив Виговський, що робили ставку на розбудову постійної професійної армії, комплектуваної шляхом найму, контролюваної й фінансованої центральною владою. Абриси нової гетьманської армії були втілені в положеннях Гадяцького трактату 1658 р., являючи собою адаптовану до специфіки Гетьманату модель збройних сил Речі Посполитої³. Структурно вона складалася з козацького ополчення, але найбільш боєздатною її частиною були наймані піхотні й кінні підрозділи, а також корпус артилерії. Ці частини підпорядковувалися особисто гетьманові, на їх утримання, подібно до коронної практики, скеровувалася четверта частка державних доходів, а також були виділені економічні ординації. Організаційно до них примикали відділи надвірного війська, що утворювали своєрідну гетьманську гвардію⁴.

---

³ Sokyрко О. «Inter Arma». Aspekty wojskowe Unii Hadziackiej 1658 roku // Przegląd Wschodni. 2018. № 57. S. 179–202.

⁴ Сокирко О. Військо гетьмана Івана Виговського на варті Великого князівства Руського 1657–1659 рр. // Пам'ятки України. 2016. № 7. С. 28–40.

Практика показала, що в розбудові професійного війська ставка на західно-європейські стандарти організації, озброєння, спорядження і бойового вишколу найманців не виправдала себе. Сформовані частини, попри їх успішне бойове застосування в боях 1658–1659 рр., були надто дорогими в утриманні, потребували постійного доукомплектування іноземними інструкторами та офіцерами, поставок імпортного озброєння та амуніції, що в умовах хронічного дефіциту коштів не дозволяло нарощувати їх чисельність й підтримувати належну боєздатність⁵. Крім цього, загальне рядове козацтво, через відмінності в зовнішньому вигляді найманих полків, вбраних і озброєних на «німецький лад», сприймав їх відверто вороже. Козаки й простолюди бачили в них «ляхів і німців», котрих старшина й гетьман, що мали шляхетське походження, найняли, аби повернути старі порядки й винищити саме козацтво. Після значних втрат «гетьманських німців», що їх вони зазнали під час бунту війська проти Виговського восени 1659 р., а також провальних у воєнному відношенні кампаній 1660–1664 рр., стало зрозумілим, що подальша розбудова професійної армії із опертям на західноєвропейську модель є неможливою.

Безперспективність цього шляху була тим більш очевидною з огляду на економічну руїну, якої зазнало Правобережжя на середину 60-х років. Варто нагадати, що саме цей регіон України найбільше потерпав від воєнних дій ще з початку Козацької революції і був найбільш виснаженим як в господарському, так і в демографічному відношеннях. З іншого боку, Дорошенко, усвідомлюючи важливість професійної армії, не полишав планів її подальшої розбудови саме в компоновці, окресленій Гадяцьким трактатом (наймане військо та корпус артилерії)⁶. Його головні положення, в тому числі й ті, що стосувалися організації армії, були повторені в першій інструкції козацьким послам на сейм 1666 р., складеній на т. зв. Лисянській раді⁷. На їх основі ґрунтувалися й пункти польсько-української угоди, вироблені Острозькою комісією 1670 р., якою Дорошенко прагнув досягти чергового компромісу із Річчю Посполитою. Відповідно до них, крім укладення нового рестру козацького війська, що відтепер мав оновлюватися щорічно, угода передбачала існування найманих піхотних і кінних полків «для захисту прикордоння», які підпорядковуватимуться гетьману й забезпечуватимуться харчами й одягом з королівських і духовних маєтностей Київського,

⁵ Докладніше про це див.: Сокирко О. Гетьманські «німці»: війська іноземного автономізму другої половини XVII – початку XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2011. Вип. 11. С. 246–268.

⁶ Дослідники загалом відзначають відданість козацьких політиків ідеї оновленої унії на різних етапах Руїни, а самого Дорошенка як найбільш послідовного прихильника моделі Речі Посполитої Козацької (Див.: Drozdowski R.M. Rzeczpospolita wobec idei Unii Hadziackiej w latach 1660–1682 // Studia Polsko-Ukraińskie. 2015. № 2. S. 60–66).

⁷ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. Київ, 2006. С. 205–248.

Брацлавського й Чернігівського воєводств. На утримання артилерії, подібно до практики попередніх років, спрямовувалися доходи Богуславського, Корсунського та Лисянського староств⁸.

Замість дорогого й витратного «німецького автораменту» акцент у воєнному будівництві мало бути зроблено на власну військово-технічну модель, в якій північну роль відігравала піхота (традиційно найбоекватніший рід війська в козацькій армії) і артилерія. Іншими словами, замість західноєвропейського мушкетера мав би з'явитися козак-мушкетер, що служив би за гроші, а не зі станової повинності й земельного наділу.

Головним контингентом, який «затягався» на службу, ставали «охотники» – ті, кого Козацька революція, а згодом і Руїна винесли за рамки традиційного станового суспільства, змусивши «живитися» воєнною здобиччю і грабунком. Одну з найчисельніших категорій військових заробітчан становили випищики – козаки, що були виписані з реєстру, але продовжували брати участь у походах, ідентифікуючи себе з лицарським станом. Із часом комусь з них щастило знову посісти місце в козацьких списках, однак іншим, особливо тим, хто не мав землі та постійної осілості, випадав єдиний можливий варіант – кочове вояцьке життя. Із цього середовища напередодні щорічних кампаній формувалися так звані «охотні» полки, до яких збиралися добровольці, «охочі» волонтери, що їх джерела називають «голотою без роду-племіні».

Часто «охотники» утворювали окремі від козацьких тимчасові полки, що виникали здебільшого в порубіжних регіонах, швидко зникаючи та відновлюючись (до таких можна віднести кілька подільських полків – Звягельський, Лисянський, Могилівський, а також полісько-сіверських – Мозирський, Брагинський та Овруцький). Тривале існування судилося тим із них, що контролювали периферійні території, на яких вирували повстанські рухи покозачених селян. Так, у Бузько-Дністровському межиріччі майже до середини 70-х років XVII ст. діяли справжні «мікродержави» на чолі з Семеном Височаном, Василем Дроздом та Семеном Кіяшкою-Манжосом, даючи притулок неспокоїному «збройному люду», котрий ходив служити то до Молдови, то на Запорозьку Січ, то по черзі до правий лівобережних гетьманів. Легендарний ватаг подільських «охотників» Семен Кіяшко, спільно із відділами Григорія Дорошенка, брав участь у бойових діях в Лівобережній Україні влітку 1668 р. разом із московськими військами, але після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р., як і інші полковники, виявив згоду служити Михайлові Ханенку⁹. Щоправда, попри складену присягу й отриману «асекрацію», Кіяшко набрав охотників (його вербувальники дійшли навіть до Чернівців) і вирушив разом із молдовським господарем Григорієм Дукою до

---

⁸ Степанков В. Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ, 2010. С. 495.

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург, 1873. Т. 8. С. 109, 150; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 213.

Волоського князівства¹⁰. Значна частина складу охотницьких формувань не була прив'язаною до службових ґрунтів, як звичайне козацтво, та часто взагалі не мала сімей. Здобуваючи «козацького хліба», «охотники» легко міняли своїх командирів і місце перебування.

Наймані формування Петра Дорошенка були наочним втіленням соціальної бази тогочасного українського найманства, формуючись за рахунок покозачених охотників і запорожців. Саме ці елементи становили основний контингент його «зтяжного» війська, більш відомі в джерелах під назвою «сердюків», «серденят».

Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х років XVII ст. Зокрема, в листі гетьмана Павла Тетері до великого коронного канцлера Миколая Пражмовського від 24 червня 1665 р. повідомляється про успішне відбиття «серденятами» й польською залогою Білої Церкви нападів військ Брюховецького¹¹. Дмитро Дорошенко вважав, що ця назва, яку згодом прибрала наймана дорошенкова піхота, могла походити від прізвища полковника Серденя, який, втім, у цей самий час служив у польському війську й воював проти правобережного гетьмана. На думку М. Крикуна, Сердень (Серденя) взагалі є неісторичною особою, а згадуваний джерелами «Серденів полк» насправді належав до дорошенкового регіменту¹². В цьому зв'язку нелогічним є те, що на раді в Лисянці 20 лютого 1666 р. правобережні козаки вимагали виведення обтяжливого й надокучливого своїми постоями «Серденевого полку» за межі України¹³. За версією М. Крикуна, цей епізод є виявом якихось незначних незгод в середовищі Війська Запорозького, що мало ймовірно з огляду на гостроту дебатів, унаслідок яких «Серденева» старшина вилаяла Дорошенка «татарським гетьманом» і навіть покинула раду. Крім того, коли б йшлося про дійсний конфлікт саме з сердюками, підписи їхніх командирів навряд чи могли б стояти під текстом інструкції до польського сейму, ухваленій на тій же раді¹⁴.

Швидше за все, ми маємо справу з плутаниною назв у джерелах, спричиною особливостями ділової мови, вживаної козацькими, польськими й московськими канцеляріями, які різні за своєю належністю формування – полк Серденя й сердюцькі частини Дорошенка – однаково іменували «*piechota serdeniatów*», «серденята», «сердюки». Про те, що сердюки існували одночасно в коронному й гетьманському війську, свідчить чимало документів. Так, в листі примаса Миколая Пражмовського до великого маршалка коронного Яна Собеського з березня 1669 р. згадано «*kozakow przy nas sie ieszcze wiazancych, Serdyniat nazwanych*

¹⁰ Там само. С. 395.

¹¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 238.

¹² Там само. С. 238–239.

¹³ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 82–88; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 65, 69–70.

¹⁴ Пор.: Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 208; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Київ, 1930. Ч. 2: Рада старшини. С. 291.

prospolicie», котрих він радить залишати при польському війську, оплачуючи їхню службу з поборових грошей руських воєводств¹⁵. Ширших відомостей про них ми не маємо, але очевидно, що ці сердюки не входили до компуту коронного війська, перебуваючи на становищі волонтерів, «охотників», котрих уряд залучав додатково на час війни для ведення рейдових операцій*. Попри намагання Собеського зарахувати серденят до компуту коронного війська й у такий спосіб поставити на державне фінансування, вони до кінця свого існування продовжували перебувати поза компутом. Навесні 1671 р. при коронному війську лишалося всього 500 піших сердюків, але їхня кількість через несплату жолду неухильно зменшувалася¹⁶. У вересні того ж року, допомагаючи комплектувати загони гетьмана Ханенка, Собеський шукав контактів з кошовим отаманом Іваном Сірком, через якого мав намір «для Ханенка людей збирати, а особливо серденят»¹⁷. Отже, серденята мали й якийсь зв'язок із Січчю, можливо, черпаючи там для себе поповнення.

Водночас сердюцькі полки постійно фігурують і у військах Дорошенка. Уже при початку гетьманування, на раді під Лисянкою в лютому 1666 р., ми бачимо трьох сердюцьких полковників – Федора Михайленка, Матвія Канівця та Василя Волошина, а також трьох запорозьких (вочевидь, піхотних) – Семена Корсунця, Пилипа Івановича та Івана Чорнобиля¹⁸. Тоді ж Дорошенко сповіщав польського короля про розташування їх над Дніпром і Бугом, «щоб вони були пересторогою від степу й Запоріжжя та щоб знову не вибухла якась ребелія»¹⁹. Ці наймані контингенти, швидше за все, були створені ще до обрання Дорошенка на гетьманство, але, не виключено, що за його безпосередньої участі, як генерального осавула. Так, у листопаді 1669 р. два сердюцьких полки стояли залогою в Умані²⁰. Наприкінці 1670 р., згідно інформації польського коменданта, серденята брали участь у блокаді білоцерківського замку²¹. Козацькі полонені, захоплені в Барі в березні 1671 р., переповідали, що загалом при гетьмані перебуває 5 сердюцьких полків²².

Все це дозволяє припустити, що «сердюками» або «серденятами» сучасники іменували спільноту військових заробітчан- «охотників», які не мали постійного

¹⁵ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Kraków, 1880. Vol. II. Cz. 1. S. 277.

* Крім сердюків, до цих «охотних» формувань можна віднести й волонтерський полк Яна Пива-Запольського, котрий після укладення Андрусівського перемир'я діяв на придніпровському кордоні з Лівобережною Гетьманщиною.

¹⁶ Acta historica res gestas... Vol. II. Cz. 1. S. 639–640.

¹⁷ Ibid. S. 689, 696.

¹⁸ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 223.

¹⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 64.

²⁰ Acta historica res gestas... Vol. II. Cz. 1. S. 462, 489.

²¹ Ibid. S. 603.

²² Ibid. S. 635–636.

місця осідку, мандруючи на теренах Східного Поділля та правобережної Наддніпрянщини від одного наймача до іншого. В умовах політичної нестабільності, а надто – постійного дефіциту грошей, серденьята періодично опинялися то в козацькому, то в польському таборах. Білоцерківський комендант Ян Льобель описує серденьят, як відважних найманців, які «шукають служби», але їх приймають із великим страхом, бо бояться зради. Деякі з них виявляють готовність служити й Речі Посполитій, однак, пише Льобель, «треба б їм (за це. – О. С.) щось дати й барву пообіцяти»²³. Водночас серденьят цінували за відвагу й великий бойовий досвід, набутий на службі у різних володарів. Зауважуючи професіоналізм найманців і прагнучи їхньої лояльності, Ян II Казимир радив коронним регіментарям приваблювати цих «волонтерів і охотників» на свій бік зазивними листами й щедрим жалуванням, відриваючи в такий спосіб від дорошенкової протекції²⁴.

Поява терміну «сердюк» провокувалася, очевидно, не тільки виокремленням нової найманської спільноти, але й потребою її відмежування від інших, аналогічних, найманських ватаг Правобережжя, що існували паралельно. За висловом М. Блока, «поява слова – це завжди помітний факт, навіть якщо сам предмет вже існував раніше; він засвідчує, що настав вирішальний період усвідомлення»²⁵.

Етимологія слова «сердюк» не зовсім ясна. Явною даниною романтичній традиції кінця XVIII ст. слід вважати виведення його сутності від суворой, сердитої вдачі сердюків, поданої в «Истории Русов»²⁶. За більш обґрунтованою версією М. Костомарова, термін походить від турецького «*serden-geçtiler*» (букв. «відчайдух», «шибайголова») – назви волонтерських підрозділів у османській армії, складених з яничарів та сипахів, що виконували особливо небезпечні завдання (висадки десантів, ударні групи при штурмах фортець тощо), отримуючи нечувано високу платню й підвищення по службі²⁷. У своїй версії Костомаров спирався на повідомлення про серденгестів з мемуарів учасника російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Христофора Манштейна, твердячи, що Дорошенко, враховуючи його орієнтацію на османську протекцію, теоретично міг запозичити цю назву для своїх прибічних військ, а османське «серденгесті» стало дериватом для українсько-польського «сердюк». М. Крикун критично поставився до цієї тези, зауваживши, що перші згадки «сердюків» джерелами набагато раніші за прийняття Дорошенком османського підданства²⁸. Втім, принципи добровільного

²³ Ibid. S. 603.

²⁴ Ibid. S. 277.

²⁵ Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973. С. 91.

²⁶ История Русов или Малой России. Москва, 1846. С. 19.

²⁷ Костомаров Н.И. Руина: Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 6. Т. XV. С. 261. Про *serden-geçtiler* див.: Murphey R. Ottoman Warfare, 1500–1700. London, 1999. P. 163–164.

²⁸ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 238.

вербунку, матеріальне заохочення, контекст бойового застосування українських сердюків і турецьких серденгестів є цілком тотожними. Таким чином, припущення Костомарова виглядає аргументованим і має цілковиту рацію. При цьому варто зауважити, що турецькі серденгесті були не просто окремими ударними підрозділами яничарського корпусу, а особливою системою набору добровольців для виконання небезпечних завдань – фактор, який так само ріднить їх службу із сердюцькою, що запроваджувала іншу, у порівнянні з козаками, мотивацію служби: гроші, трофеї та кар'єрний ріст.

Вплив східних звичаїв і військових практик цілком логічно вписується в соціокультурну модель козацької України, де суто військовий «орієнталізм» пустив міцні корені ще в попередніх століттях²⁹. Тож поява османських або татарських запозичень в українському мілітарному лексиконі не конче спричинювалася характером політичних відносин. Тривале військове партнерство між Гетьманом, Портою й Кримським юртом, що розпочалося від середини XVII ст., ще більшою мірою посприяло перемішуванню звичаїв і численним взаємним запозиченням. Звернімо увагу, що в контексті згадок про султанських серденгестів часто підкреслювалася їх схожість з формаціями «охотників»-волонтерів, яких разом із територіальними ополченнями виставляли провінції, – *göñüllü* – буквально «волонтери, що воюють з серцем», «з охотою». Вони належали до провінційних яничарських залог, хоча формально до складу корпусу не входили й не отримували платні, лише користуючись статусом яничара. Подібну формацію, але вербовану вже виключно з різноманітного зброю й декласованих елементів, котрі служили лише за військову здобич, утворювали також *akinci* – своєрідний аналог польських лісовчиків³⁰. Так чи інакше, але в українській мові слово «сердюк» могло з'явитися, як калька з турецької, позначивши дуже близьку за сутністю групу найманців-волонтерів, що відчайдушно служать своєму суверену за гроші та військову здобич. Перенесена в Лівобережну Україну разом із втікачами від Дорошенка традиція іменування найманої піхоти «сердюками» символізувала формування нового військового феномену – найманого піхотного війська національного типу.

Крім охотників-«серденят», іншим джерелом поповнення війська Дорошенка були запорожці. Протягом 60–70-х років XVII ст. Січ неодноразово виступала ситуативним союзником гетьмана. Цьому сприяла прихильність частини кошової старшини і рядового козацтва, котрі симпатизували Дорошенку як нащадку стародавнього козацького роду. Гетьман часто направляв на Січ своїх повноважних посланців, а влітку 1667 р. один з них навіть приймав присягу у запорожців³¹.

²⁹ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Київ, 1998. Т. 5. С. 93–110.

³⁰ *Żygulski Z. Sztuka Turecka*. Warszawa, 1988. S. 155.

³¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР), ф. II, спр. 15422, арк. 104.

В джерелах більш-менш постійно фігурують згадки про три піхотні полки, а також невеликі кількасотенні відділи. Крім піхотних відділів, маємо звістки також про кінні. Очевидно, Дорошенка приваблювала висока боєздатність і вишкіл запорозької кінноти: Кіш традиційно поряdkував великими кінними ватагами, загартованими у степових рейдах, котрі регулярно поповнювалися кіньми з теренів вольностей і трофейними стадами, відібраними в татар. В цей самий час на волості, зруйнованій безперервними воєнними діями, зібрати кінні козацькі контингенти було важче.

Нарешті, ще одним способом поповнення найманого війська була класична, як для епохи вербункових армій, практика переманювання на свій бік жовнірів з армії супротивника. В листі до Яна Собеського від 5 липня 1668 р. білоцерківський комендант Ян Стахорський скаржився на «інвенцію хитру хлопства (тобто козаків. – О. С.), бажаючи жовнірів привабити на свою сторону»³².

Сердюцькі полки, поряд із кінними найманцями (компанійцями), фігурують в текстах Острозької угоди 1670 р. фактично як жовніри окремої армії «на оборону пограничную от неприятелей, так чтоб с маетностей королевских и духовных в воеводствах Киевском, Черниговском и Брацлавском обретающихся по приказу того ж гетмана Войска Запорожского... сохранение свое в живности и во одеянии имели и с тех же воеводств людей по постановлениям сеймовым податей платеж одерживали»³³.

Наймані полки відіграли вирішальну роль в утвердженні Петра Дорошенка на гетьманстві одразу ж в 1666–1667 рр. Восени 1665 – навесні 1666 рр. Дорошенко стягнув сердюцькі полки в західну частину Брацлавщини, межиріччя Дністра та Бугу, де вони воювали із його противником, полковником Василем Дроздом, успішно усунувши його як головного конкурента на гетьманство³⁴. В серпні 1666 р. сердюцький відділ на чолі з наказним гетьманом Головченком і частина переяславських козаків полковника Максима Хоменка, переправившись через Дніпро, атакували лівобережні містечка Переяславського полку. Водночас сердюцька залога в Золотоноші стійко відбивала напади московських відділів, надісланих з Києва³⁵. В березні 1667 р., із початком поступового погіршення відносин із Варшавою, до Паволоцького полку було переведено полк Левка Переяславця з «корогвями чужеземскими», який контролював західний оперативний напрям і «шлях полеский»³⁶. Розвідувальні дані, зібрані московськими шпигунами, свідчили, що це формування складалося з сердюків і частково паволоцьких козаків, які перед тим билися проти польської залоги в Білій Церкві³⁷. Наприкінці літа – на початку осені 1669 р. війська Дорошенка опанували Умань, вибивши звідти відділи

³² Acta historica res gestas Poloniae... Vol. II. Cz. 1. S. 391.

³³ НБУВ. ІР, ф. VIII, спр. 225 (97 II), арк. 120 зв.

³⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 60, 64.

³⁵ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15418, арк. 49, 59.

³⁶ Там само, ф. II, спр. 15422, арк. 24–25.

³⁷ Там само, арк. 30–31.

бунтівного полковника Ханенка, а в місті було залишено залогою 2 сердюцькі полки³⁸.

Найманці стали найбоєздатнішим ядром армії Дорошенка в дуже важких кампаніях 1672–1676 рр., в яких йому довелося протистояти наступам зі сходу військ лівобережного гетьмана Івана Самойловича, посиленням московськими військами, водночас відбиваючи напади коронних військ та відділів Михайла Ханенка, котрі загрожували із заходу та півночі. В березні 1671 р. сердюки разом із татарами ходили рейдами під Бар і Меджибіж³⁹. Влітку 1672 р. вони спільно з татарами й реєстровими козаками завдали контрударів по рейдових відділах коронного війська на Вінничині⁴⁰. В березні 1674 р. сердюки чигиринської залози, посилені кінними найманцями («kompanczykam») й татарами-липками під орудою наказного гетьмана Григорія Дорошенка, стояли в Корсуні та Лисянці⁴¹.

Джерела називають цілу низку найманих полковників на службі в правобережного гетьмана. На жаль, біографії переважної більшості з них, через фрагментарність згадок, лишаються невідомими. Тим не менше, навіть з уривчастих звісток можна зробити висновок про те, що ця група старшин користувалася особливою довірою й покровительством Дорошенка, на яку він впевнено покладався не лише у воєнних, але й в політичних акціях. У листі до короля від 10 жовтня 1672 р. гетьман Собеський писав про сердюцького полковника Івана Бернату, взятого в полон під Комарним, який «jest wielki Doroszenków konfident»⁴².

Щодо чисельності сердюків джерела дають суперечливу й розрізнену інформацію. В 1666 р. на Лисянській раді були присутні 3 сердюцьких полковники й 3 запорозьких піхотних. В бойових діях 1668–1676 рр. проти коронної армії та військ лівобережних гетьманів згадується від 5 до 6 прізвищ сердюцьких і піхотних полковників, але чисельність полків була неоднаковою, тож визначити сумарну кількість найманців у кожній конкретній кампанії не завжди можливо⁴³. Так, наприклад, за звістками полонених із дорошенкового табору, на кінець 1671 р. їх нараховувалося 12 тисяч, що складало майже половину від загальної чисельності армії, але ця цифра виглядає перебільшеною⁴⁴. Сердюцькі полки мали досить велику чисельність: від 800 до 1300 жовнірів. Якщо врахувати, що одночасно в бойових діях згадується, як правило, не більше 5 найманих полків, відповідно загальна чисельність найманих сердюків і запорожців становила біля 5000 – 6000 осіб. Поручник панцерної хоругви Прушковський, відділ якого діяв у липні 1672 р. на Вінничині, згадує, що сили Дорошенка склалися з 5000

³⁸ Acta historica res gestas Poloniae... Vol. II. Cz. 1. S. 462, 489.

³⁹ Ibid. S. 635–636.

⁴⁰ Ibid. S. 1023.

⁴¹ Ibid. S. 1420.

⁴² Ibid. S. 1087, 1093.

⁴³ Згадки про 5 полків в березні 1671 р.: Acta historica res gestas Poloniae... Vol. II. Cz. 1. S. 636

⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 624.

сердюків, близько 2000 городових козаків, 15000 ординців і 5000 турків⁴⁵. Це підтверджується листуванням козацької старшини весни 1672 р.⁴⁶.

В своїх загальних рисах організаційна структура сердюцьких частин була подібною до козацьких. Наймані полки поділялися на сотні та курені, що називалися не за територією формування, а за іменами командирів. Така організація була суттєво простішою, хоча й менш забезпеченою старшинами й підстаршинами, у порівнянні зі стандартами «німецької» найманої піхоти. Цікавими в цьому відношенні є свідчення полоненого сердюцького отамана, допитаного поляками в березні 1671 р. в Барі: «козак, на ім'я Кіндрат, з Задніпров'я, з пирятина, отаман сотні Антонової з полку Жеребила сердюцького, став з сотнею своєю становищем на зиму в гирлі Бершаді; скоро прийшов ординанс від гетьмана, зараз їх командировано о дву-конь, по кільканадцять з кожної сотні під командою Гоголя, наказного гетьмана»⁴⁷. Всього, за його свідченнями, в Дорошенка було 5 сердюцьких полків, а зокрема в його полку – 2000 чоловік⁴⁸. Ці свідчення є важлими з огляду на те, що вказують на досить-таки велику чисельність сердюцьких полків: від 1000 до 2000. За тодішніми тактичними мірками фактично це були піхотні бригади, котрі, будучи посилені артилерією, являли собою значну воєнну силу. Звертає на себе увагу й перша джерельна згадка про те, що деякі сердюки мали коней. Достеменно важко сказати, чи це були якісь окремі кінні підрозділи в піхотних полках, що могли вести бій в кінному строю, чи швидше це був аналог драгунів (які вже існували в найманому корпусі гетьманів), що лише пересувалися верхи, спішуючись перед боєм. Важливо відзначити, що ця практика знайшла своє продовження в організації сердюцького війська на Лівобережжі, де наприкінці XVII ст. вже існували окремі кінні сердюцькі полки.

Відкритим лишається питання й щодо озброєння сердюків, про яке ми можемо судити лише з пізніших згадок, що відносяться до періоду їхньої служби лівобережним гетьманам. Його основу становив питомо козацький комплекс озброєння – шабля і самопал. Щоправда, джерела майже одноголосно згадують, що сердюки мали на озброєнні важкі рушниці – мушкети. Така одноманітність, очевидно, пояснюється поставками готової зброї з гетьманських арсеналів або ж її централізованим виготовленням ремісничими цехами⁴⁹.

Використання й підтримання боєздатності найманих полків було неможливим без організаційно впорядкованого забезпечення й постачання. Їх основні форми, очевидно, вже склалися за часів Виговського й остаточно усталилися в 60-х роках. Описуючи побут найманців, московський посланець Сергій Щоголев зазначав: «они у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них

⁴⁵ Acta historica res gestas Poloniae... Vol. II. Cz. 1. S. 1024.

⁴⁶ Ibid. C. 852.

⁴⁷ Ibid. S. 635.

⁴⁸ Ibid. S. 636.

⁴⁹ Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. 1999. № 6. С. 49–63.

и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошади добрые имеют, за то и умирают»⁵⁰. В своїх головних рисах забезпечення гетьманських найманців взувалося на річпосполитську систему: сердюки отримували грошову платню («жолд»), а також продовольство («хліб військовий», «хліб»), яке постачалося з дворових запасів гетьмана, а найчастіше – від місцевого населення («стація»), де полки перебували на «лежах», «становиськах».

До централізованого постачання, яке забезпечувало гетьманське правління, крім жолду, належали боеприпаси (порох і свинець), а також «барва» – особливий уніфікований комплект одягу (найчастіше жупани, чоботи, шапки й іноді кожухи), який символічно викоремлював найманців як особливу категорію гетьманських військових слуг. Прикметно, що саме з часів Дорошенка маємо перші повідомлення джерел про сердюцьку барву та її виготовлення. В липні 1667 р. московські шпигуни передавали свідчення «от переволоченского жителя, от портнова мастера», котрий «пришел... де тот портной мастер .. в Переволочню ис Чигирина до Петрова дня за девят дней и сказывал де ... что был де он в Чигирине у Дорошенка; а шил де на запороских козаков жюпаны и иными портными мастера; котория де ... козаки пришли к Дорошенку ис Сечи полтораства человек, и те де жюпаны даны им козаком; да и таляри де ... им Дорошенко давал в жалование и велел де им быть на леже в Бужине да в Вороновке»⁵¹.

Економічний занепад краю змушував гетьманське командування планувати операції, виходячи, насамперед, від економічних спроможностей регіонів, де йшли бойові дії. Ця обставина чітко проглядається в листі гетьмана до коронного маршалка Яна Собеського від 10 жовтня 1666 р., в якому Дорошенко просить не розраховувати на його армію при плануванні воєнної кампанії наступного року, скаржачись на економічну руїну Правобережжя, брак грошей і податкових надходжень⁵². Якщо в перший період правління Дорошенко намагався масовано застосовувати сердюцькі частини, керуючись стратегічними інтересами, то вже з початку 70-х років він фактично перейшов до пасивної оборони проти коронних військ і нападів підрозділів Самойловича. Більшість найманців була сконцентрована в Чигиринському старостві, яке стало ядром оборони гетьмана, аж до його зречення. Найбоєздатніша частина сердюцької піхоти й надвірні підрозділи були зосереджені в Чигиринській фортеці, а решта – в довколишніх містечках – Бужині, Крилові, Воронівці та Капітанівці. Менш чисельні залоги, в залежності від оперативних потреб, іноді виряджалися до Корсуня і Черкас.

Матеріальне утримання найманців було обтяжливою, але неминучою повинністю, котру диктували потреби війни на кілька фронтів. Прояви невдоволення сердюцькими постоями й поборами на жовнірів спалахнули серед козацтва й частини старшини ще на початку гетьманування Дорошенка. Насильства, чинені найманцями, розорення ними сіл і містечок відтоді стають одними з традиційних

---

⁵⁰ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 216.

⁵¹ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 15422, арк. 103–104.

⁵² Acta historica res gestas Poloniae... Vol. II. Cz. 1. S. 253–254.

звинувачень на адресу всіх гетьманів, котрі утримували наймані війська. До моменту остаточного розриву стосунків із Річчю Посполитою це навіть штовхало гетьмана на відмову від допомоги своєму союзникові: двом арміям було неможливо перебувати на виснаженій території⁵³. Коронні й гетьманські жовніри змагалися за першість в поборах місцевого населення, так що Дорошенко навіть заборонив постачати продукти й фураж польським гарнізонам і вимагав їх виведення. Брак продовольства змушував коронні відділи сконцентруватися довкола фортець, в яких ще з весни 1665 р. знаходилися польські залоги, – Білої Церкви, Паволочі, Корсуня та Чигирин⁵⁴. Коменданти залог скаржилися, що вони опинилися буквально у економічній блокаді, оскільки до них не їздять навіть маркітанти⁵⁵. Дорошенко, своєю чергою, був зацікавлений позбутися коронних залог не лише через виснаження ними господарських ресурсів, але й з військової точки зору, не бажаючи мати на теренах краю армію союзника, віру в якого він стрімко втрачав.

Проблеми з фінансуванням і постачанням війська ставали чимдалі важчими в умовах тристороннього протистояння Дорошенка із Річчю Посполитою та Лівобережним Гетьманатом, підтримуваним Москвою. В жовтні 1672 р. гетьман Собеський доносив у Варшаву про бунт сердюків, який виник, очевидно, через несплату жалування: осінньо-зимовий період був часом, коли найманці отримували річний жолд і розташовувалися на «лежі»⁵⁶. Користуючись із важкої політичної та фінансової ситуації Дорошенка, найманців починає зманювати до себе на службу його конкурент і супротивник Іван Самойлович. Успіхи лівобережних військ, підкріплених московськими відділами, взимку 1674 р. призвели до переходу в його підданство частини правобережних полковників, котрі 15 березня 1674 р. на раді в Переяславі обрали Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра». Спеціальний пункт Переяславських статей, укладених під час елекції, гарантував правобережній старшині збереження її звань і посадових привілеїв, якими вона володіла до цього. Першими, хто відгукнувся на пропозицію гетьмана, були командири найманих загонів Михайла Ханенка, які перейшли на Лівобережжя, імовірно, відразу ж після зречення булави своїм патроном⁵⁷. Зазиваючи до себе на службу сердюків Дорошенка, Самойлович ставив їм у приклад «иные компани пехотные полки», які «не без хлеба и достойного призрения при нас живут»⁵⁸. Навесні 1675 р. на Лівобережжя прибула сердюцька команда Федора Мовчана,

⁵³ Лист Петра Дорошенка до великого коронного маршалка Яна Собеського від 20 вересня 1666 р. // *Acta historica res gestas Poloniae...* Vol. II. Cz. 1. S. 251–252.

⁵⁴ *Ibid.* S. 275.

⁵⁵ *Ibid.* S. 603.

⁵⁶ *Ibid.* S. 710.

⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. 13. С. 177.

⁵⁸ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 229, оп. 2, д. 42, л. 422 об.–423; Акты ЮЗР. Т. 12. С. 589.

яка перед цим служила Дорошенку⁵⁹. Розраховуючи, що зв'язки й приклад Мовчана можуть вплинути на решту найманців, Самойлович наполегливо відправляв їм зазивні листи, зрештою домігшись, аби на початок 1676 р. практично всі сердюцькі та надвірні контингенти опинилися під його регіментом.

Безумовно, головною проблемою в утриманні найманої армії був брак грошових ресурсів. Дефіцит коштів змушував гетьмана вимагати від короля повернення військового скарбу, вивезеного Тетерею, й вдаватися до численних реквізицій майна своїх противників на повойованих територіях⁶⁰. Юрій Хмельницький, котрий повернувся в Україну за посередництва Дорошенка, жалівся, що він відібрав у нього рештки батькових коштів і навіть коштовності дружини. Під час виправи на Лівобережжя влітку 1668 р. Дорошенко, розоривши Гадяч, крім гармат, вивіз звідти також якусь частину військової каси.

Однак трофеї та реквізиції в умовах занепаду торгівлі й господарських руйнувань не могли забезпечити стабільного наповнення гетьманського скарбу. В 29-му пункті інструкції на сейм 1666 р. гетьман, констатуючи спустошення Чигиринського староства, доходи з якого традиційно йдуть на «експенса військові», просив дозволу, аби на них було також обернено індукту (мито на імпорт) з Брацлавського та Київського воєводств⁶¹. Ця вимога повторювала ранніші прохання Дорошенка, звернені особисто до короля, в яких він посилався на практику попередніх часів, що її останніми роками було порушено й переведено індуктові збори на утримання коронних залог⁶².

Не покладаючись на швидке вирішення проблем постачання, Дорошенко шукав й інших засобів, зокрема, в карбуванні монети. Як відомо, в історіографії з цього приводу відбувалася тривала дискусія, в якій одні дослідники (М. Слабченко, В. Біднов та І. Крип'якевич) доводили наявність підготовки й початку пробних емісій Хмельницьким та Виговським, що були продовжені в наступні роки Дорошенком і Самойловичем, а інші (В. Шугаєвський та М. Петровський) ставили їх під сумнів, посилаючись на відсутність знахідок монет гетьманського карбування⁶³. Польські та московські інформатори прямо вказували на влаштування Дорошенком принаймні двох «минз» в Торговиці та Лисянці та випуск ними грошей⁶⁴. Більше того, 1674 р. майстерня в Лисянці потрапила до рук московської

⁵⁹ РГАДА, ф. 229, оп. 2, д. 42, л. 386 об.–391 об.

⁶⁰ Про постійні спроби повернути артилерію, клейноди та скарбницю Війська Запорозького, вивезені Тетерею, див.: Крип'якевич І. До історії українського Державного Архіву в XVII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1924. Т. СXXXIV–СXXXV. С. 73–74

⁶¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 220.

⁶² Дорошенко Д. Гетьман петро Дорошенко... С. 59, 60, 62.

⁶³ Огляд дискусії див.: Козубовський Г. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. // Магістеріум. Археологічні студії. Київ, 2001. Вип. 6. С. 38–44.

⁶⁴ Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета // Записки Українського наукового товариства в Києві Історичної секції ВУАН. Київ, 1926. Т. 21. С. 114–116.

армії, а її майстра Янка Гранковського було схоплено й допитано. В своїх свідченнях він показав, що раніше працював на Львівському монетному дворі, а в Лисянці «бив» гроші з гетьманського наказу власними «снастями» (штемпелями)⁶⁵.

До цього рішучого кроку гетьмана спонукав дефіцит грошової маси, від якого потерпала економіка Гетьманщини, а також Речі Посполитої і Московської держави, грошовими знаками яких послуговувалися в Україні. В умовах війни вільний обіг монети зменшувався через витратну політику й обмежувальні заходи всіх протиборствуючих сторін. До того ж дефіцит бюджету, з яким зіткнулися Москва й Варшава, змусив їх іти на радикальні заходи задля захисту своїх фінансових систем: карбування монет зі зменшеним вмістом благородних металів або запроваджувати монетні ординації з чітким курсом обміну старих монет на нові. В обох випадках це спонукало Гетьманщину до власної емісійної політики, найпростішою і неодноразово апробованою формою якої був випуск імітацій монет найбільш поширених номіналів.

Аналіз і систематизація нумізматичного матеріалу, проведені В. Нечитайлом та А. Бойко-Гагариним, засвідчили, що гетьманська монетарня могла карбувати соліди, півтораки і шостаки Яна II Казимира⁶⁶. Монети карбувалися з низькопробного срібла, але із використанням оригінальних штемпелів, на відміну від підпільних фальшивомонетчиків-кустарів, що послуговувалися більш рудиментарними технологіями. Хоча випуск монети й не був початком повноцінної емісійної політики Гетьманату, він засвідчив важливість впорядкування фінансового господарства, головним стимулом до чого були витрати на армію.

Ще однією складовою найманої армії Дорошенка, яка так само потребувала особливого піклування й утримання, було гетьманське надвірне військо. Воно складалося з «німецьких» підрозділів, кінних затяжних хоругв козацько-волоського типу та сердюцьких підрозділів.

«Німці» становили кількісно найменшу, але елітну і повсякчас наближену до гетьмана частину збройного почту. Протягом літа 1667 р., після розриву з поляками, Дорошенко тримав у блокаді Чигирин, намагаючись витіснити звідти польську залогу. Нарешті у вересні гарнізон капітулював «на акорд» і був відпущений додому, але 150 драгунів з його складу лишилися в місті, виявивши бажання служити гетьманові⁶⁷. Командиром драгунської хоругви, найімовірніше, був капітан Бідерман, призначений комендантом столичної залоги, який згодом,

⁶⁵ Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні в XVII віці власна монета?) // Записки Українського наукового товариства в Києві Історичної секції ВУАН. Київ, 1925. Т. 19. С. 57–58.

⁶⁶ Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Київ, 2017; Нечитайло В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648–1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665–1676 рр. // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: Збірник наукових праць. Львів, 2005. С. 224–225.

⁶⁷ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. 7. С. 137.

улітку 1670 р., командував козацькими військами, що блокували Білу Церкву⁶⁸. Окремої уваги заслуговує факт, що командирові надвірного загону доручалося командування самостійним відділом, який мав важливі оперативні задачі, а це свідчить не тільки про особливу довіру до німецького офіцера, а й про його професійну підготовку. Драгунська хоругва залишалася в Чигирині ще у жовтні 1676 р., коли Дорошенко вже зрікся гетьманства. Описуючи рештки гетьманського війська, посланці Самойловича згадували «особо полтораства человек драгунов, которые в чигиринском замке»⁶⁹.

Про кінні надвірні хоругви Дорошенка маємо лише уривчасті згадки джерел або ж свідчення про їхніх командирів. У січні 1666 р. до Варшави з інформацією про стан справ в Україні та умовами підданства Війська Запорозького королю виїхав надвірний ротмістр Ярема Петрановський⁷⁰, якого сучасники вважали «значною людиною» і повірником Дорошенка⁷¹. Петрановський зробив блискучу кар'єру, згодом ставши чигиринським полковником і генеральним суддею⁷².

У вересні 1668 р. на допомогу Дем'яну Многогрішному, котрий після скинення Брюховецького був залишений на Лівобережжі «наказним гетьманом Сіверським», було відправлено полковника Михайла Кіяшка з шестисотним відділом. Російські джерела повідомляли: «присланы были к Демьяну (Многогрішному. – О. С.) в полк хоругвь волоская, да другая его Дорошенкова надворная, и многие казаки с той стороны Днепра»⁷³. Навесні 1669 р., після присяги Многогрішного на вірність Москві, Дорошенко намагався всіляко зміцнювати своїми військами Гадяч, що лишався його головним опорним пунктом у Лівобережній Україні. Не маючи змоги одночасно висунути сюди значні сили, він надсилав їх невеличкими відділами, стягуючи свої останні резерви: у травні, за свідченням московських розвідників, «послал надворную свою хорунгу, также с двести человек в ней..., чтоб Гадич укрепить своими людьми к собранию сил на свою сторону»⁷⁴.

Подібно до своїх попередників, Дорошенко охоче вербував на службу волонтерів і мулятьян, які 1674 р. складали частину чигиринської залоги⁷⁵. Популярність волоської кінноти в гетьманській армії пояснюється ще й постійно зростаючим припливом найманців із придунайських територій, що масово вступали на служ-

⁶⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 303, 665.

⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. 12. С. 775.

⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 63.

⁷¹ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 76. Рід Петрановських належав до барської шляхти (хоча в XVII ст. є згадки про Петрановських і в Луцькому повіті). Ярема починав службу в коронному війську; 1664 р. сейм надав йому володіння в Брацлавському і Київському воеводствах (Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. Київ, 2018. С. 57–58).

⁷² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 209, 314, 316–317, 321, 323–326, 328, 334–335, 337, 342, 349–350, 353, 375, 429, 436.

⁷³ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 88; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 212.

⁷⁴ Акты ЮЗР. Т. 9. С. 164.

⁷⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Odz. Rękopisów. Rkps. 2112. K. 741.

бу до османської та польської армій, військ право- та лівобережних гетьманів. Із погіршенням воєнно-політичної ситуації та фінансового стану гетьманам доводилося розраховувати на менш витратні, але територіально ближчі й тому більш доступні ринки найманства – Трансильванію і Молдову. Складна й нестабільна воєнно-політична обстановка, викликана перманентною османською експансією, витворила тут досить значний прошарок соціально рухливого населення, основним засобом існування якого була військова служба. Оскільки ці найманці діставали меншу, порівняно з німцями, платню, гетьманський уряд мав особливо схилитися до їх вербування.

Про склад і чисельність надвірних контингентів в Чигирині розповідав полонений козаками Сірка Іван Мазепа: «войска де ныне при Дорошенке пехоты серденят 1300 человек, полковник де над теми серденяты Шулга; да кременчужской сотни пехоты, которые при пушках, 500 человек. Да в верхнем городке драгунов 90 человек, да полк запорожских конных казаков 500 человек, полковник у них его Дорошенков зять Иван Яненченко; да другой полк конной же казаков, а в нем 150 человек, а полковник у них Молчан, черемисов конных 200 человек»⁷⁶.

В Інструкціях Війська Запорозького на елекційний варшавський сейм, схвалених у червні 1669 р., йшлося про повернення «на булаву» білоцерківського староства «з усіма давніми приналежностями»⁷⁷, а відтак – і з військовими повинностями тамтешньої шляхти. Чи відбували білоцерківські шляхтичі якусь організовану військову службу при дворі гетьмана, напевне невідомо, адже білоцерківський замок протягом всього гетьманування Дорошенка був зайнятий вороже налаштованим польським гарнізоном. Втім, показовим є той факт, що одним із ротмістрів надвірної хоругви Дорошенка деякі джерела називають вихідця з середовища білоцерків'ян – Івана Мазепу-Колединського. Як відомо, рід Мазеп походив з білоцерківських зем'ян; прадід Івана Миколай Мазепа-Колединський починав боярську службу при замку ще наприкінці XVI ст.⁷⁸ Майбутній гетьман у 1659–1663 рр. служив у Варшаві при дворі короля Яна II Казимира, досконало вивчивши зсередини придворний церемоніал і уклад життя монаршої резиденції, що, очевидно, разом з іншими факторами, стало спонукою для гетьмана Дорошенка, аби залишити здібного, але незаможного шляхтича при собі. Якщо факт особливої наближеності Мазепи до Дорошенка в принципі не викликає жодних сумнівів, то стосовно його ротмістрування справа виглядає не зовсім певно⁷⁹. Документально підтвердженими є участь Мазепи в кампанії 1672 р.,

⁷⁶ Акты ЮЗР. Т. 11. С. 565.

⁷⁷ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року... С. 300.

⁷⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. С. 58–59; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 250–251.

⁷⁹ Цей факт прийнятий в присвячених І. Мазепі біографічних дослідженнях як аксіоматичний (Див.: Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Київ, 2003.

в якій він очолював гарнізон захопленого козаками Крехова⁸⁰, та виконання дипломатичних доручень правобережного гетьмана⁸¹. Згадка про його командування надвірною хоругвою міститься лише в літописі Самійла Величка⁸² і на сьогодні не підтверджена іншими джерелами.

Дорошенко також відновив жолдацький підрозділ, перші згадки про який відносяться ще до часів Виговського. Так, залишений у Гадячі своїм старшим братом як наказний гетьман над частиною лівобережних полків, Андрій Дорошенко почувався не досить упевнено, про що свідчив у січні 1669 р. царський посланець Феофіл Бобрович, описуючи підвищені заходи безпеки в місті: «а караул денно и ночью в сенех жолдаков по дванадцати человек, да около избы по пяти человек козаков по вся ночи, да плечавые крепкие сторожи»⁸³. Загрожений московськими військами та недоброзичливістю місцевої старшини, Андрій Дорошенко зізнавався царському посланцеві, «что де я и сам боюсь, и без жолдаков без двух и без трех десятков, где не позовут на честь, нигде не хожу»⁸⁴. Лапідарність цих згадок не дає змоги чітко визначити, чи були ті вояки постійними охоронцями наказного гетьмана, входячи, отже, до складу його почту, чи то вартою, наwerbованою з місцевих козаків на час резидування в місті, чи то підрозділом, присланим від Петра Дорошенка з Чигирини. Цікаво, що того ж дня, як Бобрович відвідав гетьманський двір, Андрій Дорошенко посварився з гадяцьким отаманом Юхимом Вечіркою та старшиною, наказавши «жолдаков атаманиных сажать и ковать на пушки»⁸⁵. Однак прикметним є те, що жолдаки були розташовані саме в Гадячі, котрий до певного часу зберігав статус столиці Лівобережжя й, отже, вважався однією з гетьманських резиденцій, при якій личило бути збройній варті.

Надвірні відділи Дорошенка повторили долю більшої частини всього найманого війська, перейшовши на службу до лівобережного гетьмана Самойловича. Щоправда, гетьманські гвардійці, зокрема, гетьманська драгунська рота зробили це останніми з-поміж інших, до кінця дотримавшись вірності своєму патрону⁸⁶.

Підбиваючи підсумок, варто відзначити головний здобуток гетьмана Петра Дорошенка в розбудові професійної армії Гетьманату. Він кардинально змінив модель найманого війська, успадковану від Виговського й Тетері, перевівши її у військово-технічному плані із західноєвропейських рейок на питому національну основу. Це не лише здешевило її, але й зробило релевантною по відношенню до

С. 25; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. С. 63; Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998. С. 39).

⁸⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 426–427; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. Москва, 2007. С. 25.

⁸¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... С. 455, 491, 497, 502–503, 505–507.

⁸² Літопис Самійла Величка. Київ, 1991. Т. 2. С. 170.

⁸³ Акты ЮЗР. С. 27–28.

⁸⁴ Там же. С. 28.

⁸⁵ Там же. С. 31.

⁸⁶ Більше про це див.: Сокирко О. На варті булави... С. 79–81.

решти гетьманського війська, в першу чергу козацького ополчення. З точки зору озброєння і тактики найманці майже нічим не відрізнялися від решти козацьких полків, але завдяки державному фінансуванню, кращому рівню організації й управління в плані боєздатності стояли значно вище. В своїй основі найманий корпус відтепер складався з сердюцької піхоти козацького типу, озброєної мушкетами, й легкої кінноти, придатної для степової рейдової війни, розвідки та охорони кордонів.

Водночас, реорганізувавши найману армію, Дорошенко, змушений вести виснажливу війну на три фронти в умовах страшного господарського спустошення краю, так і не зміг втриматися при владі. Створені ним війська були частково успадковані його конкурентом – лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем, котрий охоче приймав до себе на службу ветеранів-дорошенківців. Втім, лівобережні правителі не лише успадкували цінний мілітарний ресурс, яким були найманці Дорошенка. Разом із ними було перейнято всю модель організації та забезпечення найманого війська, що лишалася практично незмінною аж до першої чверті XVIII ст.

Юрій САВЧУК

ЖИВОПИСЦІ, МАЛЯРІ ТА ІКОНОПИСЦІ XVII–XVIII ст. – АВТОРИ КОЗАЦЬКИХ ПРАПОРІВ

У процесі дослідження прапорничої реформи, що охопила збройні сили українського Гетьманату під час правління Кирила Розумовського і була пов'язана із широкомасштабною ротацією сотенних і полкових прапорів у компанійських та реєстрових полках¹, у фонді Генеральної військової канцелярії² було виявлено низку рідкісних документів. Серед них – контракт маляра Петра Поруч-

¹ Цій темі упродовж останніх років автор присвятив цикл публікацій. Див.: Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755–1764 гг. // Материалы VIII нумизматической конф. Москва, 2000; *Його ж.* Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2002. Число 8–9. Ч. 1; *Його ж.* З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) // Там само. Київ, 2004. Число 11. Ч. 1; *Його ж.* Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. // Там само. Київ, 2005. Число 12. Ч. 2; *Його ж.* Сотенні прапори Гадяцького полку другої половини XVIII ст. // Там само. Київ, 2007. Число 14; *Його ж.* Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. Київ, 2010; *Його ж.* Прапори Переяславського полку: реформування та розвиток традиції у другій половині XVIII ст. // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 35; *Його ж.* Прапорнича традиція Прилуцького полку другої половини XVIII ст. // Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 35; *Його ж.* Ротація сотенних прапорів Київського полку другої половини XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15; *Його ж.* Вексилологічний ескіз: прапорнича традиція Полтавського та Миргородського полків у середині XVIII ст.» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2015. Вип. 26–27; *Його ж.* Прапори компанійських полків: реконструкція емблематичної та колористичної традиції (гетьманат Кирила Розумовського) // Військово-науковий вісник. Львів, 2015; *Його ж.* Прапори компанійських полків: реконструкція геральдичної та колористичної традицій // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. К., 2018; *Його ж.* Прапорнича традиція Прилуцького полку другої половини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2019. Ч. 29–30.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 1, 3.

ки із зобов'язаннями «зделать в Генеральную войсковую канцелярию пять знамен на материи казенной добрым венечскими* красками з своего кошту: кармыном** и утрумарином^{3*} и по приличеству золотом»³. Цей самобутній контракт, укладений 265 років тому – 17 червня 1755 р., спонукав автора до вивчення неопрацьованої раніше в українській історіографії теми, декларованої у заголовку.

Її початки сягають набагато глибше за названий рік і губляться у середині XVII ст. Саме з часу Національної революції збереглися найдавніші козацькі прапори, які прикрашалися українськими малярами. Необхідно зазначити, що переважаючими техніками в оздобленні прапорів середини XVII ст. були аплікація та інтарсія⁴. Поширена була також вишивка^{4*}. Фарбування було вкрай рідкісним і мало привілейований характер. Найдавніший козацький прапор, який має малярське оздоблення і зберігся до нашого часу, – прапор гетьмана Богдана Хмельницького⁵. Емблематична композиція (коло, хрест, півмісяць і зорі) та напис, нанесені на полотнище із використанням золотої, срібної, червоної та чорної фарб, візуально виглядають доволі простими. Разом з тим, на нашу думку, описаний малюнок міг бути виконаний тільки особою, що мала певні навички та хоча б частково володіла спеціальними знаннями.

Починаючи з Богдана Хмельницького, московські царі та російські імператори надсилали українським гетьманам прапори, виготовлені у Палаті зброї московського Кремля. Це були полкові знамена (повна назва: «Великих Государей больших полковых знамен»), які функціонували у московському війську і були одиницею загальнодержавної системи військових відзнак. Вони не мали жодної

* Венеційськими.

** Кармін (кармінова кислота) – яскраво-червона фарба, що виготовляється з пігментів тіла самиць червця.

^{3*} Очевидно, мався на увазі ультрамарин – синя фарба, складна хімічна сполука, алюмосилікат натрію, який містить сірку. Як інформує Вікіпедія, добувають ультрамарин нагріванням суміші каоліну, сірки, соди і вугілля з невеликою кількістю цукру. Природний ультрамарин був відомий ще задовго до нашої ери, він являє собою мінерал лазурит або ляпіс-лазурит такого складу: $\text{Na}_8\text{Al}_6\text{Si}_6\text{S}_4\text{O}_{24}$. (Див. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D>).

³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11312, арк. 13.

⁴ Савчук. Ю. Одиссея козацьких прапорів / *The Odyssey of Cossack Flags*. Стокгольм, 2012. С. 49–131.

^{4*} Корогву Данилу Нечаю вишили чорниці Печерського монастиря.

⁵ Турек Є., Савчук Ю. Під яким прапором розпочав боротьбу гетьман Б. Хмельницький? (Гетьманський прапор у Стокгольмі) // Український форум. 1998. Ч. 7 (29 грудня); 1999. Ч. 3–4 (28 лютого); Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б. Хмельницького з колекції трофеїв шведських королів Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7: До 350-річчя початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Київ, 2000. С. 312–324; Савчук Ю. Доля національної реліквії України: штрих до біографії прапора гетьмана Богдана Хмельницького. // Історія в школах України. 2002. № 3. С. 18–20.

української прив'язки, крім імені гетьмана, яке містилося на полотнищі. Відомі імена кількох живописців, які працювали над «гетьманськими прапорами»^{*} у Палаті зброї.

Наприклад, присутній на Чорній раді 1663 р. «посланный государем окольничий князь Данило Велико-Гагин» після закінчення виборів вручив гетьману Івану Брюховецькому «знамя полковое Спасовъ образ, с обе стороны писано по алой тафте...»⁶, яке перед відправкою з Москви «было подновлено живописцем Степаном Рязанцем»⁷. Нове знамено боярина і гетьмана Івана Мартиновича Брюховецького, надане московським царем Олексієм Михайловичем 1666 р., виготовляв іконописець Симон Ушаков «с товарищи»⁸. Опубліковані документи архіву Палати зброї наводять детальну хронологію процесу виготовлення знамена, персоніфікують імена виконавців, містять цінні відомості щодо вартості матеріалів та ремісничих послуг⁹.

У березні 1674 р. нове, «великих государей», полкове знамено – «середина тафта белая, опушка тафта алая, в середине написан орел двояглавый с коруною; у орла в середине написан царь на коне, колет змія; на верхней кайме, над орлом образ Спасов Вседержителя, по сторонам Спасова образа два креста о пяти степенях»¹⁰ – було надіслано українському гетьману Івану Самойловичу¹¹. Розписував

^{*} «Великого Государя полковые, большие знамена» надавалися воєводам та надсилалися у військо за наказом царя для військового походу чи-то у службі. Ключовим моментом їхнього функціонування був тимчасовий характер надання – «на время». Згідно традиції, прапори підлягали поверненню до Палати Зброї. Як, наприклад, це відбулося із знаменами гетьманів І. Брюховецького та Д. Многогрішного.

⁶ Запис про видачу цього прапора в «Росписи... 1664 года» знаходимо двічі. Одного разу, про що йшлося вище, під № 114: «Знамя Спасовъ образъ Еммануиль стоящий собе стороны писанъ по алой тафте і во 171 (7171. – Ю. С.) году Июля в 8 день по указу Великого Государя то знамя послано Запорожскому Гетману к Ивану Брюховецкому» (Див.: Яковлев Л. Русские старинные знамена // Древности Российского государства. Дополнение к III отделению. Москва, 1865. Приложения. № 4. С. 9), іншого – на 22 аркуші під № 12: «Знамя Спасовъ образъ Еммануила с обе стороны писанъ по алой тафте, і впрошломъ во 171 году Июля въ 8 день по имянному великого Государя указу послано то знамя къ Етману кИвану Брюховецкому» (див.: Яковлев Л. Русские старинные знамена... Примечания № 763. С. 28).

⁷ Яковлев Л. Русские старинные знамена... Примечания. № 414. С. 14.

⁸ Там же.

⁹ Там же. Примечания. С. 14–15.

¹⁰ Там же. С. 96–97.

¹¹ Ні знамено, ні булава для гетьмана Івана Самойловича не виготовлялися спеціально і не розглядалися як особливі відзнаки саме для козацького війська. Так, знамено було виготовлено «по имянному» указу від 13 вересня 1671 р. на Казенному дворі. Іван Безмінов «по окончаніи работы поднес его царю Алексею Михайловичу в неделю Св. Пасхи 1672 года, Апреля в 23 день» (Столб. Арх. Моск. Оруж. Пал. 179 года Сентября 13 и Октября 9 № 103–181). Таким чином, царський указ про виготовлення знамена було видано майже на рік раніше, ніж Самойловича обрали гетьманом.

знамено маляр Іван Безмінов. Знамено Самойловича – перша самостійна велика робота майстра. «Ивашка Безмин и Дорошка Ермолин», які, за свідченнями очевидців, уміли «всякие живописные дела по образцу делать»¹², були кращими учнями «смоленского города шляхтича» Станіслава Лопуцького¹³.

Із середини XVII ст. у Москву помітно збільшився наплив іноземних майстрів, вербування яких здійснювалося у польських та литовських містах. Були серед майстрів і вихідці з Києва, на що вказує додаток «кієвлянин» у запису їхніх імен. Серед останніх «кієвлянин живописец Кондратей Григорьев»¹⁴, який 1660 р. писав «знамя Государево архистратига Михаила по зеленой камке»¹⁵, та «иконописец кієвлянин, инок Григорій»¹⁶. Однак засвідчити їхню причетність до праці з «українськими» пам'ятками нам не вдалося. Загалом вплив іноземних митців на розвиток малярства був таким значним, «что вскоре по их прибытии в Москву, – за словами сучасника, – многие иконописцы переняли живописать образа на манер франков и поляков»¹⁷.

З історією Палати зброї московського Кремля пов'язано виготовлення полкових знамен для шести українських гетьманів – Богдана Хмельницького, Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи та Данила Апостола¹⁸. Однак художнє авторство «гетьманських знамен» з'ясувалося тільки у двох випадках – щодо відзнак Івана Брюховецького та Івана Самойловича.

¹² Николаев Н.Г. Исторический очерк о регалиях и знаках русской армии. Т. I. Санкт-Петербург, 1898. (Дополнение). С. 25. Ширше про це у розділі «Знамена как пам'ятники древнерусской иконописи. – Иконники Оружейного приказа».

¹³ Імовірно, Станіслав Лопуцький був одним з тих осіб, про кого так влучно висловився дослідник: «не только настоящие иностранцы, но даже мастера из Смоленской и Витебской шляхты, уроженцы областей уже возвращенных под власть русского Государя, щеголяли именем поляков, и величались названіем иноземцев, а произведения их заносились в описи под именем польских, польского дела» (Див.: Яковлев Л. Русские старинные знамена... С. 21–22). Відомо також, що Станіслав Лопуцький «заехал на Государево имя» у 1653 р. Мешкав у Німецькій слобідці, що виразно ілюструє вищенаведену цитату. Авторитетний Лукіан Яковлев дав надзвичайно високу оцінку його фаховій майстерності та діяльності загалом, називаючи митця «праобразом тех иностранцев-преобразователей, которыми так богата была Россия в начале XVIII века» і присвятив йому найбільш розлоге і ґрунтовне повідомлення у своїх «Примітках» (Див.: Там же. Примечания. № 464. С. 19).

¹⁴ Згадується також «кієвлянин Кондрат Григорьев Киселев», але, найвірогідніше, це одна і та ж особа. (Яковлев Л. Русские старинные знамена... Примечания. № 462. С. 19).

¹⁵ Яковлев Л. Русские старинные знамена... Примечания. № 462. С. 18.

¹⁶ Там же. С. 19.

¹⁷ Там же. С. 22.

¹⁸ Детальніше про це див.: Савчук Ю. Знамена українських гетьманів з Палати зброї московського Кремля // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: 36. наук. праць. Київ, 2003; Його ж. Poświęcone 300 roczniczypamięci hetmana Iwana Mazepy. 300-м роковинам від дня смерті гетьмана Івана Мазепи присвячується... Dedicated to the 300th anniversary of hetman Ivan Mazepas decease // Choraġiew

На жаль, не вдалося з'ясувати і автора (чи авторів) розпису унікального артефакту – під умовною назвою «прапор з гербом гетьмана Івана Мазепи», який зберігається у Військовому музеї у Стокгольмі¹⁹. Даний раритет, без перебільшення, є вершиною українського прапорового малярства кінця XVII ст. Прапор виготовлений з коштовної тканини – адамашку – і має дуже цікаву художню конструкцію. Він двосторонній. Домінантами композиції є зображення Михаїла Архангела (з лицьового боку) та Богородиці (зі зворотного), які поєднані з гербами стародубського полковника Михайла Миклашевського та гетьмана Івана Мазепи. На прапорі також присутні зображення двоголових московських орлів. Останні значно менших розмірів і композиційно займають підпорядковане становище²⁰. Прапор виготовлений 1690–1696 рр. Ключем до його датування стала аббревіатура титулу царів Івана та Петра Олексійовичів, розміщена навколо російського державного герба. Завдяки гербу гетьмана Івана Мазепи, широко знаному у геральдичному світі, прапор було атрибутовано у великій збірці Державної колекції трофеїв Швеції ще у 70-х роках минулого століття²¹. Унікальна, історичного значення пам'ятка, безсумнівно, заслуговує і досі очікує на спеціальне мистецтвознавче дослідження, яке, на нашу думку, спроможне пролити світло на осередок виготовлення прапора, авторство тієї чи іншої іконописної школи.

Відтворення християнських святих на козацьких прапорах Гетьманату у XVII – першій половині XVIII ст. було поширеним та звичайним явищем. Підтверджує цю тезу і «нижайшее доношение» прилуцького полковника Григорія Галагана, датоване груднем 1756 р., у якому він просив ГВК «в резолюцию неоставить какие

hetmańska Iwana Mazepy. Гетьманський прапор Івана Мазепи. Ivan Mazepas hetman's banner. Kraków, 2008. S. 25–55 (польськ. мова); С. 56–85 (укр. мова); Р. 86–115 (англ. мова).

¹⁹ Турек Є., Савчук Ю. Українська пам'ятка Північної війни // Український форум. 1999. 24 червня.

²⁰ Загалом місце цієї пам'ятки в ієрархії козацького прапорництва визначити доволі складно. Поєднання з лицьового боку полотнища зображень Михаїла Архангела та герба стародубського полковника Михайла Миклашевського є не випадковим та осмисленим. Воно яскраво ілюструє патрональний мотив композиції і прямо вказує на пряму причетність, навіть особливу роль, стародубського полковника у творенні відзнаки. Одна з версій прочитання змісту символіки: знамено могло належати стародубському полку та бути виготовленим коштом його полковника. Тут необхідно згадати і обставини втрати знамена – у бою під Несвіжем 1706 р., де Михайло Миклашевський загинув. Натомість герб гетьмана Івана Мазепи у поєднанні із Богородицею (покровителькою козацтва) міг промовляти про підпорядкованість Стародубського полку Війську Запорозькому. Насамкінець, двоголові царські орли з аббревіатурою правителів – про залежність Війська Запорозького від Московського царства.

²¹ Див. доповідь А. Даніельсона на симпозіумі консерваторів прапорів у Військовому музеї в Амстердамі, що відбувався 14–18 листопада 1977 р.: The glory and treasure of the realm. The state collection of trophies and the activities carried on there / Symposium Conservation of Flags. Rijksmuseum. Amsterdam, 1980. P. 37; Danielsson A. Skatter som vi arvt. Statens Trofesamling. Armemuseum, 1988. P. 15.

ізоображени на сотенних корогвах делать, ібо по древному обичаю писани били ікони і протчии ізоображени»²². Останні, змальовані полковником аж надто узагальнено, імовірно, носили також світський характер.

Про «писані» геральдичні сюжети на козацьких прапорах середини XVIII ст. згадують тогочасні документи двох інших реєстрових полків: Стародубського та Гадяцького. Стара полкова корогва останнього була «з написаними по обоим сторонам двоеглавными Російскими орлами и полку Стародубовского гербом – дубом з гнездом орлим»²³. Полковий значок «с написаними по обоим сторонам двоглавыми Російскими орлами» частково дублював зображення полкової корогви. Імперський герб красувався у середині XVIII ст. на полотнищі Опішнянської сотні²⁴ Гадяцького полку. Російський герб відтворений також на малюнку середини XIX ст. прапора Домонтівської сотні Переяславського полку²⁵. Зображення вище згаданих емблем і гербових композицій вимагало малярської вправності та значної фахової підготовки. Цілком очевидно, що у продукуванні козацьких прапорів із середини XVII до середини XVIII ст. брала активну участь велика кількість різного штибу «живописців», малярів та іконописців. Однак дослідниками досі не встановлено їхні персоналії.

У 50-х роках XVIII ст. ситуація у козацькому прапоротворенні набуває особливого розвитку. У цей час у збройних силах Гетьманату (компанійських і реєстрових полках та окремих командах) у стислий період відбувається централізована і масштабна заміна старих прапорів на відзнаки нового взірця²⁶. Відтак, потреба у послугах малярів значно зростає. У документах того часу нам пощастило з'ясувати кілька імен малярів, причетних до «прапорничого» мистецтва. Аби окреслити історичний контекст, нижче коротко відтворимо головний перебіг історичних подій, пов'язаних з ротацією козацьких прапорів.

Ініціаторами оновлення прапорів у своїх військових формуваннях виступили у лютому 1752 р. другий компанійський полк, а через два роки – лютому 1754 р. – Бахмацька сотня Ніжинського полку. Більш ніж дворічна затримка, яка виникла

²² ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14509, арк. 2 зв.

²³ Там само, оп. 1, спр. 2546, арк. 1.

²⁴ «корогов под гербом государевим також и прапор за давность времени пришли в крайнюю обетшалость, так что на корогве ізоображенній герб разбит в части, и так де корогов, яко и прапор, побились на маленкие ласкуткы» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 103).

²⁵ Зображення домонтівського сотенного прапора, який у середині XIX ст. зберігався в арсеналі князя Воронцова у містечку Мошнах (нині село Черкаського району Черкаської області), представлене у рукописній спадщині Де ля Фліза (*Де ля Фліз Д.П. Альбоми. 1854. Київ, 1996. Т. I. С. 127*). Вперше малюнок був опублікований у «Киевской старине» 1890 р. (Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. 1890. Т. XXXI. С. 153–157). На сьогодні це найраніше і єдине відоме графічне джерело щодо сотенних прапорів другої половини XVIII ст. із зображенням герба Нації.

²⁶ Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755-1764 гг. // Материалы VIII нумизматической конф. Москва, 2000. С. 217–219.

під час виготовлення прапорів для другого компанійського полку, призвела до того, що лідируючу позицію у цьому процесі обійняла Бахмацька сотня. Новий сотенний прапор із зображенням герба «Малоросійської нації» був пошитий у короткий термін – три місяці – і надісланий з ГВК у розташування сотні у травні того ж таки 1754 р.²⁷ Саме виконавець зображення герба Малоросійської нації на першому козацькому сотенному прапорі нового взірця навесні 1754 р. став найпершим відомим науці малярем, який розмальовував козацькі прапори. Ним виявився роменський житель Григорій Стеценко²⁸. «За ізделеніє» на бахмацькому сотенному прапорі «повелленних гербов, и краев, и за обмалованіє древка» майстер отримав «по договору» винагороду у десять рублів. Грицько Стеценко також малював 1754 р. знамено столичної Глухівської сотні і отримав за свою роботу однаковий з бахмацьким гонорар²⁹.

Піонер* прапорничого малярства виявився доволі званою особою у мистецькому світі. Григорій Стеценко був відкритий (і одразу позиціонований як видатний художник) широкому загалу у 50-х роках минулого сторіччя³⁰. П. Мусієнко, автор першої публікації про козацького маляра, представив не тільки творчий доробок митця, а й встановив на підставі архівних документів окремі факти з його біографії, зокрема, те, що «Григорій Андрійович Стеценко народився на початку XVIII ст. у сотенному місті Ромни Лубенського полку»³¹. Відомо це з його доношення на ім'я графа П. О. Румянцева, в якому він підписався «Лубенського полку роменської сотні козак Григорій Стеценко»³². Початки творчої біографії козацького маляра залишилися нез'ясованими дослідниками досі. П. Мусієнко висловив припущення про навчання Григорія Стеценка малярському ремеслу у роменського живописця: «він же срібних справ майстер та позолотник Антон Атович»³³. Фокус дослідницької уваги було сконцентровано на особливо тісних стосунках маляра з родиною Розумовських. На запрошення останніх талановитий козак «у 1742 р. виконав настінні розписи в будинку Розумовських у садибі

²⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12121, арк. 12.

²⁸ Там само, арк. 10.

²⁹ Там само, арк. 21.

* Маємо на увазі «золоте десятиліття» прапорничої реформи, яка охопила збройні сили українського Гетьманату у 1754–1764 рр. і мала наслідком виготовлення та заміну понад третини сотенних прапорів нового взірця, стовідсоткового оновлення відзнак трьох компанійських полків та жолдацьких команд.

³⁰ Мусієнко П. Видатний український художник XVIII ст. // Мистецтво. 1959. № 6. С. 45–46.

³¹ У науковій та довідковій літературі зустрічаємо різнобій щодо дати народження маляра. Деякі видання називають 1710 р. (Див.: Словник художників України. Київ, 1973. С. 219) інші – 1712 (Див.: Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. III: Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття. Київ, 2011. С. 455).

³² Мусієнко П. Видатний український художник XVIII ст. С. 45–46.

³³ Там само. С. 45.

«Покорщина» в Козельці»³⁴. А 1752 р. Григорій Стеценко переїздить до Глухова, де він стає «придворним живописцем гетьмана К. Розумовського». Найвідоміші творчі здобутки Григорія Стеценка пов'язані з іконописом. Зокрема, архівні документи підтверджують, що Г. Стеценко виконував малярство й позолотні роботи у дворі й церкві О. Г. Розумовського у Козельці³⁵. Є ікона Богоматері, яка отримала назву «Роменської Мадонни» і зберігається у Роменському краєзнавчому музеї. Значне місце у його спадщині посідає світське малярство. Пензлю майстра належать портрети представників роду Розумовських: матері гетьмана Наталії (1746, НХМУ) та братів Олексія і Кирила (1753, ГИМ), які зберігаються у музейних збірках Києва та Москви. Останні дослідження дещо доповнюють наведені відомості. Документи засвідчують, що Григорій Стеценко працював у гетьмана і в 1755–1756 рр.³⁶

Окремими відомостями володіємо і про маляра Петра Поручку³⁷. Перша згадка про нього в іпостасі прапорничого маляра датується червнем 1755 р. Живописець Петро Поручка, був сином «значкового полку Чернеговского товариша Костантія Поручки»³⁸. «Жительствовал» у Глухові³⁹. У вступній частині даної статті згадується контракт на виконання прапорів у другий компанійський полк, до якого «Петро Поручка руку приложил»⁴⁰. Зважаючи на самодостатню історичну цінність і потребу глибшого вивчення документа, публікуємо його у додатку до даної праці у повному обсязі. Нижче проаналізуємо тільки найбільш яскраві постулати угоди.

Структурно контракт поділяється на кілька частин. У вступній персоніфікуються особи, між якими укладено контракт, та визначається предмет угоди. Далі мовиться про умови та обсяги виконання робіт. Цікаво, що документом передбачено штрафні санкції. Насамкінець у документі обумовлюються фінансові зобов'язання сторін: величина та порядок виплати гонорару. Загалом, контракт, з яким нас розділяє понад чверть тисячоліття, справляє враження модерного,

³⁴ Словник художників України. С. 219.

³⁵ Історія українського мистецтва. Т. III. С. 455.

³⁶ Там само.

³⁷ Це єдиний маляр, який згадувався в історичній літературі у зв'язку з малюванням прапорів (Див.: Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. 2002. № 5. С. 119). Щоправда, автор цього піонерського дослідження у царині прапорів компанійців припустився помилки і поширив недостовірне судження, що «для розмалювання прапорів усіх трьох компанійських полків запросили одного маляра – Петра Поручку, який малював «добрими вінецкими красками». Як це покажемо нижче, прапори нового взірця для компанійців виготовляло ширше коло майстрів-малярів.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 16.

³⁹ Там само, спр. 11312, арк. 25.

⁴⁰ Там само, арк. 13.

ділового, змістовного і юридично вивіреного сучасного документа. Разом з тим, він надзвичайно цінний і щедрий на невідому раніше історичну інформацію.

Свій мистецький талант і роботу над прапорами, як слідує з контракту, Петро Поручка оцінив у двічі дорожче, ніж Григорій Стеценко: двадцять рублів за прапор. Принагідно зазначимо, що це був найвищий з відомих гонорарів за виконання малярських робіт у Гетьманаті загалом. Наприклад, у Стародубському полку «з взятих сказок от малярей явилось, за малиованне и за краски приличные и потребные» потребувалося на заплату за рівнозначну роботу «десять рублей»⁴¹. Це був середній показник. Загалом сума гонорару за малювання одного прапора (включаючи полкові, які були значно більших розмірів) коливалася від 4 до 16 рублів. Крім визначеного гонорару за «изображения» «на п'яти корогвах з обох сторон повеленних гербов»⁴², Петро Поручка отримав також винагороду «за отделку к оним п'яти корогвам древок и за обмаліованне оних». Майстру було заплачено «за каждое (древко. – Ю. С.) по п'ятдесят копеек; итого два рубле и п'ятдесят коаеек»⁴³. Не буде зайвим згадати, що вартість малярських робіт щодо виготовлення прапорів другого компанійського полку, виконаних Петром Поручкою, склала майже дві третини загальних витрат: 102 рублі 50 копійок зі 164 рублів 50 копійок.

Попри найвищі розцінки на ринку малярських послуг, наступного року Петро Поручка «в Гадяцькій полк по **данному образцу** договорылся со мною (глухівським городовим отаманом Іваном Яновичем*. – Ю. С.) зделать два полковіє знамена, на всем своем коште /:опрочь материи:/ ценою от знамена по двадцяти, а за оба сорок рублей»⁴⁴. Крім того, маляр вимагав, «чтоб дать ему подводу пароконную без заплати к съезду в город Борзну, для покупки на оніє знамена злата, фарб и других надобных матеріалов»⁴⁵. Незважаючи на те, що 15 березня ГВК надіслала до генерального підскарбія ордер і зобов'язала його видати глухівському отаману Івану Яновичу затребувані кошти на оплату праці маляра і закупівлю тканини на два полкові глухівські прапори, у подальшому з невідомих причин угода між Іваном Яновичем і Петром Поручкою була розірвана. До такого висновку спонукає «нижайшее доношеніє» до ГВК глухівського отамана, датоване вереснем 1756 р., в якому Іван Янович звітує про виконання завдання – виготовлення двох гадяцьких полкових знамен. Разом з доповідною він надіслав «Ведомость в Генеральную войсковую канцелярію, какіє надобности на ісправленіє повеленных в полк Гадяцькій двох знамен, в кого і по какой цене взяти, и за оніє

⁴¹ Там само, спр. 13096, арк. 10 зв.

⁴² Там само, спр. 11312, арк. 25.

⁴³ Там само, арк. 25 зв.

* Іван Янович – глухівський городовий отаман. Неодноразово визначався ГВК відповідальним щодо виготовлення сотенних та полкових прапорів нового зразка для реєстрових та компанійських полків.

⁴⁴ ЦДІАК України, спр. 19005, арк. 16.

⁴⁵ Там само.

надобности також и майстерам за ізделаніе на оних знаменах повеленних гербов заплачено денег, о том под сим явствует»⁴⁶. В окремому пункті «Ведомості» зазначалося, що «жительствующему полку Нежинского сотне Бахмацкой в селе Курене (Курені. – Ю. С.) живописцу Стефану Иленку за ізделаніе живописным искусством на оних обеих знаменах повеленных гербов по договорному контракту заплачено тридцать два рубле»⁴⁷. Отже, імовірною причиною розриву угоди Івана Яновича з Петром Поручкою могла стати висока ціна малярських послуг, оскільки Стефан Ілленко погодився виконати ту саму роботу за значно нижчу ціну – 16 рублів за знамено. Про фінансову природу конфлікту між глухівськими отаманом і малярем побічно свідчить «нижайшее доношение» до ГВК Івана Яновича, датоване липнем 1756 р. У відповідь на вимогу ГВК прискорити виготовлення прапорів у перший та третій компанійські полки, Іван Янович нарікав, що «в Глухове находячіся маляре по той цене как прежде делали знамена /якобы им не сосно/ таких повеленных в означенные компанейские полки знамен и значков малярским искусством делать отказываются и не хотят»⁴⁸. Іван Янович у своїй доповідній не персоніфікував малярів, а застосував, мовлячи у множині, загальне визначення – «в Глухове находячіся маляре». Однак переконані, що у даному випадку у підтексті цієї фрази йшлося саме про Петра Поручку, який був мешканцем Глухова і втратив замовлення на виготовлення полкових прапорів Гадяцького полку. При цьому, що вкрай характерно, ігноровано попередню домовленість з Іваном Яновичем.

Зростання кількості замовлень на оновлення сотенних та полкових прапорів у реєстрові та компанійські полки об'єктивно сприяло зростанню цін на малярські послуги. Попит перевищував пропозицію. Це значно ускладнювало виконання Яновичем покладених на нього завдань і змусило просити ГВК про допомогу: «о висилки в Глухов к отделки оных знамен за деньги искусных малярей в полки предложит; и о том высокомилоостиваго рассмотрения и определения нижайше прошу»⁴⁹. ГВК з розумінням поставилася до прохання городского отамана: у короткім часі – за два дні – розглянула неординарну ситуацію та вжила дієвих заходів. Генеральна військова канцелярія розпорядилася ніжинському полковнику, борзненському та ямпільському сотникам «ордерами предложит, чтоб они, справясь буди есть в таможенных местах искусные маляри, прислали б оных немедленно в Генеральную канцелярию ко учинению договора о цене ко зделанию знамен и значков»⁵⁰. У відповідь на запити ГВК, у серпні 1756 р. сотники ямпільський Стефан Комезецький та борзненський Пантелिमон Забело (Забіла) рапортували: «в местечку Ямполе, но и в селах сотне Ямпольской искусного маляра не сиска-

⁴⁶ Там само, арк. 20 а.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само, арк. 47.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, арк. 49 зв.

лось»⁵¹ та «по справки в Борзне искусного маляра не сискалось»⁵². Натомість ніжинський полковий обозний Леонтій Грановський рапортом від 27 серпня представив у ГВК «маляра искусного, нежинского жителя Ивана Гомяницю»⁵³. Зусилля козацької старшини виявилися не марними. Відомо, що Іван Гомяниця долучився до виготовлення полкового знамена у третій компанійський полк і йому за «изделание белого знамена против данного абриса заплачено денег 16 рублей»⁵⁴. Натомість сотенні значки розмальовував бахмацької сотні іконописець Стефан Ілленко, який за п'ять прапорів отримав винагороду – 60 рублів*. Щоправда, первісно Стефан Ілленко зобов'язувався виготовити всі прапори для третього компанійського полку. Про це свідчить укладений ним 2 жовтня 1756 р. контракт «в такой силе: что имеет он Илленко по договору изделать на материи, з Скарбу войскового купленной, всем своїм коштом до малярства касающимся в третій компанейській Чесникова полк едно полковое знамено и сотенных значков п'ять»⁵⁵. Подібно до контракту, укладеного маляром Петром Поручкою, у документі містився опис майбутніх прапорів «со изображением на оних на полковом и на сотенных знаменах с одной стороны гербу Малороссийской нации, а з другой стороны при арматуре гетманских клейнот: булавы и бунчука на крест», а також передбачалася винагорода за виконання замовлення та внесення часткової передоплати: «а ценою от полкового знамена шестнадцать рублей и сотенные по дванадцать рублей каждое; итого всех [...] с которой половину... (далі текст згас. – Ю. С.)». Окремо наголошувалося на забезпеченні високої якості виконаних робіт: «самою искусно ж живописною работою». Новим було те, що у тексті контракту фіксувалося зобов'язання розфарбувати древка до знамен: «и древка до оних знамен искусно ж обмаліовать».

Укладені Петром Поручкою та Стефаном Ілленко контракти наповнені дуже близьким змістом. Разом з тим, вони мають незначні відмінності. Наприклад, у контракті Стефана Ілленка на самому початку зазначається, що документ підписаний «з ведома Генеральной войсковой канцелярії». Важливі нюанси проявилися і у завершальних формулюваннях: «сей контракт с подписом его Илленко и поручников от его Илленка упрощенных дан году и числа вишеписанных. К сему контракту живописец житель коренській Стефан Яковлев син Іленко руку приложил»⁵⁶. Цікавий момент, на який необхідно звернути особливу увагу: у контракті, укладеному глухівським городовим отаманом з Петром Поручкою – мешканцем Глухова, немає згадки про поручительство. Натомість із жителем села Курені

⁵¹ Там само, арк. 51.

⁵² Там само, арк. 50.

⁵³ Там само, арк. 52 б.

⁵⁴ Там само, спр. 19005, арк. 92.

* Розшук і залучення нових малярів дозволили дещо збити ціни і наблизити їх до середньоринкових.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 62.

⁵⁶ Там само, арк. 62 зв.

Бахмацької сотні Стефаном Ілленком, що перебував поза юрисдикцією городового отамана, – є. Як показав подальший розвиток подій, залучення до укладання угоди «поручников» не було зайвим і свідчило про обґрунтовані перестороги глухівського городового отамана.

Так, вже на початку наступного після укладання контракту місяця трапилося непередбачуване. Іван Янович повідомляв ГВК, що «в октябре месяце сотне Бахмацкой села Курене житель Стефан Иленко уконтрактовался сделать пять знамен меньших, а едно большое от каждого по двенадцать рублей, а большое шестнадцать рублей и договорившись отехал в дом по причине якобы учинившегося в доме его Иленка воровства»⁵⁷. На жаль, частково втрачений текст не дозволяє до кінця з'ясувати всі обставини цієї загадкової історії, яка викликала певну стурбованість і підозру Івана Яновича. Лишень вдається довідатися, що ніжинська полкова канцелярія оперативно надіслала заміну – маляра Івана Гомяницю. Останній погоджувався на виконання малярських робіт, але вимагав «над показанную [суму на...] знамена по одному рублю»⁵⁸. У зв'язку з неочікуваним розвитком подій Іван Янович запросив від ГВК резолюцію. Серед досліджуваних матеріалів виявити продовження цього епізоду не вдалося. Однак, забігаючи наперед, повідомимо, що архівні документи, датовані квітнем 1758 р., свідчать про залучення маляра Івана Гомяниці, про що згадувалося вище, до виконання цього замовлення на старих умовах.

Втім, повернімося до головної канви дослідження. У короткім часі – листопаді того ж 1756 р. – глухівський городовий отаман підтвердив ГВК факт передачі матерії та грошового завдатку на виготовлення прапорів третього компанійського полку «сотне Бахмацкой куренскому жителю Стефану Иленку». Змальована вище ситуація спонукала Івана Яновича, який перебував під тиском вищих урядників у своєрідному цейтноті щодо виготовлення прапорів у третій компанійський полк, висунути дещо незвичну ініціативу – застосувати до куренівського маляра додаткові адміністративні важелі впливу. Дбаючи, «аби оной Иленко те знамена делал без замедления», глухівський отаман пропонував «для смотрения і понуждения того, не повелено ль будет к сотнику бахмацкому з Генеральной войсковой канцелярии предложить»⁵⁹. ГВК підтримала Івана Яновича та спрямувала ордер до сотенного бахмацького правління з вимогою «кому надлежит приказать оного маляра в скорой отделки знамен оних і понудить»⁶⁰. Надалі обійшлося без будь-яких форс-мажорних обставин і зрештою прапори для третього компанійського полку були виготовлені. Їхніми виконавцями, про що йшлося вище, були маляри Стефан Ілленко та Іван Гомяниця.

Встановлення авторства зображень на козацьких прапорах у другій половині XVIII ст. має ще один надзвичайно цікавий аспект: організація виробничого про-

---

⁵⁷ Там само, арк. 64.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само, арк. 72.

⁶⁰ Там само, арк. 73.

цесу та пов'язаних з ним обставин. Попередні дослідники уявляли його аморфним, з перевагою суб'єктивних чинників. Так, відомий дослідник компанійців О. Сокирко стверджував, що прапори для всіх компанійських полків виготовляла одна особа – маляр Петро Поручка (вище нами це документально спростовано). На цій підставі дослідник припустив, що «очевидно, малюнок (гербів на прапорах. – Ю. С.) був виконаний в одній стилістичній манері й колірній гамі»⁶¹. Інша хибна теза, з якої виходив історик, що «розташування малюнка, розміри прапорів і значків точно не зазначалися»⁶². Відстоюємо супротивний погляд: регламентація та контроль за якістю зображень, зокрема, Національного герба, хоч з боку урядників і не були тотальними, але здебільшого доволі жорсткими. Зацікавленими, висловлюючись образно, у «художніх директивах» ГВК були самі малярі. Наявність детальних приписів, або, що краще, взірців («абрисів») значно полегшувала їм роботу.

До таких висновків нас спонукає ціла низка задокументованих фактів. Зокрема, у неодноразово згаданому контракті Петра Поручки щодо виготовлення прапорів для другого компанійського полку окремо наголошувалося, що вони мають виготовлятися «по даному образцу, где какими красками и золотом, делать показано»⁶³. Той же Петро Поручка «в Гадяцькій полк по данному образцу договорился» виготовити полкові знамена⁶⁴. Наявність взірця для копіювання зображення на прапорах не була притаманна діяльності тільки названого маляра. Наприклад, Іван Гомяниця виготовив полковий прапор для третього компанійського полку «против данного абриса»⁶⁵. «Абриси» на прапори, імовірно, і замовлялися, і затверджувалися ГВК*. Побічним доказом цього слугує цікавий факт з листування канцелярії з генеральним підскарбієм у справі виготовлення сотенного прапора Басанської сотні Переяславського полку. У чернетці листа, з внесеними правками, у первісному варіанті вимагалось майбутній прапор виготовити «так как означенным высоким его ясновелможности ордером повелено, и в таковую меру о которой пред сим к ему полковнику, приложен абрис»⁶⁶.

В інших випадках з ініціативою створення абрисів виходили полковники. Саме завдяки одному з них – лубенському Івану Кулябці – маємо можливість уявити, як виглядали абриси. Виконуючи доручення ГВК «от полковой лубенской канцелярии исправить» сотенні корогви у новостворені Куренську та Жовнінську сотні та маючи намір виготовити прапори нового типу за єдиним взірцем, лубенський полковник звернувся до гетьмана з проханням затвердити розроблений у полку абрис: «и будет ли оный апробован или инако поделать приказано, чтоб

⁶¹ Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів... С. 119.

⁶² Там само.

⁶³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11312, арк. 13.

⁶⁴ Там само, спр. 19005, арк. 16

⁶⁵ Там само, арк. 92.

* Можна припустити: не без згоди гетьмана.

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 1653, арк. 3.

мощно по тому ж и в других сотнях одинакие знамена справить»⁶⁷. В архівному фонді ГВК абрис зберігся до нашого часу⁶⁸. Вперше опублікований 130 років тому в одному з номерів «Киевской старины»⁶⁹, він згодом став надбанням широкого кола української історіографії. Абрис об'єднує два малюнки з гербами, які мали відтворюватися відповідно на обох сторонах полотнища. Нагадаємо, що гетьманський ордер від 8 березня 1755 р. вимагав з одного, боку сотенних прапорів вміщувати герб Національний, а з іншого – «той сотне, чем оная сотня печатается»⁷⁰. Щоправда, у деяких випадках, особливо коли йшлося про виготовлення прапорів у новостворені сотні, які не мали попередньої геральдичної чи сфрагістичної традиції, вибір зображення для відтворення зі зворотного боку надавався ГВК на відкуп полковим канцеляріям. Таке право було делеговане і полковій лубенській канцелярії: «исправит оное положив герб з одной стороны национальный, а з другой по усмотрению полковой Луб К-рии». Тож, у відповідності з приписами гетьманського ордера, пропонувався полковником абрис на одному аркуші містив обов'язкове зображення Національного герба та супровідний опис⁷¹, а на іншому – полковий герб (рука, що тримає пернач – булаву), на якому зупинився вибір лубенського полковника⁷². Обидва герби зображувалися у бароковому картуші, були оздоблені пишною «арматурою та супроводжувалися описами, в яких, крім кольорової гами, зазначалися ґатунок матерії та розміри прапора. Насамкінець, аби підкреслити неабияку цінність графічних матеріалів, принагідно зазначимо: лубенський «абрис» – єдине у кількасот мільйонному національному архівному фонді України зображення «Козака з мушкетом», супроводжене геральдичним описом та промовисто титуловане Національним гербом⁷³.

Завершуючи тему «абрисів», які використовувалися під час продукування козацьких прапорів, не можемо не згадати унікальний випадок, який трапився в Опішнянській сотні Гадяцького полку. Місцевий сотник, ініціюючи оновлення сотенного прапора, надіслав до полкової канцелярії «абрис» старої короги, яка

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. 1890. Т. XXXI. С. 153–157.

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1825, арк. 4, 5.

⁷¹ «Национальный герб. На светло голубой голе с правой стороны по золотой земле на знамени росписан будет и витушован пристойными красками. Длиною же оное знамя имеет быть полтретя аршина шириною как у двое голь выходит будет Полковникъ Лубенский Иван Кулябка» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1825, арк. 4).

⁷² «Полковой. На левой стороне знамени росписан будет по сребраной земле и витушованъ темною краскою. Полковникъ Лубенский Иван Кулябка» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1825, арк. 5).

⁷³ Детальніше про історію «абриса» та виготовлення на його основі сотенних прапорів Лубенського полку див.: Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції НМІУ // Національному музею історії України – 110: Тематичний збірник наукових праць. Київ, 2009. С. 259–271; Його ж: Національний герб та формування прапорничої традиції... С. 1073–1091.

підлягала заміні: «с каковым же гербом, прежняя корогов исправленна била, учиненной от оного абрис при том доношении ко усмотрению приложен»⁷⁴. За допомогою «абриса» опішнянський сотник, який з особливою відповідальністю поставився до ротації сотенного прапора, прагнув з'ясувати: «с таковым ли или з инним каким гербом оную корогов зделать надлежатимет»⁷⁵. Комплекс документів, пов'язаних з продукуванням сотенного прапора Опішнянської сотні Гадяцького полку, розкриває й інші, мало висвітлені або цілком неznані грані праці над козацькими прапорами. Зокрема, під час полеміки сотенної і полкової старшини з членами ГВК щодо кошторису (місцева влада передбачила більші видатки) та можливого місця виготовлення нового сотенного клейноду (полкові урядники підтримували пропозицію сотника щодо пошиття прапора у м. Глухові, а ГВК – в Опішному) одну з перешкод продукування прапора в Опішному місцевий сотник вбачав у тому, що «гербу Нації живучій в Опошнем маляр, не имея абриса, изобразить не сможет, да и в сотенной де канцелярии какими красками Национальный герб изображен быть должен неизвестно»⁷⁶. Примітно, що сотник та полкова канцелярія у звичний спосіб оперують термінами «герб Нації» та «Національний», не вдаючись до їхнього роз'яснення чи тлумачення. Отже, ці поняття були адаптовані у тогочасній суспільній свідомості. У цьому нас черговий раз переконує одна з правлячих регіональних верхівок. Зауваги опішнянських та гадяцьких урядників стосуються питань, так би мовити, другого плану. Це труднощі з відображенням Національного герба, необхідність дотримання та уніфікації у загальнодержавному масштабі кольорової гами. Остання бачиться урядникам важливим елементом не тільки геральдичної, а й політичної культури. Логічність та слушність нашого висновку підтверджує інший фрагмент вище згаданої кореспонденції. На жаль, текст у цій частині рукопису ушкоджений і читається уривками. Однак вони у загальних рисах реконструюють думку дописувачів. Допускаючи на вимогу ГВК виготовлення сотенного прапора в Опішному, сотник прогнозує негативні наслідки та попереджує про можливу відповідальність «да к тому де [...] так [...] раскрашен [...] д На[...] быть должно [при]сланно б; да по незнанию в то[м] сили живопис[...] решит немогл: и за то и ем[у] неподпасть к ответу»⁷⁷. Позицію опішнянського сотника визнала слушною й полкова канцелярія. Вона підтримала «резони» Максима Руновського і вимагала «ізображеніє гербу Нації так точно і такими красками раскрашенное как ему на корогве написанному быть должно по изображенному в доношении сотника опошанского Руновского резону прислать»⁷⁸. Даний епізод ще раз промовисто засвідчив широке використання «абрисів» під час реалізації знаменної реформи. Така потреба у них виникла у зв'язку із гетьманськими директивами щодо зображення на

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 103 зв.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само, арк. 109 зв.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само, арк. 112 зв.

прапорах збройних сил Гетьманату Національного герба. Адже козак з мушкетом являв собою складну для тиражування геральдичну композицію. Її відтворення на високому художньому рівні вимагало неабияких майстерності, вправності та мистецького смаку. Особливо гостро стояло питання уніфікації зображення герба та відповідності його геральдичним канонам.

***

У ході прапорничої реформи 1754–1764 рр., іменованої нами «золотим десятиліттям» козацького прапоротворення, для потреб збройних сил Гетьманату було виготовлено **85** прапорів. На полотнищі **83** з них майоріло зображення Національного герба (зі старими символами мали були, імовірно, поновлені тільки стародубські полкові прапор та значок). За десятиліття найбільше оновлено сотенних прапорів реєстрових полків – **54**, що складало третину від загальної кількості сотень*. Ротація сотенних прапорів охопила вісім з десяти реєстрових полків (за винятком Полтавського та Миргородського)⁷⁹. Загалом оновлено **10 полкових** прапорів, які представляють половину полків – п'ять. У Гадяцькому та Ніжинському полках пошито по два полкових прапори, Переяславському, Прилуцькому та Стародубському – полковому прапору і значку. Зазнали ротації прапори двох полкових артилерій (ніжинської та чернігівської). Стовідсоткову ротацію прапорів здійснено у трьох компанійських полках. Для них коштом Войськового скарбу виготовлено **17** прапорів нового взірця (у першому шість, другому – п'ять, третьому – шість). Нові прапори пошито і для двох жолдацьких команд.

Безпосередню участь у виготовленні згаданих вище козацьких прапорів нового взірця брали, щонайменше, п'ять малярів. Четверо з них встановлено по-іменню: Григорій Стеценко, Петро Поручка, Стефан Ілленко, Іван Гомяниця. П'ятим був невідомий маляр з Опішного.

Серед термінів, якими автори архівних нотаток характеризують вид діяльності та фах вищезгаданих осіб, превалює спільне визначення «маляр» або «майстер». Крім того, застосовувалися визначення «живописець» (Петро Поручка і Стефан Ілленко) та «іконописець» (Петро Поручка й Іван Гомяниця). Єдиний, хто зібрав усі три номінації, був Петро Поручка («майстру маляру»⁸⁰, «живописець»⁸¹, «іконописного дела майстер»⁸²). Григорій Стеценко⁸³ та невідома особа

* Підрахунки здійснено тільки за виявленими архівними та музейними джерелами. Переконані, що історичні катаклізми та великі втрати архівного фонду скоригували дану статистику у бік зменшення.

⁷⁹ Савчук Ю. Вексилологічний ескіз... С. 151–157

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11312, арк. 21.

⁸¹ Там само, арк. 12.

⁸² Там само, арк. 25.

⁸³ «майстру, Роменському жителю Григорію Стеценку» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12121, арк. 10–10 зв.); «маляру роменському Грицьку Стеценку, что малювал знамено» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12121, арк. 21).

з Опішного⁸⁴ згадуються як «малярі». Можна припустити, що особні визначення «живописець» та «іконописець» є проявом розподілу в середині XVIII ст. малярства на релігійне та світське.

З'ясовано походження та соціальний статус майстрів тільки в одному випадку: Петро Поручка був сином «значкового полку Чернеговского товариша Костантія Поручки» і мешкав у козацькій столиці – Глухові. Козацьке походження, імовірно, також мав (з огляду на зазначення полку) Стефан Ілленко. Про інших відомо те, що Грицько Стеценко був роменським жителем, Іван Гомяниця – ніжинським, а невідомий маляр мешкав в Опішному. Отже, більшість митців були міськими мешканцями, і тільки один з них проживав у селі. Принагідно зазначимо, що за низкою інших свідчень у Глухові, де «живописцы к тому за обыкновение імеются»⁸⁵, мешкало кілька малярів⁸⁶. Це підтверджує й опішнянський сотник, який вніс пропозицію, щоб сотенне «знамено приказано было исправить в Глухове, где как і всякіе потребности *по знатности того места* исправлены могут быть дешевле оношанского; так и живописцы к тому за обыкновение уже безнужно сискатся могут»⁸⁷.

Вивчення архівних документів спонукає до думки, що фах маляра був доволі рідкісним. Зокрема, «искусного маляра не сискалось» у такому відомому торговому містечку, як Борзна⁸⁸, його пошуки виявилися також безуспішними не тільки «в местечку Ямполье, но и в селах сотне Ямпольской»⁸⁹. Праця майстрів пензля була високо оплачуваною, суспільно шанованою та престижною. Проявом цього стали тогочасні лексичні звороти, які легко віднайти в архівних нотатках. Наприклад, ордером ГВК глухівському отаману велілося «для зделання пяти знамен живописца уговорить»⁹⁰. В іншому випадку мовилося про видачу авансу «**уговоренному** живописцу Поручке»⁹¹. Траплялося, малярі комизилися і вимагали ще вищої оплати за свою працю⁹². Найнижчою виявилася вартість виготовлення прапорів для Бахмацької та Глухівської сотень Ніжинського полку – по 10 рублів. Найвищою – другого компанійського полку – 20 рублів за одиницю. По 16 рублів коштували полкові знамена для Гадяцького (два) та третього компанійського

⁸⁴ «жиючий в Опошнем маляр» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 109 зв.).

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 112.

⁸⁶ «В Глухове находячіся маляре» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 47).

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 109 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 50.

⁸⁹ Там само, арк. 51.

⁹⁰ Там само, спр. 11312, арк. 12.

⁹¹ Там само, арк. 11.

⁹² Вище вже покликалися на нарікання Івана Яновича на те, що «в Глухове находячіся маляре по той цене как прежде делали знамена /якобы им не сосно/ таковых повеленних в означенні компанейскіе полки знамен и значков малярским искусством делать отказываются и не хотят» (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 47). В іншому випадку збільшення винагороди (яка вже значно перевищувала ринкову) вимагав маляр Іван Гомяниця.

полку. Натомість сотенні прапори останнього обійшлися Войсковому скарбу по 12 рублів за одиницю. Загалом ціни демонструють виразну тенденцію до зростання. Для оцінки величини та купівельної спроможності гонорару порівнюємо його з тогочасними цінами на інші товари та послуги. Наприклад, з кошторисом будівництва сотенної мглинської канцелярії у Стародубському полку, укладеним 1762 р. місцевими урядниками і, на думку ГВК, значно завищеним. Згідно з ним, два пуда заліза коштували 1 рубль 40 копійок, крокви і латви – 2 рублі і п'ятдесят копійок, пічники на будівництві канцелярії мали отримати платню 12 рублів, майстер «за зделанне 15 окон» – 3 рублі, а «теслям со всеми харчами за ізделаніе всей канцелярії» належало виплатити 50 рублів⁹³.

З усього видно, що малярі, які запрошувалися до роботи, чулися вільно, самодостатньо. Особливо не переймалися затримками та не завжди зважали на графіки виконання робіт. Як наслідок, виготовлення прапорів займало тривалий час. Інколи цейтнот змушував відповідального за пошиття прапорів глухівського отамана Івана Яновича вдаватися до засобів примусу – закликати ГВК до «понуження»⁹⁴.

Під час дослідження вдалося встановити не тільки імена «іскусних малярів», які брали участь у прапоротворенні, але й те, які саме відзнаки вони розмальовували. Першопрохідцем на цьому шляху виявився Грицько Стеценко, який «руку приложил» до сотенних прапорів Бахмацької та Глухівської сотень Ніжинського полку. Петро Поручка одноосібно виготовив прапори для другого компанійського полку. Над пошиттям прапорів для третього компанійського полку співпрацювали Стефан Ілленко та Іван Гомяниця. Перший розмальовував сотенні значки, другий – полкове знамено. Стефан Ілленко також виготовив два полкові прапори Гадяцького полку.

Історія розпорядилася так, що фактично жоден прапор компанійців і жолдаків не зберігся*. Натомість на рубежі XIX–XX ст. музейні збірки та приватні колекції прикрашали три сотенні прапори реєстрових полків із зображенням Національного герба: невідомої сотні Лубенського полку**, Домонтівської сотні Переяславського полку та невідомої сотні невідомого полку⁹⁵. До сьогодні зберігся єдиний прапор сотні Лубенського полку – окраса Національного музею історії України. На жаль, його автор(и) залишається досі невідомим. Разом з тим, цією публікацією відкриваються невідомі раніше імена малярів Григорія Стецен-

⁹³ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17658, арк. 4.

⁹⁴ Переймаючись, «аби оной Иленко те знамена делал без замедления», глухівський отаман пропонував «для смотрени і понуждениа того» надіслати бахмацькому сотнику відповідне розпорядження (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19005, арк. 72).

* Можливо, що одна козацька пам'ятка другої половини XVIII ст. зберігається у Палаті зброї московського Кремля. Однак наявний там артефакт потребує додаткового і ґрунтовного вивчення.

** За місцем збереження та виявлення прапора у церкві села Сенчанські Скоро-богатки, імовірно, належав до Сенчанської сотні.

⁹⁵ Савчук Ю. Козацьке знамено з Національним гербом з колекції НМІУ. С. 259–271.

ка, Петра Поручки, Стефана Ілленка та Івана Гомяниці, які «самою іскусно ж живописною работою» творили козацькі прапори у другій половині XVIII ст. Поміж ними роменський житель Григорій Стеценко, який вперше виконав зображення Національного герба на сотенних прапорах нового взірця. Стараннями сотника Кирила Забіли Бахмацька сотня Ніжинського полку першою виготовила такий прапор за кошт Малоросійського скарбу.

Додаток

1755 году іюня "17" д
Я, ниже подписавшийся,
договорился з атаманом Городовым Глуховским Паном
Іваном Яновычамъ зделать в Генеральную войсковую кан
целярію пять знамен на материи казенной добрыми
венецкими красками з своего коштѹ кармыном и
ѹтрѹмарином и по приличествѹ золотом як обо всем
том по даном ѹ образцѹ где какими красками и золотом делат
показано, на которнх знаменах имеют быть гербы з єдного боку Ёго
Ясне велможности высокоповелытельного Гпдна Гпдна
Малія Россіи обонх сторон Днѣпра и войскъ Запорожскихъ
Гетмана и многих ордынов кавалєра, а з дрѹгого націо
нальній Малороссїіскій чысто со всяким живописним
искусством, а если б чем несправно против образцов
илы по живописному майстерствѹ не в искѹсности оніе
явились, то всем своим коштомз як надлежит исправ
но и іскусно вновь здѣлать должен, а за те знамена
и краскы добріе винеційскіе и золото взять мне за каж
дое знаме по двадцаты рѹблей с конх денег на перед
взять от каждого знамена по десяти рѹблей. А по из
деланіи оных знамен и оніе осталніе пятьдесятъ рѹблей
без волокытно принять імею во верность. Чего и сей
Контракт рѹкою моею подписѹю. К семѹ контрактѹ
Петро Порѹчка рѹкѹ приложил.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

СЕРЕДОВИЩЕ ЛЬВІВСЬКИХ СКУЛЬПТОРІВ: ЄВРОПЕЙСЬКІ РОДОВОДИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст. В НОВОМУ ОСВІТЛЕННІ

Львівська скульптура європейської традиції XVIII ст. незмінно презентується одним з центральних виявів мистецької культури не тільки міста, а й українського Правобережжя, на яке поширювалася активність майстрів осередку¹. Її відкриття розпочалося від 1930-х років², інтерес до неї виразно зазначився у літературі останніх десятиліть. Проте вивчення явища так і не стало систематичним, окремі моменти історії професійного середовища та творчої практики привертали незначну увагу, залишаються нез'ясованими чи навіть не потрапили до поля зору. При зверненнях до відповідної проблематики все ще переважають «літописні» підходи, засновані на впровадженні до наукового вжитку задокументованих імен і фактів, а також пам'яток. Останні ще й досі надто боязко сприймаються через критерії авторського почерку: незмінно поверхову орієнтацію у відповідному колі виказують навіть новіші публікації³.

Донедавна практично поза увагою перебували перші десятиліття століття⁴ й історія львівської скульптурної традиції незмінно розпочиналася тільки від

---

¹ Найдокладніше уявлення про географію активності львівських майстрів, як і мережу осередків скульптури українського Правобережжя XVIII ст., запропоновано: *Александрович В.* Скульптура // *Історія українського мистецтва: У 5 т.* Київ, 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття. С. 377–425.

² *Bochnak A.* Ze studiów nad rzeźbą lwowską w epoce rokoka. Kraków, 1931; *Hornung Z.* Antoni Osieński najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia. Warszawa; Lwów, 1937; *Ejusdem.* Pierwsi rzeźbarze lwowscy z okresu rokoka // *Ziemia Czerwieńska.* Lwów, 1937. Zesz. 1. S. 1–37; *Mańkowski T.* Lwowska rzeźba rokokowa. Lwów, 1937.

³ *Поп.: Gajewski J.* «Lwowska rzeźba rokokowa». Kilka uwag do zagadnienia genezy zjawiska // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku.* Lublin, 2000. S. 574–573.

⁴ Див, наприклад: *Sito J.* Lwów jako centrum rzeźbiarskie w pierwszej połowie XVIII wieku // *Sztuka...* S. 581–592; *Ejusdem.* Thomas Hutter (1696–1745) rzeźbiarz późnego baroku. Warszawa; Przemyśl, 2001. S. 200 (історія для автора «звично» розпочинається щойно від 1730-х років). Як переконує новіший короткий огляд львівського українського малярства XVIII ст., започаткований тільки від ансамблю ікон собору

1730-х років. Про попередні десятиліття або не йшлося зовсім, або наявні відомості про тодішніх митців обмежувалися принагідно опублікованими ліченими переказами щойно зламу 20–30-х років. 1732 р. львівський майстер Християн Сейнер виконав вітварі архангела Михаїла та святого Яна Непомука для костьолу кармелітів у місті Вишнівець, нині Тернопільської обл., й працював «для княгині» – тодішньої власниці міста Теофілі з Лещинських Вишневецької в місцевому палаці⁵. Віднотований з титулом королівського сервітора Францішек Грушевіч зі Львова долучився до оздоблення костьолу реформатів у місті Боцьки на Підляшші (тепер на території Польщі) фундації Юзефа Францішка Сапегі (1729)⁶. 1730 р. в монастирі домініканців обсервантів у Варшаві був зайнятий львівський скульптор Гец⁷. Якогось Геца 1727 р. зафіксовано як виконавця вітваря для монастиря бернардинів у місті Сокаль (нині Львівська обл.)⁸.

святого Юра з 1770-х років (*Сидор О. Іконопис // Енциклопедія Львова. Львів, 2008. Т. 2: Д–Й. С. 532*), йдеться не про відособлене явище актуального стану сприйняття мистецької культури Львова XVIII ст. (хоча наведені приклади ніяк не спроможні пов'язуватися між собою). Своєрідна канонізація такого підходу вбачається у найновішому огляді документальних джерел до історії персонального складу середовища львівських митців XVIII ст., для якого давніший період так само не існує (*Dworzak A. Lwowskie środowisko artystyczne w XVIII wieku w świetle ksiąg metrykalnych i sądowych (Materiały do dziejów kultury i sztuki XVII i XVIII wieku). Т. 8. Kraków, 2018*). Засвідчуючи чималий обсяг використаних матеріалів і презентуючи результати того, що подано підсумуванням «*próby kompleksowego opracowania środowiska artystycznego XVIII-wiecznego Lwowa*» (*Ibidem. S. 5*), видання все ж достатньо далеко від властивого комплексного підходу й, насправді, ніяк не позначене вичерпнішим залученням доступних джерел. Не впадало би, звісно, закладати повноту використання обширних матеріалів міського архіву. Поза увагою опинилися навіть окремі метричні книги львівських костьолів: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zesp. 301 (Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, 1604–1945)*. Традиційно для сучасних польських авторів винятково вибірково залучено також українську літературу. Не враховано, зокрема, навіть таких істотних для теми позицій, як словник українських малярів XIV–XVIII ст. з нововстановленими іменами та фактами (*Жолтовський П.М. Словник художників, що працювали на Україні в XIV–XVIII ст. // Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ, 1983. С. 111–178*) й огляд української скульптури з нововіднайденими документальними відомостями (*Александрович В. Скульптура. С. 407–418*), окремі з яких внаслідок цього випало «повторно» впровадити до наукового вжитку. Загалом, обраний своєрідний для фахової літератури жанр викладу здатний викликати враження невеликого применшення аналітичного бачення історика мистецтва у зіставленні з можливостями його комп'ютера.

⁵ *Rewski Z. Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu // Biuletyn Historii Sztuki (далі – BHS). 1939. № 1. С. 71, 73.*

⁶ *Kaczorowski B. Fundacje i sprawy artystyczne w «państwie boćkowskim» Józefa Franciszka Sapiechy // BHS. 1980. № 1–2. С. 61.*

⁷ *Lorentz S. Efraim Szreger architekt polski XVIII wieku. Warszawa, 1986. С. 56.*

⁸ *Betlej A. Źródła do siedemnasto- oraz osiemnastowiecznych dziejów artystycznych kościoła i klasztoru oo. Bernardynów w Sokalu // Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełzkiego. Т. 1. Kraków, 1999. С. 77.*

Щойно новіші дослідження принесли дещо ширші перекази про професійне середовище майстрів першої третини століття. Їх впровадження до літератури розпочалося від відомостей про незафіксованого давніше Каспера Коллерда, який 1736 р. мав робити скульптуру вітваря для згаданого вишневецького костюлу⁹, та названого архітектором і штукатором Конрада Кученрайтера, тоді ж зайнятого над вітварем для костюлу бернардинів у Львові¹⁰. Вперше докладніші матеріали про львівських майстрів відповідного кола опубліковано в багатотомній «Історії українського мистецтва», де наведено нові відомості про Ф. Грушевіча, К. Коллерда, Х. Сейнера, не відготованих доти Альберта Копінського та Францішка Ратинського¹¹. Далі опрацьовано біографічний нарис К. Коллерда¹². Зібрані численніші факти вперше уможливили короткий огляд львівського середовища майстрів скульптури¹³ часу з-перед напливу носіїв традиції середини – другої половини століття, упродовж останніх десятиліть, здебільшого, асоційованих в літературі з поверховими зусиллями немало міфологізованим¹⁴ Йоганом Георгом Пінзелем (†1761–1762) як центральною постаттю (зі Львовом, зрештою, пов'язаним мало). Завдяки цьому невідомий давніше попередній етап еволюції скульптурного досвіду не просто прибрав певних реальних обрисів¹⁵. Як продовження

⁹ *Александрович В.* Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2000. Ч. 2. С. 339–346. Пор.: *Його ж.* Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. Київ, 2003. Т. 3. С. 866–867.

¹⁰ *Александрович В.* Три документи... С. 340–341. Окремі нові відомості про майстра див.: Там само. С. 342–343.

¹¹ *Александрович В.С.* Архітектура... С. 408–409.

¹² *Александрович В.* Каспер Коллерд – скульптор львівський та станіславський. Нова постать із середовища німецьких митців на західноукраїнських землях 1720–1760-х років // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. Львів, 2012. С. 562–574 (скульптор, правда, виявився представником молодшого покоління, чим «порушив» звичну для дотеперішнього сприйняття чітку хронологію «переломних 1740-их років»).

¹³ *Александрович В.* Львівське середовище скульпторів європейської традиції першої половини XVIII століття // Львівська національна галерея мистецтв. Дослідження і матеріали. Львів, 2012. Вип. 3: 2010–2011. С. 13–43.

¹⁴ Відмінний від поширеного погляд на майстра запропоновано: *Александрович В.* Скульптура. С. 413–414. Пор.: *Його ж.* Пінзель Йоган-Георг (Pinzel Johan Georg; р. н. невід. – п. між 16.09.1761 і 24.10.1762) // Енциклопедія історії України. Київ, 2011. Т. 8: Па–Прик. С. 257–258.

¹⁵ Наскільки віддаленими від реалій еволюції традиції можуть бути окремі міркування про тогочасну практику, здатне вказати віднесення щойно до позначених істотними змінами 1740-х років двох скульптур з вітваря костюлу єзуїтів у Львові (*Gluzińska A.* Kościół parafialny p.w. Sw. Mikołaja w Wyżnianach // *Materiały do dziejów sztuki sakralnej. Ziemia wschodnie dawnej Rzeczypospolitej. Cz. 1: Kościoły y klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego.* Kraków, 2003. Т. 11. S. 339; 583, 584), які виявилися виготовленими 1717 р. фігурами з вітваря святого Станіслава Костки, – унікальними на місцевому ґрунті персоніфікаціями ордену єзуїтів та роду Костків (*Александрович В.* Львівське середовище... С. 15).

зазначеного початкового успіху виявлено незауважені доти істотні тенденції еволюції середовища, здатні поглибити уявлення про загальний образ традиції й притаманні їй особливості еволюції.

Зокрема, запропоновано висновок про співіснування на місцевому ґрунті двох напрямів орієнтації професійної практики європейського культурно-історичного родоvodu¹⁶. Досі незмінно робився наголос на кадрах зарубіжного походження, покликаних забезпечити стилістичні новації та найвищий фаховий рівень. Однак сприймається очевидним, що їх послідовне підтримування, вкладання у них основних коштів неунікнено оберталися занедбуванням власної традиції, що належить до історичних прикметних особливостей мистецького життя Польщі, яких незмінно патріотичне «народове бачення» не звикло зауважувати¹⁷. Проте паралельно існував й інший, не менш розбудований напрям, якого дотепер не сприймали окремим самостійним повноцінним явищем. Його формували місцеві репрезентанти давнішого досвіду, їх продовжувачі та митці автохтонного походження¹⁸. Обидві ці не побачені давніше у їх постійно чинному співіснуванні складові згідно формували образ відповідного аспекту мистецької практики у широкому розмаїтті конкретних виявів. Належне усвідомлення зазначеної закономірності надалі гамують звичне некритичне повторення канонізованих застарілих міркувань. Недоступність ширшого комплексу джерельних переказів до осмислення скульптурного досвіду й професійного середовища його носіїв та актуальний стан сприйняття відповідного кола проблем на тлі відсутності належного узагальнення мистецького процесу.

З цього огляду незмінно заслуговують уваги документальні матеріали, здатні доповнити уявлення про персональний контекст явища, окремих його представників, поодинокі аспекти національного досвіду й систему зовнішніх контактів. Останнім часом розшукано важливі дані до біографій певних майстрів, що розширило скромний фонд доступних фактів стосовно функціонування осередку перед початком змін від 1740-х років та подальшим утвердженням класичної традиції другої половини століття. Нововіднайдені джерела стосуються, здебільшого, відзначених у літературі митців, й серед них виразно скромними є свідчення, старші за 1720-ті роки.

Спадкоємність традиції репрезентує прибулий з Варшави ще перед кінцем 1670-х років Міхал Щупаковіч¹⁹. До уже впровадженого до наукового вжитку завершального епізоду його біографії варто додати ще один істотний штрих – заповіт він уклав 12 січня 1712 р. у Підкамені²⁰ Рогатинського району Івано-Фран-

¹⁶ *Александрович В.* Львівське середовище... С. 15. Пор.: *Sito J. Thomas Hutter...* S. 193.

¹⁷ *Александрович В.* Львівське середовище... С. 32.

¹⁸ Пор.: *Sito J. Thomas Hutter...* S. 193.

¹⁹ Коротко про нього див.: *Александрович В.С.* Архітектура... С. 866; *Його ж.* Скульптура. С. 405.

²⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 562, с. 447. Завдяки цьому він поповнює скромний фонд відомостей про анонімних, здебільшого, майстрів, зайнятих при підкамінській резиденції та чинних для неї (Про них див.: *Betlej A. Sibi, Deo, posteritati. Jablonowscy a sztuka XVIII wieku.* Kraków, 2010. S. 41–43).

ківської області, що здатне вказати на контакти з тодішнім власником маєтку Станіславом Яном Яблоновським й за таких обставин пропонує найдавніший для усього століття приклад діяльності представника середовища для регіонального магната.

Першим нововідзначеним майстром став одинокий раз відзначений серед мешканців кам'яниці вірменина Григорія Аведиковича (Келковська) в реєстрі контрибуції, яку почали збирати 4 грудня 1702 р., «Wawrzyniec Czarnowicz snycerz»²¹.

Проте це не єдине невідоме ім'я в історії львівської скульптури початкових десятиліть століття. Новорозшукані матеріали додали до переліку митців також не засвідченого досі Яна Геца. Він мав якісь контакти зі шляхтичем Францішком Сутковським, й той 21 жовтня 1722 р. записав йому 124 злотих на власному дворі на Галицькому передмісті на Калічій горі²² – на південній стороні пагорба Цитаделі. Далі, 15 грудня Я. Гец відступив право до цього двору Ф. Грушевічу, названому у відповідному документі скульптором його королівської милості²³. Характеру стосунків обох майстрів не засвідчено, не пощастило віднайти й інших відомостей про Я. Геца, зокрема, його вірогідну, як здатне підказати прізвище, спорідненість зі згаданими скульптором, зафіксованим при виконанні вівтаря для монастиря у Сокалі (1727), та скульптором з тим самим прізвищем, зайнятим у Варшаві (1730). Що ситуація насправді неоднозначна, переконує засвідчений 30 червня 1731 р. арешт на вимогу львівських домініканок у корчмі на передмісті навпроти Єзуїтської хвіртки «ślawetnych Franciszka Gieca magistra tudzież Jakuba u Valentego czeladź konsztu snycerskiego z racyi porąbania u skałeczenia», монастирського підданого²⁴. Ім'я вказує на іншого майстра, ніж згаданий 1722 р. Проте сам переказ позбавлений реалій і, попри стверджене перебування у Львові, подає лише імена челядників, зайнятих на той час у скульптора. Їхні особи так само не піддаються ототожненню зі знаними постатями професійного середовища.

Ф. Грушевіч, безперечно, ідентичний із зафіксованим у джерелах від 1709 р.²⁵ й декількома записами віднотованим у Львові упродовж 1712–1739 рр. Ф. Грушевічем²⁶, як скульптор зі Львова, 1729 р. чинним у місті Боцьки на Підляшші (див.

²¹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 795, с. 62.

²² Там само, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 195, с. 1003–1004. Пор. також: спр. 514, с. 1008, 1024 (тут з прізвищем, записаним у версії «Ніес»).

²³ Там само, спр. 195, с. 1003–1004.

²⁴ Там само, спр. 526, с. 2000; спр. 704, с. 533 (чорновий варіант запису).

²⁵ *Александрович В.* Митці Жидачева та Жидачівщини XVIII століття // Жидачівщина. Львів; Жидачів, 2018. Вип. 1: Збірник матеріалів конференції, яка відбулася 8 грудня 2017 року. С. 65.

²⁶ *Александрович В.* Скульптура. С. 407; *Його ж.* Львівське середовище... С. 15–16. Найдавніші для біографії майстра метричні записи 1709 та 1711 рр. про виконання обов'язків кума в парафіяльному костьолі в місті Жидачів Львівської обл. фіксують контакти, посталі, мабуть, через зайнятість при резиденції коронного конюшого Єжи Дзедушицького в селі Цуцилівці (тепер Вільхівці Жидачівського р-ну Львівської обл.) (*Александрович В.* Митці... С. 65. Найдокладніші відомості про цуцилівських майстрів наведено там само. С. 61–70).

вище). Зацитований нововіднайдений переказ стверджує статус королівського сервітора ще перед 1722 р. 1719 р., очевидно, саме його як «шляхетного Францішка Грушевіча» заскаржив якийсь Файбіш за «напад» на свій дім на Калічій горі у Львові²⁷ (обставини появи скарги у документі відображено поверхово, правдоподібно, йдеться про один з численних «сусідських» конфліктів, які в Грушевічів не були рідкістю). Майстер процесувався зі шляхтичем як «орендар» зазначеного двору й 1723 р.²⁸ У 1726 р. він з дружиною Маріанною як на той час посесор того ж двору²⁹ судився за нього зі скульптором Ф. Ратиньскім³⁰. Того ж року дружина фігурує ще також у позовах Анни Бегунської та Маріанни, дружини теслі Яна Ганушовіча, яких вона мала побити³¹. Матеріали судового процесу 1732 р. окреслюють розташування цього помешкання на території юридики Яблоновських³². Ф. Ратиньскій, записаний при цьому як «ligni sculptore» та «servus et discipulus in arte ligni sculptoriae» Ф. Грушевіча (у тексті документу – Грушевічів), що вже якийсь час конфліктував з ними, за їх словами, напав на помешкання й навіть мав чинити «замахи» на їхнє життя³³. «Напад» справді відбувся, оскільки все наведене викладено в позові проти скульптора з цього приводу від імені власників юридики. Отже, Ф. Ратиньскій був учнем Ф. Грушевіча й конфліктував з ним саме на цьому ґрунті. Далі Ф. Грушевіч заарештував 600 золотих, які Ф. Ратиньському заборгував шляхтич Літиньскій³⁴. Дружина Ф. Грушевіча віднотована також кумою у метричній книзі кафедрального костьолу 4 квітня 1733 р.³⁵

Ф. Ратиньскій, про якого досі було відомо тільки, що в 1729 р. він разом з не названим на ім'я челядником виконував якусь роботу для розташованого неподалік костьолу святого Марка й наступного року конфліктував через челядника з сусідом – скульптором К. Коллердом³⁶, за переказом наведеного запису, виявився, як переконує цитоване рідкісне за вимовою свідчення, «майстром фігур у дереві»³⁷. Скромно задокументований конфлікт здатний вказати на недавність учнів-

²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 511, с. 269.

²⁸ Там само, спр. 514, с. 1030; спр. 593, с. 135 (чорновий варіант запису).

²⁹ Там само, спр. 519, с. 1857, 1858, 1875.

³⁰ Там само, спр. 514, с. 963.

³¹ Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 563, с. 464, 4867.

³² Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 528, с. 1872; спр. 705, с. 316 (чорновий варіант запису). Ця адреса підказує вірогідні контакти у родині Яблоновських, але таких відомостей не розшукано.

³³ Там само, с. 1873, 1874.

³⁴ Там само, с. 1936; спр. 705, с. 325 (чорновий варіант запису).

³⁵ Там само, ф. 618 (Римо-католицька митрополія консисторія, м. Львів), оп. 2, спр. 2639, арк. 58 зв. (книга, здебільшого, не подає професії, ідентифікація зі знайомими постатями мистецького світу, насамперед, на підставі записаних імен і прізвищ).

³⁶ Про нього див.: *Александрович В.* Скульптура. С. 408; *Його ж.* Каспер Коллерд... С. 565; *Його ж.* Львівське середовище... С. 16.

³⁷ Втім, воно фіксує звичну практику середовища, оскільки, наприклад, згаданий К. Кученрайтер зобов'язувався зробити для костьолу вишневецьких кармелітів саме сницарську роботу до вівтаря (*Александрович В.* Два документи... С. 346). Так само

ства; молодий майстер, очевидно, мав усамостійнитися десь щойно незадовго до того³⁸. Тобто, власна активність різьбяр мала розпочатися не пізніше середини 1720-х років. Віднайшлося й ще одне свідчення періоду роботи для костюлу святого Марка – ксьондз Антоні Циндель заскаржив скульптора за «неучтиві слова» та напад із долотом³⁹ (вірогідно, знову спрацювала неспокійна натура, зна-на зі стосунків з учителем).

Можливо, дружиною Ф. Ратинського була Маріанна Ратинська, яка 1732 р. винайняла на рік міське обійстя Скрутовське на Галицькому передмісті біля монастиря кармелітів взутих (на початку лівої сторони теперішньої вул. князя Романа)⁴⁰. Це свідчення посередньо також здатне вказати на вірогідність тривалішого перебування родини скульптора поза Львовом та плани стосовно нього. Відсутність відомостей про Ф. Ратинського після 1732 р. провадить до висновку про його вірогідне перебування надалі поза містом.

Примітною постаттю середовища кінця 20-х – першої половини 30-х років виявився віднотований у Львові від 1730 р.⁴¹ виходець з Познані⁴² К. Коллерд⁴³, який перед 27 серпня 1738 р. переїхав до міста Станіслав, нинішнього Івано-Франківська⁴⁴. Останній львівський слід митця походить з 1 листопада 1736 р. й

тільки скульптуру та орнаментику, згідно з контрактами, робив для вітварів до костюлу львівських бернардинів скульптор з Ярослава (тепер на території Польщі) Томас Гуттер (*Sito J. Thomas Hutter... S. 223 та ін.*).

³⁸ Для порівняння див. іншу аналогічну дещо пізнішу ситуацію з конфліктом між скульптором Мацеєм Риньським та його недавнім учнем Вавжиньцем Соколовським: *Александрович В. Скульптура... С. 409.*

³⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 563, с. 705, 706.

⁴⁰ Там само, спр. 749, с. 296, 350.

⁴¹ *Александрович В. Каспер Коллерд... С. 565–566; Його ж. Львівське середовище... С. 16, 19.*

⁴² *Markiewicz A. Wokół kontraktów artystycznych dominikanów lwowskich w epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.) // Modus. Prace z Historii Sztuki. Kraków, 2014. T. 14. S. 163, przyp. 2.*

⁴³ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В. Скульптура. С. 408; Його ж. Каспер Коллерд... С. 562–574.*

⁴⁴ *Александрович В. Каспер Коллерд... С. 568.* Агата Двожак, не врахувавши опублікованого 2011 р. короткого викладу відомостей стосовно станіславського періоду біографії майстра (*Александрович В. Скульптура. С. 408*) й не звернувши уваги на анонсовану в одинокій відомій їх публікації автора цих рядків цитовану статтю про діяльність познанського скульптора у Львові та Станіславі (*Його ж. Львівське середовище... С. 19, приміт. 36*) та не знаючи самої опублікованої ще 2012 р. статті (*Його ж. Каспер Коллерд...*), категорично ствердила: «Ostatnio Wołodymyr Aleksandrowicz bez żadnych podstaw archiwalnych i stylistycznych (виділено нами. – В. А.) twierdził, że Koleret wykonał ambonę i ołtarz pw. św. Józefa w kościele Bernardynów we Lwowie oraz ołtarz relikwiarzowy św. Wincentego i dekorację prospektu muzycznego w kościele w Stanisławowie (*Александрович 2012, s. 19*), utożsamiając anonimowego rzeźbiarza, którego oeuvre określił SITO 2001, s. 202, właśnie z Kasperem Kollertem» (*Dworzak A. Lwowskie środowisko... S. 29, przyp. 145*). Чому рішуче розкритикований автор мав віднести перелічені роботи до доробку саме цього скульптора, у полемічному запалі задуматися, як видно, не випало нагоди...

стосується завершення вівтаря для костюлу кармелітів босих у місті Вишнівець Тернопільської області⁴⁵, що пропонує важливий приклад активності відповідних майстрів поза містом. Особисті контакти скульптора у львівському середовищі відноували хрещення 13 травня 1733 р. Антонія, сина Валентина Артихевича й Агнеси, а 18 червня наступного року – Юзефа, сина Юзефа Весоловського і Зофії⁴⁶. 27 березня 1734 р. охрещено єдиного зафіксованого відповідним записом сина скульптора – Юзефа Фелікса⁴⁷.

Попри скромність вимови, наведені відомості першої третини століття доповнюють вартісними переказами винятково скупі відображень у джерелах період еволюції скульптурної традиції у Львові та середовища майстрів. Віднайдені документальні записи цілком випадкові й, здебільшого, є протоколами судових справ, тому вартісні з огляду історії мистецтва відомості виявляються принагідно, «на дальшому плані». Не дивлячись на це, новорозшукані факти здатні немало виходити поза суто біографічний контекст та справи хронології й подають окремі істотні свідчення до ширшого наповнення історії осередку та його внутрішніх взаємозв'язків.

Насамперед, вони засвідчують збереження на місцевому ґрунті звичного проникнення до міста приїжджих митців, незмінно покликаних посідати домінуючі позиції у професійному середовищі. Цю особливість значно краще фіксує набагато докладніше задокументована практика найближчого наступного періоду, позначеного появою нового покоління на чолі з Себастьяном Фесінгером⁴⁸. Проте окремі з наведених відомостей здатні переконати у присутності відповідної традиції й за умов попередніх десятиліть. Принаймні цілком певно усе ще надто мало знаний Ф. Грушевич був вчителем Ф. Ратинського й, досить вірогідно, так само, хоча й не настільки однозначно та лише згодом, – Ф. Геца. До учнів

⁴⁵ *Александрович В. Каспер Коллерд...* С. 567.

⁴⁶ *Dworzak A. Lwowskie środowisko...* S. 284. Ким були батьки новонароджених, метрика не подала, немає ніяких підстав відносити їх до мистецького світу.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 618, оп. 2, спр. 2639, арк. 83. У А. Двожак не віднотовано (*Dworzak A. Lwowskie środowisko...* S. 29, 284). Діти майстра принагідно загально відзначені в документі станіславського міського уряду з 1745 р. (*Александрович В. Каспер Коллерд...* С. 569). Інших відомостей про них не виявлено.

⁴⁸ У дотеперішній літературі віднотовано найраніше свідчення перебування митця у Львові з 1741 р., збережене в авторському підписі з виразом «Fecit Leopoli: in Polonia 1741» на алебастровому рельєфі «Свята Маріанна», Варшава, Музеум Народове (*Sito J., Betlej A. U Źródeł twórczości Sebastiana Fesingera // Sztuka kresów wschodnich. Kraków, 1996. T. 2: Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995. S. 340*). Першою львівською документальною згадкою є запис про присутність при хрещенні 26 лютого Кунегунди, доньки скульптора Бенедикта Токарського і Терези (*Dworzak A. Lwowskie środowisko...* S. 218). Натомість у цьому виданні пропущено два найближчих наступних віднотованих хрещення дітей у кафедральному костюлі, де він виступив кумом 3 і 4 травня 1741 р. (у першому випадку з кумою Гертрудою, дружиною знаного скульптора 1740-х років Георга Йозефа Маркварта) (ЦДІАЛ України, ф. 618, оп. 2, спр. 2639, арк. 226 зв.).

належало б також віднести зафіксованого під 1732 р. його челядника Християна⁴⁹. Обидва останні, з огляду на прізвище та ім'я, здатні належати до осіб, прибулих з якихось осередків німецького культурного кола. Середовище челядників розширюють також віднотовані під 1732 р. Казімеж та Альберт Майковські⁵⁰.

Загалом скромно відображений у джерелах Ф. Грушевіч виростає на помітнішу постать середовища 1710–1730-х років. Зі свого боку запропонований висновок здатні підтвердити як відомості різного часу про його проживання у Львові (хоча власним помешканням він, ніби, й не обзавівся), так і титул королівського сервітора разом з контактами у колі регіональних магнатів – Дзедушицьких, Сапеґ, можливо також Яблоновських. Статус сервітора підказує чималий досвід і ширшу активність уже перед початком 1720-х років, потенційно виводячи скульптора поза контекст актуально доступної хронології щойно від 1709 р. Таке міркування підтримує й робота для нього перед початком 1712 р. представника старшого покоління М. Щупаковича. Йдеться не просто про контакти (втім, що повинно стояти за ними, випадає, хіба, здогадуватися): молодший митець водночас постає організатором професійної активності.

Поряд з Ф. Грушевічем, інші засвідчені винятково поодинокими нотатками представники осередку презентуються менш виразно. Належалося б тільки ствердити достатньо рівномірне – з огляду на характер джерел – «виповнення» усього періоду та активну розбудову осередку вже близько 1730 р., що істотно уточнює дотеперішні уявлення про розвиток ситуації на місцевому ґрунті.

З цих матеріалів «неіснуючі» в давнішій літературі львівські скульптори першої третини століття постають окремим явищем традиції, звичним як для свого часу, так і осередку загалом з прикметним незмінним визначальним статусом приїжджих майстрів. Водночас опрацьовані матеріали переконують у функціонуванні й іншого напрямку з елементами «автентичної традиції», як невід'ємного явища культурної практики. Їх співіснування переконує у збереженні звичної кадрової ситуації, характеризуючи тогочасне середовище майстрів європейської орієнтації органічним епізодом відповідного аспекту історичного досвіду на місцевому ґрунті. Тому твердження, нібито «w latach trzydziestych wieku XVIII zabrakło w tym miejscu biegłych snycerzy zdolnych zrealizować przestizowe zamówienie na wystrój rzeźbiarski kościoła bernardynów» як доказ погляду про «okresy stagnacji a nawet głębokie kryzysy»⁵¹ та «слабкість» середовища (на тій самій підставі)⁵², виразно безпідставні. Їх заперечує хоча б оздоблення гробниці святого Яна з Дуклі

⁴⁹ Александрович В. Скульптура. С. 407.

⁵⁰ Александрович В. Львівське середовище... С. 22.

⁵¹ Krasny P. Województwo ruskie jako region artystyczny w czasach staropolskich. Przyczynek do geografii sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej // Przegląd Wschodni. Warszawa, 1999. № 6. Z. 1(21). S. 84.

⁵² Ostrowski J.K. Polska rzeźba barokowa XVIII wieku. Zrzegląd problematyki i perspektywy badawcze // BHS. 1988. № 4. S. 328.

у тому ж костьолі, над яким працював Ф. Грушевіч (1739)⁵³. Разом із вперше відзначеною на підставі новорозшуканих джерельних матеріалів істотною переміною ситуації у професійному середовищі близько 1730 р. вони чи не найочевидніше відкидають засновані на винятково обмежених відомостях «неоправдано відважні» вступні міркування як давніших, так і новіших «першовідкривачів» львівської скульптури XVIII ст. До потенційно «zdolnych» мав би належати й одноліток Т. Гуттера К. Коллерд, якому, може, не випадково невдовзі після початку робіт над ансамблем випало покинути місто...

Очевидно, бернардинський приклад варто сприймати в іншому контексті, ніж поспішно прикладений до нього свого часу досі загальноприйнятий. Але для цього повинен бути змінений стосовний досі головний принцип історично-мистецьких досліджень. Практикована модель «юної, проте всезнаючої» історії має відступитися перед наступним хронологічно підходом, заснованим на послідовно дослідницьких методах та інтерпретації конкретних фактів як єдиній перспективі якнайширшого відкриття забутої традиції. Досвід новітнього віднайдення «неіснуючих» майстрів першої третини століття та його результати здатні переконати в цьому з усією очевидністю.

---

⁵³ Waligurski F. Historia fundacyi kościołów i klasztorów lwowskich // *Rozmaitości*. Lwów, 1858. № 35. S. 276.

Andrzej GIL

**CERKIEW UNICKA W WOJEWÓDZTWIE
INFLANCKIM W DRUGIEJ POŁOWIE
XVIII WIEKU. PRZYCZYNEK
DO DZIEJÓW ZADŹWIŃSKIEJ
CZĘŚCI METROPOLII KIJOWSKIEJ**

W latach 60. XVII wieku na mocy traktatów w Oliwie (1660), Kardis (1661) i Andruszowie (1667) dokonany został – po trwającym kilka dekad wojennym konflikcie – ostateczny podział Inflant pomiędzy Szwecję i Rzeczpospolitą. Carska Rosja, mimo ogromnego militarnego zaangażowania, zmuszona została do – jak się okazało, czasowego – odstąpienia od działań na rzecz inkorporacji w swe granice ziem inflanckich¹. Na włączonych do polsko-litewskiego państwa obszarach utworzono województwo (księstwo) inflanckie. Aczkolwiek województwo to posiadało pewne odrębności ustrojowe, to nie przeszkadzały one w dalszym procesie jego całkowitej integracji z cywilizacyjną przestrzenią Rzeczypospolitej². Jednym z tego przejawów była możliwość funkcjonowania na obszarze Polskich Inflant (a także w lennym Księstwie Kurlandii i Semigalii) wywodzących się z tradycji metropolii kijowskiej a organizacyjnie związanych z archidiecezją połocką Kościołów wschodnich: prawosławnego i unickiego. Jednakże okoliczności polityczne spowodowały, że działalność Cerkwi prawosławnej w województwie inflanckim (jak i w całej Rzeczypospolitej) stopniowo była ograniczana. Zasadniczym powodem była tu likwidacja samodzielności podporządko-

---

¹ Pacta Olivensia anni 1660, w: Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego, t. IV, Petersburg 1860, kol. 735–756 (w punkcie V. ważne zastrzeżenie o konieczności rewindykacji obszaru późniejszego województwa inflanckiego od Rosji, tamże, kol. 741); Договоръ между Шведскимъ и Россійскимъ Государствами, заключенный на сѣздѣ между Колывани и Юрьева въ Кардисѣ, w: Полное собрание законовъ Россійской имперіи, т. I, Съ 1649 по 1675, От № 1 до 618, Санктпетербургъ 1830, s. 532–550; [Traktat andruszowski], w: Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, zebrał i wydał F. Kluczycki, t. I, cz. I, Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671, Kraków 1880, s. 563–582 (sprawy Inflant dotyczył punkt 6., tamże, s. 569).

² E. Kuntze, Organizacja Inflant w czasach polskich, w: Polska a Inflanty. Praca zbiorowa [...], Gdynia 1939 [=Seria: Balticum, z. 14, Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, XXXIX, red. J. Borowik], s. 42–44.

wanej dotychczas kanonicznie patriarsze w Konstantynopolu prawosławnej metropolii kijowskiej i włączenie jej w 1686 roku w struktury patriarchatu moskiewskiego³. Akt ten skłonił króla Jana III Sobieskiego do przyjęcia postawy pewnej rezerwy wobec wiernych-ortodoksów w państwie polsko-litewskim⁴. Manifestowało się to przede wszystkim w działaniach na rzecz włączenia dotychczasowych struktur terytorialnych Cerkwi prawosławnej w ramy organizacyjno-prawne Kościoła katolickiego obrządku wschodniego (tzw. «nowa unia»). W województwie inflanckim oznaczało to stosunkowo szybki wzrost liczby parafii unickich, źródłowo wzmiankowany już w latach 20. XVIII wieku (choć nie dysponujemy listą nowo powołanych parafii katolickich obrządku wschodniego). Na proces ten zwrócił uwagę ówczesny inflancki biskup rzymskokatolicki Augustyn Wessel. W korespondencji z unickim arcybiskupem połockim Florianem Hrebnickim podkreślał, że nowo erygowane placówki obrządku wschodniego nie miały trwałych podstaw materialnych dla swojego działania, a także nie wpisywały się w już funkcjonującą na tym terenie sieć kościołów łacińskich⁵. Mimo pewnej międzyobrzędkowej rywalizacji do połowy XVIII wieku wiodącym wyznaniem chrześcijańskim województwa inflanckiego był katolicyzm. Jego dominująca pozycja, została zachwiana w drugiej połowie tegoż stulecia wraz z napływem staroobrzędowców, których labilna doktryna religijna i społeczna stała się przyczyną zdobywania wielu zwolenników wśród autochtonicznej ludności, co z kolei wywołało negatywną reakcję miejscowych władz⁶.

Ślady obecności katolików obrządku wschodniego oraz struktur ich Cerkwi w Inflantach Polskich zawiera wizytacja łacińskiej diecezji inflanckiej z 1761 roku. W opisie kościoła parafialnego w Lucynie wspomniano: «[...] casulae Graeci ritus cum

³ Zob. ostatnio wydany w tej kwestii zbiór dokumentów z obszernym komentarzem: Воссоединение Киевской митрополии с Русской православной Церковью 1676–1686 гг. Исследования и документы, Под общей редакцией Митрополита Волоколамского Илариона, Москва 2019.

⁴ D. Wereda, Jan III Sobieski wobec Cerkwi prawosławnej i unickiej, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego», Prace Historyczne, 146, 2019, z. 2, s. 399–412.

⁵ Congregationes Particulares ecclesiarum catholicarum Ucrainae et Bielarusiae spectantes, vol. 1, 1622–1728, collegit et adnotationibus illustravit editionemque curavit P. A. G. Welykij OSBM, adlaborante sac. E. Kaminskyj, Romae 1956, nr 75, s. 270 (Rzym, 19 kwietnia 1728).

⁶ Problem ten dostrzegała szlachta inflancka, która na dyneburskim sejmiku przedkonwokacyjnym uchwaliła w tej kwestii, co następuje: «Bohomółowie przez rozprzestrzenienie sekty swojej nie tylko że są publicznym zgorszeniem, ale też niemało z religii naszej unitów i katolików do apostazji przywiedli, przeto zabiegając dalszym ejusmodi inkonwenienciom ustanawiamy laudo publico, aby publiczne jako i prywatne onych bożnice czyli domy na molebiny wystawione, zniesione były ubique locorum, aby więcej nikogo do swej sekty nie ważyli się przymować, nec privatim, nec publice, a jeśliby którzy z bohomolskich kniżników o przyjęcie do swej sekty byli obwinieni y przeświadczeni, tedy tak oni, iako też pseudoconversi na ich sektę poenis o apostatach circumscriptis w sądzie kapturowym ad cuiusvis instantiam karani być mają». Szlachta polsko-inflancka wobec przełomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775, wydali B. Dybaś, P.A. Jeziorski, przy współpracy T. Wiśniewskiego, Toruń 2018, nr 1, s. 167 (6 lutego 1764).

requisitis» oraz «[...] missale Graeci ritus»⁷. Utensylia te (szaty i księgi) potrzebne były do sprawowania unickiej liturgii. Podobnie było w kościele w Liwenmujży (ufundowanym i wystawionym w latach 70. XVII wieku przez sędziego brzeskiego Leonarda Pocieja), gdzie wśród wyposażenia wymieniano: «[...] patenula argentea cum cooperculo, intus deaurata [...] illa pro deferendo Sanctissimae Eucharistiae Sacramento ad informos, hoc pro distributione Sacrae Coenae Ruthenis», «[...] casula cum stola et manipulis [...] pro usu Graecorum sacerdotum» oraz «[...] missale ritus Graeci sclavonico idiomate editum Supraslii»⁸.

W Lauderze, gdzie było publiczne oratorium rzymskokatolickie, tamtejszy kapłan unicki prowadził aktywną działalność wśród miejscowych łacinników, a ponieważ wielu z nich nakłonił do przyjęcia swego obrządku, doczekał się procesu przed konsystorzem diecezji inflanckiej⁹. Parafia unicka w tej miejscowości wspomniana jest w 1774 roku, kiedy to jej proboszcz, ojciec Bazyli Toczyski (Toczycki), był delegatem dekanatu oświejskiego na soborzyk w Struniu, zwołanym w sprawie erygowania seminarium diecezjalnego w Połocku, w którym brał udział także arcybiskup Jazon Junosza Smogorzewski¹⁰.

Z okresu bezpośrednio przed rozbiorami znamy tylko kilka potwierdzonych źródłowo parafii unickich z województwa inflanckiego. Przynależały one do dekanatu oświejskiego archidiecezji połockiej. Były to – oprócz wspomnianej wyżej parafii w Lauderze – świątynie w miejscowościach: Brodajż, Stara Słoboda i Bukmujża¹¹.

Bardziej szczegółowe informacje z tego okresu mamy tylko o unickiej wspólnocie parafialnej w Bukmujży. W 1759 roku ówczesny właściciel tej miejscowości i kolator

⁷ Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku, wyd. S. Litak, Toruń 1998 [=Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes, 86], s. 119.

⁸ Tamże, s. 165, s. 167–168.

⁹ Tamże, s. 137. Zapewne ówczesnym właścicielem Laudera był Kazimierz Kublicki, podstarości sądowy inflancki (wzmiankowany tamże jako dziedzic cztery lata później). Люстрація староствъ княжества Инфлянтскаго, Инвентаръ Люцинскаго староства, составленный въ 1765 году, в: Историко-юридическіе матеріалы, извлеченные изъ актовъ книгъ губерній Витебской и Могилевской, изд. Д.И. Довгялло, вып. 31, Витебскъ 1903, s. 389; Urzędnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994 [=Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy, red. A. Gąsiorowski, t. IX, Inflanty], poz. 1539, s. 148.

¹⁰ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 423, оп. 2, д. 2127, к. 4 v.: «[Dekanat] oświejski, [...] x. Bazyli Toczyski par[och] lauderski delegat» (Struń, 23 lipca 1774); Epistolae Jasonis Junosza Smogorzevskyj metropolitae Kioviensis catholici (1780–1788), collegit, paravit, adnotavit editionemque curavit P. A. G. Welykyj OSBM, Romae 1965, nr 51, s. 129: «Oswiejensis Decanatus [...] Delegati: Basilius Toczyski, Parochus Lauderensis [...]» (Połock, 23 czerwca 1774).

¹¹ Elenchus ecclesiarum paroecialium in archieparchia Polocensi, paratus a Metropolia et Gubernio necnon Nuntio Apostolico transmissus, w: tamże, nr 30, s. 70 («Decanatus Oswiejensis. [Ecclesiae]: [...] Brodanensis, [...] Lauderensis, [...] Staroblodziensis»); W. Kołbuk, Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne, Lublin 1998, s. 163 («Dekanat Oświej»).

tamtejszej cerkwi, wojewoda miński Jan August Hylzen, wydał postanowienie, aby unicki kapłan w Bukmujży udzielał pomocy jezuitom z misji w Dagdzie jako wikary. W każdą trzecią niedzielę miesiąca, gdy dagdeński kapłan miał pojawiać się w Bukmujży, miejscowy ksiądz unicki winien udawać się do dagdeńskiego kościoła. Jednocześnie tamtejsi jezuici powinni mu odstępować dochody z trzech miejscowości: Dagdy, Bukmujży i Kownaty, jakie czerpali «[...] od Rusaków i Moskali», którzy z kolei zostali zobligowani do corocznej, ściśle określonej dani w naturze na rzecz kapłana swojego obrządku oraz do wzniesienia plebanii. Miński wojewoda zobowiązał się natomiast do wystawienia nowej świątyni oraz wyposażenia jej w sprzęt liturgiczny¹².

***

W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej województwo inflanckie zostało włączone do Rosji. W jej ramach w latach 1772–1775 nosiło miano prowincji dźwińskiej, jako jednej z czterech części składowych guberni pskowskiej¹³. W wyniku przeprowadzonej decyzją carycy Katarzyny II w 1775 roku reformy ustrojowej ziemie dawnego województwa inflanckiego weszły w skład utworzonego w 1777 roku namiestnictwa połockiego, a po kolejnych zmianach administracyjnych, mających miejsce w 1802 roku, znalazły się w granicach guberni witebskiej¹⁴. Klęska rozbioru wywarła wpływ także na dzieje arcybiskupstwa połockiego. W zmienionych realiach politycznych zostało ono podzielone zgodnie z przebiegiem nowo wyznaczonej granicy państwowej. Jego wschodnia część z Połockiem i Witebskiem, którą tworzyło 20 dekanatów i 465 parafii¹⁵, włączona została do cesarstwa rosyjskiego. Część zachodnia zaś, czyli tzw. diecezja polsko-połocka, na którą składało się 10 dekanatów, 179 parafii i 141 filii, pozostała przy Wielkim Księstwie Litewskim¹⁶.

¹² А. Сануновъ, Архивъ Полоцкой Духовной Консистеріи, Москва 1898, s. 134–135.

¹³ Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, т. 19, 1770–1774, Санкт-петербургъ 1830, № 13.808, s. 508 (28 maja 1772).

¹⁴ G. Manteuffel, Zarys z dziejów krain dawnych inflanckich, czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej, wstęp, redakcja i opracowanie tekstu K. Zajas, Kraków 2007, s. 209; А.М. Лукашевич, Еволуция конфессиональной структуры населения белорусско-литовских губерний Российской империи (1772–1812 гг.), «Вопросы всеобщей истории», т. 17, 2015, номер 2, s. 85–86; А.Г. Манаков, Динамика численности и этнического состава населения Северо-Запада России в XVIII–XIX вв., «Псковский регионологический журнал», 2016, № 1, s. 61–65.

¹⁵ Elenchus ecclesiarum paroecialium in archieparchia Polocensi, nr 30, s. 70–73 (Połock, 17 października 1772).

¹⁶ P. Sygowski, Unicka archidiecezja «Polskopołocka» w świetle wizytacji z lat 1789–1790, w: Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna, cz. 2, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Łańcut–Kotań 17–18 kwietnia 2004 roku, red. J. Giemza, Łańcut 2004, s. 386; tenże, Brasławski dekanat unickiej «dyecezyi polskopołockiej» (cerkwie i ich wyposażenie) w świetle wizytacji z roku 1789, w: Studia nad sztuką renesansu i baroku, t. 5, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2004, s. 394–396.

Po 1772 roku inflanccy unicy znaleźli się w nowej rzeczywistości, w której funkcjonowali przez następnych kilkadziesiąt lat, aż do likwidacji ich Cerkwi w 1839 roku¹⁷. Parafie unickie na terenie dawnego województwa inflanckiego w początkowej fazie rosyjskich rządów tradycyjnie powiązane były z miejscowymi ziemianami – usytuowane były bowiem na obszarze ich własności. Właściciel majątku był zazwyczaj kolatorem miejscowej świątyni i w pełni popierał rozwój związanej z nią wspólnoty wiernych, w wymiarze zarówno materialnym, jak i społecznym. Władze rosyjskie zdawały sobie sprawę ze ścisłego związku zachodzącego między kolatorami – dziedzicami majątków, zwykle rzymskimi katolikami – a unickimi kapłanami i lokalną wspólnotą wiernych¹⁸.

W 1784 roku, w ramach podjętej w imperium rosyjskim inicjatywy mającej na celu szczegółowy opis nowo przyłączonych ziem, dokonano lustracji własności ziemskiej w trzech powiatach dawnego województwa inflanckiego. Zebrany materiał ujawnił istnienie na tym obszarze ponad dwudziestu świątyń katolickich obrządku wschodniego. Stan ten obrazuje poniższa tabela.

Cerkwie unickie na terenie dawnego województwa inflanckiego w 1784 roku
(w granicach ówczesnych powiatów)

Cerkwie unickie w powiecie dyneburskim w 1784 roku		
Miejscowość, położenie	Wezwanie świątyni, materiał budowlany	Przynależna własność ziemska
Wieś Liksna, na obu brzegach bezimiennego potoku, prawego dopływu Dźwiny	Pokrowu Bogurodzicy, murowana	Na obu brzegach bezimiennego potoku, prawego dopływu Dźwiny
Wieś Jezefowo, na prawym brzegu bezimiennego potoku, nieopodal rzeki Dźwiny, przy głównej drodze z Dyneburga do Dryssy	Apostołów Piotra i Pawła, drewniana	W trzech częściach: 1) na suchym gruncie, na przy głównej drodze z Dyneburga do Dryssy; 2) na lewym brzegu bezimiennego potoku, prawego dopływu Dźwiny 3) na suchym gruncie, przy wspomnianej głównej drodze
Wieś Prel, nad rzeką Rubieżnicą	Archistratega Michała, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi

¹⁷ А.М. Лукашевич, Эволюция конфессиональной структуры населения, s. 86–91.

¹⁸ П.В. Шевкун, Ликвидация Брестской унии: коммуникативный аспект, «Научные ведомости», серия: История. Политология, 2016, № 22, вып. 40, s. 119.

Wieś Warkowo, nieopodal rzeki Dubny, na jej prawym brzegu	Pokrowu Przenajświętszej Bogurodzicy, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi
Wieś Niedermujza, na lewym brzegu rzeki Jaszy	Archistratega Michała, drewniana	Brak informacji
Wieś Ruszoń na brzegu jeziora Ruszoń	Archistratega Michała, murowana	W dwóch częściach: 1) na brzegu jeziora Szkuldin 2) na brzegu jeziora Ruszoń
Wieś Jesmujza, na prawym brzegu rzeki Jaszy	Archistratega Michała, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi
Cerkwie unickie w powiecie rzeżyckim w 1784 roku		
Miasto Rzeżyca, nad rzeką Rzeżycą	Pokrowu Przenajświętszej Bogurodzicy z kaplicą św. Piotra i Pawła, drewniane	Brak informacji
Wieś Zosna, nad jeziorem Zosna	Trójcy Przenajświętszej, drewniana	W dwóch częściach: 1) na suchym gruncie na terenie wsi, na którym postawiona była cerkiew 2) na brzegu jeziora Zosna
Wieś Preizma, nad rzeką Łoś	Pokrowu Przenajświętszej Bogurodzicy, drewniana	Między rzekami Małga i Łoś
Wieś Tyskaty nad brzegami dwóch bezimiennych jezior	Świętych Męczenników Fłora i Ławra, drewniana	Na lewym brzegu rzeki Subinianty
Wieś Drycany, na suchym gruncie przy studniach	Trójcy Przenajświętszej drewniana (?)	Na suchym gruncie na terenie wsi
Wieś Pilacyny, na suchym gruncie przy studniach	Świętych Męczenników Borysa i Hleba, drewniana (?)	Na suchym gruncie na terenie wsi
Wieś Rykowa, na obu brzegach rzeki Łuży	Świętego Wawrzyńca, drewniana (?)	Po obu stronach rzeki Łuża, nieopodal prawego brzegu rzeki Rzeżycy

Przysiółek Pusza, na suchym gruncie	Trójcy Przenajświętszej, drewniana	Brak informacji
Wieś Sterlany, na obu brzegach rzeki Wiertelanki, przy studni	Przenajświętszej Bogurodzicy, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi, obrabiana przez miejscowego parocha
Wieś Holany, na suchym gruncie, przy studni	Świętych Męczenników Flora i Ławra, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi, obrabiana przez miejscowego parocha
Przysiółek Kownaty, na suchym gruncie	Trójcy Przenajświętszej, drewniana	Brak informacji
Wieś Fejmany, przy wykopanych studniach	Świętego Jana Chrzciciela, drewniana (?)	Brak informacji
Wieś Rybieniszki, nad rzeką Fojmanką	Świętych Męczenników Flora i Ławra, drewniana	Na lewym brzegu rzeki Fojmanki, obrabiana przez miejscowego parocha
Przysiółek Bukmujża, na lewym brzegu bezimiennego potoku	Trójcy Przenajświętszej, drewniana	Brak informacji
Cerkwie unickie w powiecie lutyńskim w 1784 roku		
Wieś Brodajż, na prawym brzegu rzeki Rubieżnicy, przy studniach	Świętego Jana Chrzciciela, drewniana	Na suchym gruncie na terenie wsi
Wieś Stara Słoboda, między jeziorami Głębokie i Slidina	Przemienienia Pańskiego, drewniana	Funduszowa ziemia cerkiewna na terenie wsi
Wieś Lauder, przy jeziorze Wielki Lauder	Świętego Mikołaja Cudotwórcy, drewniana	Funduszowa ziemia cerkiewna na terenie wsi, w trzech częściach

Podstawa źródłowa: B. Brežgo, *Latgolas inventari un generalmēreīšonas zem'ū aproksti, 1695–1784*, Daugavpils 1943, IX, *Daugavpiļš piļsātas un apriņķa zem'ū aproksts, kas sastādeits 1784. g. generalmēreīšonas laikā* (Описание города Дюнабург и его уезда, 1784 г.), s. 69–147; X, *Rēzeknes piļsātas un apriņķa zem'ū aproksts, kas sastādeits 1784. g. generalmēreīšonas laikā* (Ведомость генеральному плану Полоцкого наместничества города Рехиць и уезда, 1784 г.), s. 148–277; XII, *Ludzas piļsātas*

un aprin̄ka zem' u aproksts, kas sastōdeits 1784. g. generalmēreišonas laikā (Описание города Люцына и его уѣзда, 1784 г.), s. 337–400.

Cerkwie te tworzyły stosunkowo dobrze rozwiniętą sieć placówek unickich, obejmującą zwarty obszar obejmujący południe powiatu lutyńskiego, niemal cały powiat rzeżycki oraz centralną część powiatu dyneburskiego. Na dwadzieścia cztery świątynie tylko dwie były murowane, co świadczy o raczej skromnych podstawach ekonomicznych wspólnot katolików obrządku wschodniego w tym regionie. Niemniej jednak parafie unickie miały swoje uposażenie ziemskie, co dawało im nadzieję na dalsze trwanie. Wydaje się jednak, że ich egzystencja była zagrożona czynnikami nie tyle gospodarczymi, ile religijno-politycznymi.

W początkach XIX wieku na terenie inflanckiej części guberni witebskiej źródła informują o funkcjonowaniu tylko kilku unickich parafii w następujących miejscowościach: Lauder (wraz z kaplicami w Romaczówce/Romaszonkach i w Szołoszu), Stara Słoboda, Bukmujża i Wiertołów.

Cerkiew w Lauderze nosiła wezwanie św. Mikołaja, a jej kolatorami było dwóch braci Kublickich: Marcin i Elias. Przy świątyni posługę pełniło dwóch kapłanów: wspomniany już wcześniej wieloletni proboszcz, w latach 1782–1801 dziekan oświejski, ks. Bazyl Toczyński (Toczycki, zmarł w 1804 roku¹⁹), oraz wikary, ks. Andrzej Paprocki. Była to stosunkowo duża parafia, licząca ponad dwa tysiące wiernych, z dwoma kaplicami w okolicznych miejscowościach należących do dóbr rodziny Kublickich: cmentarną w Romaczówce (Romaszonkach) i drugą w Szołoszu. Kolejna cerkiew znajdowała się w Starej Słobodzie i nosiła wezwanie Przemienienia Pańskiego. Proboszczem tej niewielkiej parafii, liczącej około stu wiernych, był ks. Jan Obuch, z rodziny kapłańskiej, od wieków związanej z ziemiami inflanckimi. Parafia w Wiertołowie (Wiertołów), własności Konstantego de Waldena, z cerkwią pod wezwaniem św. Józefa, liczyła około trzystu osób, a pracował w niej ks. Demetriusz Obuch. Listę unickich placówek zamyka cerkiew pw. Trójcy Świętej w Bukmujży, byłej własności Hylzenów. Parafię tworzyło tam około dziewięćset wiernych, którym przewodził ks. Symon Obuch²⁰. W pierwszych dekadach XIX wieku istniała na tym terenie jeszcze parafia

¹⁹ Дз. Лісейчыкаў, Святар у беларускім соцыюме. Прасапаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг., Мінск 2015, poz. 7069-a, s. 510.

²⁰ M. Radwan, Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku, Lublin 2003, s. 51 (wykaz parafii i kaplic); tenże, Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839, Roma–Lublin 2001, s. 338 (wykaz parafii z końca lat 30. XIX wieku, placówki «inflanckie» znajdowały się wówczas w dekanacie siebieskim); Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880, s. 460 (hasło: «Bukmujża»); Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5, Warszawa 1884, s. 104 (hasło: «Lauder»); [J.A. Hylzen], Inflanty w dawnych swych, y wielorakich aż do wieku naszego dziejach, y rewolucyach; z wywodem godności, y starożytności szlachty tameczney, tudzież praw, y wolności z dawna, y teraz jey służących zebrane, Wilno 1750, [cz. 2], s. 20–21 (własność Kublickich w Lauderze i Szoloszu).

unicka w Brodajżu, o której wiadomo, że już w 1833 roku była placówką prawosławną²¹. Gustaw Manteuffel przywołuje w swojej pracy jeszcze dwie parafie unickie w miejscowościach Janowol i Michałów. Wchodziły one pierwotnie w skład starostwa lucyńskiego, później przeszły na własność rodu Borchów, a po 1772 roku należały do dóbr państwowych. Obie po zniesieniu Kościoła unickiego także stały się prawosławne²².

W trakcie wojny 1812 roku na terenie zachodnich guberni cesarstwa rosyjskiego doszło do zniszczeń wśród własności kościelnej i cerkiewnej. Według sprawozdania unickiego biskupa połockiego Jana Krassowskiego, w podległej mu diecezji zniszczonych lub uszkodzonych zostało 207 cerkwi, w tym w powiecie lucyńskim – trzy świątynie, niestety nie zostały one wymienione z nazwy²³.

Obecność Cerkwi unickiej w województwie inflanckim i – po 1772 roku – w następujących po nim strukturach administracyjnych w ramach cesarstwa rosyjskiego nie była szczególnie znacząca. Jednakże jej świątynie, skupiające katolików obrządku wschodniego różnych narodowości – Rusinów, Łotyszy i Estończyków, były świadectwem ich przynależności do wielowiekowej tradycji kijowskiego chrześcijaństwa, reprezentowanego w rzeczywistości tego regionu przez połockiego władkę jako duchowego przywódcę unickiej wspólnoty.

²¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1, s. 360 (hasło: «Brodajż»); Прот. Г. Шавельский, Последнее возсоединение съ Православною Церковію униатовъ Бѣлорусской епархіи (1833–1839 гг.), С.-Петербургъ 1910, s. 53.

²² G. Manteuffel, Inflanty Polskie, w: tegoż, Inflanty Polskie oraz Listy znad Bałtyku, wstęp, redakcja i opracowanie tekstu K. Zajas, Kraków 2009 (Dodatek I. Wyszczególnienie miast, miasteczek, dóbr i kościołów w Inflantach Polskich według ich stanu z roku 1866, b.p.). Co ciekawe, miejscowości te (Janowol, Michałów oraz Pyłda, bez unickiej cerkwi) zamieszkiwane były przez ludność pochodzenia estońskiego, wyznającą katolicyzm w obydwu obrządkach. G. Manteuffel, Listy znad Bałtyku, VII, Ogólna charakterystyka Estów, «Przegląd Powszechny», 3, 1886, t. 40, s. 313. Według dziewiętnastowiecznego badacza rosyjskiego Aleksandra Sementowskiego w 1839 rok na terenie białoruskiej diecezji unickiej w powiecie lucyńskim były cerkwie w Wiertołowie (pw. Narodzenia Bogurodzicy, proboszcz ks. Nikodem Sawicki), Słobodzie Starej (pw. Przemienienia Pańskiego, funkcję proboszcza pełnił wspomniany Nikodem Sawicki) oraz Lauderze (św. Mikołaja, proboszcz ks. Alojzy Dowgiałło). А. Сементовский, Списокъ церквей, монастырей и духовенства бывшей греко-униатской Бѣлорусской епархіи за 1839 годъ, w: Памятная книжка Витебской губернии на 1867 годъ, ред. А. Сементовский, годъ четвертый, Санктпетербургъ 1867, s. 126.

²³ Протоіерей А. Матюшенскій, Уніатское и православное духовенство Полоцкой епархіи въ войну 1812 г., Витебскъ 1913, s. 11; Ю.И. Литвиновская, Восстановление позиций Православной церкви в Беларуси после войны 1812 г., «Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб.», вып. 5, Мінск 2010, s. 81–91; В.В. Горидовец, Судьбы православного и униатского духовенства Витебской губернии в контексте событий 1812 года, w: Война 1812 года: события, судьбы, память. Материалы международной научно-практической конференции, Витебск, 17–18 мая 2012 г., отв. ред. А.П. Косов и др., Витебск 2012, s. 117–122.

***

Na obszarze dawnych Inflant Polskich (obecnie łotewska Łatgalia) tradycja unicka praktycznie nie funkcjonuje. Na około sto dwadzieścia cerkwi prawosławnych, znajdujących się na terytorium współczesnej Łotwy, trzecia część funkcjonuje w powiecie łucyńskim, częstokroć w miejscach dawnych katolickich świątyń obrządku wschodniego (Stara Słoboda, Janowol, Wiertołów). W dwóch przypadkach (Brodajż i Lauder) zachowały się, chociaż mocno przebudowane, dawne unickie cerkwie, ale świadomość tego faktu zarówno w nauce, jak i w świadomości społecznej, nie funkcjonuje²⁴.

Mimo wielowiekowej obecności obu Cerkwi wschodnich – prawosławnej i unickiej – będących częścią przestrzeni religijno-kulturowej metropolii kijowskiej, w dzisiejszej łotewskiej Łatgalii pamięć o nich w zasadzie nie jest kultywowana. Zastąpiła ją – wbrew historycznym faktom – dominująca wizja Cerkwi moskiewskiej jako jedynie uprawnionej do odwoływania się do dziedzictwa miejscowych Kościołów wschodnich. Stąd niezmiernie ważne jest, by przywrócić pamięć o obecności na obszarze dawnego województwa inflanckiego Rzeczypospolitej Cerkwi unickiej tradycji kijowskiej jako integralnego elementu jego rzeczywistej historii.

---

²⁴ A. Bistere, The Architecture of Orthodox Churches in Ludza District, «Comparative Studies», vol. 2, Latgale as a Culture Borderzone, Daugavpils 2009, s. 105–115; I. Jakuša-Kreituse, Old Believer Icon Painting in Latvia – from Period of Polish Livonia till 20th Century, w: Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, t. 1, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 363–364.

Валентина ШАНДРА

**ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1860-ті РОКИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.):
МЕТАМОРФОЗИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ**

1860-ті роки розпочалися для подільського дворянства усвідомленням, чого вартували обіцянки Олександра II реформувати державу з новою моделлю російських-польських взаємин. На його заклики до еліти західних губерній взяти участь у напрацюванні шляхів ліквідації кріпацтва та відповіла готовністю. Хоча настрої у північно-західного і південно-західного дворянства були не однаковими, зокрема, останні дуже неохоче сприймали наміри ліквідації кріпацтва, тоді як північно-західні виявили розуміння щодо необхідності такого кроку. Пошуки взаєморозуміння з верховною владою в особі нового імператора розпочалися з подачі петицій як можливості відновити станові права, зневажені Миколою I. Подільські дворяни у жовтні 1856 р. скористалися приїздом імператора до Кам'янця-Подільського і особисто передали йому прохання, у якому запевнили про підтримку ними селянської реформи. Навзаєм дворяни просили повернути польську мову до шкільного навчання та дозволити самостійно обирати віросповідання при змішаних шлюбах*, на що отримали від імператора відмову з поясненням, аби вони не забували, що це край російський, а не польський, й тому небажано просити про подібне¹. Проте ця пересторога не змінила бажання дворянства до самоврядування, яке вилилося у спробу заснування кредитного та створення сільсько-господарського товариств.

Більше того, дворянство південно-західних губерній з'їхалося у травні 1861 р. на зібрання до Житомира, аби укласти новий адрес з проханням адміністративного підпорядкування краю Царству Польському. Таке прагнення не було випадковим. Адже Царство Польське продовжувало залишатися острівком державності колишньої Речі Посполитої, що 1815 р. отримав від Олександра I конституцію, в основі якої лежали модерні французькі норми цивільно-правового регулю-

---

* 1832 р. набув чинності закон про православне віросповідання дітей, народжених у змішаних шлюбах.

¹ Шпопер Д. Политические инициативы польской шляхты в западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года // Отечественная история. 2006. № 3. С. 93–94.

вання. Конституція забезпечувала соціальні і політичні права підданих, зокрема, особисту свободу, свободу друку і віровизнання, недоторканість приватної власності². Адрес не був схвалений, бо через радикалізм вимог його не підтримав Тадеуш Бобровський, авторитетний правник з Київської губернії.

У вересні наступного 1862 р. подільські дворяни, з'їхавшись до Кам'янця, уклали новий адрес імператору³, у якому знову просили приєднати їх губернію, як і увесь Західний край, до Царства Польського, аби у такий спосіб об'єднатися в одній державній одиниці, котра існувала з часів Люблінської унії. Вони сподіваються, що у Царстві відбуватиметься саморозвиток як польської, так і української народності. Пропозиція про об'єднання виникла тому, що край занедбаний: народ не має можливості отримувати освіту, середні навчальні заклади знаходяться у незадовільному стані як за якістю навчання, так і за їх кількістю, промисловість позбавлена капіталів і страждає від податкового тиску, торгівля через погані шляхи не має іноземного збуту. Страждає також їхня земельна власність, котру залишили без державних позик та іпотеки. У краї запанували закони, які суперечать звичаям, чиновники не рахуються з традиціями, а місцеве право бюрократія зневажає. Російська адміністрація не вирішує місцеві потреби і не переймається інтересами людної, яка залишилася практично без виборних органів⁴.

Текст адресу авторства Леонарда Совінського* обговорювався на зібранні у будинку ушицького предводителя дворянства Ігнація Хелминського. А вже одностайне схвалення (255 дворян) відбувалося у будинку губернського дворянського зібрання 19 вересня 1862 р. Під час обговорення і підписання документа війська за наказом губернатора Р. Брауншвейга оточили будинок зібрання, арештували 12 повітових предводителів дворянства, доставили їх у столицю та заточили у Петропавлівській фортеці⁵. І що цікаво, саме після цього інциденту розпочате 1856 р. спорудження будинку дворянського зібрання у Кам'янці було припинено, незважаючи на майже повну його готовність⁶.

² Карліна О. Конституційна проблема під час Листопадового повстання // Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: віл міфів до фактів. Київ, 2017. С. 198, 200.

³ Батюшков П.Н. Подолія: Историческое описание. Санкт-Петербург, 1891. С. 256.

⁴ Любавский А. Дело по обвинению бывших предводителей дворянства Подольской губернии в подписании всеподданнейшего прошения преступного содержания // Русские уголовные процессы. Санкт-Петербург, 1867. Т. 2. С.2.

* Совінський Леонард (1831–1887), польський письменник родом із Східного Поділля, син польського шляхтича і української селянки. Перший перекладач польською мовою та популяризатор творчості Тараса Шевченка. Учасник польських визвольних рухів.

⁵ Бовуа Д. Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1917). Москва, 2011. С. 446.

⁶ Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського. Львів, 2005. С. 48. Фото будинку дворянського зібрання взято з цієї книжки.

На переданий адрес імператор різко зреагував, вказавши, що той є незаконним, що питання адміністративно-територіального поділу імперії – то є його монарша прерогатива, що шляхта не може презентувати місцеві потреби, що представлений текст містить суцільну критику уряду. Насправді ж дворянські корпоративні за жалуваною грамотою дворянству 1785 р. наділялися правом подавати безпосередні звернення до верховної влади. Викликана реакція могла бути пояснена тим, що в адресі переважало не прохання – на думку імператора, у ньому виразно звучало засудження державних законів з прагненням розірвати цілість Російської імперії. Вразило його й те, що дворяни називають себе «польськими», а мали б називатися «російськими». За розпорядженням імператора, чиновники Міністерства внутрішніх справ зібрали відомості про дворян, які активно долучилися до укладання і підписання адресу. Аби з'ясувати мотиви їхнього прагнення приєднатися до Царства Польського, кожного предводителя було допитано окремо.

Підтвердилося, що подача адреса була викликана тим, що місцева промисловість не розвивається, населення краю потерпає без належної освіти, хлібна торгівля відірвана від іноземного збуту, російські закони не враховують звичаєве право, а регіональна адміністрація спирається лише на бюрократичне управління і не обирається місцевою людністю. А якщо конкретизувати, то виконуючий обов'язки губерньського предводителя Александр Садовський вказував на причини, якими він керувався, підписуючи звернення до імператора. Ось вони: місцеве дворянство не схвалює місцеву адміністрацію, бо вона прагне придушити, а то й знищити «польський дух».

Гайсинський повітовий предводитель Юзеф Липковський звертав увагу не лише на історичні та етнічні чинники, а й на економічні. Крім того, його не влаштовували заборона полякам обіймати державні посади, висилання дворян-

поляків у великоросійські губернії, переслідування католиків. Губернатор не дозволяє їм збиратися приватно. У той же час адміністрація підтримує хлопоманів, і йому відомо, що у Києві вже протягом чотирьох років діє товариство послідовників Тараса Шевченка, наміром членів якого є захоплення поміщицької землі. Ось чому дворянство й прагнуло до консолідації з Царством Польським.

Брацлавський предводитель Фелікс Собанський пояснив свій підпис під адресом тим, що дворянство має громадянське право клопотатися перед верховною владою від імені усього населення краю. Тим більше через те, що місцева адміністрація настроює селян проти них, поміщиків-поляків. Проскурівський предводитель Александр Поплавський підтримав адрес через те, що хотів, аби імператор знав: місцевих дворян не допускають до влади, а російська адміністрація не переймається ні шляхами, ні очисткою Дністра, без чого вони не можуть вести успішної торгівлі збіжжям⁷.

Могилевський предводитель Януарій Сулятицький до згаданого додав і відсутність кредитних установ, які довели ефективність у Царстві Польському. Кам'янецький – Сигизмунд Червінський – уважав, що дворяни мають право звертатися до свого монарха від імені усіх станів з будь-якою пропозицією. Ушицький – Ігнацій Хелминський – пояснював гостру тональність адреса тим, що як він, так і більшість дворян не знають російської мови, а тому могли й помилитися у формі звернення, проте не мали на меті засуджувати державний устрій. Лєтичівського предводителя Любомира Скиднєвського також не влаштовувало, що всі посади у краї обіймають коронні чиновники, що 1862 р. була вилучена у поміщиків мисливська зброя, що заведені книги для обліку приїжджих, що губернатор дозволяє образливі і грубі висловлювання на їхню адресу.

Ольгопольський предводитель Казимир Собанський у показаннях назвав державну політику «репресивною», а вже ямпольський – Валеріан Маньковський пояснював, що підписи усі дворяни ставили у присутності прокурора, який не побачив проступку в укладенні такого звернення. Літинський предводитель Йосиф Радзейовський пояснив пропозицію щодо приєднання тим, що Царство Польське користується у російських імператорів підтримкою, якої подільські дворяни позбавлені. Вони зовсім не прагнуть наслідувати модель сусідньої Австрії, чий уряд розподіляє області «по племенам». Натомість російська влада створює умови для появи української партії, яка налаштовує проти дворянства простонароддя. А потім у періодичних виданнях «День» і «Основа» звинувачують панів, що ті відмовились від своєї давньої народності і віри⁸.

---

⁷ Малися на увазі неодноразові спроби дворянства налагодити судноплавство Дністром, у чому воно розраховувало на істотну підтримку з боку уряду (Див. доклад. статті Жалоби І.В. «Подільське дворянство та судноплавства Дністром у першій половині XIX ст.» та Ю.А. Хоптяр «Налагодження судноплавства по Дністру в межах Подільської губернії (60 – початок 90-х рр. XIX ст.)», опублікові у «Матеріалах Х Подільської історико-краєзнавчої конференції» (Кам'янець-Подільський, 2000).

⁸ Любавский А. Дело по обвинению... С. 22–23.

Вінницький предводитель Людвик Пеньковський, як і більшість, уважав, що нічого негожого адрес не містив, і що за географічним положенням край більше наближений до Царства Польського, аніж Росії. Балтський предводитель, відставний полковник граф Едуард Ронікер, на допиті підтвердив, що, називаючись польським дворянством, його репрезентанти мали на увазі те, що шляхетство було надано їм ще польськими королями. Він зупинився на зловживаннях місцевої адміністрації, а також на ліквідації гласного судочинства, на підбурюванні селян проти дворян, що стало причиною написання звернення до імператора.

Сенат прийняв резолюцію, що будь-які виправдання і пояснення не заслуговують уваги, що клопотатися від імені всього краю, більшість населення якого не співчуває полякам, було злочином. За наказом Олександра II губернського і повітових предводителів дворянства було покарано у такий спосіб: 36-літнього Садовського заточенням у фортецю на два роки, 38-літнього Ронікера, 42-літнього Червінського, 52-літнього Поплавського, 33-літнього Скибневського, 44-літнього Радзейовського, 41-літнього Пеньковського, 30-літніх Собанського та Липковського, 31-літнього Собанського, 35-літнього Маньковського, 48-літнього Сулятицького і 44-літнього Хелминського також заточенням до фортеці, але на менший термін – на один рік і два місяці⁹. Вирок дворянам було оголошено 18 січня 1863 р. і відразу їх було переведено до Санкт-Петербурзької фортеці. А 17 квітня того ж року вони були звільнені з можливістю обрати місце проживання у будь-якій внутрішній російській губернії, за винятком столичної і, звичайно, західних губерній імперії¹⁰. За іншими даними, поселення було змінено на Одесу. Своїх виборних посад вони були позбавлені, як і прав і переваг, а їх місце почали займати призначені від уряду чиновники¹¹.

Як покарання за участь в Січневому повстанні 1863 р. дворяни Південно-Західного краю були позбавлені самоврядних повноважень (найперше, заборонялися дворянські зібрання, і губернське, і повітові), а також виборчих прав. Раніше вони обирали з-поміж себе осіб для участі у місцевому державному урядуванні та до власних станових органів. Шляхом виборів представників із дворянського середовища формувалися не лише органи місцевої державної влади, а й суду і станового представництва. Тепер же чинними залишилися лише губернський та повітові предводители дворянства, депутатське зібрання і дворянська опіка. А щоб вони не заважали втілювати урядову політику русифікації краю, слід було спрямувати сюди чиновників російського походження, які б зайняли виборні дворянські посади. Певно, що консолідована польська знать не обрала б їх, а тому виборність як така скасовувалась і замінювалась бюрократичним призначенням. А оскільки приїжджий чиновник міг стати місцевим дворянином лише через набуття земельної власності, то держава створювала для нього сприятливі умови її придбання. У такий спосіб верховна влада усувала колізію між існуючим

⁹ Там же. С. 32–33.

¹⁰ Там же. С. 33.

¹¹ Шпопер Д. Политические инициативы польской шляхты... С. 97.

законодавством та запроваджуваними практиками насадження російського дворянства. Більше того, у листопаді 1863 р. височайше схваленим положенням Комітету міністрів було визнано за доцільне поширити на призначуваних урядом посадовців на місця повітових і губернських предводителів дворянства Західного краю чинного законодавства про присвоєння чинів залежно від вислуги та за відмінну службу¹². Тож уряд, аби повністю звільнити нелояльне дворянство від місцевих посад, не лише замінив виборні місця предводителів на призначувані, а й поширив на них умови державної служби. Це мало б стимулювати переїзд сюди на службу чиновників із внутрішніх губерній. Нагорі були переконані, що державна бюрократія куди краще відстоюватиме російські імперські інтереси в краї¹³.

Наступ на місцеве дворянство продовжувався, і воно вже незабаром позбавилося права розглядати справи про надання дворянства «впредь до усмирення польського мятежа»¹⁴. Держава фактично припиняла присвоювати дворянське звання шляхті, яка все ще прагнула довести своє благородне походження та влитися до складу привілейованого стану. Іншого шляху до самозбереження вона тоді не бачила. Натомість адміністрація посилила контроль за реєстрацією у податні стани, аби шляхта, котра не надала документів про дворянське звання, почала сплачувати державний подушний податок, відбувати рекрутську службу та виконувати інші повинності¹⁵.

Укладання законів спеціально для Західного краю супроводжувалося окремою їх підготовкою для південно-західних губерній. Як правило, їх ініціювали генерал-губернатори, які виявляли місцеву специфіку й прагнули її подолати новими механізмами державного керівництва. Пропозицію київського генерал-губернатора О. П. Безака призначити голів мирових з'їздів повітовими предводителями дворянства Подільської і Волинської губернії, які уже завершили земельні викупні операції¹⁶, не зайве вказує, що сюди не поспішали приїздити чиновники з Росії. Й тому регіональна влада намагалася відшукати місцеві резерви, а саме: кадровий корпус мирових посередників, який формувався здебільшого із лівобережного дворянства.

У той же час, на відміну від Південно-Західного, відбулося послаблення деполонізаторської політики в Північно-Західному краї, де 1868 р. було дозволено призначати предводителями дворянства місцевих польських землевласників, вразі ті довели свою благонадійність¹⁷. Швидше за все, це пояснюється величезними

---

¹² Полное собрание законов Российской империи (далее ПСЗ РИ). 2-е собр. Санкт-Петербург, 1866. Т. 38, Отд. 2: 1863. № 40180.

¹³ Див. док.: Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, 1998. S. 275.

¹⁴ ПСЗ РИ. Т. 38. Отд. 2. № 39825.

¹⁵ ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1867. Т. 39. Отд. 1: 1864. № 41299.

¹⁶ ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1868. Т. 43. Отд. 2: 1867. № 44110.

¹⁷ Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. С. 265.

земельними багатствами краю, які сподівалися прибрати до своїх рук російські чиновники.

Тож, починаючи з 1862 р., подільськими губернськими предводителями ставали не поляки (останнім з них був І. Ю. Сулятицький), а російські посадовці, православного віросповідання, серед яких кілька осіб були вчорашніми військовими¹⁸.

ППП	Чин, звання, землеволодіння	Час обіймання посади
<u>Морков Аркадій Іраклієвич</u>	Граф, майор у відставці. Власник батьківського маєтку на Поділлі в 16 540 дес. ¹⁹	12.11.1862– 09.08.1868
<u>Кочубей Михайло Вікторович</u>	Князь, шталмейстер, таємний радник. Син міністра внутрішніх справ часів Олександра I Віктора Кочубея	14.02.1869– 08.01.1874
<u>Балашов Микола Петрович</u>	Камергер, егермейстер, колезький радник. Власник 330 000 дес. землі, з яких у Брацлавському і Ямпільському повітах – понад 12 000 дес. ²⁰	12.04.1874– 01.06.1879
<u>Крупенський Микола Матвійович</u>	Камер-юнкер, дійсний статський радник. Власник маєтку с. Залісці Кам'янець-Подільського пов. та значних землеволодінь в Бессарабії.	14.12.1879– 22.05.1886
<u>Щербатов Олексій Григорович</u>	Князь, церемоніймейстер (1890), колезький секретар	02.08.1887– 27.05.1893
<u>Виноградський Микола Ілліч</u>	Полковник у відставці. Власник маєтку в 1413 дес. у с. Русава Велика Ямпільського пов. ²¹	28.08.1894– 04.12.1897
<u>Волжин Олександр Миколайович</u>	Камер-юнкер, дійсний статський радник з 1910 р., перший холмський губернатор	15.12.1897– 15.04.1904
<u>Местмахер Павло Павлович</u>	Барон, дійсний статський радник з 1904 р.	29.04.1904– 01.01.1910

¹⁸ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольский, 1859. С. 32, 72, 75, 78, 80, 83, 86, 89, 92, 95, 98, 100, 103.

¹⁹ Барвінок О.В. Інтеграція дворянського стану в російські імперські структури: кар'єрні віхи графа А. Моркова // Інтелектуальний потенціал в умовах сучасного суспільства / Матеріали Регіональної науково-практичної конференції молодих учених (м. Умань, 20 травня 2016 р.) Умань, 2016. С. 10–12.

²⁰ Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1898. С. 185, 294.

²¹ Там же. С. 296.

<u>Ракович Іван</u> <u>Єгорович</u>	Військовий кавалерист, статський радник, дійсний статський радник з 1912 р. Власник маєтку в 754 дес. у с. Привороття Кам'янецького пов. ²²	18.01.1910–1917
--	--	-----------------

Що ж до повітових предводителів дворянства, то тут ситуація була досить складною через відсутність росіян-чиновників для обіймання цих посад. На 1872 р. у губернії чотири посади були вакантними, п'ять обіймали поляки, інші двоє посадовців були з німецькими прізвищами і один – росіянин²³. Навіть 1879 р. подільський губернатор у звіті імператорові про становище в губернії «с глибоким прискорбием» повідомляв, що урядові заходи на збільшення російського землеволодіння принесли мало результатів²⁴, а отже, не було й відповідних кандидатів на дворянські посади. Місцевій адміністрації важко було відібрати достойних осіб, і тільки-но хтось давав згоду, то незабаром відмовлявся, то через хворобу, то через переїзд до Санкт-Петербурга, то через зайнятість господарськими турботами. А ті, хто просився на цю посаду, не відповідали їй за станом свого господарювання, мали борги, не користувалися авторитетом у дворянському колі та не мали жодного впливу на громадську думку. Серед них – Дмитро Аркадійович Морков, маєток якого в 1200 десятин землі перебував у боргах, а сам він характеризувався як людина легковажна, слабохарактерна і «зовсім не бездоганна»²⁵.

До вдалого призначення варто зарахувати випадок із 40-річним камер-юнкером Двору Степаном Степановичем Сафоновим, котрий залишив службу у російському посольстві у Парижі і, як власник м-ка Пиківа з 3000 десятин землі та статками понад 20 тис. руб., висловив бажання стати вінницьким предводителем дворянства. У проханні він обґрунтував своє рішення бажанням присвятити себе безоплатній службовій діяльності на користь батьківщини²⁶. Його рекомендували і губернатор, і генерал-губернатор як вдалого господаря, який уміло користувався кредитами, що може бути добрим прикладом для інших²⁷, та головне – піднесе авторитет Російської держави серед місцевого людності.

1892 р. ситуація дещо змінилася: всі посади були зайняті, із них п'ять заміщали мирові посередники, дві обіймали все ще поляки, одну росіянин і двоє посадовців носили прізвища остзейських німців²⁸. Ще через три роки вона стала

²² Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. Киев, 1913. С. 924.

²³ Список чинам состоящим на службе в Подольской губернии на 1872 год. Каменец-Подольский, 1872. С. 17–21, 23, 28.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 183, арк. 7.

²⁵ Там само, ф. 442, оп. 525, спр. 59, арк. 14–16, 43.

²⁶ Там само, ф. 442, оп. 526, спр. 31, арк. 19.

²⁷ Там само, ф. 442, оп. 525, спр. 59, арк. 62.

²⁸ Адреса должностных лиц, правительственных учреждений и частных фирм в Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1892. С. 58–79.

зовсім іншою: чотири посади повітових предводителів обіймали мирові посередники, на чотири інші претендували вихідці з російських губерній. Серед них Кирило Миколайович Єлачич (1869–1895), дворянин з Казанської губернії, який придбав маєток в понад тисячу десятин у с. Ходаківці Проскурівського повіту, батько відомого філософа Олексія Єлачича, Олександр Миколайович Волжин, дворянин з Курської губернії, який став великим землевласником на Поділлі і був призначений ольгопольським предводителем. Павло Перевошиков став вінницьким предводителем, Олександр фон Майдель – проскурівським. Ушицький предводитель Павло Местмахер, батько якого був подільським дворянином з 1866 р., відзначився благодійністю, адже у власному маєтку заснував нижчу ремісничу школу²⁹, якій було присвоєно його ім'я, а почесним наглядцем став ушицький предводитель Михайло Патон³⁰.

За адрес-календарем Подільської губернії на 1900 р. число російських дворян у краї суттєво збільшилося, про що свідчать нові прізвища російських землевласників, як от: барон М. М. Можайський, з дворян Петербурзької губернії, військовий, який придбав маєтки в 3383 дес. у м-ку Вороновиці та селах Степановці, Голщині і Сорочині Брацлавського повіту. Він був призначений перший раз 1897 р. і вдруге 1909 р. повітовим предводителем дворянства. Подільський губернатор при обговоренні 1909 р. його кандидатури з генерал-губернатором завірив начальника краю, що він енергійно веде пошуки й інших кандидатур на посади повітових предводителів. Зокрема, дав згоду ротмістр Білгородського полку Герсдорф, котрий вийшов у відставку і став ямпольським предводителем. Однак для Могилівського повіту кандидатури так і не вдалося відшукати³¹.

Полковник у відставці Михайло Оskarович Патон, власник маєтків при с. Хребтієві і Шурки Малої у 1500 дес. землі, висловив бажання губернаторові на обіймання посади ушицького предводителя, а вже той погодив його кандидатуру з генерал-губернатором в 1905 р.³²

Дмитро Федорович Гейден, граф, з остзейських дворян русифікованого роду (православний), після виходу в 43 роки у чині полковника у відставку (а служив він штаб-офіцером з особливих доручень при командувачі Київського військового округу Михайлові Івановичу Драгомирові³³) набув маєток у селі Сутиски Вінницького повіту у 2100 дес. та став подільським дворянином. За власним проханням він був 1897 р. призначений вінницьким повітовим предводителем.

²⁹ Список дворян, внесених в родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1897. С. 166. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский, 1895. С. 108, 123, 151, 184, 199, 235, 268.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 675, арк. 28.

³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 639, спр. 804, арк. 1, 8; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский, 1900. С. 132.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 675, арк. 2, 5.

³³ Гейден Д. Записки. «Вінниця у спогадах» / Упор. В. Колесник. Т. 1: XIX – початок XX ст. Вінниця, 2013. С. 310.

Незабаром його маєтки суттєво поповнилися. У його формулярному списку, крім земельних володінь у Смоленській і Кубанській областях, вказано 3000 десятин у Вінницькому повіті. 1910 р. до його військового чину додався цивільний – дійсний статський радник. Відповідно до існуючої в дворянському середовищі традиції він став почесним попечителем Вінницької учительської семінарії³⁴.

З початком Першої світової війни Д. Гейдена було повернуто на військову службу, а посаду вінницького предводителя доручено виконувати Одинцову, якого у призначенні за підписом Трепова названо «председателем съезда»³⁵. Посаду балтського предводителя дворянства обійняв представник російського князівського роду В.М. Святопольськ-Мирський³⁶. З 1899 р. могилівським предводителем став Д.М. Чихачов, який вийшов у відставку, придбав маєток в 316 дес. у Подільській губернії. А незабаром він стане представляти край у III і IV Державних думах³⁷.

Про кончу потребу мати заповненими всі вакансії повітових предводителів дворянства йшлося в 1906 р., коли розпочалася виборна кампанія до Державної думи. Міністр внутрішніх справ Аркадій Столипін вимагав, оскільки її підготовка покладалася на предводителів, призначити на ці посади відповідних осіб, які могли б забезпечити інтереси державного управління у повітах Південно-Західного краю³⁸.

Однак навіть спонукання Столипіна не вплинули на розв'язання цього питання. Подільський губернатор зміг підшукати одного кандидата, а саме: землевласника Гайсинського повіту, відставного штабс-ротмістра Лукіяна Заботіна (для Балтського і Могилівського повітів осіб російського походження, які б виявили бажання посісти ці посади, не знайшлося). Проте вже наступного року Заботін відмовився від посади, і губернатор вдався до вивіреної практики призначати чиновників, які б поєднували виконання обов'язки голів з'їздів мирових посередників і предводителів³⁹.

1908 р. спадковий дворянин Херсонської губернії Ераст Андрієвський був призначений балтським предводителем дворянства, незважаючи на те, що не мав чину, а його земельний маєток знаходився у Тираспольському повіті при с. Бугай і вимірювався 326 десятинами. 1878 р. народження, він встиг закінчити юридичний факультет Московського університету. 1910 р. на цій службі він отримав чин губерньського секретаря⁴⁰.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 665, спр. 256, арк. 1, 2.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 674, арк. 12, 17, 29, 57; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. С. 122.

³⁶ Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. С. 160.

³⁷ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). Дніпропетровськ, 2013. С. 429.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 705, спр. 296, арк. 1.

³⁹ Там само, арк. 6, 8.

⁴⁰ Там само, оп. 638, спр. 580, арк. 1, 7, 10, 18.

Тож на кінець XIX ст. політика, спрямована на ослаблення місцевого дворянства за рахунок оселення представників внутрішніх губерній, вплинула на заміщення дворянських посад. На 1913 р. усі предводители дворянства Подільської губернії були росіянами або етнічними українцями, серед них було немало відомих державних і військових діячів. А отже дворянські інституції стали бастионами Російської імперії в краї. Губернський предводитель І. Є. Ракович, камергер і дійсний статський радник, очолював і Кам'янець-Подільський союз російського народу.

На думку одного з високопоставлених чиновників, російські предводители дворянства хоча номінально й залишалися першою владою, оскільки очолювали усі повітові присутствія, однак насправді такими не були. Більшість із них виконували обов'язки фіктивно, не мешкали у своїх повітах, а тому «учреждение это совершенно обветшало и выветрилось». Натомість у західних губерніях Російської імперії предводители відбували службу куди краще, бо вони були чиновниками на жалуванні, яких призначив уряд⁴¹.

Чим же займалися предводители дворянства, враховуючи обмежене законодавство для західних губерній? Вони й надалі мали бути представниками інтересів дворянства, однак в Південно-Західному краї їх роль зводилася до відстоювання інтересів держави та її русифікаційної політики. Вони очолювали усі колегіальні державні інституції, котрі керували господарськими справами, а тому уважалися найближчими помічниками губернатора. Предводители урядували у повітових військових присутствіях, в оціночних комісіях та інших установах. Із запровадженням земств вони очолювали повітові зібрання. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор, схвалюючи кандидатури дворянських посадовців, прагнув, аби вони були досвідченими, енергійними, мали позитивні якості – як особисті, так і службові. Оскільки посада предводителів вимагала виконання багатьох доручень, то відібрати на неї здібних претендентів було складно. І все ж при цьому генерал-губернатор не поспішав схвалювати охочих на посаду предводителя росіян. 1881 р. на неї претендував кам'янецький поміщик Устругов, однак йому було відмовлено через те, що з нього не знято підозри у справі підробки фальшивого заповіту⁴². Інший – штабс-ротмістр гвардії І. Нілов – висловив бажання стати предводителем чи то Могилівського, чи то Новоушицького повіту, однак отримав відмову на тій підставі, що він не значився у списку російських землевласників⁴³. А враховуючи те, що виконання обов'язків предводителів потребувало витрат, то начальник краю змушений був зважати і на статки, попри всі інші характеристики. У звіті за 1908–1909 рр. генерал-губернатор

⁴¹ Воспоминания: Из бумаг С.Е. Крыжановского, последнего государственного секретаря Российской империи. Санкт-Петербург, 2009. С. 102, 127.

⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 228.

⁴³ Там само, оп. 529, спр. 92, арк. 12.

навіть запровадив рубрику (вперше) «Інститут предводителів дворянства»⁴⁴, що вказує на важливість цієї інституції для імперії.

Як же держава віддячувала повітовим предводителям за службу? Повітові предводители дворянства продовжували отримувати чергові чини в разі вислуги. Зокрема, кам'янецький повітовий предводитель Володимир Маркевич змінив 1911 р. чин губернського на чин колезького секретаря, ушицький Михайло Патон з чину надвірного радника перейшов на колезького радника, летичівський – Микола Рашевський – отримував чин статського радника, проскурівський – П. І. Луцевин – титулярного радника. Подання з клопотанням про чергове присвоєння чину здійснювалося по відомству Міністерства внутрішніх справ⁴⁵. З формулярного списку Рашевського дізнаємося, що він походив із спадкових дворян Херсонської губернії, де володів 3700 дес. землі. У Летичівському повіті при с. Янковці мав 1434 дес. За наказом київського, подільського і волинського генерал-губернатора був призначений 1898 р. летичівським предводителем дворянства, а вже 1910 р. отримав чин колезького, а незабаром – статського радника⁴⁶. На відміну від предводителів внутрішніх губерній, їх західні колеги отримували державне жалування⁴⁷.

Губернське депутатське зібрання формувалося з подання предводителя дворянства, який просив у губернатора, а той своєю чергою у генерал-губернатора, схвалити пропоновані ним кандидатури. Займалося депутатське зібрання зарахуванням осіб у дворянство, щоправда, приймалися такі рішення під пильним наглядом губернського прокурора, який перевіряв журнали засідань. А з ліквідацією цієї посади внаслідок поширення судових статутів 1864 р. на західний край питання тривалий час залишалося відкритим⁴⁸. Не раз губернський предводитель констатував відсутність потрібного числа депутатів. 1889 р. йшлося про неможливість здійснювати губернським депутатським зібранням свої повноваження, оскільки один з депутатів помер (Йосип Охоцький), ще один безнадійно хворий (Роецький), два інші (Тит-Вікентій Старжинський і Іван Нехаєв) проживають у віддалених маєтках і не з'являються на засідання. Подільський губернатор рекомендував генерал-губернатору схвалити нові кандидатури, зокрема, спадкових дворян – землевласників Леона Градовського, Богдана Жебровського, Владислава Косткевича. Він же звертав увагу начальника краю і в 1886 р., і в 1889 р., що російських дворян (некатоликів), які б побажали стати депутатами і при цьому проживали у Кам'янці-Подільському, немає⁴⁹. 1899 р. депутатом був призначений Олександр Берзенко, який влаштовував губернського предводителя тим, що

---

⁴⁴ Там само, оп. 464, спр. 732, арк. 19, 21.

⁴⁵ Там само, оп. 641, спр. 96, арк. 1, 22, 33, 36; оп. 639, спр. 293.

⁴⁶ Там само, оп. 635, спр. 673, арк. 1, 2, 9, 16.

⁴⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. Москва, 1979. С. 226.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 518, спр. 311, арк. 19.

⁴⁹ Там само, оп. 524, спр. 90, арк. 1; спр. 527, спр. 39 арк. 1.

проживав у Кам'янці-Подільському і міг своєчасно прибути на будь-яку нараду. А також тим, що був православним, в «нравственном и политическом отношении ни в чем предосудительном замечен не был», був власником маєтку в Ушицькому повіті⁵⁰.

Вслід за складом предводителів держава звернула увагу й на дворянську опіку, яка покликана була здійснювати опікунський нагляд за дворянськими маєтками при їх описі, а також при успадкуванні. Її очолював повітовий предводитель, членами були засідателі, для яких встановлювалося жалування, величина якого залежала від розмірів маєтностей у західних губерніях, зокрема, й у Подільській⁵¹.

Впродовж наступних десятиліть політика держави у польському питанні не зазнала суттєвих змін – польські дворяни й надалі усувалися як від державних, станових, так і від громадських виборних посад. Під час виборів до міських дум вимагалось уважно відстежувати виборчі процедури, аби до складу депутатів не потрапили особи не російського походження. Щоб при цьому не помилитися, рекомендувалося керуватися побутовими характеристиками: мовою, якою спілкуються кандидати вдома, і – як допоміжною – віросповіданням⁵². Практично такі ж вимоги повторилися і під час виборів до земських органів влади. Оскільки губернатори отримали дискреційне право схвалювати обраних земськими зібраннями на посади голів губернських і повітових управ, то Аркадій Столипін вимагав від них затверджувати лише тих осіб, які відповідали б інтересам державної стабільності⁵³.

У той же час чисельність дворянства зростала. За переписом 1897 р., дворяни у Подільській губернії становили 1,3 % до всього населення краю⁵⁴. За підрахунками А. П. Кореліна, їх число збільшувалося таким чином: 1858 р. в Подільській губернії нараховувалося близько 22 тис., а вже 1897 р. – понад 30 тис. осіб⁵⁵. Серед них була й та частина, яка, придбавши тут земельні наділи, ставала подільськими дворянами.

Питання про відновлення у дев'яти західних губерніях «производства» дворянських виборів було порушене лише 1905 р., коли указом від 1 травня відмінялися деякі обмежувальні постанови. Указ починався нетрадиційною риторикою, а саме: із запевнення, що верховна влада постійно і невпинно турбується про народності великої імперії, зокрема, про іногородців і місцевих уродженців окремих місцевостей. Йшлося про те, що настав час переглянути законодавство, обмежити існуючі норми і залишити лише ті з них, які забезпечують насущні державні інтереси. Поряд з низкою скасувань, зокрема, п'ятого параграфа щодо польського землеволодіння та вивчення литовської і польської мов, йшлося про відновлення

⁵⁰ Там само, оп. 629, спр. 79, арк. 1.

⁵¹ ПСЗ РИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1876. Т. 48. Отд. 1: 1873. № 51809.

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 666, спр. 16, арк. 118.

⁵³ Там само, оп. 663, спр. 32, арк. 71.

⁵⁴ Личков Л.С. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. Киев, 1905. С. 21.

⁵⁵ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) // Исторические записки. Москва, 1971. С. 122–123.

дворянських виборів. Міністру внутрішніх справ доручалося розробити пропозиції про дворянські зібрання із встановленням обсягів прав і обов'язків предводителів дворянства у західних губерніях⁵⁶. Підштовхувала верховну владу вирішити польське питання й пропонувати більш зважений етнонаціональний курс підготовка виборів до Державної думи. Разом з тим, констатувалося, що відсутність дворянських зібрань не сприяла зближенню російських і польських земле-власників⁵⁷. Однак така політика не набрала виваженої стабільності, бо вже наступного, 1906 р. висновком Державної ради підтверджувалися давні розпорядження про використання у листуванні з державними інституціями лише польської мови, як і у діловодстві будь-яких приватних товариств⁵⁸.

То ж що змінилося у становищі дворянського самоврядування внаслідок цього законодавчого акту? Чи були відновлені вибори і дворянські зібрання, з їхнім правом формувати станові і місцеві державні органи влади? На сьогодні це питання залишається відкритим. Немає чіткої відповіді на нього й у Ольги Барвінок, кандидатська дисертація якої присвячена цій науковій проблемі⁵⁹. Не знайдемо ми відповіді на нього і у монографіях радянських істориків, які, власне, обминали це питання⁶⁰. Нам не вдалося відшукати конкретних даних, як подільське дворянство поставилося до ініціативи держави відновити дворянські зібрання. Виходячи з того, що воно, як і все західне дворянство, не було допущене до загальноросійських з'їздів об'єднаного дворянства, які проводилися з 1906 р. по 1913 р., можна припустити, що це ставлення, скоріше, було байдужим, ніж негативним. На другому з'їзді уповноважених дворянських корпорацій у листопаді 1906 р. порушувалося питання як про бажаність, так і про негативні наслідки участі у його роботі дворян від західних губерній. На третьому з'їзді, уже 1907 р., це питання було винесене на одне із засідань, проте більшість висловились за позбавлення права польським дворянам брати участь у роботі з'їздів, через те, як сказав один із мовців, що «польский элемент угнетает русский». При голосуванні із представників 23 губерній лише п'ять були переконаними, що вже варто перестати зважати на національну приналежність, однак більшість проголосувала за представництво на з'їзді лише російського дворянства. У схваленому статуті йшлося про право предводителів дворянства від дев'яти західних губерній брати участь у їх роботі лише з дорадчим голосом, проте ніхто з польських дворян участі у з'їздах так і не взяв⁶¹.

⁵⁶ ПСЗ РИ. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1908. Т. 25. Отд. 1: 1905. № 26162, 21163.

⁵⁷ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.). С. 110.

⁵⁸ ПСЗ РИ. 3-е собр. Т. 26. Отд. 1: 1906. № 27617.

⁵⁹ Барвінок О.В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування (1793–1917): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2014.

⁶⁰ Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. Ленинград, 1978; Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. ... та ін.

⁶¹ Шандра В.С. Участь у всеросійських дворянських з'їздах уповноважених від «українських» дворянських зібрань: персональна характеристика // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ, 2019. Вип. 28. С. 144.

1908 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор підготував урядову записку про можливість призначення на посади повітових предводителів в Південно-Західному краї поляків. Таку пропозицію, однак, лише частково підтримав міністр внутрішніх справ, вважаючи, що призначати варто лише одного поляка на губернію, і то в разі безумовної благодійності кандидата⁶².

Вважаємо, що значна частина польського дворянства уже не пов'язувала свою діяльність з культивуванням становості, яка відживала себе і відходила на задній план. Польські дворяни віддавали перевагу формуванню політичних партій, вносячи до своїх програм вимоги рівноправності для свого етносу, у тому числі запровадження земств і муніципального самоврядування, суду присяжних, допущення їх до обіймання державних посад, уведення однакових податків, дотримання релігійної терпимості і традиційного використання польської мови в освіті. Через створення таких об'єднань, як Національно-демократична партія (ендеки), Польська партія крайова, вони прагнули втілити свої політичні задуми. Більшість із них програмували відновлення Польської держави у складі українських та литовських земель, як от Польська соціалістична партія (ППС), створена 1893 р. Її програма передбачала боротьбу польського пролетаріату проти російської влади та заснування Польської республіки на федеративних началах. Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (1894 р.) вважала за можливе будівництво соціалізму у співпраці з російськими робітниками, а також створення власної держави, котра б мала автономію у складі Росії, і до якої на федеративних умовах увійшли б українці і литовці⁶³.

Найбільше уособлювала національну ідею нелегальна «Ліга народова», яка трансформувалася у Польську націонал-демократичну партію (ендеки), осередки якої діяли і на Правобережжі. Її лідер Роман Дмовський, депутат II і III Державних дум, висунув ідею «інкорпорації» українських земель у складі Польської держави, при чому українцям було відмовлено у праві створювати власну державу. До складу цієї партії входили польські промисловці, поміщики, ксьондзи, адвокати – прихильники кресів та поборники аристократичного регіоналізму, які відмежовувалися від Варшави, зосереджуючись на захисті національних інтересів поляків в українських губерніях і, зокрема, на матеріальному забезпеченні польської освіти. На з'їзді в Узині (600 делегатів) йшлося про кончу потребу запровадження податку для шкіл, де знання отримувала б колишня декласована шляхта. Розмах освітньої діяльності партії був значним (близько 300 нелегальних шкіл), що дало підстави Данієлю Бовуа порівняти її з Міністерством освіти⁶⁴.

Оскільки Роман Дмовський постійно критикував Петра Столипіна як політика, то частина поміщиків вирішила від'єднатися від ендеків та створити окрему

⁶² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 679, арк. 2; оп. 705, спр. 296, арк. 15.

⁶³ Білобровець О.М. Діяльність польських політичних партій на Правобережній Україні на початку XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія. Тернопіль, 2005. Вип. 1. С. 254–260.

⁶⁴ Бовуа Д. Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине ... С. 836.

(в Подільській і Київській губерніях) Польську партію крайову, в фундації якої вирішальна роль належала магнату Роману-Даміану Сангушку, котрого й було обрано у Києві 1907 р. партійним головою. Визнавалася необхідність відмовитися від розбудови історичної Польщі та співпрацювати з російськими землевласниками⁶⁵, а також припинити співробітництво з ендеками та соціалістами, утримуватися від об'єднання з Польським колом у Думі та не сповідувати національні догмати. На третьому з'їзді партії було схвалено статут, у якому визначалась мета діяльності та основи крайової ідеології: на ґрунті існуючої державності дотримуватися мирного співіснування з усім населенням краю, що буде запорукою для розвитку польської людності⁶⁶. Серед прихильників цієї партії були й ті, хто сповідував українофільські погляди.

Крім політичних партій, діяло й немало інших організацій. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор у всепідданішому звіті за 1912 р. зауважив існування в Подільській губернії 10 польських товариств з благодійними намірами⁶⁷.

Реалізацію своїх вимог лише незначна частина дворян покладала на Державну думу як законотворчий орган для з'ясування етноконфесійних проблем свого краю. У другому скликанні Державної думи Подільську губернію представляв лише дворянин Гайсинського повіту Вікентій Лісовський. Решту депутатів становили селяни⁶⁸. До Державної ради увійшли троє осіб: Венцеслав Єловицький, власник маєтків у Гайсинському повіті, та Ксаверій Орловський, який, крім 5784 дес. землі, володів гуральнею і цукровим заводом. Богдан Ханенко мав маєток в 37 тис. десятин з виноградниками, лісовими угіддями, до того ж вапняну копальню, три цукрових та один лісопильний завод; їх трьох обрали на з'їзді землевласники Подільської губернії⁶⁹.

Чи вдалося Російській імперії шляхом адміністрування, у тому числі і запровадженням станових інституцій, зробити Подільський край російським? Гадаємо, що лише частково. Прийнявши дворянські станові органи, що їх запровадила Катерина II, польська шляхта намагалася за їх допомогою зберегти власну ідентичність, економічний розвиток та культурні впливи. Їй це вдавалося до 1860-х років. Після Січневого повстання 1863 р. Російська імперія прагнула будь-що утримати край в своїй орбіті, не погоджувалася уважати польське дворянство господарями краю, не змиралася з їх економічною вищістю, і станові дворянські

---

⁶⁵ Там же. С. 839.

⁶⁶ Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія // Український археографічний щорічник. 2007. Вип 12. С. 200, 201.

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 643, спр. 356, арк. 14.

⁶⁸ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України ... С. 226–227.

⁶⁹ Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії 1906–1917 років. Харків, 2013. С. 127.

інституції опинилися на передовій протистояння між Російською державою та польським дворянством. Верховною владою імперії було вжито цілу низку заходів, аби витіснити польських дворян від участі у станових органах. Центр вдався до їх реорганізації шляхом спрощення їхньої структури та ліквідації найбільш дієвої складової – губернських та повітових дворянських зібрань, що були розпорядчими органами станового врядування. А також до заміни виборного принципу бюрократичним при формуванні корпусу губернських і повітових предводителів дворянства. Аби предводителі та депутати дворянських зібрань стали надійними провідниками імперських інтересів у краї та сприяли його русифікації, верховна влада вимагала їх російського походження. У такий спосіб росіяни ставали, набувши у власність землю, місцевими дворянами. Проте ці заходи не варто вважати ефективними. Польські дворяни зуміли зберегти самоідентифікацію шляхом створення політичних партій, які акумулювали в своїх програмах можливість самореалізації на Правобережній Україні.

Олександр РЕЄНТ

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Сповнений драматизму, 1917 рік на повний зріст поставив питання про статус Православної церкви в Україні, в середовищі якої сформувалися три течії: автономна, автокефальна й оновленська. Представники останньої висували вимоги внутрішнього реформування й оновлення церкви, а перших двох відрізнялися діаметрально протилежними політичними й національними орієнтирами. Послідовні ревнителі традицій Російської православної церкви на чолі з митрополитом київським Володимиром (Богоявленським) підтримували єднання з Московською патріархією. Адепти ідеї автокефалії влітку 1917 р. створили Український церковний комітет, реорганізований згодом у Всеукраїнську православну церковну раду. Ще до цього у всіх губерніях України відбулися єпархіальні з'їзди, делегати яких виступали за повернення колишніх прав Української церкви і скликання Всеукраїнського помісного собору.

Хоча священнослужителі отримали представництво в комісії з підготовки вироблення статуту автономії України, а також у складі Української Центральної Ради, загалом лідерам останньої бракувало розуміння ролі Православної церкви в суспільному житті. Вже у привітальному слові делегатам Київського єпархіального з'їзду (15 квітня 1917 р.) М. Грушевський докоряв духовенству відривом від народу й самоізоляцією. І надалі один з вождів Української революції вважав роль церкви у державотворчих процесах мізерною. Інші лідери Центральної Ради, які репрезентували партії лівої орієнтації, також особливо не переймалися долею релігійних інституцій. Ставлення влади до православних святинь яскраво ілюструє розселення дивізії синьожупанників у Києво-Печерській лаврі та Митрополитичому Софійському домі¹. Попри те, що у Михайлівському Золотоверхому монастирі було надано 700 ліжок для лазарету та 6 кімнат для військових чинів, сюди самочинно вселилися телефоністи й музична команда 2-го українського полку, а деякі командири поводитися вкрай аморально². Переважна

¹ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1993. С. 371.

² Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ, 1994. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. С. 40.

частина духовенства не підтримала заходів УЦР. Негативізм священників посилювала секуляризація церковних і монастирських земель, які в їхній свідомості асоціювалися з невід'ємними правами церкви та її статусом.

7 січня 1918 р. з благословення патріарха Тихона в Києві розпочалася перша сесія Всеукраїнського помісного собору, на який прибуло тільки 170 делегатів замість 900. Засвідчивши розмаїття політичної орієнтації духовенства України, церковний форум, незважаючи на всі зусилля українського табору, мети не досяг. Більшість архієреїв та впливового кліру не підтримали ідеї автокефалії, залишаючись на позиціях нерозривного канонічного зв'язку з Московською патріархією³. Під час вступу більшовицьких військ до Києва п'яні матроси вбили митрополита Володимира неподалік від Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 22 лютого роботу собору перервав вступ до Києва радянських військових частин.

Керівники Української Центральної Ради не виявляли особливої зацікавленості у релігійних справах. Разом з тим, віддаючи належне цьому суспільному чиннику, вони санкціонували створення департаменту духовних справ у складі Секретарства внутрішніх справ УНР. До компетенції цієї структурної ланки належало доведення до відома всіх релігійних інституцій рішень Центральної Ради та уряду та здійснення контролю за їх виконанням. На початку 1918 р. у складі уряду УНР було сформовано Департамент ісповідань з аналогічними функціями. Втім, він виявився пасивним і неавторитетним для інших ланок бюрократичного механізму⁴.

Цей період Української революції і національного державотворення цілком у дусі популярних у той час соціалістичних ідей ознаменувався кроками, спрямованими на відокремлення церкви від школи: УЦР санкціонувала перехід парафіяльних шкіл (а також шкільних приміщень, зведених коштом релігійних громад) під керівництво світського органу – Міністерства освіти.

Опосередковано чи безпосередньо законодавчі й виконавчі органи влади УНР були причетними до розв'язання релігійних проблем, вони ухвалювали рішення, що стосувалися призначень єпископів українського походження на кафедри, матеріальних питань, збереження храмів, що мали історико-архітектурну цінність. Публікувалися звернення про необхідність проведення богослужінь українською мовою. УЦР долучилася до визволення з російського полону митрополита Греко-католицької церкви Андрія Шептицького⁵.

Керівники УЦР пояснювали своє стримане ставлення до Православної церкви тим, що духовенство в Україні – здебільшого «чорно-реакційне» і не виявило зацікавленості в справі національного державотворення. «Проштовхування» ідеї створення окремого відомства з релігійних питань трактувалося деякими діячами Центральної Ради як спроба зміцнити позиції церкви до її відокремлення від

---

³ Федоров Юрій, о. Історія Церкви в Україні. Репринтне видання. Львів, 2001. С. 233.

⁴ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. С. 40.

⁵ Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2011. С. 233.

держави. Та все ж Генеральний Секретаріат дав санкцію на створення Департаменту ісповідань. Комісаром церковних справ призначили О. Карпінського, який уже 27 грудня 1917 р. видав розпорядження, згідно з яким усі контакти з РПЦ відбувалися через його відомство. А в січні 1918 р. він сформулював від уряду УНР завдання для Всеукраїнського помісного собору: «дати українській церкві автокефальність». УЦР наполягала також на українізації Православної церкви – як мовній, так і кадровій.

У січні 1918 р. Департамент ісповідань в уряді В. Голубовича очолив єпископ Никон – фігура одіозна й несприйнята українською ієрархією, яка його практично бойкотувала⁶.

13 квітня 1918 р. директором Департаменту ісповідань призначили В. Чехівського. Провідниками політики УЦР у релігійній сфері стали губернські комісари.

Однак вища церковна влада і надалі ігнорувала ініціативи Департаменту ісповідань (крім тих, що стосувалися матеріальних та фінансових питань). Саме з цієї причини за часів Центральної Ради не вдалося скликати другу сесію Всеукраїнського помісного собору.

Департамент ісповідань домагався від уряду і Центральної Ради позитивного вирішення питання матеріальної підтримки духовенства. Однак, з'ясовуючи через консисторії реальний стан справ, бюрократичний апарат втрачав час. Між тим у середовищі священнослужителів наростало невдоволення байдужістю влади до їхнього становища.

Уряд УНР опікувався й іншими конфесіями. Швидше з політичних мотивів, аніж з релігійних, у березні 1917 р. УЦР ухвалила рішення надіслати Тимчасовому уряду телеграму з вимогою «визволення митрополита Галицького і кардинала папського Шептицького». Завдяки зусиллям політичних та громадських діячів різного спрямування інтернованого митрополита Андрея було звільнено з російського полону. 18 березня він прибув з Суздаля до Петрограда, де його вітали представники Української національної ради. Під час аудієнції у голови Тимчасового уряду Ю. Львова Шептицький дістав запевнення у зрівнянні Греко-католицької церкви у правах з Римо-католицькою. Захопившись ідеєю унійної акції на території Росії, глава ГКЦ відразу призначив о. Леоніда Федорова екзархом Росії.

Наприкінці квітня 1918 р. Шептицький прибув до Києва, де його 28 квітня вітали в Українській Центральній Раді і на селянському з'їзді.

Залишаючи відкритим питання про мету місії першоієрарха ГКЦ, В. Ульяновський вважає, що вона не була марною, заманіфестувавши чітку національну (українську) орієнтацію Греко-католицької церкви, збереження нею української мови та східного обряду богослужіння. Це певною мірою вплинуло на руйнування негативного стереотипу наддніпрянців стосовно унії й позначилося на подаль-

---

⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Кн. IV: (XX ст.). Ч. 1. Київ, 1998. 385 с.

ших частих згадках про митрополита в 1918 р. та навіть появі ідеї обрання його патріархом єдиної Української церкви⁷.

У столиці Шептицький заснував апостольський вікаріат України на чолі з о. Михайлом Цегельським. Однак загалом питання про унійну акцію у Наддніпрянській Україні в УЦР вважали неактуальним і конфліктогенним. Тим часом на Поділлі, зруйнованому війною, у спустілі православні парафії прибували уніатські клірики і ченці, які започатковували греко-католицькі громади.

Про контакти Департаменту ісповідань з іншими конфесіями відомо небагато. У квітні 1918 р. до УЦР звернувся київський ксьондз, уповноважений Ватиканом передати пропозицію про відкриття української дипломатичної місії в Апостольській Столиці. Цей крок обґрунтовувався наявністю в Україні 2 млн католиків, прагненням УНР до миру, що збігалось з позицією Папи Венедикта XV, а також заманливими міжнародними перспективами. Та, очевидно, Центральній Раді було вже не до того, і місія до Святого Престолу надіслана не була.

З життя малих конфесій до нас дійшло повідомлення про III Київський окружний з'їзд євангельських християн, у якому брав участь чиновник Департаменту ісповідань.

У цілому ж Центральна Рада не зуміла поставити на службу загальнонародним інтересам рух, спрямований на забезпечення самостійності Української церкви. Це негативно позначилося на ході розбудови Української держави, звузило соціальну базу режиму. Індиферентне ставлення більшості керівників УЦР до релігійних питань не дало змоги використати наданий історією шанс створити єдину Українську православну церкву.

Новий етап у функціонуванні релігійних інституцій розпочався після перевороту, внаслідок якого владу в Україні перебрав гетьман П. Скоропадський.

Світоглядне кредо керівника Української Держави відводило Православній церкві вагомую роль у духовному й суспільному житті країни. П. Скоропадський поділяв погляди на те, що суверенна держава має підтримувати незалежність церковної ієрархії від зарубіжних центрів.

Нормативно-правове закріплення статусу релігійних об'єднань було зафіксоване на законодавчому рівні. 29 квітня 1918 р. був підписаний Закон «Про віру», що декларував пріоритети («первенство») православного віросповідання в Українській Державі та свободу сповідання і відправ інших віровчень її громадянами⁸. Правління гетьмана позначилося активізацією профільного відомства й виразним курсом на формування підґрунтя для автокефалії УПЦ. У складі Департаменту (з травня 1918 р. Міністерства) ісповідань функціонувало 5 структурних одиниць: загальна канцелярія, відділ Православної церкви, відділ інославно церков та різних релігійних організацій, відділ духовних шкіл (нижчих, середніх та вищих), видавничий відділ.

---

⁷ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. С. 88.

⁸ Конституційні акти України. 1917–1920 рр.: невідомі конституції України. Київ, 1992. С. 84.

Першим міністром ісповідань Української Держави було призначено професора Київського університету В. Зінківського, який перебував на посаді до 24 жовтня 1918 р. Квінтесенцією його позиції стали думки, виголошені під час одного з засідань Ученого комітету: «Є, насамкінець, важлива проблема, вирішити яку покликане Міністерство у найкоротший термін. Це – національний церковний рух, який Українська Держава бажає цілковито підтримувати. Церковна влада цього не робить, і перед Міністерством постає невідкладне завдання створити у взаємодії з російською культурою вогнище здорового церковно-національного розвитку, створити не штучно, а надавши розумну, культурну форму національному рухові»⁹, В. Зінківський зумів визначити пріоритетні напрями діяльності цього відомства, головним з яких стала підготовка відповідних умов для унезалежнення УПЦ. На переконання Б. Андрусишина й В. Бондаренка, міністр ісповідань «зміг так поставити справу, що поступово міністерство зосередило в собі вирішення усіх найважливіших питань церковного життя, готувало рішення і законопроекти, розробляло механізми впровадження їх у життя і контролю виконання. Між сесіями Церковного собору і під час Собору місцеві архієреї і церковна влада, як це не видається парадоксальним з огляду на традиційну в історіографії думку, більше зверталися за вирішенням своїх справ до Міністерства ісповідань, ніж до митрополита Київського. Протистояння державної і церковної влади, крім питання про стосунки з Московським патріархатом та автокефалію, не спостерігалось. Це є прикрий історіографічний міф, що потребує перегляду»¹⁰.

Визначаючи міфологізацію багатьох сторінок релігійного життя у період 1917–1920 рр., до чого доклали зусиль не тільки світські й церковні історики та публіцисти, а й самі активні його учасники (насамперед – архієреї), слід, разом з тим, констатувати, що проблема статусу Української православної церкви була не другорядною, а корінною – як з огляду канонічного, організаційного, так і з політичного.

Міністерство ісповідань виявило готовність до продуктивної співпраці з усіма конфесіями й релігійними об'єднаннями і налагоджувало її з православними єпархіями (їх в Україні налічувалося 9), євангельсько-лютеранськими церковними радами, іудейськими громадами, а також окремими релігійними діячами й духовенством.

Підвищена увага до потреб Православної церкви підкреслювала її особливий статус у суспільстві. Держава гарантувала вшанування найбільших православних свят. Передбачалися суворі покарання за дії, що кваліфікувалися як «святотатство», тобто наруга над релігійними почуттями і святинами. Штатний причт звільняли від виконання військового обов'язку. Церковні організації набували статусу юридичних осіб, а посади в них прирівнювалися до державних. Згідно з давньою традицією, державні акти про шлюб та розлучення узгоджувалися

⁹ Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини... С. 240.

¹⁰ Там само. С. 238, 239.

з православним церковним правом, а приходські метричні книги прирівнювалися до актів цивільного стану. Нарешті, церковні школи дістали права державних.

Для розвитку освітянської сфери у християнському руслі Міністерство ісповідань 11 липня 1918 р. створило Вчений комітет на чолі з професором Київської духовної академії П. Кудрявцевим. Керівник цієї інституції вважав, що вона зобов'язана «сприяти національному рухові, завдання якого необхідно вирішити в душі аполітичному й суворо науковому»¹¹, Членами Комітету стали провідні науковці КДА, Київського університету та інших наукових закладів.

Головними напрямками роботи Вченого комітету вважалися: 1. релігійно-просвітницька діяльність; 2. наближення до народу основного джерела духовного життя – Біблії та богослужбової літератури, які передбачалося видати українською мовою; 3. підготовка до друку «житій» святих, пов'язаних з історією України та найбільш шанованих в Україні (Св. Варвари, Св. Онуфрія та ін.); 4. видання історії Української церкви українською та російською мовами для широкого загалу, а також стислих нарисів історії Київської духовної академії; 5. культурно-наукові проекти (публікація народної релігійної поезії, філософських творів православної музики), храмова архітектура; 6. наукова експертиза навчальних програм, підручників, планів духовних шкіл; 7. створення бібліографічних довідників з релігієзнавства й історії церкви; 8. конституції з приводу справ, що стосуються інших віровизнань і конфесій¹².

При Міністерстві ісповідань діяла спеціальна комісія, в якій на конкурсній основі проходили експертизу програми й підручники з викладання Закону Божого та історії церкви.

Оскільки Всеросійський церковний собор не встиг затвердити новий Статут духовних академій (його проект схвалив Св. Синод при патріархові), Вчений комітет за дорученням В. Зінківського створив комісію для його розробки. За основу було взято московський зразок. Унаслідок того, що у митрополита Антонія (Храповицького) не склалися стосунки з КДА, міністр ісповідань у середині липня без його санкції затвердив підготовлений статут у Раді Міністрів. Згідно з цим документом, Київська духовна академія набувала автономного статусу, натомість у адміністративному відношенні підпорядковувалася Міністерству ісповідань, а в канонічному – Київській митрополії. У вищому православному навчальному закладі в обов'язковому порядку запроваджувалися вивчення історії України, української мови, літератури і права, історії Української церкви та відповідні кафедри. На друге півріччя 1918 р. уряд надав КДА 211,9 тис. крб. для виплат стипендії слухачам¹³.

---

¹¹ Там само. С. 242.

¹² Там само. С. 243.

¹³ Гуржій О., Реєнт О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. Київ; Суми, 2011. С. 195.

Священницький корпус поповнювався також випускниками Білогородської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Холмської та інших духовних і пастирських шкіл. У Міністерстві ісповідань велася підготовка до відкриття богословських факультетів при університетах України.

Фінансово-матеріальна підтримка надавалася не тільки навчальним установам, а й іншим інституціям і акціям Православної церкви. Зокрема, у червні 1918 р. Рада Міністрів асигнувала 1 млн 117 тис. крб. на проведення другої сесії Всеукраїнського церковного собору. У липні одноразову виплату (по 650 крб.) отримали всі священники та диякони і псаломщики (по 325 крб.), на що скарбниця витратила майже 11 млн крб. У формі допомоги реєвакуйованим священнослужителям Волині, Гродненщини, Підляшшя й Мінської губернії, а також для відбудови й ремонту зруйнованих під час війни та революції храмів, уряд перерахував 3 млн крб. Близько 1,4 млн крб. адресувалося позаштатному православному духовенству тих повітів, що увійшли до складу Української Держави, але ще не інтегрувалися у свої єпархії. Вдови та неповнолітні діти загиблих і померлих священнослужителів також отримали одноразові грошові субсидії¹⁴.

Тим часом ситуація у православних єпархіях України постійно ускладнювалася. Революційні рухи, кардинальні суспільно-політичні зрушення не могли залишити осторонь рядовий клір і маси віруючих. Натомість архієреї, які очолювали єпархії на українських землях, були далекими від національно-державницьких домагань українців. За таких умов І. Власовський вважав найпершим обов'язком української влади «утворення в Православній Церкві України національної ієрархії, хоча б на початку в кількості, вимаганій канонами Православної Східної Церкви для дальшої хіротонії в єпископів у відродженій Національній Українській Церкві»¹⁵.

На його переконання, «уряд гетьмана П. Скоропадського тільки в останньому місяці його існування взяв належний тон у церковній справі, той державний тон, який повинна була взяти в цій справі українська влада від самого її появилення з революцією 1917 р.». Він не подбав про формування національної православної ієрархії, тому 1918 р., як і попередній, характеризується як «втрачений для відродження Української Православної Церкви»¹⁶.

Після смерті митрополита Володимира (Богоявленського) головним питанням організації життєдіяльності Православної церкви стало заміщення вакантної Київської кафедри. З цією метою патріарх Тихон відрядив до Києва; архієпископа Євлогія, який спільно з єпископом Никодимом (він керував Київською єпархією) провели обрання нового митрополита київського не на Всеукраїнському православному соборі, а на Київському єпархіальному зібранні. За єпископа Димитрія (Вербицького) голосувало 130 виборців (переважно української орієнтації), за митрополита Антонія (Храповицького) – 160 (проросійські налаштовані

¹⁴ Там само. С. 196.

¹⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 36.

¹⁶ Там само. С. 37.

виборці). Таким чином, на провідну Українську кафедру зійшов архієрей, відомий своїми антиукраїнськими настроями¹⁷.

Вважаючи цей захід неправомірним, міністр ісповідань В. Зіньківський і далі стояв на позиції, що київського митрополита може обрати тільки Всеукраїнський собор. Він домогся, аби Рада Міністрів ухвалила рішення про нелегітимність ухвал Київського єпархіального зібрання. В. Зіньківському доручили залагодити це питання шляхом контактів безпосередньо з патріархом Тихоном. Але прихильники Антонія випередили світську владу, привізши з Москви документ, який затверджував результати виборів.

П. Скоропадський оцінював це призначення як невдале. Очільник Української Держави стояв на позиції, що традиції релігійного життя й особливості самосвідомості українців потребували іншого вибору – з середовища місцевого священства. На думку гетьмана, Антоній (Храповицький), незважаючи на сильний характер, був «чорносотенцем старої школи» і не міг сформуваати позитивного мікроклімату у Православній церкві України. Сприймаючи будь-які рекомендації чи зауваження з боку світської влади як зазіхання на власні повноваження й авторитет, новий митрополит київський не зумів налагодити нормальних контактів з Міністерством ісповідань¹⁸.

Переїзд митрополита Антонія з Харкова до Києва уряд сприйняв прохолодно, на офіційному рівні його і далі іменували митрополитом харківським. І лише рішення Всеукраїнського церковного собору про визнання Антонія митрополитом київським поставило крапку в цій історії¹⁹.

Друга сесія Собору відкрилась у червні 1918 р., після того, як керівники братства Кирила і Мефодія провели довибори його делегатів. Цей хід різко змінив співвідношення сил. За словами В. Липківського, «це вже не була друга сесія січневого собору, а зовсім вже окремий Російський собор на Україні, бо склад членів його був зовсім інший. З представників вояцтва майже ніхто на цю сесію не прибув, бувша Всеукраїнська Церковна Рада прибула в кількості 45 душ, а по єпархіях єпископи перевели інші вибори на цю сесію й вибрали, кого самі хотіли, здебільшого з духовного учительства та інших безпосередньо собі підвладних осіб»²⁰.

За визнанням митрополита Євлогія, котрий не належав до прихильників української ідеї, більшість Собору «стояла за автокефалію». З цієї причини мандатна комісія взялася під формальними, здебільшого надуманими приводами позбавляти права взяти участь у діяннях Собору «самостійників-мазепинців», зокрема, 45 делегатів від Всеукраїнської православної церковної ради, яка, власне, й ініціювала скликання Собору у 1918 р. Проти цього акту протестував

---

¹⁷ Там само. С. 39, 40.

¹⁸ Гуржій О., Реєнт О. Від гетьмана до гетьмана: рід Скоропадських в історії України. С. 194.

¹⁹ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. С. 323–325.

²⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 42.

міністр ісповідань Української Держави. 21 червня В. Зіньківський виступив на засіданні Собору з урядовою декларацією, в якій наголошувалося, що церква в Україні не повинна відокремлюватися від держави; урядові органи не будуть втручатися у внутрішньоцерковні справи, натомість розраховують на її підтримку і сприяння державному будівництву. Управління Православною церквою має здійснюватися на засадах автономії, допоки на осінній сесії Всеукраїнського собору не буде вирішене питання про її автокефальний статус і характер відносин з Московською патріархією.

Спочатку П. Скоропадський у коректній формі намагався донести своє бачення складних конфесійних питань до архієреїв, які діяли всупереч його позиції, переконати їх у необхідності змін. Однак різко негативне ставлення до цих рекомендацій новообраного митрополита київського Антонія (Храповицького) змусило вдатися до більш твердих вимог щодо прискорення процесу унезалежнення УПЦ. Гетьман усвідомлював глибину і складність проблеми і не форсував події, покладаючись на час. На зустрічі з австрійським послом Форгачем (24 червня 1918 р.) він зізнався, що міг би вдатися до більш жорстких заходів, однак не бажає наражати суспільство на релігійну конфронтацію. П. Скоропадський реалізував свій намір відвідати Собор і донести його учасникам позицію керівництва держави²¹. 6 липня він прибув на засідання Собору і в своєму зверненні наголосив: «Я гадаю, що наша Церква Православна, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу. [...] Бажаючи повного і вільного розвитку віри православної і духовенства, я хочу, аби всі діла Української Церкви рішались тут, у нас на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, бажань народу»²². Гетьман не нав'язував зібранню думку про автокефалію, але акцентував на значенні Православної церкви у державотворчих процесах і необхідності заходів, спрямованих на нейтралізацію зовнішніх впливів²³.

9 липня учасники церковного форуму ухвалили «Статут Тимчасового Вищого Церковного Управління Православної Церкви в Україні», в якому закріплювався її автономний статус під юрисдикцією Вселенського патріарха. Компетенція патріарха Московського і всієї Русі охоплювала: 1) затвердження виборів митрополита київського; 2) благословення єпархіальних архієреїв, затверджених Собором єпископів України; 3) вищий суд над єпископами України; 4) дозвіл на скликання церковних соборів в Україні; 5) затвердження Статуту вищого церковного управління в Україні.

Вищим законодавчим, адміністративним судовим органом в Україні вважався Церковний собор (скликався 1 раз на 3 роки), а постійно діючими – Собор єпархіальних очільників та Вища церковна рада. Всі ці органи очолював митрополит київський і галицький. Собор єпископів мав повноваження вирішувати

²¹ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. С. 375–376.

²² Андрушишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини... С. 235–236.

²³ Там само.

справи ієрархічного і пастирського характеру, тобто справи віри і богослужіння, церковної адміністрації, дисципліни і суду, а на ВЦР покладалися економічні, освітні, ревізійно-контрольні, церковно-правові функції.

Текст проекту Статуту патріарх Тихон передав на розгляд Всеросійського собору, учасники якого доповнили його редакцію додатками. У них наголошувалося, що єпархії на території України «залишаються неподільною частиною Православної Руської Церкви», а «постанови Всеросійських Соборів, а також само постанови і розпорядження святішого патріарха мають силу для всієї Української Церкви»²⁴.

Однак позиція світської влади була проігнорована більшістю делегатів Собору. 22 липня делегати зібрання ухвалили «Положення про тимчасове вище управління Православної Церкви на Україні на засадах автономії», яке встановлювало канонічний зв'язок з «Патріархом Всеросійським». Згідно з цим документом, ратифікованим Всеросійським помісним собором, митрополита київського обирав Всеукраїнський помісний собор, а патріарх лише затверджував офіційно цей вибір. Усі ухвали Всеросійського собору і патріарха вважалися обов'язковими для Православної церкви в Україні.

Переформатування політичних сил, які боролися за владу в Україні, зміна балансу між українськими і проросійськими таборами спричинили поворот гетьмана П. Скоропадського від російських агентів впливу до українських кіл, об'єднаних в опозиційному щодо режиму «Національно-державному союзу». Після переговорів з його головою В. Винниченком гетьман у жовтні 1918 р. сформував новий Кабінет Міністрів, до складу якого увійшли національно орієнтовані діячі. Міністром ісповідань у ньому став О. Лотоцький (уродженець Поділля й вихованець Київської духовної академії). Перебуваючи на цій посаді від 24 жовтня до 14 листопада, О. Лотоцький на повний зріст поставив питання про автокефалію українського православ'я. На відміну від свого попередника, новий очільник міністерства зосередився переважно на реалізації цього проекту. Прагнучи посилити національну державницьку складову в політиці уряду, він увів до складу Вченого комітету відомих громадських діячів Ф. Матушевського та В. Чехівського, з якими пов'язував сподівання на національну орієнтацію в роботі цього органу.

Ніби відчуваючи швидкоплинність ситуації, О. Лотоцький поспішав з реформуванням Православної церкви. Якщо В. Зінківський діяв за допомогою переконань і системних кроків, то його наступник покладався на жорсткіші засоби впливу, пропонуючи припинити державне фінансування Собору й матеріальну підтримку духовенства у тому разі, коли вони будуть протидіяти заходам уряду.

Апелюючи до свідомості й доброї волі православного священства, міністр розпорядився надрукувати в кількості 50 тис. примірників та опублікувати в часописі «Слово» звернення патріарха Тихона до більшовицького уряду Росії, що містило осуд протицерковної політики нової влади і громадянської війни.

---

²⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 49.

Цим О. Лотоцький прагнув показати принципову відмінність у державно-церковних відносинах двох сусідніх країн²⁵.

Позиція уряду Української Держави була детально викладена під час третьої сесії Собору (жовтень-листопад 1918 р.). Міністр ісповідань уряду П. Скоропадського О. Лотоцький під час виступу перед його учасниками 12 листопада навів таку аргументацію: «Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитись на те, щоб осередок Церковної влади перебував в іншій державі. Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви – не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої держави, нашої нації...»²⁶.

Міністр ісповідань обстоював позицію, що у разі, «коли державна влада визнає певну церкву на певній території за незалежну (автокефальну), то це – акт закономірний, правоздатний, і заперечити йому церковна влада не в силі і не в праві, хоча б інтереси церковних чинників тим актом і було порушено... Таким чином, канони церковні упроваджують державну владу і церковна практика фактично потверджує її право на визнання автокефалії церков з мотивів державної доцільності. Це право належить державній владі формально, підтверджено церковно-ідеологічною дійсністю і стало фактом життя»²⁷.

Виступ О. Лотоцького більшість учасників Собору сприйняла вкрай негативно (слід зазначити, що національно орієнтоване біле духовенство зневірилось у можливості розв'язання назрілих проблем на Всеукраїнському соборі, тому на осінній сесії безроздільно домінували прибічники митрополита Антонія). Вдалася взнаки конфліктна колізія: уряд стояв на позиції автокефалії УПЦ, а ієрархія – на збереженні статус-кво (урізаний автономний статус, «запропонований» Всеукраїнським собором, принципово нічого не змінював). Більше того, опозиційні до режиму архієреї вимагали відокремлення церкви від держави за російським прикладом.

У середині листопада суспільно-політична ситуація різко змінилася. Революція в Німеччині змусила гетьмана шукати підтримки у держав Антанти. 14 листопада з'явилася грамота П. Скоропадського про федерацію України та Росії. Тоді ж кабінет Ф. Лизогуба розпустили, а С. Гербель сформував новий уряд, у якому портфель міністра ісповідань отримав М. Воронович.

Антигетьманське повстання спричинило зміну влади в Україні. У середині грудня припинилися й засідання Всеукраїнського православного собору.

Оцінюючи цей період історії Православної церкви в Україні, дослідники вказують на кризу в державно-церковних відносинах. Своєрідним кодом до розуміння її причин Б. Андрусишин та В. Бондаренко вважають те, що Православна

²⁵ Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини... С. 246.

²⁶ Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1: Засади автокефалії. Варшава, 1935. 203 с.

²⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. Т. 4. Нью-Йорк, 1966. С. 82.

церква доби гетьманату не була відокремлена від держави. Саме ця обставина – «найсуттєвіша в плані “реставрації” старої суспільної моделі. Модернізація ж її полягає в паралелізмі й видозміні форм діяльності державних органів стосовно Церкви і самої церковної інституції.

На відміну від дореволюційного російського Синодального управління всіма сферами церковного життя Гетьманський Уряд обмежувався політичною сферою існування й діяльності Церкви як інституції загалом та її представників і керівників складу зокрема. При державній фінансовій підтримці й захисті нерухомого майна і власності Церкви така позиція політичного верховенства держави була традиційною. Найголовнішими для держави стали питання статусу Церкви та її юрисдикційної самодостатності. В інші сфери внутрішньо-церковного життя держава майже не втручалася»²⁸.

В. Ульяновський характеризує цей час як період поступової адаптації Православної церкви до співіснування з модерною державністю, за якої вона відкидала підпорядкування владним структурам і сповідувала модель за принципом: не церква для держави, а держава для церкви. Це наближало ситуацію до західного варіанту церковної організації та засад, на яких базувалися відносини між релігійними та світськими інституціями²⁹.

Повстання проти гетьманського режиму завершилося тим, що владу а Києві захопив Український революційний комітет. 14 грудня 1918 р. ревком передав владні функції Раді комісарів, а наступного дня було відновлено Українську Народну Республіку, яку репрезентував «Народний уряд республіканської Директорії». 16 грудня члени Українського національного союзу заявили про скасування Укрревкому і перебрання влади на час до формування уряду.

Нарешті, 19 грудня до Києва прибули члени Директорії УНР. З цієї нагоди на Софійському майдані відбулася хресна хода за участю духовенства Києва на чолі з архієпископом Катеринославським Агапітом, яке відслужило вдячний молебень.

Однак далеко не всі архієреї Православної церкви поділяли захоплення новою владою. Ще 17 грудня, згідно з рішенням командування осадного корпусу на чолі з Є. Коновальцем, у Києво-Печерській лаврі було затримано архієпископа Євлогія, наступного дня – митрополита Антонія. Архієреїв, відомих своїм антиукраїнським наставлянням, доправили у монастир греко-католицького ордену Св. отців василіан (УСВВ) у м. Бучач на Тернопільщині, де вони перебували «в полоні» півроку.

Ізоляція двох опозиційних владик викликала резонанс і в церковних, і у світських колах. Митрополит Платон, який виїхав спочатку до Одеси, а потім до Константинополя, організував інформаційну кампанію проти Директорії, що мала негативні наслідки для міжнародного іміджу УНР.

---

²⁸ Там само. С. 247.

²⁹ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ, 1997. С. 314–316.

У березні 1919 р., під час переговорів між представниками Антанти та Директорії УНР, західні держави висунули вимоги звільнити митрополита Антонія та архієпископа Євлогія. Уряд УНР пішов на поступку, і архієреї були передані під опіку польських властей.

Оскільки до складу Директорії входили члени різних політичних партій, їхнє ставлення до релігії загалом і Православної церкви зокрема мали істотні розбіжності. Представники соціалістичного табору, особливо В. Винниченко, стояли на тому, щоб ізолювати церкву від державотворчих процесів, ліквідувати Міністерство ісповідань і передати його повноваження одному з відділів Міністерства освіти. Однак у керівництві країни існувала група (О. Андрієвський, С. Петлюра, В. Чехівський, С. Шелухін), яка вважала Православну церкву важливою складовою суспільного організму. Уряд призначив тимчасовим комісаром Міністерства ісповідань О. Лотоцького, який мав досвід цієї роботи за гетьманату.

Міністерство одразу заклиало припинити невинуваті репресії стосовно нелояльних священнослужителів. З цього приводу воно надіслало клопотання до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства військових справ з вимогою належного пояснення ситуації їх підлеглим.

Разом з тим О. Лотоцький продовжував дотримуватися жорсткої державної лінії у відносинах з Православною церквою. Мотивація її доцільності рельєфно проглядається у його безкомпромісних, а часом і відверто різких оцінках архієрейського корпусу України, який, на його переконання, діяв всупереч інтересам держави. У праці «Засади автокефалії» він, зокрема, писав, що впродовж двох століть на українських землях «превалювала система, в якій впливові церковні посади були зайняті або справжніми росіянами, або русифікованими, які, дякуючи своїм природним зв'язкам з українським оточенням, перевершували росіян у проведенні політики русифікації у межах Церкви на Україні. Усі митрополити та єпископи, без винятку, належали до цієї категорії лідерів, що просочилися через бюрократично-русифікаційне сито. Цей керуючий прошарок заповнив усі посади в церковній адміністрації своїми прибічниками, людьми з тією ж самою ідеологією церковної русифікації і, головним чином, родичами московської держави»³⁰. О. Лотоцький зазначав, що у містах України виник «правлячий клас російської церковної бюрократії, який набув виключного впливу в усіх видах місцевого церковного життя»³¹.

У зв'язку з тим, що перший склад уряду комплектувався виключно членами соціалістичних партій, посаду міністра ісповідань обійняв І. Липа (член ЦК УПСР). О. Лотоцького призначили послом до Туреччини, де він мав особливу місію – домогтися підтримки Вселенським патріархом у справі канонічної легітимації автокефального статусу Української православної церкви.

У січні 1919 р. Міністерство ісповідань було перейменоване у Міністерство культів. І. Липа прагнув розбудувати апарат свого відомства, налагодити його

---

³⁰ Лотоцький О. Автокефалія. Т. 1. С. 459.

³¹ Там само. С. 459.

ефективну роботу. При цьому значна увага приділялася його українізації, що знайшло вияв у переведенні поточного діловодства, міжвідомчого листування, метрикації на державну – українську мову.

Як і за часів гетьманського правління, релігійні об'єднання одержували матеріальну підтримку. У 1919 р. уряд асигнував на такі заходи 4 млн 94 тис. крб., які розподілялися між консисторіями, монастирями, духовенством.

Ці заходи соціальної підтримки поєднувалися з нав'язуванням Православній церкві курсу на українізацію та підпорядкування інтересам держави в надзвичайно складний для неї період

Головним завданням Міністерство культів вважало запровадження автокефалії Православної церкви в Україні, що було органічною складовою визвольних змагань 1917–1921 рр. Д. Поспеловський з цього приводу зазначав: «Бурхливе чергування національних урядів на Україні в період громадянської війни супроводжувалося такою ж бурхливою активізацією національних церковних рухів, які прагнули до незалежності й відокремлення від попереднього церковного центру»³². Отже, це було не специфічно українське, унікальне явище, а швидше типова реакція політично активної частини певної нації на можливість звільнитися від диктату зовнішніх сил. Те, що Православна церква століттями функціонувала як єдиний організм за власними принципами й канонами, не мало для світських властей вирішального значення. Наявні ж перешкоди формально-правового й канонічного порядку революційно налаштовані керівники Директорії УНР (як і їхні попередники) мали намір прибрати за допомогою рішучих політичних рішень.

Саме таким способом було реалізовано ідею автокефалізації УПЦ. 1 січня 1919 р. декретом Директорії введено в дію «Закон про Верховну владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві». Враховуючи напругу, що постійно супроводжувала дискусії у церковних та світських колах з цього приводу, а також перспективні наслідки, варто навести його основні положення у редакції О. Лотоцького:

«1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-державне значення або вимагають видатки грошей з державних скарбів, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священника, 1 диякона і 3 мирян та одного священника од Військового Відомства. До скликання Собору, який обирає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським Українським Урядом.

3. Відомству Синоду належать церковні справи: а) релігійні, б) адміністративні, в) господарські, г) освітні, д) контрольні та ревізійні».

³² Поспеловский Д.В. Русская православная Церковь в XX веке. Москва, 1995. С. 85.

* Іншим декретом Директорії Синоду передано також судові функції.

4. В засіданнях Українського Синоду має присутність призначений для того Міністром представник Республіканського Уряду, який іменується Державним Представником і на обов'язках якого лежить: подавати інформації, роз'яснити закони, стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів республіки. Державний Представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5. Церковна влада Автокефальної Української Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з державної Скарбниці відповідно штатам, установленним для цього додатково.

6. Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, а також для скликання Церковного Собору виробляє накази, які вступають в силу по затвердженні їх Українським Республіканським Урядом»³³.

Привертає увагу те, що закон закріплював певну залежність церкви від держави. Фактично пунктами 1, 4, 5, 6 обумовлювалася обов'язкова матеріальна підтримка церкви, а відповідно, остаточне затвердження рішень керівних інституцій на урядовому рівні.

Згідно з законом, 1 січня 1919 р. було обрано Українську Вищу освящену церковну раду, що продовжила роботу в напрямі утвердження автокефалії Православної церкви.

Довкола автокефалії Православної церкви в Україні і донині тривають дискусії. Обґрунтування канонічної правочинності кроків, зроблених у цьому напрямі упродовж 1918–1921 рр., знаходимо у працях О. Лотоцького, В. Липківського, І. Власовського, І. Огієнка, О. Дородніцина, багатьох богословів та істориків церкви. Один з найбільш яскравих полемістів, І. Власовський, виклав аргументацію, яка в різних варіаціях проходить через публікації пізніших авторів.

Звертаючи увагу на те, що автокефалія не є догматом віри, а суто канонічним поняттям для означення зовнішнього устрою Православної церкви (на відміну від централізованого в Католицькій церкві), він вказує: у канонах Вселенської православної церкви не існує прямих вказівок про способи встановлення автокефалії та її позбавлення. Серед канонів Православної церкви, що можуть слугувати підставою автокефалії, автор називає правило 34-те Св. Апостолів про національну підставу для церковної незалежності; правила 6-те I Вселенського собору, 9-те Антіохійського собору й 17-те IV Вселенського собору про державно- чи адміністративно-територіальну підставу, відповідно до яких за цивільним, державним і територіальним устроєм вибудовується й розподіл церкви та управління нею.

У минулому, особливо після Вселенських соборів, коли творилися національні держави, ці дві підстави – національна й політико-адміністративна – зазвичай

---

³³ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава. 1931. С. 297, 298.

збігалися. Історичні аналогії засвідчують, що постання автокефальних православних церков у Болгарії, Албанії, Сербії, Румунії, Грузії та Росії ініціювала держава.

Ще однією канонічною вимогою вважається легітимність держави, що обстоює автокефалію на її території Православної церкви. За словами К. Фотієва, який в цілому критично оцінював автокефальний рух в Україні, «укладаючи цей закон, з церковно-правової точки зору керувалися 17-м правилом IV Вселенського собору. Згідно з цим правилом церковно-адміністративний розподіл настає за державними утвореннями, за умови, що державна влада є законною. Тому для авторів закону було безсумнівним, що разом зі самостійною Українською державою покликана розпочати своє існування також і автокефальна Українська церква»³⁴.

Адепти автокефалії легітимною підставою для неї вважали існування незалежної Української Народної Республіки.

Історичні прецеденти вказують на те, що після проголошення автокефалії тієї чи іншої церкви настає більший чи менший період її фактичної незалежності. Забезпечуючи юридичне оформлення нового статусу, нова автокефальна ієрархія має домагатися її визнання іншими помісними церквами шляхом міжцерковних відносин, аби залишитися у складі Вселенської церкви та в єдності й молитовному єднанні з православними автокефальними церквами. Причому історія знає випадки, коли юридична легалізація автокефального статусу церкви розтягувалася на тривалий час. Як приклад, наводиться Російська православна церква, незалежнення якої ініціював у 1448 р. великий князь московський Василь Васильович. Без згоди Константинопольського патріарха на Московську митрополічу кафедру було поставлено єпископа. Вселенський та інші патріархи визнали її автокефальність лише через 140 років³⁵.

Як уже зазначалося, Директорія УНР вжила енергійних заходів у напрямі легітимації своїх дій щодо надання Православній церкві в Україні автокефалії. О. Лотоцький у Константинополі проводив консультації з місцезблустителем патріаршого престолу митрополитом Кесарійським Миколою (після смерті у 1918 р. патріарха Германа V турецький уряд заборонив вибори нового глави Вселенської патріархії, і до 1922 р. посада була вакантною). Посилаючись на цю обставину, митрополит Микола фактично відмовився предметно вирішувати таку важливу справу, хоча дипломатично побажав українському народу терпіння й віри в очікуванні сприятливих умов для реалізації його сподівань³⁶.

Очевидно, свою роль відіграв візит до Константинополя митрополитів Антонія і Платона, архієпископа Євлогія, єпископа Никодима, які прагнули створити у керівництва Вселенської патріархії враження, що Директорія УНР є «ворогом

---

³⁴ Фотиев К., *прот.* Попытки Украинской Церковной автокефалии в XX в. // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг.: Сборник. Москва, 1997. С. 27.

³⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 63–66.

³⁶ Лотоцький О. В Царгороді. Варшава. 1939. С. 94–99.

єдності Православної церкви». У березні 1920 р. послом у Туреччині став князь І. Токаржевський-Карашевич (він перебував на цій посаді до 11 грудня 1921 р.), але і його зусилля щодо визнання автокефалії Української православної церкви виявилися малопродуктивними³⁷.

Послідовними противниками автокефалії УПЦ виступили архієпископ Євлогій та митрополит Антоній, а також архієреї Російської православної церкви. Вони вважали, що без згоди Церкви-матері (УПЦ) Православна церква в Україні не може вдаватися до таких кроків. Російські дослідники здебільшого апелюють до аргументів, пов'язаних з недотриманням канонічних норм і процедури набуття автокефалії. Водночас у політичній російськомовній літературі нерідко домінують ідеологічний і політичний контексти. Не сприймаючи Українську революцію в контексті віковичної національно-визвольної боротьби українського народу, деякі автори називають провідних діячів узагальненим поняттям «мазепинці», «націоналісти», не помічаючи, що при владі в Україні упродовж 1917–1921 рр. перебували по черзі представники різних політичних сил: ліберально-демократичних, центристських, лівих. У такому ж руслі трактуються всі кроки православної громадськості й світського політикуму до українізації суспільного життя, в тому числі його релігійної складової, а також проголошення автокефалії Православної церкви в Україні³⁸.

Доволі стримано оцінюють автокефальні ініціативи українських урядів революційної доби зарубіжні дослідники³⁹, хоча деякі з них (наприклад, Ф. Гейер) кваліфікують дії революційної влади в цьому напрямі як примусові⁴⁰.

Рядове духовенство по-різному ставилося до ініціатив керівництва УНР: одні підтримували єпархіальних архієреїв, більшість яких перебувала в опозиції до «автокефалістів», інші стали активними учасниками автокефального руху в Україні, що продовжувався вже за більшовицького режиму.

Останні з ентузіазмом сприйняли звістку про злуку Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Урочисте проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р. на Софійському майдані супроводжувалося Службою Божою в Софійському соборі та велелюдною процесією і вдячним молебнем, у якому взяли участь делегації урядів в УНР та ЗУНР, представники духовенства, громадськості й політикуму.

³⁷ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999. С. 188.

³⁸ Фотієв К., *прот.* Попытки Украинской Церковной автокефалии в XX в. 298 с.

³⁹ Armstark R. Ukrainische Autokeppale Orthodoxe Kirche: Erinnerungen des Metropolitens Vasil K. Lypkivskyj. Wurzburg, 1982; Chrysostomus J. Kirchengeschichte Rublands der neusten Zeit. München; Salzburg, 1968; Curtis J.S. Die Kirche in der Sowjetunion. München, 1957; Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917–1982. Crestwood; New York, 1984.

⁴⁰ Heyer die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln; Brausfeld, 1953. S. 53.

У цей час починається активна суспільно-релігійна діяльність видатної постаті в історії УАПЦ – богослова, письменника, вченого-філолога Івана Огієнка (пізніше – митрополита Іларіона). Всією силою своїх переконань, подвижницьким прикладом власного життя він домагався такої організації церковно-релігійного устрою, який би найкраще відповідав традиціям і духові української нації. Отримавши призначення на посаду міністра ісповідань УНР, І. Огієнко відстоював позицію, згідно з якою тільки за наявності національної церкви стане можливою національна держава. Детальніше тлумачення він виклав у листі до голови Директорії УНР С. Петлюри (25 травня 1920 р.), в якому стверджувалася необхідність підтримки руху за національну церкву: «Цей церковний рух не новий, він іде від далекої старовини, від тих часів, коли тільки почалась праця українського народу по будуванню своєї державності, проходить червоною ниткою через всю історію... Мета цього руху завжди була і тепер є одна: утвердження автокефальної, соборноправної, національної української церкви, яка разом з тим мусить бути одною з головних підвалин державності українського народу»⁴¹.

І. Огієнко виступав поборником українізації православного життя шляхом копіткої повсякденної роботи, спрямованої на піднесення національної свідомості українців, поширення україномовної релігійної літератури, запровадження рідної мови в церковні відправи. У вересні 1920 р. з його ініціативи було створено Комісію в справах перекладу Святого Письма, бюджет якої становив 4 млн крб. До роботи в цій інституції долучалися провідні фахівці богослов'я і мовознавства. Одним з найвагоміших результатів її діяльності стала максимально можлива ідентифікація грецького та українського текстів Євангелія. У жовтневому числі (1920 р.) «Записок» Кам'янець-Подільського українського державного університету було надруковано «Новий Заповіт. Діяння Святих Апостолів», перекладений українською мовою. Його текст вдалося дивом врятувати під час пожежі після захоплення міста більшовицькими частинами, хоча весь тираж видання загинув у полум'ї.

Поєднуючи обов'язки міністра ісповідань УНР та ректора Кам'янець-Подільського університету, І. Огієнко зосередив довкола себе групу видатних богословів та філологів, які здійснювали переклад Богослужбової літератури. У період перебування урядових установ у місті університет став своєрідним науковим, навчальним і духовним центром, який підживлював ідеї національної державності й суверенності українського православ'я.

Уряд Директорії з увагою ставився до потреб інших конфесій. Так, у січні 1919 р. на звернення лютеран, які не мали організованої конфесії в Україні, Міністерство ісповідань відповіло ухвалою про обрання пастора для другої округи, що з грудня 1917 р. залишалася без старшого пастора. Восени 1919 р. Міністерство дало дозвіл на проведення Всеукраїнського з'їзду Євангельсько-менонітської церкви.

---

⁴¹ Рибачук М.Ф. Сучасні православні концепції української державності // Церква і національне відродження України. Київ, 1993. С. 20.

Директорія надавала фінансову підтримку різним конфесіям. Із зазначених вище причин найбільшими були видатки на Православну церкву: в 1919 р. планувалося асигнувати 11 млн 716 тис. 221 крб. (98,9 % всіх видатків) на православне духовенство та місіонерів різних конфесій і т. п. Римо-католицька церква мала отримати 104 тис. 124 крб. (0,9 %), євангелісти – 1 тис. 201 крб. (0,01 %), мусульмани – 250 крб. (0,002 %), місіонери – 16 крб. (0,14 %).

Зовнішньополітичні інтереси диктували у 1920 р. посилену увагу до Римо-католицької церкви. У жовтні Рада Народних Міністрів ухвалила рішення про асигнування 2 млн 680 тис. крб. на утримання католицького кліру в Україні.

Держава опікувалася православними і католицькими духовними навчальними закладами, прагнучи оптимізувати фінансово-матеріальне, кадрове забезпечення цих установ, підвищити якість програм і викладання,

Директорія УНР 2 липня 1920 р. видала закон про перетворення духовних шкіл для хлопців та перших чотирьох класів духовних семінарій у загальноосвітні (так звані «братські» школи) та їх перехід у відання Міністерства освіти⁴². У цьому кроці також проглядається бажання поставити під державний контроль систему підготовки кадрів священнослужителів для найбільш впливових конфесій, аби спрямувати її в русло державних інтересів.

Оцінюючи в цілому релігійну ситуацію в Україні періоду революції, громадянської війни та збройної інтервенції, слід виокремити кілька основних тенденцій.

У Російській імперії склалася своєрідна система відносин між державою та релігійними об'єднаннями, що передбачала особливе місце і відповідні преференції для одних і супроводжувалася дискримінацією інших. Та навіть домінуюча і «привілейована» Російська православна церква платила за це непомірно високу ціну: втративши патріаршество ще за часів Петра I, вона була поставлена під нав'язливу опіку самодержавства.

Кризові явища, що охопили всі сфери життя в країні, не могли обійти стороною релігійні конфесії. Потужний внесок національно-визвольних рухів, оформлення політичних сил широкого ідеологічного спектра, що висували й різними (включно зі збройними) засобами домагалися реалізації своїх програмних вимог, торкнулися і традиційних форм організації релігійного життя. У Грузії та Україні оформився автокефальний рух, основна мета якого полягала у поверненні давнього статусу суверенних церковних об'єднань, втраченого у глибині віків.

Це прагнення збігалось з прагненням правлячих в Україні режимів поставити Православну церкву на службу інтересам держави. Не враховуючи канонічно-правову традицію, уряди України в період 1918–1921 рр. намагалися українізувати Православну церкву і революційними методами домогтися її автокефалії.

Гасло «національної церкви», підхоплене радикальною частиною духовенства й державними діячами, реалізувалося на практиці з порушенням соборно-правності й канонічності. Продуктом такої «творчості», ініціаторами якої виступила незначна частина білого духовенства й національної церкви, стала не

---

⁴² Рубльов О.С., Рєсєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. С. 188, 189.

повноцінна самостійна церква, а «державна автокефалія», заснована на політичних та ієрархічних амбіціях. Події 1919–1921 рр. заклали поживне підґрунтя для міжконфесійного протистояння не лише в наступні десятиліття, а й на сучасному етапі релігійного життя.

Нерозбірливість у засобах, прямолінійність, надмірна покvapливість у поєднанні з непорушною переконаністю у тому, що конфесійними процесами можна успішно керувати світськими методами, наражали українську владу на глухий спротив архієреїв і значної частини кліру та віруючих, породжували антагонізм у нестабільному й без того суспільстві. Ухвалюючи юридичні акти, що закріплювали право державних структур на втручання у справи релігійних організацій, українські уряди, по суті, тиражували дореволюційну модель державно-церковних відносин.

Водночас прагнення до демократизації внутрішньоцерковного життя, наближення ієрархії до корінних інтересів широких мас віруючих, денаціоналізації / дерусифікації слід вважати об'єктивно зумовленими явищами, а не тільки результатом технологій певних політичних партій.

Таким чином, не викликає сумнівів той факт, що лінія української влади щодо релігійних організацій формувалася під впливом тогочасних політичних реалій. Відповідними були й засоби її втілення в життя. Однак було б помилкою вбачати в цих заходах лише прагнення держави до безроздільного верховенства у релігійному житті й невмотивоване втручання в життя церковних інституцій. У роки визвольних змагань позитивний аспект діяльності державних органів знайшов відбиток у розвитку духовної освіти, охороні пам'яток старовинної культової архітектури, виробленні нормативів, що мали регулювати вище церковне управління і місцеве самоврядування релігійних громад, українізацію релігійного життя тощо.

Слід також мати на увазі, що діяльність українських режимів розгорталася на тлі жорстокої збройної боротьби проти більшовицьких, білогвардійських, польських військ, отаманщини, інтервентів. Військово-політична нестабільність також негативно впливала на взаємини влади з релігійними інституціями, ускладнювала розв'язання назрілих проблем.

Незважаючи на те, що українські національні уряди офіційно не відокремили церкву від держави, на доволі глибокі суперечності і протистояння між опозиційними архієреями і владою, остання обмежувала себе в репресивних заходах.

За спостереженням В. Ульяновського, у період Центральної Ради, Гетьманату й Директорії в Україні не було вбито жодного архієрея, хоча в цей час тут відбувалися кровопролитні бойові дії, радикальні суспільно-політичні перетворення, виявляли надзвичайну активність анархічні сили й отаманщина.

За більшовицької ж влади на території колишньої Російської імперії загинуло 28 єпископів і митрополитів, тисячі священників, 12 тис. мирян⁴³.

---

⁴³ Поспеловский Д.В. Русская православная Церковь в XX веке. С. 54.

Наступник О. Лотоцького на посаді міністра ісповідань М. Воронович уже не підтримував позицію свого попередника.

Директорія УНР прихильно поставилася до ідеї автокефалії Української церкви. Це знайшло вияв у призначенні комісаром Міністерства культів О. Лотоцького. Нова влада не залишила без уваги виступи митрополита київського Антонія і єпископа волинського Євлогія проти Директорії та їх позицію в питанні про статус українського православ'я. Як наслідок, обидва архієреї були арештовані і відбули в почесне заслання до одного з василіанських монастирів у Галичині. 4 січня Міністерство культів очолив І. Липа, який послідовно проводив курс на українізацію свого відомства, а також всіляко намагався підтримати Православну церкву. Головним завданням Міністерства вважалося створення належних умов для втілення в життя «Закону про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій церкві», оприлюдненого 1 січня 1919 р. Аналізуючи цей документ, дослідник цього питання Б. Андрусишин дійшов висновку, що Директорія не передбачала відокремлення церкви від держави. Деякі політичні діячі сподівалися у такий спосіб компенсувати брак українського елементу серед православних архієреїв⁴⁴.

Встановлення автокефалії Української православної церкви відбулося без дотримання відповідних канонічних норм. Це спричинило спротив частини єпископату і кліру і чергове протистояння між прихильниками та противниками автокефалії.

Згідно з законом 1 січня 1919 р., було обрано вищий орган Православної церкви – Українську Вищу освящену церковну раду, яка продовжила роботу в напрямі утвердження автокефалії.

---

⁴⁴ Андрусишин Б. Церква в Українській державі. 1917–1920 (доба Директорії УНР): Навч. посібник. Київ, 1997. С. 43.

PERSONALIA

Мирон КАПРАЛЬ

ДАНИЛО ДАЖБОГОВИЧ ЗАДЕРЕВЕЦЬКИЙ – ЗАСНОВНИК РОДУ ДАНИЛОВИЧІВ

Відомий польський геральдист Бартош Папроцький у своїй праці «Герби польського лицарства» (1584) пустив у світ багато генеалогічних легенд. Одна з них стосувалася початку шляхетського роду Даниловичів¹, котрі у той час набували все більшої ваги в середовищі шляхти Руського воєводства². Їхній рід причислявся до відомої шляхетської родини герба Драго-Сасів, коріння якої вказувало на т. зв. волоське походження³. Але амбітні Даниловичі у XVI ст. воліли отримати «престижніших» предків-родоначальників, які б допомогли їм сягнути вищих щаблів політичної кар'єри та соціальної ієрархії у шляхетському соціумі⁴.

Генеалогічна легенда, зафіксована Папроцьким, пов'язувала Даниловичів із королем Данилом Романовичем – найпотужнішим володарем Галицько-Волинської держави XIII ст. Водночас частково переформатовувалося їхнє волоське походження, оскільки замість Саса родоначальником оголошувався угорський комес Гуйд (*comes Huud*), що нібито прибув на Русь у 1236 р. на чолі військового

¹ Про рід Даниловичів див.: Целуйко О. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: Дис. ... канд іст. наук. Львів, 2003. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Tseluiko_Oleksandr/Rid_Danylovychiv_u_kintsi_XVI_na_pochatku_XVIII_st/ (Доступ: 28 червня 2019 р.).

² Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków, 1858. S. 695.

³ Про «волоську» колонізацію Карпат в епоху середньовіччя існує значна література науковців Центрально-Східної Європи. Див. основні позиції: Kadlec K.J. Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. Praha, 1916; Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. Kraków, 1932; Гошко Ю. Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів, 1999; Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnim średniowieczu. Lublin, 2000; Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси. Львів, 2004.

⁴ Юрій Зазуляк пише про цікавий приклад створення генеалогічної легенди для свого роду львівським католицьким архієпископом Яном-Анджеєм Порохницьким на початку XVII ст.: Зазуляк Ю. До історії генеалогічної свідомості перемишльського руського можновладства у XV–XVI століттях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2006–2007. Вип. 15. С. 125–133.

загону. Подаючи цю звістку, Папроцький покликається на хроніста Альберта (Войцеха) Стрепа, праця якого була відома тільки йому. Інші геральдисти, пишучи про герб Сасів, мали єдине джерело інформації, покликалися на Папроцького, згадуючи при цьому Стрепу⁵. У цьому фрагменті йдеться, що по прибутті на Русь комес Гуйд брав участь у військовому поході на Мазовію разом з русами та литовцями. «Ео autem tempore [1236] comes Huyd cum non contemnendo exercitu venit ad ducem Leonem, Mazoviam omnem, duce orbam cum Russis et Litanis populabundi peragraverunt / А в той час [1236] комес Гуйд з немалим військом прибув до князя Лева⁶, (вони) пройшли всю Мазовію, позбавлену князя, спустошуючи разом з русами та литовцями⁷. Але ані руські літописи, ані тогочасні польські або угорські джерела⁸ не знають про Гуйда та його імовірне прибуття на Русь у першій половині XIII ст. У Мазовії не відбулася зміна князів у тих роках, оскільки мазовецький князь Конрад залишався при владі до своєї смерті у 1247 р. «Князювання» Лева Даниловича у 1236 р. входить у пряму суперечність з історичними фактами, адже у той час він ще був дитиною⁹. Володарем, що приймав ключові рішення, був Данило Романович разом із братом Васильком Романовичем¹⁰.

За військові заслуги Данило Романович нібито дозволив Гуйду одружитися із своєю родичкою та тримав до хреста (тобто був хресним батьком) їхнього первістка, що отримав ім'я Данило та став родоначальником Даниловичів¹¹. Таке непряме походження від династії Романовичів сприйняли й інші репрезентанти роду Драго-Сасів, поширюючи легенду на всіх його представників, протопласти яких могли бути вояками у військовому відділі Гуйда та залишились на Русі. При

⁵ Про цього хроніста збереглося обмаль вісток, тому його існування є під сумнівом. Див.: *Okolski S. Orbis Polonus. Cracoviae, 1641. Vol. 3. S. 195; Niesecki K. Herbarz Polski. Lipsk, 1839. T. 3. S. 502; Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów papezkich, cesarskich, krolewskich, książęcych. Wilno, 1860. Vol. 1. S. 62.* У міжвоєнний період Л. Виростек намагався доказати реальність особи Войцеха Стрепи, що міг написати свою «хроніку» у першій половині XVI ст., але його докази виявились непереконливими та мало обґрунтованими (*Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 113–115*).

⁶ Через пів століття Шимон Окольський поправляє у цьому місці Папроцького: «князя Данила» (*Okolski S. Orbis Polonus. S. 195, 198*).

⁷ *Paprocki B. Herby rycerstwa... S. 695.*

⁸ Детальний огляд угорських джерел на тему русько-угорських відносин зроблено у монографії: *Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції.* Івано-Франківськ, 2014.

⁹ Князь Лев народився бл. 1225 р., тому на одинадцятий рік свого життя ще не міг очолювати державу. Біографічний нарис про нього див.: *Войтович Л. Князь Лев Данилович.* Львів, 2012; *Його ж. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301).* Львів, 2014.

¹⁰ Останні монографічні дослідження про Данила Романовича див.: *Котляр М.Ф. Данило Галицький.* К., 2001; *Dąbrowski D. Król Rusi Daniel: biografia polityczna (ok. 1201–1264).* Kraków, 2012; *Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович.* Львів, 2013.

¹¹ *Paprocki B. Herby rycerstwa... S. 696; Okolski S. Orbis Polonus. S. 195.*

цьому реальний історичний персонаж Сас, володар молдавського трону в 1353/1354–1357/1364 рр., як протопласт галицьких Сасів відходив на другий план.

У XVI–XVII ст. легенда обростає подробицями, що додатково засвідчує її акцептація Даниловичами, котрі у той час сягнули найвищих посад у соціальній ієрархії Речі Посполитої¹². Нещодавно з'явилась гіпотеза про імовірне одруження Гуйда з вдовою Шварна Даниловича¹³, що нібито могло статися після смерті князя у 1269 р. Але у цих легендарних подіях надто багато хронологічних та фактичних неточностей. Сучасні дослідники-генеалоги не мають жодної певної інформації про невідому на ім'я литовську княжну, дочку Войшелка, котра вийшла заміж за Шварна Даниловича¹⁴.

Таким чином, легенда про королівське посвоячення роду Даниловичів розбивається при ближчому критичному джерелознавчому розгляді. Вже на початку XX ст. історики приходять до думки про іншого засновника роду, котрий мав таке ж ім'я, як і Данило Романович, але жив на півтора століття пізніше. Мова йде про Данила Дажбоговича Задеревецького.

***

Перша згадка про шляхтича Данила Дажбоговича датується 8 жовтня 1371 р.¹⁵ Під час свого регенства у 1370–1375 рр. як польської королеви Єлизавета польська¹⁶ видала єдину грамоту для руських земель саме на користь

¹² Миколай Данилович, великий коронний підскарбій (* са 1558 – † 1624), Ян Миколай Данилович, та ж посада (* 1600 – † 1650), Петро, коронний крайчий († 1645), Ян Данилович, руський воевода (* 1570 – † 1628). (Див.: Целуйко О. Рід Даниловичів... С. 217–220 (додатки А, Б, В).

¹³ Терлецький М. Контури роду Драго-Сасів. – Львів, 2005. – С. 54–55; Його ж. Становлення роду Драго-Сасів. Львів, 2015. С. 10. Автор додатково уточнює, що комес Гуйд прибув із Марморосу та прийшов на допомогу Данилу Романовичу у «битві» з хрестоносцями під Дорогичином 1238 р. Але джерела цих повідомлень залишаються невідомими. До того ж слід додати, що «битви» з хрестоносцями під Дорогичином у 1238 р. не було, а для походу проти ятвягів Данило Романович угорської допомоги не потребував (Масан О.М. Добжинський орден: до історії дорогичинського інциденту 1237 р. // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. Чернівці, 1996. Вип. 1. С. 41–52; Вип. 2. Чернівці, 1996. С. 52–62; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2017. С. 413–414).

¹⁴ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 172–173; Idem. Król Rusi Daniel: biografia polityczna (ok. 1201–1264). Kraków, 2012. S. 377.

¹⁵ Генеалоги модерного періоду саме з нього починають відлік родини Даниловичів. Див.: Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Oprac. S. Uruski, przy współudziale A. Kosińskiego, A. Włodarskiego. Warszawa, 1906. T. 3. S. 65; Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa, 1901. T. 4. S. 86.

¹⁶ Єлизавета польська (Локетковна) (1305–1380) була дочкою польського короля Локетка, сестрою польського короля Казимира III та матір'ю угорського короля Людовіка. Див.: Dąbrowski J. Elżbieta Łokietkówna 1305–1380. Kraków, 2007.

Дажбоговича¹⁷. У ній Данило згадується як вірний слуга її чоловіка, короля Людовика Угорського, так і її особисто. Суперечка виникла у Данила з сусідами, що володіли двором у Чолганах (*curia Czolhaniensis*) та іншими селами. Королева Єлизавета після звіту її посланника Януша Дерщика, котрий з'ясував ситуацію на місці, присудила Данилові село Задереваць, три монастирі: Семенців, Дирина та Григорів¹⁸ та двором Лисовичі. Всі маєтки знаходились вздовж річки Сукіль, в напрямі до кордонів болехівських дібр (див. карту). Сусідніми селами до наданих Данилу Дажбоговичу земель виявилися Дідушичі та Чолгані, а також неіснуючі сьогодні Терентьова та Грилів (*Chrylow*). Королева-регентша зробила надання не на феодалному, а на дідовому праві, з беззастережним успадкуванням його нащадками без обов'язкової військової служби.

У цьому документі 1371 р. не фігурує прикетникова форма прізвища Задеревацький, взята Дажбоговичем від головного села його маєтностей. Вже у наступних документах Данило постає частіше в новій формі прізвища – як Задеревацький. В одному з документів Данило згадується у подвійній формі: «Задеревацький і Рожнятовський»¹⁹. Зацікавлення викликає його родові назва «Дажбогович», надалі виринаючи в окремих джерелах зі згадками про Данила. Ця форма не викликає сумнів у руському походженні, нагадуючи виразно подібні прізвища галицьких бояр княжого часу: Кормилчичі, Чагровичі, Милобоговичі тощо. Деякі представники цих родів за феодалним правом після вигасання династії Рюриковичів на галицько-волинському троні вибрали за сюзеренів литовського князя, угорського або польського короля. Один з них, Дмитр з Гораю, навіть сягнув високих щаблів двірської кар'єри, ставши великим коронним підскарбієм за панування Казимира III (1364–1370), а пізніше став великим коронним маршалком (1377–1391), впливаючи на політику всього королівства²⁰.

¹⁷ Kodeks dyplomatyczny Małopolski. Kraków 1887. T. 3. S. 254–255. У титулатурі фігурує «королева Угорщини, Польщі та Руси».

¹⁸ Ці чернечі обійстя відсутні у реєстрі монастирів середньовічного періоду Галичини, складеному І. Крип'якевичем (Див.: Крип'якевич І. Середньовічні монастирі Галичини: спроба каталогу // Записки чина св. Василя Великого. Жовква, 1927. Рік 3: 1926. Т. 2. С. 70–104). «Дирину» дослідники пов'язують з селом Гериня Болехівського району (*Fijałek J.* Tarłowie, znamienitego rodu początki i świetność // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1910. Z. 1. S. 171). Це село близько межує з Гошовом, де знаходиться відомий монастир Преображення Господнього оо. василіян. Імовірно, ці два монастирі пов'язані спільною історією.

¹⁹ Пана І. «Жидачівські грамоти» князя Федора Любартовича: проблема автентичності // Княжа доба: історія і культура. Львів, 2012. Вип. 6. С. 301. В. Михайловський вживає хибно ще одну прізвищу форму «Задраникович», але вона не зустрічається в жодному документі (Див.: Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2010. Вип. 45. С. 524–526).

²⁰ Див.: *Myśliński K.* Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. Lublin, 1981; *Sikora F.* Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // *Genealogia – kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*. Toruń, 1989. S. 55–89.

Очевидно, що подібний шлях служби феодальному сюзерену обрав Данило Дажбогович, а перед ним, найімовірніше, і його батько. Данило походив із знатної руської родини, що шукала посвоячення з рівними собі родами, не тільки місцевого походження. У 1375 р. згадується про нього як зятя Балька (*Балиця, Balc*)²¹. З цього періоду відома тільки одна людина з таким іменем – син молдавського господаря Саса, що короткий час у 1358 р. сам займав цей трон, а після усунення від влади перебував під протекторатом угорського короля, перебрався на Марморос та застав можновладну родину²². Невідома на ім'я дочка Балька вийшла заміж за Данила Дажбоговича.

Споріднення Дажбоговича із родиною волоського походження не означало, що він сам був волохом, як про це згадують окремі дослідники²³. До такого висновку вони прийшли на підставі хибного археографічного опрацювання видавцями «*Aktów grodzkich i ziemskich*» однієї з грамот, де у реєстрі свідків помилково об'єднали дві особи: Данила Задеревецького та «Волоска Мілевковича»²⁴. Уважний перегляд актової книги, звідки була взята облята документа, дає змогу зробити висновок, що в останньому випадку йшлося про Данила Задеревецького та окремо про Волчка, званого Мілевковчем Немирею (*Wolczko dictus Milewkwowicz Niemira*)²⁵. Шлюб з представницею волоської родини, близькість з володіннями шляхтичів, вихідців з угорських (волоських) земель, врешті, належність до герба Драго-Сасів – усе це поєднувало Данила Задеревецького з цією «волоською» спільнотою. Втім, жодне з його володінь не мало статусу села, заснованого на волоському праві²⁶. Сучасний геральдист та генеалог Олег Однороженко влучно

²¹ Див.: Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. Kraków, 1932. S. 78.

²² Чучко М. «...Отколе начася Молдовскаа земля»: проблема виникнення середньовічної Молдавської держави в світлі літописної традиції та історичних документів // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: 36. наук. праць. Вишніця, 2016. Т. 1 (41). С. 151–168. Генеалогію Балька та його роду див.: URL: <http://genealogy.euweb.cz/hung/dragfi.html> (Доступ: 28 червня 2019 р.).

²³ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 79; Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława Jagiełły (1386–1434). Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1983. Т. 1. S. 278–279; Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році... С. 526; Szyszka J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku. Kraków, 2016. S. 89, 101, 129–130.

²⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1870. Т. 2. S. 65. Польський історик Ян Фіялек на початку XX ст. висловив сумнів правильності відчитання у такому патронімічному придомку Данила Задеревецького, вважаючи Волоска (Волчка) Мілевковича іншою особою (Див.: Fijałek J. Tarłowie... S. 173). Але більшість істориків (Л. Виростек, Т. Трайдос, В. Михайловський, Я. Шишка та ін.), що писали про Задеревецького, не помітили його генеалогічної праці та приписали йому волоське походження.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 9, оп. 1, спр. 327, с. 326–327.

²⁶ Див. перелік сіл на волоському праві у: Jawor G. Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. Lublin, 2004.

пише: «спорадичне використання волоських імен на тлі домінування руських імен в певному роді не може бути аргументом на користь волоського походження роду»²⁷. Насправді етнічне самовизначення у середньовіччі ще не відіграло тієї помітної ролі, як у модерні часи і навіть у XV–XVI ст.

На одному з королівських документів, датованих 19 жовтня 1404 р.²⁸, Дажбогівич привісив печатку, яку опублікував О. Однороженко²⁹. Геральдична емблема зображала перекреслену стрілу, звернену вгору, що стоїть на П-подібній основі. Вона тільки віддалено нагадувала класичний герб Сасів: півмісяць, що лежить, з двома зірками по краях півмісяця та стрілою, зверненою вгору. Герб Данила Дажбогівича цілком може мати руське походження княжих часів.

***

Почавши військову службу в угорського короля Людовіка та його матері Єлизавети, Данило Дажбогівич стає на службу до князя Володислава Опольського, коли той переймає управління краєм у 1372 р. і аж до його усунення з руських володінь у 1378 р.³⁰ У 1375 р. він отримує з рук володаря нові земельні надання та підтвердження попередніх у Жидачівській (Зудечівській) волості. Ця кирилична грамота, відома на початку XX ст. Янові Фіялку, дійшла до нас в оригіналі та опублікована з помилками Людвіком Виростком у латинській транслітерації³¹ (див. додаток № 1).

Князь Володислав Опольський підтверджує у власності Данила Задеревецького його попереднє володіння Задереваць з трьома відомими монастирями, а також дворищами Лисовичі, Мушичі, Запереставча*. До цих маєтків, у більшості відомих за згаданим привілеєм 1371 р. королеви Єлизавети, Опольський додав ще шість сіл: Рожнятів, Сяхів (суч. Сихів Стрийського р-ну Львівської області), Ляховичі, Любша, Вербичі**, а також окреме дворище з назвою Сільце*** (див. карту).

Важливо, що як і всі інші надання князя Владислава Опольського для руських земель, воно мало т. зв. феодалний характер службового володіння. Власник міг ним розпоряджатися, як хотів, продаючи, заставляючи чи передаючи у спадок нащадкам, але він зобов'язувався з цих маєтків відбувати військову повинність.

²⁷ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV–XV ст. Харків, 2009. С. 74.

²⁸ Kodeks dyplomatyczny Małopolski. Kraków, 1905. T. 4. S. 93.

²⁹ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства... С. 29.

³⁰ Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). Kraków, 2012; *Idem*. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchią. Katowice, 2006. В обох монографіях Данило Дажбогівич помилково вказаний як «Dadžbokowicz».

³¹ Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 78.

* Два останні тепер не існують.

** Назву одного села не можна відчитати через фізичне знищення тексту.

*** Тепер не існує.

Данило Дажбогович у цьому випадку служив володарю краю трьома стрільцями з наданих йому володінь.

Після зміни володарів галицьких земель та утвердження короля Владислав Ягайла на польському троні Дажбогович знову успішно проходить владні перетурбації, зберігаючи за собою давні володіння. А 29 червня 1394 р. Владислав Ягайло зробив йому нове широке земельне надання, внаслідок чого вірний його слуга та воїн отримав на тому ж феодалному праві ще вісім маєтностей у Галицькій та Жидачівській волостях-повітах³². Більшість наданих сіл припали на Галицьку волость: Чагрово (суч. Чагрів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), Загвоздний (суч. Загвіздя Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл.) з монастирем³³, Джурів (суч. Журів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) з трьома близькими присілками – Колоколин, Михалев (суч. Підмихайлівці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) та Черемхово. Інші надання знаходились у Жидачівській волості: Пилипова Руда (суч. Руда Жидачівського р-ну Львівської обл.), Туличне дворище* (див. карту). Крім цього, король дозволив Данилу обміняти його два приватні володіння на два королівські села: Крупсько на Волковиці³⁴ і Сяхів (Сихів) на Княжолуку (тепер село Долинського р-ну Івано-Франківської обл.). З наданих маєтностей Данило Задеревецький мав служити двома вершниками зі списками («копіями») та десятьма стрільцями.

Село Крупсько не згадується при попередніх наданнях Дажбоговичу у 1371 та 1375 рр. Але шляхтич володів ще одним способом збільшити свої земельні надання, крім ласки сюзерена, – через купівлю. На підставі одного з документів 1411 р. довідуємось, що Данило також купив або отримав надання на ще два села у Жидачівській землі: Жирава та Ловчиці³⁵, поряд з селом Руда, що в майбутньому за його сина Дмитра стало центром шляхетського ключа. Найпівденнішим поселенням, що увійшло у маєтковий комплекс Задеревецького на початку XV ст., стало село Мізунь у Долинському старостві³⁶. З огляду на такі щедрі надання дослідники приписують нащадку галицьких бояр можновладний («панський») статус, що виокремив родину Задеревецького із загалу руського шляхетства³⁷.

³² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887. T. 1: 1366–1506. S. 17.

³³ У каталозі Крип'якевича перша згадка про цей монастир датується тільки 1458 р.: Крип'якевич І. Середньовічні монастирі Галичини... С. 72, 97.

* Тепер не існує.

³⁴ Село з такою назвою невідоме в інших тогочасних та пізніших джерелах. Дослідники припускають, що це може бути Волцнів (суч. Заріччя Жидачівського р-ну Львівської обл.) (Див.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 1. S. 194; Fijałek J. Tarłowie... S. 176).

³⁵ Szyszka J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej... S. 121–122.

³⁶ Idem. – S. 319–320. Королівське надання на половину села Дажбоговичу датується 1409 р., однак впродовж століття село знову вернулося до королівських дібр.

³⁷ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства... С. 78.

***

Два видатні історики середньовічної історії України та Польщі Михайло Грушевський та Антоній Прохаска видали майже одночасно наприкінці XIX ст. унікальний лист-грамоту Данила Задеревецького, датований 1473 р.³⁸ У ній він надав шляхетному Шандрови дворище «в сторону річки Сукіль», недалеко від Задеревача, з умовою військової служби трьома стрільцями. Прохаска вважав цей документ яскравим прикладом феодального права західного типу, за яким васал вищого рангу міг наймати меншого васала для виконання перед сюзереном своїх обов'язків. При цьому він ввів у науковий обіг новий термін «podmaństwo», означаючи ним подвійний службовий обов'язок³⁹.

Обидва дослідники у своїх публікаціях не звернули увагу на хибну дату виставлення грамоти – 1473 р., Данило Задеревецький у той час уже не жив. Не рятують ситуацію і свідки. Грушевський безпідставно вважав, що Татомір Балицький виступає в актах ще у 1453 р., насправді остання згадка про нього в джерелах датується 1420-ми роками⁴⁰. Інші свідки (Івашко з Голешова, Марко з Ляховець та ватаман ляховецький Самодержа) не згадуються в інших документах. Посада сільського виборного голови – атамана (ватамана) – була характерна для сіл руського, а не волоського права. Цей момент може додатково засвідчити руське походження Данила Дажбоговича, принаймні у шляхетському середовищі, що виготовило цей фальсифікат та внесло його у книги Галицького гродського суду аж у 1742 р., з неможливою датою виставлення⁴¹.

Данило Задеревецький, найправдоподібніше, брав участь у Грюнвальдській битві 1410 р. – військовій події, що на століття визначила політичний розвиток Центрально-Східної Європи. Вояк з іменем Данило («Danila de Russia») виступає в описі битви у «Історії Польщі» Яна Длугоша⁴². Іншого історичного діяча з тим іменем, крім Дажбоговича, у той час при королі Ягайлові не було.

Не проминув службу Данило Дажбогович у литовських князів-тенутаріїв Жидачівської волості-князівства. Але це вже були не військові, а адміністративні

³⁸ Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i Podolu. Kraków, 1901. S. 30; Грушевський М. Запись руська 1473 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1895. Т. 5. С. 2–3 (передрук з коментарем Петра Кулаковського в: Грушевський М. Твори у 50 т. Львів, 2003. Т. 5. С. 66–67).

³⁹ Prochaska A. Lenna i maństwa... S. 21.

⁴⁰ Пана І. «Жидачівські грамоти» князя Федора Любартовича... С. 299. М. Грушевський процитував документ зі згадкою про сина Балицького – Юрія Татомировича (Грушевський М. Запись руська... С. 2).

⁴¹ У монографії В. Інкіна на двох послідовних сторінках згадується Данило Дажбогович у двох різних історичних контекстах – у 1394 та 1473 рр. – без будь-яких пояснень та застережень щодо хронології (Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття... С. 364–365, примітки 359, 379). Але як реальна історична особа Дажбогович не міг прожити більше 100 років.

⁴² Johannis Dlugossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Ed. A. Przeździecki. Cracoviae, 1877. Т. 4. S. 50.

обов'язки. На початку XV ст. він згадується як галицький староста, коли від імені князя Свидригайла Ольгердовича, однак за наказом короля Ягайла виконував окремі доручення⁴³. Віталій Михайловський вважає, що галицьким старостою Задеревецький, найімовірніше, міг бути «в період між 11 березня і 24 серпня 1401 р.»⁴⁴. Також імовірна інша дата – 1403–1405 рр., коли Свидригайло володів Жидачівською землею⁴⁵. Задеревецький міг тоді стати жидачівським й одночасно галицьким старостою, як це часто практикувалося у ті часи: «староста львівський та галицький», «староста галицький та снитинський» тощо.

Уже на схилі свого життя, у 1420-х роках, Данило фігурує жидачівським старостою. У 1424 р. він за обов'язками свого уряду засвідчує заповіт власника Голиня Лева Голинського, зроблений на користь його дружини Катерини та інших родичів (див. додаток № 2)⁴⁶. Цей тестамент став останнім відомим джерелом, де Данило Дажбогович Задеревецький згадується прижиттєво.

У відомих історичних джерелах фігурує син Данила – Дмитро, котрий перший вжив звичну родову назву «Даниловичі», прийняту його спадкоємцями та нащадками. За центр шляхетського ключа він обрав село Руда, розташоване недалеко від Жидачева. Ян Фіалек на підставі одного джерела припускав існування ще двох синів Данила Задеревецького, які могли закласти інші шляхетські родини⁴⁷, але для такого твердження він навів недостатньо переконливих аргументів.

Після кількох княжих та королівських надань, а також обмінів і купівлі маєтків, Данило Дажбогович Задеревецький володів близько 20 селами, дворищами, монастирями. Тим самим він став не тільки протопластом нової шляхетської родини Даниловичів, але заклав потужний фундамент для зростання новозаснованого роду в XVI–XVII ст.

---

⁴³ Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса... С. 532–533.

⁴⁴ Там само. – С. 526.

⁴⁵ Пана І. Жидачівське князівство і Гедиміновичі: спірні питання історії // Фортеця. Збірник заповідника «Тустань». Львів, 2012. Кн. 2. С. 178.

⁴⁶ У літературі зустрічається ще одна дата видання цього документа – 1427 р. – на підставі запису з інвентаря Метрики Коронної другої половини XVI ст. (Див.: *Halecki O. Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. Kraków, 1917. S. 13* (автор помилково пише про власний заповіт Данила Задеревецького); Михайловський В. Історія одного розмежування біля Крилоса... С. 538). На сьогодні ця копія грамоти з «Тек Нарушевича» доступна онлайн. URL: <http://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/3295/edition/3133/content?&ref=desc>: (Доступ: 29 червня 2019 р.) (див. додаток № 2).

⁴⁷ *Fijałek J. Tarłowie... S. 179–181.*

Грамота князя Володислава Опольського від 25–31 грудня 1375 р.
(додаток № 1)

ДОДАТКИ

№ 1

25–31 грудня 1375 р., Львів. – Надання князем Володиславом Опольським своєму слугі Данилу Дажбоговичу кількох сіл та монастирів у Жидачівській волості

Во имя штица и сѣа и сѣго дѣа аминь. Бжѣю млтѣю мы князь Володиславъ Опольскоѣ землѣ и Велиньск[оѣ зе]млѣ¹ и Рускоѣ землѣ гдѣрь и дѣдичь, вѣчнии землямъ тѣмъ самодержецъ [...]ъ велебнии, нашею доброю волею и нашимъ добрымъ оумышлѣнѣемъ [...] и вчинили, взорѣвши на нашего вѣрного слугу, на Данила на Балькова² зят[я, як]оже есть намъ послужилъ и служити будетъ вѣрно. А прото про его вѣрную [служб]у дали есмо дѣдицтво села оу Зудечьвѣской волости на имя село За[деревецъ] весь и зъ дворишѣми на имя село Лисовичи³,

¹ Текст у квадратних дужках втрачено або реконструйовано.

² Бальк (*Balc*) – молдавський господар у 1358 р.

³ Лисовичі – тепер село Стрийського р-ну Львівської обл.

Мушичи⁴, Запереставча⁵, об[аполь рѣ]ки, Сукиля⁶ и с трими монастырьми на имя Семеньковъ⁷, а друг[ии Дирина]⁸, третии Григорьевъ⁹ со всѣмъ объездомъ и со всѣми гран[ицями] к тому Задеревицю¹⁰ и к тѣмъ монарюмъ [sic] и к тѣмъ дворищомъ [...]тъ издавна, а другое село Рожнѣтово¹¹, а третее село Сяхово¹², а четв[ое Л]яховичи¹³ обаполь рѣки Свѣчи и с монастыремъ, а пятое село Люб[ша]¹⁴, шест[ое] село Вербиця¹⁵ и с тѣми дворищи на имя Сѣльце¹⁶, татъ вся села ш[то естъ в л]истѣ писана, дали есмъ пану Данилови Дажбоговичю, пана Балк[ова ...]ову зятю. *Шт*дали есмы ему оу вѣки и дѣтемъ его и ближшимъ е[го со в]сѣми объѣзды и со всѣми границями, што извѣка и нынѣка вты[...]п]рисушало и прислушаеть к тѣмъ дѣдицтвомъ и съ землею, и сѣнож[атьмы] и съ лѣсы, и съ бортьми, и съ гаими, и съ дубровами, и съ рѣками, и съ рѣками, и съ озер[ми, и ста]вы, и съ млины, и с ловищи, и со всѣми вѣжитъки, шѣто суть и што могутъ [быт]и, воленъ продати, воленъ замѣнити, воленъ *шт*дати такъ доброму, яко естъ самъ. А такъ даюмъ [sic] ему, яко и инымъ земляномъ дали есмы привилицъ, аже и с каждого кметя имѣ имѣеть дати по дву грошю широкою оу годъ, а служити и с того князю копьемъ ѣ-ю [3]¹⁷ стрѣльцовъ. А на то дали есмы листъ нашъ и печать нашу завѣсили есмы. А при томъ были панъ Викторъ староста Галицький¹⁸, панъ Петръ Брунъ¹⁹, панъ Глѣб Шелвовичъ, панъ Васко Тяптюковичъ²⁰, панъ Григоръ²¹, а писана грамота во Львовѣ по Бѣмъ Рѣштивъ аѣб лѣт и петого лѣт [1375].

⁴ Не ідентифіковано.

⁵ Не ідентифіковано.

⁶ Річка Сукіль.

⁷ Не ідентифіковано.

⁸ Монастир Дирина – ідентифіковується відповідно до попереднього надання у 1371 р.

⁹ Не ідентифіковано.

¹⁰ Задеревач – тепер село Стрийського р-ну Львівської обл.

¹¹ Рожнятів – тепер селище міського типу, центр Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

¹² Тепер село Сихів Стрийського р-ну Львівської обл.

¹³ Ляховичі – тепер село Подорожнє Жидачівського р-ну Львівської обл.

¹⁴ Любша – тепер село Жидачівського р-ну Львівської обл.

¹⁵ Вербиця – тепер село Жидачівського р-ну Львівської обл.

¹⁶ Не ідентифіковано.

¹⁷ У публікації Виростека (*Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 378*) помилково – п'ять.

¹⁸ Віктор – руський староста у 1374–1375 рр. (*Юсяк П. Оточення князя Владислава Опольчика в період його правління на Русі (1372–1379) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 86*).

¹⁹ Петро Брун – генеральний суддя Русі (*judex generalis Russiae*) в часах панування Володислава Опольського, власник ключа з більше десяти маєтків в Львівській землі (*Szyska J. Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej... S. 99–100, 338–339*).

²⁰ Васко Тяптюкович (Тептюкович) – шляхтич герба Корчак, відомий в актах з 1368 р., свідок при підписанні багатьох документів останньої третини XIV – початку XV ст. (*Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka... S. 340–342*).

²¹ Інші свідки не ідентифіковані.

Ориг.: Archiwum Narodowe w Krakowie. – Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 861. Пепрамент, розмір 32 x 22,5 + 4,6 см. На закладці напис: V[isum] per Albertum de Zichlin r[egni] P[olonie] vicescancelarius (XVI). Вицвілий напис *in dorso* не читається.

Печатка: Маєстатична двостороння печатка князя Володислава Опольського, див.: *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich. Przy współudziale Edmunda Diehla. Kraków, 1899. Cz. 1: Doba Piastowska. S. 160–261 (№ 500).

Регест: Katalog Archiwum aktów dawnych miasta Krakowa. I: Dyplomy pergaminowe / Wyd. K. Kaczmarczyk. Kraków, 1907. № 861.

Опубл.: *Wyrostek L.* Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. Kraków, 1932. S. 378 (транслітерація латинкою).

№ 2

22 квітня, 1424 р., село Голинь. – Данило Задеревецький засвідчує заповіт власника села Голинь Лева Голинецького, зроблений ним на користь його жінки Катерини та інших родичів

Daniel capitaneus Zudaczoviensis recognoscit testamentum consorti.

A se ia pan Daniło Zaderewecski starosta Zudeczeweski stwiedczu to sim swoim listom, każdemu dobromu komu budie seho listu potrzebno; iże prosił nas Lew Hołynecski¹ do swoieho domu do Hołynia², ja ieśm pryiechał do nieho y z tymi ziemlany, czto u tot czas pry nas byli, y prywiełsia piered nas y swoieju żenoiu y z Katerynoju swoim zdrowym żywotom uczynił oto swoich przyatelj radoiu y s prywoleniem, y dał swoiey żenie Katierynie ƙ [20] kop hotowych hroszy, a na jeje bratij na Dawydie Zwarczeweskom³ ƙ [3] kop, a na Drahomire Wołodimirewskom⁴ ƙ [3] kopy. W oczy przykazał im, aby iej dali tyż [sic]⁵ kop, a Wołynie chodiece [sic]⁶ dał za ƙ [7] kop, toju odprawił y dał jey piered nami y ieszcze rozemysliwsia y podzielił jey dom na poły y z swoim siestryniecem y z Matwiejem, dał iej w swerepicy⁷, ƙ [30] skota, ƙ [30] swini, ƙ [50] wieczek⁸, odienije wsie wpierot jey dał y odprawił za swojeho zdorowoho żywota, czto by nie kłopotala po moim żywocie o mojeho siestrenieca

---

¹ Лев Голинецький (дяк Лень) – відомий з 1391 р., коли отримав надання на с. Голинь (*Wyrostek L.* Ród Dragów-Sasów... S. 89–90).

² Голинь – тепер село Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

³ Давид Зваричевський – очевидно, родич Івана та Бочка Волохів, що отримали надання на село Зваричів у 1387 р. (*Wyrostek L.* Ród Dragów-Sasów... S. 88).

⁴ Засновник роду Драгомирецьких герба Сас, відомий з 1378 р. (*Wyrostek L.* Ród Dragów-Sasów... S. 93–94).

⁵ Зіпсоване місце.

⁶ Зіпсоване місце.

⁷ Свєрепиця (пол. świerpica) – кобила. В оригіналі, очевидно було «б [2] свєрепицы», тобто кобили.

⁸ Йдеться про овець. Л. Виростек хибно пише про 50 бджолиних пнів (*Wyrostek L.* Ród Dragów-Sasów... S. 90).

Matwieja. A tomu swiedcy pan Wołoczeko [sic] Pieresłużycz⁹, Łukaczest Oianowicz, Drahomir Wołodimireski¹⁰, Dawid Skaryczeweski [sic]¹¹, Andrey Kotiałycz, Staniesoczeski, Kołuszewski¹². A ja pan Daniło starosta Zudeczeweski daju sey swoy list żenie y sies-trenecu [sic] Matwiejowi na swiedecstwo podoswojeju pieczatieju. Pisan list u Hołyni u dzień swiatoho Juria czysło leta Rozestwa Chrystowa tysiacz let czetyrysta let dwadcat czetyry let.

Допис переписувача: Та копія wypisa iest z oryginału pargaminowego roku 1785 Mai 19 dnia, u ktorego oryginału pieczęć na zawiasce pargaminowej była zawieszona, lecz już iest urwana.

Ориг.: невідомий.

Копія: Biblioteka Książat Czartoryskich. Muzeum Narodowe w Krakowie. Teki Naruszewicza. T. 14. № 42. S. 1–2. URL: <http://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/3295/edition/3133/content?&ref=desc>: (Доступ: 29 червня 2019 р.).

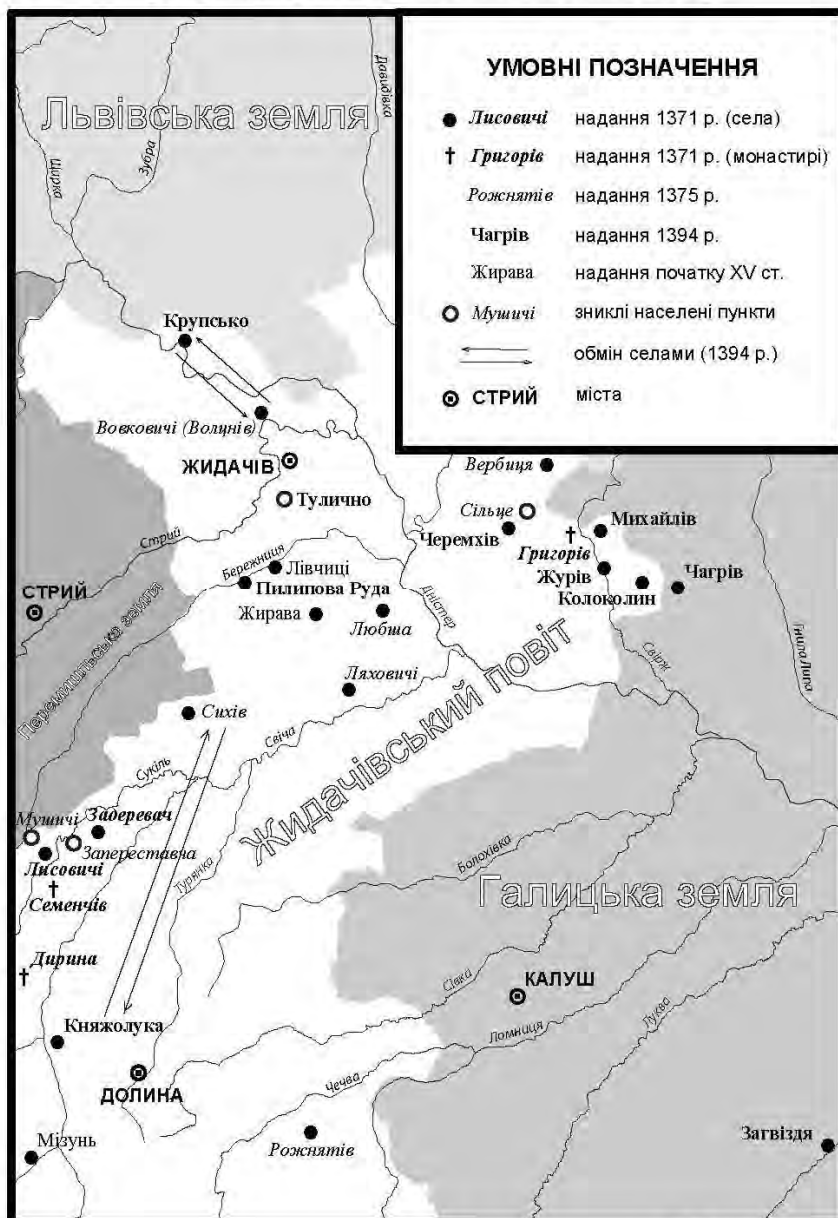
⁹ Волчко Преслужич Рогатинський – галицький староста у 1411 р. (Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. Wrocław, etc, 1987. S. 66), у 1415 р. надав привілей на маґдебурзьке право місту Рогатину (Царьова Н. Привілеї Волчка Преслужича на надання маґдебурзького права новозаснованому місту Рогатину // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. Рогатин 24–25 березня 1995 р. Львів; Рогатин, 1995. С. 91–99).

¹⁰ Засновник роду Драгомирецьких герба Сас, відомий з 1378 р. (Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 93–94).

¹¹ Давид Зваричевський – очевидно, родич Івана та Бочка Волохів, що отримали надання на село Зваричів у 1387 р. (Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów... S. 88).

¹² Інші свідки не ідентифіковані.

Земельні надання Данила Дажбоговича Задеревецького (остання третина XIV – початок XV ст.)

Henryk LITWIN

HAWRYŁO BOKIEJ – LIDER WOŁYŃSKIEJ SZLACHTY Z CZASÓW SEJMU UNIJNEGO W LUBLINIE 1569 R.

Diariusze sejmku unijnego odnotowują przysięgi składane w Lublinie na wierność Koronie przez grupy Wołynian w dniach 23-31 maja. Szczególną uwagę autorzy tych dzienników obdarzają pierwszą grupę przysięgających, którzy pojawili się na obradach sejmowych 23 maja, wymieniając kilkunastu jej reprezentantów z imienia i nazwiska¹.

Składała się ona przeważnie z przedstawicieli zamożnych i wpływowych ruskich rodów «pańskich» wymienionych z imienia i nazwiska, a podjęła niezwykle ważną polityczną decyzję poprzez złożenie przyrzeczenia przed kniaziami, bez czekania na ich opinię i postanowienie w tym względzie. Sejm przyjął tę przysięgę jako złożoną przez równych sobie wołyńskich partnerów². W grupie tej byli przedstawiciele zamożnej szlachty wołyńskiej – Hawryło Bokiej sędzia ziemski łucki, Iwan Borzobohaty Krasien-skij mostowniczy łucki i jego brat Stepan, Jarofiej Hosckij, Iwan Kierdej-Myłskij, Bohdan Kostiuszkowicz-Chobołtowski sędzia ziemski włodzimierski, Michajło Serbin podkomorzy łucki, Petr Zahorowski marszałek gospodarski oraz Aleksandro Żoraw-nickij klucznik i horodniczy łucki oraz książę Ostafiej Sokolskij podsędek łucki oraz dwóch braci Hurków Omelanskich. Razem z nimi przysięgę złożył też biskup łucki Wiktoryn Wierzbicki.

Wiele wskazuje na to, że kluczową rolę odgrywał w tej grupie sędzia ziemski łucki **Hawryło Bokiej**. Wywodził się on ze smoleńskiego rodu szlacheckiego, który po zajęciu prowincji przez Moskwę (1514) wybrał los egzulantów i osiadł na Wołyniu, gdzie Zygmunt I nadał przodkom Hawryły dobra Pieczychwosty, które stały się główną siedzibą rodu używającego w związku z tym nazwiska Bokiej-Pieczychwostski³. W 1548 roku widzimy Hawryłę Bokieję wśród dworzan gospodarskich, co świadczy, iż szkołę publicznej służby odbył w otoczeniu Zygmunta Augusta i bez wątpienia dał się zapamiętać monarsze. Pierwszy ślad jego aktywności politycznej obserwujemy zaś w roku 1562, kiedy w czasie wyprawy wojennej przeciw Moskwie miał miejsce zjazd obozowy

¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соэдинение Великого княжества Литовського с Королевством Польским, wyd. O. Коялович, Санкт-Петербург, 1896. S. 379.

² J.w. S. 378–379.

³ Halecki O. Bokiej Gabriel (Hawryło), w: Polski Słownik Biograficzny. T. 2. S. 243–244.

szlachty litewskiej i doszło do uchwalenia postulatów do hospodara. Historycy spierają się od lat o znaczenie tego wydarzenia. Już ponad wiek temu Oskar Chalecki zinterpretował je jako znaczące, samodzielne wystąpienie szlachty litewskiej, która wobec porażek Wielkiego Księstwa Litewskiego w wojnie z Moskwą zmanifestowała swoje poparcie dla unii z Polską i dążenie do wydobycia się spod hegemonii możnowładztwa, realizowanej poprzez wszechwładzę Rady wielkksiążęcej⁴. Ta ocena utrzymała się w historiografii przez długie lata i dopiero w ciągu ostatnich kilkunastu lat został skonfrontowana z odmiennymi opiniami historyków litewskich i białoruskich, którzy w wydarzeniach spod Witebska najczęściej dostrzegali i dostrzegają raczej objawy walki ugrupowań możnowładczych (Chodkiewiczów z Radziwiłłami) i podważają tezę o wspieraniu idei unii z Polską przez szlachtę litewską⁵. Najnowsze prace polskie dostrzegają znaczenie rozgrywek magnackich, ale też nie ignorują informacji źródeł mówiących o prounijnych postulatach obozowego ruchu szlachty⁶. W każdym razie Hawryło Bokiej zaznaczył swoją niewątpliwą aktywność w czasie owych obrad, bowiem został wybrany jednym z trzech posłów, obok Jana Chodkiewicza i Melchiora Szemeta, którzy mieli przekazać postulaty szlachty gospodarowi i radzie. O ile działania Chodkiewicza i Szemeta, zresztą powinowatych, można rozważać jako antyradziwiłłowski manewr, to w przypadku Bokiej nie ma żadnych podstaw do takiej interpretacji i jego aktywność na zjeździe obozowym 1562 roku trzeba widzieć jako początek kilku zjawisk, które w odniesieniu do szlachty wołyńskiej będą się coraz bardziej uwidaczniać – jej emancypacji spod dominacji rodów kniaziowskich, dążeń do integracji ustrojowej z Koroną oraz umacniania regionalnej odrębności.

W kolejnych latach Bokiej zapewne regularnie pojawiał się na litewskiej sejmowej arenie politycznej jako aktywny reprezentant Wołynia, choć jednoznaczne potwierdzenie jego obecności na sejmie mamy tylko jedno – z obrad zjazdu wileńskiego 1565–1566, kiedy wśród «prośb» Wołynian do hospodara wyrażnie zarysowały się postulaty emancypacyjne i regionalne. Można uznać, że ta koincydencja nie była przypadkowa, a Bokiej stawał się wówczas lokalnym liderem szlacheckim. Jego popularność i prestiż wśród współobywateli potwierdza kariera urzędnicza. W 1561 roku został jednym z powiatowych sędziów łuckich. Sądy powiatowe były w Wielkim Księstwie Litewskim namiastką szlacheckiego sądownictwa ziemskiego, które stworzono dopiero po

⁴ Halecki O. Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polską, «Przegląd Historyczny» 18/3, 1914. S. 320–352.

⁵ Янушкевіч А. Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г., «Беларускі гістарычны агляд», Т. 10, Сшытак 1–2 (18–19). 2003. S. 29–58; Янушкевіч А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. Мінск, 2007. S. 291–296; Kiaupienė J. Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku, w: *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współlistnienie*, red. J. Wyrozumski. Kraków, 2000. S. 72–73.

⁶ Kempa T. Rywalizacja Chodkiewiczów i Radziwiłłów o pierwsze miejsce w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 60-tych i 70-tych XVI wieku, (w:) *History, culture and language of Lithuania. Proceedings of the international Lithuanian conference*, Poznań 17–19 September 1998, ed. G. Błaszczyk, M. Hasiuk. Poznań 2000. S. 207–209.

reformie 1566 roku⁷. Na Wołyniu funkcjonowało jednocześnie dwóch sędziów, mianowanych przez starostę łuckiego spośród wybrańców lokalnej szlachty i orzekających razem z przedstawicielem urzędu zamkowego (starościńskiego) przy pomocy dobieranych spośród szlachty asystentów. Pierwsza wzmianka o takich urzędnikach pochodzi z 1556 roku. Bokiej pojawia się w tej roli w roku 1561 i pełni ją do roku 1565, kiedy sądy powiatowe zostały zastąpione przez ziemskie, utworzone na wzór koronnych, złożone z urzędników mianowanych przez hospodara spośród elektów lokalnej szlachty. Zachowana łucka księga sądowa z lat 1560–1561 przynosi sporo informacji o działalności Bokieja, a dobór asystentów w sądzonych przezeń sprawach potwierdza, że Pan Sędzia miał szerokie kontakty wśród zamożnej szlachty wołyńskiej. Na tej liście pojawiają się Michajło Jeło-Maliński, Iwan Petrowicz Czaplicz, Bohdan Kostiuszkowicz-Chobołtowski, Jacko Iwanowicz Rusin i inni. Autorytet Bokieja był na tyle ugruntowany, że w 1565 roku został pierwszym ziemskim sędzią łuckim – z wyboru szlachty, potwierdzonego królewską nominacją. Przypomnijmy, że reforma sądownictwa w Wielkim Księstwie Litewskim polegała nie tylko na ustanowieniu pochodzących z wyboru trybunałów ziemskich, ale również na likwidacji uprzywilejowanego statusu kniaziów, którzy odtąd mieli podlegać jurysdykcji lokalnych sądów na równi z całą szlachtą. Był to więc poważny sukces szlacheckiego ruchu emancypacyjnego, a nominację Bokieja traktować można jako symbol tego triumfu.

W czasie sejmu lubelskiego 1569 roku Bokiej był bez wątpienia najaktywniejszym spośród wołyńskich posłów. Historycy sejmu unijnego uważają na ogół, że został wybrany do składu reprezentacji województwa w grudniu 1568 roku, wyjechał z Lublina razem z całą niemal reprezentacją Wielkiego Księstwa w nocy z 28 lutego na 1 marca 1569 r., a następnie powrócił w maju i uczestniczył w obradach, aż po ich kres w sierpniu 1569 r. Nie ma jednak co tego pewności. Z okresu styczeń-luty 1569 nie mamy żadnych potwierdzeń składu osobowego reprezentacji wołyńskiej. Personalia posłów wołyńskich znamy ze spisu wypłaty «strawnego» obejmującego reprezentantów sejmików koronnych, a zatem sporządzonego już po powrocie Wołynian na sejm w maju 1569 roku. Wówczas zaś pojawić się mógł w Lublinie inny skład posłów wołyńskich, niż na początku obrad. Wiadomo bowiem, że wołyńskiej petycji do króla z 29 marca 1569 podkreślano, iż mandat posłów, którzy byli wcześniej w Lublinie wygasł. Nie ma zatem pewności, że wrócili oni na sejm. Możliwe, że szlachta była konsekwentna w swych ocenach i na majowe obrady wysłano nowy skład posłów. W każdym razie Hawryło Bokiej był członkiem reprezentacji sejmowej województwa wołyńskiego, która brała udział w obradach od maja do sierpnia 1569 roku. Wymieniają go liczne źródła z tego okresu i podpisał w tym charakterze akt unii polsko-litewskiej z 1 lipca 1569 r. 23 maja był jedną z osób przysięgających na wierność Koronie⁸ [D378], ale dopiero nieco później pojawiają się sygnały, że odgrywał specjalną rolę wśród wołyńskich zwolenników ściślejszych związków z Koroną. 31 maja w liście starosty żmudzkiego

⁷ Лаппо И.И. Земский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург, 1897. Июнь. S. 295–300.

⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года... Op. cit. S. 378.

Jana Chodkiewicza do wojewody wileńskiego Mikołaja «Rudego» Radziwiłła odnajdujemy emocjonalne utyskiwanie na zwolenników inkorporacji: «I już Wołyńcy podali tego między posły, że Kijów i Brześć im należy, a zwłaszcza Pan Bokij wywodzi po Narew i Jasiołdę – Pińsk, Kobryń też do Wołynia życząc, czego Polacy popierać chcą.» Kilka dni później Radziwiłła alarmował z kolei podskarbi litewski Mikołaj Naruszewicz: «Jakoż i teraz instygatorów większych nie masz przeciwko Litwie, jako panowie Wołyńcy [...] bo i Brześć Litewski wszystek i Pińsk także, aże po Jasiołdę rzekę odgraniczają do Korony, a zwłaszcza Pan Bokiei, którego panowie Polacy dla wielkiej wiadomości rzeczy Kroniką zowią»⁹. Charakterystyczne «zwłaszcza pan Bokiej» nie pozostawia wątpliwości co do tego, że sędzia łucki był wyróżniającym się reprezentantem Wołynia i jednoznacznym zwolennikiem «przywrócenia» i to w bardzo ambitnej wersji terytorialnej. Wzmianki litewskich magnatów świadczą, że odwoływał się przy tym do argumentów historycznych i dysponował w tym względzie szeroką wiedzą, a także uznaniem tych kompetencji przez polskich partnerów. Warto zwrócić szczególną uwagę na owo «wywodzenie po Narew i Jasiołdę», którym zasłynął «Pan Kronika». Taki wariant zasięgu terytorialnego postulowanych zmian w powiązaniu ze stosowaniem argumentacji historycznej może oznaczać tylko jedno – Bokiej odwoływać się musiał do tradycji Księstwa Halicko-Wołyńskiego, którego północno-zachodnie i północno-wschodnie granice opierały się właśnie o linię Narwi i Jasiołdy.

Roszczenia Wołynian do ziem województwa brzeskiego miały pewne realne podstawy, skoro zostały poparte przez szlachtę tego województwa. Jak pisał do Radziwiłła podskarbi litewski Naruszewicz: «posłom powiatu brzeskiego nie kazała bracia wracać bez jakiegokolwiek uniej; i tego dokładając, że się nie chcą rozrywać z bracią swoją Pany Wołyńskiem»¹⁰. Mimo tego pomysł nie został zrealizowany a Brześć Litewski pozostał zgodnie z nazwą w granicach Wielkiego Księstwa. Wołynianie przeprowadzili natomiast projekt objęcia inkorporacją województwa kijowskiego. Znalazł on entuzjastyczne wsparcie w izbie poselskiej i u części senatorów, ale był pomysłem Bokieja i kolegów i oni też zapewne dostarczali argumentów prawnohistorycznych.

O ich zawartości świadczy pierwszy akt przywrócenia «księstwa kijowskiego».[A309-311] Przypisano mu datę 5 czerwca i zapewne wtedy właśnie, lub niewiele później został spisany. Formuły restytucyjne i uwalniające Kijowszczyznę od posłuszeństwa Wielkiemu Księstwu zostały tu skopiowane z dekretu z 5 marca dotyczącego Wołynia i Podlasia. Znaczną część aktu, podobnie jak przywileju wołyńsko-podlaskim, zajmowało uzasadnienie historyczne. Odwoływano się tu do okoliczności, że Kijów trzeba traktować jako «caput terrarum Russiae, Podoliae et Voliniae»¹¹ [A310] a za akt

⁹ Hieronim Chodkiewicz do Mikołaja «Rudego» Radziwiłła, Lublin 31.05.1569; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Т. 7 / wyd. П. Гильдебрандт, А. Миротворцев. Вильна 1870. S. 38; Mikołaj Naruszewicz do Mikołaja «Rudego» Radziwiłła. Lublin 11.06.1569, jw. S. 44.

¹⁰ Archiwum XX. Sanguszków... Op. cit. T. 7. S. 40.

¹¹ Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 310.

stanowiący podstawę roszczeń Korony do Kijowszczyzny uznano opanowanie Rusi przez Kazimierza Wielkiego. Warto zwrócić uwagę na ten szczegół zignorowany w znacznym stopniu przez starszą polską historiografię, z Oskarem Haleckim włącznie¹². Wydawcy dokumentów unii, wybitni historycy Stanisław Kutrzeba i Władysław Semkowicz, «ukryli», że w odpowiednim miejscu aktu chodzi właśnie o Kazimierza Wielkiego przemyslnie używając przecinka: «tempore foelicis regimini Casimiri, magni regis Poloniae»¹³, gdy właściwe odczytanie powinno brzmieć Casimiri Magni, regis Poloniae. Zauważmy, że przywilej łaciński dotyczący Kijowszczyzny powoływał się na wydarzenia z czasów ostatniego Piasta na polskim tronie, podczas gdy w dekrete dotyczącym Wołynia i Podlasia nie wspomniano Kazimierza, choć byłoby to bardziej uzasadnione. Tę zmianę można wytłumaczyć jedynie wpływem Wołynian na argumentację użytą w czerwcowym dokumencie. Ich inicjatywa miała pewien wpływ na pojawienie się postulatu inkorporacji Kijowszczyzny w izbę poselskiej. Nie byłoby zatem nic dziwnego i w tym, że przedłożyliby oni argumentację historyczną. Można zresztą zaryzykować twierdzenie, że tylko posłowie wołyńscy mogli łączyć opanowanie przez Kazimierza Wielkiego Regni Russiae z nabyciem praw do panowania nad Kijowem. W 1569 roku tylko oni bowiem mogli pielęgnować pamięć o Księstwie Halicko-Wołyńskim i jego roszczeniach do spuścizny po Wielkim Księstwie Kijowskim. Również traktowanie Kijowa, jako «głowy» Rusi, Podola i Wołynia wskazuje na ten sam trop. Przywilej kijowski spisany po polsku, datowany także na 5 czerwca, ale powstały z całą pewnością znacznie później nie odwołuje się już do zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego, a zatem zrezygnowano z argumentacji użytej we wcześniejszej wersji łacińskiej. Przywilej ten miał charakter potwierdzenia umowy dwustronnej zawartej między szlachtą wołyńską a królem – argumentacja historyczna traciła w tej sytuacji na znaczeniu.

Wróćmy jeszcze do określenia Kijowa jako «caput terrarum Russiae, Podoliae et Voliniae». Autorzy tego konceptu (zapewne Wołynianie) wystąpili zatem z koncepcją ponownego zdefiniowania terytorium Rusi w przestrzeni związanej z dziedzictwem z czasów Księstwa Kijowskiego oraz Księstwa Halicko-Wołyńskiego. Ta nowa definicja dotyczyła ziem «Russiae, Podoliae et Voliniae». Poza określeniem «Volinia» były to terminy wieloznaczne. Russia mogła oznaczać rdzeń historycznej przestrzeni czyli księstwo kijowskie, ale też województwo ruskie. Nazwa «Podolia» odnosiła się najczęściej do dawnego dziedzictwa Koriatowiczów, czyli województw podolskiego i braclawskiego łącznie, ale każde z nich oddzielnie także określano czasem Podolem. W przywileju inkorporacyjnym dla Kijowszczyzny najprawdopodobniej chodziło jednak o podkreślenie więzi między wszystkimi przywracanymi ziemiami, a zatem w tym przypadku Russia, Podolia et Volinia oznaczały Kijowszczyznę, Braclawszczyznę i Wołyń.

To odwołanie się do tradycji «caput Russiae» w odniesieniu do na nowo zdefiniowanego terytorium mogło stanowić fundament trialistycznego pojmowania Rzeczy-

¹² Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. Kraków, 1915. S. 190.

¹³ Akta unii... Op. cit. S. 310.

pospolitej, jako wspólnoty Polski, Litwy i Rusi, świadczy więc, że w czasach sejmu unijnego taki koncept mieścił się w horyzontach politycznych szlachty polskiej i ruskiej. Widzieliśmy jednak, że na przyjęcie takiego sposobu pojmowania wspólnej Rzeczypospolitej nie była gotowa elita litewska, która sprawę inkorporacji traktowała jako wrogi spisek przeciw «Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa», a Wołynian widziała w roli odszczepieńców, którzy nad wierność «litewskiej ojczyźnie» przedłożyli posłuszeństwo królowi i poddaństwo Koronie. W ostatecznym rozrachunku okazało się, że szlachta polska – choć nie od razu i nie bez wysiłku – zdobyła się w imię wyznawanej wolnościowej doktryny na potraktowanie Wołynian i Kijowian jako partnerów umowy dwustronnej. Unia trójstronna była jednak nieosiągalna ze względu na stanowisko Litwinów, którzy upierali się przy traktowaniu ziem inkorporowanych jako własnych terytoriów, niesłusznie i tymczasowo odłączonych od Wielkiego Księstwa, o których reinkorporację mieli zabiegać w czasie zbliżających się bezkrólewí.

Wkład Hawryły Bokieja w dzieło «przywrócenia» Wołynia musiał być niemały, skoro Litwini widzieli go jako najważniejszego z «instygatorów przeciwko Litwie». Pamiętać jednak trzeba, że w opisach sejmu lubelskiego Bokiej występuje zawsze w grupie, jako jeden z przysięgających, jeden z posłów. Nie był ani samotnym wizjonerem, ani outsiderem. Był częścią szlacheckiego ugrupowania, być może jego liderem. Taką tezę potwierdza jego działalność sądowa, sejmikowa i sejmowa w latach 60-tych i 70-tych XVI wieku oraz rozgałęzione koligacje i powiązania z czołowymi rodami wołyńskiej szlachty.

Warto zwrócić szczególną uwagę na więzy pokrewieństwa i powinowactwa łączące Bokieja z innymi Wołynianami obecnymi na sejmie wołyńskim, a zwłaszcza osobami przysięgającymi na wierność Koronie 23 maja¹⁴. Więzy krwi były bardzo istotne, ale nie można też lekceważyć powiązań tworzących się przez małżeństwa sióstr ważnych postaci regionalnej polityki. «Koalicje szwagrów» były w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku zjawiskiem częstym i wpływowym. Bokiejowe «stronnictwo» szwagrów wygląda imponująco i obejmuje większość wołyńskich rodzin urzędniczych. Pierwszą żoną sędziego łuckiego była Maria, siostra Wasyla Hulewicza wojskiego włodzimierskiego i Hawryły Hulewicza chorążego wołyńskiego. Druga żona Maria z Wahanowskich zapewniała z kolei «szwagrowskie» koligacje z Aleksandrem Siemaszką, podkomorzym włodzimierskim (jej brat był ożeniony z siostrą Siemaszki). Siostry Bokieja wyszły za mąż za Hryhorego Hulewicza i Jacka kniazia Czetwertyńskiego. Ślub bratanicy Hanny Iwanowny przyniósł powiązania z Żorawnickimi. Przez wymienione związki małżeńskie utworzyły się też szwagrowskie więzy drugiego stopnia z Borzobohatymi-Krasieńskimi i Zahorowskimi (przez Żorawnickich), Jeło-Bukojemskimi, Koryteńskimi, Derewińskimi i Chreptowiczami-Bohuryńskimi (przez Hulewiczów). Dodajmy do tego przyjacielskie stosunki z Michajłem Serbinem, Bazyliem Derewińskim, Ostafim i Markiem kniaziami Sokolskimi oraz wspólne interesy z Wasylem Żorawnickim,

¹⁴ Powiązania rodzinne rekonstruowano na podstawie Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ, 2009.

Fedorem Zahorowskim czy Aleksandrem Siemaszko i będziemy mogli ocenić zasięg możliwości oddziaływania na lokalną społeczność, jakimi dysponował Hawryło Bokiej dzięki wykorzystaniu instrumentów stosunków rodzinnych, towarzyskich i «biznesowych». W opisaniej właśnie sieci powiązań odnajdziemy większość spośród osób, które 23 maja złożyły przysięgę na wierność Koronie – Iwana Borzobohatego-Krasińskiego mostowniczego łuckiego i jego brata Stefana, Michajła Serbina podkomorzego łuckiego, Petra Zahorowskiego marszałka hospodarskiego, Ostafiego kniazia Sokolskiego podsędką łuckiego, Aleksandra Żorawnickiego klucznika i horodniczego łuckiego a także biskupa łuckiego Wiktoryna Wierzbickiego, o którego znajomości z Bokiejem jeszcze nie wspominałem, ale musiała być bliska i trwała, bowiem prawosławny sędzia łucki wyznaczył tego katolickiego biskupa do wąskiego grona wykonawców swojego testamentu.

Znaczącą pozycję Bokieja w lokalnej społeczności potwierdza jego polityczna i urzędnicza aktywność w okresie pounijnym¹⁵. Był posłem wołyńskim na dwa ostatnie sejmy czasów panowania Zygmunta Augusta – z 1570 i 1572 roku. W czasie pierwszego bezkrólewia brał udział w zjeździe szlachty wołyńskiej odbytym 27 lipca, na którym zawiązano na czas bezkrólewia konfederację i powołano sąd kapturowy z Bokiejem w składzie. Fakt, że na Wołyniu powołano konfederację idąc w ślady województw koronnych, gdzie szlachta zachowywała silną pozycję wobec magnaterii świadczy, iż sytuacja w tym regionie różniła się istotnie od stosunków w Wielkim Księstwie Litewskim, gdzie w czasie pierwszego bezkrólewia nie zawiązano żadnych konfederacji lokalnych, ani nie powołano sądów kapturowych pozostawiając wszelką inicjatywę polityczną w rękach senatorów działających według wzorów dawnej rady hospodarskiej. Znając aktywność sędziego ziemskiego łuckiego z czasów sejmu lubelskiego trzeba przyjąć, że i tym razem odgrywał istotną rolę w tych wydarzeniach. W roku 1573 zapadł jednak na zdrowiu tak bardzo, że 31 maja spisał testament, oblatowany potem w grodzie łuckim. Prawdopodobnie ze względu na stan zdrowia zabrakło go wśród przedstawicieli Wołynia na sejm elekcyjny, wybranych na sejmiku w Beresteczku 16 marca 1573 r. Już jednak na sejmie koronacyjnym 1574 r. pojawił się w składzie posłów z sejmiku łuckiego. Widzimy też

¹⁵ Materiały do szkicu o politycznej i urzędniczej karierze Hawryły Bokieja: Testament Hawryły Bokieja, 1573; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, к. 256r – 259v; uchwały sejmikowe województwa wołyńskiego: 13 XII 1572, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, к. 629r – 630v.; 22 II 1573, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, к. 8r – 8v.; 16 III 1573, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, к. 37r – 38r; 19 I 1575, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, к. 114r – 115v; wypisy z ksiąg grodzkich łuckich dotyczące sadownictwa kapturowego: 11 VIII 1572 – 30 XII 1572, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, к. 437v-663r; 12 III 1573 – 9 XII 1573, ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, к. 24r-501v; Археографический сборник ... Оп. cit. Т. 7. S. 38, 43, 44; Архив Юго-Западной России. 1/1 S. 95–116, 2/1 S. 29, 8/3 S. 321; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa 2006. S. 411–412; Jaworski R. Spis posłów koronnych na sejm koronacyjny w 1574 roku // Kwartalnik Historyczny. R. CXXIV. 2017. 2. S. 308; Ворончук І.О. Родоводи... Оп. cit. S. 139–141, 190, Ульяновський В. Князь Василь-Константин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. S. 675.

Bokieja wśród aktywistów szlacheckich drugiego bezkrólewia. Wrócił najwyraźniej do zdrowia i ponownie znalazł się w składzie sądu kapturowego, będąc jego aktywnym członkiem. Odegrał istotną rolę w czasie wołyńskiego zjazdu pokonwokacyjnego 19 stycznia 1575 roku, którego uchwały wzmacniające funkcjonowanie sądu kapturowego oblatował w grodzie łuckim. Był też posłem na sejm koronacyjny, gdzie wraz z pozostałymi przedstawicielami Wołynia doprowadził do uchwalenia konstytucji dotyczących tego województwa i wprowadzających szereg regulacji o charakterze antymagnackim, jak np. konstytucję o incompatibiliach czyli zakazie łączenia kumulowania urzędów wojewody i starosty grodzkiego z kompetencjami na tym samym terytorium.

Udział w sejmie koronacyjnym był zapewne ostatnim aktem działalności publicznej Hawryły Bokieja. Wiosną 1577 r. miał miejsce najazd tatarski na Wołyń. Pan sędzia ziemski łucki stanął w szeregach szlachty, która usiłowała bronić swej ziemi przed spustoszeniem. Poległ w starciu pod Rudką, w czasie którego dostał się też do niewoli jego najstarszy syn Fedor. Sejmowy i sejmikowy polityk zginął na polu bitwy jako żołnierz. Został pochowany 17 czerwca 1577 roku w rodzinnym grobowcu w cerkwi parafialnej w Pieczchwostach.

Hawryło Bokiej był postacią, która poprzez swoją aktywność na sejmie lubelskim przyciągała uwagę historyków. Nie było wśród nich zgodności w kwestii ewentualnych powiązań klientalnych sędziego łuckiego. Oskar Halecki a ostatnio Wołodmyr Poliszczuk przyznawali mu polityczną samodzielność. Karol Mazur idąc w ślady Natalii Jakowenko przypuszczał, iż Bokiej mógł należeć do grona szlachty ulegającej wpływom wojewody wołyńskiego Bohusza kniazia Koreckiego. Wasyl Uljanowski zwracał uwagę na jego pojawianie się w konfiguracjach przeciwnych interesom Konstantego kniazia Ostrońskiego wskazując także na powiązania z Koreckim¹⁶. W oparciu o zachowany testament Bokieja z 1573 roku można jednak przyjąć, że nie łączyły go z nikim powiązania klientalne. Opiekunami majątku i niepełnoletnich dzieci wyznaczył biskupa łuckiego Wiktoryna Wierzbickiego, klucznika i horodniczego łuckiego Aleksandra Żorawnickiego oraz bratanka Jana Bokieja, odsuwając od tej funkcji najstarszego syna Fedora, którego nazwał marnotrawcą i «niedbalcem». Bohusza Koreckiego wspominał jedynie jako partnera w rozrachunkach finansowych, choć zaznaczyć trzeba, że kilka lat później (1576) podpisał się pod testamentem kniazia, jako «świadek i przyjaciel». W testamencie napomknął o darowiźnie «na wieczność» łąki «w Sztupjatynie» od kniazia Michała Czartoryskiego, ale zważywszy na proporcje tej drobnej posiadłości w stosunku do całego znacznego majątku opisanego w testamencie trudno uznać, iż jest to ślad zależności klientalnej. Raczej owoc jakiejś przyjacielskiej przysługi, choć o bliskich stosunkach z Czartoryskimi świadczy występowanie sędziego łuckiego jako świadka w testamentach Aleksandra Czartoryskiego (1569) i jego żony Magdaleny

---

¹⁶ Halecki O. Bokiej Gabriel... Op. Cit. S. 43–44; Поліщук В. Урядницькі кляни Болунської землі напередодні Люблінської унії 1569 року, (w:) Проблеми інтеграції і інкарпорації у розвитку Центральної і Східної Європи у перший період раннього Нового часу, Ред. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевич. Мінск 2010. S. 69, Mazur K. W stronę... Op. cit. S. 196; Ульяновський В. Князь Василь-Константин Острозький... Op. cit. S. 675.

Despotowny (1571). W innym dokumencie Bokiej nazywał swymi «dobrodziejami» kniaziów Sanguszków, ale także i w tym przypadku brak potwierdzeń, by było to śladem traktowania ich jako patronów. Status materialny, znany z zachowanych rejestrów podatkowych z lat 70-tych XVI wieku, sytuował Bokieję w grupie zamożnej szlachty¹⁷. Ostatnia wola Bokieję także wskazuje, że był człowiekiem niezależnym finansowo. Posiadane wierzytelności wyraźnie przekraczały zaciągnięte zadłużenia, a wolne od obciążeń majątki ziemskie pozwalały na hojne wyposażenie całego potomstwa a dodatkowo na zapisy na rzecz duchownych, cerkwi i monastyrów oraz akty dobroczynności (darowizna na szpital w Milatynie, czyli przytułek dla starców). Centrum dóbr sędziego łuckiego stanowił zamek w Milatynie, w którym znajdowała się nowo zbudowana siedziba mieszkalna. Zamożność Bokieję potwierdza zachowany rejestr dokumentów i ruchomości obejmujący jedynie część jego dobytku, a sporządzony przy okazji pogrzebu. Wzmiankowany w testamencie księgozbiór wskazuje z kolei na rozległe zainteresowania Pana na Milatynie, obejmujące pisma religijne i filozoficzne, ale też prawo polskie. Ostatnia wola przedstawia Bokieję jako odpowiedzialnego ojca rodziny, pobożnego wyznawcę prawosławia¹⁸, korzystającego z opieki własnego «duchownika» ojca Tymofieja, sprawnego gospodarza prowadzącego rozległe interesy finansowe, aktywnego uczestnika życia publicznego. Dzięki testamentowi dowiadujemy się więcej o kręgu powiązań rodzinnych, towarzyskich i finansowych sędziego łuckiego. Szczególnie bliskie więzy musiały go łączyć z wymienionymi już opiekunami testamentowymi. Do ścisłego kręgu przyjaciół należeli też bez wątpienia świadkowie dokumentu – Michał Janowicz Zahorowski, Bazyli Derewinskij, Wasyl Andrejewicz Chołoniewskij, Wasyl Semenowicz Zyk. Widoczna jest dbałość o realizację zobowiązań wobec zięcia, Marcina kniazia Wielickiego. Jako partnerzy przyjacielskich transakcji i zobowiązań wymienieni zostali Ławryn Ratomski starosta ostrski, Jarosz Siemaszko, Aleksander Łahodowski i Wasyl Hulewicz wojski włodzimierski. Stosunki Bokieję z tym ostatnim miały szczególny charakter. U progu dojrzałości były zapewne bardzo bliskie. Ojciec Wasyla – władca łucki Teodozy nazywał Hawryłę w swoim testamencie «ziat' moj milyj» i uczynił jednym z wykonawców swej ostatniej woli (1555), jednak bez uszczerbku dla swych synów¹⁹. Z późniejszych lat istnieje wiele świadectw przyjaźni

¹⁷ Przy określaniu statusu majątkowego posługuje się ustaleniami Zbigniewa Anusika, który dzieli posesjonatów województwa na przedstawicieli wielkiej, średniej i drobnej własności, przy czym wśród dziedziców średnich majątków wyróżnia cztery podgrupy. Dwie wyższe z nich zaliczam tu do kategorii «szlachty zamożnej»; Anusik Z. Własność ziemska w województwie wołyńskim w 1570 roku, «Przegląd Nauk Historycznych». 10/1. 2011. S. 23–70.

¹⁸ Istnieją wskazówki, że syn Hawryły Fedor w pewnym okresie życia interesował się religijnymi «nowinkami» a następnie wrócił do prawosławia. Świadczą o tym pisane do niego przez kniazia Andreja Kurbskiego listy wyrażające radość z powrotu Bokieję «na łono» cerkwi, bez daty, zob. Сказания князя Курбского, изд. Н. Устрялов, Санкт-Петербург 1868. S. 237–240.

¹⁹ Testament Teodozego Hulewicza, 16 XI 1555. Голубев С. Т. Материалы для истории Западно-Русской Церкви // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца. 1891. Кн. 5. S. 157, 158.

Wasyła i Hawryły. W roku 1573 doszło jednak między nimi do zwady. W trakcie rozstrzygania sporu, w jakim Bokiej był rozjemcą a Hulewicz stroną wybuchła sprzeczka, kiedy «pryszło i do kordow»²⁰. Spór musiał być jednak załagodzony, bowiem w późniejszym okresie Wasyl Hulewicz nadal należał do kręgu rodzinno-towarzyskiego bliskiego Bokiejom, czego potwierdzeniem jest jego udział w charakterze świadka i «przyjaciela» – obok Aleksandra Siemaszki, Iwana Chrenickiego, Fedora Czaplicza – w porozumieniu rodzinnym zawartym po śmierci Hawryły przez jego spadkobierców.

Główny bohater wołyńskiego ruchu na rzecz «przywrócenia» do Korony był jak widzimy wyznawcą prawosławia, sejmikowym aktywistą, poważanym specjalistą w zakresie prawa, rzecznikiem emancypacji szlachty spod wpływów kniaziewskiej magnaterii poprzez recepcję polskich wzorców ustrojowych, zwolennikiem umocnienia wołyńskiej odrębności regionalnej odwołującym się w tym względzie do tradycji księstw ruskich. Należał do jednego z ważnych lokalnych kręgów rodzinno-towarzyskich i był pod wieloma względami typowym przedstawicielem wołyńskiej elity szlacheckiej, choć zaznaczyć trzeba, że najwyraźniej znacznie wyrastał ponad przeciętną.

---

²⁰ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ, 2014. С. 403.

Андрій ГУРБИК

**СТАНОВЛЕННЯ
ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕНЕРАЛЬНОЇ СТАРШИНИ
УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ:
ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ
АНТОНА ЖДАНОВИЧА**

Одним із важливих напрямів подальшого розвитку вітчизняних історичних досліджень є розв'язання комплексу проблем, пов'язаних із формуванням та діяльністю української державної еліти. Особливо багатий та колоритний матеріал для цього дає середина – друга половина XVII ст., коли швидке становлення козацького стану та творення Української козацької держави покликали до життя нову державну еліту, в переважній своїй більшості рекрутовану з козацької старшини. Тому важливим видається планомірне й систематичне висвітлення процесу становлення української еліти, її структуризації (створення відмінних за поглядами на зовнішню і внутрішню політику України угруповань – партій) та різноманітних історико-біографічних аспектів політичної активності через вивчення конкретно-історичних програм і дій відомих державних діячів (гетьманів, наказних гетьманів, знакових представників генеральної та полково-сотенної старшини).

Одним із найвидатніших державних мужів козацької доби на політичному небосхилі України першого періоду Національної революції 1648–1676 рр. був гетьман Б. Хмельницький¹. І саме йому вже напередодні та на початковому етапі революції вдалося згуртувати навколо себе цілу плеяду так званих «старовинних» козаків та вірних соратників. До числа останніх відносилися К. Бурлай, Ф. Вешняк, І. Ганжа, І. Гиря, Д. Гиря, Ф. Джалалій, А. Жданович, Я. Клиша, І. Креховецький, М. Криса, М. Кривоніс, Я. Люторенко, С. Москаленко, М. Нестеренко, І. Нечай, Д. Нечай, Півторакожух, Б. Топига та чимало інших². У цьому добірному това-

---

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. 260 с.; Степанков В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Київ; Черкаси, 1993. С. 28.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-е. Львів, 1990. С. 66–67; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 1995. С. 16–18; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008. С. 70–71.

ристві близьких сподвижників Богдана Хмельницького помітне місце належить відомому державному діячу Гетьманщини кінця 1640-х – початку 1660-х років Антону Микитовичу Ждановичу*, якого через значну популярність в козацькому середовищі джерела часто називали лише за іменем Антон / Онтон або Антон Київський. З перших днів Національної революції спостерігається його стрімкий злет до вершин державної влади в Україні (А. Жданович отримує посаду сотника Чигиринського полку – одного із корінних полків козацької України), що свідчило про повну довіру до нього з боку гетьмана Б. Хмельницького. А вже в 1649 р. А. Жданович – сотник реєстрового Чигиринського полку – був призначений повноважним київським полковником і в подальшому повторно кілька разів обіймав цей уряд. Вперше у 1649–1651 рр., коли водночас із Ждановичем наказними київськими полковниками також призначались – у 1649 р. Михайло Криса (як і А. Жданович, виходець із Чигиринського полку), а в 1650 р. Василь [Федорович] Дворецький. За деякими відомостями, той же М. Криса у 1651 р. короткочасно посідав повноцінний полковницький уряд в Київському полку. Вдруге А. Жданович обійняв київське полковництво у 1651–1653 рр., а після нього на цю посаду призначили Євстафія / Євтихія Пішка (1653–1654) та Павла [Яновича] Хмельницького-Яненка (1654–1656), а при них наказним полковником був знову Василь Дворецький (1653–1655).

Подібно до кар'єри А. Ждановича, й інша старшина опорного для гетьмана України Чигиринського полку (всього за час правління Б. Хмельницького в цьому полку згадувалося 44 старшини, 28 із яких обіймали посади сотників) теж була відправлена для створення козацьких полкових формувань та на урядування до Ніжина – Прокіп Бережецький, до Кальника – Іван Богун, до Умані – Іван Ганжа, а також в інші регіони.

Впродовж 1655(?)–1656 рр. джерела засвідчили перебування А. Ждановича на посаді генерального судді, а в 1656–1657 рр. – знову на посаді київського полковника. Причому наприкінці 1656 р. А. Жданович, вже як наказний гетьман, формує велике військо й вирушає в походи на чолі досить значних українських козацьких полків. А в цей час обов'язки наказного київського полковника виконують незмінні Василь Дворецький (1656–1657) та Павло Хмельницький (1657–1659). І вже після завершення походу військ Раднотської коаліції в Польщу й відсторонення А. Ждановича від полковництва у 1657 р. повноправними київськими полковниками стають «політичний довгожитель» Гетьманщини Василь Дворецький (1657–1658) та (призначений вже гетьманом І. Виговським) Іван [Якимович] Якименко (1659–1660). А згодом знову кілька разів головним керманічем Київського полку ставав рекордсмен за кількістю призначень на цю посаду В. Дворецький – у 1660–1662, 1663–1665, 1666–1667, 1668 рр.

Як свідчить аналіз джерел, Київський полк було сформовано у другій половині 1648 р. переважно із земель Житомирського та Овруцького повітів Київського воєводства. За Реєстром 1649 р. до складу Київського полку вже входило

* Достовірні дати народження і смерті А. Ждановича в джерелах виявити не вдалося.

17 сотень (1792–2010 козаків). Причому лише одна – із центром у Броварах (вважалася найменшою й попервах налічувала лише 53 козаки) була в Лівобережній Україні, а 16 інших розташовувалися у досить віддалених від Києва (до 80 км і більше) районах Правобережжя. Полковим центром Київського полку впродовж перших 60 років його існування був Київ (1648–1708), а потім Козелець (1708–1782) на Чернігівщині³.

Перебуваючи в досить тісному колі близького оточення гетьмана Б. Хмельницького, А. Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, а й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Московської держави, і як неабиякий полководець⁴ під час буремних подій національно-визвольних змагань середини XVII ст. І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони військово-політичної діяльності А. Ждановича та його оточення, все ж основні етапи кар'єрного зростання сотника – полковника – наказного гетьмана Війська Запорозького відтворити можливо. Адже вказана модель поетапності посідання старшинських урядів мала чимало спільних характерних ознак для державної служби генеральної старшини Українського Гетьманату.

Від самого початку визвольної боротьби, не маючи надії на військову допомогу Москви чи інших міжнародних сил, Б. Хмельницький із більшістю старшини (серед якої помітна роль належала й А. Ждановичу та його оточенню) з-поміж реальних союзників у війні проти Речі Посполитої вагоме місце відводить Кримському ханату та Оттоманській Порті, хоча деякі групи старшини (М. Кривоніс та його співники) не були готові до такого стрімкого повороту подій і виступали проти українсько-татарського зближення. Проте одразу після опанування Запорозької Січі й обрання гетьманом Війська Запорозького (січень 1648 р.) Б. Хмельницький за підтримки вірної старшини провадить активний дипломатичний діалог із Кримом, який завершується укладанням двостороннього військово-політичного договору (березень 1648 р.). Це була помітна стратегічна перемога політичної верхівки Війська Запорозького, адже подальша дорога до Стамбула пролягала через Крим, оскільки сусідні українські землі перебували саме в сфері впливу останнього, а отже потрапити в систему османської політики можна було лише з ініціативи / рекомендацій / посередництва Бахчисарая.

Вище керівництво Українського Гетьманату конче потребувало на початку визвольної боротьби не лише політичного союзника (сановники Речі Посполитої в 40-х роках XVII ст. особливо боялися українсько-татарського зближення), а й військової підтримки (особливо татарської кінноти), щоб нарівні протистояти знаменитій польській кавалерії. Зазначимо, що у процесі цих ранніх переговорів

³ Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ, 2007. С. 53–56; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 76–77.

⁴ Гурбик А. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. праць. Київ, 1995. С. 109–120.

ще не було виявлено домагань Кримського ханату стати протектором України, як це вже спостерігалось в 1653 р. А от весною 1648 р. ханату конче потрібна була хоч якась здобич через невдачу організацію московського походу та неврожай / голод в Криму. Тим паче, що заразом можна було домогтися від Польщі сплати заборгованих «упоминок» та набрати полонених, ціни на яких саме зросли в Порті. Водночас можна було домовитися з українськими козаками про можливість їхньої участі у морському поході в Середземне море для війни проти Венеціанської республіки*, чого наприкінці свого правління домагався султан Ібрагім I (1640–1648) від самого хана⁵.

Після укладення українсько-кримської угоди 1648 р. на з'єднання з українським козацтвом почали прибувати кількатисячні підрозділи Тугай-бея, а участь останніх у перших битвах значно деморалізувала поляків та була вагомим фактором у здобутті перших гучних перемог Б. Хмельницького. Український гетьман в подальшому дуже цінував приязнь татарських сановників і перекопського бея⁶. Хоча загалом українсько-кримська співпраця на початковому етапі Національної революції мала суперечливий характер, що задало певний алгоритм взаємодії між союзниками у подальшому. На загал дозована допомога Кримського ханства не давала можливості остаточно перемогти польську армію та швидко створити незалежну Українську державу, але, за великим рахунком, саме вказана військово-політична співпраця з Кримом забезпечила мирний тил українському війську та значно посприяла подальшому становленню української державності⁷.

* Війну з Венецією Порто вела впродовж 1645–1669 рр. і, зрештою, перемогла венеційців, відвоювавши острів Крит з фортецею Кандія та відновивши контроль над островами Егейського моря.

⁵ *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Lwów, 1865. Т. I. S. 148–149; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. 9. С. 124–134; *Новосельский А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948. С. 390–391; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. II. С. 179–180; *Прицак Л.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657. Харків, 2003. С. 53–56; *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1962. С. 77–92.

⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. II. С. 165–176; Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 (далі – ДБХ) / Упор. *І. Крип'якевич, І. Бутич*. Київ, 1961. № 288. С. 396–398; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. С. 180, 189; *Дубровський В.* Богдан Хмельницкий і Туреччина // *Український історик*. 1975. № 4. С. 22–27; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницкий: Соціально-політичний портрет. С. 165–176; *Галенко О.І.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 245–255; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII ww. Warszawa, 1987. S. 168.

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. VIII. Санкт-Петербург, 1875. № 33. С. 350; ДБХ. № 67–69. С. 126–133; *Липинский В.*

Проте, зважаючи на таку досить непевну поведінку кримських правителів, Б. Хмельницький вже в перші місяці визвольної боротьби готує (з допомогою свого найближчого оточення, до якого входив А. Жданович із сподвижниками) місію до Стамбула. Українські посланці на чолі з полковником Ф. Джалалією мали сповістити про військово-політичний союз із Кримом та домагатися в султана Ібрагіма I покровительства над Військом Запорозьким, а взамін обіцяли сплату данини – харачу* (як це робили інші васали Порти) та взаємну військову допомогу⁸. Про успішні дипломатичні відносини та реальні перспективи українсько-турецького зближення свідчило швидке повернення полковника Ф. Джалалії разом із представником Стамбулу. Але ця перша українсько-османська угода, що була укладена десь в липні 1648 р., на думку істориків, була анульована дворцевим переворотом (в тогочасній дипломатичній практиці вважалося, що договори укладаються між верховними правителями), коли яничари скинули султана Ібрагіма I і возвели на престол (8 серпня 1648 р.) неповнолітнього Мегмеда IV Авджи (1648–1687)⁹.

Наступне українське посольство до Стамбула (1648) мало домагатися у ново-го султана взяти під свою протекцію Військо Запорозьке й обіцяло за це не лише васальну данину, а й, за деякими даними, передачу Порті Кам'янця-Подільського. Але Стамбул попервах не наважувався вирішувати такі кардинальні питання та обмежився лише схваленням союзу Б. Хмельницького з Кримом¹⁰. Тому український гетьман одразу ж пише султану ще одного листа (осінь 1648 р.), якого знову доставило нове посольство Ф. Джалалії. У цьому документі українська сторона викладала цілу політичну програму розвитку взаємовідносин України та Османської імперії, основою для чого мало стати прийняття Військом Запорозьким

Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. Київ; Відень, 1920. С. 19; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (Далі – ДОВ). Киев, 1965. № 104–109. С. 270–286; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 105–107; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. С. 94–96.

* Харач / гараж / харатч – податок із підлеглих (немусульманських) земель, який збирали мусульманські правителі, інколи на знак заміни військової повинності.

⁸ Грозданова Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (По турецким документам XVII–XVIII вв.) // Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы. Т. 3. Москва, 1974. С. 161–234.

⁹ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. С. 177–192; Семенова Л. Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. Вып. 8. Москва, 1998. С. 147–153; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. 2001. № 3. С. 92–93; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2004. Вип. 4. С. 225; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. С. 127.

¹⁰ Жерела до історії України-Руси. Т. XII: Матеріали до історії української козаччини / Вид. М. Кордуба. Львів, 1911. № 167. С. 164.

підданства турецькому султану, що було узгоджено з найвищими православними ієрархами. При цьому вже восени 1648 р. гетьман України пропонував турецькій стороні й формально-юридично закріпити підданство України та усіх завойованих українським військом земель¹¹. Відомо, що впродовж 1649 р. український уряд ще кілька разів звертався до турецької сторони, підтверджуючи попередні двосторонні домовленості, а також домагався волі султана на залучення до війни проти Речі Посполитої армій Трансильванії, Валахії і Молдавії¹². Таким чином, впродовж 1648–1649 рр. більш важливими для української старшини було налагодження добросусідства та отримання конкретної військової допомоги від сусідніх правителів (адже водночас Б. Хмельницький вів подібні переговори з Москвою та трансильванським князем), аніж прийняття підданства котрогось із них. А сам переговорний процес про протекторат над Україною вповні міг бути засобом тиску на інших контрагентів дипломатичних відносин. Але навіть такі заходи й маневри не давали можливості Чигирину в 1649 р. добитися хоча б натяків на протекторат Москви та залучення її армії для боротьби проти Польщі. Тож найперспективнішим у даний період виглядав тісний союз із Стамбулом, як з огляду на мілітарні можливості Туреччини, так і з позиції впливу останньої на Крим та інші васальні князівства¹³.

Навесні 1650 р. Б. Хмельницький із старшиною розгорнув дипломатичну переписку з впливовими турецькими високими достойниками й наполягав на продовженні політичного діалогу та укладенні українсько-османського договору. Черговий важливий етап переговорів із Портою припадає на липень 1650 р., коли до Чигирина прибуло посольство турецького достойника Осман-аги¹⁴. Останнім було заявлено українській стороні, що султан із великим зацікавленням сприйняв попередні звернення Війська Запорозького про підданство Високій Порті, і в Стамбулі з готовністю очікують повноважне українське посольство¹⁵. Скориставшись запрошенням султана, Б.Хмельницький відправив до Стамбула повноважне

¹¹ ДБХ. Додатки. № 2. С. 626–628.

¹² Степанков В. Між Москвою і Стамбулом. С. 227–228.

¹³ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Кн. 5. Санкт-Петербург, 1905. С. 606; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). Київ, 1940. С. 139; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. С. 288.

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Київ, 1914. Ч. III. Т. IV. № 200. С. 496.

¹⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР), ф. II, спр. 13698, арк. 8, 9; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). Москва, 1953. Т. 2. № 170. С. 388; № 181. С. 436–437; Grabowski F. Ojczyście spominki. Kraków, 1845. Т. 2 № 5. S. 107; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 59–61; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. IV. № 200. С. 500.

посольство та грамоту для Мегмеда IV¹⁶. Очолював українську дипломатичну місію (складену із авторитетних страшин) київський полковник А. Жданович, який, поза сумнівом, був талановитим дипломатом та від самого початку переговорів предметно володів турецько-татарською проблематикою і, найвірогідніше, брав участь у нещодавніх конфіденційних перемовинах з Осман-агою в Суботові¹⁷.

Під час тривалої подорожі посольства А. Ждановича до Стамбула український гетьман в Україні уміло використовував демонстративне зближення з Портою у своїй дипломатичній грі супроти Польщі. Адже до цього Варшава й чути не хотіла не те що про самостійну дипломатію, а й навіть про окремі контакти українського керівництва із сусідніми столицями. А тут, вочевидь, вже йшлося про прийняття підданства іншого суверена, та ще й найзапеклішого супротивника Речі Посполитої¹⁸.

Українська посольська місія прибула до Стамбула 24 серпня 1650 р. і перебувала в турецькій столиці до 20 вересня. Сам переговорний процес у верховних достойників Порти тривав близько двох тижнів, із 28 серпня по 10 вересня. Загалом можна твердити про те, що українська посольська місія до Стамбула вже предметно вела переговори про конкретні умови цього протекторату й більшість із них було навіть погоджено¹⁹. Однією із важливих місій посольства А. Ждановича до Туреччини був його паралельний візит до патріарха константинопольського Парфенія II. Ця аудієнція відбулася 15 вересня 1650 р., і турецька сторона не тільки не перешкоджала, а всіляко сприяла її проведенню, що теж побіжно свідчить про повне українсько-османське порозуміння²⁰. Патріарх пообіцяв українському посольству, що буде листом звертатися в Москву, щоб та почала надавати допомогу Українському Гетьманату²¹.

В цілому зазначене українське посольство до правителів Османської імперії мало значний міжнародний резонанс, і в європейські столиці полетіли звіти розвідників про успішний хід українсько-турецьких переговорів та вагомі наслідки дипломатичної місії козацької старшини під керівництвом А. Ждановича²².

¹⁶ ДБХ. № 107. С. 177–178; Акты ЮЗР. Т. VIII. № 33. С. 354.

¹⁷ Акты ЮЗР. Т. VIII. № 33. С. 350.

¹⁸ Jkóba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. A. Helcel. Kraków, 1864. S. 554; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. IV. № 200. С. 498; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. С. 362; Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // УАЩ. Нова серія. Т. 13/14. С. 130–131; Жерела до історії України-Руси. Т. XII. № 120. С. 134; Т. XVI: Ватиканські матеріали до історії України / Вид. С. Томашиівський. Львів, 1919. С. 88–89; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Вид. 3. Київ, 2009. С. 284–285.

¹⁹ ДБХ. № 127. С. 204–205.

²⁰ Архив Института истории Украины НАН Украины (далі – Архив ИУ), оп. 4. спр. 9, арк. 40.

²¹ Архив ЮЗР. Ч. III. Т. VI. № 6. С. 8–31; Николаевский П. Из истории сношений России с Востоком в половине XVII ст. Санкт-Петербург, 1882. С. 22–23; Флоря Б. Богдан Хмельницкий і турецька «протекція». С. 95–96.

²² ДОВ. № 137. С. 357–359.

Символічно, що саме в часі, коли посольство перебувало ще в дорозі, у Стамбулі 31 липня 1650 р. було підготовлено грамоту турецької сторони до Б. Хмельницького²³. В цьому імператорському листі Мегмеда IV було зроблено конкретну заяву султанської влади про фактичне надання такого протекторату («ми прийняли вас»). Формальною ознакою правового оформлення османського протекторату над Військом Запорозьким і було велике обдаровування («небачене до цього») українського посольства 1650 р. різними символічними речами (булава, корогва, зброя, коні, одяг), яким надавалося сакральне смислове навантаження²⁴. Українська дипломатична місія козацької старшини, яку приймали з найвищими почесностями, 6 листопада 1650 р. в супроводі Осман-аги та з дарами повернулася в Чигирин, привізши з собою зобов'язання султана надати військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення військових дій з боку Польщі. Також султаном було надіслано повеління кримським, молдовським та валаським військам бути готовими у будь-який час вирушати на допомогу українському гетьману²⁵.

Відомо, що до кінця 1650 р. до Стамбула із Чигирини було відправлене ще одне козацьке посольство. Разом з тим, султан твердо наказував (грудень 1650 р.) хану, щоб той активно допомагав Б. Хмельницькому²⁶. Хоча реально на кінець 1650 р. кримський хан уже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ. Така позиція Криму та загальне охолодження у відносинах із Портою робили необхідним направлення у грудні 1650 р. до Стамбула повторного посольства старшини та А. Ждановича, головною метою якого було не лише збереження / зміцнення дружніх відносин з Туреччиною, а й домагання впливу останньої на посилення проукраїнської позиції Криму.

Загалом дипломатична діяльність генеральної старшини та гетьманські посольства до Стамбула й готовність турецької сторони у 1650–1651 рр. юридично завершити оформлення (номінального) протекторату над Україною були кульмінацією в процесі українсько-османського зближення в даний історичний період²⁷. У цьому, як свідчить проведений аналіз історичного матеріалу, можемо

²³ Rypka J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Z Dĕjin Vychodni Evropy a Slovanstva* (Festschrift Jaroslav Bidlo). Прага, 1928. С. 489; Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. С. 132–133. Rypka J. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyj // *Archiv Orientální*. Прага, 1930. Т. 2. № 2. С. 268–272.

²⁴ Там само.

²⁵ НБУВ. ІР, ф. II, спр. 13698, арк. 10; ВУР. Т. 2. № 170. С. 383; ДОВ. № 137. С. 357–359.

²⁶ Архів ІУ, оп.4, спр.4, арк.6; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – Памятники). Изд. 2-е, доп. Киев, 1897. Т. II. Отд. III. С. 585; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). С. 139; Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Київ, 1941. № 155. С. 200; Смолій В.А. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Вид. 2-е. С. 288; Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654. С. 254.

²⁷ Abrahamowich Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // *Harward Ukrainian Studies*. Cambridge, 1990. Vol. XIV. № 1–2. Р. 137–138; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Кн. I. С. 54.

прослідкувати чітку неспростовну логіку. Адже поміж Українським Гетьманатом та Османською державою, завдяки небаченій до цього дипломатичній активності гетьмана і старшини, впродовж 1650–1651 рр. було встановлено стратегічне партнерство. Практично безперервний обмін посольськими місіями, поява українського дипломатичного представництва у Стамбулі та найвищий (з можливих) церемоніал при прийомі посольств в обох столицях (про що з подивом писали іноземні дипломати) свідчили про союзні відносини та практичне узгодження усіх важливих міждержавних проблем (згадувався навіть вже вироблений великий договір, який перебував на остаточному доопрацюванні). Тому немає сумніву в тому, що реальний протекторат Османської імперії над Українським Гетьманатом таки було встановлено²⁸. Все це загалом свідчило про високий рівень дипломатичної служби Української держави вже в перші роки Національної революції та талановитих провідників зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького, з-поміж яких Ф. Джалалія, А. Жданович та інші старшини Війська Запорозького проявили себе дипломатами першої величини та діячами міжнародного рівня.

Попри велику активність старшини в подіях 1651 р., А. Жданович та його близьке оточення, очевидно, не брали участі в безпосередніх перемовинах та укладанні Білоцерківського мирного договору 18 (28) вересня 1651 р., оскільки були зайняті обороною та звільненням Києва від військ Я. Радзивілла²⁹. В тогочасних джерелах вказується, що дипломатами, які від імені Речі Посполитої на початку вересня (нов. ст.) вели мирні переговори, були київський воєвода Адам Кисіль, смоленський воєвода Єжи Кароль Глебович, литовський стольник Вінсент Корвін Госевський, брацлавський підсудок Миколай Казимир Коссаковський та їхні помічники С. Маховський, М. Зацвіліховський, З. Чорний. З-поміж представників української делегації джерела згадували Івана Виговського, Матвія Гладкого, Петра Головацького, Романа Катержину (Каторжного), Андрія Кульку і Саву Литвиненка³⁰. Поміж остаточних підписантів важкого для України Білоцерківського договору А. Жданович теж не значився. Хоча його візаві по Київській битві 1651 р. литовський гетьман Я. Радзивілл та стольник литовський В.К. Госевський поряд з іншими вельможами Речі Посполитої договір підписали. Щоправда, настрій у литовських воєначальників був досить войовничим. Але великий коронний гетьман Миколай Потоцький швидко остудив гарячі голови своїх

²⁸ Див.: Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 9–10. Київ, 2010. С. 66–92.

²⁹ Гурбик А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва // *Ukraina Lithuania*: студії з історії Великого князівства Литовського. Київ, 2015. Т. 3. С. 135–159.

³⁰ Domagała M. Biała Cerkiew 23-25.IX.1651. Zabrze, 2007. S. 50–66; Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina: stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. Kraków, 2010. S. 91–109.

союзників із ВКЛ. І це пояснювалося не стільки мирною вдачею «пана краківського» (як тоді звали М. Потоцького), скільки реальним розкладом сил³¹.

Оговтавшись від бурхливих подій 1651 р., українська сторона на початку 1652 р. взялася потроху виправляти ситуацію та готуватися до подальшої боротьби. В даний період, як вважав Б. Хмельницький та старшина з його найближчого оточення, найважливіше було виграти час, а тому керманич України вимагав від усіх дотримання умов Білоцерківського договору, швидкого укладення нового (скороченого вдвічі) козацького реєстру та припинення збройної боротьби з польськими підрозділами, які вступали в Україну. Але багато рядового козацтва та чимало козацької старшини Гетьманщини не розуміли таких вимог гетьмана, а тому противилися його наказам, саботували укладення реєстру та продовжували військове протистояння з польськими загонами. Опозиційні щодо гетьмана сили групувалися довкола кількох впливових полковників: корсунського – Л. Мозирі, миргородського – М. Гладкого, чернігівського – С. Пободайла, та навіть називалися нові претенденти на гетьманську булаву (Вдовиченко, Бугай, Дядюля). Тому, щоб взяти ситуацію під контроль та продемонструвати польській стороні здатність виконувати досягнуті в непростих переговорах домовленості, Б. Хмельницький створює із своїх вірних підрозділів каральні заgonи, які почали наводити лад в українських полках.

Гадаємо, що у цей саме час до владнання внутріполітичної кризи та українсько-польських відносин долучаються Антон Жданович та Демко Лисовець. Але намагання прогетьманських сил дискредитувати та змістити з полковництва нововистого Л. Мозирю лише загострили ситуацію, бо той через посередників піднімає антигетьманське повстання Білоцерківського й Корсунського полків. Крім того, було зірвано спробу вчасно укласти полкові реєстри, чим затримувався загальноукраїнський реєстр. Це перепошнило чашу терпіння Б. Хмельницького та його старшин-одномудців, і тому гетьман вдається до рішучих дій. 14 грудня 1651 р. повстання в бунтівних полках було придушене, а призвідники разом із Л. Мозирею заарештовані. І тут Б. Хмельницький йде на досить радикальний крок та в присутності представників М. Потоцького (30.XII.1651) страчує самого Л. Мозирю, авторитетного «старинного» полковника (батько якого був колись ще запорозьким гетьманом), що вразило й козацтво, і навіть польських хроністів. Цим самим Б. Хмельницький показав готовність рішуче руйнувати укорінені кланові угруповання в полках, які очолювали некороновані місцеві авторитети, що часто вели своє походження від попередніх володарів гетьманської булав та від укоріненої старшини попередніх реєстрових полків (які існували впродовж 23 років ще до початку революційних дій). Хоча були спричинені такі жертви спробою нормалізувати ситуацію в країні чи виявом завуальованої політичної боротьби, однозначно сказати важко. Але такі дії прогетьманської коаліції сил дали відчутні результати: надалі швидко було завершено укладання нового козацького реєстру, здійснено його реєстрацію в гродському суді (17/27.0I.1652) та відправку до Варшави

---

³¹ Pernal A. B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina... S. 110.

(19/29.01.1652)³². А наприкінці зими 1652 р. до Польщі відправляється нове українське посольство. До його складу входили представники п'яти полків Війська Запорозького: Чигиринського – Горашко Якович, Черкаського – Семен Ненартенко, Корсунського – Михайло Таборенко з полковим писарем Федором Конельським, Канівського – Василь Хоменко, Богуславського – Андрій Лисовець³³. Проте цьому українському посольству довелося залишити Варшаву 6 березня 1652 р. без ратифікаційних грамот стосовно Білоцерківської угоди, а лише з отриманою «Генеральною конфірмацією прав, привілеїв і свобод Війська Запорозького».

В подальшому маховик суперечностей між Україною й Польщею все більше розкручувався. Польська сторона обгрунтовано підозрювала Б. Хмельницького в активізації міжнародних відносин, особливо із Кримом та Портою, що було категорично заборонено пунктами Білоцерківської угоди. Водночас наростало незадоволення в Україні умовами тієї ж угоди, через безперешкодне повернення польської шляхти до своїх маєтків та коронного війська на українські землі, що викликало нове протистояння. Тому польські можновладці вирішили домагатися від Б. Хмельницького й старшини участі в антитурецькій війні та взялися примирити взаємні польсько-українські конфліктні ситуації в Україні, для чого було домовлено створити спеціальну спільну комісію. До її складу з польського боку увійшли: Адам Кисіль – воєвода київський, Михайло Аксак, Ієронім Завіша, Себастьян (Ян) Маховський та представник від війська Станіслав Лянцкоронський. А українську частину представляла група, очолювана полковником київським Антоном Ждановичем, яка, по суті, отримала статус легалізованого таким чином трибуналу, що фактично вже реально діяв в Україні з кінця 1651 р., коли було схоплено й страчено полковника Л. Мозирю. Кожна із сторін мала розібратися із свавільними діями своїх підлеглих та покарати винуватців тих розбоїв. У квітні 1652 р. розпочалися її спільні засідання в Корсуні й, за деякими відомостями, у розглядах справ цієї комісії брав участь сам український гетьман Б. Хмельницький. Згідно з рішеннями Корсунської слідчої комісії, за невиконання Білоцерківського договору 1651 р., непокору гетьманським наказам та вчинення нападів на польські підрозділи на території Гетьманщини було вирішено покарати ще кількох козацьких полковників, сотників та чимало рядових козаків. Тому в листі А. Киселя до коронного канцлера А. Лещинського (від 1.V.1652) піднесено сповіщалося про призначену «в Чигирині страту змовників»³⁴. Крім того, у Паволочі

³² Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий С. 487–489; Мицик Ю. Лук'ян Мозиря // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 1. Київ, 1998. С. 213–220; Dąbrowski J.S. Po ugodzie białocerkiewskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku // *Poprzez Stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin pod redakcją Danuty Czerskiej*. Kraków, 2000. S. 75–84; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 64–76.

³³ Polski Słownik Biograficzny. T. 36. Warszawa; Kraków, 1995–1996. S. 452.

³⁴ Rudawski W. J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg; Mohylew, 1855. T. 1. S. 183–184; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX.

зненацька було схоплено паволоцького наказного полковника Адама Хмелецького й 8 травня 1652 р. тут же на ринку йому було відтято голову³⁵.

А після старшинської ради (23.V.1652) де кропивнянський полковник Ф. Джалалій (один із найдовіреніших старшин Б. Хмельницького, який брав участь у всіх важливих битвах 1648–1651 рр. (та двічі (1651, 1655) призначався наказним гетьманом) вказав на підступність миргородського полковника М. Гладкого, останнього теж було страчено. Безумовно, страти козацької старшини, проведені комісією А. Ждановича, були санкціоновані самим Б. Хмельницьким і мали на меті заспокоїти польську владу, щоб виграти час і зібрати якнайбільші сили для подальшої боротьби. Український гетьман, таким чином, не лише намагався остудити гарячі голови в своєму оточенні, які могли зірвати й так загрозливу ситуацію, але й показати полкам, які, не розуміючи справжніх намірів керманича України, збунтувалися супроти тимчасового примирення з польською стороною, хто в домі господар. Крім того, є підстави вважати, що такими жорсткими методами не лише долався розкол в середовищі козацької старшини, але й прибиралися політичні опоненти Б. Хмельницького³⁶. За деякими відомостями, на початку травня також поміж інших старшин були страчені й Семен Герасимович (прилуцький полковник), краснянський сотник та Гурський³⁷. А от окремим старшинам таки вдалося уникнути смертної кари, попри ухвалені комісією А. Ждановича вироки. Так було із Г. Гуляницьким та деякими іншими козацькими провідниками, що склали одну з перших хвиль політичної еміграції³⁸.

Загалом каральні акції комісії А. Ждановича насправді заспокоїли лише польську сторону та трохи залякали окремих наказних полковників і сотників, які замінили страчених полкових старшин. Останні вже не наважувалися поодиночі їхати до Чигирина на запрошення Б. Хмельницького, а вимагали певних гарантій своєї безпеки³⁹. Але репресивні заходи й страти старшини водночас помітноно збурили внутрішню ситуацію в Україні. Бунтівні полки на своїх радах навіть вирішили підтримати згаданих самозваних гетьманів, до яких хилився й полтавський полковник Пушкар. Але це швидше була акція колективного самозахисту, аніж реального протистояння із Б. Хмельницьким, адже той завчасно встиг забрати зі всіх укріплень в Гетьманщині більшість наявних там гармат до Чигирина.

Тим часом Б. Хмельницький збирав сили для подальшої боротьби проти Речі Посполитої, адже умови Білоцерківського договору 1651 р. були вкрай неприйнят-

Кн. І. С. 419; *Kaczmarczyk J. Z wiary i obowiązku. Adama Kisiela oraz Stanisława K. Bieniewskiego próby pojednania z Kozakami // Poprzez Stulecia... S. 67–74.*

³⁵ *Ролле Й. Іван Богун – козацький полковник. Київ; Кам'янець-Подільський, 2012. С. 78.*

³⁶ ДОВ. № 248. С. 640–644; *Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. 1979. № 1. С. 25–35.*

³⁷ *Ролле Й. Іван Богун – козацький полковник. Київ; Кам'янець-Подільський, 2012. С. 78.*

³⁸ *Там само. С. 78.*

³⁹ *Грушевський М. Історія України-Русі. Т. IX. Кн. І. С. 419–421; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 376–378.*

ними для України. Водночас миротворчій Корсунській комісії Кисіля-Ждановича теж було не легко спинити протистояння українських козаків із польськими під-розділами та збройні конфлікти, які спалахували між ними впродовж кінця 1651 – початку 1652 рр. (на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Брацлавщині). Тому найбільш віддані Б. Хмельницькому старшини разом із гетьманом розуміли, що репресії супроти незгідних із їхньою політикою пригальмували негативний розвиток подій лише тимчасово, а тому слід якнайшвидше дати вихід тій енергії, яка закипала в Україні супроти обмеження козацьких прав та повернення польських можновладців на українські землі. І така нагода невдовзі (після проведення таємної старшинської ради із довіреними полковниками) трапилася – 22–23 травня 1652 р., коли було здобуто історичну військову перемогу над польською армією під Батогом.

Вказана перемога мала перш за все велике значення для Українського Гетьманату, оскільки було відновлено його статус кво. Важка минулорічна Берестецька поразка, тимчасова здача Києва та Білоцерківський договір (тобто всі важкі події 1651 р.) були повністю компенсовані новим піднесенням національно-визвольної боротьби, звільненням України від польської адміністрації та військ. Український кордон знову було перенесено й встановлено по р. Случ (як це було за Зборівським договором 1649 р.) і до середини літа 1652 р. на всій козацькій Україні було відновлено національні владно-адміністративні органи. Дуже важливим був і внутрішній аспект – сторінка протистояння й взаємопоборювання козацької старшини була перегорнута й забута, а вся енергія мас спрямовувалася супроти польської шляхти, яка знову в паніці полишала українські терени, оскільки реальною була загроза походу української армії на Львів і Варшаву. І хоча цього не сталося, проте Б. Хмельницький із своїми полковниками-однодумцями таки провів похід до м. Кам'янця-Подільського, яке було взято в облогу. А пізніше відбувся похід 6-тисячної української армії, очолюваної І. Виговським, на Молдову, де союзницькі відносини В. Лупула з Україною були скріплені шляхом укладення шлюбу Тимофія Хмельницького із донькою молдовського господаря Розандою (21 серпня 1652 р.). Все це загалом свідчило про зростання міжнародного значення Українського Гетьманату, що посилювало занепокоєння не лише Польщі, але й Трансильванії та Австрії⁴⁰.

Стосовно ролі А.Ждановича і його оточення у подіях 1652 р., то зауважимо, що, очевидно, він був повністю зайнятий роботою у слідчій комісії, а тому мало-вірогідно, що він брав участь у битві під Батогом та поході на Кам'янець-Подільський. І тим більше А. Жданович не міг ходити на Молдову, бо там був І. Вигов-

⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Русі. Т. IX. Кн. I. С. 430–440; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. С. 309–311, 373–386; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 274–282; Ciesielski T. Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i Mołdawii 1652–1653. Zabrze, 2007. S. 15–40.

ський. По крайній мірі, прямих свідчень цьому в джерелах виявити не вдалося. Найвірогідніше, що Б. Хмельницький довіряв А. Ждановичу ті ділянки та території, куди в нього самого не доходили руки. Адже так само було в попередньому 1651 р., коли український гетьман з основними силами був під Берестечком, а київський полковник прикривав інший стратегічний напрям і практично самотужки стримував вишколену армію Я. Радзивілла на півночі України та обороняв Київ. Водночас влітку 1652 р. в політиці Українського Гетьманату все більшої ваги набирають шведський та трансильванський аспекти, які стануть провідними у подальшій військово-політичній діяльності А. Ждановича і його однодумців.

Протягом 1652–1653 рр. становище Української держави, незважаючи на блискучу військову перемогу під Батогом, дедалі погіршувалося. Напруження внутрішніх сил досягало максимуму, ускладнилися відносини з Кримом і Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до створення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це у поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира рушила на Україну, робило ситуацію критичною. Тому єдиним виходом було зміцнення тісного союзу з однією із двох великих сусідніх держав – Росією чи Туреччиною.

Основним засобом досягнення Україною зазначеної мети в даний період стає дипломатія. Відправлене у квітні 1653 р. до Москви українське посольство порушило питання про прийняття Гетьманату під протекторат Росії. Проте відповідь російського уряду була негативною. На початку червня 1653 р. українська сторона знову звернулася до представників Росії з тим же проханням⁴¹. Як слушно зазначали В. Смолій та В. Степанков, саме тоді Хмельницький вперше прямо поставив питання про те, що «якщо в даній політичній ситуації Українська держава не матиме протекції Росії, гетьман вимушений буде остаточно визнати протекторат Туреччини»⁴². В той час Туреччина дійсно вела переговори з Україною і обіцяла їй якнайширшу автономію у складі Османської імперії, що в умовах пасивності Росії спонукало значну частину козацької старшини обстоювати протурецьку позицію. Це проявилось на одній із старшинських рад, про яку оповідав І. Виговський (червень 1653 р.): «была рада у гетьмана со всеми полковники, что бы поддатца к турецкому султану, и все полковники приговорили на то, что поддатца, опричь киевского полковника Онтоня Ждановича»⁴³. Хоча згодом, за його ж інформацією, Хмельницький, нібито під його впливом, відклав остаточне вирішення даного питання і знову спробував домогтися дипломатичним шляхом від Польщі збереження умов Зборівських статей, для чого «киевского полков-

---

⁴¹ ВУР. Т. 3. С. 263–264, 267, 321.

⁴² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 404.

⁴³ ВУР. Т. 3. С. 290, 303, 307.

ника Онтон Ждановича послал до короля и панов рады»⁴⁴. Втім, більш реальною метою місії Ждановича було призупинити наступ польської армії і виграти час.

Політична далекоглядність Хмельницького в той критичний момент виявилась у тому, що він вирішив не форсувати прийняття підданства Порті, а взяв курс на те, щоб виграти час через переговори з Польщею. Ідею щодо цього вповні могли висловлювати на тій же раді політичні однодумці І. Виговський та А. Жданович, чия особлива позиція полягала не в тому, що вони не бажали турецького протекторату, а в тому, що запропонували кардинально нове рішення: добиватися поставленої мети дипломатичним шляхом. Тим паче, що самому Ждановичу Хмельницький і доручив реалізацію цього нелегкого плану⁴⁵. Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Б. Хмельницький, крім письмового послання королю, дав київському полковнику ще й таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козацької старшини, незадоволеної в одних випадках протурецькою, а в інших – проросійською політикою гетьмана.

Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня 1653 р. з'явилося до обозу польського війська під Глинями, не було прийняте королем Яном Казимиром. Зустрівся ж з козацькими посланцями вороже настроєний гетьман С. Потоцький, якому й було зачитано лист Б. Хмельницького⁴⁶. Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей. Гетьман С. Потоцький відповів послам: «не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо пришле до рук короля самого Хмельницького... А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську»⁴⁷. Попри доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Ждановича та інших козацьких посланців затримали, і лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького⁴⁸. Таким чином, як слушно вважають деякі сучасні дослідники, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з Українською державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання «української проблеми»⁴⁹.

Дізнавшись у середині липня 1653 р. про невдачу українського посольства, Б. Хмельницький негайно почав вживати заходів щодо визволення Ждановича та

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. С. 307.

⁴⁶ Памятники... Киев, 1852. Т. III. С. 3, 54–56; Самійло Величко. Літопис. Т. 1. Київ, 1991. С. 115.

⁴⁷ Самійло Величко. Літопис. Т. 1. С. 115–116.

⁴⁸ ВУР. Т. 3. С. 352; *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція Пієтро Відові з 1653 р. // Ювілейний збірник на пошану акадміка Д.І. Багалія. Київ, 1927. С. 537.

⁴⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 410.

його побратимів. Однак справи з обміном просувалися досить повільно, а фактичне визволення українського посольства відбулося аж восени 1654 р. Як писав до російського царя Хмельницький з табору під Крилівцями 28 вересня того року, «по розгроме Радивиловое отпущен до нас от Радивиловы Антон Жданович, полковник киевский, который немало там был задержан. Тогда до нас 23 сентября вместе ис посланцом Радивиловым з Григорьем Куниским, подчашим стародубским пришел»⁵⁰.

Після завершення півторарічного періоду безпрецедентного затримання українського посольства А. Жданович одразу ж активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня 1654 р. полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня він разом із Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви. Метою місії перш за все було проінформувати російський уряд про наміри польської сторони, які були добре відомі А. Ждановичу, оскільки він тривалий час перебував у польському таборі. Б. Хмельницький писав московському цареві: «Онтон Ждановича, полковника киевского, тот час до твоего царского величества посылаем, который о всех лятцких [польских] замыслах и их неправдах словесно исповесть, а иные вести словесно до твоего царского величества тому полковнику нашему известить велели, которого, о всем милостиво выслушав, не задержав, к нам изволь отпустить»⁵¹. Крім того, Б. Хмельницький також видав спеціальний «наказ пану Антону Ждановичу, полковнику киевскому, что имеет говорить бояром и думным людям и о том просити именем всего Войска Запорожского»⁵². Загалом місія А. Ждановича до Москви була успішною. Цар пообіцяв задовольнити майже всі прохання української сторони. А головне – у листі-відповіді (від 19 листопада 1654 р.) до Б. Хмельницького, переданому через А. Ждановича, Олексій Михайлович обіцяв значну військову допомогу гетьману в разі вторгнення в Україну ворожих полчищ та похвалив Б. Хмельницького за вміле керівництво військами⁵³.

У 1654–1656 рр. документи в основному висвітлюють адміністративну діяльність А. Ждановича та боротьбу полковника із різними «свавільствами» на території Київського полку. Подібний досвід він мав від 1651 р., коли Б. Хмельницький «наказав київському полковникові, щоб він... свавільників суворо, без милосердя покарав»⁵⁴. Відомо також, що й у травні 1654 р. за наказом гетьмана А. Жданович карав різноманітних «свавільників», а також «атамана Лесницького й Ходосовского и всех обывателей тамошних», які ловили рибу у володіннях Видубицького монастиря⁵⁵. Крім того, в обов'язки Ждановича входив захист

---

⁵⁰ ДБХ. № 280. С. 384.

⁵¹ ДБХ. № 280. С. 385.

⁵² ДБХ. № 281. С. 386.

⁵³ Текст грамоти опубліковано в кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. IX. Кн. II. С. 1027.

⁵⁴ ДБХ. № 148. С. 228.

⁵⁵ ДБХ. № 254. С. 352.

полкових теренів від грабіжницьких вторгнень як незначних загонів, так і великих полчищ татар. Подібні епізоди діяльності полковника були зафіксовані восени 1655 р. У жовтні, коли гетьман з військом перебував під Львовом, чимала татарська орда прийшла на південь Київщини і розорила Васильківщину (взяли ясир та забрали худобу). В той час, як навколишнє населення збиралося відступити «в осаду» до Києва, А. Жданович вийшов із загоном під Васильків у розвідку. Київський полковник йшов слідом за татарським загоном, який прямував до Білої Церкви, проте не наздогнав нападників⁵⁶.

З 1656 р. уже в ранзі генерального судді А. Жданович неодноразово направлявся «від його милості пана гетьмана для слідства в різних справах» розбиратися, «хто чинить розорення... неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити, і кожного винного, на кого б таке злодійство припало, горлом карати і кари інші чинити»⁵⁷. У період правління Б. Хмельницького уряд генерального судді посідали представники не більше десяти родин, які, як правило, були вихідцями з корінних козацьких полків, добре знали козацьке право й засадничі підвалини козацького життя. З-поміж відомих генеральних суддів вказаного періоду слід назвати Семена Бреуса з Черкаського полку, Матіяша Онацького і Самійла Зарудного-Богдановича з Корсунського. Окремі генеральні судді Війська Запорозького до приходу на цю високу й статусну посаду вже певний час були полковими суддями – Феодосій Лавринович, Матвій Положний, Пилип Семенович, а чимало навіть полковниками – Федір Лобода (Переяславський полк), Яків Кліша (Білоцерківський полк), Силуян Мужилівський (мабуть, гетьманський полковник), Антон Жданович (Київський полк)⁵⁸.

Весною 1656 р. на настійливі домагання російської сторони спорядити слідчу комісію до Білорусі, Б. Хмельницький прийняв посольство від московського царя, щоб обговорити коло пов'язаних з цим проблем. 1 квітня гетьман представив посланцям Росії керівника слідчої комісії А. Ждановича, якому доручалося вирушити в Могилів, Чауси та інші білоруські міста й перевірити скарги російських людей на козаків, а також розслідувати персональні справи полковників І. Дорошенка, І. Нечая та іншої старшини. А. Жданович наділявся надзвичайними повноваженнями і мав право саджати у в'язницю чи карати смертю виявлених винуватців. Від російської сторони участь у слідчій комісії брав сотник М. Сівцов. Комісія прибула спочатку в Ніжин, де було вчинено допит Івану Дорошенку з приводу його відступу з-під Нового Бихова. Відомості останнього та свідчення Петра Забіли, Григорія Кобилецького й інших козаків дали підстави А. Ждановичу зробити висновок, що І. Дорошенка «безвинного карати нема що, чоловік він правий»⁵⁹. Але все ж полковника було залишено у в'язниці під вартою до остаточного рішення гетьмана. В той же час комісія А. Ждановича розслідувала

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. II. С. 1137.

⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. III. С. 519–532.

⁵⁸ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008. С. 70–71.

⁵⁹ Акты ЮЗР. Т. III. С. 519, 526–527.

збройний конфлікт поблизу Кописа, що зав'язався між козаками Федора Костянтиновича та людьми московського воєводи Толочінова. В даному випадку аргументи українських козаків теж виявилися більш переконливими, і тому А. Жданович навіть не заарештував Ф. Костянтиновича⁶⁰.

9 травня 1656 р. слідча комісія прибула до Чаусів. Тут А. Жданович зібрав козацьку раду, на якій оголосив про роботу комісії і про те, щоб усі скривджені подавали свої скарги і відомості як про зловживання козаків і старшини, так і про кривди московських людей. Почалися розшуки кривдників як з української, так і з російської сторони. Було спіймано групу з 12 розбійників, вихідців з Ніжинського полку, які жили в лісах і грабували навколишні села. Двох старшин А. Жданович наказав привселюдно повісити, а решту нещадно били киями. 10 травня А. Жданович та І. Нечай зустрілися з могилівським воєводою І. Репніним, щоб з'ясувати, чи всі скарги російської сторони задоволені. І коли воєвода сповістив, що не всі ще розбійники з козацького середовища покарані, то А. Жданович представив воєводі навіть письмові свідчення, що скривджені люди прощають своїх кривдників, примирилися з останніми і не мають більше претензій до них. Зокрема, могилівським міщанам були повернуті відібрані у них гроші, і тому могилівці, бачачи суворість слідчої комісії, не хотіли, «щоб за них людей вішали»⁶¹. Та й А. Жданович, видається, не мав намірів проводити масові репресії, а більше старався через нечисельні, але публічні покарання й страти показати російській стороні суворість гетьманської адміністрації щодо кривдників московських людей. Крім рядових козаків, було також публічно страчено сотника Жуковського за допущені в його сотні свавільства й вбивства, а ще двох сотників було взято під варту⁶².

Не уникнув розслідування і сам Іван Нечай (виходець із Мстиславського воєводства Білорусі), який 29 січня 1656 р. отримав призначення Б. Хмельницького на посаду «білоруського полковника», змінивши померлого від ран (отриманих 7 жовтня 1655 р. при облозі Старого Бихова) наказного гетьмана І. Золотаренка. Загалом І. Нечай впевнено відвів усі висунуті спільною комісією звинувачення. На запитання А. Ждановича, чому він іменувався полковником білоруським і чи мав повноваження «панувати та рядити» над Білою Руссю, останній відповів, що всі його титули такі ж, якими іменував його у гетьманських універсалах сам Б. Хмельницький. І показував при цьому відповідні документи⁶³. На докори А. Ждановича, чому зганяв з місця московські залоги і ставив там козацькі, І. Нечай відповідав, що й це було виконанням гетьманського наказу

---

⁶⁰ Там же. С. 520–521, 527–528.

⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. II. С. 1224.

⁶² Акты ЮЗР. Т. III. С. 523–525, 530–531.

⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. II. С. 1168; Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654–1659 рр.) // Укр. іст. журн. 1998. № 2. С. 26–39; Русский биографический словарь / Половцов А.А. Санкт-Петербург, 1914. Т. 11. С. 266–267.

ставити залоги, де їх мав І. Золотаренко, і що він лише відновлював останні, оскільки в них якимось чином опинилися російські ратні люди. Не підтвердилися закиди і щодо того, нібито І. Нечай зумисне організував сутички з московськими ратними людьми в Білорусі і сприяв козацькому розбою. Навіть приговорені до смерті злочинці, які стояли під шибеницею, заперечували те, що І. Нечай був причетний до їхніх розбоїв. Інші представники старшини в Білорусі також підтвердили А. Ждановичу, що І. Нечай православний християнин, а не католик, про що теж поширювалися неправдиві чутки⁶⁴.

На завершення А. Жданович знову зібрав 20 травня 1656 р. в Білорусі козацьку раду, де сповістив, що всі висунуті проти І. Нечая звинувачення знімаються (хоча йому і заборонялося називатися полковником «білоруським»). Козаки ж Ніжинського й Чернігівського полків у Білорусі отримали наказ залишити Могилів, Чауси та інші міста, а також відповідні спірні повіти. Проте, як підмітив ще М. Грушевський, «се розпорядження про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких»⁶⁵. Не виправдалися сподівання російської сторони і на покарання та зняття непоступливого І. Нечая, про що з роздратуванням писав російський представник у комісії М. Сівцов⁶⁶. А це об'єктивно підтверджує те, що гетьманський уряд, посилаючи комісію А. Ждановича в Білорусь, мав на меті шляхом проведення показових покарань і судових процесів лише «випустити пару» і зняти напруження у російсько-українських стосунках, але аж ніяк не бажав іти із підкореної козаками території. Залишення ж І. Нечая на полковництві свідчило про схвалення гетьманом активної політики останнього щодо «поширення козаччини» в Білорусі.

Таким чином, комісія А. Ждановича виконала досить важливу місію на білоруських землях, які перебували в сфері впливу Української козацької держави. Завдяки розсудливості та надзвичайним заходам А. Жданович навів лад із правосуддям, досяг порозуміння козацької адміністрації із місцевим населенням та залагодив конфлікти з російською стороною, щоб не дати останній можливості / приводу потіснити українську адміністрацію із підпорядкованого Україні регіону, а надалі й назавжди залишити підвладні Чигирину білоруські терени за Українською козацькою державою.

Перебуваючи на посаді генерального судді, А. Жданович розглядав різноманітні кримінальні справи, розв'язував майнові спори та різні конфлікти. Зокрема, за дорученням Хмельницького Жданович разом з Ф. Виговським у 1656 р. розглядали спір між Печорським і Видубицьким монастирями про переважне праволодіння киево-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі із Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім⁶⁷. Джерела також фіксують участь генерального судді

⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. III. С. 523–531.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. II. С. 1124.

⁶⁶ Акты ЮЗР. Т. III. С. 623–531.

⁶⁷ Киевская старина. 1882. Т. IV. С. 369.

в роботі міських судів. Так, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя⁶⁸.

Конфедеративний українсько-московський союз, який було укладено в 1654 р., надавав українській козацькій старшині значні потенційні можливості у вирішенні таких важливих завдань Національної революції, як військова перемога над Річчю Посполитою та реалізація ідеї соборності Української держави. Проте встановлення Переяславсько-московської системи мало для України не лише позитивні наслідки, але призвело й до певних зовнішньополітичних ускладнень. Адже ця система порушила геополітичну рівновагу в Центрально-Східній Європі. В цих умовах Туреччина відмовилася від політики підтримки уряду Б. Хмельницького, а Крим, опинившись у сусідстві з новим чигиринсько-московським альянсом, завбачливо вирішив піти на союз із Польщею. Ці ж мотиви продовжували утримувати Трансильванію, Молдову і Валахію в сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Україна жертвувала своїм геополітичним становищем заради стратегічної й військової мети – переможного завершення визвольних змагань. Попервах така зміна курсу була, дійсно, виправданою, оскільки попередня геополітична ситуація не дозволяла кардинально схилити шальки терезів на користь України. Активна ж військова допомога Москви, при одночасному веденні війни проти Польщі з боку союзного українцям шведсько-бранденбурзького альянсу, робили ситуацію для української сторони досить перспективною. Проте, в подальшому, із зменшенням військової допомоги Москви та спадом наступальної активності її армії, ставало очевидним, що жертвування геополітикою заради стратегії приносило Україні більше шкоди, ніж користі. Особливо це стало проявлятися наприкінці 1655 – на початку 1656 рр., коли Москва не лише фактично припинила військові дії, але й перейшла до замирення з Варшавою⁶⁹.

Тому реальну ставку в другій половині 1656 р. козацька старшина України робить на формування нового військово-політичного альянсу у складі Швеції, Бранденбургу й Трансильванії (при підтримці Молдови та Валіхії). Завершальним актом створення даної антипольської коаліції було підписання в угорському місті Радноті 26 листопада 1656 р. шведсько-трансильванського договору. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Польщі з подальшим поділом останньої між Швецією, Бранден-

⁶⁸ Акты Бориспольского мейского уряда (1612–1699 гг.). [Б.м.], [б.д.]. С. 53.

⁶⁹ Див.: Гурбик А. Військовий контекст українсько-російських взаємин в умовах Раднотської системи (1656–1657) // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. Київ, 2005. С. 136–140; Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2: Наукові студії. Київ, 2004. С. 205–232; Курбатов О.А. Русско-шведская война 1656–58 гг.: проблемы критики военно-исторических источников // Россия и Швеция в средневековье и новое время: архивное и музейное наследие. Москва, 2002. С. 150–166; Его же. Рижский поход царя Алексея Михайловича 1656 г.: Проблемы и перспективы исследования // Проблемы социальной и политической истории России: Сборник научных статей. Москва, 2009. С. 83–88.

бургом, Трансильванією, Україною та виділення осібного князівства для Богуслава Радзівілла (це був найраніший з відомих проектів поділу Речі Посполитої). Зазначена система юридично закріплювала визнання в Європі Української держави як суб'єкта міжнародного права в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Щодо Західної України, то її доля мала бути визначена після додаткових трьохсторонніх шведсько-трансильвансько-українських консультацій⁷⁰. Виконуючи свої союзницькі зобов'язання, Україна виправила в похід (грудень 1656 р.) проти Польщі 20-тисячну козацьку армію на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яка об'єдналася з основними силами 30-тисячної трансильвансько-молдовсько-валаської армії під командуванням Д'єрдя II Ракоці в лютому 1657 р. поблизу Пермишля.

Для України участь в Раднотській системі (1656–1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі мала важливе значення. Речі Посполитій було завдано значного превентивного воєнного удару, що послабило військовий потенціал останньої та перешкодило її активним операціям на українському фронті. Однак повністю перемогти Польщу не вдалося, однією з найважливіших причин чого виявилось відверте небажання політичних «важковаговиків» – Оттоманської та Габсбургської імперій допускати геополітичні зміни в європейському status quo⁷¹. Війна загалом зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Московією та невідгнаних Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні перемовини й укладені угоди зі Швецією, Трансильванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимзації Української козацької держави.

В останні дні життя Б. Хмельницького політична кар'єра А. Ждановича та його однодумців опинилася під великим запитанням. Адже, дізнавшись 19 липня 1657 р. про відхід Ждановича (ще не будучи поінформованим, що Д. Ракоці самовільно пішов на переговори із С. Потоцьким й підписав капітуляцію) та намагаючись зберегти дружні стосунки з Трансильванією, український гетьман сповістив послу Ф. Шебешу, що готовий покарати командування українського війська⁷². Чи справді Хмельницький передбачав стратити наказного гетьмана А. Ждановича й інших полковників, чи це був лише дипломатичний жест, важко сказати. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нереалізованим. Через тиждень, 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер. А Жданович повернувся в Україну, і в серпні 1657 р. джерела зафіксували його перебування в Києві.

⁷⁰ Див.: Гурбик А. Україна і Трансильванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657 рр.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матеріали міжнар. наук. конфер. м.Київ, 14–16 квітня 2005 р. Київ, 2006. С. 134–154.

⁷¹ Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. Warszawa, 1995. S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław; Warszawa, 1997. S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach “potopu” 1655–1657. Przemyśl, 1999. 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). 2000. № 134. S. 801–848.

⁷² Архив ЮЗР. Т. VI. Ч. III. С. 321; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Кн. II. С. 1472.

Антон Жданович не лише пережив Б. Хмельницького, а й зумів залишатися на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України у Польщу і Туреччину. Зокрема, у листі коменданта м. Кам'янця Подільського до коронного гетьмана С. Потоцького сповіщалося, що український гетьман І. Виговський поміж іншими приймав у себе посла татарського, «з яким Антон [Жданович], відправлений до царя турецького, їхав до Адріанополя, оскільки із Стамбулу цар турецький вирушив із військом і вже перебуває в Адріанополі»⁷³. Дипломатична місія А. Ждановича мала на меті відвернути турецько-кримське вторгнення в Україну, оскільки, як зазначалося у вказаному документі, правителі Туреччини мали кілька варіантів походу: у бік Албанії чи на українські землі. На користь останнього варіанту Порту схилив кримський хан, «оскільки остерігався, щоб на весні сухоходом і водою донські й низові козаки, які до того готуються, Крим не захопили й ханські землі не звоювали»⁷⁴.

Влітку наступного 1658 р. А. Ждановича передбачалося відправити на Віленську комісію⁷⁵, а в грудні того ж року він з черговою дипломатичною місією відбув до Варшави⁷⁶.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як і І. Виговський, відбули до Польщі. Новий договір, який був укладений у жовтні 1659 р. між Росією й Україною, не лише «укоротив права» останньої, а й став нездоланною перешкодою для подальшої політичної діяльності А. Ждановича та його однодумців в Україні. По крайній мірі, допоки б остання залишалася під «великою рукою» російських государів. Зокрема, в статті десятий договору з Москвою, яка називалася «Про інших зрадників його царської величності», було записано: «Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським – Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, Антошка Жданов, Герман і Лобода, – то тим навіки, на все життя не бути у військовій й таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю»⁷⁷.

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича припадає на початок 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького осаджувала Могилів, в якому оборонялися прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, який був у польському війську, потрапив у полон⁷⁸. Подальша його доля невідома.

⁷³ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Львів, 1994. № 22. С. 40–41.

⁷⁴ Там само. № 22. С. 41.

⁷⁵ Русский биографический словарь. Петроград, 1916. Т. VII. С. 14.

⁷⁶ Акты ЮЗР. Т. XV. Санкт-Петербург, 1892. С. 298; Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Вип. 1. Київ, 1994. С. 51–73.

⁷⁷ Самійло Величко. Літопис. Т. 1. С. 273.

⁷⁸ Русский биографический словарь. Т. VII. Санкт-Петербург, 1916. С. 14–15.

Серед славетної плеяди українських державотворців середини XVII ст. життя й політична діяльність відомого державного діяча Антона Ждановича були тісно пов'язані з долею України, розбурханою складними перипетіями Національної революції. Хвилі останньої виносили на гребінь державної влади в Україні перш за все полководців, здатних відстоювати творену ж ними державу у безперервних походах і битвах. Одним з них діставалися лаври переможців, інші складали свої голови за незалежність вітчизни. А. Жданович як полководець зазнав всю гаму почуттів воєначальника: від гіркої відчаю, коли, відступаючи, залишав ворогам славетний Київ (1651), до радості переможця, коли його військо у складі коаліційних армій вступало до Кракова і Варшави (1657).

Іншою важливою сферою визвольних змагань, до яких долучалася генеральна старшина України середини XVII ст., була посольська служба, яка інколи, замінюючи багатотисячні війська, приносила не менш значні перемоги. Тож талант дипломата часто був визначальним у тому, яке місце в середовищі державної еліти займав той чи інший представник полкової і генеральної старшини. Дипломатичний хист Ждановича був чи не найбільшим його талантом. Хоча й тут були злети (посольства до Стамбула 1650 р., Москви 1654 р., Варшави 1658 р.) та падіння (майже півторарічне ув'язнення під час польсько-литовського посольства 1653–1654 рр.).

Активна військово-політична діяльність створила А. Ждановичу значний авторитет серед козацтва, старшини і навіть у самого Б. Хмельницького. В останньому випадку певну роль могли відігравати не лише особиста відданість та корисна практична діяльність, але й клопотання генерального писаря І. Виговського – однодумця київського полковника. Проте тривалі військові походи й посольства, а також дружні стосунки з І. Виговським, були чи не вирішальними у тому, що А. Жданович не піднявся до найвищої вершини державної влади (не став гетьманом) України, оскільки активна військово-адміністративна діяльність полковника (навіть коли він призначався генеральним суддею і наказним гетьманом) відривала його від основної «кухні» гетьманської столиці, тобто не давала можливості володіти повнотою ситуації при Чигиринському дворі, тим паче впливати на часто імпульсивного гетьмана в необхідному руслі. Бо, як висловлювався сам А. Жданович (1657 р.), «все де встрешно [супроти] гетману говорить мы не смели, а кто де и молвил и тот жив не был»⁷⁹. Натомість І. Виговський був до найдрібніших деталей поінформований практично з усіх аспектів діяльності гетьманської адміністрації і мав можливість впливати на Б. Хмельницького в певному напрямі. Тому підтримка авторитетного генерального писаря, з одного боку, сприяла швидкому просуванню по щаблях державної служби А. Ждановича, а з іншого – встановлювала і певну межу, оскільки І. Виговський ревно стежив, щоб ніхто із старшини не зміг здобути в очах Б. Хмельницького максимального авторитету. І коли такого рівня почав досягати київський полковник, то генеральний писар мав змогу применшити заслуги останнього, зважуючи, приміром, на нього

⁷⁹ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882. С. 214.

ую провину за невдачу кампанії Д'єрдя II Ракоці 1657 р. в Польщі (а, можливо, й ініціював гетьманський наказ про покарання А. Ждановича). Хоча згодом, зрозумівши, що можливого конкурента на гетьманський престол вже усунено, не форсував виконання вироку над своїм соратником після смерті Б. Хмельницького, а навпаки, оперся на його підтримку при обранні гетьманом, згодом на повну використовував значний адміністративний та дипломатичний досвід / авторитет останнього в роботі свого гетьманського уряду.

Розмірковувати про те, наскільки реальними були шанси у А. Ждановича стати гетьманом України, з висоти сьогодення важко. Хоча саму вірогідність подібного варіанту розвитку подій все ж слід припускати. Адже А. Жданович утримувався на вершині державної влади України (обіймав уряди полковника, керівника знакових посольств та міжнародних слідчих комісій, генерального судді, наказного гетьмана) впродовж усього часу правління гетьманів Б. Хмельницького (1648–1657) й І. Виговського (1657–1659). Останній же, власне, і став гетьманом, саме завдячуючи підтримці А. Ждановича та інших кількох найвпливовіших на час обрання (1657) українських полковників – Ф. Джалалії, І. Богуна, М. Пушкаря. Крім того, А. Жданович, можливо, як ніхто інший із генеральної старшини Війська Запорозького, набув значного міжнародного досвіду й авторитету. Він був знайомим та вів переговори із видатними правителями та церковними ієрархами свого часу, які неодноразово посиляли йому свої листи й грамоти. Особисто зустрічався та провадив спільні військові кампанії із королем Швеції Карлом X Густавом і правителем Трансильванії Д'єрдем II Ракоці, воював проти армії Великого князівства Литовського під командуванням Я. Радзивілла, а потім вів тривалі переговори із останнім. Мав аудієнції у найвищих сановників та правителів Москви, Варшави та Стамбула (вірогідно, зустрічався із польським королем Яном II Казимиром, московським царем Олексієм Михайловичем, султаном Мегмедом IV Авджи та великим візирем Порти). Був прийнятий для ведення переговорів у резиденції патріарха константинопольського Парфенія II (1648–1651) в Стамбулі та отримав благословення останнього. А згодом разом із гетьманом Б. Хмельницьким зустрічався з єрусалимським патріархом Паїсієм (1645–1661) у Чигирині.

Олександр ГУРЖІЙ

РОСІЙСЬКІ ІМПЕРАТРИЦІ XVIII ст.: ОСОБИСТІСНИЙ ФАКТОР В ПОЛІТИЦІ ЩОДО УКРАЇНИ

Анна Іванівна (1693–1740)

Цій непересічній за суспільним статусом жінці і посередній за природою та здібностями другій дочці російського царя Івана V Олексійовича та цариці Парасковії Федорівни (вродженої Салтикової – представниці знатного роду) волею долі випало стати фактично першою імператрицею, яка відіграла помітну роль в історії України. Спочатку, взагалі мало що знаючи про українців, вона протягом десятиліття (1730–1740) чи то особисто, чи то через своїх фаворитів «опікувалась» їхнім побутуванням, перманентно звужуючи давні народні права та звичаї і, нарешті, довела цей процес до ліквідації гетьманства (1734). Як відомо, на формування її поглядів щодо вищої влади в державі та ставлення до людей, зокрема, безпосереднього оточення, помітно вплинули тяжкі сімейні обставини й порядки при дворі. Слабкодушій і інтелектуально обмежений батько не відігравав більш-менш значної ролі в родині, а мати не лише не проявляла особливої уваги та любові до дочки, а й, за деякими історичними свідченнями, ненавиділа її. Через байдужість рідних до своєї особи Анна здобула доволі поверхову освіту. Її вчителями-вихователями були головно брат віце-канцлера Дітріх Остерман і «танцювальний майстер» Рамбурх. Від першого дівчина набула деяких знань із суспільствознавства та німецької мови, другий трохи навчив «тілесному благополуччю» (вмінню триматися серед людей) і «комплементарам на німецький і французький манер».

До свого повноліття царівна перебувала переважно під неприскіпливим наглядом тітки Катерини та дядька Петра I, а мешкала найчастіше в с. Ізмайлове, Москві та Петербурзі. Втім, і родичі-доглядальники мало переймалися освітою підопічної.

1710 р. дівчину з політичних міркувань видали заміж за курляндського герцога Фрідріха-Вільгельма. Доволі цікавими виявились умови цього шлюбу, котрі підписали курляндські послы з царською стороною 10 липня того самого року. Згідно з ними, російська царівна, здобувши титул герцогині, набувала право для себе та своєї прислуги відправляти богослужіння за греко-східним обрядом, її майбутні дочки ставали православними, а сини – лютеранами. Як посаг Анна

Іванівна отримувала 200 тис. руб., а якби її чоловік помер, не залишивши по собі спадкоємців, то мала б щорічне утримання у сумі 400 тис. руб., за нею залишалося право на пожиттєве володіння курляндським маєтком і палацом. Офіційне одруження та дуже гучне весілля відбулися в палатах князя О. Меншикова на Василівському острові (Петербург), де для цього заходу спорудили полотняну похідну церкву¹.

Проте планам, пов'язаним із цим шлюбом, не судилося реалізуватися. Після весілля молодята вирушили до Митави (Курляндія), де сподівалися мешкати постійно. Однак в дорозі, неподалік Петербурга, чоловік раптово помер. Цілком можливо, як про те пішли чутки, герцог не витерпів непомірного вживання спиртного в імперській столиці. Втім, Петро I, з власних політичних міркувань, наполіг на продовженні задуманого. Тому молода жінка, несподівано овдовівши, попрямувала далі. В Курляндії вона прожила близько двадцяти років, не відчуючи з боку рідні особливої підтримки. Незважаючи на посаг і майнові умови шлюбу про утримання її як удови, як засвідчили сучасники, вона зазнавала значних матеріальних нестатків. Місцева знать поставилася до царської племінниці доволі прохолодно, часом зневажливо, як до іноземки, незважаючи на її титуловане герцогство. Крім того, на її статусі позначалися і тогочасні суспільно-політичні події, котрі розгорталися навколо Курляндії, адже вона періодично потрапляла у сферу інтересів і збройних конфліктів країн-сусідів: Росії, Речі Посполитої, Пруссії та Швеції.

У зв'язку зі шлюбом і отриманням герцогства Анною вплив російського уряду на Курляндію значно посилювався. Відразу після смерті Фрідріха-Вільгельма герцогство, як спадкове володіння, перейшло до його дядька Фердинанда (1711–1737) – останнього представника роду Кетлерів по чоловічій лінії. Однак останній, побоюючись заколоту опозиційного місцевого дворянства проти себе, не наважувався жити в Курляндії, а тому мешкав у Данцигу*. Саме через нього влада Речі Посполитої намагалася долучитися до подій у герцогстві. Проте 1717 р. у Митаві відбувся з'їзд вищих сановників країни, який відібрав урядові функції у Фердинанда.

У 1720-х роках пристрасті як у самій Курляндії, так і щодо неї особливо загострилися. З одного боку, місцеве лицарство роз'єднували міжусобні чвари, а з іншого – на герцогство претендували всевладний князь Олександр Меншиков і позашлюбний син короля Августа II Мориць Саксонський. Останній намагався навіть домогтися руки Анни, щоб здобути владу в країні. Проте його плани зруйнували царські сановники в інтересах Росії (1726–1727). Адже недаремно російський государ облаштував таку ситуацію, коли його племінниця лише формально вважалася правителькою герцогства, і саме він надсилав їй свої

---

¹ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: Репринтное воспроизведение издания 1873–1888 гг., осуществленное в семи выпусках. Москва, 1992. Кн. III. Вып. 7. С. 114, 115.

* Колишня назва німецькою польського м. Гданськ.

розпорядження й отримував необхідні відомості через посередництво царських агентів, зокрема, Петра Бестужева. Останній, наприклад, безпосередньо стежив за веденням справ у маєтку Анни Іванівни і про все доповідав сюзерену.

За тих складних суспільно-політичних умов герцогині нічого не лишалося, як шукати опертя серед наближених до неї придворних. Серед таких, насамперед, опинилися хитрий і властолюбний Ернест Бірен* (1690–1772), а також Петро Бестужев із синами Михайлом і Олексієм, які згодом стали провідними дипломатами та здобули графські титули².

Особливо тісні стосунки Анни Іванівни склалися з Е. Біроном (приблизно з кінця 1720-х років), хоча при її курляндському дворі він з'явився 1718 р. А вже 1728 р. вони разом поїхали на коронацію Петра II. Раптова смерть останнього 19 березня 1730 р. докорінним чином змінила долю герцогині, а її фаворита перетворила на обер-камергера її двору. Протягом усього подальшого життя російської імператриці Бірон мав на неї неабиякий вплив, а то й підміняв у розв'язанні питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики, що особливо яскраво проявилось у протегуванні заможним іноземцям і утисках українців-«малоросів», які претендували на «якісь» самоврядні прерогативи у межах держави. Керівництво фаворита відчувалося навіть тоді, коли він отримав герцогство Курляндію (1737), але залишався в Петербурзі і звідти правив підвладним йому краєм³. Ще за кілька років до того, а саме – в 1733 р., виникла проблема заміщення претендента на польську корону. Анна Іванівна погодилася підтримати кандидатуру Августа III, який зі свого боку визнав право на курляндське герцогство за Біроном.

Отже для загального розуміння теми важливим є той факт, що ще до того, як посісти престол Російської імперії, Анна Іванівна була мало обізнаною зі становищем у державі, тим паче в Україні. Тобто на ознайомлення з «малоросійськими справами» й їхню пертурбацію їй знадобилось усього десять років, а то й менше.

Прихід на вищу владну посаду нової правительки засвідчив всю незаконність такого акту, до участі в реалізації якого долучилося сановництво Росії. Уже в день смерті Петра II відбулося екстрене засідання Верховної таємної ради, на якому, за ініціативою та наполяганням князя Дмитра Голіцина, порушивши всі законодавчі норми, пропонувалося возвести на престол курляндську герцогиню. Були проігноровані законні права царспадковості онука Петра I та його дочки.

---

* Незабаром він змінив своє прізвище на Бірон, безпідставно пов'язуючи своє походження із давнім аристократичним родом Біронів у Франції.

² Пресняков А. Бестужев-Рюмин М.П. // Русский биографический словарь. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2.

³ Кранович Е. Значение бироновщины в русской истории // Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1873. № 10. С. 541–582; № 11. С. 93–132; Строев В.Н. Бироновщина и кабинет министров: Очерк внутренней политики императрицы Анны. Москва, 1909. Ч. 1: 1730–1735. 207 с.; Санкт-Петербург, 1910. Ч. 2. Вып.1: 1735–1740. 77 с.

Обставини такого дійства пояснив на засіданні Д. Голіцин: «Передчасна кончина государя Петра другого є справжнім покаранням, що наслав Бог на росіян за їхні гріхи, за те, що вони перейняли багато пороків від іноземців: за те Господь позбавив нас молодого государя, на якого, з усією справедливістю, ми покладали великі сподівання. Нині, панове, згасло пряме законне потомство Петра Першого й чоловіча лінія дому Романових припинилась. Є дочки Петра Першого, народжені Катериною до шлюбу, але про них думати марно. Заповіт, залишений Катериною, не може мати значення. Нам потрібно міркувати про нову особу на престол і про себе також»⁴.

При цьому члени наради взяли під сумнів й достовірність заповіту Петра II, а про Анну Іванівну заявили, що вона високого роду, від російських батьків, порівняно молода й ще може народити дітей, вдруге вийшовши заміж, «добра та має чудові якості душі». Всі з цим погодились, але раптом виникло питання про доцільність обмеження самодержавства. Після певних дебатов розібрались і з цим.

Наскільки відомо з історичних джерел, на той час курляндська герцогиня перебувала в Митаві й не брала безпосередньої участі в цьому процесі, а діяла через своїх довірених осіб. Для остаточного обговорення справи до неї з доброю вісткою вирушили князі В. Долгорукий і М. Голіцин у супроводі генерала М. Леонтьєва. Причому останній був двоюрідним племінником цариці Наталії Кирилівни, а в другій половині 1730-х років став палким прихильником намагань Росії підкорити Крим, у зв'язку з чим періодично перебував з військом в Україні.

Значний інтерес становлять умови («кондиції»), які запропонували три «депутати» від російської знаті Анні Іванівні з наміром суттєво обмежити її самодержавні прерогативи. Згідно з їхнім змістом, вона, посівши трон, зобов'язувалась: 1) без згоди членів (усього 8 осіб*) Верховної таємної ради не проводити самостійну зовнішню політику, зокрема, не оголошувати іноземним країнам будь-які війни та, відповідно, не укладати миру; 2) «вірних підданих» (насамперед, соціальну еліту) не обтяжувати новими податками чи додатковими зборами; 3) не витрачати без погодження державні прибутки; 4) росіянам та іноземцям «придворні» чини самочинно не надавати; 5) на вищі цивільні та військові ранги, починаючи з полковників, нікого не «жалувати»; 6) шляхту без суду не карати та маєтків у неї не відбирати⁵.

Отже, вищезазначених осіб слід розглядати як змовників, які прагнули, насамперед, значною мірою підпорядкувати владу імператриці Верховній таємній раді, помітно піднести функціональну значущість цієї установи та зробити обмеженням доступ до призначення її членів (певна корпоративна замкнутість)⁶.

⁴ Цит. за: Костомаров Н.И. Указ. соч. С. 122.

* У суспільстві їх називали «верховниками».

⁵ Карнович Е. Замыслы верховников и челобитчиков в 1730 г. // Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1872. Т. СХІХ. С. 209–237, 485–516.

⁶ Загоскин Н.П. Верховники и шляхетство 1730 года. Казань, 1881. С. 3.

При цьому верховники вживали заходів, щоб герцогиня не дізналася передчасно про їхні замисли «додати волі» до статусу бояр, а тому наказали всю Москву оточити караулами на чолі з унтер-офіцерами для перехоплення можливого інформатора. Вони почали навіть видавати спеціальні перепустки на дозвіл полишити місто. Проте кільком зацікавленим особам таки вдалося повідомити Анну Іванівну про зміст «кондицій».

Однак наприкінці січня 1730 р. у Митаві Анна Іванівна з прихованим роздратуванням підписала угоду з представниками Верховної таємної ради. Ба більше, від себе додала на листі: «...Так как во всех государствах руководствуются благими советами, то мы, пред вступлением нашим на престол, по здравом рассуждении, изобрели за потребно для пользы Российского государства и к удовольствию наших верных подданных, написав, какими способами мы то правление вести хотим, и подписав нашею рукою, послать в Верховный тайный совет, а сами сего месяца в 29 день конечно из Митавы к Москве для вступления на престол пойдем»⁷. Наскільки щиро й лояльно поставилася до угоди майбутня імператриця, покажуть подальші події. Однак спочатку зазначимо про таке.

Логічно припустити, що положення «кондицій», зрештою, мали б поширюватися на всю територію імперії й, зокрема, на підвладні їй українські землі. І коли б таке сталося, то, наприклад, зазначені вище засади щодо невтручання в податкову систему та неможливість призначати вищих посадовців могли б певною мірою відіграти позитивну роль у суспільно-політичних процесах в Україні. Проте, як і слід було очікувати, всі попередні домовленості залишилися лише на папері – в «добрих традиціях» російських правителів обіцяти, але майже нічого не виконувати.

Уже відразу по приїзді Анни Іванівни до Москви прихильник єдиновладдя князь І. Трубецькой (Великий) передав їй звернення від імені всього дворянства з проханням взяти на себе всю повноту влади, розсудливо керувати країною для полегшення податкових зборів, скасувати Верховну таємну раду (!) та збільшити повноваження Сенату. Також у документі пропонувалося ширше долучати до діяльності Сенату представників шляхетства, а в президенти цієї установи та губернатори дозволити обирати вільними голосами. Імператриця з великим задоволенням перебрала на себе «самодержавство», зневаживши у такий спосіб всі попередні «кондиції». Більше того, вона наказала принести останні і прилюдно, із завзяттям, їх розірвала. Крім того, на угоду їй князів із клану Долгоруких частково заслали в їхні віддалені маєтки в селах, частково – до Сибіру, а деяких незабаром стратили. В опалу потрапили і князі Голіцини. Отже, чимало з тих, хто допоміг Анні Іванівні посісти трон, було усунуто від керівництва державою, передусім це стосувалося верховників⁸.

---

⁷ Цит. за: Костомаров Н.И. Указ. соч. С. 128.

⁸ Корсаков Д.А. Воцарение императрицы Анны Иоановны. Казань, 1880. [4], IV, XLIV, 303, 88, IV с.; *Его же*. Ссылка кн. В.Л. Долгорукого в с. Знаменское. Москва, 1881; *Его же*. Из жизни русских деятелей XVIII века. СПб., 1891. [8], 448, XX с.

Як засвідчили сучасники, ставши повновладною всеросійською правительською, Анна Іванівна, як перед тим і в Курляндії, мало заглиблювалася в справи імперії, любила оточувати себе монахами для особистих розмов і відвідувати служби в церквах, водночас захоплювалася маскарадами з карликами, стрільбою в ціль, полюванням, утриманням звіринців тощо. М. Костомаров характеризував її як «типову бариню», котрих було повно на Русі, ледачою, неохайною, з неповоротким розумом і водночас гонорово-зневажливою, чванливою, злобною особою, яка нікому нічого не прощала. Проте захоплювалася німецькими та італійськими виставами, але найбільше її розважали чутки про приватне життя придворних.

Нібито у відповідь на прохання князя І. Трубецького «з усім дворянством» Анна Іванівна законодавчо ліквідувала Верховну таємну раду, замінивши її фактично Кабінетом міністрів, але з тими самими повноваженнями його членів (1731). У такий спосіб вона помстилася верховникам за їхнє нав'язування «кондицій», скасувавши ту установу, керівництво якої дозволило собі поставити імператрицю в обмежувальні рамки управління країною. Так само або дуже схоже чинитимуть зі своїми «зарозумілими» сановниками й наступні дві короновані жінки.

Водночас слід зауважити, що указ про заснування Верховної таємної ради було видано 8 лютого 1726 р. для роз'яснення Катерині І проблемності справ у Росії, а також для спрямування діяльності уряду, в чому імператриця розбиралася доволі погано⁹. Того самого місяця та року розробили та затвердили чергову форму присяги, згідно з якою члени урядового Кабінету та сенатори клялися на вірність своїй правительці¹⁰. На нашу думку, заснування Верховної таємної ради слід розцінювати як захід для часткової руйнації системи єдиновладдя, встановленої Петром І. Зрозуміло, такий акт був на користь певної частини вищих сановників. Адже незабаром названій установі підпорядкували Сенат і профільні колегії. Дійшло навіть до того, що Рада почала надсилати укази й розпорядження в Сенат. В останнього відібрали й титулування «правительствующий». Крім того, відповідно до тестаменту (заповіту) першої імператриці, в період малолітства Петра II влада покладалася на спадкоємця престолу. Верховна таємна рада не мала права переіначувати встановлений порядок. Що, власне, і проігнорували верховники під час обрання на трон Анни Іванівни. З одного боку, такий перебіг подій припав на руку жінці, яка й не очікувала стати імператрицею, з іншого – вона, вочевидь, розуміла, що з нею та її заповітом можуть вчинити так само. Зміст же інституційного нововведення полягав у підвищенні авторитету Сенату та передбачав час від часу порозуміння і співпрацю з членами Кабінету міністрів.

---

⁹ Февраль 8, 1726 г. Именной. Об учреждении Верховного тайного совета // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Т. VII. Санкт-Петербург, 1830. № 4830. С. 568–569.

¹⁰ Февраль, 1726 г. Форма присяги, по которой присягали на верность службы Кабинет министров и сенаторы // Там же. № 4842. С. 575.

Більшість же побажань «добрих і знаючих людей» від шляхетства, духовенств та купецтва імператриця на початку свого правління або залишала поза увагою, або не доводила до реалізації. Навіть наблизених до неї служителів церкви за найменшу провину чи просто неувагу вона могла жорстоко покарати. Так, київський митрополит Ванатович за те, що пропустив молебень у «царський день», зазнав ув'язнення і перебував у ньому до смерті Анни Іванівни.

Загалом ведучи мову про внутрішню політику імператриці, центральних і периферійних урядових інституцій, слід визнати: на першому етапі спостерігалося часткове полегшення того гнітючого соціально-політичного напруження в господарській сфері, яке зумовила вкрай агресивна політика Петра I (ведення постійних війн, непомірно тяжка служба в армії, перепрофілювання економіки на потреби збройних конфліктів тощо).

Стосовно ж українців Анна Іванівна перейняла стратегію та тактику свого дядька, переважно спрямувавши політику в українському питанні на ліквідацію гетьманства, обмеження прерогатив полково-сотенної адміністрації, заміну місцевих посадовців на відданих сановників із росіян. За її правління не змінилося ставлення до Туреччини, Кримського ханства та Речі Посполитої, у взаємовідносинах яких Україна часто ставала розмінною монетою. Росія, періодично змінюючи своїх союзників, втручалась у внутрішні справи цих країн. Наприклад, намагалася посадити на престол у Польщі вигідну їй особу. Безпосередньо це стосувалося сина польського короля Августа II – Августа III, який у разі приходу до влади обіцяв підтримати зазіхання царського двору на Курляндію та Лівонію. З допомогою російських збройних сил на чолі з графом Петром Лассі Августа таки обрали королем Речі Посполитої. Ця подія сталася в Литві 24 вересня 1733 р. за відвертого сприяння влади Австрії.

Майже одночасно поновилися спроби силою зброї підкорити Кримське ханство, у чаму особливою завзятістю вирізнялися воєначальники Леонт'єв, Лассі та Мініх. Щоправда, вони після перших успіхів у бойових діях надалі не досягли вагомих результатів. Негаразди царської армії в збройних конфліктах негативно позначились і на людському потенціалі та природних ресурсах України, населення якої в різних формах долучилося до війни. Програшним виявилось збройне протистояння Росії з Персією. Незважаючи на невдале завершення російсько-турецької війни 1735–1739 рр., котра обійшлася Російській імперії занадто дорого – у понад 100 тис. загиблих, Анна Іванівна наказала урочисто відзначити підписання Белградського мирного договору з Туреччиною (1739)¹¹. Святкування цього акта відбулося 14 лютого 1740 р. у Петербурзі. Деякі царські вельможі з подивом сприйняли такі урочистості і їхній сенс, зокрема, граф Остерман, який ще до війни попереджав про безглуздість намірів розпочинати бойові дії за тих політичних обставин, які склалися на середину 30-х років XVIII ст.

---

¹¹ Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Санкт-Петербург, 1906. Т. 1: Первые три года войны. 828 с.; Т. 2: Кампания 1739 г. 398 с.

Слід оповістити про одну подію, яка сталася 1740 р. і дуже збентежила Анну Іванівну. Частково вона пов'язана з Польщею та Україною. Йдеться про самозванця Миницького – вихідця з Речі Посполитої, котрий намагався видати себе за царевича Олексія Петровича. Доля кидала Миницького по різних усюдинам. Він служив у російській армії, певний час як чернець перебував у монастирях України, працював лісорубом на території Гетьманщини. Якось, перебуваючи в межах Переяславщини, Миницький оголосив себе «справжнім» спадкоємцем трону, оповів у церкві якусь вигадану історію про своє вимушене жебрацьке життя. Деякі тамтешні жителі, а серед них – священик, кілька солдатів і селян, повірили в його байки. Навколо «царевича» почав збиратися натовп невдоволених політикою вищої влади. Проте місцевий сотник, щойно почувши про таку «оказію», із загоном козаків доволі швидко полонив самозванця. Його закували в кайдани та відправили до Переяслава, в полкову канцелярію, а вже звідти полковник переправив його до Москви. Там ним зайнялися слідчі з таємної канцелярії. В результаті Миницького, а також священика та кількох солдатів, які погодилися визнати його царевичем, стратили.

Того самого року імператриця тяжко захворіла. 5 жовтня їй стало зовсім зле, а 17 числа вона померла¹². В своєму заповіті вона призначила спадкоємицею племінницю Анну Леопольдівну, а регентом до її повноліття – Бірона, герцога Курляндського. Проте, внаслідок дворцевого перевороту (1741), престол посіла дочка Петра I – Єлизавета.

Отже, з іменем цариці Анни Іванівни пов'язана сумна доба не лише для України, але і для всієї Російської імперії, коли державою правили іноземці, здебільшого байдужі до проблем простого люду і особливо до їхніх національних інтересів.

Єлизавета Петрівна (1709–1761)

Ця жінка до своєї коронації пройшла не менш тяжку школу випробувань і виживання, ніж Анна Іванівна, хоча побутувала в дещо кращих умовах. Дочка Петра I і Катерини I народилась і тривалий час мешкала у великокняжій садибі с. Коломенське поблизу Москви.

Її народження 18 грудня батьки сприйняли з радістю та відзначили масштабними урочистостями. Адже воно збіглося з поверненням Петра I до Москви з великою кількістю полонених шведів після Полтавської битви (1709). Відразу по прибутті до столиці цар планував святкувати перемогу над Карлом XII. Однак коли йому сповістили про народження дочки, Петро I заявив: «Отложим празднество о победе и поспешим поздравить с восшествием в мир дочь мою, яко со счастливым предзнаменованием вождеденнаго мира»¹³. В Успенському соборі відслужили благоденствующий молебень, влаштували бучний банкет, навіть запросили на нього вище офіцерство з полонених. На відміну від Анни Іва-

---

¹² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Москва, 1963. Т. 20. С. 687–690.

¹³ Костомаров Н.И. Указ. соч. С. 213.

нівни, Єлизавета була вродливою й набагато краще вихованою. Вже в дитинстві вона добре знала французьку, читала численні книжки цією мовою. Ставши дорослішою, царівна грамотно розмовляла російською, оволоділа німецькою, італійською та навіть шведською мовами, відмінно танцювала. Втім, як зазначав історик, професор Московського університету С. Єшавський, на цьому й завершувалась її освіта¹⁴. За тодішньою традицією двору вона зобов'язувалася прибути до імператриці на першу ж вимогу, брати участь у балах і урочистих заходах. Іноземні посли неодмінно звертали увагу на її природну жіночність і красу. Згідно з описом дружини англійського посланця – леді Рондо, вона мала чудове каштанове волосся, виразні блакитні очі, здорові зуби, звабливі вуста, завжди була весела, жвава, цікава в розмовах. Анна Іванівна на зустрічах з нею поводитися ввічливо та люб'язно. Проте Єлизавета Петрівна інколи помічала, що насправді та терпіти її не може, адже відчуває в ній таємного ворога. Сучасники вбачали в царівні патронесу російської національної партії, а тому пов'язували з нею надію на «відродження» Росії¹⁵.

З приходом до влади Анни Іванівни за Єлизаветою встановили постійний нагляд, який здійснював управитель її будинку Щегловатий. Він сповіщав про те, хто бував у царівни або куди та виїздила. Стеження по місту управитель поклав на спеціально найнятих візників¹⁶. Анна Іванівна та Анна Леопольдівна хотіли відправити Єлизавету на постійне проживання до якогось монастиря, але здійснити такий вчинок їм заважали дві обставини: по-перше, позитивне ставлення до дочки Петра та підтримка гвардійців, котрі могли відверто виступити проти цього; по-друге, перебування за кордоном малолітнього внука першого імператора – герцога голштинського. Саме стосовно нього, Анна Іванівна періодично із невдоволенням повторювала: «Чертушка в Голштинии еще живет!»¹⁷. Тому-то усунення царівни від світського життя для її візаві нічого не змінювало на практиці. Зовні вона проявляла всіляку повагу до імператриці та її фаворита Бірона, побутувала усамітнено та скромно при своєму маленькому дворі. Єлизавета не наважувалася проявляти зацікавленість, не кажучи вже про активність, у суспільно-політичному житті країни, спілкуванні з державними діячами, особливо іноземними. Та й до неї, як опальної особи, мало хто з впливових сановників прагнув наблизитися, а підтримати й поготів.

А втім, і у своєму непростому становищі цесарівна мала фаворитів, серед яких особливо виділявся Олексій Розумовський, син звичайного козака, котрого

---

¹⁴ *Ешавский С.В.* Очерк царствования Елизаветы Петровны. [Б.м. і б.г.]. Отд. I. С. 46.

¹⁵ *Вейдемейер А.И.* Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елисаветы Петровны. Санкт-Петербург, 1836. Т. 2. С. 127–140.

¹⁶ *Маркиз де ла Шетарди в России 1740–1742 годов.* С примечаниями и дополнениями П. Пекарского. Санкт-Петербург, 1862. С. 292, 293.

¹⁷ *Записки Штелина о Петре III, императоре всероссийском* // Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі – Чтения ОИДР). 1866. Кн. IV. Отд. V. С. 71, 72.

забрали від сім'ї в Гетьманщині та долучили до придворних співаків. Це загальновідомий факт, але для нас особливо важливим є те, що в спілкуванні з ним Єлизавета могла чимало довідатися про українське життя: запорозьких козаків, становище селян і верховенство панства. Крім того, О. Розумовський був антиподом Бірону, бо не втручався в державні справи.

На першому самотійному (дорослому) етапі життя навколо дочки Петра І, щоправда, не без надії на майбутні прерогативи, згуртувалося певне коло «другорядних» російських діячів: брати Олександр і Петро Шувалови, Михайло Воронцов і деякі інші. У той період Єлизавета переймалася здебільшого статками та прибутками, котрі надходили з маєтків у різних місцевостях і поповнювали її бюджет, що забезпечував утримання двору, ведення нехитрого господарства та нечасті відвідини царських палаців. У взаєминах же з Анною Іванівною характерним є таке звернення (супліка 1736 р.): «Вашего императорского величества послушная раба Елисаветъ ...». А далі йшло красномовне запевнення, що «перед персоною Вашего императорского величества, ... не такмо делом, но ни самою мыслию никогда не была противна воли и указам..., ниже впредь хочу быть»¹⁸.

Смерть Анни Іванівни помітно змінила розстановку сил при дворі. Іноземні уряди через своїх дипломатів, зокрема, маркіза де ла Шетарді від Франції та барона Нолькена від Швеції, хотіли скористатися настроями, що панували у гвардії, й возвести на престол Єлизавету. Влада в Росії, що підпорядковувалась якийсь час Анні Леопольдівні, котра сама почувалася невпевнено на престолі, виявилася послабленою, почався розбрат серед можновладців. Бірон відверто виявляв симпатію до цесарівни і збільшив виплату державних коштів на її утримання. Значна частина російського сановництва прагнула позбутись домінування іноземців в керівництві країною. Враховуючи такі настрої, шведи навіть погрожували війною Анні Леопольдівні під приводом «визволення» Росії від «іноземного» панування (мались на увазі конкуренти). В бойову готовність привели гвардійські полки. Силами особового складу Преображенського полку в ніч на 25 листопада 1741 р. було здійснено державний переворот, а маніфест від 28 числа офіційно закріпив Єлизавету Петрівну на троні, «звинувативши всіх тимчасових німецьких правителів у бідах імперії»¹⁹. А. Остермана та Е. Мініха, під гарячу руку, було наказано четвертувати. До смертної кари засудили графа Р. Левенвольда, барона Менгдена та деяких інших. Проте смертну кару на знак «милості» їм незабаром замінили на заслання. Водночас доволі оригінально виглядало звинувачення Мініха в призначенні Бірона регентом, який не лише не постраждав, а навпаки, ще й здобув певні преференції.

¹⁸ Архив князя Воронцова. Москва, 1870. Кн. I. С. 4–7.

¹⁹ Ноября 28, 1741 г. Манифест. О вступлении на престол государыни императрицы Елисаветы Петровны, с обстоятельным изъяснением ближайшего и преимущественного права её величества на императорскую корону // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XI. № 8476. С. 542–544.

Початок правління Єлизавети Петрівни відзначився кількома специфічними рисами. *По-перше*, уряди Франції, Швеції та Австрії, переслідуючи власні корисні інтереси політичного й військового характеру, намагались посилити вплив на керівництво Росії, що неодмінно зумовлювало конкурентну боротьбу між ними (нерідко з використанням шантажів і підкупів). До них долучилися Річ Посполита, Саксонія, Данія та Англія²⁰.

По-друге, на закріплення свого становища імператриця щедро обдарувала всіх тих, хто допоміг їй сісти на престол. За «вірність і ревність» вона десяткам, а то й сотням осіб пожалувала «милостями» потомствене дворянство, численні маєтки та ревізькі душі, великі грошові надання. Особливо щиро вона подякувала гвардійським офіцерам Інгерманландського та Астраханського полків, як найбільш палким прихильникам державного перевороту. Не забула при цьому й рядових солдатів: на Преображенський полк видала 12 тис. руб., на Семенівський і Ізмайлівський – по 9 тис., на кінний – 6 тис., на Інгерманландський і Астраханський – по 3 тис. руб.²¹ Отже, за один державний переворот російське дворянство поповнилося десятками нових «родових» членів, причому з простих солдатів.

По-третє, Єлизавета Петрівна, у вирі постійної боротьби за вищу владу серед інших претендентів, мусила протистояти всіляким змовам, чуткам, протестам, що періодично виникали то тут, то там. Передусім її непокоїли (часто перебільшено) представники династії Брауншвейгів, від яких вона постійно очікувала претензії на своє короноване місце. Бентежили правительку й недобрі провокаційні розмови найближчого оточення, зокрема, лейб-медика Лестока, віце-канцлера Бестужева та дворянської родини Лопухіних. З останніми володарка корони повелася надзвичайно жорстоко. Чоловікові, дружині та їхньому синові через формальний суд було наказано відрізати язика та побити батогами. В заслання відправили Анну Леопольдівну із сім'єю.

По-четверте, Єлизавета Петрівна почала активно знайомитися з «малоросійськими справами», вочевидь, не без впливу О. Розумовського, з яким таємно обвінчалась 1742 р. Того самого року за її вказівкою Синод відновив Київську губернію. Адже ще за розпорядженням Петра I, 14 травня 1722 р. предстоятель

---

²⁰ Докладніше про це див.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Москва, 1963. Т. 21. С. 168–199.

²¹ Декабря 31, 1741 г. Об именовании гранадерской роты Преображенского полка Лейб-Компаниею, о пожаловании унтер-офицеров и рядовых оной роты дворянами с потомством, и о содержании сей роты жалованьем, мундиром, амунициею и прочими потребностями из соляной конторы // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XI. № 8491. С. 553; Октября 15, 1742 г. Высочайшее утвержденный доклад Сената. О внесении в гербы возведенным в дворянское достоинство лейб-компанейцам надписи: за верность и ревность // Там же. № 8639. С. 696–697; Ноября 25, 1742 г. Именной, данный Сенату. О пожаловании Лейб-компании обер и унтер-офицерам и рядовым деревень и земель в вечное и потомственное владение в разных городах и губерниях // Там же. № 8666. С. 721–724.

Київської кафедри здобув титул архієпископа, а архієпископію звели до статусу простої російської єпархії. Крім духовенства, Єлизавета Петрівна проявляла прихильність до української шляхти та старшини, цікавилася також становищем посполитих і рядових козаків, вирізняла з населення міщан, визначивши їхні права та обов'язки. 1744 р. вона здійснила подорож Гетьманщиною, відвідала найбільші міста – Глухів, Козелець, Київ. Тоді ж заклали Андріївську церкву. Імовірно, внаслідок вдалої подорожі Україною й зустрічі із соціальною елітою, в неї почала формуватися «благодійна» думка про відновлення інституту гетьманства.

По-н'яте, в перші роки правління Єлизавета Петрівна час від часу брала участь у засіданнях Сенату або Ради, обговорювала найважливіші державні питання. Проте їй досить швидко набридла така діяльність. Незабаром усі нагальні проблеми вона почала вирішувати не у вищих установах, а в процесі власного туалету. Траплялося, що придворні не могли довго отримати навіть височайший підпис під якимось черговим документом. Відомий випадок, коли на лист французького короля, який повідомив про народження онука, вона відповіла лише через три роки²².

Водночас імператриця відволікалася на війну зі Швецією, котра перманентно намагалася повернути територіальні втрати за Петра I. Правителька в цьому питанні зазнала фіаско й була змушена поступитись (1743). За участі Росії завершилася війна за австрійський спадок.

Про агресивні настрої російського населення того періоду щодо іноземців, зокрема, шведів, свідчить такий епізод. Влітку 1742 р. в царський військовий табір під Виборгом прибув шведський парламентар з офіційним листом до фельдмаршала Лассі. Проте, через відсутність останнього, посланця прийняв генерал Лівен і запросив до свого намету. Такі перемовини не сподобалися гвардійцям Семенівського та Преображенського полків. А тому приблизно 400 вояків, з вигуками та закликами перебити всіх іноземних воєначальників, кинулися до ставки Лівена, але там його не виявили. Тоді бунтівники подалися до канцелярії, де побили караульних, шведів і генерал-ад'ютанта. На наказ представників керівництва вгамуватися вони категорично заявили: слід перебити всіх іноземців, а тоді стануть слухняними своїм, російським воєначальникам²³.

Намагаючись заспокоїти українське населення, обурене діяльністю Малоросійської колегії, Єлизавета Петрівна підтримала клопотання К. Розумовського про передання її функцій Сенату, в підпорядкуванні якого опинився й Київ. Водночас існування Запорозької Січі не викликало позитивних емоцій в правительки, і вона продовжила в цьому питанні політику своїх найближчих попередників. Тамтешнє українське населення імператриця прагнула активно «розбавити» прийшлими особами: росіянами-розкольниками, сербами, молдованами та іншими. Стосовно периферій «іновірців» центральна влада проводила традицій-

---

²² Ешавский С.В. Указ. соч. С. 46.

²³ Там же. С. 32, 33.

ну політику – розділяла та натравлювала одні народи на інші. Насамперед, це стосувалося башкирів, киргизів, тептярів, мешчеряків. Доходило навіть до того, що чукчі та коряки, доведені до відчаю засиллям росіян, погрожували їх знищити на своїх землях.

Після відновлення гетьманської влади указом від 19 жовтня 1750 р. і підпорядкування їй Нової Січі імператриця заборонила запорожцям переобирати без її відома кошового отамана та старшин (червень 1753 р.), а також ліквідувала митні кордони на всій території держави (1754). Останнє було здійснено за пропозицією Петра Шувалова, а на практиці означало остаточне об'єднання Східної Росії та скасування ще однієї ознаки української автономії.

В діяльності Єлизавети Петрівни в багатьох аспектах простежувалася нетерпимість до іноземних сановників, особливо німців, причому вона поширювалася і на європейську культуру загалом. 1743 р. вийшов сенатський указ щодо заборони ввозу книг до Росії без попереднього перегляду (тобто цензури). Однак при ній заснували Московський університет (1755) і Академію мистецтв (1757), а також гімназії в Москві та Казані.

Імператриця пом'якшила кримінальну відповідальність за скоєні злочини: скасувала смертну кару та фізичні катування малолітніх.

Єлизавета Петрівна померла в Санкт-Петербурзі 25 грудня 1761 р. Її поховали в соборі святих апостолів Петра та Павла на території Петропавлівської фортеці.

На думку С. Єшевського, з котрою значною мірою можна погодитися, правління Єлизавети Петрівни не належить до таких, що залишають по собі тривалі наслідки у внутрішньому благоустрої держави. Двадцять років її перебування при владі не позначилися важливими позитивними змінами в адміністрації: в урядових розпорядженнях не було будь-якої системи чи загального плану. В зовнішній політиці ще більш яскраво, ніж у внутрішній, проявилися домінування власних спонукань імператриці, випадковостей, а також брак визначального принципу²⁴.

Катерина II (1729–1796)

Оцінюючи в загальних рисах царювання Катерини II (28 червня 1762 – 6 листопада 1796) для Російської імперії, історик Є. Белов у захваті зазначив, що воно стало ледь не найчудовішим: «... темні і світлі боки його мали величезний вплив на подальші події, особливо на розумовий і культурний розвиток країни»²⁵. Можливо, для соціальної й політичної еліти, з її непомірною любов'ю переймати все іноземне – німецьке, французьке, пруське тощо, воно було й так. Проте мало чого позитивного це дало для простого російського люду й середніх прошарків, пригнічених загальною неосвіченістю, кріпосницькими відносинами,

---

²⁴ Там же. Отд. III. С. 9.

²⁵ Белов Е. Екатерина II // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. XI^А: Евреиновы – Жилон. Санкт-Петербург, 1894. С. 570.

періодичним зростанням податків, частим політико-адміністративним реформуванням і, нарешті, безмірним самодурством місцевих поміщиків.

Для українців Катериною II було зроблено дуже багато, але переважно не на їхню користь: остаточно скасовано інститут гетьманства та ліквідовано будь-які залишки національної автономії; повсюдно запроваджено кріпосне право в його найгрубіших формах; фактично дозруйновано регіональну самостійну освіту; знищено «вольності» Запорозжя, посилено рекрутські повинності й набори, вкотре (після Петра I) поставлено на коліна місцеве духовенство; поневолено найбільш економічно продуктивну соціальну структуру – козацтво; і, хіба як кістку собаці, напівдобровільно кинуто дворянство шляхти і старшини.

Вважаємо, що цілком слушно Тарас Шевченко у своїй поетичній комедії «Сон» поцінував діяння Петра I та Катерини II щодо українців так:

Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая – доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?²⁶

Стосовно деяких біографічних даних і здібностей, зокрема, інтелектуальних, Катерини II в документальних матеріалах, мемуарах і історичній літературі маємо численні розбіжності. І хоча це не є предметом нашого студіювання, зазначимо деякі з них. Так, згадуваний вище Є. Белов стверджував, що вона народилась 24 квітня 1729 р.^{*}, а від природи була обдарована великим розумом і сильним характером. Сучасний же український дослідник О. Путро назвав іншу дату – 21 квітня того самого року. Про її «таланти» та лицемірство він висловлювався доволі стримано, «академічно». Загалом позитивом стосовно імператриці наповнена двотомна праця російського історика О. Брикнера «История Екатерины Второй» – ілюстроване видання, що побачило світ спочатку німецькою, а потім і італійською мовами²⁷.

---

²⁶ Шевченко Т. Сон (Комедія) // Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 1: Поезія 1837–1847. Київ, 2003. С. 274–275.

^{*} Тут і далі всі дати подаються головним чином за старим стилем.

²⁷ Порівн.: Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. Киев, 1988. С. 109–126; Його ж. Катерина II, Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України // Енциклопедія історії України. Т. 4: Ка–Ком. Київ, 2007. С. 132–134; Брикнер А. История Екатерины Второй. Т. 1. Москва, 1991. IV, 253, VI, [1], 261–385 с., [14] л. ил., портр.; Т 2. Москва, 1991. [1], 387–801, 36, XVI с., [11] л. ил., портр. (Репринтне відтворення видання Санкт-Петербург, 1885).

Проте в цьому випадку нам більше імпонує чітка, конкретна й непом'якшена емоційного накалу характеристика українського історика, громадського діяча, представника давнього козацько-старшинського роду О. Маркевича (1847–1903). Зокрема, він стверджував: неможливо німецька принцеса Софія-Фредеріка-Августа з династії Ангальт-Цербст* замолоду здобула поверхове виховання в космополітичному дусі, а тому могла вийти заміж за чоловіка будь-якої національності, через що доля її склалася б непередбачувано. Отримавши відомості про можливе надання їй російської корони, вона не тільки жадібно очікувала та нестерпно бажала цього, а й належним чином готувала себе. Потрапивши до Росії, в царську родину, після значних «неприємностей» у своїй сім'ї і при дворі на батьківщині, вона допитливо приглядалася до нової для неї суспільно-політичної ситуації, вивчала оточення, багато читала і працювала над собою, підбирала наставників, більш освічених і розумово розвинутих, ніж вона сама²⁸.

Вийшовши заміж за Петра III Федоровича, також вихідця з Німеччини, людину слабохарактерну, з низьким рівнем освіти, Катерина II не поділяла його примітивні захоплення й досить швидко перейшла від читання романів до більш серйозної літератури, наприклад, історичної та філософської, почала цікавитися державними справами. Створила власний гурток «за інтересами», до якого ввійшли найбільш довірені особи. Серед останніх спочатку виділявся князь Микола Салтиков, пізніше – вихователь великих князів Олександра та Костянтина Павловичів (з 1783), а згодом – Станіслав Понятовський, у майбутньому – польський король.

Не дуже добре склалися стосунки німецької принцеси з тодішньою імператрицею Росії Єлизаветою Петрівною. Так, коли в неї народився син Павло, остання взяла дитину до себе на «виховання» й рідко дозволяла матері бачитися з ним. Після смерті Єлизавети становище Катерини не лише не поліпшилося, а навпаки, погіршилося через постійні непорозуміння з Петром III й численні інтриги придворних навколо неї. Переверот у владі 28 червня 1762 р., здійснений з допомогою гвардії, позбавив нову імператрицю не тільки багатьох внутрішніх проблем, але і звільнив від обтяжливих стосунків із чоловіком, якого відправили в Ропшу, де він незабаром і загинув від рук опозиціонерів (7 липня 1762 р.)²⁹.

Наведемо кілька цікавих фактів, пов'язаних з описаними подіями вступу на престол. Сповнений ілюзій на щасливе майбутнє, український гетьман Кирило Розумовський і російський державний діяч, письменник Григорій Теплов тоді

---

* В деякій довідковій літературі її ім'я чи-то помилково, чи-то спрощено подавалось як Ангальт-Цербтська.

²⁸ Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893. С. 9.

²⁹ Письмо Екатерины II к Понятовскому // Записки императрицы Екатерины II. Москва, 1990. С. 268–277; Бильбасов В.А. История императрицы Екатерины II. Т. 1: Екатерина до воцарения, 1729. Берлин, 1900. X, 659 с.

долучилися до партії на підтримку Катерини³⁰. Більше того, за наказом володаря булави, останній завчасно і продумано склав проект Маніфесту про вступ на імператорський трон, який видрукували у видавництві Академії наук³¹. Теплов у спілці з Олексієм Орловим і князем Федором Барятинським знаходилися в палаці в Ропші в той момент, коли було прийняте рішення задавити Петра III. Отже, вся провина за скоєний злочин лягла на названих осіб³².

У Маніфесті ж, писаному 6 липня, роз'яснено доцільність передання корони Катерині II і зроблена вкрай негативна оцінка діянь Петра III³³. За свій вчинок Г. Теплов одержав велику грошову винагороду, наближення до вищої особи в державі й перетворився на одного з головних керівників у її кабінеті. 9 липня 1768 р. його призначено сенатором.

Сувора школа життя й набутий життєвий досвід допомогли жінці вийти з досить скрутної ситуації, хоча різні недобрі чутки й мовчазні підозри стосовно її приходу на престол будуть супроводжувати її до кінця правління. Ставши імператрицею в 33 роки, вона, і це слід визнати, своєю імпозантною зовнішністю, показовою толерантністю приваблювала широке коло людей, яких потім вміло використовувала. Набуті знання, хоча й не досить глибокі, давали їй змогу вправно орієнтуватися в суспільно-політичних колізіях, намічати та реалізовувати грандіозні плани, проявляти наполегливість у діях тощо. Треба віддати їй належне і в умінні розраховувати наперед власні заходи, при цьому часто застосовуючи засади макіавеллізму.

Водночас імператриця багато в чому імітувала турботу про добробут усього населення держави, оглядаючись на можливе сприйняття своєї діяльності відомими європейськими публіцистами, письменниками, вченими й іншими освіченими особами. Зокрема, тільки-но посівши престол, вона довідалася, що паризький парламент засудив найвідоміше видання французької енциклопедії за «безбожіє» й заборонив його подальший друк. Тому імператриця запропонувала Вольтеру та Дідро завершити розпочату справу в Ризі. Крім того, загальновідомі її інтелектуальні стосунки з Вольтером, їхнє періодичне листування, аж поки останній глибоко не розчарувався у візаві³⁴.

У найближчому оточенні Катерина II особисто зізналася, що не байдужа до слави, любить бути «на людях». Утім, критику не любила і тих, хто звертав увагу на її прорахунки чи недоліки, відсторонювала від себе. Зауваження не

³⁰ Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. IX. Київ, 1911. С. 18.

³¹ Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: В 4 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 297–298.

³² Там же. С. 299.

³³ Семенов П. Н. Биографические очерки сенаторов по материалам, собранным П. И. Барановым. Теплов Григорий Николаевич // Чтения в Имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. II. 1886. С. 19–20.

³⁴ Бильбасов В. А. Дидро в Петербурге. Санкт-Петербург, 1884. 325 с.; Европейские писатели и мыслители. Ч. IV: Вольтер и Екатерина II. Санкт-Петербург, 1882. 242 с.

прощала й не забувала. Коли корабель брав курс за кордон, вважала це успіхом держави й особистим досягненням, в колонізації земель вбачала загальне благо, незалежно від того, як вона здійснювалася, при будівництві храму прагнула до найбільших у світі масштабів, мовляв, знай наших³⁵.

Стосовно господарського становища в країні важливо зазначити таке: імператриці дісталася порожня скарбниця; монопольна система в торгівлі і промисловості неабияк обмежувала розвиток обох галузей; «промислові» та кріпосні селяни жили чутками про волю, що також не сприяло активізації економіки; посполиті, наближені до західного кордону, взагалі тікали на територію Речі Посполитої, шукаючи прихистку у тамтешніх можновладців, незважаючи на релігійний утиск. Прикметно, що в 1764 р. Катерина II наказала князю Олександрю В'яземському, котрого відправила на уральські заводи, залагодити стосунки з бунтівними виробниками та їхніми господарями, а також вивчити питання про вигоду вільної праці порівняно з примусово найманою³⁶.

Певної «каламуті» до статусу нової владичиці додавала ситуація з правом на престол її сина. Адже за чинним законодавством саме він мав його посісти. Проте Катерина II добре усвідомлювала, що в такому разі малолітній Павло стане слухняним знаряддям у політичних комбінаціях різних партій і угруповань при дворі, на кшталт правління Петра II. Не розв'язувало проблему й регентство, бо не гарантувало міцність і довготривалість влади. Адже сумне завершення кар'єри тимчасових володарів і фаворитів, таких як Меншиков, Бірон, Анна Леопольдівна, ще яскраво пам'яталося. Тому-то восени 1762 р. вона і здійснила найважливіший у своєму житті крок – коронувалась.

І, як це не дивно, спроба чергового державного перевороту влітку 1764 р. лише зміцнила її державницькі позиції. Тоді поручик Смоленського піхотного полку Василь Мирович, представник давнього козацько-старшинського роду на Переяславщині, спробував визволити зі Шліссельбурзької фортеці Івана Антоновича – сина Анни Леопольдівни та Антона-Ульріха Брауншвейгського, щоб проголосити його імператором. При цьому він переслідував власні корисні інтереси: можливість збагатитися та здобути славу. Проте акція провалилася: Івана Антоновича караульний солдат застрелив при спробі втечі, а В. Мировича заарештували й за вироком суду стратили³⁷.

Усі ці перипетії, невітінні звіти адміністраторів із регіонів, розмови в найближчому оточенні, офіційні ознайомчі поїздки імператриці територією держави засвідчили надзвичайний хаос, який запанував у Росії після смерті Петра I.

---

³⁵ Маркевич А.И. Указ. соч. С. 10.

³⁶ Письмо императрицы Екатерины II князю Репнину 17 октября 1764. Собственно-ручно // Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1870. Т. V. С. 134–136.

³⁷ По делу Мировича (1764 г.) // Сборник исторических материалов и документов, относящихся к новой истории России XVIII и XIX века. Санкт-Петербург, 1873. С. 307–311; Бильбасов В.А. «Шлиссельбургская нелепа» // Исторический вестник. 1888. № 5.

А тому нагальна потреба всебічного реформування наявних порядків не викликала в Катерини II жодних сумнівів.

Проте вона одразу наштовхнулася на серйозну проблему: в суспільстві, з одного боку, очікували позитивних «новшеств», а з іншого – прагнули спокійної та консервативної «старовини» (особливо це стосувалося соціальної еліти). Останнє володарка корони, вихована на західноєвропейській літературі в дусі раціоналізму, сприймала вкрай негативно, хоча й мусила враховувати у своїй діяльності.

Фактично від самого початку правління в Катерини II визрівала ідея «перформатування» суспільства на більш демократичних засадах: щоб представники різних станів не лише заявляли про свої проблеми, а й безпосередньо долучалися до їхнього розв'язання. А тому 16 грудня 1766 р. вона видала маніфест про скликання Комісії зі складання Нового уложення. На думку історика права В. Сергеевича, це була власна ініціатива імператриці, нав'язана прочитанням праці французького просвітника Шарля-Луї Монтеск'є (1689–1755) «Про дух законів» (1748)³⁸. Практично вона передбачала зміни на засадах деяких положень західноєвропейської просвітницької теорії.

Безпосередньо Катерина II прагнула виробити таку загальну систему управління, яка б вдовольнила потреби будь-якої держави. Як це видно з наказу імператриці депутатам Комісії зі складання Нового уложення (1767–1768)³⁹, вона мала засновуватися на таких критеріях:

- 1) доволі ліберальному, як для свого часу та ситуації, керівництві;
- 2) готовності громадян виконувати закони із «задоволенням»;
- 3) рівності усіх перед законом;
- 4) необхідності поділу влади за функціями: законодавчими, виконавчими, судовими.

Як відомо, з цього мало що виявилось реалізованим – банальних розмірковувань було більше, ніж практичного втілення. Проте це засвідчувало значний інтерес імператриці до потреб суспільства та неординарності, «свіжості» думок.

Найбільший «лібералізм» проявився в імператорському маніфесті від 6 липня 1762 р., відразу після коронації, але він досить швидко «стерся» з пам'яті й незабаром був замінений на неприховану боязнь усіх республіканських доктрин. Конкретний показник цього – у власноручному обмеженні поширення особисто запропонованого Наказу депутатам, а також переслідуванні осіб, котрі дозволяли собі «дерзкість» пропагувати його зміст.

---

³⁸ Сергеевич В.И. Откуда неудачи Екатерининской законодательной Комиссии // Вестник Европы. 1878. № 1.

³⁹ Наказ императрицы Екатерины II, данный комиссии сочинения проекта нового Уложения. Санкт-Петербург, 1907. 23 с.; Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. 1. 279 с.; Путро О.І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. 1985. № 7. С. 71–77.

Парадокс полягав у тому, що освічений абсолютизм, який нібито репрезентувала Катерина II, насправді передбачав (і втілював!) централістичне, навіть більше того – бюрократичне, облаштування державного управління. Причому в тогочасному соціумі вірили: при бажанні уряду й за допомогою вже наявних органів адміністрації можна реформувати в потрібному напрямі всю вертикаль влади і навіть усунути недоліки суспільного ладу. Проте, як вважалося, це можна здійснити лише за однієї обов'язкової умови – домінування прерогатив і інтересів дворянства, його певної «модифікації». Адже «благородний», привілейований стан потужно впливав на зміни в політиці і функціонуванні урядів, власне, зробив Катерину II володаркою з необмеженими можливостями в керуванні однією з найбільших імперій у світі.

Кардинальна невідповідність спостерігалася між проголошеними ідеями «на горі» і практикою життя «внизу». Адже неможливо було «ліберально-демократично» змінити кріпосницькі відносини в країні, не ліквідувавши на законодавчому рівні підґрунтя для їхнього існування. Прикра іронія, наприклад, сприйняття «в народі» ідеї рівності людей полягала в різному розумінні її суті деякими станами. Зокрема, представництво купецтва, ознайомившись із нею в наказах депутатів Законодавчої комісії 1767–1768 рр., почало вимагати для себе «рівності» в правах із дворянством, тобто дозволу носити мундири та шпаги, а також володіти селянами (фактично – кріпаками).

Діяльність уряду зумовила появу численних суперечностей у суспільстві. Адже неможливо втілювати в життя ідею рівності і видавати укази, згідно з якими селян за скарги на поміщиків, «за предерзости» (без суду та слідства) слід відправляти на каторжні роботи та поселення до Сибіру або на власний розсуд у будь-який час віддавати в рекрути⁴⁰. Зрозуміло, що суперечності між політичними свободами і функціями самодержавства слід було усунути, природно, на користь останнього. Певною мірою «лібералізм» полишили на розсуд представників культурницької еліти: літераторів, освітян, духовенства та ін.

З огляду на таку ситуацію, місцеві (в цьому випадку – національні, українські) установи мали зникнути через всевладні принципи централізації та однотипності, а регіональний автономізм – поступитися місцевим великодержавним засадам, а конкретніше – русифікації.

Отже, з приходом до влади Катерини II, для українців настав період повного реформування їхнього суспільно-політичного життя.

---

⁴⁰ Генваря 17, 1765 г. Сенатский, по височайше утвержденному докладу. О приеме Адмиралтейской коллегией присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжелую работу // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. XVII. № 12311; Генваря 28, 1766 г. Именной, данный Сибирскому губернатору. Об определении присылаемых на поселение за продерзости помещичьих людей, в военную службу. № 12556; Августа 22, 1767 г. Сенатский. О бытии помещичьим людям и крестьянам в повиновении и послушании у своих помещиков, о недопущении челобитен в собственные ея Величества руки. Т. XVIII. № 12966. С. 334–335.

Валерій ТОМАЗОВ

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА ІВАН ТОЛЛІ ТА ЙОГО РОДИНА: ВІД МІЩАН ДО ДВОРЯН

Грецька громада міста Києва почала складатися з середини XVII ст. та на початку XVIII ст. була достатньо впливовою. Греки контролювали практично всю торгівлю міста, остаточно замінивши вірменських купців, примусово виселених з Києва за підтримку польського уряду та гетьмана Івана Виговського. У 1726 р. у Києві мешкало 22 грецькі купецькі родини, зокрема, такі впливові та багаті, як Лакерди, Рибальські, Крамалєї. Згодом вони стали невід'ємною частиною київського патриціату та обиралися на почесні посади у київському магістраті. Київськими війтами були Георгій Рибальський та Пилип Лакерда, райцею – Михайло Радзицький (на прізвище Грек).

У другій половині XIX ст. Київ стає найзначнішим центром розвитку промисловості. Цукроваріння та пов'язане з ним горілчане виробництво приносили надприбутки, що давало змогу вкладати гроші в інші галузі економіки. Зростало населення міста, пожвавилось ділове та культурне життя, що відповідно дозволяло значно розширити сферу послуг. Тому до Києва потягнулися промисловці, банкіри та торговці з півдня України, зокрема, греки. Цьому, з одного боку, сприяв імператорський указ від 24 грудня 1841 р. про надання купцям, що переселилися у «Західний край», пільг на сплату гільдійських повинностей терміном на 15 років, з іншого – значні зміни, що відбувалися у чорноморсько-середземноморській морській торгівлі: спочатку Східна (Кримська) війна, яка призвела до значного спаду комерційних операцій, а потім і зміна торговельної кон'юнктури, оскільки Російська імперія втратила монополію у міжнародній хлібній торгівлі. Тому грецькі купці намагалися спрямувати капітал та енергію на освоєння нових напрямів бізнесу.

Приміром, 1898 р. було відкрито Київську контору родинної фірми відомих одеських купців, греків Кумбарі, які придбали Рокитнянський цукровий завод та намагалися взяти участь у розподілі ринку цукру¹. Основою діяльності родини Азгуріді була торгівля тютюном. Голова сім'ї Пилип Згурович Азгуріді оселився спочатку в Одесі та був записаний до 2-ї гільдії місцевого купецтва, а згодом – до

---

¹ Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 275, оп. 1, 34 справи.

2-ї гільдії маякського* купецтва. Але 4 січня 1874 р. звернувся з клопотанням до Київської міської управи про долучення його разом з родиною до київського купецтва 1-ї гільдії².

Не стала виключенням і родина Толлі**, до якої належав відомий київський багатій, міський голова, громадський діяч, благодійник та меценат Іван Андрійович Толлі. Про походження роду в формулярному списку Івана Андрійовича зазначено: «з греків, що переселилися в Росію у царювання Катерини Другої»³. Народився майбутній київський міський голова в Одесі в родині одеського міщанина Андрія Толлі та його законної дружини Анни 1 червня 1826 р., а охрещений був 7 червня в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві. У купелі хлопчика прийняв барабойський мешканець Євстафій Хаджи⁴. Імовірно, Іван був єдиним сином свого батька від другого шлюбу. На жаль, прізвище та соціальне походження його матері Анни поки встановити не вдалося.

А першим шлюбом одеський міщанин Андрій Толлі вінчався 28 червня 1812 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з Меланією Василівною Кучеріною, дочкою одеського поселянина. Свідками таїнства були одеські купці Димитрій Маргариті та Яні Леондарі⁵. Від цього шлюбу народилося кілька дітей.

Анна з'явилася на світ 5 грудня 1813 р. в Одесі та 8 грудня того ж року була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві, хрещена мати – дружина прапорщика Миколи Кутрова Катерина⁶. Анна Андріївна померла 17 лютого 1816 р. від гарячки та була відспівана у тій же церкві⁷.

Олена старша народилася 15 травня 1815 р. в Одесі та 16 травня того ж року була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві, хрещена мати – дружина прапорщика Миколи Кутрова Катерина⁸.

Ілля побачив світ 16 липня 1818 р. в Одесі та 20 липня того ж року був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві, хрещений батько – одеський купець Іван Леондарі⁹.

---

* Імовірно, мова йде про с. Маяки Біляївського району Одеської області, колишнє заштатне місто Одеського повіту Херсонської губернії.

² Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 318, 3 арк.

** Саме таким було усталене написання прізвища, хоча зустрічаються і інші форми – Толі, Толіо, Толій та Толіос.

³ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 16 зв.

⁴ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Одесса, 2014. Ч. 1: 1799–1831, 1836 / Сост. Белоусова Л.Г., Березин С.Е., Волкова Т.Е. и др. С. 472–473.

⁵ Там же. С. 266–267, 472–473.

⁶ Там же. С. 472–473.

⁷ Там же. У записі про смерть батько її названий іноземним купцем, що навряд чи є достовірним, оскільки в інших записах Андрій всюди зазначений як одеський міщанин. Також вказано, що дівчинці був один рік, але це, імовірно, помилка. Чи взагалі ця інформація може відноситися до іншої дочки Андрія – Олени старшої.

⁸ Там же.

Олена молодша народилася 16 липня 1820 р. в Одесі та 26 липня того ж року була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві, хрещений батько – одеський купець Іван Леондарі⁹.

Перша дружина Андрія – Меланія Василівна – померла від гарячки 25 жовтня 1821 р. в Одесі у віці 25 років та була відспівана в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві¹¹. А сам одеський міщанин Андрій Толлі народився близько 1773 р., а помер 3 липня 1843 р. в Одесі у віці 60 років та був відспіваний у тій же церкві¹².

Родина Толлі не належала до кола впливових та багатих, хоча могла бути цілком заможною. Тому величезний капітал, який зосередив у своїх руках Іван Андрійович, був зароблений ним самостійно. Освіту майбутній київський міський голова здобув в Одеському грецькому комерційному училищі¹³, після закінчення якого, як і більшість його одноплемінників, зайнявся торгівлею. Без сумніву, зміцненню його позицій в Одесі та розширенню комерційних можливостей сприяв шлюб з Анною Викулівною* Пашковою, яка народилася близько 1833 р.¹⁴ у родині відомого одеського комерсанта та «ступенного громадянина»** Викули Артемовича Пашкова¹⁵. Тесть Івана Андрійовича був купцем 3-ї гільдії та відомим міським діячем: ратманом одеського міського магістрату¹⁶ та міського

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. Мати помилково названа Пелагеєю.

¹¹ Там же.

¹² Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Одесса, 2002. Ч. 2: 1834–1852 / Сост. Белоусова Л.Г., Волкова Т.Е., Малинова Г.Л., Харковенко В.В. С. 308–309. У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви містяться записи ще про таких представників роду: «турецький підданий» Яні Толлі помер 5 червня 1882 р. від гарячки у віці 60 років (це, імовірно, батько Андрія та відповідно дідусь Івана Андрійовича. Скоріше за все, саме він перший з Толлі оселився в Одесі, що відповідає хронологічно відомостям про переселення за часів Катерини II); Микола Толлі, одеський міщанин, 27 квітня 1813 р. вінчався з Феодосією Авойдовою, вдовою дворянина (можливо, брат Андрія Толлі); французький підданий Іван Толлі 22 лютого 1812 р. вінчався з удовою Розалією Іванівною Мершиною (вірогідно, ще один брат Андрія); дочка купця Параскева Толі охрещена 16 жовтня 1799 р. та син грека Георгій Толі помер у віці 4 років 11 грудня 1800 р., імовірно, молодші діти Яні Толлі та відповідно молодші сестра та брат Андрія (Див.: Греки Одессы... Ч. 1. С. 472–473).

¹³ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 16 зв.

* У документах дружина Івана Андрійовича частіше іменується «Анною Вікторівною», хоча справжнє її по батькові – «Викулівна». Саме так вона названа у метричному свідоцтві свого сина Володимира (Див.: Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 2–2 зв.).

¹⁴ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 34–35 зв.

** Ступенный гражданин – колишній член магістрату.

¹⁵ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 17.

¹⁶ Список должностных лиц Херсонской губернии на 1837 год ... (по данным Месяцеслова и Общего штата Российской империи на 1837 год) // Сайт: Родословное гнездо. URL: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1837.html. – Название с экрана (15.10.2019).

сирітського суду¹⁷. Десь у другій половині 1850-х років Іван Андрійович Толлі покинув Одесу та записався до остерських 2-ї гільдії купців. Саме так зазначено його соціальний стан 1860 р. у метричному свідоцтві про народження сина Володимира¹⁸.

У 1862 р. Іван Толлі разом з родиною був долучений до 2-ї гільдії київського купецтва з наданням на 15 років пільг на сплату гільдійських внесків¹⁹, а 1865 р. – до 1-ї гільдії київського купецтва також із збереженням пільг²⁰. Всю свою енергію молодий підприємець спрямував у галузь гуральництва, що була однією з найприбутковіших, а тому і однією з найпривабливіших. Щоб закріпитися на цьому напрямі та досягати успіхів, треба було демонструвати величезну енергію, гнучкість, уміння та наполегливість. Імовірно, Іван Андрійович мав саме такі якості, оскільки швидко здобув приголомшливих результатів.

1856 р. молодий комерсант став керуючим конторою Київського питного відкупу²¹, а 1 січня 1857 р. заорендував на два роки за 600 руб. сріблом щорічно Лаврський пивний завод²². Імовірно, саме в цей час у Івана Андрійовича виникла думка про будівництво власного горілчаного і пивоварного заводу. У вересні 1858 р. він придбав за 1950 руб. сріблом у капітана Василя Чистякова садибну ділянку в 2830 квадратних сажнів по вул. Жилянській, на якій містився дерев'яний будиночок та фруктовий сад²³. У листопаді того ж року Іван Толлі спрямував до Київської губернської будівельної та шляхової комісії план забудови ділянки промисловими та житловими спорудами та клопотання про приєднання до неї ще 270 квадратних сажнів міської землі. Лише у березні 1859 р., після особистого втручання у справу київського цивільного губернатора П. І. Гессе, питання було вирішено позитивно та дозвіл на будівництво отриманий²⁴.

Того ж року Іван Андрійович розпочав на своїх землях (загальна площа складала 3100 квадратних сажнів) на річці Либідь здійснювати свій задум – будувати завод²⁵, який був закінчений у 1861 р. Але невдовзі підприємець вимушений був розпочати багаторічну судову тяганину з Київсько-Софійським митрополичим домом, який звинувачував його у захопленні своєї землі²⁶. Імовірно, саме через це Іван Толлі двічі продавав завод. Перший раз у серпні 1861 р. – колезькому

¹⁷ Список должностных лиц Херсонской губернии на 1839 год ... (по данным Месяцеслова и Общего штата Российской империи на 1839 год) // Сайт: Родословное гніздо. URL: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1839.html. – Название с экрана (15.10.2019).

¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 2–2 зв.

¹⁹ Там само, спр. 29, арк. 1, 3.

²⁰ Там само, арк. 2; спр. 140, арк. 29–29 зв.

²¹ Ковалинський В. Київські мініатюри. Київ, 2004. Вип. III. С. 133.

²² Там само. С. 43.

²³ Там само. С. 136.

²⁴ Там само. С. 136–137.

²⁵ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 62, арк. 38.

²⁶ Там само, 46 арк.

раднику Степану Вороніну, відкупникові Київського питного округу. У квітні 1865 р. Іван Андрійович придбав за 25 тисяч руб. свій завод, а також дві садиби на Великій та Малій Васильківській вулицях у нащадків власника²⁷. А у березні 1872 р. здійснив вдалу оборудку, продавши вже остаточно завод відомому київському купцю Йосифу Бродському за 65 тисяч рублів²⁸.

На цей час у Івана Андрійовича сформувалися нові пріоритети: він активно робив службову кар'єру, поєднуючи її з благодійністю. Це був шлях до нових сходнок на соціальній драбині, що в результаті відкрив двері його нащадкам до омріяного дворянства.

Ще 1858 р. Іван Толлі був обраний почесним членом Київського товариства з допомоги бідним та ктитором і старостою церкви Сулимівського будинку бідних. 10 травня 1866 р. він обраний київською міською громадою засідателем у Київському приказі громадського піклування, а з 27 січня 1867 р. виконував ще і обов'язки скарбника приказу²⁹.

9 квітня 1868 р. Іван Андрійович звернувся до Київської міської думи з клопотанням про присвоєння йому з дружиною та сином звання спадкового почесного громадянина³⁰, право на яке відповідно до положення від 5 березня 1864 р. він отримав через купівлю 27 березня 1868 р. у поміщика Дарія Задаровського частини проблемного маєтку с. Литанки Чигиринського повіту Київської губернії. Ця частина складалася з 637 десятин садибної, орної, сіножатної землі та лісів, а також 36 десятин спірної із селянами землі. Панський будинок, корчемний дохід та частина ставка знаходилися у співвласності з іншими особами. Маєток був обтяжений боргами, а тому частина коштів з випланих Іваном Толлі 20 тисяч 559 руб. пішла на їхнє покриття³¹. Всі губернські установи, зокрема, судові інстанції, засвідчили про відсутність претензій до прохача, оскільки він «судовими вироками опорочений не був»³². 12 липня 1868 р. імператорським повелінням родину Толлі було долучено до числа спадкових почесних громадян (грамоту про це видано 23 вересня 1869 р.³³), а 2 серпня 1869 р. Київська казенна палата здійснила відповідну процедуру, залишаючи Івана Андрійовича з дружиною Анною та сином Володимиром одночасно серед купців 1-ї гільдії³⁴. Але на 1877 р. Іван Толлі «купецкого капіталу не відновив», через що був виключений разом з сім'єю з купецтва, залишаючись тільки серед спадкових почесних громадян³⁵.

²⁷ Ковалинський В. Київські мініатюри. С. 137–138.

²⁸ Там само. – С. 139.

²⁹ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 16–23 зв.

³⁰ Там само, оп. 7, спр. 140, арк. 1.

³¹ Там само, арк. 4–5.

³² Там само, арк. 11–29 зв.

³³ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. 782, оп. 1, спр. 11937, арк. 7–7 зв.

³⁴ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 34–35 зв.

³⁵ Там само, спр. 29, арк. 2.

Крім вже згаданого маєтку, Іван Толлі зосередив у своїй власності значні земельні багатства. Наприкінці життя йому належало 1000 десятин землі в с. Рушковка Звенигородського повіту Київської губернії, 1100 десятин у Старому та Новому Вишневцях Кременчуцького повіту Волинської губернії, 1000 десятин у с. Олешки Балтського повіту Подільської губернії та 300 десятин у с. Шпатівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Крім цього, він володів будинком у Києві³⁶. За Анною Толлі рахувалося 1350 десятин землі у с. Фридрове Бердичівського повіту Київської губернії³⁷.

10 червня 1870 р. Іван Андрійович за згодою імператриці був призначений членом Київського губернського опікунства дитячих притулків, а 1 липня того ж року на нього були покладені обов'язки завідувача скарбницею опікунства, які він виконував до 17 вересня 1884 р. 1871 р. Іван Толлі був обраний гласним Київської міської думи, яким безперервно залишався до 5 липня 1887 р. 11 жовтня 1872 р. він за вибором київського купецтва був затверджений міністром фінансів членом комітету обліку та позик при Київській конторі Державного банку Російської імперії, яким залишався до закінчення терміна повноважень у 1875 р. 7 лютого 1873 р. за згодою імператриці призначений почесним старшиною Київського другого дитячого притулку (з 1874 р. – Маріїнський). 17 травня 1875 р. Іван Андрійович приказом по Міністерству юстиції визначений почесним мировим суддею за округом київського з'їзду мирових суддів та залишався на посаді до 5 липня 1887 р. 23 вересня 1882 р. за рішенням Київської міської думи обраний членом Київського комітету торгівлі та мануфактур, а за рішенням цього комітету – його головою, яким залишався до 1885 р. 15 травня 1883 р. Київською міською думою обраний асистентом міського голови для присутності під час урочистостей з коронації імператорського подружжя. 10 серпня 1884 р. Іван Толлі досяг піку своєї кар'єри – обраний київським міським головою³⁸.

За свою діяльність Іван Андрійович був неодноразово відзначений високими нагородами, чинами та званнями: 10 липня 1870 р. за службу у Київському губернському опікунстві дитячих притулків – золотою медаллю для носіння на ший на стрічці ордена св. Станіслава з написом «За старанність»; 28 серпня 1873 р. за «благодійну старанність» на посаді почесного члена ради Київського товариства допомоги бідним – орденом св. Анни 3-го ст.; 24 грудня 1876 р. за «відмінно ревну службу» на посаді почесного старшини Київського Маріїнського дитячого притулку – орденом св. Станіслава 2-го ст., а 21 січня 1881 р. – ще й орденом св. Володимира 4-го ст.; 30 квітня 1884 р. за особливі зусилля та заслуги на користь Будинку опіки та ремісничої освіти дітей у Санкт-Петербурзі – орденом св. Анни 2-го ст.; 3 листопада 1883 р. – в пам'ять священного коронування імператора Олександра III темнобронзовою медаллю на Олександрівській стрічці; 19 серпня 1887 р. за «відмінно старанну службу» на посаді міського голови –

³⁶ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 16.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, арк. 16–23 зв.

орденом св. Володимира 3-го ст.; 23 грудня 1877 р. іменним указом імператора отримав почесне звання комерції радника*, а 13 березня 1887 р. за заслуги пожалуваний чином статського радника по духовному відомству, а саме: за спорудження Благовіщенської церкви³⁹.

На цей київський храм, що містився на Жандармській вулиці (з 1888 р. – Маріїнсько-Благовіщенська, нині – Саксаганського) та до нашого часу не зберігся, Іван Андрійович пожертвував 75 тисяч рублів: 60 тис. – на будівництво та облаштування церкви, а 15 тис. – на парафіяльну школу. Благовіщенську церкву, яку створював архітектор В. Ніколаєв, заклали 11 травня 1886 р., а 11 жовтня наступного року освятили⁴⁰. Це був найбільш відомий благодійний проект міського голови, але далеко не єдиний. Перебуваючи членом багатьох філантропічних товариств, Іван Толлі постійно жертвував кошти на їхню діяльність. Але благодійництво та меценатство приносили й певні дивіденди – повагу громади та доброзичливість влади, що конвертувалося в кар'єрне зростання та зміцнення соціального становища.

Помер Іван Андрійович 5 липня 1887 р.⁴¹ та був похований спочатку на Байковому кладовищі, а після освячення Благовіщенської церкви, відповідно до його заповіту, біля неї. А в червні 1909 р. поруч з чоловіком поховали й Анну Толлі⁴².

Подружжя Толлі мало дочку Ольгу та сина Володимира. Дочка стала дружиною відомого ніжинського підприємця, купця 1-ї гільдії, власника мідноливарного заводу Георгія Семеновича Чернова, а сину Володимирі судилося піднятися на ще одну сходинку у соціальній ієрархії Російській імперії.

Син остерського 2-ї гільдії купця Івана Андрійовича Толлі та його законної дружини Анни Викулівни Володимир народився 10 квітня 1860 р. в Києві та хрещений був 20 квітня того ж року у київській Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками хлопчика стали відставний поручик Дмитро Єгорович Бернардакі, дружина бердянського 1-ї гільдії купця Марія Петрівна Караллі, відставний гвардії поручик Василь Васильович Синельников та дівиця, дочка поручика, Марія Миколаївна Кандиба⁴³. Вибір хрещених батьків для сина віддзеркалює вже досить високий на той час статус родини Толлі та особливості ментальності Івана Андрійовича – з одного боку, прагнення до вrostання в оточуюче середовище, культурна та соціальна адаптація, з іншого – пам'ять про свої грецьке походження та щільні зв'язки з одноплемінниками.

* Це звання було встановлено 27 березня 1800 р. для купців та дорівнювалося 8-му класу статської служби (колезького асесора). Звання надавалася особам, що перебували у 1-й гільдії купецтва безперервно понад 12 років. Сини комерції радників отримували право вступати на державну службу.

³⁹ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 16.

⁴⁰ Ковалинський В. Київські мініатюри. С. 135.

⁴¹ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 34, спр. 1154, арк. 23.

⁴² Ковалинський В. Київські мініатюри. С. 134, 135.

⁴³ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 140, арк. 2–2 зв.

Володимир Іванович здобув освіту в Київській першій чоловічій гімназії, яку закінчив у 1878 р., та на юридичному факультеті Університету св. Володимира, повний курс якого закінчив 10 листопада 1882 р. зі ступенем кандидата законодавства⁴⁴.

12 листопада 1882 р. він вступив у службу по відомству закладів імператриці Марії почесним членом Київської губернської опіки дитячих притулків, яким залишався багато років, а 28 квітня 1883 р. за університетським дипломом отримав чин колезького секретаря зі старшинством з 12 листопада 1882 р. 30 червня 1886 р. Володимир призначений почесним мировим суддею в Київський судово-мировий округ, яким був кілька трьохрічних термінів поспіль. 28 квітня 1883 р. за вислугою років отримав чин титулярного радника зі старшинством з 12 листопада 1882 р., 13 листопада 1885 р. – титулярного радника зі старшинством з 12 листопада 1884 р., а 12 листопада 1887 р. – колезького асесора зі старшинством з 1 квітня 1887 р. Того ж 1887 р. Володимир Іванович був обраний гласним Київської міської думи. 23 жовтня 1891 р. він був призначений почесним «блюстителем» Київської Фундуклеївської жіночої гімназії⁴⁵ та залишався на посаді до 26 червня 1897 р., з якої пішов за власним проханням⁴⁶. 12 листопада 1891 р. Володимир Толлі за вислугу років отримав чин надвірного радника зі старшинством з того ж дня⁴⁷, а 10 січня 1897 р. – колезького радника зі старшинством з 12 листопада 1895 р.⁴⁸ 1901 р. він отримав чин статського радника та призначений дійсним членом попечительської ради Притулку принца Петра Георгійовича Ольденбургського у Санкт-Петербурзі⁴⁹.

1906 р. Володимир Іванович отримав чин дійсного статського радника за свою діяльність на посаді скарбничого Товариства надання допомоги хворим дітям м. Києва (згодом – товариш голови)⁵⁰, а ще раніше – 1892 р. – придворне звання камер-юнкера за діяльність у господарчому комітеті Фундуклеївської жіночої гімназії та пансіону графині Левашової⁵¹.

Служба Володимира Івановича як по відомству закладів імператриці Марії, так і по відомству Міністерства юстиції була безоплатною⁵². Навпаки, обіймаючи посаду «блюстителя» Фундуклеївської гімназії, він щорічно витрачав на її потреби 1000 руб. Крім цього, Володимир Толлі робив і інші благодійні внески: наприклад, 7000 руб. на будівництво церкви св. Марії-Магдалини при Фундуклеївській гімназії, 300 руб. у фонд Товариства допомоги неімущим ученицям гімназії,

---

⁴⁴ Там само, ф. 90, оп. 1, спр. 1432, арк. 31 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 31–36.

⁴⁶ Там само, арк. 46–46 зв.

⁴⁷ Там само, арк. 31–36.

⁴⁸ Там само, арк. 39.

⁴⁹ Там само, арк. 47.

⁵⁰ Там само, арк. 54.

⁵¹ Там само, арк. 38 зв.–39.

⁵² Там само, арк. 31 зв.

6000 руб. Пансіону графині Левашової на будівництво нової лазні, пральні, погребу для овочів тощо⁵³.

За свою громадську та філантропічну діяльність син київського міського голови відзначався орденами та медалями, зокрема, 13 січня 1890 р. за старанність та особливі зусилля орденом св. Станіслава 3-го ст.; 1 січня 1892 р. за ревність та особливі заслуги орденом св. Володимира 4-го ст.⁵⁴ 1900 р. Володимир балотувався на посаду київського міського голови, але вибори програв, а 3 лютого 1911 р. був обраний старшим гласним Київської міської думи, однак вже 7 вересня того ж року відмовився від цієї посади⁵⁵.

На 1895 р. Володимир Іванович володів родовим будинком у Києві (у Либідьській частині, по вулиці Шулявській, 9) та придбаним будинком у Василькові, а також придбаними землями: 1300 десятинами у селах Немінка і Тягун Липовецького повіту Київської губернії та 5100 десятинами у с. Тиманівка Ямпольського повіту Подільської губернії. За його матір'ю рахувалося 1300 десятин у с. Фридрове Бердичівського повіту Київської губернії та 1350 десятин у с. Казимирівка Балтського повіту Подільської губернії. На ім'я дружини було куплено будинок у Києві (Палацова частина, вул. Олександрівська, 23) за 20 тисяч руб., а також 1680 десятин землі у Германівській слободі Київського повіту та губернії⁵⁶. Частину земель зі спадку Івана Андрійовича, зокрема, у м. Вишневець, було продано⁵⁷.

20 серпня 1882 р. Володимир Толлі, тоді ще студент 22 років, вінчався у московській Введенській церкві на Луб'янці з дочкою покійного штаб-ротмістра Ольгою Василівною Глобою, 17 років. Свідками таїнства з боку нареченого був його батько – комерції радник та кавалер орденів св. Станіслава, Анни та Володимира, почесний мировий суддя Київського округу Іван Андрійович Толлі, а з боку нареченої – її брат, дворянин Сергій Васильович Голоба* та дійсний студент права Університету св. Володимира Василь Осипович Ждановський⁵⁸.

Ольга Василівна належала до відомого дворянського роду Катеринославської губернії, що походив з козацької старшини. Народилася вона 16 серпня 1865 р. у Києві в родині землевласника Новомосковського повіту Катеринославської губернії поручика Василя Варфоломійовича Глоби та його законної дружини Євгенії Апполонівни, нар. Рейхель, а 20 серпня того ж року була охрещена в старокиївській Стрітенській церкві. Хрещеними батьками дівчинки були: рідний дядь-

⁵³ Там само, арк. 1–1 зв., 38 зв.–39.

⁵⁴ Там само, арк. 31–36.

⁵⁵ Там само, ф. 163, оп. 34, спр. 1152, арк. 1–2.

⁵⁶ Там само, ф. 90, оп. 1, спр. 1432, арк. 31 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 22 зв.

* Інший брат Ольги Василівни – Микола Васильович Глоба (6 грудня 1859, с. Корніївка Новомосковського повіту Катеринославської губ. – 28 вересня 1941, Париж) – видатний художник, ректор Строгановського художньо-промислового училища у Москві (1895–1917).

⁵⁸ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 11940, арк. 15.

ко – дворянин Харківської губернії Михайло Аполлонович Рейхель та дворянка, дівчиця Тетяна Михайлівна Никольська⁵⁹.

У Володимира та Ольги Толлі народилося чотири сина та три доньки.

Наталія Володимирівна з'явилася на світ 21 лютого 1883 р. у Дрездені, а охрещена 29 березня того ж року в дрезденській православній церкві св. Симеона Дивотворця. Хрещені батьки: дідусь немовляти – комерції радник та кавалер різних орденів Іван Андрійович Толлі та двоюрідна бабця – вдова колезького асесора Олександра Викулівна Браговська⁶⁰ (рідна сестра Анни Викулівни Толлі).

Іван Володимирович народився 23 лютого 1885 р. у Києві, а охрещений 12 квітня того ж року в київсько-либідській Свято-Троїцькій церкві. Хрещені батьки: дідусь хлопчика – київський міський голова комерції радник Іван Андрійович Толлі та, імовірно, тітка – дружина доктора Анна Василівна Підгаєцька⁶¹.

Сергій Володимирович побачив світ 22 червня 1886 р. у с. Мишоловка, де мешкали на дачі його батьки, та охрещений 11 липня того ж року в Хрестовоздвиженській церкві с. Пирогове. Хрещені батьки: дядько немовляти – мешканець Києва поручик Олександр Васильович Глоба та Надія Іванівна Кондаурі⁶².

Борис Володимирович народився 16 січня 1888 р. у Києві та охрещений 6 лютого того ж року в київсько-либідській Благовіщенській церкві, побудованій Іваном Андрійовичем Толлі. Хрещені батьки: дядько дитини – дворянин Сергій Васильович Глоба та бабуся – вдова статського радника Анна Вікторівна Толлі⁶³.

Володимир Володимирович побачив світ 19 лютого 1889 р. у Києві та охрещений 23 березня того ж року у київсько-либідській Благовіщенській церкві. Хрещені батьки: дядько хлопця – дворянин Сергій Васильович Глоба та бабуся – вдова статського радника Анна Вікторівна Толлі⁶⁴.

Ольга Володимирівна народилася 26 березня 1891 р. у Києві та охрещена 4 травня того ж року в родовій київсько-либідській Благовіщенській церкві. Хрещені батьки: колезький асесор Дмитро Дмитрович Готовцев та бабуся дівчинки – вдова статського радника Анна Вікторівна Толлі⁶⁵.

Маріамна Володимирівна, наймолодша серед дітей, з'явилася на світ 2 червня 1904 р. та охрещена 19 липня того ж року у київській Олександро-Невській церкві в Липках. Хрещені батьки: дядько дитини – дворянин Сергій Володимирович Глоба та тітка – дворянка Анна Василівна Підгаєцька⁶⁶.

5 червня 1892 р. Володимир Іванович Толлі звернувся до Київського дворянського депутатського зібрання з клопотанням про возведення його разом з роди-

---

⁵⁹ Там само, спр. 11937, арк. 20.

⁶⁰ Там само, спр. 11940, арк. 14–14 зв.

⁶¹ Там само, арк. 19.

⁶² Там само, арк. 20.

⁶³ Там само, арк. 18.

⁶⁴ Там само, арк. 17.

⁶⁵ Там само, арк. 16.

⁶⁶ Там само, оп. 4, спр. 511, арк. 2.

ною у спадкове дворянство та внесення до відповідної частини родовідної книги дворян Київської губернії. Підставою для звернення послужило нагородження орденом св. Володимира 4-го ст., що згідно з тодішнім законодавством Російської імперії надавало такі права⁶⁷.

На вимогу Герольдії Урядового Сенату Володимир Іванович вимушений був у силу свого грецького походження доводити свою приналежність до російського підданства. Оригінального документа про прийняття його батьком – Іваном Андрійовичем Толлі – присяги на вірність Російській імперії не збереглося, тому було надано свідоцтво київського губернатора від 4 лютого 1893 р., що засвідчувало російське підданство самого прохача та його дружини⁶⁸.

Київське дворянське депутатське зібрання визнало права Володимира Івановича та його родини рішенням від 9 серпня 1893 р., а Герольдія Урядового Сенату 29 листопада 1893 р. постановила: визнати родину Толлі у спадковому дворянстві та внести до 3-ї частини Родовідної книги Київської губернії⁶⁹. 3 травня 1914 р. рішенням Київського дворянського депутатського зібрання до роду Володимира Толлі було долучено його дочку Маріамну, яка народилася після рішення Герольдії про надання дворянства⁷⁰. Таким чином, шлях Толлі від міщанства до дворянства завершився.

По-різному склалася подальша доля представників родини: Ольга Василівна померла ще до більшовицького перевороту – 1915 р., сам Володимир Іванович брав участь у Білому русі, емігрував до Франції, де вів активну громадську та культурну діяльність, помер 1 березня 1931 р. у Медоні під Парижем⁷¹. Всі діти подружжя Толлі також виїхали до Франції, де стали помітними фігурами російського зарубіжжя⁷².

Доля Толлі є характерною для багатьох грецьких купецьких родин. Дух підприємництва, кипуча енергія, величезні амбіції робили їх надзвичайно конкурентоздатними, допомагали досягати поставленої мети, приводили на верхні щаблі російського імперського суспільства.

---

⁶⁷ Там само, оп. 1, спр. 11937, арк. 1–1 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 3, 4, 7–7 зв.

⁶⁹ Там само, арк. 16, 17.

⁷⁰ Там само, оп. 4, спр. 511, арк. 6–6 зв.

⁷¹ Незабутые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–2001 / Сост. В.Н. Чуваков. Москва, 2006. Т. 6. Кн. 26: Скр–Ф. С. 407; Российское зарубежье во Франции. 1919–2000: Биографический словарь. Москва, 2010. Т. 3: С–Я. С. 310.

⁷² Див.: Российское зарубежье во Франции. 1919–2000... С. 310–311.

Ігор СОЛЯР

**ДМИТРО ЛЕВИЦЬКИЙ –
ДИПЛОМАТ, ПОЛІТИК,
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ**

Упродовж останніх десятиліть дедалі більшу зацікавленість у наукових колах та громадськості викликає суспільно-політична діяльність низки відомих діячів, які брали активу участь у процесах українського відродження, національно-визвольних змаганнях першої половини ХХ ст. Серед них – постать Дмитра Левицького, що перебував в епіцентрі українського політичного життя Польської держави у міжвоєнний період ХХ ст., очолював національно-демократичні сили краю, захищав національні і соціально-економічні права українців у польському парламенті, обстоював ідеї державності та соборності України.

Метою даного дослідження є аналіз громадсько-політичної діяльності Д. Левицького у першій половині ХХ ст. Відповідно до поставленої мети визначено завдання: охарактеризувати діяльність Д. Левицького у роки Української революції; визначити його внесок у консолідацію національних сил Західної України у 1923–1925 рр., в період перебування на посаді головного редактора газети «Діло»; проаналізувати організаційно-політичну діяльність на чолі Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), з'ясувати його роль у визначенні стратегії і тактики партії в другій половині 1920-х – першій половині 1930-х років; простежити діяльність Д. Левицького в період перебування в опозиції до проводу партії; охарактеризувати напрями парламентської діяльності в сеймі.

В українській історіографії відсутні дослідження, присвячені даній проблемі. Дотичні наукові праці умовно можна поділити на три періоди. Перший період охоплює 1920–1930-ті роки ХХ ст. До нього належать публікації про суспільно-політичне життя Західної України. Вони розкривали різноманітні аспекти діяльності політичних партій та культурно-освітніх і економічних організацій краю, в яких брав участь Д. Левицький. Серед узагальнюючих праць цього періоду помітне місце займає робота П. Феденка¹, в якій автор виклав короткий фактологічний матеріал про діяльність політичних партій, у т. ч. про УНДО та його лідера Д. Левицького, зокрема, стосовно роботи ундовських послів у польському парламенті, політики «нормалізації». Значна кількість досліджень присвячена міжпартійним відносинам, політичній діяльності окремих партій та її лідерів. Серед публікацій українських політиків та істориків значний інтерес викликає

---

¹ Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Подебради, 1934. 224 с.

робота М. Лозинського «З Новим роком 1924. Теперішній стан будови української держави і задачі західноукраїнських земель»², в якій згадано про консолідаційні зусилля «групи Діла», яку очолював Д. Левицький. В іншій роботі – «Уваги про українську державність»³, написаній після переїзду в УСРР, М. Лозинський оцінив діяльність УНДО з класово-партійних позицій. Він характеризував її як «угодовську партію української буржуазії і куркульства», розкритикував позицію голови УНДО Д. Левицького щодо ставлення до радянської України.

У дослідженні відомого українського історика, консерватора С. Томашівського «Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки»⁴ розкритиковано політику УНДО наприкінці 1920-х років та організаційно-політичну діяльність його голови. В. Целевич у дослідженні «Нарід, нація, держава»⁵ відстоював легально-правові форми боротьби за українську державність, політику «органічної праці». Автор дослідження солідаризувався з позицією Д. Левицького у критиці концепції ОУН перманентної національної революції, актів терору, підпільних методів діяльності загалом. Проблеми польсько-українських відносин, зокрема, політиці УНДО, присвячені статті відомого українського журналіста І. Кедрина⁶, який подекуди цитував Д. Левицького у статтях, що публікував у «Ділі» та «Бюлетені польсько-українським». Діячі радянофільського табору, зокрема, А. Крушельницький⁷, Ф. Федорців⁸ та ін. звинувачували провід УНДО на чолі із Д. Левицьким у відході від державницької платформи, угодовстві до польських властей.

Серед публікацій польських авторів привертають увагу роботи довідково-інформаційного характеру А. Бельціковської⁹ і М. Філінського¹⁰, в яких на фактичному матеріалі проаналізовано програмні документи українських, польських і єврейських політичних партій, що діяли на початку 1920-х років, міститься інформація про їх лідерів, зокрема, про голову УНДО Д. Левицького.

² Лозинський М. З новим роком. 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західноукраїнських земель. Прага, 1924. 96 с.

³ Лозинський М. Уваги про українську державність. Харків, 1927. 126 с.

⁴ Томашівський С. Наша чільна партія у власному дзеркалі. Критичні замітки. Львів, 1929. 54 с.

⁵ Целевич В. Нарід, нація, держава. Львів, 1934.

⁶ Кедрин І. Мої шефи-редактори: із споминів журналіста // Календар «Свободи» на наступний рік 1956: (У 100-ті роковини народження Івана Франка). Джерсі-Сіті, 1955. С. 78–88; Його ж. «Діло» – «Рада» – «Свобода» // Альманах на рік 1963. Український щоденник «Свобода»: (У 70-річчя служби Українському Народові і його правді). Джерсі-Сіті, 1962. С. 10–22; Його ж. Життя – події – люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.

⁷ Крушельницький А. Політична лінія західноукраїнської національної демократії (історичний нарис) // Нові шляхи. 1931. Ч. 1 (січень). С. 65–109.

⁸ Федорців Ф. По цей бік Ризької смуги // Нові шляхи. 1929. Ч. 4 (серпень). С. 354–370.

⁹ Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Warszawa, 1925; *Ididem*. Partie polityczne i związki zawodowe wobec wyborow do Sejmu i Senatu w 1935 r. Warszawa, 1935.

¹⁰ Felinski M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. Warszawa, 1931.

Другий період (1945–1980 рр.) характеризується ідеологічною заангажованістю, перебільшенням ролі і місця КПЗУ в суспільному житті краю, критичними оцінками громадсько-політичної і парламентської діяльності Д. Левицького. Радянські дослідники історії України, здебільшого, оминали його особистість. У цей період закладено фундамент цілого напрямку в історіографії, пов'язаного із критикою «українського буржуазного націоналізму», з характерними для нього ідеологічною спрямованістю, відсутністю всебічного об'єктивного аналізу історичного процесу. Серед видань радянської доби, що не втратили актуальності й сьогодні, особливе місце посідають праці С. Макаруча¹¹, М. Панчука¹², Ю. Сливки¹³ та ін.

Вагомий внесок у висвітлення проблем національно-політичного руху 1920–1930-х років в Західній Україні зробили українські історики в діаспорі. У дослідженнях З. Книша¹⁴, В. Мартинця¹⁵, П. Мірчука¹⁶ тільки фрагментарно згадується діяльність голови УНДО, передусім в першій половині 30-х років ХХ ст., коли він публічно виступив проти методів діяльності ОУН. Окремі факти діяльності Д. Левицького висвітлено у збірнику наукових праць і спогадів, присвячених Є. Коновальцю¹⁷. Як голова УНДО і голова УПР, він фрагментарно згадується у працях узагальнюючого характеру І. Лисяка-Рудницького¹⁸, Т. Гунчака¹⁹ та ін.

Новий етап у дослідженні політичних партій, громадських організацій та їх лідерів розпочався з відновленням Української держави 1991 р., проте і в цей період не написано жодного дослідження, що було б присвячене громадсько-політичній діяльності Д. Левицького. Постать його частково висвітлена у низці статей львівського дослідника М. Швагуляка²⁰, присвячених проблемі політичної

¹¹ Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов, 1983. 256 с.

¹² Панчук М. «Білі плями» героїчного літопису. Із історії КПЗУ. Київ, 1989. 162 с.

¹³ Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ, 1985. 271 с.

¹⁴ Книш З. Далекий приціл: Українська Військова організація в 1927–1929 роках: [статті, матеріали й документи до діяльності Української Військової організації]. Торонто, 1967. 471 с.

¹⁵ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. [Б. м.], 1949. 208 с.

¹⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1: 1920–1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. 304 с.

¹⁷ Онацький Є. Євген Коновалець // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 680–692; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Прага, 1928 82 с.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. Т. 1–2. Київ, 1994. 1170 с.

¹⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. Київ, 1993. 288 с.

²⁰ Швагуляк М. «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. Львів, 1993. 52 с.; Його ж. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ, 1993. С. 229–240; Його ж. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки) // Записки Наукового товариства імені

консолідації національного руху Галичини у 1919–1939 рр., «пацифікації» 1930 р. Масовий рух західноукраїнської громадськості за порятунк голодуючих в УСРР (Д. Левицький був співзасновником громадських організацій, що надавали допомогу голодуючим українцям) висвітлив М. Кугутяк у книзі «Голодомор 1933-го і Західна Україна»²¹. У праці «Українська націонал-демократія 1918–1929»²² автор зупинився на історії розвитку української націонал-демократії у 1918–1929 рр., внеску Д. Левицького в ідейно-політичне та організаційне становлення УНДО. Про діяльність Д. Левицького на посаді голови наглядової Ради видавничої спілки «Діла» згадує О. Рубльов у монографії «Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)»²³.

Цінними є праці польського дослідника Р. Томчика²⁴, який простежив політичну еволюцію УНДО стосовно Польщі й радянської України, в загальних рисах окреслив позицію з цих питань Д. Левицького. Особливо заслуговують на увагу дослідження польських науковців про діяльність УПР в польському сеймі та сенаті. Зокрема, цій проблемі присвятив статтю М. Шуміло²⁵, в якій висвітлено структуру і напрями діяльності українських послів, координуючу роль голови УПР у 1928–1935 рр. Д. Левицького.

Основою джерельної бази дослідження стали неопубліковані архівні та опубліковані документи і матеріали, які можна поділити на такі групи: 1) резолюції,

Шевченка. Львів, 1994. Т. ССХХVIII. С. 207–248. *Його ж.* На зламі епох: Львів у вересні 1939 р. // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura.* Kraków, 2002. Т. IV. 2002. S. 361–372; *Його ж.* Національно-політична діяльність Д. Палієва у міжвоєнний період // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2000. Вип. 7. С. 404–428; *Його ж.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // *Сучасність.* 1995. № 2. С. 77–82; *Його ж.* Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 1991. Т. ССХХII. С. 111–147.

²¹ Кугутяк М. Голодомор 1933-го і Західна Україна. Івано-Франківськ, 1994. 74 с.

²² Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1929. Т. 1. Київ; Івано-Франківськ, 2002. 536 с.

²³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. 648 с.

²⁴ Tomczyk R. Ewolucja ideowo-taktyczna Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) wobec państwa i rządu polskiego w latach 1925–1939 // *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku / Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego.* Szczecin, 1994. S. 61–66; *Ibidem.* Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO) a wybory parlamentarne w 1928 r. // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego (Badania ukrainoznawcze).* Przemyśl, 1997. № 3. S. 92–100; *Ibidem.* Zjednoczenie (UNDO) wobec Ukrainy Radzieckiej w latach 1925–1939: zarys problemu // *Kwartalnik ukraiński.* Zustricz. Warszawa, 1990. № 1. S. 98–108.

²⁵ Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie I Senacie RP (1928–1939): zarys problemu // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze,* 2002. Z. 13/14. S. 153–170.

протоколи з'їздів УНДО, засідань ЦК УНДО і УПР, програма і статут УНДО; 2) положення, комунікати, обіжники, звернення, інструкції керівних органів партії; 3) доповіді, реферати, виступи, статті, листи, записки Д. Левицького; 4) матеріали української та польської преси 1920–1930-х років; 5) спогади відомих громадсько-політичних діячів.

Дмитро Левицький народився у 1877 р. в с. Добрачин Сокальського району Львівської області в сім'ї Павла і Анни Левицьких. Здобувши початкову освіту, закінчив гімназію у Львові, після чого продовжив навчання на правничому факультеті Віденського університету. Там же здобув ступінь доктора права. Водночас був членом українського студентського товариства «Січ», одним із провідників української студентської молоді.

У 1912 р. Д. Левицький одружився із Іванною Шехович, дочкою судового радника Лева Шаховича. В тому ж році відкрив свою першу адвокатську канцелярію в м. Рава-Руська (у 1914 р. переніс її до Бережан). Після початку Першої світової війни адвокат, як резервний старшина австрійської армії, був покликаний до військової служби. Воєнну кампанію відбув у Перемишлі, де потрапив у російський полон і був вивезений до Ташкенту (Центральна Азія). Революційні події 1917 р. у Росії та Україні сприяли поверненню Д. Левицького до Києва, де він відразу активно включився в політичне життя, виступивши співорганізатором, а згодом одним із лідерів Галицько-Буковинського комітету, що став осередком формування січових стрільців в столиці УНР. Організація була утворена влітку 1917 р. для допомоги українцям Галичини і Буковини, які потрапили в полон у роки Першої світової війни або ж були депортовані російською владою. Серед керівників Комітету були Є. Коновалець, Р. Дашкевич, І. Чмола, Ф. Черник та ін.

У липні 1918 р. Д. Левицького, як Голову Галицько-Буковинської Ради у Києві, делеговано до Українського Національного Союзу (УНС). Д. Левицький констатував, що міністр внутрішніх справ УНР І. Кістяківський намагався «залізною рукою завести лад на Україні». Карні експедиції викликали невдоволення населення внутрішньою політикою гетьманського уряду, через що від УНС сподівалися «порятунку та спасення від дідичів та їх посіпак». Оскільки гетьман не провів реорганізації та українізації Кабінету Міністрів, було вирішено перейняти владу силовими методами. За переконанням Д. Левицького, висунута В. Винниченком та М. Шаповалом ідея збройного виступу видавалась «просто божевільною, якщо зважати пропорцію сил двох ворожих таборів. Силою, на яку мало опертися ціле повстання, були 1300 Січових Стрільців, які стояли тоді у Білій Церкві, біля 600 жовнірів-останків дивізії “синьо-жупанників” та приблизно 1200 людей з дивізії Болбочана, які стояли тоді в околицях Харкова. Проти них стояла менш-більш тристатисячна німецько-австрійська і до 10000 офіцерів-добровольців, які були на послугах Москви та гетьманського уряду на випадок якого-небудь повстання»²⁶. Його організатори покладали значні надії на нейтралітет німецької сторони. Ядром повстанської армії мали стати січові стрільці (УСС), що

²⁶ *Левицький Д.* Важкий баланс кількох місяців. Львів, 1934.

під проводом Є. Коновальця дислокувались в Білій Церкві. За словами Д. Левицького, «були це все галичане, здебільшого студенти, всі хлопці ідейні, загартовані вже в боях, – військова частина, яка, – як справедливо сказав В. Винниченко, – трапляється раз на сто літ»²⁷.

Збройний виступ в Києві співпав із революційними подіями в Західній Україні, де «кипіла боротьба між двома напрямками: одним, щоби творить власну галицько-українську державу і другим, щоби з'єднатись в одну, нероздільну соборну українську державу». Д. Левицький зазначав: «Та який не був би вислід цієї боротьби, ми в Києві вірили вповні у перемогу українців». Цю віру підтримували урядовці ЗУНР, зокрема, Л. Цегельський, В. Панейко, Т. Ваньо, які, періодично наїжджаючи до Києва, «впевнювали, що під час війни українська національна свідомість та завзятість незвичайно зросла, що боротьба буде легка, а її вислід для нас певно корисний»²⁸.

Повідомлення про перебрання влади у Галичині українцями, за переконанням Д. Левицького, «прийняв Київ з надзвичайним захопленням». П. Скоропадський запевнив, що надасть «як на тодішні часи щедрю допомогу в харчах, зброї та грошах». З не меншим захопленням зустріли цю звістку українські збройні формування. Зокрема, «козаки почали цілими стосами, зголошуватися добровільно, щоби їхати до Галичини, а деякі, під проводом полк[овника] Долуда негайно вибрались в дорогу». 4 листопада 1918 р. до Києва прибули О. Назарук і В. Шухевич, які повідомили П. Скоропадського про надзвичайно складну військово-політичну ситуацію у столиці ЗУНР. Є. Коновалець разом із Д. Левицьким звернулись до гетьмана з проханням надати допомогу галичанам. Після тривалої дискусії гетьман погодився на це – до Львова мали бути направлені окремі курені УСС.

Утворення ЗУНР остаточно переконало представників УНС у необхідності захоплення влади. В. Винниченко запевнив Д. Левицького, що «без вільного Києва не може бути вільного Львова». Згадуючи пізніше ці події, Л. Цегельський дорікав Д. Левицькому: «Оце... плід політики Винниченка та стрільців і твоєї ... Якби тому тиждень прийшла була з Києва поміч, яку Назарукові давав гетьман, ми не стрічалися б тут на шляху, утікаючи із галицької столиці»²⁹.

Польсько-українська війна, захоплення поляками Львова змусили Д. Левицького повернутися до столиці ЗУНР. Роздумуючи над причинами такого рішення, Л. Цегельський виділив серед них дві: 1) «не вірив в успіх Директорії та розійшовся з нею»; 2) «виїхав в Галичину із якоюсь місією»³⁰. Проте згодом Л. Цегельський зауважив, «що місії він ніякої не мав, а щось попсувалося між ним і Директорією». Водночас він висловив припущення, що можливою причиною повернення Д. Левицького у Галичину став приїзд до Києва О. Назарука, який «зайняв його місце в Директорії» оскільки «д-р Левицький ані темпераментом,

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Цегельський В. Від легенд до правди. Нью-Йорк, 1960. С. 150.

³⁰ Там само. С. 151.

ані енергією, ні вимовою, ані пером не дорівнював д-рові Назарукові. Д-р Д. Левицький мав чимало здорового глузду та був людиною товариської вдачі, а такі прикмети під час революції звичайно не поплачують, тим більше в українців...»³¹.

22 листопада 1918 р. урядовці ЗУНР прибули до Золочева, де зустрілися із іншими членами Державного секретаріату на чолі із К. Левицьким, які після захоплення поляками Львова мусили покинути столицю. На нараді Державного секретаріату, що відбулася 23 листопада 1918 р. в Золочеві, прийнято ухвалу про перенесення столиці ЗУНР із Золочева до Тернополя. Проте найважливішим рішенням наради стала ухвала про «вислання місії на Велику Україну, щоб дістати від неї допомогу...». Головою місії обрано Л. Цегельського, а заступником – Д. Левицького³².

Наприкінці листопада 1918 р. Д. Левицький разом із Л. Цегельським виїхали до Києва, де тривали бої за столицю УНР між військами гетьмана та Директорії. Голова місії зауважував: «Ми не знали, з ким нам – з гетьманом чи з Директорією доведеться говорити. У переговорах з Директорією д-р Дмитро Левицький міг дуже придатися. ... Ми були уповноважені укладати всякі угоди між “Українською державою” і “Західноукраїнською державою”»³³.

Найважливішим результатом переговорів стало підписання 1 грудня 1918 р. «Передвступного договору, заключеного у м. Фастові між Українською Народою Республікою і Західно-Українською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Тривалі переговори, започатковані 1 грудня 1918 р., завершилися проголошенням 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР і ЗУНР.

У першій половині 1919 р. Д. Левицького, зважаючи на його незначний досвід політичної роботи, направлено до Копенгагена з дипломатичною місією. Одразу ж після приїзду та акредитації Д. Левицький, «як міг і вмів», розпочав роботу по згуртуванню проукраїнських сил в державних інституціях Данії. Він провів переговори із віце-міністром закордонних справ цієї країни, під час яких наголосив на важливості двосторонніх взаємин. Свої думки Д. Левицький аргументував, виходячи не з політичних чинників, а економічних, що було доцільнішим, зважаючи на незначне зацікавлення датчан українським питанням. Водночас представник дипломатичного корпусу Данії наголосив на значних боргах українських фермерів перед цією країною – 8 мільйонів крон, на що Д. Левицький зауважив: «Цілком природно, що коли устabilізуються цілком відносини на Україні, і покажеться, що уряд України має такі зобов'язання супроти Данії, то нема сумніву, що він ці свої зобов'язання виконає». Український дипломат усвідомлював, що для уряду Данії добробут громадян має значно більше значення, ніж «забава малого народу у велику міжнародну політику»³⁴.

---

³¹ Там само. С. 152.

³² Там само. С. 163.

³³ Там само. С. 164.

³⁴ *Левицький Д.* УНДО і ОУН // *Діло*. 1934. 7 січня.

Український дипломат, перебуваючи у Данії, опинився в «інформаційному вакуумі», оскільки, за невеликим винятком, не отримував жодних повідомлень про політичне становище як у Наддніпрянській Україні, так і Галичині. Єдиним джерелом інформації для дипломата стали телеграми інформаційного бюро у Відні. Проте вони були «неясні і неточні», через що неможливо було в'яяснити, «де були наші війська, де був наш уряд?...». Такий стан справ значно ускладнював дипломатичну роботу Д. Левицького. Особливо очевидною неорганізованість зовнішньополітичного відомства УНР стала під час його зустрічі у травні 1919 р. із головою англійської Лейбористської партії Д. Ленсбері, що перебував з офіційним візитом у Копенгагені. Розповідаючи про військову кампанію на українській території, дипломат УНР змушений був констатувати, що «війна на Україні – то така позиційна війна, як підчас світової війни, що по обох сторонах діють невеликі армії, що в даному випадку це більше рейди поодиноких відділів, що дуже велика частина відділів оперує в запіллі обох армій, тому в таких випадках годі означити точно лінію фронту». Відповісти на питання: «Які умови перемир'я висуває український уряд?», Д. Левицький не зміг, зважаючи на відсутність достовірної інформації³⁵.

Дипломатична діяльність Д. Левицького у роки Української революції була спрямована на досягнення основної мети уряду УНР – визнання міжнародною спільнотою новопосталої держави. Безперспективність переговорів із дипломатичним відомством Данії змусила Д. Левицького повернутися до Відня, що став одним з тогочасних центрів української політичної еміграції. Влітку 1921 р. відомий український дипломат взяв участь у організаційному оформленні громадсько-політичної організації «Молода Галичина», яка вбачала основну свою мету у консолідації розрізненого українського еміграційного суспільства. Головою організації обрано Д. Левицького, заступником – Є. Коновальця, секретарем – І. Кедрина-Рудницького. Діяльність цієї організації не мала широкого розголосу, однак були ухвалені програмні принципи, у яких прослідковувалася виразна державницька ідея. Водночас у 1922 р. Д. Левицький став одним із засновників комітету «Голодним України». До організації увійшла низка відомих українських громадсько-політичних діячів «ріжних партій і напрямків, від найлівіших до правих», які «відложили всякі ріжниці в політичних чи соціальних поглядах...» задля допомоги голодуючому населенню східних губерній України. До Комітету увійшли представники «Українського жіночого союзу», «Запомогового Комітету Робітників», «Українського соціологічного Інституту», студентського товариства «Січ», «Товариства Соціалістичної молоді імені Драгоманова», «Жіночої ліги миру і свободи», «Союзу українських журналістів і письменників» та ін. Серед активних діячів Комітету варто виділити М. Грушевського, О. Олеся, Я. Окуневського, Д. Левицького, що представляв у новоствореному товаристві Український Червоний Хрест.

---

³⁵ Там само.

Після ухвали Ради послів держав Антанти 15 березня 1923 р. він повернувся до Львова і одразу ж поринув у вир громадсько-політичного життя Західної України. Досвід політичної, дипломатичної роботи, здобутий в роки Української революції, був використаний задля розбудови національно-демократичних сил краю.

І. Кедрин-Рудницький, який тривалий період працював у львівському щоденнику «Діло», згадував, що в жовтні 1923 р. Д. Левицький став номінальним головним редактором «Діла» і на цій посаді «виявив великий організаційний хист». Він від різних українських установ і поодиноких осіб зібрав поважну суму грошей і приступив до повної реорганізації видавничої спілки «Діло» і самої газети (збільшив обсяг і розбудував друкарню Спілки); намагався впровадити у практику три важливі принципи: «різноманітність» публікацій у щоденнику, «своєчасність інформації» та «актуальність матеріалу».

За наступні два роки (1923–1925) Д. Левицький став незмінним редактором друкованого органу УНТП. Проте він вважав «Діло» не стільки партійним органом, скільки здобутком національно-демократичних сил та української громадськості. Д. Левицький, як редактор «Діла», на думку львівського дослідника Ю. Шаповала, «поставав проти наклепів, інтриг, пліток, намагаючись виховати в читача свідомість, що базується на системному сприйманні явищ і фактів суспільної дійсності з їх причинами та наслідками». У статтях, що друкував часопис у цей період, розглянуто комплекс проблем національно-культурної, політичної, релігійної тематики. Автором окремих з них був сам редактор часопису («Із дипломатичних споминів: 1920 рік»³⁶; «Січові стрільці і оборона Львова»³⁷ тощо). Неодноразово на сторінках «Діла» він вступав в дискусію з відомими громадсько-політичними діячами.

Група «Діла» на чолі із Д. Левицьким рішуче виступила за консолідацію національних сил Західної України. На спільній нараді керівників українських політичних партій краю, яка відбулася 6 липня 1924 р., ухвалено резолюцію, у якій зазначалося: «Український народ непохитно обстоює своє природне право до незалежного державного життя, осв'ячене кров'ю в останній збройній боротьбі за своє національне визволення». Також засуджено намагання польської влади односторонньо розв'язати українське питання як внутрішньо-державне. З цих причин політичними силами Західної України утворено «Об'єднавчу комісію». Групу «Діла» у ній представляли Д. Левицький, В. Охримович, М. Стефанівський. Водночас від НК УНТП до неї увійшли С. Голубович, А. Малецький, М. Струтинський, від УПНР – Д. Паліїв, В. Кузьмович, В. Целевич, від УПР – М. Черкавський. Робота комісії здебільшого ґрунтувалась на резолюціях УНТП, положеннях «Тез української національної політики», з якими виступила УПНР. Погодити існуючі розбіжності між різними політичними групами вдалося шляхом

---

³⁶ Діло. 1924. 6 січня.

³⁷ Діло. 1924. 27 квітня.

взаємних компромісів, а також завдяки організаційним здібностям Д. Левицького³⁸.

Остаточне узгодження «Об'єднавчою комісією» всіх політичних суперечностей дало змогу опрацювати платформу консолідації національно-демократичних сил краю та скликати установчий з'їзд УНДО 11–12 липня 1925 р. З'їзд обрав керівні органи партії: головою УНДО став Д. Левицький, його заступниками – М. Черкавський, О. Марітчак, о. Д. Лопатинський, Г. Тершаковець, К. Троян, генеральним секретарем – В. Целевич, його заступником – М. Струтинський³⁹. Програмною засадою УНДО проголошувалась національна єдність українського народу, який «змагає до здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях». Вказувалось на споконвічний український національний характер Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся, на переважаючу більшість українського народу на цих землях. У зв'язку з цим УНДО ставило собі за мету домогтись їх політичної консолідації, створення єдиного національного фронту. Платформа засвідчила різко опозиційне ставлення УНДО до польської окупаційної адміністрації.

Перебуваючи на чолі націонал-демократів, Д. Левицький усвідомлював важливість подальшої організаційної розбудови партії, діяльність якої була тісно пов'язана із щоденними проблемами українців – захистом національного шкільництва, боротьбою з осадництвом і земельною колонізацією, відстоюванням демократичних прав та свобод тощо. Голова партії зосередив свою увагу на вирішенні трьох першочергових завдань: залучення до лав УНДО якомога більшого числа однодумців шляхом проведення народних віч, довірочних нарад, зборів, мітингів та маніфестацій; зміцнення організаційної структури політичної сили на місцях; пошуку оптимальних форм співпраці з іншими політичними силами краю, інституціями державної влади.

У січні 1926 р. Д. Левицький підсумував організаційно-політичну роботу УНДО, позитивно оцінивши її попередні результати. У статті «УНДО і його завдання» голова партії зауважив, що непередумана політика старого керівництва призвела до того, що «за винятком кількох повітів організаційна діяльність замерла». Він закликав однопартійців «входити в особистий контакт з людьми поодиноких повітів, старатись поглибити нові ряди дисциплінованих робітників». Він констатував, що «національна свідомість та партійна дисципліна не тільки єдина наша зброя в сучасній боротьбі, але й основні умовини здійснення програми»⁴⁰.

Остаточне рішення у питанні програми УНДО ухвалив Другий народний з'їзд, який відбувся 19–20 листопада 1926 р. за участі 234 делегатів. На з'їзді доповідь про політичне становище виголосив Д. Левицький. Він наголосив, що УНДО протягом усього періоду діяльності працювало над відбудовою національного

³⁸ Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). Львів, 1995. С. 25.

³⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 3, оп. 2, спр. 436, арк. 2.

⁴⁰ Діло. 1926. 7 січня.

фронту, опрацюванням політичних засад партії, організаційною її розбудовою, зосередив увагу на завданнях УНДО. На з'їзді була прийнята також додаткова ухвала, спрямована проти організованої фракційності. Делегати категорично засудили будь-яку опозиційну діяльність всередині партії, заборонили створення організованих груп і фракцій, які ведуть організацію до розколу. Народний з'їзд, закликав до внутрішньої консолідації партії, а також доручив Д. Левицькому вести «безпощадну боротьбу з усякими спробами фракційної, отже розкладової роботи внутрі партії»⁴¹.

В середині та другій половині 1920-х років УНДО на чолі із Д. Левицьким зуміло не тільки зайняти нішу лідера суспільно-політичного життя краю, а й значно зміцнити свої позиції. Серед причин швидкого поширення впливу партії варто виділити дві головні – відстоювання націонал-демократами національно-культурних прав українського народу у всіх ланках суспільно-політичного життя; підтримка греко-католицького духовенства.

На ґрунті різних державотворчих концепцій, шляхів і методів їх реалізації, зовнішньополітичних орієнтацій, а також контроверсійного ставлення до Польщі, радянської України, закордонного представництва на чолі з Є. Петрушевичем, в УНДО діяли численні внутріпартійні угруповання. Д. Левицький представляв центристську групу, в руках якої зосереджувалось керівництво партії. Її представники відстоювали соборницько-незалежницькі позиції, пропагували політику орієнтації на власні сили. Вміло лавіруючи між політичними групами, центристи у принципових питаннях схилились до національно-радикального крила партії, виступаючи проти автономістів, а також усе більше дистанціювались від радянофілів-петрушевичівців. Під впливом центристів перебували основні органи партії – газети «Діло» і «Свобода».

УНДО на чолі із Д. Левицьким, як і інші українські політичні партії, взяло участь у виборчих кампаніях 1928 і 1930 рр. до польського сейму і сенату. Свою участь у виборах воно мотивувало необхідністю захисту господарських, національно-культурних і політичних прав українського населення, ліквідації системи наказних в'їтів і комісарів, передачі органів самоврядування представникам українського народу. Вибори засвідчили безумовну першість партії серед українського населення краю. Після виборів центр політичної активності українських партій перемістився до Варшавського сейму, а їх керівники очолили парламентські клуби. УНДО розраховувало створити блок національно-демократичних сил, однак ініціатива Д. Левицького не знайшла підтримки в інших партій державницького спрямування. Парламентська діяльність Д. Левицького спрямовувалася на захист національно-культурних прав українського народу, що виразно прослідковується у його виступах у польському сеймі, внесених інтерпеляціях, публікаціях у періодичній пресі.

---

⁴¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 344, оп. 1, спр. 32, арк. 34.

Політика «нормалізації» українсько-польських взаємин, започаткована угодою між урядом Польщі і проводом УНДО, привела до розколу провідної української партії. До опозиції, що гуртувалася навколо часопису «Діло», входили Д. Левицький, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук, Г. Тершаковець, О. Луцький. Ця група не була організаційно оформлена, але фактичним її лідером став перший голова УНДО Д. Левицький.

Щоб виявити домінуючу тенденцію суспільно-політичного життя, редакція «Діла» звернулася до відомих громадсько-політичних діячів з письмовим проханням відповісти на п'ять питань: «1) який Ваш погляд на саму засаду щодо зміни національно-політичної тактики? 2) який Ваш погляд на дотеперішні наслідки тієї зміни та всю ситуацію, яка існує у польсько-українських відносинах? 3) який Ваш погляд на наслідки т. з. в. нормалізації у внутрішніх українських справах? 4) який Ваш погляд на хід української політики за два минулі роки? 5) як на Ваш погляд розвиватимуться подальші події і яке завдання стоїть перед українським національно-політичним табором?».

Відповідаючи на зазначені запитання, лідер опозиції в УНДО Д. Левицький розпочав із терміну «нормалізація». Він зазначив, що однозначної відповіді на це питання дати неможливо: «Одні під “нормалізацією” розуміють вже порозуміння у справі Народного Дому або Тернопільської гімназії, другі – повноту меншинних прав українського народу в межах Польщі, ще інші утворення української держави і то в поки що незначних межах в обопільному, добре зрозумілому обома народами інтересі»⁴². Сам Д. Левицький розумів під терміном «нормалізація» змагання обох народів, «українського і польського, до мирної полагоди своїх національних аспірацій у межах Польщі та обопільної підготовки до того, щоби наші державницькі стремління могли бути заспокоєні в обопільним інтересі обох народів. Річ байдужа, чи обидва народи йдуть до цієї цілі за обопільним порозумінням, чи кождий нарід для себе устанавляє таку політичну тактику, яка змагає до взаємного “мирного співжиття, тепер і на майбутнє”»⁴³. Цю політичну тактику він вважав корисною для українців за однієї умови: польська сторона повинна дотримуватися цієї тактики.

Колишній голова УНДО коротко охарактеризував попередній досвід «нормалізації» після Першої світової війни. «Поминаючи тут спроби тих людей, щодо яких не можна сказати, що мотиви їх акцій були чисті, ідейні», Д. Левицький назвав першою поважною спробою нормалізації польсько-українських взаємин резолюцію з'їзду УНТП від травня 1923 р. Другою спробою Д. Левицький назвав заходи В. Бачинського восени 1926 р., які він робив «поза плечима зорганізованого українського проводу з польськими державними чинниками». Однією з найважливіших спроб (третьою) «ввести в життя нормалізацію українсько-польських відносин» Д. Левицький назвав захід 1931 р. після пацифікації: «Поважна була ця спроба вже через питому вагу тих людей, які її заініціювали, – підкреслив

---

⁴² Діло. 1937. 5 липня.

⁴³ Там само.

він. – 3 польського боку розпочав і очолював ту акцію бл. п. Тадей Голувко під патронатом тодішнього прем'єра Польської держави Валеріана Славека»⁴⁴.

Четвертою спробою «нормалізації» Д. Левицький назвав свою промову, виголошену 6 лютого 1935 р. в польському сеймі. Характеризуючи її, колишній голова УНДО підкреслив: «Я поставив тезу нормалізації територіальної автономії краю і спільну антисовітську платформу. Мою пропозицію різко відкинув тодішній міністр внутрішніх справ на комісії сенату»⁴⁵.

Детальніше Д. Левицький зупинився на п'ятій спробі нормалізації проводу УНДО 1935 р. Передусім, він з'ясував обставини зміни політичної тактики провідної партії: «На мій погляд, обставини для нормалізації, головню для нормалізації за обопільним порозумінням, не були для нас корисні. Положення наше на міжнародній арені погіршилось через зміну курсу на Східній Україні та майже одночасний занепад поваги міжнародних демократичних установ у Західній Європі, все таки с'як-так доступні для популяризації української справи. Зате Польща скріпилась відважними спробами усамостійнитись у закордонній політиці». Характеризуючи внутрішню ситуацію в українському таборі, Д. Левицький зауважив: «Національний рух (не кажучи про терористичний, або ідеологічний), який охоплював велику частину нашого не тільки молодого, старшого громадянства, був у наслідку грубих помилок націоналістичного проводу вже перед двома роками розбитий. Жертви не стояли в ніякій пропорції навіть до тих «успіхів», що їх підносив націоналістичний провід і тому в народі настала апатія, зневіра й охота держатись і держати своїх найближчих осторонь політичного життя»⁴⁶.

Настрої невдоволення політикою уряду поєднувалися із обуренням української громадськості діяльністю різноманітних польських організацій, що активізувалася у цей період. З ініціативи політиків, які не сприймали «нормалізаційний» курс, наприкінці 1937 р. у Львові утворився Контактний Комітет. До його складу увійшли: Д. Левицький, В. Кузьмович (група «Діло»), Д. Паліїв і С. Волинець (Фронт національної єдності), М. Стахів і І. Костюк (УСРП), В. Старосольський (УСДП), О. Назарук (УНО), М. Рудницька і О. Шепарович (Дружина княгині Ольги.) Комітет зайняв рішучу антинормалізаційну тактику, мав своїм завданням опрацювати єдину політичну лінію. Хоча діяв неофіційно, його постанови виконували керівні органи політичних організацій і їх преса⁴⁷. Внаслідок відмови керівництва УНДО від пошуку шляхів консолідації з іншими угрупованнями, ці дії відбувалися без участі групи В. Мудрого і всупереч їй. Перші кроки з метою виявлення взаєморозуміння між представниками українських партій та організацій були зроблені у вересні–жовтні 1937 р.

Подією, що змінила настрої у суспільстві, став П'ятий з'їзд УНДО, який проходив 4–5 січня 1938 р. у Львові. Він виявив слабкість внутріпартійної опозиції,

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 201, арк. 128–130.

яку очолював Д. Левицький. Пропозиція Д. Левицького про зміну керівництва партії не увінчалася успіхом: за тодішнім проводом стояла більшість делегатів. Головою партії знову обрано В. Мудрого. За згодою останнього, були здійснені певні поступки опозиції. Зокрема, до складу ЦК обрано Д. Левицького. Проте опозиції не вдалося провести до вищого партійного органу відомих громадсько-політичних діячів – К. Левицького та І. Кедріна-Рудницького.

Оцінка підсумків з'їзду УНДО серед партійців кардинально різнилася. Д. Левицький, інформуючи на засіданні 10 січня 1938 р. про свою роботу, відзначив моральне зміцнення опозиції, якій, за його словами, вдалося провести на з'їзді ідею консолідації українських національних сил та здобути значне представництво в ЦК партії. Пересвідчившись у незмінності курсу УНДО, більшість учасників Комітету відкидала можливість співпраці з її керівною групою, яка, зміцнивши свої позиції у партії, відверто висловлювалася проти порозуміння з іншими угрупованнями.

Публічну дискусію щодо концепції ВНР започаткував Д. Левицький великою статтею під заголовком «За сильний національний провід», що друкувалася у кількох номерах «Діла» на початку 1938 р. Доводячи необхідність консолідації в українському політичному житті та утворення загальнонаціонального проводу, керівник ундовської опозиції розмірковував над способами і формами реалізації цієї ідеї. Покликаючись на історичний досвід українців у новітні часи, він виділяв два можливі способи консолідації: 1) органічна консолідація – ліквідація національних партій та організацій і творення на їх основі спільного об'єднання з одним національним проводом (прикладом такого об'єднання він називав утворене у 1925 р. УНДО). Таке органічне об'єднання всіх представників нації включно з молоддю, на його думку, припинило б політичний розлад серед українського громадянства, влило б струмисьов довір'я у власні сили, скоординувало б зусилля народу у політичній боротьбі, піднесло б його питому вагу; 2) механічне об'єднання – згуртування усіх національно-політичних партій і угруповань громадянства, які партійно не оформлені, але мають свою пресу і дотримуються певної ідеологічної лінії на ґрунті загальнонаціональної ідеї і витворення спільної верховної структури. При механічному об'єднанні усі організації зберігають свою незалежність, ідеологію⁴⁸. Прихильність Д. Левицького до першого способу об'єднання спричинила публічні виступи на цю тему інших членів Контактного комітету.

Значного удару по його позиціях завдала заява, що пролунала на засіданні ЦК УНДО 7 травня 1938 р. і ставила перед партією завдання досягнення територіальної автономії на всіх українських землях, що перебували у складі Польської держави⁴⁹. Критичний тон заяви приголомшив польські політичні кола. Українська преса оцінила її як перший прояв відходу УНДО від дотеперішнього політичного курсу.

---

⁴⁸ Діло. 1938. 5 жовтня.

⁴⁹ Свобода. 1938. 15 травня.

Важливим внутрішньополітичним чинником, що сприяв кристалізації політичних сил, стали вибори до сейму та сенату Польщі, призначені на листопад 1938 р. Більшість партій відмовилися від участі у виборах. Протилежну позицію у цій справі зайняло керівництво УНДО, яке висловлювалося за участь у них. За рекомендацією учасників комітету, Д. Левицький офіційно запропонував утриматися від участі у виборах, оголошуючи про це у пресі.

Після ознайомлення членів ЦК з результатами праці комісії порозуміння на згаданому засіданні 4 лютого 1939 р. В. Мудрий підкреслив велике значення опрацьованого компромісу для внутрішнього життя. Від імені опозиційної групи В. Кузьмович засвідчив, що дотеперішня внутрішня опозиція УНДО перестає існувати, при цьому він висловив переконання, що ліквідація конфлікту уможливить співвідповідальну працю. На пропозицію о. Л. Куницького Центральний комітет оплесками затвердив всі постанови і ухвали комісії порозуміння⁵⁰.

Вичерпаність конфлікту в УНДО викликала жваву реакцію преси. Орган ФНЄ «Українські вісті» і УСРП «Громадський голос» визнали порозуміння за перемогу опозиції. «Новий час» підкреслив, що в результатах праці комісії порозуміння опозиція досягнула максимум того, до чого вона прагнула в справі політичної тактики і організаційно-персональних питань. Газета підкреслила, що між двома групами не було ідеологічних різниць (існували вони в політичній тактиці), а також вказала на підгрунття конфлікту: персональні питання (відсунення від впливу на політично-тактичний напрям УНДО Д. Левицького, бажання поділу посад голови партії і голови УПР). Вплив на порозуміння мала і міжнародна ситуація, в основному, події у Закарпатській Україні⁵¹.

У серпні 1939 р. ідея формування єдиного національного центру набула конкретних обрисів, особливо під впливом зовнішньополітичних факторів. Практичне їх втілення в життя ініціювало УНДО. Про це йшлося на засіданні Народного Комітету партії 24 серпня 1939 р. у Львові⁵². Ідею створення єдиного національного центру винесено на розгляд членів Контактного Комітету. 28 і 30 серпня 1939 р. ним обговорювалася концепція такого керівного осередку. Інформуючи присутніх про рішення УНДО негайно приступити до створення національного проводу, Д. Левицький звернув увагу на істотні зміни у політиці партії, зокрема, вказав на намір повернутися до первісних засад партійної програми. Він пропонував взяти за основу формування національного проводу існуючу партійну систему у поєднанні із принципом персонального добору, причому включені до його складу особи виступали б не як представники партій, а стояли б на позапартійних позиціях⁵³.

31 серпня 1939 р. за участю Д. Левицького відбулося чергове засідання Контактного комітету, на якому представники УНДО вручили присутнім проекти

---

⁵⁰ Діло. 1939. 7 лютого.

⁵¹ Sprawy Narodowościowe. 1939. № 1–2.

⁵² Діло. 1939. 26 серпня.

⁵³ ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 381, арк. 61.

Конституції Українського національного проводу, Правильника устрою, Маніфесту до народу, Особового складу УНП, Декларації майбутнього Конгресу українських громадян, запрошення на Конгрес. У проекті Конституції окреслено основне завдання УНП – «сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили Українського Народу в Польщі». Керівництво УНДО запропонувало і персональний склад УНП. Почесну президію мали скласти митрополит А. Шептицький, станиславівський єпископ Г. Хомишин і перемиський єпископ Й. Коциловський. Президентом верхівка УНДО планувала зробити К. Левицького, віцепрезидентами – В. Мудрого, І. Макуха, Д. Паліїва, секретарем – В. Кузьмовича. Щодо Д. Левицького, то йому відвели місце в президії, поряд із С. Витвицьким, О. Луцьким, А. Паліївим, М. Рудницькою, М. Стахівим. Зміст запропонованих документів не давав підстав сподіватися на швидке досягнення взаєморозуміння між різними політичними групами.

Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р. В. Кузьмович від імені проводу УНДО повідомив членів Контактного комітету про відкликання вручених їм проектів. Війна перервала подальші об'єднавчі зусилля. З приходом радянських військ перший голова УНДО був ув'язнений та вивезений в заслання, де і помер у 1942 р.

Сергій КОПИЛОВ

СПІВПРАЦЯ ІВАНА ОГІЄНКА ТА КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Багатогранна постать професора Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882–1972) – видатного українського вченого, церковного, політичного і громадського діяча – в розрізі історичного часу має незаперечну цікавість. Це засвідчили десятки книг і сотні інших публікацій, присвячених його державницькій діяльності, науковій і публіцистичній спадщині. Утім, період його політичної еміграції на польських теренах не знайшов належного висвітлення через вузькість джерельної бази, розпорошеної по архівосховищах різних країн.

Серед масиву джерел вивчення життя і творчості І. Огієнка вирізняється його епістолярій з особистого архіву. Останній, як і приватна бібліотека професора, кілька разів зазнавали втрат і двічі нищилися: вперше після еміграції з України до Польщі в листопаді 1920 р., вдруге – після втечі з Холма до Швейцарії в листопаді 1944 р. Сюди митрополит Іларіон прибув, маючи при собі тільки найнеобхідніші документи, зокрема, нечисленні довідки, посвідчення, фотографії, листи до нього від деяких діячів української політичної еміграції та науковців. Інші ж документи та матеріали його особистого архіву залишилися в Холмі, а в повоєнні роки зберігалися в архіві МВС Польщі. Після створення в 1998 р. Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу (далі – ІНП) документи було передано до архіву цієї установи й зосереджено у фонді «Кореспонденція професора Івана Огієнка. Публікації, дослідження, нотатки, записи». На їх приналежність до його архіву вказують відбитки печаток на обкладинках справ: «Із книгозбірні Проф. Др. Івана Огієнка №» та «Д-р Іларіон Огієнко Архієпископ Холмський і Підляський». Листи з цієї збірки, зокрема, написані І. Огієнку відомим філологом-славістом, академіком ВУАН з 1924 р., головою Наукового Товариства імені Шевченка (далі – НТШ) у 1923–1932 рр. Кирилом Студинським (1868–1941), дозволяють проаналізувати різнопланову співпрацю двох учених, відтворити окремі аспекти життя і діяльності української громади та еміграції в Польщі, що не були ґрунтовно досліджені.

К. Студинський та І. Огієнко заочно були знайомі, щонайменше, з липня 1921 р., коли міністр сповідань уряду УНР написав із польського Тарнова, що був місцем першого осередку уряду в екзині, листа до «Хвального Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» на ім'я пошанованого філолога-славіста і його

голови філологічної секції К. Студинського, інформуючи про надсилання установі «видань «Української Автокефальної церкви» в двох примірниках кожної брошури».¹

У вересні 1922 р. І. Огієнко остаточно розірвав свої зв'язки з урядом і невдовзі з родиною переїхав до Винників поблизу Львова. Він не передбачав райдужних перспектив свого перебування на польських теренах, але мав непохитний намір працювати для забезпечення своєї родини. 4 листопада 1922 р. він за сприяння предстоятеля УГКЦ митрополита Андрія Шептицького обійняв посаду вчителя української мови і літератури в учительській семінарії у Львові, однак через тиск українофобів з адміністрації Львівського воєводства його було звільнено без вихідної допомоги з 1 серпня 1923 р. Йому загрожувала висилка з Польщі. «Правдою єсть і те, що єпископ Боцян розпитував о[тця] директора семинара, чи не веду я пропаганди, бо я ж православний, а єпископ Будка 23.IV на обіді в Юрі виступив публічно проти мене», – з гіркотою писав І. Огієнко у Львів О. Барвінському².

У складний для безробітного професора час, коли він вкотре відчув матеріальну скруту й інші проблеми, долати їх йому допомагала свідомо галицька інтелігенція, в числі якої був президент / голова НТШ К. Студинський. Зокрема, 10 грудня 1923 р. він передав І. Огієнкові рекомендаційного листа директору бібліотеки Львівського університету Р. Котулі, в якому просив надати професору і ректору університету в Кам'янці-Подільському «ласкаву гостинність в залі бібліотеки»³.

2 серпня 1924 р. І. Огієнко листовно інформував голову НТШ: «Знаходячись на важкій еміграції, одірваний од своєї бібліотеки, я постійно почуваю брак потрібної книжки. Особливо дається в знаки відсутність підручних найпотрібніших видань з ділянки язикознавства, літератури та історії. Як Вам відомо, Пане Голово, наукової праці я не лишив і на важкім вигнанні, і тільки в цій науковій праці бачу і маю собі будь яку розраду важкого емігрантського життя»⁴. Для продовження наукових студій І. Огієнкові бракувало наукової літератури, тому він звертався до голови НТШ з проханням видати з книжкового складу видання товариства, а також «духовно доручити» написання праці «Опис українських стародруків 15–18 віків», що дало б «змогу постійно користати з духовних засобів Товариства, а також допомогти мені матеріально, призначивши щомісячну на рахунок будучого гонорару матеріальну допомогу на пів року»⁵. Достеменно не

---

¹ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). Т. 2. Київ, 2001. С. 94.

² Там само. С. 200.

³ Лист К. Студинського до Дир. Котули. 10 грудня 1923 // Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (далі – IPNW). Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 3.

⁴ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 2 серпня 1924 // Ibidem. S. 4–5.

⁵ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 2 серпня 1924 // Ibidem. S.5; Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 203.

з'ясовано, чи задовольнила Президія НТШ це прохання, але навесні 1925 р. голова Товариства допомоги емігрантам з Великої України професор І. Огієнко наголошував, що керівник секції допомоги голодній Україні К. Студинський від 1922 р. забезпечував реальну підтримку багатьом емігрантам-українцям, які «мали спроможність твердіше осістися на важкій вигнанні», сприяв у наданні українським ученим-емігрантам доступу до НТШ і публікації їх праць. Беручи до уваги вищезазначене, управа Українського товариства допомоги емігрантам з України в своєму засіданні 21 травня 1925 р. обрала його почесним членом Товариства⁶.

Поступово між двома українськими вченими склалися теплі взаємини, що в період міжвоєнного лихоліття, загальнонаціональної зневіри й переоцінки цінностей переросли у справжні дружні відносини. Після переїзду родини Огієнків до Львова, де вона з 22 квітня 1924 р. винаймала квартиру в будинку по вулиці Ходорівський, 15, розпочалися регулярні зустрічі двох учених – послідовних прихильників Соборної України, як правило, в будинку НТШ або в помешканні Огієнків. «Не забув я на Вас і часто згадую милі хвили побуту у Вашій хаті у Львові»⁷, – згодом згадував К. Студинський у листі до свого друга й однодумця.

20 липня 1925 р. голова НТШ дякував І. Огієнку за надіслану статтю «Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії» до 136–137 тому «Записок НТШ» та запитував: «Чи прислати Вам по 1 августа гроші?»⁸ Судячи з останньої зауваги, К. Студинський продовжував матеріально підтримувати колегу й радив: «Ви до Львова не спішіться. Випочивайте та реставруйте нерви! Про Вашу справу (працевлаштування професором православного відділу Варшавського університету (далі – ВУ. – С. К.) я також, на разі, нічого не знаю. Якби що провідавав, – донесу»⁹.

26 листопада 1925 р. комісія Сенату ВУ обрала І. Огієнка на посаду професора кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету¹⁰. 17 березня 1926 р. він виголосив польською свою вступну лекцію «Церковнослов'янська мова в Литві та Польщі за XV–XVIII вв.»¹¹, а на початку травня переїхав до Варшави. «А я працюю ще більше, як у Львові робив, – інформував 5 червня 1926 р. новообраний професор К. Студинського. – Маю понад 80 студентів, серед яких багато таких, що хочуть працювати. Отже праця єсть, аби лише були сили»¹². Водночас львівський адресант дякував І. Огієнкові за

⁶ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 204–205.

⁷ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 20 вересня 1928 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohienko. 1229/124. S. 21.

⁸ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 20 липня 1925 // Ibidem. S. 7.

⁹ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 8 серпня 1925 // Ibidem. S. 8.

¹⁰ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві // Український історик. 1995. Р. XXXII. Вип. 1–4 (124–127). С. 263.

¹¹ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. 1928. № 4. S. 93.

¹² Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 212.

його «картку з святочними бажаннями» й повідомляв про своє переобрання головою НТШ: «Мало що не одноголосно (59 гол.) вибрано Виділ. Prager Presse подало вже про це вістку, тільки “Діло” мовчить, як заляте. Якби мене не вибрано, давно була би звістка. А тут мене підозрівав п. Роман Стоцький, що я велів його в “Дні” “нищити”. Чи міг я мати на се силу?»¹³. І. Огієнко ж інформував «Президента західноукраїнської Академії Наук» про видання нової книги «Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність», що була першим томом його синтетичного дослідження «Історія церковно-слов'янської мови»¹⁴.

Після кількомісячної перерви через хворобу К. Студинського¹⁵ листовні контакти колег відновилися та мали усталений характер до середини літа 1939 р. У листах йшлося переважно про видавничу діяльність і фінанси НТШ, педагогічну діяльність І. Огієнка у ВУ, конфлікти між окремими представниками української громади в Польщі та ін. Зокрема, 18 січня 1927 р. К. Студинський із сумом писав варшавському адресату: «Маю багато журби з Товариством. Кінці страшно не в'яжуться. На сплату довгів Товариства взяв особистий кредит і в сей спосіб кручу. Завдяки моему попередникові стоїмо перед руїною»¹⁶. Натомість І. Огієнко інформував про свою згоду взяти участь у ювілейному збірнику на честь академіка М. Грушевського, до якого підготував статтю «Український наголос в Київській Тріоді 1631 року». Він же повідомив К. Студинського про кроки, спрямовані на покращення фінансового становища НТШ: «Обіцяли бути в Варшаві, та так і не приїхали. А я Вас чекав. Справа допомоги Науковому Товариству була вже налагоджена, але пізніше, через зміни Міністрів, затрималася. Маю вражіння, що коли б Ви самі особисто походили коло цієї справи, то Ви б її виграли»¹⁷. Натомість, К. Студинський дякував І. Огієнку за отриманий збірник «ELIPS», зазначивши: «де-б Ви тільки не появилися, серйозна робота піде», а зусилля колеги з підготовки великої Євангелії «народною (українською. – С. К.) мовою» назвав великою заслугою¹⁸.

У листі до Варшави від 21 квітня 1927 р. К. Студинський вкотре окреслив важкий фінансовий стан товариства та шляхи його покращення. «Заплатив за недбальство Щурата (дійсний член і колишній голова НТШ. – С. К.) 5050 доларів, з чого Товариство покрило 1500 доларів, а решту треба було позичити..., – писав він. – Я вибирався до Варшави та повірте мене, що не мав грошей на дорогу»¹⁹. У тому ж листі він інформував про вихід з друку чергового тому «Записок» (144–

¹³ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 7 червня 1925 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 10–11.

¹⁴ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 214.

¹⁵ Там само. С. 216.

¹⁶ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 18 січня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 12.

¹⁷ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 216.

¹⁸ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 21 березня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 14.

¹⁹ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 24 квітня 1927 // Ibidem. S. 17.

145) і формування наступного, план видати «до заг[альних] зборів (в маю 1928 р.) ще кілька томів різних видань... Хочу видати том «Записок» в пам'ять Куліша». Голова НТШ також дякував І. Огієнкові за надіслані йому «Нариси з історії української мови: система українського правопису» (Варшава, 1927), що стане «у великій пригоді при дискусії над правописом», який приймаємо «так, як його ухвалять на Україні, щоб бодай під сим оглядом не було у нас різниці»²⁰.

У вересні 1928 р. К. Студинський листовно інформував варшавського адресата про завершення ремонту двох будівель НТШ. «Виглядають вони сьогодні як гарні палати. Для бібліотеки придбано чотири нові кімнати, відкуплені від Гнатюкової коштом 550 доларів, – писав він у вересні 1928 р. – ...Як Вам відомо, минулого року дістало Товариство в останньому кварталі з міністерства 7500 дол. Надіялися ми цього року дістати бішу підмогу, яку мін[істр] Добруцький мені особисто прирік. Та Доб[руцький] уступив, а новий міністр не відзивається, хоча Товариство двічі до нього писало»²¹. Він також повідомляв про видання наукових праць, зокрема, вихід у світ 149 тому «Записок НТШ», друк їх 150 тому і 27 тому природничо-математичного збірника, книги О. Шульгіна «Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму (головним чином у Франції)», завершення реалізації зі складу «Лемківських пісень» Ф. Колесси. «Вийшло би ще не одно, та грошей дасть Бог. Та горі серця! Поки що робимо довги», – писав К. Студинський. Серед іншого він зазначав, що колишній міністр уряду УНР, учений-металург І. Фещенко-Чопівський прийняв польське громадянство²².

Упродовж червня 1927 р. І. Огієнко у трьох листах на ім'я «Президента Західно-Української Академії Наук» за дорученням «осіб з нашого (українського. – С. К.) громадянства» акцентував на особі колишнього інформатора таємної охранки в Харкові В. Заїкина, який «тим самим займався і в Варшаві, увесь час провокуючи». Варшавський професор застерігав голову НТШ: «Обрання провокатора патентованого дійсним членом нанесло б ганьбу Науковому Товариству, і я прошу Вас затримати іменування до вияснення цієї жажливої Азефщини»²³. 31 березня 1928 р. І. Огієнко повідомляв «сеньора української науки на зах[ідно]-укр[аїнських] землях», що в газеті «Діло» В. Заїкин незаслужено кинув тінь на харківського професора О. Синявського, який висвітлював його «темну працю», а відтак просив «заступитися за честь проф[есора] О. Синявського і допомогти, щоб спростування Синявського видрукувано було в “Ділі”»²⁴. А за кілька тижнів він сердечно дякував голові НТШ «за вміщення в “Ділі” такого неприємного мені листа», висловлював міркування щодо започаткування у Варшаві «справи допомоги Наук[овому] Тов[ариству] на належній опорі» й жалкував, що «заслужене

²⁰ Там само. С. 16–17.

²¹ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 20 вересня 1928 // Ibidem. С.21.

²² Там само. С. 21.

²³ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 217–218.

²⁴ Там само. С. 219.

місце сенатора припало не Вам»²⁵. Натомість К. Студинський відповідав колезі: «Справа Заїкіна дуже несмачна. Читав я його обробку в “Ділі”, та на жаль, вона мене не переконала. Сумно воно взагалі, коли інтелігентний чоловік стає під такими замітами!»²⁶. А за деякий час він інформував: «Заїкіна викинула в марті (1930 р. – С. К.) зі свого складу “Нова Заря” (клерикальна). З чого він жиє – годі знати»²⁷.

Листування двох учених у середині 20-х років свідчить про їх більш тісні контакти насамперед під час перебування К. Студинського в польській столиці. Так, 16 травня 1927 р. І. Огієнко стурбовано писав, що «Високодостойний Пане Президент», перебуваючи у Варшаві, не відвідав його «вбогої хати»²⁸. Серед інших подробиць свого варшавського життя І. Огієнко повідомляв про можливе звільнення з університету, скрутне матеріальне становище, що покращилося б після отримання гонорару від публікації нової праці. «Як були ви в Варшаві, то ласкаво сказали мені (а потім в листі підтвердили), щоби я готував т[ом] II до друку. Це моя єдина матеріальна надія... Моя єдина надія – Наукове Т[овариство] не дасть мені загинути, бо до того кладеться»²⁹, – писав він. На прохання голови НТШ професор Варшавського університету представляв товариство на засіданнях організаційного комітету першої виставки білоруської й української преси у Варшаві³⁰. Водночас І. Огієнко привітав львівського колегу й друга з 60-річчям від дня народження і 35-річчям наукової праці, що відзначали 4 жовтня 1928 р. У подячному листі «Пану Ректору» ювіляр писав: «Люди до мене дуже уважливі, а я ніколи не сумнівався, що між ними завжди зустрінуюсь з Вашою особою»³¹. А дещо згодом він наголошував: «Припускаю, що і Вам тяжко не про одно писати – але коли ласка, не забувайте про мене, а я на кожне письмо негайно дам відповідь»³².

Цікавим психологічним нюансом листовних контактів вищезгаданих респондентів, як і більшості українських науковців, які мешкали у міжвоєнний час на теренах Другої Речі Посполитої, була постійна увага до наукового, культурного й церковного життя на Великій Україні. Це промовисто засвідчує лист голови НТШ від 21 березня 1927 р., в якому він висловив обурення, що зі своїм ювілеєм «має Михайло Сергійович (Грушевський. – С. К.) великі прикρόсті з боку тих людей, які повинні би радіти, що на Україні виріс чоловік, якому під оглядом праці, таланту, образування і знання немає рівного в Європі». Він наголошував: «Ми оба із Свенціцьким їздили на Україну і з ювілейного локального свята зро-

²⁵ Там само. С. 219.

²⁶ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 2 березня 1928 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenka. 1229/124. S. 20.

²⁷ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 6 серпня 1930 // Ibidem. S. 27.

²⁸ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 216–217.

²⁹ Там само. С. 217–218.

³⁰ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 22 серпня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenka. 1229/124. S. 18.

³¹ Там само. С. 22.

³² Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 6 серпня 1930 // Ibidem. S. 27.

били загально українське, тому і против мене пішла така війна, що хорони Господи!»³³. Згадана автором листа «непрактикована в культурних кругах боротьба», як прикметна риса повсякденного побуту в радянській Україні, оповила своєю на-в'язливою «увагою» видатного українського історика після його повернення в СРСР, а комуністична таємна поліція пильно відстежувала будь-які його контакти. За спостереженням голови НТШ, великим нещастям для М. Грушевського стала передчасна втрата їх спільного приятеля – колишнього директора Педагогічного семінару в Чорткові Івана Коссака, який помер у його домі вці 17 січня 1927 р., приїхавши відсвяткувати Різдво. «М. С. покрив всі видатки зв'язані з недугою і похороном і на своїх плечах ніс домовину на цвинтарі»³⁴, – відзначав К. Студинський у листі до Варшави.

Уже за рік, 2 березня 1928 р., голова НТШ інформував І. Огієнка про майбутні вибори президента ВУАН і можливе балотування на цю посаду М. Грушевського. «Уряд хотів форсувати кандидатуру Мих[айла] Серг[ійовича] на президента, одначе він просив, щоби цього не роблено. Впрочім, як знаєте, в Академію переведено останнім часами стільки Росіян, завдяки зв'язкам президії з Ленінгр[адською] Академією, що ледви, чи вони схотіли би голосувати за Мих[айла] Серг[ійовича]. Сам Мих[айло] Серг[ійович] заявив мені, кандидувати не буде, бо боїться, щоби за адмін[істративною] працею не пропала наукова»³⁵. Далі автор листа визначав іншу причину «здержаності» великого історика. «Він не вірив, щоби можна було працювати спільно з “неодмінним” (А. Кримським. – С. К.). А що уступлення “неодмінного” певне – то й ситуація змінилася основно»³⁶. Остання заувага свідчить, що вчені обговорювали конфлікт М. Грушевського, який прагнув максимальної самостійності Історичної секції як підрозділу ВУАН і виведення її з-під регламентації й диктату Президії ВУАН та неодмінного секретаря А. Кримського. У свою чергу І. Огієнко листовно інформував львівського колегу: «М. Г[рушевський] чогось знову розгнівався на мене»³⁷. Причини останнього залишаються не з'ясованими, але можемо стверджувати, що конфлікт між двома видатними вченими своїми коріннями сягав ще років Української національної революції, коли М. Грушевський відмовився обійняти посаду професора Кам'янець-Подільського державного українського університету, ректором якого був І. Огієнко. У травні ж 1929 р. голова НТШ передавав колезі свої враження й міркування від побаченого під час поїздки до Радянської України: «На Україні йде руйнація церкви, як найбільшого прихильника царизму (не говорю тут про автокефалію)»³⁸.

³³ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 21 березня 1927 // Ibidem. S. 14.

³⁴ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 21 березня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenka. 1229/124. S. 15.

³⁵ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 2 березня 1928 // Ibidem. S. 20.

³⁶ Там само.

³⁷ Пам'ятки : Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 221.

³⁸ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 18 травня 1929 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenka. 1229/124. S. 25.

Однодумці й колеги обговорювали арешти української наукової інтелігенції у 1930-х роках, проти якої спрямовувався удар ГПУ УРСР. Так, 22 лютого 1930 р. варшавський професор відповів на лист К. Студинського (в приватному архіві І. Огієнка його не виявлено) щодо справи так званого процесу Спілки Визволення України (далі – СВУ): «Очевидно, Ви подали “урядовий” погляд на справу Єфремова і др[utih]. Лист Ваш робить вражіння, що Ви вірите всім тим наклепам, які подає в цій справі світська преса... Ми маємо відомості, що Єфр[емов], Нік[овський], Чех[овський] і др[уті] будуть розстріляні. Перед грозячою смертю треба забути особисті прорахунки. Ви український патріот – соборник, а тому і для Вас мусить бути трагедією уже одне ув'язнення наших ліпших людей». І. Огієнко наполягав, що «Наукове Т[овариство] мусить зробити все, щоби врятувати кращих синів України»³⁹. Як можна зрозуміти зі змісту листа, К. Студинський, маючи сумніви стосовно автентичності оприлюднених у Харкові відомостей щодо закордонних «контрреволюційних» зв'язків СВУ, звертався до свого варшавського кореспондента з проханням з'ясувати, підтвердивши або спростувавши, деякі факти, що були інкриміновані підсудним.

Отримавши з України нову інформацію щодо судового вироку у «справі» СВУ, 6 серпня 1930 р. К. Студинський писав колезі: «Єфремов і всі засуджені на волі. Єфр[емов], Холодний, Ганцов і Гермайзе живуть в Петрограді, а Дурдук[івський], обоє Черняхівські, Чехівський і багато інших в Києві. “Діло” мало про все те вістки перед 3 неділями, але не помістило. Також політика! Гидь!... І за що мене зневажено? Чи пам'ятаєте що я писав Вам про процес? – Все сповнилося. Рад[янській] владі залежало на тім, щоби виказати, що в справу була вмішана одна держава: виказала, засудила, діждалася мерзких заяв вірнопідданих, а тепер пустила на волю»⁴⁰. 10 квітня 1931 р. І. Огієнко вкотре писав львівському кореспонденту: «Хоч би поговорити з Вами, бо ж певен знаєте про реальний стан там, на В[еликій] Україні... Як працює М. Грушевський? Чи то правда про ті арешти?»⁴¹

Наукове й літературне життя на теренах радянської України постійно перебувало в полі зору двох однодумців і надалі. Наприклад, обговорюючи редакційні плани щомісячника «Наша Культура», К. Студинський у липні 1937 р. цікавився в його головного редактора про можливість розміщення на шпальтах видання «дуже доброї статті Я. Горд[инського] про найновішу повість в Рад[янській] Україні?»⁴²

У листуванні колеги обговорювали важливу для українців діяльність Польської Автокефальної Православної Церкви (далі – ПАПЦ) і православного відділу Варшавського університету, де навчалися майбутні православні священники. На

³⁹ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 226.

⁴⁰ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 6 серпня 1929 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 26–27.

⁴¹ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 229.

⁴² Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 2 липня 1937 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 39.

відділі викладали знані українські науковці, громадські й церковні діячі, серед яких і колишній ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету й міністр сповідань уряду УНР І. Огієнко. Вони критично оцінювали дії декана православного відділу митрополита Діонісія. Так, 16 вересня 1928 р. І. Огієнко інформував голову НТШ, що той за чотири роки свого деканства довів «богословський факультет» (відділ) невмілим керівництвом і виразною промосковською політикою «до повної руїни». «Знехтував уставу, яка каже, що Факультетом керує Професорська Рада, а декан виконує її постанови. Цього шкідливого свавільства Університет не захотів більше терпіти, – писав він. – ...Прийшли до нас – Лотоцький та Біднов, З[аїкин] усунений вже більше року. Взагалі, М[итрополит] Д[іонісій] створив таку атмосферу, аби усунути мене, бо я вимагаю додержання Уставу при керуванні нашим Факультетом»⁴³. К. Студинський не менш критично оцінював діяльність глави ПАПЦ. «У нас руйнація її недотепа – Діонізій (Діонісій. – С. К.), – писав він у листі до І. Огієнка 18 травня 1929 р. – Унія пропадає через двох недоростків-владик, бо ще один Шептицький умів ладити з громадянством. Чи є які надії на єпископа-грека? Як довго сусіди потребували Діонізія, так довго тримали при собі»⁴⁴. Дещо згодом І. Огієнко вкотре наголошував: «у нас у Варшаві таке діється, що й не описати. Як ти хоч трохи маєш свою думку, то горе тобі»; «у нас тут так тяжко, така задуха, яку утворили свої ж такі люди, що жити не хочеться»⁴⁵.

Відносини між двома вченими стали напруженими навесні 1932 р. внаслідок судового позову, поданого К. Студинським проти редактора газети «Діло» О. Костика та директора кооперативного видавництва «Червона калина» П. Постолюка за «поширювання видуманих та перекручених фактів» щодо нього. Як згодом стверджував позивач, ця спроба його дискредитації була інспірована поліцією⁴⁶. Справу розглядали під час судових засідань у Львові в квітні-травні 1932 р., на яких фігурувало ім'я І. Огієнка. Усунення ж К. Студинського з посади голови НТШ, пов'язане з цим процесом, стало його особистою драмою й підірвало позиції нечисленних і маловпливових радянофілів на західноукраїнських землях. Моральні втрати від львівського процесу відомому вченому почасти компенсувала підтримка його багаторічного кореспондента й колеги І. Огієнка. Про це, зокрема, свідчить його підбадьорливий лист, надісланий із Варшави 2 березня 1932 р.: «Вичитав в “Новім Часі”, ніби Ви збираєтесь уступати з “Наукового Товариства”. Певний я, що коли б Ви, під впливом депресії, зробили це, то Збори знову оберуть Вас, висловивши тим своє повне довіря. Не падайте на душі,

⁴³ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 220.

⁴⁴ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 18 травня 1929 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohienko. 1229/124. S. 25.

⁴⁵ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 228, 229.

⁴⁶ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 29 грудня 1938 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohienko. 1229/124. S. 74.

працюйте на користь Товариству, яке без Вас та ще під час кризи, покотиться в прірву. Щиро бажаю Вам найперше заспокоєння й розважності»⁴⁷.

Неодноразове згадування ім'я І. Огієнка під час львівського процесу стало, як він вважав, головною причиною відмови адміністрації Варшавського університету продовжити йому контракт на посаді професора православного відділу на наступний навчальний рік. «Сталося: за зносини з Вами, а головню за нещасливе й неправдиве притягнення мене до Вашого процесу, контракту зо мною надалі вже не відновлено, – писав Іван Іванович у листі з поміткою «зовсім довірочно» до К. Студинського від 16 вересня 1932 р. – Від 1-го жовтня я позостаюся без заробітку, а родина моя – без хліба. Впереді – марево голоду й повільного кохання, бо ж я нічого не маю»⁴⁸. Натомість колишній голова НТШ по-іншому трактував ці події в листі до варшавського адресата від 20 вересня 1932 р: «В квітні Ваші “приятелі” дуже цікавилися Вашими статтями, тому я перестерігав Вас перед органом, а Ви мене не послухали. Тут, а не в моїй справі треба, на мою думку, шукати джерела Ваших клопотів... Бажаю, щоби Ваша справа прибрала корисну форму»⁴⁹.

Не маємо безпосередніх доказів, але є всі підстави припустити, що згаданий судовий процес, напередодні й під час якого фігурувало ім'я І. Огієнка, став для керманців Міністерства освіти й віросповідань зручним приводом відмовити колишньому міністру сповідань уряду УНР у продовженні контракту. Водночас К. Студинський вважав саме останнього винним у тому, що суд визнав недоведеною вину обох обвинувачених, і наприкінці вересня 1932 р. майже на півроку перервав їхнє листування. І. Огієнко ж не сприйняв цього, як свідчить його лист дійсному члену НТШ Я. Гординському від 1 жовтня 1932 р. «Сердиться на мене Проф[есор] К. Студинський. Мене звільнено зо служби за участь в його процесі, а він тепер – замість допомоги мені – сердиться на мене... Будь ласка, поговоріть із ним і переконайте його, що я невинний в його процесі»⁵⁰, – писав він.

У березні 1933 р. листовне спілкування обох учених було відновлено, зокрема, К. Студинський висловив колезі найкращі побажання щодо видання науково-популярного місячника «Рідна Мова», присвяченого вивченню української мови, та обіцяв сприяти отриманню фінансової допомоги для його публікації. У відповідь І. Огієнко обґрунтовував важливість цього науково-популярного видання для української громади Галичини й просив на всебічну підтримку, акцентував на активному спротиві цій праці співредактора газети «Діло» М. Рудницького (Кедрина), який «із запеклістю пса кидається на мене, виконуючи волю Варшави»⁵¹.

---

⁴⁷ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 233.

⁴⁸ Там само. С. 238.

⁴⁹ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 20 вересня 1932 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 36.

⁵⁰ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 238.

⁵¹ Там само. С. 241–242.

У вересні 1934 р. К. Студинський та І. Огієнко отримали можливість для особистого спілкування під час роботи II Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся у Варшаві та Кракові. «Хаотичний з'їзд якимось так ішов, що не дав змоги й попрощатися з Вами, а перед тим – наговоритися», – писав у Львів головний редактор «Рідної Мови». Він дякував за сердечне ставлення до видання, що «сумлінно виконує свої обов'язки», і висловлював «сердечне прохання заопікуватися» часописом: «... Дуже Вас прошу прислати обіцяного листа про “Р[ідну] М[ову]”, – це буде їй великою духовною підпорою. Коли можна – заохотьте до цього ж і інших. Не штука робити культурну роботу з допомогою сотні тисяч зл[отих] від Мін[істерства] – я створив культурну інституцію без гроша в кишені»⁵². Згодом головний редактор часопису вкотре звернувся до К. Студинського з проханням написати статтю «Боротьба за правопис у Галичині», в якій акцентувати на тому, «як непотрібно витрачалася енергія по-пустому! А тепер те саме роблять з апострофом, роблять ті самі (духовенство або з їхніх сфер). Тільки Ви можете дати таку об'єктивну солідну статтю»⁵³.

Співпраця двох учених й однодумців полягала і в обміні науковими матеріалами та виданнями. Наприклад, у листі від 21 квітня 1927 р. голова НТШ інформував про намір «видати том “Записок” в пам'ять Куліша» й питав колегу: «Чи міг би я числити на Вашу ласкаву поміч?»⁵⁴ Остання заувага спонукала варшавського адресата підготувати студію до цього ювілейного видання. У січні 1930 р. І. Огієнко звернувся до голови НТШ із проханням надіслати відбитку його статті про лемківський Псалтир, видрукувану в «Записках НТШ» (1930, т. 99), у лютому 1936 р. – надіслати йому для користування або подарувати працю О. Синявського «Норми української літературної мови», а також посприяти, щоб редакції «Н[ашої] К[ультури]» та «Р[ідної] М[ови]» визнали за наукову інституцію, у березні цього ж року просив надіслати до «Нашої Культури» статтю про В. Білозерського, адже «тепер як раз 75-ліття з дня “Основи”», у лютому 1937 р. – взяти у бібліотеці на своє ім'я на місяць і надіслати «дуже потрібні» два томи творів Марка Вовчка видання 1861–1862 рр. й книги 2 і 6 журналу «Мовознавство» та ін.⁵⁵

Розвитку духовної культури зарубіжного українства мало сприяти започатковане І. Огієнком у 1935 р. видання науково-літературного щомісячника «Наша Культура», до редакційно-наукової колегії якого було запрошено К. Студинського, тому однією з тем їх листування середини 30-х років став друк саме цього часопису. Зокрема, 6 травня 1935 р. І. Огієнко сердечно дякував за «цінні вказівки» та обґрунтовував вибір для цього друкарської бази: «Задумавши видавати “Н[ашу] К[ультуру]”, я звернувся до Д[іюнісія], просячи дозволити друкувати в його друкарні. Він був до того приготований і дозвіл відразу дав. Це значить,

⁵² Там само. С. 248.

⁵³ Там само. С. 256.

⁵⁴ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 21 квітня 1927 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 17.

⁵⁵ Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 225, 276, 277, 286.

що я плачу щось 55 % того, що мав би платити в Жовкві, і тільки тому я відважився видавати “Н[ашу] К[ультуру]”. Він також наголошував, що стаття митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонісія в першому номері видання «зробила на Волині гомове вражіння, – це сигнал духовенству українізуватися! І з цього погляду – факт уміщення статті надзвичайно корисний»⁵⁶. Уже за тиждень для заохочення до подальшої співпраці свого однодумця І. Огієнко інформував його про розміщення надісланої ним статті в другому номері часопису та зазначав: «Взагалі – працюйте і нехай Вашу працю бачить край. Я охоче міститиму, скільки позволит місце, хоч би це декому й не подобалося»⁵⁷.

Цікаві подробиці дружніх взаємин однодумців знаходимо в листі І. Огієнка до К. Студинського від 27 липня 1936 р., у якому йшлося про план переїзду зі столиці, акцентувалося на відносинах з окремими членами української громади. «Я хотів з Вами більше порадитись, щодо переїзду мого до Львова. Варшава гнітить мене, робити мені тут нічого. Хочу конче перебраться до Львова, до якоїсь тихої дільниці. Хотів би мати 3 кімнати, з них одна більша – на бібліотеку й кабінет», – писав І. Огієнко. Він інформував про невдалу аудієнцію з митрополитом А. Шептицьким, перервану прибуттям львівського воєводи, загострення відносин із філологом і музеєзнавцем, професором І. Свенціцьким, виступи проти нього в пресі С. Гординського й І. Липи, від’їзд на літній період до волинського маєтку І. Феценка-Чопівського доньки Лесі, стан здоров’я дружини та ін.⁵⁸ Про бажання переїхати до Львова, «бо в Варшаві я зовсім чужий», І. Огієнко писав і у наступних листах, зокрема, наголошував: «На мій погляд – ставайте конче головою Наукового т[овариства], бо справді нема кому іншому. Я б тоді поспішив до Львова й охоче допомагав Вам. Вірю, що можна зробити дуже багато. Я радо віддав би Товариству кілька годин денно й zorganizував би йому видавництво»⁵⁹.

Керівник філологічної секції НТШ К. Студинський повсякчас надавав моральну підтримку редакторів «Нашої Культури», позиція якого в питанні відстоювання інтересів українства й захисті української мови упродовж 1935 р. зазнавала критики львівської газети «Діло»⁶⁰. Головну причину цих нападів він вбачав у безкомпромісній позиції захисту інтересів українського громадянства. «Бригується, Пане Ректоре, на своїх ворогів. Вони б’ють Вас за Вашу працю», – писав він згодом у листі варшавському адресату⁶¹. Натомість І. Огієнко дякував колезі за підтримку й висловлював сподівання, що «могло б заступитися за мене Наукове т[овариство], – я ж його член, а особливо – “Новий Час”. Оце Вам така

---

⁵⁶ Там само. С. 257.

⁵⁷ Там само. С. 259.

⁵⁸ Там само. С. 282.

⁵⁹ Там само. С. 283, 284.

⁶⁰ Редакційна стаття «Ідея, манія і ґешефт» // Діло. 1935. Ч. 249. С. 3–4.

⁶¹ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 29 грудня 1938 // IPNW. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 74.

“наукова праця” нового члена Т[оварист]ва М. Рудницького». Він писав: «Дорогий Пане Професоре, – треба б у “Новім Часі” вмістити статтю про “Рідну Мову” та “Нашу Культуру”, – хоча б невеликі, але справедливі й заохотливі... Це важлива справа, – вона б паралізувала бандитство “Діла”»⁶². Невдовзі головний редактор вкотре дякував колезі за щирі співпрацю з «Нашою Культурою» й сумував з приводу виселення з митрополичої друкарні «не з своєї волі й не з бажання Митрополита», що ставило часопис у надзвичайно складне фінансове становище⁶³.

Різномісна підтримка видавничих проєктів І. Огієнка К. Студинським включала його комунікування з відомими українськими вченими, культурними і громадськими діячами, священнослужителями римо-католицької й греко-католицької церков щодо отримання бажаного сприяння від них. Одним з таких діячів був митрополит А. Шептицький. 8 лютого 1938 р. К. Студинський інформував колегу, що через хворобу «не мав нагоди бути у Митр[ополита], а все ж таки старався вияснити, чи можливе намовити Митр[ополита], щоб він місячно квотою 100 зл. причинився до поновного видання “Н[аша] К[ультура] ”. Моя думка – ні, а підтвердить її Вам о. Скрутень». Дописувач навів його слова з їхньої розмови: «М[итрополит] поміг би нараз рект[орові] Огієнкові, якби не всував той православ’я, де його не треба»⁶⁴.

У липні 1939 р. багаторічне листування двох однодумців перервалося. Останнього відомого нам листа К. Студинському І. Огієнко відправив із Ворохти, імовірно, 20 липня. У ньому він цікавився щорічними зборами НТШ, у негативному контексті відгукнувся про головування в товаристві Р. Смаль-Стоцького, оскільки нікому «ще на добро не вийшло», оповів про роботу над перекладом Біблії українською мовою, передав привіт докторові Й. Скрутневі й запрошував свого адресанта приїхати до Ворохти⁶⁵.

Під час приєднання Західної України до УРСР К. Студинський у жовтні 1939 р. був обраний головою Народних Зборів Західної України, а в 1940 р. – депутатом Верховної Ради УРСР, що дало йому можливість своїм клопотанням врятувати багатьох українців від тюремного ув’язнення. У червні 1941 р. під час втечі більшовиків зі Львова він був вивезений з міста, а невдовзі помер за нез’ясованих обставин. Ці події останніх місяців життя українського літературознавця ще довгий час залишалися невідомими його колезі – професорові І. Огієнку, якого 19 жовтня 1940 р. на святій Данилової Горі висвятили єпископом Холмським і Підляським ПАПЦ. 20 грудня 1941 р. у листі професорові І. Свенціцькому він запитував про свого багаторічного орднотумця: «Яка доля К. Студинського?»⁶⁶. На жаль, останнього на той час уже не було серед живих.

⁶² Пам’ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 268.

⁶³ Там само. С. 271.

⁶⁴ Лист К. Студинського до Івана Огієнка. 8 лютого 1938 // IPNW. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko. 1229/124. S. 21–22.

⁶⁵ Пам’ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка. С. 294.

⁶⁶ Там само. С. 299.

Отже, наукова, педагогічна й видавнича діяльність І. Огієнка та К. Студинського у Львові й Варшаві, їх багаторічна співпраця спростували поширений у Другій Речі Посполитій стереотип українця як «страждальної» та романтично-мрійливої людини. Їх активна спільна участь у міжнародних наукових форумах Європи була помітним внеском до гуманітарної україністики й сприяла постійному інформуванню колег про тенденції розвитку української філології. Листування двох видатних учених засвідчувало наявність у міжвоєнний період принаймні віртуального зв'язку (почасти листовного спілкування та обміну науковими виданнями) між осередками української філологічної науки та її найвідомішими представниками в Берліні, Варшаві, Кракові, Львові, Празі та в радянській Україні (Київ, Харків та ін.). Очевидно, що українські вчені, які перебували на неконтрольованій комуністичною адміністрацією та її каральними органами території, мали можливість не лише порівняно вільно висловлюватися, але й опрацьовувати улюблені наукові теми, обговорювати дискусійні питання, безперешкодно стежити за еволюцією світової філологічної та історичної думки, бути активними учасниками європейського наукового життя.

Олександр РУБЛЬОВ

**ОСОБИСТИЙ СЕКРЕТАР
ДВОХ АКАДЕМІКІВ –
ФЕДІР САВЧЕНКО (1892–1938):
ГУЛАГІВСЬКИЙ ЕПІЛОГ
БІОГРАФІЇ УЧЕНОГО**

Постать особистого секретаря академіка М. Грушевського – Федора Яковича Савченка – вже привертала увагу істориків¹. Новітня публікація Оксани Юркової про справу-формуляр ГПУ УССР на Ф. Савченка², вочевидь, актуалізує дослідження біографії й наукової спадщини близького співробітника голови Історичної секції УАН. У нашій публікації робиться спроба на основі уже відомих й нововиявлених матеріалів реконструювати советську біографію Ф. Савченка, зробивши наголос на гулагівському її епілозі.

Про причини й обставини повернення М. Грушевського в Україну (УССР) нині існує доволі велика література, яка бере відлік від знакової статті Ф. Шевченка 1966 р.³

¹ Див., напр.: *Рубльов О.* Особистий секретар академіка М.С. Грушевського: Ф.Я. Савченко // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. Київ, 1991. С. 168–173; *Його ж.* «Аташе» академіка М.С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією. Київ; Полтава, 1992. С. 50–57; *Його ж.* Повертаючись до надрукованого [З приводу публікації]: Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський: З приводу «Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.». Укр. археогр. щорічник. Київ, 1992. Вип. 1 (4). С. 332–340 // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Вип. 2 (5). С. 428–434; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. С. 149, 157–159, 161–162, 169, 186, 195, 198, 201–202, 211–218, 224 та ін.; *Його ж.* Савченко Федір Якович // Енциклопедія історії України: В 10 т. Київ, 2012. Т. 9: Прил. С. 419.

² *Юркова О.* «Має історичну цінність»: справа-формуляр ДПУ УСРР на Федора Савченка (структура та документи) // Михайло Грушевський: Студії та джерела. Київ, 2019. Кн. 1. С. 472–494.

³ Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. 1966. № 11. С. 13–31 (передруковано у кн.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1: Джерела. С. 674–695); *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. С. 16–35; *Рубльов О.С.* Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 50–71; № 6. С. 3–25; та ін.

Нарікання М. Грушевського на необхідність витратити багато енергії й часу, щоб зрушити з місця елементарні науково-видавничі проекти, відверто висловлені у листівці до В. Кузіва від 25 травня 1924 р.: «Тут у нас просто літо після зими почалось. Я якось тримаюсь; неприємно, що з усякими наук[овими] плянами йде незвичайно тупо: Київ нині – глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти»⁴.

Як бачимо з цього листа, вже у травні 1924 р. М. Грушевський усвідомив нагальну потребу перманентних «човникових» рейдів за маршрутом Київ – Харків, Харків – Київ для підтримання сталого зв'язку з владними структурами УССР, насамперед, стратегічно важливим для його наукових планів Наркоматом освіти УССР (НКО). Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати поміж обома республіканськими столицями (справжньою й «наказною»)⁵, ці обтяжливі функції з 1925 р. взяв на себе особистий секретар керівника Історичної секції УАН Федір Савченко – один із колишніх закордонних співробітників М. Грушевського⁶.

Федір Якович Савченко народився 2 лютого 1892 р. у м. Хоролі на Полтавщині. Навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті імені князя Безбородька, закінчив Петербурзький історико-філологічний інститут. Після здобуття вищої освіти, захисту магістерської дисертації з давньоримської літератури й заявленого бажання надалі спеціалізуватися з історії літератури улітку 1914 р. він був відряджений за кордон для підготовки до професорського звання. У цю наукову подорож він вирушив разом з дружиною Ольгою Богумилівною (уродженою Зисс). Упродовж 1914–1924 рр. подружжя Савченків відвідало чимало європейських країн, які змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, зумовленою, утім, подіями Першої світової війни: Німеччина, Швейцарія, Італія, Бельгія, Англія, Австрія, Польща...

⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 296 зв.

⁵ Повернувшись з першого ділового відрядження до столиці УССР, М. Грушевський доповів його результати на Спільному зібранні УАН 7 квітня 1924 р. Її президент В.І. Липський від імені Академії подякував історикові «за успішні результати подорожі до Харкова» (Див.: Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні... // Укр. іст. журн. 1996. № 5. С. 60). 8 квітня 1924 р. академік, відповідаючи на лист свого американського кореспондента й представника його книготорговельних інтересів В. Кузіва, зокрема, «прозвітувався» за харківське відрядження: «В сий хвилі я дуже занятий: переїзд мій трівав дуже довго, і я і моя сім'я дуже знервувались і стомились; тут не було для нас помешкання, і досі ще нема, мешкаємо у брата "кутом", річи, книги не розпаковані, працювати нема де. В справі коштів для різних організаційних наукових плянів, котрі я запропонував Академії, мусів я їхати до Харкова, пробув там 10 день і отсе тільки що вернувся, теж сильно втомлений, а тут мушу віддавати багато часу і енергії отсим організаційним плянам, і се мені не дає прийти до сили (виділення наше. – О. Р.)» (Див.: ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 292–292 зв.).

⁶ Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні... С. 19.

Але найдовше (1916–1920) подружжя замешкало у Франції. За деякими відомостями, Ф. Савченко мав спеціальне доручення від Міністерства освіти Тимчасового уряду й мав акредитацію при французькому уряді до січня 1918 р. Одночасно він регулярно слухав лекції у Сорбонні й був головою Української Національної Ради у Франції; також був професором Вищої школи торгівлі й промисловості у Парижі⁷. 1918 р. заснував франко-українське товариство «Cercle d'études franco-ukrainiennes» й був редактором його тижневика «La France et l'Ukraine».

За кордоном 1919 р. відбулося його знайомство з М. Грушевським. 26 липня 1919 р. у Парижі було утворено Комітет Незалежної України (КНУК), до складу якого первісно входили М. Грушевський та Д. Ісаєвич (від УПСР), М. Лозинський (представник від Галичини) й Ф. Савченко (представник Української Національної Ради у Франції). Наприкінці серпня 1920 р. у Карлсбаді КНУК було ліквідовано, оскільки політичної мети його діяльності не було досягнуто, а науково-видавничі функції перейшли до Українського соціологічного інституту. На момент ліквідації Комітету колишній його скарбник Ф. Савченко переслав чеком своєму наступнику на цій посаді О. Жуковському решту грошей, які залишалися у касі, – 6 995 французьких франків⁸.

Обминаючи вищезгадані політичні моменти особистого знайомства з Ф. Савченком, акад. М. Грушевський у березні 1928 р. так характеризував досовєтську наукову біографію свого ближнього співробітника: «Познайомившись ж зі мною в 1919 р., він [Ф. Савченко] став під моїм керівництвом працювати над фольклором, етнологією і соціологією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: “Обрядовість найпримітивніших”»⁹.

Після повернення М. Грушевського в Україну за його ініціативою 6 червня 1924 р. І Відділ УАН порушив клопотання перед урядом УССР про приїзд Ф. Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії¹⁰. На початку 20-х чисел листопада 1924 р. транзитом через Москву Савченки нарешті прибули до Києва. 30 листопада Президія ВУЦВК повернула Федору Яковичу українське (УССР) громадянство.

Наталія Полонська-Василенко у спогадах 1962 р. виразно характеризувала ключову роль Федора Савченка як правої руки акад. М. Грушевського: «Ф. Я. Савченко ввесь час, від 1924 до 1931-го року, був секретарем та “атташе” М. С. Грушевського у всіх справах; він допомагав у редагуванні видань, полагав у всіх

⁷ Рубльов О.С. Особистий секретар академіка М.С. Грушевського... С. 168.

⁸ Докладніше див.: Садов А. М.С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК України, ф. 1235) // Український археографічний щорічник: Нова серія. Київ, 2006. Вип. 10/11: До 80-літнього ювілею д-ра іст. наук, професора, чл.-кор. НАН України Павла Степановича Соханя. С. 697–724.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 147. Див. також: Савченко Ф. Обрядовість найпримітивніших: Пігмеї та Бушмени // Науковий збірник за 1924 р. / Записки УНТ в Києві. Т. XIX. К., 1925. С. 217–230.

¹⁰ Рубльов О.С. Особистий секретар академіка М.С. Грушевського... С. 168.

видавничі справи в “Держвидав”, їздив у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західної України, співробітником Комісії історичної пісенності, Науково-дослідчої катедри [історії України]. Крім низки статей, він надрукував книгу: “Заборона українства в 1876 р.”¹¹.

Наукові контакти УАН / ВУАН та НТШ й книгообмін між УССР та Західною Україною вдалося налагодити, насамперед, завдяки тій бурхливій діяльності, яку розгорнув з поверненням на Батьківщину у березні 1924 р. колишній (1897–1913) голова НТШ М. Грушевський. Важливу роль у цьому процесі відіграли особисті дружні стосунки М. Грушевського з тодішнім (1923–1932) головою львівського Наукового товариства Кирилом Студинським¹².

Дружні взаємини між М. Грушевським та К. Студинським налагодилися ледь не відразу після приїзду історика до Львова 1894 р. й тривали до останніх днів його життя. За характеристикою Я. Дашкевича, «теплі відносини між двома вченими – майже ровесниками – зав’язалися ще у львівський НТШівсько-університетський період, щоб згодом, у період післяреволюційного лихоліття, загальнонаціональної зневіри, переоцінки вартостей, перерости у справжні дружні відносини. К. Студинський, незважаючи також на свій не дуже простий світоглядний шлях, належав до приятелів М. Грушевського, в якого справжніх друзів було й не дуже багато. Здається, вони часто розуміли один одного без слів. М. Грушевський не бачив потреби розгорнуто пояснювати йому свою громадсько-політичну платформу 20-х рр., обмежуючись – при політичних сюжетах – короткими повідомленнями або й лише натяками. Зрештою, автор листів змушений був рахуватися, практично на протязі цілого часу інтенсивного листування з К. Студинським, з поліційною перлюстрацією, бо цим займалися і польські, і радянські органи»¹³.

Обрання 1924 р. дійсним членом ВУАН голови НТШ організаційно зміцнювало зв’язок між двома найавторитетнішими науковими інституціями українських земель, поділених кордоном, відповідало соборницькій ідеології М. Грушевського й частково реалізовувало його масштабний задум надати установам й діяльності Академії справді *всеукраїнський* статус.

Приїзд голови НТШ на ювілейні урочистості з нагоди 60-річчя М. Грушевського започаткував особисте знайомство Федора Савченка з К. Студинським й

¹¹ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. [Записки НТШ. Т. CLXXIII]. Париж; Чикаго, 1962. С. 31.

¹² Докладніше про нього див.: Єдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941): Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2006. 309 с. Про розвиток зв’язків між ВУАН та НТШ докладніше див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах... С. 136–182 (Розділ IV. Наукові та культурні зв’язки інтелігенції УССР та Західної України у 1920–1930-х рр.).

¹³ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа й особистість // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів, 2007. С. 387.

спричинив інтенсивне листування між ними, яке тривало майже до самого арешту секретаря М. Грушевського.

Відтоді близький співробітник М. Грушевського став й приятелем К. Студинського. Єднали їх спільні виробничі справи як керівника Комісії історії Західної України УАН й голови НТШ у Львові. Їхній зв'язок був не лише особистий, а й родинний. Основна тема листів Ф. Савченка до К. Студинського – ледь не щоденні події академічного буття, які щільно переплітаються з відомостями міського культурного життя, що у ньому активну участь брала дружина секретаря академіка М. Грушевського. Ольга Савченко організовувала концерти, присвячені галицькій музиці й на користь Галичини, яка терпіла від повені чи голоду, використовувала ноти, надіслані К. Студинським, готувала ювілей 40-ліття «Вінка» Олени Пчілки та ін.

Кореспонденція Ф. Савченка з К. Студинським дуже лаконічна, ділова, з переліком подій в Академії, Києві, рідше – Харкові: видання, збори, урочисті академії, кіно, театр, зустрічі з посадовцями. 1930 р. постійно згадується у ній про книгу К. Студинського, над супровідом якої до друку чимало потрудився Федір Якович особисто, вичитуючи складні тексти. Книга «Галичина і Україна в листуванні 1862–1884 рр.» вийшла 1931 р.¹⁴ Тривожний 1930 р. заповнений у листах відповідними повідомленнями: обрання нової Президії АН, створення й функціонування комісії для «чистки» академічних працівників, «тимчасові» труднощі з виплатою заробітної платні, продовольством та ін.¹⁵

Цей постійний листовний зв'язок між Києвом і Львовом (і навпаки, Львів – Київ) був не лише добре відомий очільнику Історичної секції УАН, а й заохочувався ним. Принаймні, у кореспонденції М. Грушевського з К. Студинським зустрічаються прямі вказівки щодо цього. Наприклад: «Сподіваюсь одначе, що від Савченка Ви знаєте більше менше, що діється» (лист від 6 лютого 1928 р.)¹⁶; або: «Літопись нашого життя мусите мати від Ф[едора] Я[ковича] [Савченка]» (16 січня 1929 р.)¹⁷.

Залагоджував Ф. Савченко й фінансові справи К. Студинського та його львівських колег – академіків ВУАН. Так, наприклад, 24 липня 1929 р. з доручення Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН він звертався до Президії Укрнауки: «Маю повідомити, що польська влада пропонувала акад. Студинському подати до демісії з 1-го серпня ц. р. з його катедри у Львівському університеті, тому конче потрібно було б, як це виявляється з його листа, перевести на його

¹⁴ Див.: Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків; Київ, 1931. VII, 604 с.

¹⁵ Єдлінська У. Кирило Студинський 1868–1941: Життєписно-бібліографічний нарис. С. 122–123.

¹⁶ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 219.

¹⁷ Там само. С. 235.

адресу до Львова ті 1 000 крб., що залишаються з його зарплатні по Академії Наук у мене на руках. Федір Савченко»¹⁸.

У листуванні Ф. Савченка з К. Студинським простежується й процес написання й підготовки до друку *opus magnum* київського ученого – праці «Заборона українства 1876 р.»¹⁹.

Секретар М. Грушевського був заарештований у «справі» так званого «Українського національного центру».

8 березня 1931 р. Федір Савченко був затриманий Київським оперативним сектором ГПУ УССР й 30 березня спецконвоем відправлений до Харкова, де розпочалося слідство у зв'язку з нібито належністю його до «контрреволюційної організації, яка ставила за мету повалення советської влади шляхом збройного повстання»²⁰. Як і до інших його товаришів по недолі, до Федора Яковича звично були застосовані «випробувані чекістські методи», тобто незаконні прийоми ведення слідства, внаслідок яких на допиті 12 березня він змушений був обмовити себе та своїх колег, «визнав» належність до «контрреволюційної організації» не лише власну, але й М. Грушевського.

У «власноручно написаному» протоколі «зізнань» Федора Яковича від 12 березня (й продиктованому у головних своїх напрямках старшим уповноваженим ГПУ УССР Соломоном Бруком), зокрема, йшлося: «До 1926 р. не було помітно ніяких підстав для того, щоб сподіватися, що гасло “Незалежної України” знайде для себе підтримку серед української інтелігенції й селянства.

Лише наприкінці цього року, в жовтні, на ювілеї Грушевського помітно стало деяке розворушення українства. На нього прибули делегати не лише із великих міст України, але і з-за кордону. Були розмови про те, що не пізніше як за п'ять років самостійна Україна займатиме своє місце в женеvській Лізі Націй [...]. В цій атмосфері певного національного підйому й утворилася, оскільки мені відомо, та група, що взяла на себе керівництво селянським рухом, а пізніше придбала назву Української трудової селянської партії.

Складалася вона із Голубовича, Лизанівського, Івана Коссака – як лідерів, Миколи Чечіля, Черкаського, Гермайзе і мене по організаційній лінії, Філіповичі і Коліуха по кооперативній. Акад. М. Грушевський не згадувався на перших порах, але його притягли з розвитком діяльності.

З того часу, як були розбиті троцькісти і радянська політика на селі набрала виразного характеру боротьби проти куркуля як кляси, стали з'являтися деякі можливості, щоб використати невдоволення куркульських шарів селянства і почати організацію повстанкомів [...]. Але головні надії за останні роки поклалися на можливість війни європейських буржуазних держав проти Радянського

---

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 160.

¹⁹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Харків; Київ, 1930. XIV, 415 с.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881-ФП, т. 47, арк. 3.

Союзу і в результаті її були сподіванки досягти того самого, що балтійські держави після імперіалістичної війни»²¹.

Завершувався перший наявний у справі Ф. Савченка протокол його «зізнань» (допити 9–11 березня із запереченням «контрреволюційної діяльності» звично не протоколювалися) традиційною обітницею надалі подати «слідству» вичерпні покази й не утаювати імен усіх «спільників»: «Обмежуючись тут цим загальним нарисом злочинної контрреволюційної діяльності, до якої я належав, щоб висвітлити її ширше наступного часу, – приношу перед Радянським українським урядом своє повне й необмежене каяття у своїх вчинках»²².

У процесі наступних допитів під тиском слідчих Федір Якович був змушений у кривому дзеркалі подавати діяльність історичних установ УАН, зокрема, керованої ним Комісії історії Західної України. Контакти з галицькими науковцями по лінії цієї Комісії під час допитів набирали шпигунського і контрреволюційного забарвлення.

Вже у перших протоколах «зізнань» Ф. Савченка наукові контакти з членами НТШ у Львові, здійснювані Історичною секцією УАН під проводом М. Грушевського, змальовувалися як легальне прикриття конспіративних політичних зв'язків у рамках «контрреволюційної організації», що мала на меті повалення радянського режиму за допомогою інтервентів, з одного боку, й організації збройних виступів усередині УССР – з іншого. «В інтересах політичної конспірації нам здавалося недоцільним провадити безпосередні зносини з політичним керівництвом УНДО [...], – зазначалося у протоколі допиту від 26 червня 1931 р. – Всі потрібні справи залагоджували ми через членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові, що приїздили на Радянську Україну для підтримки науково-культурних зв'язків, але разом з тим і з політичною [...] метою». Подавалися й конкретні прізвища львівських учених, які відвідували Київ і Харків з начебто «підривною» метою, в тому числі й М. Кордуби та І. Крип'якевича²³.

Властиво, відомості про те, хто з галицьких науковців приїжджав до УССР, які відвідував установи чи приватних осіб, яке політичне обличчя останніх, родинний стан тощо, ГПУ УССР чудово знало й без Ф. Савченка. До того ж, кожний більш-менш важливий документ, що потрапляв до апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР у Харкові чи готувався останнім, у вигляді засвідченої копії обов'язково лягав на стіл керівника республіканського ГПУ. Це, зокрема, стосувалося культурних й наукових зв'язків із Східною Галичиною. Подати їх у фальшивому висвітленні було справою техніки «слідчих» з ГПУ, а від Федора Яковича вимагалось єдине – поставити свій підпис під протоколами «добровільних зізнань» й, бажано, авторизувати загальні чекістські «настанови» («установки» /рос./) щодо оцінки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та співробітництва з ним Історичної секції ВУАН М. Грушевського.

²¹ Там само, арк. 6–7.

²² Там само, арк. 7.

²³ Там само, т. 48, арк. 209.

Таким чином, під час слідства у справі УНЦ закладалися підвалини цілковитого розриву культурних і наукових зв'язків між УССР й закордонними діячами української культури й науки, «компрометуючий матеріал» на яких до відповідного часу накопичувався у сейфах та шухлядах ГПУ. Відвідини ж галицькими науковцями чи артистами під час їхнього перебування в УССР польських консульств у Києві та Харкові, обов'язкові для підданих II Речіпосполитої, давали привід зображувати їх «агентами» «фашистської Польщі»²⁴.

Найбільш ґрунтовні й розгорнуті у «зізнаннях» Г. Коссака вигадки щодо «Української військової організації» як складової УНЦ діставали своє «підтвердження» під час допитів Ф. Савченка (суто цивільної людини). Останній «зізнанням справи» твердив, що УВО у підсоветській Україні «складалася з різних військових одиниць – піхоти, кавалерії, артилерії; бракувало авіації й цю прогалину мала поповнити інтервентська». Командний склад цього, на жаль, міфічного підпільного війська складали назагал галичани – колишні старшини УГА, що перебули в УССР 1924–1926 рр. Сміховинність таких відомостей яскраво видно з тексту протоколів допитів з наявними у них кричущими суперечностями. Той самий Ф. Савченко, наприклад, свідчив, що на командні посади в УВО «колишніх петлюрівців неможливо було притягати тому, що вони були на учоті в ДПУ й рідко хто з них міг відважитись вступити до якоїсь організації»²⁵.

І якщо на спецобліку ГПУ перебували колишні офіцери армії УНР (хоча згідно п. 7 постанови Президії ЦВК СССР від 2 листопада 1927 р. знімалися з особливого обліку «усі колишні офіцери й військові чиновники білих армій»), то безпідставно було б вважати, що офіцери УГА – ЧУГА (особливо після відомих квітневих подій 1920 р.) мали індульгенцію щодо цього. А згадана амністія до десятиріччя жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. нікого не вводила в оману: у сталінській державі між законодавством (яке б воно не було) й практикою судочинства зияло провалля.

При об'єктивному розгляді неважко було б виявити численні білі нитки, що виглядають чи не з кожної сторінки усіх томів «справи» УНЦ, й викрити режисерів цього процесу (чого вартий самий факт звільнення ще до суду «організатора й ідейного натхненника» УНЦ – М. Грушевського!). Та цього не сталося, оскільки фабрикування цієї «справи», як і багатьох інших, відбувалося на замовлення вищого керівництва УССР / СССР.

«Свідчення» М. Грушевського щодо його особистої ролі в УНЦ спершу подавалися у звичному для всіх оскаржених у цій «справі» річищі – до того часу, звісно, поки він не відмовився від неправдивих показів. Так, 31 березня 1931 р. академік заявив: «Дальше свідчення даватиму про організаційну роботу в Києві, про діяльність організації в ланках: культурно-науковій, промислово-економічній, кооперативній, військовій (УВО), повстанській і закордонних зв'язків (виді-

²⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах... С. 351–352.

²⁵ Там само. С. 352.

лення наше. – О. Р.)». У протоколі допиту Грушевського від 3 квітня згадується: «Ми мали у своєму розпорядженні активну військову силу, набором якої відала галицька військова організація на чолі з [Г.] Коссаком. Галичани мали бути гвардією». Натомість у рапорті начальника СПВ ОГПУ СССР Я. Агранова заступникові голови ОГПУ Г. Ягоді від 4 квітня 1931 р. ситуація виглядає вже не такою однозначно-прямолинійною й беззастережно «антисовєтською»: «По словам Грушевского, он и его единомышленники рассматривали галицийскую военную организацию как будущую гвардию правительства “Соборной Украины”. Но значительная часть галичан, входивших в организацию, не знала о контрреволюционной роли, которую должна была сыграть эта организация в борьбе украинских националистов с советской властью за независимость Украины. Многие галичане рассматривали свою организацию как товарищество взаимопомощи политэмигрантам. И которые же считали, что они будут сражаться под советскими знаменами против поляков (виділення наше. – О. Р.)»²⁶.

І, нарешті, адресований Й. Сталіну на початку вересня 1931 р. лист М. Грушевського (ймовірно, невідправлений, але добре відомий керівництву ОГПУ), де змальовано методи «слідства» й, зокрема, цілком перекреслено чекістський віртуальний витвір – «УВО» як «гвардія», «підпільне військо» УНЦ: «Я не имел и по нынешний день не имею никакого представления об Укр[аинской] Воен[ной] Организации в пределах СССР. Находясь за границей ещё, я интересовался переходом на службу СССР Гр. Коссака, как ценного специалиста, преданного задачам СССР, и позже поддерживал с ним личные отношения, но никогда не слышал от него ничего враждебного СССР»²⁷.

М. Грушевський був арештований у Москві 23 березня 1931 р. Обставини арешту і його контекст докладно з'ясовані у ґрунтовному піонерському дослідженні Р. Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)»²⁸. Утім, автор, на думку деяких дослідників, яку поділяємо й ми, дещо перебільшив значення «свідчень» Федора Савченка для підготовки арешту академіка²⁹.

Так, за характеристикою проф. Р. Пирога, після арешту на початку березня 1931 р. «одного з найближчих помічників Грушевського проф. Савченка»: «День за днем під тиском старшого уповноваженого ДПУ Брука писав він свідчення про діяльність контрреволюційної антирадянської націоналістичної організації, очолюваної його патроном. З них випливало, що академік повернувся на Україну для продовження боротьби, об'єднання соціальних і національних сил [...]. З кож-

²⁶ Див.: Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Публікація В. Пристайка та Ю. Шаповала. Київ, 1996. С. 250, 259, 261.

²⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). Київ, 1999. С. 197.

²⁸ Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). С. 110–123 (Розділ 6. Арешт).

²⁹ Див., напр.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). С. 65.

ним днем допитів свідчення Савченка обростали новими фактами: встановлення контактів з західноукраїнською інтелігенцією через проф. Студинського, відновлення військових сил з колишніх галичан, які осіли в УССР, створення постійних каналів зв'язку з закордоном через дипломатів тощо. Таємним керівним ядром цієї організації став відтворений "Комітет Незалежної України" на чолі з Грушевським [...]»³⁰.

І далі логічно-послідовний ряд авторської побудови тексту приводить до майже безапеляційного висновку – ув'язнений Ф. Савченко дав розгорнуті фальшиві свідчення, які й спричинили подальший арешт керівника Історичної секції УАН: «А тим часом Савченко підписує все нові свідчення про організацію повстанського руху, велику кількість індивідуальних вбивств партійців, комсомольців та селянського активу. "Комітетові Незалежної України" вдалося здобути те, до чого змагався без успіху "СВУ"», – читаємо у протоколах допиту за 15 березня 1931 р. [...] У середині березня 1931 р. справа «контрреволюційної» організації в основних сюжетних лініях була сфабрикована. Власноручно написані свідчення Ф. Савченка та інших заарештованих «переконливо» підтверджували викриття органами ДПУ нелегальної націоналістичної спілки, яка ставила за мету «ліквідацію радянської влади шляхом збройного повстання». 22 березня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР Балицький доповів про справу «УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної акції. Не викликали заперечень [...] керівництва республіки й наміри ДПУ щодо Грушевського. Наступного дня його було заарештовано (виділення наше. – О. Р.)»³¹.

Попри усі прикрі обставини власного життя, К. Студинський все ж таки намагався підтримувати контакти з науковими колами УССР, в окремих випадках навіть порушував клопотання перед знайомими урядовцями про перегляд кримінальних справ й реабілітацію репресованих українських учених. Одне з таких прохань академіка датоване 10 липня 1931 р. й адресоване одному з високих харківських урядовців. Починається воно безособовим (принаймні у збереженій в архіві Студинського машинописній копії) зверненням – «Вельми Шановні Громадяни!»³². У листі йдеться: «Дня 8 березня, отже перед чотирма місяцями, ув'язнено в Києві мого сердечного Приятеля, Федора Яковича Савченка, і перевезено дня 30.III. з Лукіянівки до тюрми в Харкові. В найближчому часі має він стати перед Судом. Як дійшли до мене чутки, закидають йому зв'язки з "Ундом". Вибачайте, що я, почувши таку вістку, здвигнув плечима і щиро розсміявся. З найбільшим підкресленням заявляю, що Савченко ніколи ніяких зв'язків з "Ундом" не мав, а його ідеологія стояла в різкій суперечності із усякими Ундівцями і УНРівцями. По що такими замітами робити незаслужену рекламу "Ундові"?»³³.

³⁰ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934). С. 108-109.

³¹ Там само. С. 109.

³² Малоймовірно, щоби адресатом цього звернення був М. Скрипник, оскільки у такому випадку лист розпочинався би з традиційного для К. Студинського: «Високодостойний Пане Народний Комісарю!».

³³ ЦДІА України, м. Львів, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 160.

Поставивши представників / представникам урядового Харкова низку цілком логічних запитань, львівський учений надалі робив свідомий наголос на винятково важливій ролі Федора Савченка як керівника Комісії історії Західної України ВУАН у налагоджуванні й підтримуванні конструктивного діалогу з галицькими науковцями та висловлював сподівання, що інкриміновані його київському колезі обвинувачення невдовзі будуть спростовані через їхню очевидну безглуздість, оскільки контактів із закордонними антисоветськими колами секретар М. Грушевського, безперечно, не мав.

Вочевидь, обізнаний зі звичаями більшовицької таємної поліції перлюструвати закордонну кореспонденцію підданих УССР, К. Студинський наголошував медіаторну функцію київського ученого: «Однак мав він зв'язки з нами, галицькими науковими робітниками, яких листування знаєте. Був він одним із найкращих наших кореспондентів. На кожного листа він негайно відповідав, служив своїми науковими інформаціями, висилав закуплені чи добуті для нас видання. Наше листування – це найкраща картина у нашому духовому єднанні, що може викликати тільки глибоку пошану навіть у ворогів. Був він одним із великих речників цієї думки»³⁴ (виділення наше. – О. Р.).

«Дійшли до мене вісти, – продовжував академік, дезавуюючи антисавченківську кампанію сервільних “учених”, – що в київських учених колах дехто мав уже доповідь про ідеологію Савченка і, розуміється, признано її імперіялістичною і шкідливою для Радянського Будівництва. Я також читав праці Савченка, та ніяк цієї риси доглянутись не можу. На нас, галицьких наукових робітників, такі осуди про учених роблять пригнітаюче враження, бо з наукою вони не мають ніякого зв'язку. Наука і деляторство* – це два різні поняття, і, хто науку шанує, цей в делятори не піде.

Тих кілька слів уважав за відповідне написати в найтяжчій хвилині мого і мого Приятеля житті. Прошу уклінно їх спокійно розважити, а вірю, що моему Другові ніяка кривда не станеться, та що він швидко верне до своїх давніших занять. Остаю з глибокою пошаною [К. Студинський]»³⁵.

Однак харківська влада у звичній для себе манері проігнорувала це клопотання голови НТШ...

У «зведеному протоколі» так званих «зізнань» Федора Савченка від 31 липня 1931 р. бранець, серед іншого, специфічно (тобто з точністю «до навпаки») тлумачив роль і призначення очолюваних М. Грушевським комісій порайонного дослідження України: «Основним кістяком у політичній роботі Грушевського по ВУАН були чотири районних комісії “історичного” дослідження України: Київ й Правобережжя (С. Шамрай), Чернігів і Лівобережжя разом зі Слобожанщиною ([С.] Глушко), Полуднева Україна й Чорномор'я ([Т.] Гавриленко), Західна Україна (Ф. Савченко).

³⁴ Там само.

* Від «*délit*» (фр.) – «злочин», «провина». Тут у сенсі «шкідництво».

³⁵ ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 160–161.

Для звітності у роботі й очей обивателя друкувалися книги, збірники, статті, які виходили під маркою цих комісій й хронологічно відносилися до XIX, XVIII, а часто й більш ранніх епох історії України. [Натомість] ударною роботою їхньою була контрреволюційна сучасність у щільному пов'язанні з буржуазно-фашистською інтервенцією проти Советського Союзу, що насувалася.

Жодне відрядження, жодне “закрите” засідання як цих, так і інших комісій Грушевського не обходилося без організаційно-практичних моментів, спрямованих на розширення, поглиблення й покращення підготовки для повалення советського ладу [...]. Якщо Шамрай, навіть поза своєю безпосередньою компетенцією, потрапляв від Академії наук у відрядження на Донбас, – його цікавили понад усе негативні моменти роботи, маловідомі через пресу, й врахування майбутніх концесійних можливостей [...]. Якщо Ф. Савченко їздив до архівів Москви й на ювілей до Львова, то він не смів забувати, що метою його подорожі – не банкету й пил архівів, а високі міжнародні завдання всеукраїнської нелегальної організації щодо повалення советського режиму під головуванням Грушевського [...]»³⁶.

7 лютого 1932 р. у закритому судовому засіданні Колегії ОГПУ СРСР було оголошено вироки. Заарештовані у «справі» УНЦ особи отримали різні терміни покарання. Ф. Савченко був «засуджений» до п'яти років позбавлення волі³⁷.

2 червня 1932 р. до колишнього вже голови НТШ зверталася дружина Федора Яковича – Ольга Савченко. З її листа довідуємося про обставини в'язничного побуту секретаря М. Грушевського у Суздальському політичному ізоляторі, фрагментарно – про його настрої й тогочасну життєву стратегію – примарне сподівання: клопотатися про перегляд «справи» перед ВУЦВК й ЦВК СРСР, залучивши до цього й лояльного до більшовицької адміністрації республіки К. Студинського: «Високоповажаний й Дорогий Кириле Осиповичу! Ви собі уявити не можете, як я втішилася, одержавши Вашу листівку [...]. Повернулась я з С[уздаля] в повному відчаї. В мене немає надії на швидке розв'язання. Все це, що сталося, було для чогось потрібне, й ще, на мою думку, процес продовжиться. Коли б вже все було закінчене, нащо така сувора ізоляція? Дістала 28 травня листа [Федора] від 22 квітня, писаного до того, як бачилися. Писати може лише раз на місяць (я теж не більше). Це все гірше, ніж рік тому, бо тоді мала відомості через день»³⁸.

Й далі у тому ж листі О. Савченко транслювала адресоване академіку побажання свого ув'язненого чоловіка щодо бажаного адресата / адресатів звернень про помилування або ґрунтовний перегляд «справи» й вироку, а також змісту цих звернень: «Коли б Ви і інші мали намір писати, то Ф[едір] казав, що треба б було писати в ВУЦК, де секретарем тепер Войцех[івський], й в Москву в ЦИК голові [М. Калініну]; зсилатися на потребу праці, де є великі бібліотеки, як Ленінград,

---

³⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881, т. 48а, арк. 71–72.

³⁷ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах... С. 353.

³⁸ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд.: Оксана Гайова, Уляна Єдлінська, Галина Сварник. Київ, 1993. С. 630–631.

Москва, пригадавши Бодянського, архів Географічного Товариства. Він має ілюзію, що це може допомогти. *Я во всьому зневірилася й треба себе примушувати жити й роботою примусити мало думати [...]*»³⁹.

Отже, із цього ж листа стає зрозумілим, що бранець Суздальського політизолятора тішив себе ілюзією, що вдасться якщо не скасувати вирок, то принаймні пом'якшити його, трансформувавши на заслання до великих університетських центрів поза Україною.

Далі у цьому ж документі йшлося про «вакаційні плани» дружини політичного в'язня: «В липні місяці думаю їхати до С[уздаля] і там пробути місячну свою відпустку, матиму змогу бачитися раз на тиждень протягом години; а головне, передавати двічі на тиждень харчі, що може робити тільки дружина, а це потрібно. Коли була, то передала запас жирів більше ніж на місяць, а в червні поїде моя знайома, чоловік якої разом з Ф[едором], і вона передасть йому для Феді. Я з'ясуую, чи не дуже піднялось мито на шпек, тоді буду Вас дуже просити прислати, я би його встигла одержати перед від'їздом до С[уздаля]. – 22 липня [...]»⁴⁰.

Відтак 28 грудня 1932 р. К. Студинський знову листовно просив свого давнього знайомого Ю. Войцехівського, тоді впливового секретаря ВУЦВК, допомогти у перегляді справи й звільненні з ув'язнення Ф. Савченка (ймовірно, що й клопотання керівника НТШ від 10 липня 1931 р. адресувалося також Ю. Войцехівському). 6 січня 1933 р. Юрій Олександрович відповів львівському ученому: «Шановний Кирило Йосипович! В своєму листі від 28 грудня Ви звертаєтеся до мене з проханням допомогти в розв'язанні двох питань – звільнення Ф.Я. Савченка та прискорити переказ тантьєми за постановку в Харкові опери “Купало” В[ашого] тестя Анатолія Вахнянина.

Обізнавшись зі справою Ф. Я. Савченка, я переконався в тому, що вирока до нього застосовано цілком правильно, й тому у мене немає ніяких підстав вживати заходів не тільки до його звільнення, а й навіть пом'ягшення його стану.

Щодо виплати авторського гонорару за оперу “Купало”, цю справу я передам на розв'язання НКО УСРР, найближчими днями буду говорити по цьому питанню з керівниками НКО і гадаю, що Ваші законні вимоги будуть задоволені.

Я й дружина щиро вітаємо Вас. *Ю. Войцехівський*»⁴¹.

Очевидно, що відповідь ця була формальною відпискою, оскільки за лічені дні між одержанням листа й блискавичною відповіддю на нього навряд чи можна було ґрунтовно ознайомитись зі «справою» Савченка.

Особливо трагічним для зв'язків Західної України з УССР був 1933 р. Відлуння харківських пострілів – самогубств М. Хвильового (13 травня) та М. Скрипника (7 липня) – сприймалося галицькою інтелігенцією як кінець українізації та

³⁹ Там само. С. 631.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 264, арк. 7; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). С. 632.

рішучий поворот Сталіна до тієї національної політики, що здобула Росії Романових сумнозвісну славу «тюрми народів».

Затаврований як відомий советофіл та «агент ГПУ», усунутий від керівної посади у НТШ (1932), а відтак ледь не суспільний маргінал, Кирило Студинський, якого, на додачу, вже почали шельмувати й у підсоветській Україні, 27–28 липня 1933 р. у листі до свого давнього знайомого Я. Гординського поділився особистими переживаннями та висловив власний погляд на своє майже десятилітнє урядування в НТШ 1923–1932 рр. та тогочасну ситуацію в УССР, роль покійного М. Скрипника для галицько-наддніпрянського єднання тощо: «Події на Україні мене приголомшили. Мусить там бути дуже важко, коли ідейний Скрипник наложив на себе руку. Нехай би тільки його смерть окупила зміну режиму на Україні! До мене особисто він ставився дуже гарно, і я все мав найкращу про нього думку. Але погляньте, як навіть “Діло” пише в нинішньому числі, що він написав багато цінних наукових праць⁴², а ще недавно ставило при ньому в скобках “учений-академік”. На галицьку справу глядів він заєдно з високого становища найдаліше ідучого єднання». І далі академік виразно наголошував роль свого ув’язненого київського колеги у цьому процесі: «Коли я міг децю доброго для НТШ зробити, то головню завдяки йому і Савченкові, що умів справи припильнувати (виділення наше. – О. Р.). Як бачу, московські большевики пішли приступом на Україну та своєю безцеремонною нахабністю перевисшили вдесятеро царську владу, за якої бодай нарід не гинув з голоду в роках, коли жнива дописували [...]. Сумно, дуже сумно! А як воно добре, що я станув здалека від громадського життя! [...]»⁴³.

Як зауважувалося вище, ув’язнення Федір Савченко відбував у Суздальському та Ярославському політизоляторах. Після відбуття терміну покарання, згідно з ухвалою Особливої наради при НКВД СРСР від 10 березня 1936 р., він мав замешкати у Саратові терміном на три роки. Це рішення ОСО було легітимізоване постановою ЦВК СРСР від 7 квітня 1936 р. У Саратові Федір Якович викладав у школах англійську, а у міській консерваторії італійську мови, удома ж працював над десятимовним словником, який довів до літери «С».

18 жовтня 1937 р. був удруте заарештований і, за нашим припущенням 1994 р., або невдовзі помер в ув’язненні, або ж був страчений (що видавалося нам найвірогіднішим)⁴⁴.

⁴² К. Студинський покликався на статтю у львівському щоденнику: Голод на Україні: Написав для «Діла» д-р Евальд Амменде, генеральний секретар Конгресу Національностей (Відень) // Діло. 1933. 28 липня. Ч. 195. С. 2–3. У статті згадувався, зокрема, й покійний нарком освіти УССР М. Скрипник, який, мовляв, опублікував «немало наукових праць поважного значіння для розвою пролетарської української культури».

⁴³ ЦДІАЛ України, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 42 зв.

⁴⁴ Див.: Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). Київ, 1994. С. 288.

Утім, подальші наукові пошуки дозволили з'ясувати обставини загибелі колишнього секретаря М. Грушевського.

Так, російський незалежний журналіст, історик, письменник й публіцист з Архангельська Юрій Дойков (нар. 20.07.1955) у своєму дослідженні «П.П. Чубинский. Предтеча украинской свободы» (2007) згадує серед українських дослідників постаті та діяльності Павла Чубинського й Федора Савченка, «автора капитального исследования "Заборона українства 1876 р." (Харків – Київ), 1930, переизданного Гарвардским университетом в 1970 г.»⁴⁵. Архангельський історик зазначав: «Монографию Савченко я читал в 2003 г. в Мюнхенской "Bayerische Staatsbibliothek". В Киеве, как сказали мне позднее киевляне, книга Савченко имеется всего в одном экземпляре...»⁴⁶. Зрештою, аналогічну ситуацію констатував й петербургський учений Алексей Міллер: «Из всех московских библиотек киевское издание книги Савченко сохранилось только в РГБ»⁴⁷.

Ю. Дойкову вдалося з'ясувати долю Ф. Савченка після другого арешту 18 жовтня 1937 р. У книзі він наводить відповідь УФСБ по Саратовській обл. на його звернення: «На Ваше обращение от 31 января 2006 г. сообщаем, что по имеющимся в Управлении ФСБ России по Саратовской области материалам архивных прекращённых уголовных дел проходят:

САВЧЕНКО Фёдор Яковлевич, 1892 г. рождения (8 февраля), уроженец г. Полтавы, арестованный 18 октября 1937 г. УНКВД по Саратовской области. До ареста проживал в г. Саратове (являлся административно ссыльным), работал в консерватории преподавателем итальянского языка.

13 февраля 1938 г. осуждён постановлением тройки при УНКВД по Саратовской области к ВМН по обвинению в проведении антисоветской агитации и участии в антисоветской деятельности. Сведений о приведении в исполнение постановления тройки в материалах дела не имеется»⁴⁸.

10 серпня 1938 р. емерит К. Студинський, який вже мав час на упорядкування власного архіву й написання мемуарів, писав Я. Гординському: «Щойно завтра скінчу мої спогади (1885–1905 р.). Розлізлися трохи, але, як бачу, з користю. Вкінці, прочитаєте...

Над дальшою частиною (1926–1931) думаю, а згідно збираю матеріали. Перед усім порядкую преінтересні листи Фед[ора] Як[овича] Савченка. Вже зібрав їх біля 250. Скільки там чудового матеріалу для ілюстрації праці в Академії та безконечних інтриг різних людей против Грушевського, мене, Савченка та всіх

⁴⁵ Дойков Ю. П.П. Чубинский. Предтеча украинской свободы (1839–1884). Архангельск, 2007. С. 17. Книзі передуює пронизливий епіграф: «Идея украинской свободы вынашивалась в оренбургских степях (Тарас Шевченко) и архангельской тундре (Павло Чубинский)».

⁴⁶ Дойков Ю. П.П. Чубинский. Предтеча украинской свободы (1839–1884). С. 17.

⁴⁷ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. С. 7.

⁴⁸ Там же.

сторонників першого із нас. Багато в моїй пам'яті затратилося, а в листах Вашого й мого приятеля все те віджило. Ми оба листувалися недовго, та я був його добрим кореспондентом, а він – моїм незрівняним. Оба ми не поминали ніяких подробиць з львівського чи київського життя»⁴⁹.

Картину останніх місяців життя Ф. Савченка до певної міри можна реконструювати за листуванням його дружини з К. Студинським 1939 р. Так, у листі Ольги Савченко із Саратова до Львова від 28 жовтня 1939 р. йдеться: «Дорогі, всю ніч не могла спати, так мене схвилювала передача промови Кирила Осиповича по радіо. Щаслива, що здорові, бадьорі, енергійні. Великі дні переживаєте! Дочекалися об'єднання України! Здавалося це таким несбиточним! Мені також це дає надію, що незабаром дочекаюсь і я такого щасливого дня, що буду разом з чоловіком, про котрого, не дивлячись на всі скрізь заходи, від липня минулого року не маю ніякої звістки, не знаю, де він і чи жив (виділення наше. – О. Р.)»⁵⁰. Саратовська кореспондентка К. Студинського, вочевидь, цілком щиро, хоча й у річищі офіційної советської пропаганди, оцінювала події «золотого вересня». Одночасно вона розповідала про власні щоденні турботи й мимохідь повідомляла про дату повторного арешту Федора Яковича: «Праця, виховання небоги Зоєчки, доньки Зиночки, котру ми взяли на виховання, та[к] як її батько та мати померли, заповнюють день і дають мету життя. 18 жовтня минуло два роки, як я в розлуці з чоловіком (виділення наше. – О. Р.). Після подорожі влітку до Москви загубила вже надію бачитись з ним, але зараз я надіюсь, що, може, Ви зможете допомогти переконати, що він лояльний і бажав об'єднання України. Знаю, що Ви тепер дуже заняті, але надіюсь, що ця остання моя надія здійсниться [...]»⁵¹.

У вищенаведених фрагментах листування Ольги Богумилівни маркуються дві дати – 18 жовтня 1937 р. як час повторного арешту Федора Савченка й липень 1938 р. – припинення будь-яких звісток від заарештованого, а відтак, з великою вірогідністю, термін виконання злочинного позасудового рішення Саратовського УНКВД від 13 лютого 1938 р. про вбивство ученого. Рік по тому його дружина все ще «турбувала» союзні інстанції («подорож влітку до Москви») вимогами перегляду «справи» Ф. Савченка.

Наступний й останній (принаймні виявлений на сьогодні) лист О. Савченко до К. Студинського від 7 грудня 1939 р. свідчить, що й львівський академік звично для себе підключився до перегляду «справи» свого колишнього приятеля: «Дуже дякую Високоповажаного Кирила Осиповича за кореспонденцію з Києва. Не знаю, як і дякувати за його турботи й відношення [...]. Легко жити, коли можеш надіятись! Сьогодні одержала з Москви повідомлення, що лист мій дійшов. Написав його юрисконсульт – фактичний матеріал я йому дала». І далі цінне свідчення вже фактично удови про перебування Федора Яковича у саратовському засланні: «Ф[едір] з Ярославлю був сюди вислан на три роки. Викладав в двох

⁴⁹ ЦДІАЛ України, ф. 384, оп. 1, спр. 52, арк. 82.

⁵⁰ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). С. 667.

⁵¹ Там само. С. 667–668.

школах англ[ійську] мову й в консерваторії італійську. В інших вузах йому не можна було працювати. Крім праці в школі й дома, ніде не бував. Та[к] як ми нікогисенько не знали, і бажання не було робити знайомства. Дома працював над десятимовним словником, який почав ще в Суздалі, і довів його до літери С [...]»⁵².

Прізвище Федора Савченка і його наукова спадщина були виведені із мороку забуття 1970 р. завдяки Гарвардській серії українознавчих дослідів⁵³, першим випуском якої стало перевидання праці «Заборона українства 1876 р.» з передмовою Омеляна Прицака «Федір Савченко і його праця» й вступною статтею Василя Дмитришина⁵⁴. Саме з гарвардським перевиданням дослідження Ф. Савченка знайомився 2003 р. у Мюнхені Ю. Дойков.

Рецензуючи передрук «Заборони українства 1876 р.», головний редактор «Українського історика» Л. Винар писав, презентуючи, по суті, квінтесенцію діаспорних відомостей про особистого секретаря академіка М. Грушевського, враховуючи й цитовану вище мемуарну розвідку Н. Полонської-Василенко 1962 р.: «Як відомо, Савченко “був правою рукою” Грушевського, він проживав довгий час у Парижі і повернувся в Україну в 1925 р. О. Прицак також подає, що в 1931 р. академік Грушевський був депортований, а всі його установи ліквідовані і тоді також зник безвісти Савченко. Тут треба зазначити, що біографію Савченка надзвичайно важко відтворити через брак відповідних джерел. Проте проф. Н. Полонська-Василенко датує повернення Савченка 1924 р., а дату заслання визначає 1934 р. [...] В цій праці авторка також пише, що його заслано на Сибір, а незабаром заслано також його жінку, родичку М. С. Грушевського. Дальша їх доля невідома [...]»⁵⁵.

Певні претензії мав Л. Винар й до вступних статей до перевидання: «Треба підкреслити, що в обидвох супровідних статтях не знаходимо критичної аналізи і оцінки праці Савченка, а також загальної оцінки його історичних студій та визначення їхньої ваги в українській історіографії. Це треба було подати в одній із вступних статей». Насамкінець рецензент стверджував: «Не улягає сумніву, що праця Ф. Савченка є цінним надбанням в українській історіографії і як така заслуговувала на нове видання. З технічного боку видана надзвичайно дбайливо,

⁵² Там само. С. 673.

⁵³ Див. докладніше: *Прицак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді?: Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). Кембрідж, Масс, Нью-Йорк, 1973. XXXVI, 188 с.

⁵⁴ Див.: Федір Савченко. Заборона українства 1876 р. / Fedir Savchenko. The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876: Reprint of the Kiev 1930 edition with an editor's preface: «Fedir Savchenko and his work» by Omeljan Pritsak and with an introduction by Basil Dmytryshyn. München, 1970. XXIX, 415 p.

⁵⁵ *Винар Л.* [Рец. на кн.]: Федір Савченко. Заборона Українства 1876 р. Київ: ДБУ, 1930 (Передрук): The Suppression of the Ukrainian Activities in 1876 / Edited by the Harvard Committee on Ukrainian Studies. München: Wilhelm Fink Verlag, 1970, XXIX, 415 p. // Український історик. Нью-Йорк; Мюнхен, 1970. № 4 (28). С. 107.

за що належиться признання мюнхенській друкарні Фінка. Думаємо, що проф. Прицак і його співробітники добре зробили, що включили студію Савченка в серію публікацій Гарвардського Комітету Українознавчих студій і цим уможливили ширшим колам дослідників і читачів ознайомитися з її змістом [...]»⁵⁶.

Наприкінці 1980-х років починається активне впровадження в історіографічний процес наукового доробку академіка М. Грушевського та його львівської й київської шкіл. Серед цих праць гідне місце зайняли й дослідження Ф. Савченка. Так, свою монографію «“Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (2000)⁵⁷ петербурзький історик Алексей Міллер розпочинає вступом, вже у перших рядках якого подається характеристика наукового доробку Ф. Савченка і його *tagnuit opus*: «Первая и последняя книга о политике властей Российской империи в “украинском вопросе” была написана в конце 20-х гг. украинским историком Фёдором Савченком. Он и другие сотрудники М. С. Грушевского, вернувшегося в Советский Союз в 1924 г. и возглавившего секцию истории Украины Исторического отделения АН УССР, сделали в то время много для изучения темы. Книга Савченко в определённом смысле подводила итог этой работы – она включала в себе обширный корпус документов, по большей части публиковавшихся впервые, и с разной степенью подробности касалась всех ключевых эпизодов этой истории [...]. Работа Савченко определила представление о теме среди тех историков, кто занимался близкими сюжетами. По сути дела считалось, что Савченко тему “закрыл”. Только в конце 80-х гг. британский историк Дэвид Саундерс снова обратился к изучению политики властей по отношению к украинскому национальному движению в начале 1860-х гг. [...]»⁵⁸

Російський дослідник у притаманній усім його російським колегам «делікатній» манері волів не з'ясовувати, чому упродовж понад півстоліття тема національної політики царату в українському питанні виявилася «закритою». Можливо, ця тема не надто віталася у історіографії СРСР з її шовіністичним російським спрямуванням й облудливою «інтернаціоналістською» риторикою?

Д. Саундерс, за А. Міллером, порушував питання, чому російська влада застосовувала саме такі, багато у чому «унікальні для її національної політики», репресивні заходи, чого прагнула досягнути, чого боялася. «На эти вопросы книга Савченко не давала сколько-нибудь основательных ответов», – стверджував російський історик, пояснюючи це так: «Отчасти это объясняется тем, что Савченко ошибочно считал многие из этих вопросов самоочевидными. Но была и другая причина. Нетрудно заметить, что Савченко писал свою книгу в спешке, от чего существенно пострадала и аналитическая её составляющая, и чёткость организации материала. Основания спешить у Савченко в конце 20-х гг. были

⁵⁶ Там само. С. 108-109.

⁵⁷ Міллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). 260 с.

⁵⁸ Там же. С. 7.

серьёзные – политика «коренизации» подходила к концу, и он верно полагал, что в ближайшем будущем не только публикация такой книги будет невозможна, но и он сам может стать жертвой террора. Так оно и случилось: в 1934 г. Савченко, как и почти все остальные сотрудники Грушевского, был арестован, отправлен на Соловки, а в 1937 г. вместе со многими другими деятелями украинской культуры расстрелян»⁵⁹. Властиво, відомості про Ф. Савченка (арешт 1934 р., Соловки, страта 1937 р.) А. Міллер запозичив з мемуарної розвідки Н. Полонської-Василенко 1962 р. Шкода, що й у київському перевиданні своєї монографії 2013 р., у час, коли неоімперська Росія укотре вже «озаботилась» «українським вапросом», петербурзький дослідник продублював (с. 14) ці некоректні біографічні відомості про ближнього співробітника М. Грушевського⁶⁰. Утім, попри хиби, мовляв, «аналітичної складової» й брак «чіткості організації матеріалу», оприлюднене 1930 р. дослідження Ф. Савченка таки стає у нагоді й сьогоднішньому його критику, сучасна монографія якого рясніє посиланнями / полемікою з Федором Яковичем⁶¹.

Того ж 2013 р., що й передрук праці А. Міллера, паралельно й незалежно від петербурзького автора, з'явився монументальний збірник документів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», підготовлений спільними зусиллями учених Інституту історії України НАН України й фахівців Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁶².

У виданні упорядники прагнули зібрати й оприлюднити масив документів з історії державного регулювання мовного питання на теренах українських губерній Російської імперії. Мова як ключова ознака національної ідентифікації й усе, що пов'язувалося з її функціонуванням у різних площинах соціального побуту, була визначальним чинником добору документів для видання. Хронологія документів охоплює масштабний відрізок вітчизняної історії – від розгрому Кирило-Мефодіївського братства (1847) до початку Першої світової війни (1914). Отже, збірник презентує шість драматичних десятиліть протидії імперського центру процесам утвердження української нації й демонструє широкий спектр різноманітних форм протистояння між владою й суспільством крізь призму регулювання / заборони – обмеження / дозволу на застосування української мови.

У збірнику віддається належне науковій спадщині Ф. Савченка й, насамперед, його «Забороні українства 1876 р.». Зокрема, у додатках вміщено український

⁵⁹ Там же. С. 7–8.

⁶⁰ Див.: Міллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев, 2013. 416 с.

⁶¹ Міллер А. Украинский вопрос в Российской империи. С. 13–14, 111–112, 117, 144, 146, 148, 154, 176, 178, 181–182, 184–185, 188–190, 194, 196, 198–199, 204–205, 209, 213, 217, 219, 231, 238, 245, 247, 279, 365.

⁶² Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Упоряд: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. Київ, 2013. LXII; 810 с.: іл.

переклад передмови проф. Василя Дмитришина (Портлендський державний університет) до «також рідкісного репринтного перевидання праці Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.» (Київ; Харків, 1930), здійсненого Омеляном Пріцаком як 14-й том «Harvard Series in Ukrainian Studies» (Мюнхен, 1970)»⁶³.

З урахуванням скромних фінансово-видавничих можливостей Інституту історії України, збірник «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914)» був надрукований 2013 р. мізерним накладом у 200 прим. В умовах російсько-української війни, а відтак і чергової російської імперської, цього разу гібридної спроби заборони не лише українського слова, а й заперечення самої ідеї української державності, видання було передруковане уп'ятеро більшим (1 000 прим.) накладом з державною (на решті!) підтримкою – на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2015 р.⁶⁴

***

Немає сумнівів, що Федір Савченко був небуденною людиною. Попри, здавалося б, відведену йому зовні другорядну роль особистого секретаря й «аташе» Михайла Грушевського, він був самодостатньою особистістю й ученим, який окреслював власну наукову стратегію, намагаючись максимально використати наявні у советській дійсності доби примарної «українізації» 1920-х років можливості. Зрештою, особиста енергія й ініціативність Ф. Савченка, без перебільшення, дозволяли доволі ефективно функціонувати складному механізму історичних установ М. Грушевського у далеко не завжди сприятливій (іноді й відверто ворожій) академічній атмосфері середини 1920-х – початку 1930-х років. Зрозуміло, що діяв він з доручення свого керівника, який легітимізував його місію, але не був тінню очільника Історичної секції, а завжди виявляв власну ініціативу, що принаймні до 1930 р. гарантувало успіх його діям. Вічним пам'ятником його наукової діяльності стала піонерська монографія «Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр.» (1930).

---

⁶³ Від упорядників // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії... С. LIV. Див. також: *Дмитришин В.* Передмова до перевидання праці Федора Савченка «Заборона українства 1876 р.» у «Harvard Series in Ukrainian Studies» (1970). Переклад з англійської // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії... С. 611-622.

⁶⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання: Збірник документів і матеріалів (1847-1914) / Упоряд. Г. Борjak. Київ, 2015. LXII; 810 с.: іл.

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ
ХРОНОТОП
XX СТОЛІТТЯ

Владислав ВЕРСТЮК

НАРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЛЯ І КРИЗА РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1917 Р.

Переважно революції описуються політичними дискурсами як локомотиви історії, які швидко і радикально знищують старі віджилі форми влади і звільняють шлях до нових, більш ефективних. Такий марксистський дискурс активно продукувала і пропагувала радянська історіографія, та й сучасна вітчизняна його часто використовує. Проте він далеко не універсальний і об'єктивний. Революції багатоликі. Важко віднести до позитивного весь революційний досвід, часто він спонтанний, стихійний і неконструктивний. Саме ці руйнівні обставини винесені у фокус даної статті.

24 лютого в столиці імперії Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону. Державна дума стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало. 2 березня цар підписав акт про зречення. Головною причиною революції виявився вибух невдоволення суспільства, сформований на ґрунті нездатності царського уряду налагодити ефективне управління країною та подолати економічні труднощі. Ці настрої ще за кілька місяців до революції широко озвучив з трибуни Державної думи лідер Прогресивного блоку П. Мілюков. У своїй знаменитій промові 1 листопада 1916 р. він, фактично звинувачуючи царський уряд у зраді національних інтересів, зазначив, що країна втратила віру в те, що «ця влада може нас привести до перемоги»¹.

Перемога революції одразу ж поставила питання про формування нової влади. Щоб зрозуміти її майбутню природу, треба взяти до уваги кілька речей.

Вже з самого початку революції в Петрограді створилось два осередки нової влади: комітет Державної думи і Рада робітничих депутатів. Вони істотно різнилися своїми політичними настроями. Керманичі обох осередків були різко негативно налаштовані до минулої влади, але не відчували за собою достатньої легітимності та не мали чітких планів виходу з кризової ситуації, практично не уявляли, що трапиться з країною не лише в наступні три-чотири роки, але й наступні кілька днів. Тому вели себе досить обережно. Рада була, по суті, самочинною громадською організацією, склад якої визначали представники лівих соціалістичних

---

¹ Хрестоматия по отечественной истории (1914–1945 гг.). Москва, 1996. С. 17.

партій, насамперед меншовиків та есерів. В силу розвитку революційних подій вона дуже швидко набула політичного авторитету і мала великий вплив на робітниче та солдатське середовище Петрограда. Рада розташовувалась під одним дахом з Державною думою у Таврійському палаці, а в окремі райони столиці призначила своїх комісарів, були вони і у військах столичного гарнізону. В першій відозві Ради до населення йшлося про те, що стара влада повинна бути «остаточно ліквідованою і поступитись місцем народному правлінню», а «народ повинен створити свою власну владну організацію»². З цією метою відозва закликала населення об'єднатися навколо Ради.

Голова Державної думи М. Родзянко був впевнений, що першочерговим завданням є «формування нового уряду, який завоює загальну довіру і який буде в стані піднести нашу матінку Росію»³. Проте Державна дума не ризикнула взяти на себе роль нової політичної влади. Вона, з одного боку, звернулась до царя з проханням надати їй право на формування революційного уряду, а з іншого – почала 1 березня переговори з керівниками Ради про створення революційного уряду. Соціалістичні очільники Ради на підставі переконання, що революція є буржуазно-демократичною, то ж владу і керівництво країною хай бере буржуазія і її політичні партії, відмовились входити до складу уряду, але висунули кілька умов своєї підтримки урядової діяльності. Ці умови склалися з восьми пунктів: проведення політичної амністії, скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод, ліквідація національних обмежень, заміна поліції народною міліцією, демократизація місцевого самоуправління, нероззброєння та невивід з Петрограду революційних частин. Всі вони були прийняті, після чого виконком Ради 2 березня опублікував нову відозву до населення, в якій говорилося, що демократія повинна підтримувати уряд тою мірою, якою він буде виконувати свої зобов'язання. Тобто уряд отримав не абсолютну, а ситуативну підтримку революційної демократії, що завжди змушувало його прислухатись до революційної стихії, а застосування непопулярних рішень приводило до урядових криз та змін складу уряду. Фактично з перших днів революції в країні встановилося двовладдя, яке в різних формах проіснувало практично до більшовицького жовтневого перевороту.

Отже, 2 березня в Росії з'явився новий уряд. Він назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. «Нас вибрала російська революція... Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»⁴, – заявив один з найвпливовіших членів уряду П. Мілюков.

---

² Февральская революция 1917 года: Сборник документов и материалов. Москва, 1996. С. 82.

³ Известия. Петроград. 1917. 28 февраля.

⁴ Февральская революция 1917 года. С. 156.

В першому офіційному зверненні «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. Тимчасовий уряд визнав скликання Всеросійських Установчих зборів своїм першим обов'язком, обіцяв негайно «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну твердими нормами, які б захищали громадянську свободу і громадянську рівність, щоб надати всім громадянам вільно проявляти свої духовні сили в творчій роботі на благо батьківщини»⁵. Але виконати обіцяне виявилось непростю справою.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд, який, в свою чергу, оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою»⁶.

Тимчасовий уряд розпустив старі органи влади, ліквідував жандармерію та поліцію. До середини березня імперська державна машина, яка проіснувала понад двісті років, розтанула, немов сніг під весняним сонцем. Однак розвал старої державної машини, не підкріплений рішучими кроками в інших сферах внутрішньої та зовнішньої політики, мав лише негативні наслідки. Пізніше в своїх спогадах П. Мілюков назвав ці кроки непродуманими і легковажними, які привели лише до того, що на місцях влада фактично зникла, розчинившись серед новоутворених громадських організацій. Головним винуватцем такої ситуації Мілюков вважав голову уряду і міністра внутрішніх справ Г. Львова, який не зміг створити сильної влади⁷. Насправді проблема полягала не в особі прем'єра, а в обставинах і спричиненою ними логікою розвитку революції. Не лише влада в Росії виявилась невідповідною вимогам часу, але й її економіка і суспільство, слабо модернізовані, не витримали випробування світовою війною. Країна вимагала революційних змін і в системі влади, і в економічних відносинах, і в суспільному устрої. Це розуміли, здається, всі, але достеменно ніхто не знав, як це зробити.

На території України органи царської адміністрації практично було ліквідовано 3–5 березня. Від губернаторів та повітових справників владу перебрати призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. Міністерство внутрішніх справ наказало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись, як на дорадчі органи, на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій»⁸, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громад-

⁵ Там же. С. 177.

⁶ Там же. С. 176.

⁷ Мілюков П.Н. Воспоминания. Москва, 1991. С. 474, 480.

⁸ Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март–апрель 1917 г.) // Отечественная история. 2001. № 2. С. 148.

ських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону. Вони заявили про перехід на сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁹. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та представників громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет із представників земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів¹⁰.

Подібні ради та комітети почали діяти в більшості українських міст, повітів та волостей. До їх складу входили представники міських дум, земств, біржових комітетів, кооперації, а також профспілок, солдатських комітетів тощо.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворюються ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів та майже 50 рад військових депутатів. Нові органи влади та новостворені громадські організації розташовувались у старих адміністративних будівлях. У Києві в будинку ліквідованого жандармського управління осів штаб партії есерів, яка, як відомо, не гребувала терором до представників влади, в Маріїнському палаці, залишеному вдовою Олександра III імператрицею Олександрою Федорівною, оселилася Рада робітничих депутатів, а згодом Рада військових депутатів. В цьому проглядалось щось символічне, до влади прийшли ті, хто зовсім не розумівся на державному управлінні, а часто просто його заперечував.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування: земств та міських дум, вибори в які в дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Вже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елементу, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою. Виборчі кампанії показали, що ані влада, ані суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори, селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, була на рівні 15–20 %. Можливо, це було пов'язано з тим, що маси ніколи не розглядали органи місцевого самоврядування як реальну владу, бо останні ніколи до революції такої влади не мали, а після революції не вміли нею користуватися.

Демократизація влади стала характерною ознакою громадсько-політичного життя не лише столиць, а й губернських та повітових і навіть волосних центрів.

---

⁹ Києвлянин. 1917. 6 марта.

¹⁰ Державний архів Полтавської області, ф. 772, оп. 1, спр. 3, арк. 38–38 зв.

На словах, в резолюціях численних і різноманітних з'їздів, її всі вітали і очікували. Однак бажане не стало реальністю. Не в останню чергу тому, що у пересічній свідомості недавнього російського підданого влада завжди асоціювалась з «сильною рукою». Річард Пайпс, досліджуючи революційні процеси 1917 р., досить точно помітив, що «Росія без справжнього тобто “грізного”, що приводить в трепет – царя, а тим паче без царя взагалі, в свідомості людей уявлялась абсурдним словосполученням. На їх погляд, саме особистість царя визначала державу і її суть, а не навпаки[...] Без “хазяїна” країна, в народному розумінні, розвалюється і припиняє існування, так само, як і селянське господарство розвалюється і припиняє своє існування зі смертю господаря. Коли все це трапилось, Росія повернулася до свого природного укладу “козачої вольниці”, яка розумілась як необмежена свобода...»¹¹.

Відомий російський есер, учасник революційних подій, знаменитий згодом соціолог П. Сорокін розділ своєї автобіографії, що стосувався періоду 1917 р., назвав стисло «Катастрофа». Він згадував, як 28 лютого, коли ще питання перемоги революції не було остаточно вирішене, в Таврійському палаці, в різних його крилах одночасно засідали виконком Державної думи і Рада робітничих депутатів. На засіданні останньої вже було кілька сот робітників і солдатів. В цигарковому диму йшли запальні дебати про те, потрібно чи не потрібно арештовувати як контрреволюціонера голову Державної Думи М. Родзянка. З атмосфери, яка панувала в залі, Сорокіну стало цілком очевидним, що «ментальність голоти вже заявила про себе, і в людині прокидається не лише звір, але й дурень, готовий взяти верх над всім і вся»¹². В цьому він неодноразово пересвідчився в цей і два наступних дні. Вулиці столиці були у владі некерованих натовпів, озброєних людей, які стріляли і полювали за поліцією та контрреволюціонерами, горіли поліцейські дільниці, урядові будинки, ніхто не робив жодних спроб їх гасити, двічі Сорокін наштовхувався на групи солдат та вуличних бродяг, які громили винні магазини, і їх ніхто не зупиняв. В Кронштадті почалася різня офіцерів, був убитий адмірал Вірен. Все це можна було списати на супутні дрібні факти, які завжди супроводжують великі події і швидко забуваються, але, пише Сорокін, він відчув певну суперечність і напругу в розвитку подій: «Робітники несли такі гасла як “До верстатів і пресів!”», а самі кинули роботу і проводили майже весь свій час на політичних мітингах. Вони почали вимагати восьмигодинний і навіть шестигодинний робочий день. Солдати точнісінько так само готові воювати, але вчора, коли один з полків повинен був відправитись на фронт, люди відмовились, мотивуючи це тим, що вони необхідні у Петрограді для захисту революції. В ці ж дні ми також отримали інформацію, що селяни захоплюють приватні маєтки, грабують і спалюють їх. На вулицях я бачив багато п'яних, які матюкались і кричали: “Хай живе свобода! Нині все дозволено!” Проходячи повз будинок недалеко від Бестужівських курсів я побачив натовп, який сміявся і непристойно жестику-

¹¹ Пайпс Р. Русская революция. Ч. I. Москва, 1994. С. 336.

¹² Сорокин П.А. Дальняя дорога: Автобиография. Москва, 1992. С. 80.

лював. У підворотні на очах у роззяв парувалися чоловік і жінка. “Ха, ха, – сміялися в натовпі, – оскільки свобода, все дозволено!”¹³.

На подібні обставини в Україні ще на початку травня 1917 р. звертав увагу читачів «Нової ради» С. Єфремов. Він писав про нездорові явища, на тлі яких розвивались революційні події, вказував на випадки агресивної поведінки натовпу, маргінальних елементів, які перебували часто поза політикою, але насторожували проявами асоціальності, всюдозволеності, переконанням, що усе можна, бо «тепер слобода»¹⁴, і небажанням коритися владі. Єфремов стурбовано пише про певні специфічні тенденції у розвитку революції, яка залишила за межами організованих форм величезні маси населення, кинуті фактично напризволяще, про неофітів революції, як найбільшу для неї ж, революції, небезпеку: «У кожного на устах слово “воля”, “свобода” – і разом в конкретних випадках як легко ламаються самі основи свободи. Кожне починає з заяви довір’я Тимчасовому правительству – і разом скільки з’явилося капралів, що допались до палиці й орудуючи нею, незалежно капральствують по своїх кутках і поза тим знати нічого не хочать. На вагу покладено самі здобутки революції, долю всієї держави»¹⁵. Довіряючи об’єктивності С. Єфремова, однак зазначимо, що саме влада несла відповідальність за подібну поведінку мас, їх невдоволення половинчастими наслідками революції. Адже важливо пам’ятати, що перемога революції завдячувала значним чином революційній стихії, яка вже весною 1917 р. відзначалась радикалізмом своїх вимог. Уряд обіцяв, але мало що робив. Йому не вдалося створити надійні і ефективні механізми керівництва країною. Меншовик М. Суханов, добре поінформований активний учасник революційних подій у Петрограді, в своїх розлогіх «Записках о революции» виніс думку, що Тимчасовий уряд був повністю безсилим. «Він царював, але не керував і не міг керувати, – писав М. Суханов. – ... Реальної сили він не мав ніякої. Механізм громадянського управління знаходився в суперечності з об’єктивним розвитком подій, працював холостим ходом. Він був не здатним більше до органічної роботи, був марним, непотрібним»¹⁶. Подібних свідчень в мемуарній і монографічній літературі, присвяченій слабкості Тимчасового уряду, дуже багато, і вони не викликають заперечень.

Отже, влада, яка виникла в Росії після падіння самодержавства, була доволі слабкою. Перший склад уряду за своєю ідеологією і добором кадрів був кадетським і сповідував ліберальний сценарій розвитку революції, який полягав у зміні політичної системи країни, тоді як величезна частина суспільства прагнула значно радикальніших перетворень.

Компроміси, які лежали в основі формування та діяльності Тимчасового уряду, робили його залежним не лише від рад робітничих і солдатських депутатів, але й численних політичних партій та громадських об’єднань, які претендували

---

¹³ Там же. С. 83.

¹⁴ Нова рада. 1917. 7 травня.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Суханов Н. Записки о революции: В 3 т. Т. 2. Москва, 1991. С. 147.

на роль у державному управлінні та у формуванні стратегії внутрішньої політики. Ці партії та громадські об'єднання мали переважно соціалістичне бачення революційного перетворення країни. Крайню ліву течію складали більшовики, які після повернення в Росію їх лідера В. Леніна заговорили про своє бажання взяти владу у власні руки.

Тож не дивно, що вже через неповних два місяці після свого створення Тимчасовий уряд потрапив у першу кризову ситуацію. Вона спалахнула після звернення міністра закордонних справ П. Мілюкова 18 квітня з нотою до урядів союзних з Росією держав, яка містила запевнення про виконання союзницьких зобов'язань. Нота викликала зливу народного обурення і змусила Тимчасовий уряд переформатувати свій склад. Вхідження до уряду представників революційної демократії (есерів та меншовиків) мало що змінило в тій моделі влади, яка вже встигла скластися. Уряд намагався втримати себе і країну на плаву, не роблячи рішучих кроків, відкладаючи зміни до Всеросійських установчих зборів, одночасно відтерміновуючи і саме скликання цих зборів. Така політика могла дати лише негативні наслідки. Не пройшло і два повних місяці, як перший коаліційний склад уряду розпався. Цією кризою намагались скористатись більшовики з метою захоплення влади. 3–6 липня Петроград пережив криваві дні. З великими труднощами уряду вдалось придушити виступ.

За літо Тимчасовий уряд кілька разів міняв свій склад, розгубивши залишки народної довіри. Після провалу червневого наступу на фронті Росія нагадувала важко поранений організм. На думку члена Тимчасового уряду, міністра торгівлі і промисловості, а згодом міністра продовольчих справ С. Прокоповича, з травня до жовтня 1917 р. уряд не стільки працював, як реорганізовувався, мінявся як голова уряду, так і персональний склад міністрів, а це відповідно призводило до дезорганізації влади. Після липневої кризи потрібно було три тижні, щоб реорганізувати уряд, після придушення виступу Корнілова уряд знову став недієздатним, в зв'язку з чим довелося створювати Директорію з п'яти осіб, яким належала повнота влади. Прокопович у вересні застерігав: якщо подібний стан збережеться ще два–три місяці, то розпад влади буде неминучим¹⁷. Здається, його прогноз був надто оптимістичним. Державні інститути, якщо і не перестали діяти, то до середини літа 1917 р. втратили залишки морального авторитету.

У першу чергу це стосувалося армії. Генерал А. Денікін в своїх спогадах пізніше засвідчив, що вже в перші дні революції «Ставка випустила з своїх рук керівництво армією»¹⁸. Щоб тісніше прив'язати до себе міський гарнізон, Петроградська рада робітничих депутатів 1 березня 1917 р. видала наказ № 1 про створення в ротах, батальйонах і полках Петроградського гарнізону солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження контролю за командним складом. Наказ хоч і був незаконний, але відмінити його не змогли ані Тимчасовий уряд, ані

¹⁷ Прокопович. С. Н. Народное хозяйство в дни революции. Москва, 1918. С. 24–27.

¹⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917 г. Москва, 1991. С. 139.

Ставка Верховного головнокомандувача. Наказ дуже швидко поширився на всю армію, втягнув її в політичне життя. Уряд у боротьбі за армію з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів взяв курс на її демократизацію. «Тимчасовим положенням про організацію чинів діючої армії та флоту», яке видала Ставка головнокомандувача 30 березня, солдатські комітети, від ротного до армійського, та військові з'їзди були фактично узаконені¹⁹.

Протягом кількох тижнів з армії було звільнено близько 150 вищих військових чинів, в тому числі 70 начальників дивізій. В кінці квітня в армії був запроваджений інститут комісарів. 9 травня військовий міністр О. Керенський оприлюднив «Декларацію прав солдата», яка підтверджувала громадські і політичні права військовослужбовців, закріплювала за комітетами функцію внутрішнього управління і фактично майже повністю позбавляла командирів дисциплінарної влади над своїми підлеглими. В результаті армія з воюючої перетворилась в мітингуучу. Така політика абсолютно суперечила бажанню уряду зберегти вірність союзницьким зобов'язанням перед Антантою і продовжувати війну. Тим самим уряд не лише програв боротьбу за армію раді, але й досить швидко розгубив кредит народної довіри. Військового міністра О. Керенського, який у травні-червні 1917 р. значну частину часу провів на фронтах у військовому середовищі, почали іронічно називати «головноумовляючим». Запал його промов не рятував становища. Армія швидко втрачала дисципліну, а з нею і боездатність, перетворювалась на потужну деструктивну силу, дії якої виходили далеко за межі війська, активно впливали на все суспільство, особливо його низи. М. Суханов з цього приводу залишив сумні спогади: «Серед столичних і провінційних гарнізонів, що бездіяли, в атмосфері нечуваної свободи, військова дисципліна, зрозуміло, впала. Залізні ланцюги ослабли. Несвідомість і розпущеність сірої маси давалася взнаки. В тилу вся гарнізонна служба більше чи менше розладналася, навчань майже не відбувалося, наряди часто не виконувались, караули теж часто не тримались»²⁰.

Революція підняла на поверхню і озвучила десятки глобальних проблем, які вимагали негайних реакцій. Найболючішими з них були проблеми завершення війни, розв'язання земельного та національного питань. Солдати-селяни рвались додому для самочинного вирішення земельного питання. Ніякі заходи командування не могли зупинити хвилі дезертирства, яка з весни набрала велетенських масштабів. Згаданий вище М. Суханов так описав це явище: «Солдати без всяких дозволів величезними потоками направлялись додому. Вони заповняли всі залізниці, здійснюючи насильство над адміністрацією, викидаючи пасажирів, загрожуючи всій справі транспорту і перетворюючись суспільну біду. Дезертирам призначали строки зворотної явки, потім ці строки відсовувались, підсилювались погрозами. На нараді зі скликання Установчих зборів, яка відкрилась на кінець (тільки) 25 травня, постановили дезертирів лишити виборчих прав; Керенський

---

¹⁹ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. Мюнхен, 1978. С. 60.

²⁰ Суханов Н. Указ. соч. Кн. 4. С. 224.

проектував лишити їх і права на землю. Але все це допомогло мало. Солдати тікли по селах з тилу і фронту, нагадуючи велике переселення народів. А в містах вони переповнювали і розрушали трамваї, бульвари, заповнювали всі громадські місця. Там і сям повідомляли про пиятику, безчинства, буйства»²¹. А ось як відтворив тогочасну ситуацію на фронті інший мемуарист – П. Скоропадський, який влітку 1917 р. командував 34-м армійським корпусом на Південно-Західному фронті. Він пише, що бійці корпусу не хотіли йти у наступ, початок якого доводилось відтерміновувати. «...частини на позицію йти не хотіли; енергійно взятись за підготовку окопів теж не хотіли; доводилось їх переконувати..., – розповідає П. Скоропадський. – Пам'ятаю тоді цікавий епізод мого знайомства з соціалістом-революціонером Савінковим, який в той час був комісаром 7-ї армії, до складу якої ми входили. Два полки 104-ї дивізії рішуче відмовились виконувати наказ. Савінков і я з начальником дивізії Люповим поїхали їх переконувати. Савінков говорив дуже добре, але в результаті тільки невелика частина цих полків пішла (в наступ. – В. В.), більша частина залишилась, поливаючи нас зливою лайки, з середовища натовпу виходили агітатори і говорили промови, лейтмотив яких був, що начальство про нас не піклується, п'є нашу кров і т. ін. Савінкову теж дісталось; коли ми від'їжджали натовп цей проводжав нас гиком та свистом. Такі сцени мені не раз довелось пережити перед атакою. В кінці кінців мій корпус атакував і взяв три лінії окопів, потім, замість того, щоб негайно рухатись далі, частини зайнялись обшарюванням окопів, і незважаючи ні на які умовляння, далі йти не хотіли. В результаті на наступний день вони знаходились на висхідних позиціях. Взагалі цей період управління в бою революційними військами – один з найогидніших спогадів мого життя, за час якого мені волею долі доводилось іноді викручуватись із дуже неприємних обставин, але ніколи ще не було таких моральних страждань, стільки несправедливого до мене ставлення, такої жорстокої невдячності»²². Кількість дезертирів на Південно-Західному та Румунському фронтах від Лютневої революції до 1 серпня 1917 р. обраховувалась числом у понад 85 тис. осіб За даними військового міністра генерала Верховського, до середини вересня в країні нараховувалось до двох мільйонів дезертирів²³.

Літні поразки на фронті остаточно підірвали боєздатність військ. Навіть відновлення смертної кари та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів, нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались вмовити солдат виконувати військовий обов'язок. Широкого розголошу на Південно-Західному фронті набуло вбивство солдатами 111-ї піхотної дивізії, що

²¹ Там же. С. 224–225.

²² Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія. 1995. С. 58–59.

²³ Френкин М. Указ. соч. С. 194, 196.

остаточно розклася, командира дивізії генерала Гіршвельда та комісара Особливої армії Ф. Лінде, відомого меншовика.

16 липня 1917 р. О. Керенський зібрав у ставці Верховного головнокомандувача представницьку нараду, в якій взяли участь окремі міністри, найбільш авторитетні представники генералітету, комісари фронтів. У виступах генералів О. Брусилова, М. Алексєєва, А. Денікіна, М. Рузького була змальована картина повної втрати армією боєздатності: цілі дивізії і полки відмовлялися виконувати накази, їх силою доводилось виганяти на позиції. Генерали звинувачували комітети і комісарів в розкладі військ, вимагали запровадження екстраординарних заходів з наведення порядку та повернення суворої дисципліни. Керенський та Савінков дотримувались думки про необхідність збереження комітетів, але теж погоджувались, що без жорсткої дисципліни армія не зможе існувати. Через три дні після наради Верховним головнокомандувачем був призначений генерал Л. Корнілов. 1 серпня він видав наказ про розформування 59-ти дивізій²⁴. Але це вже були запізниті дії. Наказ фактично мав зворотний ефект. Солдати з розформованих дивізій потрапляли в нові, які швидко під їх впливом втрачали залишки боєздатності.

Влітку 1917 р. глибока криза охопила не лише армію, але й всю країну, всі сфери суспільного життя та економіки. Одним з найболючіших і нерозв'язаних залишалося аграрне питання. Надлишок населення в селі за відсутності достатньої кількості вільної землі, значна частина якої знаходилась в руках великих землевласників, постійно породжував та загострював суперечності між селянським та поміщицьким господарствами. Ці суперечності стали однією з причин революції 1905–1907 рр. і не були остаточно вирішені після неї столипінською аграрною реформою. Після падіння самодержавства селянство стало однією з помітних рушійних сил революції. Вже на початку квітня українське селянство утворило Всеукраїнську селянську спілку, яка перебувала під ідейним керівництвом Української партії соціалістів-революціонерів. Партія, а отже, і Селянська спілка, виступали за соціалізацію землі, утворення Українського земельного фонду, користування яким «має бути переведене на основі трудового принципу, через трудові громади»²⁵, заборону продажу землі. Однак Тимчасовий уряд зволікав з проведенням радикальних земельних реформ, він вважав це компетенцією Всеросійських Установчих зборів, тоді як селянство прагнуло негайного вирішення проблеми.

Весною 1917 р. в Україні відбулося значне число губернських, повітових та волосних селянських зібрань, часто з'їздів, які, з одного боку, підтримували Тимчасовий уряд, а з іншого – вимагали від нього активних і рішучих дій, спрямованих на скасування приватної власності на землю, безоплатної передачі її до Всеукраїнського земельного фонду, – землю мали отримати ті, хто її безпосеред-

---

²⁴ Там же. С. 424.

²⁵ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 134–135.

ньо обробляє²⁶. Найповніше домагання українського селянства в земельній справі були сформульовані у відповідній резолюції Всеукраїнського селянського з'їзду, що відбувся на зламі травня-червня 1917 р.²⁷ Зволікання уряду зі скликанням Всеросійських Установчих зборів та проведенням реальних земельних перетворень радикалізували аграрні відносини. Влітку 1917 р. селяни, серед яких вже було достатньо солдат-дезертирів, почали самочинно і масово нападати на поміщицькі господарства. На початку липня в Києві відбувся обласний з'їзд службовців сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. На ньому обговорювався стан справ в цукровій галузі. В доповідях констатувалося, що галузь знаходиться на краю провалля по причині неврегулювання земельних відносин. На місцях земельні комітети роздавали селянам в оренду землю, на якій передбачалось вирощування цукрового буряка²⁸. Ось як це сталося в с. Узин Васильківського повіту Київської губернії. Тут селяни, спираючись на постанови земельного комітету, провели жнива за третій, а не за четвертий сніп, а після цього поділили між собою понад 700 десятин землі місцевого цукрового заводу. В тому ж повіті в с. Пруси селяни захопили місцеву економію, млин і 2500 дес. лісу. В с. Бистриці під Рівним селяни перерозподілили між собою понад 5 тис. дес. землі поземельного банку²⁹. Таких прикладів можна навести велику кількість. Вони свідчили, що країна була перегріта соціальною енергією, яка не знаходила виходу і неминуче мала б вибухнути.

Ситуація в містах була не кращою. Промислове виробництво і транспорт знаходились в глибокій рецесії. Середній виробіток на одного робітника в Донецькому басейні влітку впав на 50 %, а в металургійній промисловості – на третину. Не було жодної галузі виробництва, де б не спостерігалось різке падіння продуктивності праці³⁰.

Перше, чого домагались робітники після початку революції, – це була ліквідація поліції. Тимчасовий уряд задовольнив ці домагання в перші дні свого існування. Поліція була ліквідована, і це, на думку міністра кабінету міністрів Тимчасового уряду В. Набокова, було фатальною помилкою, пов'язаною з революційними ілюзіями, ідеалізацією революції та революційного народу: «Всеросійський похід проти городових та жандармів дуже швидко привів до свого природного наслідку. Апарат, який хоч якось, хоч слабо, але ж працював, був розбитий вщент»³¹. Саме поліція, а в крайніх випадках армія, в попередні десятиліття виконували роль фактора, який стримував стихійну вибухову нищівну енергію робітничого

²⁶ Див.: Там само. С.216, 261, 262, 283, 285.

²⁷ Див.: Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ, 1992. С. 23–24.

²⁸ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Киев, 1928. С. 129.

²⁹ Кичий І.В. Борьба за власть советов на Правобережной Украине. Киев, 1986. С. 24–25.

³⁰ Прокопович С.Н. Указ. соч. С. 5.

³¹ Набоков В.Д. Временное правительство // Архив русской революции, издаваемый В. Гессеном: В 22 т. Т. 1. С. 39.

класу і селянства. Ліквідація поліції відкривала широку дорогу до поновлення практики захватів, розгромів, фізичних розправ. «...шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції, – зазначає Г. Куромія. – Вони майже не цікавилися такими інституціями як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче об'єднувалися у профспілки. Натомість вони вдавалися до прямих дій проти керівників – обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували»³². «Низи» виявили повну нездатність до суголосних дій з «верхами». В результаті з самого початку революції виникла глибока соціально-політична конфронтація між робітниками і роботодавцями. Відомий меншовик, а згодом дослідник історії робітничого руху М. Балабанов події 1917 р. в Донбасі розглядав як «один суцільний безперервний конфлікт»³³.

Як тільки робітники зрозуміли, що влада на місцях реальної сили не має, а такою силою є вони, їх вже нічого не стримувало в бажанні поквитатись із своїми «гнобителями». Вражаюча картина розвалу була намальована в декларації гірничопромисловців до Тимчасового уряду від 27 травня. Вони писали: «Йде захват земель, приміщень, інвентарю, здійснюються незаконні арешти “вільних” громадян, віддаються накази якимись самочинними комітетами, відбуваються захвати управлінь фабрик і заводів, видаляють небажаних окремим особам чи робітничій масі управляючих, бугалтерів, майстрів та ін. довірених підприємців, йде наче організований похід на підприємства»³⁴.

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії і далі закидала Тимчасовий уряд телеграмами, в яких сигналізувала про те, що частина робітників «охоплена анархічними настроями», описувала численні випадки відсторонення від роботи осіб рудничної адміністрації, їх арештів, погроз їх життю, з чого робила невтішний висновок: при збереженні такого становища Донецькому басейну загрожує зупинка, яка викличе параліч всієї країни. Промисловці просили уряд вплинути на робітників, які «висовують економічні вимоги надмірного характеру»³⁵, а також запровадити примирювальні камери, які б вирішували суперечки, і рішення яких були б обов'язковими для обох сторін.

З літа 1917 р. робітники вже почувалися господарями підприємств, на більшості з них створилися робітничі комітети (ради старост, фабзавкоми), які були узаконені урядом ще у квітні. Фабзавкоми стали плацдармом, з якого поширювався вплив більшовиків на робітничі колективи. Літом на Донбасі з'явилися робітничі військові формування – загони червоної гвардії. Вони спочатку викори-

---

³² Куромія Гіроокі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1880–1990-і роки. Київ, 2002. С. 123.

³³ Балабанов М. Конфликты в Донбассе в 1917 году // Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине. Харьков, 1928. С. 65–66.

³⁴ Горнозаводское дело. 1917. № 22–23. С. 15858.

³⁵ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Березень 1917 – березень 1921 рр.: Збірник документів. і матеріалів. Київ, 1957. С. 82–83.

стовувалися для боротьби з криміналом, який набрав розмірів епідемії, але разом з тим і як ще один важіль силового тиску на підприємців.

На найпекучішу проблему перетворилося харчове питання. Влітку запаси хліба впали до критичного мінімуму, а постачання продовольства значно погіршилося. Уряд погано справлявся з цією проблемою. Було введено карткову систему на розподіл м'яса, цукру, борошна, керосину тощо. Влада взяла під облік дрова, вугілля, мануфактуру. Решту необхідних продуктів населення мало купувати за ринковими цінами, які не всім були по кишені. При цьому ціни стрімко зростали. В порівнянні з 1914 р. у 1917 р. на продукти і речі першої необхідності вони виросли у 10–20 разів. Це викликало невдоволення. 13 червня в київську міську думу, яка обговорювала питання про допомогу мобілізованим в армію, з'явилися у великій кількості солдатки. З криками: «ми голодні, ми не маємо хліба» вони оточили президію думи. Спочатку головуєчий намагався закрити засідання, але під тиском присутніх жінок дума одноголосно вирішила надати солдаткам грошову допомогу. Оскільки на цей момент існував дефіцит бюджету в 15 млн крб., то гроші вирішили взяти із позики на викуп трамваю³⁶. Через тиждень київська міська управа ухвалила провести облік запасів галош, взуття, мануфактури, ниток і заборонила вивіз з міста продуктів харчування³⁷. Але це не дало бажаних наслідків. Наприкінці червня у Києві почалися продовольчі заворушення. Групи жінок, до яких приєднувалися солдати, зупиняли і обшукували підводи з вантажами. Увечері вони здійснили обшук магазинів і 100 квартир торговців. Продукти, які знаходили, конфісковували. 24 червня у суботу натовп жінок з'явився у дільницю міліції з вимогою розподілити конфісковані продукти між ними. Спроби заспокоїти натовп результатів не мали. Як компроміс була створена комісія з 10 осіб, яка разом з міліцією продовжила обшуки.

27 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд встановив нові «тверді ціни» на хліб. Вони стали вдвічі вищими. Але, як не парадоксально, ситуація від цього лише погіршилася. Подвоєння цін на хліб викликало загальне подорожчання життя та ще більше знецінило російський карбованець. На тлі загострення продовольчих труднощів активно стала розвиватись спекуляція продуктами харчування. В Україну з Центральної Росії, з так званих споживчих губерній, приїздила маса підприємливих людей, яких звали «ходаками» або «мішечниками». Вони тотально скуповували продовольчі товари і вивозили їх на північ, залишаючи місцеве населення голодним. Спекуляція посилювала соціальне напруження, центральна влада не могла з ним ефективно боротись, тому органи місцевого самоврядування намагались на свій страх і ризик захищати місцевий ринок, запроваджували обмеження на вивіз продуктів. Так, 16 червня Лубенська повітова продовольча нарада заборонила вивіз продовольства за межі повіту, вирішила взяти на облік товари повсякденного попиту, ввести карткову систему для виробів із шкіри та норований продаж товарів (10 аршин матерії і 5 пудів виробів із заліза в одні руки).

³⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 119.

³⁷ Там же. С. 129.

Причинами брутальних способів дії в соціальному середовищі міста були не лише продовольчі труднощі. Вони часто виникали на ринку праці, загострюючи стосунки між працедавцями і найманими робітниками. Останні, підтримувані лівими політичними силами, рішуче втручались в управління підприємствами. Від цього виникали ще більші складнощі. Страйки стали прикметною ознакою часу. Часто ексцеси мали політичне забарвлення. Після липневих кривавих подій у Петербурзі почалися переслідування більшовиків владою, і не тільки. «Киевская мысль» повідомляла, що 14 липня у Києві на Думській площі зібрався великий натовп, який вимагав припинити продаж більшовицької літератури. Це завершилося спаленням кіоску, який торгував більшовицькими виданнями³⁸. Прямим наслідком погіршення умов життя стало поширення криміналу. Небувало виросла кількість крадіжок, грабунків, масовими стали вбивства з метою пограбування. 22 серпня у Полтаві в своїй квартирі грабіжниками було вбито племянницю М. Гоголя М. Рахубовську, відому громадську діячку, дійсного члена Полтавської Вченої Архівної Комісії. 27 серпня у власному будинку з метою пограбування було застрелено генерала К. Ждановича – начальника Полтавської місцевої бригади, та його дружину. Про обидва випадки залишив нотатки в своєму щоденнику полтавський лікар та земський діяч О. Несвіцький. Він писав, що найчастіше грабунками і вбивствами займалися солдати місцевого гарнізону³⁹.

Революційна влада – і центральна, і місцева – не могла протидіяти криміналу і відповідно втрачала авторитет, а населення почало самостійно боротися з злочинцями у відповідності зі своєю правосвідомістю. В селах почастишали випадки самосудів. Є. Чикаленко, який літо 1917 р. провів у своєму маєтку в селі Перешори Ананіївського повіту, з сумом згадував: «Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад на селі: все більше й більше тікало солдатів з фронту і, оповідаючи про фронтові порядки, вносили повну анархію, деморалізацію в село; “свобода слова” дійшла до того, що й жінки, не соромлячись, стали лаятись по матеріні. Сільський комітет, вибраний з сяких-таких господарів, з Куцоперою на чолі, в очах фронтовиків став “буржуазним” і втратив всяку владу... Взагалі почалася така анархія, що один старий селянин в розпачі сказав: “Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди, як мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але свободи такої ще не бачив і не чув”»⁴⁰.

На тлі посилення хаосу та безвладдя популярність стали набирати думки про сильну владу, яка б могла протистояти розгулу революційної стихії та зберегти основи державності. Парадоксально, але першими про бажання взяти владу заговорили більшовики, які докладали всіх можливих зусиль, щоб підірвати авторитет Тимчасового уряду. На початку липня вони спровокували в Пітері виступ з метою захвату влади, який увійшов до історії як «криваві дні». Уряду

---

³⁸ Там же. С. 171.

³⁹ Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту. 1917–1922 рр. Полтава, 1995. С. 15–17.

⁴⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. Київ, 2004. Т. 1. С. 373.

вдалось опанувати ситуацію. О. Керенський, який очолив новий склад «уряду порятунку революції», перебрав на себе надзвичайні повноваження.

Поступове падіння морального авторитету урядової влади специфічно позначилося на ситуації в Україні. Ця специфіка стала предметом глибоких роздумів С. Єфремова в статті «На поворотці», опублікованій на початку серпня в трьох номерах «Нової Ради». Єфремов підвів у цій публікації підсумок чергового етапу розвитку революції, а разом з тим говорив про метаморфози Центральної Ради. Він не приховував свого розчарування ходом подій, які сталися після проголошення II Універсалу. Влітку, на думку Єфремова, в історії революції почався новий етап. За урядовою кризою приховувались спроби радикально змінити розвиток революції. Існували як «ліві», так і «праві» сценарії. Єфремов спостеріг, що власних сил у контрреволюції недостатньо, але на їхню руку грали самі революційні елементи, які не могли «побороти анархічних інстинктів і зв'язати самих себе найміцнішими узами громадської повинності. Коли цього не станеться, коли анархія далі поступатиме, то реакція і контрреволюція прийдуть самі собою, навіть без реакціонерів та контрреволюціонерів... і матимемо диктатора, Наполеона, нового деспота – кого хочете на вибір»⁴¹.

В цій ситуації історія зіграла злий жарт з Центральною Радою, яка затратила надто багато сил в боротьбі за владу, а влада несподівано «втратила прикмети організованої основи життя і вступила в якийсь хронічний кризи»⁴². Взяти владу не важко, пише Єфремов, вона фактично лежить на землі і вже не є будь-яким привілеєм, а швидше, це «тяжкий хрест не на всякі плечі». Парадокс, на думку Єфремова, полягав у тому, що на момент I Універсалу Центральна Рада була «щось, коли хочете, більше од правительства, бо вплив та авторитет Центральної Ради виникали не з примусу, не з того одіуму кожної власті, а з її моральної сили, з абсолютного признання її авторитету з власної волі, з добровільного обмеження, що наложило на себе само українське громадянство». Взявши формальну владу, УЦР згаяла дорогоцінний час на перебудову своїх структур, адаптації їх до нових умов роботи, а тим часом «життя круто звернуло з свого шляху»⁴³. Згодом досить схожі думки в своїх мемуарах висловив інший активний учасник революційних подій в Україні, член УЦР М. Ковалевський. Він писав, що компромісом з урядом «Українська Центральна Рада ніби зрікалась своєї революційної функції, і це, на мій погляд, було джерелом повільного занепаду моральної сили, яку український парламент і його перший уряд здобули в першому періоді революції. Після численних маніфестаційних заяв, масових віч українських народних мас, які домагалися поглиблення революційного українського процесу і будування нового національного українського ладу, II-й Універсал підпорядкував українське життя – хоч тільки формально – Російському Тимчасовому урядові як вер-

⁴¹ Нова рада. 4 серпня.

⁴² Там само. 5 серпня.

⁴³ Там само.

ховному санкціонуючому чинникові»⁴⁴. Цікава ще одна ремарка Ковалевського, він пише, що коли б на початку липня було знаття, як розвиватимуться події далі, то краще було б «стати на перешкоді липневому компромісові, щоб направити всю енергію і силу розбурханої української стихії на дальший шлях національної революції»⁴⁵. Проте розбурхана стихія вже влітку погано піддавалась будь-яким конструктивним впливам.

В той же час з літа, особливо після придушення липневого більшовицького виступу, в країні почав набирати силу рух правих, які активно виступали за придушення революції. Їх лідером став генерал Л. Корнілов. Короткий час Керенський та Корнілов діяли сутолосно, але вже в серпні на Державній нараді в Москві стало зрозумілим, що між ними виникло суперництво за владу. Керенський пізніше, описуючи Московську нараду, відзначав, що «в промовах з трибуни, які звучали у великому переповненому залі театру, в кулуарах і за кулісами чітко прослідковувалася неусвідомлена думка про диктатуру»⁴⁶. Керенський пов'язував останню з постаттю генерала Корнілова. В своїй промові на нараді Верховний головнокомандувач повторив думки, які виклав трохи раніше в спеціальній записці для Тимчасового уряду. Він вимагав поставити армію поза політикою, ліквідувати комітети, відновити дисципліну, повернути владу офіцерам. Корнілова активно підтримував Донський отаман генерал О. Каледін.

В середині останньої декади серпня О. Керенський був поставлений Л. Корніловим перед ультиматумом з трьох пунктів: оголошення столиці Петрограда на військовому становищі; передання військової та цивільної влади в руки Верховного головнокомандувача; відставка всіх міністрів, включно з прем'єр-міністром⁴⁷. Відповіддю Керенського було зміщення Корнілова з посади Верховного головнокомандувача. Останній спрямував на Петроград корпус генерала Кримова. Однак успіху похід не дав. За кілька днів заколот зазнав поразки, остаточно розвіявши мрії правих сил на вгамування революції. А от ліві сили отримали новий шанс. 1 вересня Росію було проголошено республікою. Уряд оголосив про скликання наприкінці вересня Демократичної наради. В Росії заговорили про необхідність створення однорідного соціалістичного уряду. У вересні почалася хвиля переворотів рад, на яких успіх часто супроводжував більшовиків. В цьому не було чогось дивного. Бездіяльність уряду привела країну до фактичної катастрофи. Революційні очікування не справдилися. Міста голодували. Села не отримали землі, а армія залишалася в окопах. Тож країна у відповідь на це швидко радикалізувалась.

Після провалу корніловського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький

---

⁴⁴ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1961. С. 406.

⁴⁵ Там само. С. 407.

⁴⁶ Керенский А.Ф. Русская революция. 1917. Москва, 2005. С. 256.

⁴⁷ Там же. С. 297.

рух. Так, 2-й гвардійський корпус у вересні був відведений з фронту в тил на територію Вінницького повіту. Його шлях відходу через Новоушицький, Могилівський та Літинський повіти був позначений масштабними погромами цукрових та спиртових заводів, маєтків, грабунками містечок та сіл. Подільський губернський комісар констатував, що «хвиля розгромів гвардійцями винокурних заводів викликала анархію в половині губернії... Гинуть села та люди, гине революція»⁴⁸. Начальник міліції Літинського повіту, підсумовуючи безчинства, які відбулися між 26 вересням та 2 жовтнем у його південній частині, писав про розгроми, грабунки та підпали кількох винокурних заводів та економій, розкрадання хліба, фуражу, живого та мертвого інвентарю, кімнатної обстановки, одяжі. Все це пов'язувалось з приходом в цю частину повіту військових частин 2-го корпусу: «Окремі групи п'яних та озвірілих солдат, зокрема 2-го та 4-го стрілецьких полків, при масовій участі місцевих селян, здійснили розгроми, грабунки та підпали»⁴⁹. Всього у Літинському повіті до кінця жовтня було розгромлено солдатами та селянами 25 маєтків, 8 винокурних та 2 цукрових заводи⁵⁰. Аналогічним було становище Летичівського повіту, де розташовувалися частини 7-ї армії. Повітовий комісар 26 вересня повідомляв: «...порядок нашого життя в повіті у корні похитнувся. До цього часу спокійне населення солдатами виведено з моральної рівноваги. Солдати разом з селянами чинять різні безчинства, тероризують всіх, у кого є яке-небудь майно, цілком руйнуючи сільські господарства та винищуючи ліси, сади та городи, знищуючи запаси риби, спирту та ін. Грабунки, насилля та самосуди тепер є в Летичівському повіті звичним явищем...»⁵¹. Про розгром маєтків у Стрижавці та П'ятничанах біля Вінниці пише у своїх спогадах Софія Грохольська⁵². З особливою брутальністю було здійснено вбивство 85-літнього князя Романа Сангушка, власника маєтку у Славуті. Вбивство вчинили солдати 264-го запасного піхотного полку. Князю було нанесено понад 30 колотих ран багнетами, а маєток розграбовано. Про це писала газета «Волинь» 29 жовтня 1917 р.

4 жовтня 1917 р. «Нова Рада» в передовій статті подала жахливу й вражаючу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального Секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина... Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або приходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться

⁴⁸ Крестьянское движение в 1917 году. 1917 год в документах и материалах. Москва; Ленинград, 1927. С. 290.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 46, арк. 185–185 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 167–168.

⁵¹ Красный архив. 1941. № 2. С. 74.

⁵² Грохольська С. Болючі спогади. 1917–1919. Вінниця, 2018.

й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й оточуючої допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошести».

Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. Безумовно, що ці прояви екстремізму не могли оминати і українізовані частини. Про негативний вплив 2-го гвардійського корпусу на 34-й корпус розповідає в своїх спогадах П. Скоропадський: «Деінде частини не піддавались спокусам, але на загал маєтків 15 було розграбовано. На щастя не було вбивств. Я вважав, що єдиним засобом для порятунку корпусу залишалось якомога швидше вивести його на фронт»⁵³. 1 жовтня Скоропадський видав наказ, яким доручалось начальникам дивізій разом з комітетами сформувати з свідомих солдатів спеціальні батальйони для боротьби з розбоями. В наказі командир нагадував, що «наш корпус – перший Український корпус, що на нього звернена вся надія України, від нього вона чекає не лише бойової слави, але й тої грізної сили, одна присутність якої гарантує порядок і законність»⁵⁴.

Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед, більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурхану нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним задовольнити потреби армії. В останньої не вистачало ані зброї, ані амуніції, ані продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдатів. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталось до уряду, до політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду, зажадала від них домогтись створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами⁵⁵.

Наростання деструктивних соціальних явищ, поширення дезертирства, самоуправства армійських частин підштовхувало селян до організації самозахисту і популяризувало ідею «вільного козацтва». Скликаний 29 червня 1917 р. 2-й селянський з'їзд Уманщини визнав, що «найкращим способом охоронити від грабіжництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному народові та здобутій волі є заснування вільного козацтва»⁵⁶. З'їзд доручив його найшвидше формування повітовому комісару Н. Блаватному.

---

⁵³ Скоропадський П. Спогади. С. 85–86.

⁵⁴ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року... С. 818.

⁵⁵ Там само. С. 757.

⁵⁶ Воля. Умань. 1917. 6 серпня.

Осінь 1917 р. виявилася часом високої активності в організації «вільного козацтва». Це трапилось з декількох різних причин, які збіглися, але, насамперед, зросла потреба селянства у самообороні. По-друге, процес організації був узятий під контроль Центральної Ради; по-третє, до цього спонукав корніловський заколот, який активізував сили революції. 2 вересня Одеська українська військова рада звернулася до української молоді Херсонщини з закликом вступати до загонів одеської «Січі» з метою захисту Центральної Ради від корніловської контрреволюції⁵⁷. Подібна інформація у великій кількості зустрічається на шпальтах українських газет за вересень 1917 р. Так, 7 вересня «Нова Рада» писала про організацію «вільного козацтва» в с. Бучак Канівського повіту в складі 34 осіб, які просили повітовий комітет Селянської спілки повідомити, де і як можна придбати зброю, про що повітовий комітет, своєю чергою, інформував ЦК Селянської спілки. Наступного дня та ж газета повідомляла про організацію Запорозького куреня в містечку Яблуневі Лубенського повіту на Полтавщині. 12 вересня описувалося, як у відповідь на розбої жителі с. Казенна Мотовилівка Київської губернії з ініціативи О. Гончара утворили осередок «вільного козацтва», до якого записалося 200 бажаючих. Разом з тим, газета інформувала про певну конфліктну ситуацію з волосним головою, котрий погрожував розігнати осередок. Треба відзначити, що, з одного боку, загони «вільного козацтва» виступали як місцева самооборона, а з іншого – були ефективним інструментом селянського тиску на власників маєтків та цукрових заводів. А цей тиск восени набрав ще більшого масштабу. Власне, про це вже йшлося вище.

Початок осені 1917 р. в Україні, як і Росії, пройшов під знаком обговорення питання про кризу влади і пошуки можливого виходу з неї. Корніловський виступ був ліквідований, але голову Тимчасового уряду Керенського підозрювали у причетності до його підготовки. Безумовно, в політикумі були спроби знайти певний консенсус, але ставало все очевиднішим і зрозумілим, що досягти цього не вдасться. Довіра до Тимчасового уряду була серйозно підірвана. М. Суханов так змалював ситуацію, що склалася на зламі літа–осені 1917 р.: «Ніякого управління, ніякої органічної роботи центрального уряду не було, а місцевого – тим паче. Яка тут органічна робота! Міністрів нема або чи то є, чи то нема. Хто з населення їх визнає? Хто з співробітників їм вірить? Ні для кого не авторитетні, ні до чого не потрібні, вони дефілюють і пролітають як тіні під презирливими поглядами кур'єрів і писарів. А їх представники, їх апарати на місцях – про них краще не думати. Розвал урядового апарату був повний і безнадійний»⁵⁸. Параліч влади покликав до життя надзвичайні органи – військово-революційні комітети. Ради, значення яких влітку зійшло майже нанівець, отримали новий шанс повернутися у велику політику. Всеросійський Центральний комітет рад вирішив скликати Демократичну нараду, яка б обговорила становище в країні і знайшла вирішення питання про міцну революційну владу.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 44, арк. 176.

⁵⁸ Суханов Н. Указ. соч. Кн. 5. С. 168–169.

Демократичній нараді передувало збудження у всіх шарах суспільства. Всі і вся обговорювали питання про владу. 8 вересня в Київській раді робітничих депутатів з цього приводу розгорілася тривала й палка дискусія. Всі фракції ради мобілізували своїх кращих ораторів. Першим слово отримав представник Бунду М. Золотарьов. Він, як і його фракція, пропагували ідею коаліційної влади, що забезпечило б перетворення Росії в демократичну республіку і створило передумови боротьби за соціалізм в майбутньому. Побудову соціалізму в даний момент Золотарьов вважав неможливою. Другим співдоповідачем виступав більшовик Ю. П'ятаков. Він відкинув можливість угоди з буржуазією і висловився за диктатуру пролетаріату⁵⁹. Того ж дня в Києві розпочав роботу З'їзд пригноблених народів.

Звичайно, тоді не йшлося про диктатуру пролетаріату. Більшість з делегатів виступали за федеративну модель влади, але й тут пропонувалися варіанти. Польські і литовські делегати віддавали перевагу творенню незалежних національних держав⁶⁰. В постановах з'їзду відзначалось, що «безладдя як на фронті, так і в тилу, по всіх ділянках державного життя, має своїм джерелом централістичний лад». Для порятунку держави від руїни пропонувалося перебудувати державне управління на принципах, які б не лишили жодної можливості для централізації⁶¹. Наступного дня, 9 вересня, у Києві відбулося засідання Малої ради, на яке було винесено обговорення наказу делегації УЦР на Демократичну нараду. Насправді в центрі уваги членів ради стало питання про форму влади в країні. Представник Об'єднаної єврейської робітничої партії М. Гутман вважав, що партія кадетів, яка пішла за Корніловим, повинна бути відлученою від влади. На його думку, ще також не настав час для соціалістичного уряду. Владу в свої руки «повинні зараз взяти город, земства, кооперативи, національні організації і трудовий народ, котрі найбільше заінтересовані в успіхах революції». Український есер Й. Маєвський причину хаосу, що охопив країну, вбачав у державному централізмі, який революції не вдалося зламати. Він скептично оцінював майбутню роботу Демократичної наради і пропонував демонтувати централістичну модель управління. В. Садовський (УСДРП) виступив за коаліційний уряд, оскільки вважав революцію буржуазною. Його підтримав С. Веселовський, а от їх однопартієць М. Порш був рішуче настроєний проти коаліції. Він закликав «стати на шлях рішучої політики, основаної на задоволенні потреб широких народних мас і на аналізі класових інтересів»⁶². Загалом на засіданні виступило 13 з 25 присутніх членів Малої ради. Дискусія мала безкомпромісний характер, були висловлені різні, часто протилежні думки з приводу можливої моделі майбутньої влади, але відчувалось, що влада діюча не влаштовувала нікого. В кінцевому підсумку постатейно було проголосовано наказ з 11 пунктів. Перший з них вимагав

---

⁵⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 235–236.

⁶⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 291–292.

⁶¹ Там само. С. 308.

⁶² Там само. С. 279–281.

сформування однорідного революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії. Далі йшли пункти про передачу усіх поміщицьких, монастирських і церковних земель у завідування земельних комітетів, встановлення державного контролю над промисловим виробництвом і розподілом, оподаткування великого капіталу, визнання за всіма націями права на нічим не обмежене самовизначення. Вся влада в Україні мала бути передана в руки Центральної Ради та Генерального секретаріату⁶³. Зрозуміло, що Київ не відрізнявся від інших міст і регіонів.

Демократична нарада відкрилася у Петрограді в Олександринському театрі 14 вересня. В ній взяли участь 1582 делегати від різних партій та громадських організацій. Ефективну роботу такої кількості людей в одному залі організувати було дуже важко, до того ж делегати дотримувались різних поглядів. Як писав Суханов, вияснити співвідношення сил на нараді було справою непростого, більшовики були в меншості, але ця меншість складала ледь не третину. Кілька днів пройшло в засіданнях фракцій, на яких обговорювалось одне й те ж питання: чи уряд буде коаліційний, чи чисто демократичний. На 19 вересня було призначене загальне голосування, яке завершилося трагікомічним результатом. Спочатку 766 голосами була схвалена резолюція за коаліцію, але тут же 595 голосами вносилися поправки про неможливість участі в коаліції партії кадетів. Таким чином, ідея коаліції, як і робота Демократичної наради, втрачали сенс. Щоб вийти з цієї патової ситуації, президія наради запропонувала постанову, яка одержала підтримку. «Демократична нарада, – йшлося у ній, – ухвалює не розходитися до того часу, поки не виробить умов сформування і функціонування влади в прийнятній для демократії формі». Наступного дня відбулося засідання розширеної президії наради, на якому з'явилася ідея виборів із складу наради Передпарламенту. Він повинен сприяти створенню сильної революційної влади на основі програми, виробленої на московській Державній нараді. Таким чином, Демократична нарада лише підтвердила наявність кризи влади, але не змогла її розв'язати.

Делегати від Центральної Ради повернулись з Петрограду до Києва в повному розчаруванні. 26 вересня на засіданні Малої ради вони звітували про свою поїздку. Найбільше негачій викликало ставлення членів Демократичної наради до представників національних меншин. Воно було брутальним. Один з делегатів, М. Порш, враження якого передала газета «Нова рада», вважав, що «Керенському не пощастило виправдатись щодо участі в корніловському замаху, не зважаючи на всі намагання. Демократична нарада не дала жодних добрих наслідків. Демократія опинилась біля розбитого корита. Передпарламент не контролює власті, і вона перед ним не відповідає ні фактично, ні формально»⁶⁴. Пізніше, коментуючи результати Демократичної наради в своїх спогадах, М. Грушевський писав: «Бездарність російської демократії, яку вона виявила в останніх подіях, і неприязнь до національного питання, нездатність поставитись до нього твердо

⁶³ Там само. С. 284.

⁶⁴ Нова рада. 1917, 28 вересня.

і справедливо, без задніх згадок про свій “капітал”, котрим не можна ніде ризикувати задля якої-небудь демократичної невинності, більш ніж коли-небудь викликали в українських кругах бажання відчепитись від усяких рахунків з нею й іти своєю дорогою»⁶⁵.

Криза влади змусила Генеральний секретаріат 29 вересня оголосити чергову декларацію своєї діяльності. Не вдаючись до прямої критики Тимчасового уряду, Генеральний секретаріат фактично оприлюднив у цій декларації нову модель влади для України. Насамперед, вона передбачала скликання Всеукраїнських Установчих зборів. На їх розгляд мав бути винесений Статут вищого управління України, який мала розробити УЦР. Того ж дня в Малій раді відбулося активне обговорення декларації, після чого вона висловила Генеральному секретаріату своє довір'я, а 10 жовтня спеціальне засідання присвятила обговоренню питання про Всеукраїнські Установчі збори.

Незважаючи на те, що ідея Всеукраїнських Установчих зборів викликала опір з боку представників російської демократії, які наполягали на необхідності проведення лише Всеросійських Установчих зборів, Мала рада вирішила створити оргкомітет та комісію по розробці спеціального законопроекту про їх скликання. Було очевидним, що до таких кардинальних рішень Генеральний секретаріат і Центральну Раду підштовхнули події, про які йшлося вище. 13 жовтня Генеральний секретаріат звернувся до Тимчасового уряду з спеціальним меморандумом, в якому звертав увагу на «крайньо ненормальні умови», що склалися. «Україна в складі губерній, які підлягають Генеральному секретаріатові, несе на собі як прифронтова полоса весь тягар воєнних умов, котрий особливо збільшується через дезорганізованість військових частин, – йшлося в меморандумі. – Загальний заколот, який і без того дається прикро відчувати завдяки близькості фронту, особливо ускладнюється повним незабезпеченням майна й навіть самого життя внаслідок сваволі приходящих солдатів і частих анархічних виступів. Пори такі обставини зовсім неможливі нормальне життя й нормальна праця місцевого населення, яке, однак, має давати армії допомогу своїми силами і засобами. Становище зробилося дуже грізним і не тільки для України, але й для всієї Російської Республіки»⁶⁶.

Констатуючи ці широко відомі факти, Генеральний секретаріат звертав увагу уряду на необхідність рішучих заходів для встановлення порядку та посилення системи управління краєм. Секретаріат нагадував, що відповідно до угоди від 3 липня та інструкції від 4 серпня вся повнота влади в краї має знаходитись у його руках. Але цього не відбувається, тому що головною перешкодою є, насамперед, ставлення Тимчасового уряду до Генерального секретаріату. Уряд його ігнорує. Така позиція не тільки не сприяє «організації власті в країні, але й просто спричиняється до дезорганізації її». Генеральний секретаріат вважав, що «так далі справа провадитись не може, штучно утвореній неозначеності його становища

---

⁶⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 11. С. 147.

⁶⁶ Українська Центральна Рада. Т. 1. Київ, 1996. С. 341.

конче потрібно покласти край»⁶⁷. Фактично Генеральний секретаріат констатував нездатність уряду керувати Україною і пропонував нову схему управління краєм через розширення власних повноважень. Завершувало меморандум ще одне нагадування про те, що «край знаходиться на останнім щаблі повного розладу, і відкладання здійснення запропонованих заходів грозить дуже прикрими наслідками»⁶⁸. Генеральний секретаріат сподівався на відповідну ситуації реакцію уряду, але вона виявилась асиметричною. Суддя Київської судової палати відкрив кримінальну справу по факту сепаратизму, а уряд викликав голову Генерального секретаріату до Петрограду для дачі пояснень.

Перед від'їздом до столиці В. Винниченко виступив з гострою промовою на III Всеукраїнському військовому з'їзді, що відкрився 20 жовтня у Києві. Голова секретаріату назвав звинувачення у сепаратизмі провокацією. Він відверто наголосив на напружених стосунках з урядом, підтвердив, що секретаріат твердо стоїть на засадах оголошеної ним декларації і не збирається від цієї позиції відступати. Генеральні секретарі, на думку промовця, не є урядовими чиновниками, а обрані революційною волею народу і підзвітні лише УЦР. Винниченко був переконаний, що «народні інтереси якраз тепер вимагають того, щоб Генеральний секретаріат міцно взяв до своїх рук владу на Україні»⁶⁹.

22 жовтня генеральні секретарі В. Винниченко, І. Стешенко та О. Зарубін виїхали до Петрограду, але зустрітися з міністрами Тимчасового уряду їм вже не судилося. Параліч влади, її моральний занепад зробили уряд легкою здобиччю більшовиків. Країна вступала в новий етап свого розвитку. Перемога більшовицького заколоту в Петрограді на тлі тих подій, про які ми говорили, з абсолютною очевидністю свідчила про соціальну й культурну незрілість країни, про передчасність її переходу до демократичної форми влади. До неї виявились неготовими як низи, так і верхи.

⁶⁷ Там само. С. 343.

⁶⁸ Там само. С. 344.

⁶⁹ Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. Київ, 1992. № 7. С. 52.

Сергій КОКІН

НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ НКВС

1937–1938 рр:

ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Важливим аспектом вивчення історії державного терору в СРСР, зокрема, періоду Великого терору 1937–1938 рр., є дослідження його складових – національних операцій НКВС – у контексті «остаточного вирішення» національного питання. Йдеться про взаємозв'язок репресивної і національної політики російського (советського) партійно-державного керівництва в 1920–1930-х роках стосовно титульних етносів у союзних і автономних республіках, краях і областях (в Українській СРР / РСР – українців) й національних меншин. При цьому в науковій літературі етнопонаціональна історія України зазначеного періоду виглядає як результат експериментів більшовиків в області національно-державного будівництва й соціальної інженерії, а національні меншини виступають і як об'єкт державної політики, і як суб'єкт історичного процесу.

У зв'язку з цим актуальним завданням істориків є з'ясування причин появи такої форми репресивної і водночас національної політики Кремля, як репресії за національною ознакою. Погляди істориків на це пройшли певну еволюцію – від визначення поточних практичних потреб більшовиків до аналізу теоретичних засад і висування доволі радикальних наукових гіпотез. Ключовим фактором при цьому стала поява у науковому обігу відповідної джерельної бази – недосяжних раніше для істориків документів з колишніх партійних архівів і архівів Комітету державної безпеки СРСР.

Серед найбільш вивчених на сьогодні є польська і німецька операції НКВС у 1937–1938 рр. Тому на прикладі цих двох операцій спробуємо з'ясувати, що нам відомо про причини і наслідки національних репресій у широкому історичному контексті. Кожна з цих операцій мала загальні історичні передумови – теорію і практику російського більшовизму, зокрема, продуману «інтернаціоналістську» політику «батога і пряника», але також й свою передісторію, свою логіку, свої причинно-наслідкові зв'язки.

Висвітлюючи різні етапи у репресивній і національній політиці більшовиків, історики, зазвичай, зазначають, що наприкінці 1920-х років відбувся перехід сталінського керівництва до більш жорстоких репресивних методів у внутрішній політиці загалом, й стосовно національних меншин зокрема¹. Однак є праці,

---

¹ Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. 2000. № 2. С. 82–93; № 4. С. 37–47; Його ж. Національно-культурна

в яких аргументовано доведено, що репресивна складова національної політики більшовиків завжди перебувала на першому плані.

Німецький історик А. Айсфельд проаналізував теоретичні постулати лідерів більшовизму (в тому числі програмні і передвиборчі 1917 р.) і показав їхню реальну ціну прикладами з історичної практики нав'язування советської влади населенню України, зокрема, німцям². А український історик О. Калакура аргументовано піддав критиці думку про те, що репресії проти поляків розпочалися на межі 1920–1930-х років: «За такого підходу з поля зору дослідників випадає червоний терор, голод 1921–1923 рр., арешти та висилання інтелігенції, духовенства. Усе це безпосередньо зачепило поляків України, які разом із українцями та іншими етносами відчули на собі весь жах нового режиму... Утверджувана монополія більшовиків на політичну владу могла забезпечуватися лише за допомогою надзвичайних карально-репресивних органів»³.

Після краху спроб «експорту революції» у країни Центральної Європи у 1919–1920 рр., зокрема, у відроджену Польську державу і переможену Антантою Німеччину, внутрішня політика більшовиків була спрямована на усіляке закріплення на завойованих теренах, зокрема, в Україні. Ця необхідність спонукала їх до використання «пряника» – поступок «націоналам» з непринципових питань державного будівництва у вигляді політики «коренізації» – соціально-психологічного та ідеологічного наближення представників чужинського політичного режиму до місцевого населення. Стосовно українців це була політика «українізації», тобто дерусифікації державного апарату, освіти, культури. На це ж була спрямована й «ленінсько-сталінська національна політика» щодо розвитку національної культури й самоврядування болгарського, грецького, єврейського, німецького, польського і російського населення Наддніпрянської України.

Однак формування серед основної частини нацменшин «пролетарського істеблішменту» і «пролетарської культури» не принесло очікуваного результату. Німці і поляки в УСРР у цілому зберігали свою національно-релігійну ідентичність. І хоча потужна комуністична пропаганда з акцентом на досягнення «Країни Рад» і зубожіння трудящих у капіталістичних країнах були дієвим фактором формування суспільної свідомості громадян ССРСР, німці і поляки погано піддавалися советізації та без особливого ентузіазму сприймали заходи більшовицької влади. Адже, радянська дійсність постійно підживлювала її психологічне несприйняття з боку багатьох людей. При цьому вони зберігали зовнішню лояльність

політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920–1930-ті роки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. Київ, 2003. С. 251–278.

² Айсфельд А. Национальная политика РСДРП, РКП(б), ВКП(б), КПСС по отношению к немцам // Немцы России: энциклопедия. Т. 2: К-О. Москва, 2004. С. 601–612.

³ Калакура О.Я. Поляки в этнополитических процессах на землях Украины у XX столетии. Київ, 2007. С. 230–231.

режиму і грали в гру за правилами, які він встановив. Однак врешті-решт багатьох це не врятувало від репресій за соціальною або етнічною ознаками.

У випадку з польською національною меншиною важливе значення для подальшого розвитку подій мала поразка більшовиків у війні з Польщею у 1920 р. Одним із факторів, що сприяв цьому, було існування під час Першої світової війни на території Польщі, України, Білорусії, Литви та Росії нелегальної Польської організації військової (ПОВ), яка вела боротьбу з російськими та іншими іноземними загарбниками. Після укладення у березні 1921 р. Ризької мирної угоди між РСФРР, УСРР і Польщею на вигідних для Польщі умовах будь-яка діяльність членів ПОВ на радянській території могла завдати Польській державі більше шкоди, ніж принести користі, тому її було організовано припинено.

Проте упродовж наступних років органи Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) та їхні наступники – органи Державного політичного управління (ДПУ) УСРР продовжували полювати на колишніх членів ПОВ. Боротьба з ПОВ у 1921–1923 рр. мала своїм наслідком формування на наступні два десятиліття образу поляка–«пеовяка»* як одного із найнебезпечніших внутрішніх ворогів більшовиків. Ця «лінія» стала однією з основних у репресивній діяльності органів ДПУ, а потім і Наркомату внутрішніх справ (НКВС) УСРР / УРСР. Її час від часу реанімували, штучно підтягуючи під фантомні організації «ПОВ» нові контингенти етнічних поляків і представників інших національностей, які так чи інакше були пов'язані з Польщею або польською людністю в Україні. Зокрема, під час Голодомору 1932–1933 рр. в УСРР було зупинено «українізацію», а згодом повністю згорнуто й політику «коренізації» як таку. На цьому тлі органи ДПУ–НКВС УСРР у 1933–1934 рр. у різних регіонах УСРР сфабрикували нові справи «ПОВ»⁴.

Польська операція НКВС 1937–1938 рр. також стала продовженням боротьби з «ПОВ». Згідно з оперативним наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., що започаткував проведення операції, головний сенс її полягав у повній ліквідації «широкої диверсійно-повстанської низовки “ПОВ” і основних людських контингентів польської розвідки в СРСР». У другому пункті наказу ця «низовка» і «контингенти» були поділені на шість основних категорій: «а) викриті у процесі слідства і до цього часу не розшукані найактивніші члени “ПОВ” за списком, що додається; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу їх переходу в СРСР; г) політемігранти та політобмінені із Польщі; д) колишні члени ППС** та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁵.

* «Пеовяк» – член ПОВ. Похідне від польської вимови абревіатури ПОВ – пеову.

⁴ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів / Упорядн.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ, 2011. 472 с.

** ППС – Польська партія соціалістична.

⁵ Шановал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ, 1997. С. 348.

До оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 був доданий закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразкову і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», який «доповнював наказ і деякою мірою обґрунтовував його»⁶ і разом з наказом був надісланий до усіх регіональних і транспортних органів НКВС. Наприкінці цього листа діяльність ДПУ–НКВС УСРР у 1933–1935 рр. щодо ліквідації «ПОВ» була оцінена як «цілком незадовільна». Адже апарат НКВС УСРР «не розгорнув тоді слідство до необхідної межі повного викриття діяльності “ПОВ” на Україні, чим й скористався шпигун Сосновський, який сидів тоді в Особливому відділі центру, для провокації провалу взагалі»⁷. Виходило, що через недбальство НКВС УСРР на чолі з В. Балицьким колишній заступник начальника Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, етнічний поляк І. Сосновський (Добржинський) «спритно скористався» ситуацією і «звів нанівець» усю боротьбу з «ПОВ».

Наступник В. Балицького на посаді наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевський розумів, що має діяти так, аби не було претензій центру на його адресу у недостатності зусиль, яких він мав докласти для «розгрому» і «ліквідації» «ПОВ». Отримавши карт-бланш від керівництва, І. Леплевський розпочав бурхливу діяльність, «підганяючи» репресивну машину. Адже Україна була головною сценою у тодішній трагедії. Згідно із даними Всесоюзного перепису населення 1937 р., у СРСР проживало 636 220 поляків, із них в УРСР – 417 613, у Білоруській РСР – 119 881, у РРФСР – 92 078⁸. Крім цього, після депортації у 1936 р. з УСРР 42 тис. поляків близько 36 тис. з них проживали у Казахстані.

Вже на початку проведення польської операції була значно збільшена кількість категорій осіб, що підлягали арешту відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485. Так, згідно з оперативним наказом № 612 від 19 серпня 1937 р. т. в. о. начальника УНКВС по Харківській області Л. Рейхмана, крім категорій, перерахованих у «центральному» наказі, арешту також підлягали: «1) колишні працівники розвідувального РСЧА та іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР, які працювали у Польщі; 2) галичани, колишні військові армії Петрушевича*, які залишилися в СРСР та ті, які прибули до Радянського Союзу в різні роки; 3) реємігранти, петлюрівці та білі, які повернулися із Польщі в СРСР; 4) поляки–старослужбовці цукрових заводів та інших установ; 5) колишні контрабандисти та особи, які були засуджені у минулому як шпигуни та учасники контрреволюційних

⁶ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Исторические сборники «Мемориала». Вып. 1: Репрессии против поляков и польских граждан / Сост. А.Э. Гурьянов. Москва, 1997. С. 23.

⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. С. 376–377.

⁸ Всесоюзная перепись населения, 1937 г.: Краткие итоги. Москва, 1991. С. 83, 85, 94.

* Йдеться про колишніх військовослужбовців Української Галицької Армії та керівника Західноукраїнської Народної Республіки Євгена Петрушевича (1863–1940) у період 1918–1920 рр.

націоналістичних організацій; 6) клерикально-націоналістичний елемент; 7) вихідці із Польщі та із прикордонної смуги, стосовно яких є компрометуючі матеріали; 8) відвідувачі польських консульств; 9) особи, які мають родинні чи інші зв'язки з Польщею, стосовно яких є компрометуючі матеріали; 10) агентура по поляках та інших об'єктах (поляки або вихідці з Польщі), які підозрюються у дезінформації та дворушництві, або такі, які не виправдали себе по роботі»⁹.

Розширення контингентів, що підлягали арешту, відбулося також у зв'язку зі спеціальною вказівкою наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 2 жовтня 1937 р. про поширення на членів родин осіб, заарештованих відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485, оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами»¹⁰. 21 листопада 1937 р. М. Єжов відмінив свою директиву про арешти дружин осіб, репресованих під час польської операції, але ще деякий час арешти тривали.

Про універсальність образу поляка-«пеовяка» стосовно будь-яких «польських контингентів» свідчить те, що третє «видання» справи «ПОВ» досягло апогею з арештом 3 травня 1938 р. колишнього головного більшовика України, етнічного поляка С. Косіора. Майже 10 років він очолював Компартію України, вірою і правдою служив Й. Сталіну, був одним із головних організаторів Голодомору. Однак врешті-решт був знищений за етнічною ознакою.

У цілому в СРСР у період з серпня 1937 р. до листопада 1938 р. у ході польської операції позасудовими органами (комісією наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР – так зв. вищою двійкою – та особливими трійками при управліннях НКВС по краях і областях) були розглянуті слідчі справи на 143 810 осіб, із них «засуджено» – 139 835, зокрема, до розстрілу – 111 091 (79,44 %). Відсоток осіб, розстріляних за «польським» наказом НКВС СРСР, виявився вищим, ніж у середньому за усіма національними операціями (73,66)¹¹.

Складніше встановити аналогічні цифри по УРСР. За наявними у Галузевому державному архіві Служби безпеки України протоколами засідань вищої двійки та особливих трійок виявлено, що цими позасудовими органами було розглянуто довідок і справ на 57 410 осіб, «засуджено» – 56 677, у тому числі до розстрілу (і розстріляно) – 46 792 осіб. Стосовно 587 осіб справи відправили на дослідження, припинено справи через смерть заарештованих стосовно 38 осіб, звільнено

⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні... С. 169.

¹⁰ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Исторические сборники «Мемориала». Вып. 1. С. 26; Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937–1938, у 2-х ч. / Упорядн.: Є. Беднарек, Д. Бойко, Й. Карбач-Вілінська, С. Кокін, С. Коллер, П. Кулаковський, М. Маєвський, М. Семчишин, В. Худзік, Ю. Шаповал. Ч. 1. Варшава; Київ, 2010. С. 66–68.

¹¹ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. С. 33.

17 осіб¹². Отже, двійкою і особливими трійками було «засуджено» 98,72 % осіб, заарештованих органами НКВС УРСР. Корегування цих даних можливе з урахуванням осіб, репресованих у липні – першій половині листопада 1938 р. судовими органами (Військовою колегією Верховного суду СРСР, військовими трибуналами та ін.) та Особливою нарадою при НКВС СРСР. Але це завдання ще чекає на своє розв'язання.

Серед можливих причин проведення німецької операції НКВС у наукових публікаціях було висунуто дві головні тези. Перша стверджувала про зростання недовіри до «радянських» німців у зв'язку з посиленням впливу нацистів у Німеччині в 1932 р. На підтвердження цього російський історик В. Хаустов послався на циркуляр ОДПУ «Про боротьбу з розвідувальною і шкідницько-диверсійною роботою німецьких фашистів проти СРСР» (липень 1932 р.). Однак зміст циркуляру вказує на те, що причиною незадоволення сталінського режиму «радянськими» німцями стало критичне і цілком адекватне сприйняття ними радянської дійсності, з якою вони не хотіли миритися¹³. Справа була не в нацистах, які ще тільки претендували на владу в Німеччині, а у внутрішніх проблемах у СРСР.

Ці проблеми набули катастрофічного характеру не тільки в УСРР, де лютував Голодомор, а й в інших регіонах СРСР. У зв'язку з цим у 1933–1934 рр. різко зріс потік допомоги «радянським» німцям з-за кордону. Йшлося про Україну (місцеві німці не випадково одержали в 1934 р. основну частину іноземної допомоги, що надійшла до СРСР), Північно-Кавказький край і Республіку німців Поволжя. Саме політика Кремля призвела до мільйонних жертв. Отже, першопричиною усіх бід була внутрішня політика, а іноземна допомога голодуючим стала додатковим сильним подразником для Кремля. За словами того ж В. Хаустова, «радянське керівництво зв'язок між німцями двох держав розглядало як фактор, що сприяв посиленню впливу Німеччини на німецьке населення СРСР, а допомогу з боку закордонних німців – як “фашистську допомогу”»¹⁴.

«Гріхи» німців щодо «гітлерівської допомоги» у 1932–1934 рр. доповнювала та обставина, що вони допомагали отримати її й своїм землякам – представникам інших національностей, звичайно ж, з метою «вербування і втягування їх до антирадянської діяльності». Так, у Пулинському національному (німецькому) районі Київської області кількість отримувачів допомоги перевищила на 29 % кількість німецького населення¹⁵.

¹² Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... Т. 8. Ч. 1.

¹³ Хаустов В. Репресии против советских немцев до начала массовой операции 1937 г. // Наказанный народ. Репресии против российских немцев / По материалам конференции «Репресии против российских немцев в Советском Союзе в контексте советской национальной политики», проведённой Немецким культурным центром им. Гёте в Москве совместно с Обществом «Мемориал» 18–20 ноября 1998 года. Москва, 1999. С. 75–76.

¹⁴ Там же. С. 77.

¹⁵ Кокін С. Виселення німців з території України у 1934–1936 роках як складова репресивної діяльності НКВС УСРР за документами ГДА СБУ // Історія німців України / Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Київ, 2017. С. 118.

На думку українського історика В. Ченцова, репресії проти німецької національної меншини «проходили з акцентом на “націоналістичний”, “фашистський” ухил»¹⁶. Якщо «націоналістами» могли бути і українці, і поляки, і німці, і представники інших національностей (крім, зрозуміло, росіян), то під визначення «фашист» підпадали, насамперед, німці. Можна припустити, що на формування образу німця як найнебезпечнішого внутрішнього ворога могла вплинути й зазначена В. Ченцовим сталінська офіційна точка зору, що «троцькізм – це варіант фашизму, а зінов'євізм – це варіант троцькізму», внаслідок чого «органи НКВС всюди пов'язували троцькістів і фашистів, опозиціонери у своїй більшості “ставали” шпигунами Німеччини»¹⁷.

Отже, Й. Сталіним умоглядно була синтезована якась пекельна горюча суміш, що погрожувала перетворити на попіл усю «соціалістичну новобудову». Головними молекулами цієї суміші виступали етнічні німці, що «маячили» десь за спинами колишніх завзятих революціонерів-більшовиків та «ліваків» усіх країн і народів, попри абсурдність цього в тих історичних реаліях. Прив'язку сталінським керівництвом німців до інших «найлютіших ворогів партії» В. Ченцов проілюстрував фактичним матеріалом про виконання на місцях наказу НКВС УРСР від 15 серпня 1937 р. про арешти «право-троцькістських шпигунів», про розгром «військово-фашистського підпілля» в частинах Червоної армії та про інші репресивні акції режиму.

Наприкінці він зробив таке узагальнення: «Німці, як громадяни СРСР і жителі України, неминуче підпадали під масові репресії у ході тієї чи іншої операції... Німці працювали і служили в різних державних організаціях, були віруючими, раніше були членами різних політичних партій. Вони були знайомими і друзями репресованих, зустрічалися з іноземцями, відвідували німецькі представництва. Нарешті, вони були просто німцями за національністю, що само по собі служило достатнім приводом до переслідування»¹⁸. Зрозуміло, що у даному разі фактично йдеться про прояви геноциду з боку більшовицького режиму.

Друга теза щодо причин проведення німецької операції полягала у посиленні недовіри до «радянських» німців у 1935–1936 рр. на ґрунті загострення міжнародної обстановки і зростання загрози війни проти СРСР «фашистських держав» у широкому тлумаченні списку останніх. Але згідно з опублікованими статистичними даними про оперативні розробки органів НКВС за «німецькою лінією» в 1935–1936 рр., за обвинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини органами НКВС СРСР було заарештовано 1315 осіб: 719 – у 1935 р. та 596 – у 1936 р. Водночас за обвинуваченням у шпигунстві на користь Польщі заарештували 3528 осіб, а на користь Японії – 2263. Різниця була суттєвою, що протирічить версії про відчуття зростаючої загрози війни між СРСР і Німеччиною як головної

¹⁶ Ченцов В.В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. Москва, 1998. С. 99.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. С. 115.

причини недовіри до «радянських» німців. Адже це відчуття не виглядає таким, що послідовно посилювалося кожного року на ґрунті німецького шпигунства. Хоча у контексті репресій за національною ознакою арешти за обвинуваченням у шпигунстві ще мало про що говорять. До них треба обов'язково додавати арешти за іншими статтями обвинувачень.

Водночас В. Хаустов, який навів ці дані, зробив висновок про те, що «репресії стосовно радянських німців у період з 1932 р. по 1936 р. (до початку масових операцій) не носили характеру особливо жорстоких і послідовних переслідувань в СРСР цієї категорії населення. Соціальні й політичні мотиви, що превалювали у процесі різних розробок, які проводив НКВС СРСР, поширювалися на всі категорії населення СРСР»¹⁹. Але, на нашу думку, це узагальнення є науково некоректним.

Слід враховувати регіональний аспект – специфіку УСРР, з якої у 1929–1934 рр. було депортовано на Північ десятки тисяч селян, у тому числі поляків і німців – так званих куркулів і підкуркульників, а також осадників та інший «антирадянський елемент». А, наприкінці 1934 р. почалося виселення із західної прикордонної смуги завширшки 7,5 км до східних областей України спочатку однієї тисячі сімей селян-одноосібників, у переважній більшості українців. Проте пік виселення стався у лютому–березні 1935 р., з акцентом на Мархлевському (польському) і Пулинському (німецькому) районах Київської області. До Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей було депортовано близько 40 тис. поляків і дещо меншу кількість німців. Під час національних зачисток НКВС 1937–1938 рр. багато хто з цих депортованих потрапив до контингентів обох операцій.

В нову хвилю депортації, що була проведена у травні–вересні 1936 р., із західної частини УСРР до Казахстану було виселено ще майже 70 тис. осіб (42 тис. поляків і 28 тис. німців). Отже, в УСРР разом із титульною нацією – українцями – у 1932–1936 рр. поляки і німці зазнали «особливо жорстоких і послідовних репресій». І ніякі оперативні розробки за «соціальними і політичними мотивами» у масштабах СРСР не змінювали цього факту. Але, якщо говорити й про них, то органи НКВС УСРР і тут були у передовиках, сфабрикувавши справу «Національного союзу німців на Україні»²⁰. У цих регіональних нюансах містяться свого роду пастки, в які потрапляють історики, коли роблять узагальнення «у цілому по СРСР». Історія завжди конкретна, а широкі узагальнення часто мають занадто умовний характер і стосовно конкретних регіонів не працюють.

З іншого боку, у науковій літературі висловлено і протилежну тезу про те, що «репресії проти німців у попередні чотири роки мали набагато більш жорстокий і масштабний характер, ніж проти тих самих поляків і харбінців, тобто частково

---

¹⁹ Хаустов В. Репрессии против советских немцев до начала массовой операции 1937 г. С. 83.

²⁰ Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Автор вступ. статьи и сост. А.С. Рублёв. К., 2016. 608 с.

чистка тут вже була проведена»²¹. Ми залишимо поза увагою операцію за оперативним наказом НКВС СРСР № 00539 від 20 вересня 1937 р. проти так зв. харбінців – колишніх підданих Російської імперії або громадян СРСР – працівників Китайсько-Східної залізниці, управління якої знаходилося у м. Харбін, а також інших осіб, які працювали або мешкали на території Китаю, а потім повернулися до СРСР (у діловодстві НКВС цю операцію іноді називали «харбіно-японською»). Акцентуємо увагу на іншому – протиставленні німців і поляків як жертв репресій у попередні роки. У даному випадку злий жарт з авторами тези зіграла згадана схильність істориків до узагальнень і не завжди доречних порівнянь.

Немає сумнівів у тому, що протягом тривалого часу до 1937 р. політика Й. Сталіна всередині СРСР була спрямована на послідовне звуження легальних і нелегальних можливостей проявів як німецької, так і польської активності. Ми вже навели статистичні дані про виселення поляків і німців з УСРР у 1936 р., згідно з якими поляків серед виселенців було у півтора рази більше, ніж німців. Оскільки УСРР тоді була головним постачальником депортованих поляків і німців, це співвідношення у загальносоюзному балансі депортованих залишалося приблизно таким самим.

Як вже зазначалося вище, у 1935–1936 рр. за обвинуваченням у шпигунстві на користь Польщі НКВС СРСР було заарештовано 3528 осіб, а за шпигунство на користь Німеччини – 1315. Де ж тут «більш жорстокий і масштабний характер» репресій стосовно умовних німців? Чистка німецької національної меншини частково, звичайно, вже була проведена. Однак серед жертв самої масової – куркульської – операції у масштабах СРСР на четвертому місці після росіян, українців і білорусів опинилися саме німці (20–22 тис.), причому з великим відривом від поляків. Отже, «німецько-куркульська» складова цієї операції і потрапляння німців до числа жертв інших репресивних акцій НКВС стали новою повноцінною чисткою. Але й це ще не все. Поляки – жертви польської та інших операцій – все одно із залишком перекривали загальну кількість жертв серед німців. Вірогідно, суть проблеми полягає не в загальних цифрах.

Більш серйозним аргументом на користь тези про посилення недовіри до «радянських» німців на ґрунті зростання загрози війни проти СРСР є документально доведений у науковій літературі факт, що ініціатором проведення німецької операції виступив особисто Й. Сталін, який отримав підтримку свого найближчого оточення і всього політбюро ЦК ВКП(б)²². За задумом «вождя» мала бути проведена саме масова операція, яка лише через низку обставин (неготовність НКВС до її проведення через проблеми з оперативним обліком «німецьких контингентів», що підходили під репресії, тощо) була розпочата відповідно до наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. як точкова репресія проти підданих Німеччини. А вже після розгортання інших операцій НКВС – куркульської

²¹ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Наказанный народ. Репрессии против российских немцев... С. 37–38.

²² Там же. С. 35.

(за наказом НКВС СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р.) і польської (за наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.) – набула схожих з ними рис. Але національні операції, на відміну від куркульської, не мали жодних кількісних обмежень (лімітів) щодо їхніх жертв.

Фактично йшлося про пріоритетність в очах Й. Сталіна проведення німецької операції перед іншими національними операціями. Це цілком відповідало тезі про те, що він розглядав Німеччину як головного вірогідного противника у майбутній війні в Європі. Причому наявність між територіями держав «буферної зони» (країн Балтії, Польщі, Чехословаччини) не впливала на загальну оцінку Й. Сталіним стратегічної ситуації, оскільки він припускав об'єднання сил Німеччини і Польщі у боротьбі проти СРСР. Абсурдність цього, з огляду на дипломатичні маневри польської сторони у середині 1930-х років, для нього не була очевидною.

На таке трактування логіки подій наводять і директивні листи Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР від 14 лютого і 2 квітня 1937 р., які «заточували» органи НКВС на підготовку до проведення масової німецької операції. Автори, які послалися на ці листи, звернули увагу на те, що у другому з них (до нього було додане «Орієнтування про діяльність німецьких фашистів у СРСР») загальнополітична ситуація була визначена як «передвоєнний період». Але ніяк не відреагували на контекст цього визначення: «Матеріали за справами, що були ліквідовані у другій половині 1936 р., свідчать про те, що значно посилилась діяльність німецьких фашистів, типова для передвоєнного періоду»²³. Отже, йдеться про прямий причинно-наслідковий зв'язок: передвоєнний період – масова німецька операція НКВС.

Але у даному разі необхідна перевірка історичного джерела шляхом співставлення інформації, яку воно містить, з інформацією з інших джерел. Аналіз архівних кримінальних справ, що були у провадженні органів НКВС і реалізовані (передані до судових і позасудових органів) у 1936 р., свідчить про суцільну фальсифікацію в оперативно-слідчій роботі органів НКВС. Більшість співробітників НКВС справжнього шпигуна, терориста чи диверсанта в очі не бачила, однак агентурні розробки і слідчі справи за національним шпигунством, терором і диверсією вели вправно. Це й було головне джерело інформації про «діяльність німецьких розвідувальних органів» у СРСР. Керівники НКВС додавали до цього нечисленні реальні факти й дані радянської розвідки для доповіді нагору. На такій інформації, що мала усі ознаки провокаційної дезінформації, і базувалася оцінка загальнополітичної ситуації на початку 1937 р. як «передвоєнного періоду».

Інша справа, що така оцінка відповідала міркуванням самого Й. Сталіна. Лише несприятливий збіг обставин призвів до того, що задум Й. Сталіна про проведення масової німецької операції (назвемо його теоретичною моделлю) був спроектований на поляків і почав реалізовуватися у ході польської операції, яка

---

²³ Там же. С. 40.

потім вже стала практичною моделлю проведення інших національних операцій НКВС як складових Великого терору в СРСР²⁴.

На підставі вивчення архівних документів НКВС СРСР дослідники дійшли висновку, що основним завданням масової німецької операції у розумінні місцевих керівників НКВС – УНКВС стала «ліквідація “осередків” і “бази” шпигунсько-диверсійної й повстанської діяльності німецької розвідки в СРСР»²⁵. Почалась операція з арештів чотирьох категорій осіб: 1) колишні німецькі військовополонені; 2) політемігранти; 3) перебіжчики з Німеччини; 4) «контрреволюційний актив» колишніх німецьких національних районів.

У ході операції ці контингенти доповнили: 1) колишні німецькі піддані, які працювали тоді або раніше в оборонній промисловості чи на транспорті; 2) «консульські зв'язки» – прямі або непрямі контактери з німецькими дипломатами в СРСР (оперативний наказ НКВС СРСР № 00698 від 28 жовтня 1937 р. передбачав повне блокування посольств і консульств Німеччини, Японії, Італії і Польщі); 3) колишні російські військовополонені, які були у німецькому чи австрійському полоні під час Першої світової війни; 4) колишні службовці німецьких підприємств²⁶. У подальшому «німецькі контингенти», що підлягали репресіям, були позначені у телеграмі М. Єжова всім НКВС – УНКВС від 1 лютого 1938 р. Тим, хто «не зрозумів», було наказано заарештовувати німців згідно з категоріями, перерахованими у наказі НКВС СРСР № 00485 про початок польської операції²⁷.

Як і у випадку з польською операцією, однією з основних арен «полювання» на німців стала УРСР. Саме тут німецька операція розпочалась як масова у вересні 1937 р. і дещо пізніше – у двох найбільших містах СРСР (Москві і Ленінграді), тобто у тих регіонах, на які вказувало «Орієнтування про діяльність німецьких фашистів у СРСР», що було додане до директиви НКВС СРСР від 2 квітня 1937 р. Станом на 15 грудня 1937 р. у цілому по СРСР було «засуджено» вищою двійкою 5805 осіб, з них 85 % (4921 особа) були з УРСР, ще 11 % – з Москви і Ленінграда²⁸.

Під час проведення операції питома вага репресованих в УРСР зменшилась у загальній кількості жертв німецької операції, але залишилась великою: всього в СРСР було репресовано 55 005 осіб (серед них 37,7–38,3 тис., власне, німців), з них на долю УРСР припадало 21 229 осіб (без урахування даних по дорожньо-транспортних відділах ГУДБ НКВС СРСР, що оперували на території України)²⁹. Етнічні німці – жертви німецької операції НКВС, за підрахунками російських дослідників, склали трохи більше половини загальної кількості німців, репресованих у СРСР у 1937–1938 рр. Як ми вже згадували, ще 20–22 тис. німців були

²⁴ Там же. С. 39–40.

²⁵ Там же. С. 51–52.

²⁶ Там же. С. 54–57.

²⁷ Там же. С. 52.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. С. 62–70.

репресовані у ході куркульської операції, а також 2–2,5 тис. – за іншими національними операціями НКВС. Всього у 1937–1938 рр. було репресовано 69–73 тис. німців³⁰. Таким був німецький сегмент Великого терору в СРСР.

Встановлення української частини цього сегменту є не менш копіткою працею, головним чином через специфіку відомчої статистики НКВС УРСР. Головна проблема тут полягає у тому, що у ході проведення масових національних операцій змінилися правила складання статистичної звітності органів НКВС УРСР про їх результати. Суттєво знижувалася нижня хронологічна межа звітного періоду – треба було починати рахувати кількість заарештованих і засуджених не з моменту початку операцій (тобто у випадку з німцями формально після 25 липня, а у випадку з поляками – після 11 серпня 1937 р.), а з 1 жовтня 1936 р. Крім цього, у звіти про національні операції почали включати дані про репресії за лініями у цілому (німецькою, польською і т. д.), незалежно не лише від дати арешту, але й від характеру обвинувачення на адресу заарештованого, а також судового або позасудового органу, до якого передавали справу для розгляду.

Наведемо один приклад. Український історик В. Ченцов, який вперше увів до наукового обігу великий і різноманітний архівний матеріал про репресії проти німців в УРСР під час Великого терору, навів окремі цифрові дані про арешти по німецькій лінії, про репресії проти німців і про результати, власне, німецької операції у різних регіонах України. Зокрема, з червня 1937 р. до квітня 1938 р. УНКВС по Дніпропетровській області у ході проведення всіх масових операцій та інших репресивних акцій репресувало 21 673 особи. Серед заарештованих було 4189 німців. В іншому місці дослідник зазначив: «Всього за період з 1 жовтня 1936 року до 1 липня 1938 року з майже 30 тисяч репресованих у Дніпропетровській області на долю німців припадало 7857 осіб». Не коментуючи ці цифри стосовно німецької операції, він навів і дані щодо неї: «У першій половині 1938 року в області у ході “німецької операції” заарештували 2576 осіб. З них за національним складом: німців – 2413, австрійців – 6, українців – 96, росіян – 39, євреїв – 8, інших національностей – 4 особи»³¹.

І хоча ці дані неможливо стикувати через хронологічне накладання їх одних на одних, тим не менше, вони дають уяву і про масштаби репресій в Дніпропетровській області, і про пропорційне представництво німців серед жертв цих репресій, і про представництво інших національностей серед жертв німецької операції. В. Ченцов підкреслив, що статистичні дані, які додавалися до звітів обласних управлінь НКВС УРСР, свідчили, що «за чисельністю людей однієї національності, репресованих у 1937–1938 роках, німці займали у низці областей друге місце після українців»³². Зрозуміло, це стосувалося лише двох–трьох областей УРСР, де проживала найбільша кількість німецького населення.

---

³⁰ Там же. С. 71.

³¹ Ченцов В.В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. С. 108, 109, 113.

³² Там же. С. 113.

Отже, у нормативно-розпорядчих документах НКВС була виразно артикульована, так би мовити, утилітарна мета національних операцій НКВС, яка полягала у повній ліквідації «масової бази» діяльності іноземних розвідувальних органів (у нашому випадку – польських і німецьких) та антирадянської «повстанської низовки». Під час проведення операцій органи НКВС виходили за межі репресій за суто національною ознакою, оскільки «оперативно-слідча» діяльність здійснювалася ними за лінійним принципом – за лініями роботи (польською і німецькою), що призводило до потрапляння до жертв тієї чи іншої операції представників інших національностей, які, на думку співробітників НКВС, були пов'язані з певними «національним шпигунством» або «контрреволюцією». Водночас серед жертв репресивних акцій НКВС за соціальною ознакою, зокрема, наймасовішої куркульської операції, була доволі велика кількість німців і поляків. У комплексі це виглядає як соціально-етнічні чистки суспільства. Історикам знадобилось чимало часу, щоби дійти таких висновків.

Французький історик Н. Верт у вступі до документального семитомного видання «Історія сталінського Гутабу» (2004) висловив таку думку: «...Слід розрізняти широкомасштабні, терористичні операції, з яких почалися масові арешти і розстріли 1937–1938 рр., від хвилі репресій, що звалилася на еліту політичних, економічних, військових та інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидві хвилі репресій проводилися паралельно, сама процедура відрізнялась корінним чином і мала на меті різні політичні цілі». З його пояснень випливає, що у другому випадку йшлося про заміну еліти, а масові операції «можна розглядати як підсумок довгої низки кампаній і поліційних заходів, спрямованих протягом ряду років проти не чітко визначеного контингенту “соціально-шкідливих елементів”»³³.

З цих слів неможливо зрозуміти, чи відніс Н. Верт контингенти національних операцій до «соціально-шкідливих елементів», але уся попередня історія репресій проти німців і поляків, а також інших національних меншин в УСРР / УРСР свідчить, що Великий терор був їх логічним продовженням з підвищенням ступеня державного насильства.

З подальших міркувань Н. Верта видно, що разом з іншими дослідниками він вважав, що національні меншини Й. Сталін розглядав як потенційну «п'яту колону»³⁴. Сталін, мовляв, почав використовувати цей термін стосовно вищих посадових осіб, а потім його екстраполювали й на рядових громадян: «Репресії за національною ознакою були нап'ямую пов'язані з нав'язливою ідеєю існування “п'ятої колони”, що поповнювала свої лави представниками різних діаспор»³⁵.

³³ Верт Н. Введение // История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. / Ответ. сост. И.А. Зюзина. Москва, 2004. С. 72.

³⁴ Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. Вып. 1 С. 32; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. Москва, 1996. С. 197–198.

³⁵ Верт Н. Введение. С. 73.

Як ми вже зазначили, важливою частиною згаданих Н. Вертом «кампаній і поліційних заходів» були депортації польського і німецького населення з УСРР у 1935–1936 рр. Однак, всупереч його твердженню щодо «не чітко визначеного контингенту “соціально-шкідливих елементів”», ці депортації мали чіткі національні і меншою мірою соціальні ознаки, а демографічні ознаки депортованих мало походили на склад «загонів» якоїсь «бойової колонії».

Н. Верт також зауважив: «Репресії за національною ознакою вказували на те, що образ ворога змінювався й в наступні роки, явно набуваючи “етнічних рис”». Але знову, на його думку, «ці зміни були пов’язані з новою формою сприйняття “небезпеки ззовні”»³⁶, тобто були зумовлені винятково зовнішніми факторами. На жаль, вчений не зазначив про мету, яку переслідував сталінський режим, здійснюючи репресії за національною ознакою. Можливо, йому просто нічого було додати до «нової форми сприйняття “небезпеки ззовні”». Але прив’язування масових операцій проти національних меншин до загрози війни, що зросла у 1937 р., виглядає у такому разі поверховим.

Зовсім інші акценти у висвітленні цього питання зробили упорядники збірника документів «Луб’янка. Сталін і Головне управління держбезпеки НКВС» (2004). Зміст вступу до збірника сильно відрізняється від підходу одного з його упорядників (В. Хаустова) до характеристики періоду, що передував Великому терору, яку ми піддали критиці вище. Упорядники більш збалансовано підійшли до опису факторів, внаслідок дії яких до літа 1937 р. «склалась вкрай несприятлива міжнародна і внутрішня обстановка». На їхню думку, головним зовнішнім фактором в Європі стало те, що «відроджувалася німецька військова міць. Перше зіткнення з Німеччиною в Іспанії успіху Радянському Союзу не принесло, але фронт безпеки із Заходу був явно позначений»³⁷. В оцінці подій в Іспанії це було забіганням наперед, адже перевага сил генерала Ф. Франко над республіканцями у Громадянській війні стала явною лише наприкінці 1937 р.

Та головне не це, а те, що внутрішній фактор у викладі упорядників виглядав ще драматичніше: «Плани економічного розвитку постійно зривалися. Політика форсованої мілітаризації призвела до трагічних наслідків. Неврожай 1936 року – до голоду»³⁸. Проблема тепер розглядалась як результат насамперед внутрішньої політики радянського керівництва. Упорядники жодного разу не згадали про активізацію діяльності іноземних розвідувальних органів в СРСР, у тому числі німецького і польського шпигунства, що цілком було б очікуваним, враховуючи тематику збірника документів.

Немає жодного слова і про потенційну «п’яту колону». Згадки про неї зустрічаються лише в коментарях до деяких документів, зокрема, стосовно селян,

---

³⁶ Там же.

³⁷ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Сост.: В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва, 2004. С. 5.

³⁸ Там же.

яких було заслано з європейської частини СРСР на спецпоселення до Західно-Сибірського краю; у коментарях до оперативного наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. про початок польської операції і до спецповідомлення М. Єжова Й. Сталіну з додаванням копії телеграми начальника УНКВС по Свердловській області Д. Дмитрієва про німецьку операцію від 29 серпня 1937 р.³⁹

Щодо ситуації, що склалась у 1937 р., радянське керівництво, за словами упорядників, «розумного виходу не знайшло. Ставку було знову зроблено на насильство як механізм державного управління». Головним мотивом цього вони вважали те, що «Сталін та його оточення відводили увагу народу від дійсних винуватців кризи, тобто від себе»⁴⁰. Отже, ми знову бачимо трактування масового терору 1937–1938 рр. як ситуативної реакції «вождя» та його оточення, але, вже з інших міркувань – збереження власного іміджу в очах народу.

Однак зі збереженням іміджу навряд чи можна пов'язати той факт, що серед жертв терору, зокрема, й національних операцій НКВС, опинилося чимало членів родин «ворогів народу». Частина їх можна віднести до непрямих жертв німецької і польської операцій. Йдеться про реалізацію згаданого оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Військовою колегією і військовими трибуналами». Нагадаємо, що згідно зі спеціальною вказівкою наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 2 жовтня 1937 р., дія наказу № 00486 була поширена і на членів родин осіб, заарештованих відповідно до наказу НКВС СРСР № 00485. У наступній одночасній реалізації обох наказів можна побачити модифіковане продовження практики депортацій попередніх років. Адже репресіям піддавали фактично усіх дорослих членів польських і німецьких сімей (батько, мати, діти старше 15 років у випадку визнання їх соціально небезпечними).

21 листопада 1937 р. М. Єжов був змушений відмінити директиву від 2 жовтня. Головною причиною цього стало перевантаження в'язниць НКВС внаслідок одночасного проведення масових операцій і переповненість дитячих будинків через появу великої кількості нових сиріт, адже далеко не у всіх з них знаходилися родичи, які здатні були потурбуватися про цих дітей. Чи сприяло це покращенню іміджу влади? Наведемо конкретний приклад.

У матеріалах слідства за справою колишнього заступника начальника Управління НКВС по Житомирській області Г. Гришина (Шенкмана) зазначається про арешт в УРСР у жовтні 1937 – лютому 1938 рр. відповідно до наказу НКВС СРСР № 00486 12 тис. осіб. Зокрема, у Житомирській області за вказівкою Г. Гришина було заарештовано 820 родичів людей, засуджених у ході польської операції (серед них були і німці).

Г. Гришин вимагав негайно продавати майно заарештованих жінок, а їхніх дітей розподіляти по місцевим дитячим будинкам. Він посилався на наказ

³⁹ Там же. С. 644, 648, 649.

⁴⁰ Там же. С. 5.

наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського про «очищення» прикордонної смуги від дружин поляків і німців, засуджених за наказом № 00485, і вимагав абсолютно усіх їх заарештувати. Оскільки спеціальні сиротинці для утримання дітей з репресованих родин були переповнені, Гришин віддав розпорядження продовжувати арешти жінок, а дітей віддавати під опіку колгоспів, які тоді і так були у скрутному становищі.

Після того, як М. Єжов 21 листопада 1937 р. відмінив директиву про арешти дружин осіб, репресованих під час польської операції, у Житомирській області ці арешти були припинені лише наприкінці лютого 1938 р. Понад 350 осіб було звільнено як незаконно заарештовані. Жінки, яких звільнили, почали звертатися до УНКВС, прокуратури та інших обласних органів з вимогою повернути вилучені у них житло, майно і, головне – розшукати і повернути дітей. Про це знало все місто, і це викликало «нездорові настрої» у населення⁴¹. Про який імідж влади тут можна говорити?

Водночас з висуванням доволі спірних тез історики, опановуючи нову джерельну базу, дійшли й фундаментальних висновків. Ті ж упорядники документального збірника «Луб'янка» у коментарях до документів зазначили: «Подальше посилення масових репресій за ознакою національної приналежності призвело до ескалації проявів геноциду стосовно все більшої кількості національностей»⁴². Отже, стосовно деяких національностей прояви геноциду вже мали місце раніше, а з посиленням репресій за національною ознакою відбулася ескалація цих проявів й стосовно ширшого кола етносів. Такі висновки означали новий рівень розуміння природи російського більшовизму (марксизму-ленінізму і сталінізму) і суті Великого терору.

Німецький історик Й. Баберовскі у своїй книзі, що була видана у 2003 р. у Німеччині й у 2007 р. у Росії і Україні, навів аргументи на користь того, що сталінське керівництво ідентифікувало населення СРСР не тільки за соціальним, але й етнічним принципом. Нації воно поділяло на апріорі «революційні» і «контрреволюційні». Причому зміна якості була практично неможливою. Про період Великого терору він писав: «Для більшовиків ворог виступав як у соціальних, так і в національних групах. ... Де етнічні меншини викликали собою двозначність, там крилися неконтрольовані загрози. Ці загрози для більшовиків могли бути усунуті лише шляхом насильства». Й. Баберовскі продовжив свою думку: «Більшовики мріяли про етнічно однорідний ландшафт, в якому вже не проживали б жодні нелояльні народності. Але без широкомасштабних етнічних чисток такий проект не міг бути реалізований»⁴³.

---

⁴¹ Кокин С. Расплата. Сотрудники УНКВД по Житомирской области – исполнители Большого террора // Чекисты на скамье подсудимых: Сборник статей. Москва, 2017. С. 133–135.

⁴² Лубянка... С. 654.

⁴³ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ, 2007. С. 164, 166.

На порядку денному історичної науки виникли питання про етнізацію сталінізму і про геноциди Сталіна⁴⁴, які раніше більшість міжнародної спільноти істориків віднесла б до питань політики. Наразі ці питання стали предметом історичного аналізу. Для того, щоби підтвердити або спростувати тезу про етнізацію сталінізму, російський історик А. Савін закликав до подальшого конкретноісторичного вивчення національних операцій і порівняльного аналізу їх з іншими репресивними акціями НКВС у період Великого терору. Він продемонстрував такий підхід на прикладі порівняння проведення у Західному Сибіру національних і куркульської операцій та дійшов висновку, що «у 1937–1938 роках сила класових догм й інерція соціальної чистки суспільства, що проводилася з 1917 року», були занадто великими, аби їх значною мірою могло замінити огульне застосування репресій за етнічною ознакою. Отже, спроби оголосити 1937 рік роком соціальної, а 1938 – роком етнічної чистки в СРСР, на його думку, не знаходять свого однозначного підтвердження в архівних та інших історичних джерелах. При цьому вчений не відкидає загальну тенденцію «етнізації каральної політики сталінізму», що була розтягнута у часі⁴⁵.

З'явилися праці, в яких автори використовують порівняльний метод і проводять прямі аналогії між історичною практикою німецького націонал-соціалізму і російського більшовизму (комунізму). Американський історик Т. Снайдер у своїй книзі, що описує злочини гітлерівського і сталінського режимів на території Центральної і Східної Європи, охарактеризував репресії в СРСР за національною ознакою як «національний терор» і «етнічні вбивства»⁴⁶.

Поява на порядку денному історичної науки таких понять, як «геноцид», «контрреволюційні нації», «етнічні чистки», «етнічне вбивство», «етнізація каральної політики», свідчить про те, що проблема вивчення національного сегменту Великого терору вийшла на якісно новий рівень теоретичного осмислення. За образною формулою польського професора Л. Суханека, «остаточне вирішення» українського, польського, німецького чи будь-якого іншого національного питання в СРСР носило подвійний характер: або створення «гомо советікус» (справді «советської людини») як елементу советського колективістського організму, або фізичне знищення «ворожих етносів»⁴⁷.

Тому необхідне продовження спеціальних і комплексних досліджень різних аспектів національної і репресивної політики більшовицького режиму, зокрема, кожної операції і репресивної акції НКВС періоду Великого терору, що мали між собою незаперечний зв'язок. Це дозволить поглибити наукове знання про причини і наслідки національних операцій НКВС у широкому історичному контексті.

⁴⁴ Naimark N.M. Stalin's Genocides. Princeton, 2010. 176 p.

⁴⁵ Савин А. Этнизация сталинизма? «Национальные» и «кулацкая» операции НКВД: сравнительный анализ // Россия XXI. 2012. № 3. С. 40–61.

⁴⁶ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Киев, 2015. С. 127, 132.

⁴⁷ Кокін С. Німецька операція НКВС у сучасній історіографії // «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років: Збірник документів / Упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. Київ, 2018. С. 79.

Олександр ЛИСЕНКО

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ВІЙНИ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Друга світова війна належить до багатовимірних явищ, досягнення яких неможливе в межах монодисциплінарної парадигми. Претензії будь-якого окремого наукового напрямку – військових наук, політології, воєнної антропології, соціальної психології та інших – на те, аби посідати виняткове місце в осмисленні таких складних феноменів, видаються не підкріпленими можливостями їхнього пізнавального інструментарію.

Поступово вичерпується евристичний потенціал макроісторичних підходів до вивчення війни, які сприяють формуванню загальних уявлень про основні тенденції цього історичного періоду, однак виявляються неспроможними пояснити мотиваційні чинники, що визначали дії великих і малих акторів, алгоритм вибору життєвих і політичних стратегій та засобів їхнього втілення, механізми взаємодії суспільних зв'язків різних рівнів та конфігурації, соціальних груп та окремих індивідів між собою, а також між ними та управлінськими структурами чиправлячими режимами.

Потреба в досягненні цих та пов'язаних з ними проблем викликала своєрідну міждисциплінарну дифузію, поєднання пізнавальних методик та інструментів, здатних забезпечити стереоскопічну оптику щодо об'єкта дослідження. Йдеться не стільки про вибір нових ракурсів, скільки про спроби препарувати історичні факти різними засобами, виявляючи при цьому в них нові якості, обриси, внутрішні зв'язки, зони взаємовпливу тощо.

Теоретичне підґрунтя для такої кардинальної зони прикладання зусиль вчених, які обрали сферою свого зацікавлення Другу світову війну, свого часу підготували напрацювання Е. Дюркгайма, М. Мосса, М. Хальбвакса, а згодом – представників школи «Анналів». Характеризуючи заслуги М. Блока, Л. Февра та їх послідовників, Ж. Ревель вказав на те, що вони обстоювали необхідність підготовки синтетичних праць, у яких об'єктом дослідження поставала не просто подія, а викладалася історія багатовимірних суспільних структур, що формувалися завдяки (чи в результаті) різноманітних соціальних, економічних, політичних, культурних, духовних факторів. Це був шлях наукового пошуку, на якому позитивістська традиція історієписання, «ідеографічні» підходи поступалися

місцем комплексним студіям соціально-економічних складових життєдіяльності суспільного організму з аналізом ментальних та світоглядних аспектів¹.

Провідні вчені у сфері соціогуманітаристики обґрунтовують взаємопроникнення різних дисциплін, коли це просуває нас у розумінні і новому прочитанні минулого. Розробник світ-системного аналізу І. Валлерстайн, розвиваючи ідеї Е. Дюркгайма, наголошує: «Просто не можу собі уявити, що який завгодно соціологічний аналіз може мати силу без розміщення даних повністю в рамці їх історичного контексту, також я не можу собі уявити, що можливо здійснювати історичний аналіз без використання концептуального апарату, який ми називаємо соціологією»².

Стирання жорстких рамок між окремими спеціальними напрямками пізнання минулого завдяки новій епістемології та мікроісторії сприяє конструюванню «іншого образу соціальної реальності», «іншої соціальної історії».

За останні десятиліття межі того, що охоплює соціальна історія, суттєво розширилися. Одночасно з традиційними напрямками досліджень вона включає такі, як історія етносоціальних конфліктів, усна історія, мікроісторія, воєнна антропологія, психоісторія, «кримінальна» історія, гендерна і дитяча історія, а також вивчення впливу технологічних, природно-кліматичних, екологічних та інших чинників на соціальне середовище в минулому.

Було б необачним не помічати «вододіл» між «класичною» соціальною історією та постмодерністським напрямом у студіях з соціальної історії. «Вплив останнього відображається, очевидно, в тому несприйнятті міждисциплінарного підходу, що інколи виявляється (прямо чи опосередковано) у працях і виступах істориків, які вивчають різні аспекти соціальної історії»³. Та все ж ця відданість рафінованим канонам видається не зовсім переконливою, коли поглянути на здобутки тих, хто використовує широку номенклатуру пізнавальних операцій і процедур, не виявляє стурбованості виходом за межі однієї наукової дисципліни. Більше того, соціальна природа переважної частини явищ, які вивчають історики, забезпечує ширший погляд на минуле і розуміння їх глибинних причин і наслідків, розмаїття виявів, дає змогу в мереживі соціальних зв'язків простежити певні закономірності, визначальні тенденції й основне тло, в якому вони з'являються, еволюціонують, набувають різної конфігурації чи обриваються.

Соціальні відносини формують певне середовище, що деякі вчені називають «соціальним ареалом». Під соціальним ареалом розуміється соціально-культурно

---

¹ Див.: Ревель Ж. История ментальностей: Опыт обзора // Споры о главном: дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». Москва, 1993. С. 51–58; Его же. Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей. Москва, 1996. С. 110–127.

² Валлерстайн И. Россия и капиталистический мир – экономика, 1500–2010 // Свободная мысль. 1996. № 5. С. 30–42.

³ Социальная история. Ежегодник 1997. Москва, 1998. С. 1.

заповнений простір чи його частина, обмежена певними кордонами, система усталених, повторюваних, ієрархізованих соціальних зв'язків⁴.

Соціальний ареал умовно можна стратифікувати за вертикальними і горизонтальними лініями взаємодії та підпорядкування, певними соціальними структурами (інституціями) і групами людей.

Соціальну вертикаль вибудовує субординаційна ієрархія інституцій, покликаних організувати соціальний простір, надати йому певних сенсів, забезпечити його функціонування. Вона охоплює як державні, так і громадські організації, до компетенції яких належить ухвалення відповідних рішень, адміністрування, нормативно-правове регулювання, виконання спеціальних завдань у соціальній сфері. Горизонтальний вимір формують механізми взаємодії окремих індивідів між собою та соціальних когорт. Саме в цій площині визрівають і соціальні антагонізми та конфлікти, що вирішуються в різний спосіб: від пошуку компромісів до силових акцій, спрямованих на переформатування «несправедливого» устрою, виробничих відносин, норм співіснування.

З'ясування того, у якій системі координат функціонував український соціум на початку Другої світової війни, під час окупації та після вигнання німецьких військ, є масштабним, комплексним завданням, хоча окремі його сегменти вже продуктивно опрацьовуються вітчизняними й зарубіжними науковцями.

Один з провідних соціологів ХХ ст. П. Сорокін, розглядаючи соціальне життя як взаємодію між його центрами (одинаціями), визначив завданням соціології вивчення всіх форм спілкування між людьми. Як категоріальний орієнтир він навів поняття «соціальне явище» в інтерпретації Г. Зіммеля. Німецький вчений трактував його таким чином: «Суспільство існує всюди, де кілька індивідів перебувають у взаємодії, якою б не була остання». Г. Зіммель вважав соціальним явищем і війну: «Я дійсно схильний розглядати війну як граничний випадок суспільності»⁵.

Тотальна війна спричинила ламаність чи трансформацію соціальних інституцій, які певним чином впорядковували життєдіяльність суспільного організму. За А. Геленом, соціальний інститут – це будь-яке закріплення чи відокремлення активного ставлення людини до оточення чи іншого, спроможне надати цьому ставленню зобов'язуючої сили, це своєрідна інстанція кореспонденції між людьми⁶. Е. Макінтайр дещо конкретніше визначає сутність соціальних інститутів: «Інституції безпосередньо пов'язані з тим, що я називаю зовнішніми благами. Вони залучені до нагромадження грошей та інших матеріальних благ, вони структуровані у термінах влади і статусу й вони розподіляють гроші, владу і статус як винагороду. Інституції підтримують практику, що їх породжує»⁷.

⁴ Шульга Н. Социальный ареал жизни личности // Социология, теория, методы, маркетинг. 2002. № 2. С. 21, 22.

⁵ Зиммель Г. Социологический этюд. Санкт-Петербург, 1901. С. 34–37.

⁶ Apel K.-O. Arnold Gehlens «Philosophie der Institutionen» und die Metainstitution der Sprache // Apel K.-O. Transformation der Philosophie. Frankfurt am Main, 1973. Bd. 1. S. 197.

⁷ Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / Пер. з англ. Київ, 2002. С. 288.

Аби стати дійовими регуляторами суспільного життя, соціальні інституції потребують легалізації та легітимації. Якщо у першому випадку ідеться про відповідність інституції існуючому правовому полю, то у другому – про антропологічний вимір (значення і вагомість для людської спільноти, що виявляється у переживаннях, почуттях та діях у формах довіри, схвалення чи, навпаки, – осуду й спротиву)⁸.

Наявність різних культурних зразків легітимації соціальних інституцій породжує специфічні механізми цієї процедури. Наприклад, онтологічний рівень легітимації базується на технологіях магічних етик, релігійний – на сакральних практиках, раціональний – завдяки формальній процедурі рефлексії (зокрема, правовому позитивізму).

Існують також відмінні засоби політичної легітимації. Так, авторитарна / тоталітарна спирається на політичний і фізичний терор, демократична реалізується завдяки участі людей в політичному процесі формування волі та ухвалення рішень на засадах деліберативності. При цьому до атрибутів легітимації відносяться дискурсивність, відкритість, прозорість. Однак політична легітимація практично невіддільна від маніпулятивних технік. Якщо для авторитарних і тоталітарних режимів маніпуляція є однією з умов їхнього існування, то за демократичних є критерієм їхнього наближення до ідеальних типів народовладдя⁹.

Упродовж усієї Другої світової війни український соціум почергово перебував під владою кількох тоталітарних режимів – радянського, німецького, румунського, угорського. Кожен з них формував особливі умови для функціонування суспільства, максимально обмежуючи соціальну самодіяльність. Нав'язуючи власну волю завдяки адміністративному і силовому (каральному) апарату, всі ці режими залишали вкрай вузьку зону, в якій діяли громадські інституції. Двома ознаками, притаманними діяльності останніх, стали абсолютне виключення політичної складової та мінімальні повноваження у сфері розподілу і перерозподілу матеріальних ресурсів. Оскільки недержавні соціальні інституції в основному займалися підтримкою найбільш вразливих груп населення, це до краю обмежувало їх можливості. Та якщо нормативно-правове поле, в якому вони функціонували, є в загальних рисах відомим, то про інші соціальні інституції і неформалізовані засоби соціальної солідарності ми знаємо зовсім не багато. В будь-якому разі ці відомості залишаються не систематизованими й концептуально не вибудованими.

Радянське суспільство наприкінці 1930-х років не було однорідним, як це всіляко намагався постулювати ідеологічний апарат. У ньому існувала майже безправна селянська маса, закріпачена в колгоспній системі, робітництво, яке так і не отримало (як і селяни землі) в управління фабрики і заводи, службовці нижчої ланки, військовослужбовці Збройних Сил, партійно-радянська бюрократія нижчого, середнього і вищого рангу і відсепарована та випещена Кремлем

---

⁸ Тур М.Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів. Київ, 2006. С. 11.

⁹ Там само. С. 20.

науково-культурна еліта. Всі ці групи відрізнялися за статусом, рівнем доходів, доступом до матеріальних і духовних благ та інших соціальних переваг.

Захоплення України гітлерівцями різко змінило ситуацію. Функціонери вищої та середньої республіканської ланки виїхали у східні райони країни. Дезорганізація виробництва та всіх інших сфер життя фактично стирає грані між колишніми соціальними когортами, втрата соціальних інституцій, довкола яких вони раніше консолідувалися, дезорієнтувала тих, хто звик до патерналістської моделі відносин між громадянами і державою.

За цих обставин пошук адекватних моделей поведінки перетворився на екзистенційну проблему найвищої складності. Поразки Червоної армії, віддаленість лінії фронту формували підґрунтя для компромісів з окупаційною владою, тим більше, що, як виявилось, вона монополізувала ресурси і допускала до них тільки цілковито лояльних осіб, готових працювати і виконувати будь-які накази. Однак те, що для одних стало предметом важкого вибору, для інших – ментальною сатисфакцією за кривди, заподіяні більшовиками. Так звані «ідейні» прихильники окупантів наповнили змістову палітру терміну «колаборація» новими барвами. В інших його спектрах перебували військові бранці, які вбачали в службі у лавах ворога єдиний порятунок від вірної смерті; пристосуванці й безпринципні кар'єристи, байдужі до ідеологічних знамен тієї чи іншої влади; маргінальні, люмпенізовані й кримінальні елементи, для яких поліційна чи військова форма, пайок і зброя були вершиною омріяних ними соціальних горизонтів.

Таким чином, універсальна категорія «колаборація» у максимально наближений і детальніший оптиці втрачає монолітність і спроможність точно віддзеркалювати суперечливу реальну картину. Незважаючи на появу низки праць з цієї тематики, деякі теоретичні конструкти потребують предметних дискусій, адже нині існує точка зору, згідно з якою вживати це поняття стосовно радянських громадян є некоректним. При цьому ті, хто висловлюють такі погляди, не конкретизують, про яку коректність ідеться: наукову чи політичну.

Ще однією проблемою є дисбаланс в реконструкціях життєдіяльності різних соціальних груп, встановлення особливостей існування великих і малих, постійних і тимчасових, ідеологічно заангажованих та індивідуальних спільнот. Якщо українські оstarбайтери, завдяки сплеску уваги до їхньої долі з боку дослідників під час кампанії одноразових виплат урядом ФРН, одержали «свій наратив», то інші категорії учасників та сучасників, зокрема, радянські військовополонені, діти-сироти, біженці, евакуйовані, інваліди, жінки-вдови та інші, залишаються обабіч магістральних шляхів наукових студій.

Конфігурація соціальних зв'язків під час війни постійно змінювалася під впливом багатьох чинників: бойових дій, евакуаційних заходів, вимушених міграцій; руйнування виробничої і транспортної інфраструктури; втрати речовини, домашньої худоби; мобілізаційних акцій, загибелі та поранення великої кількості людей. Крім того, до найбільших матеріальних збитків та людських жертв спричинилася стратегія «випаленої землі», до якої вдалися воюючі сторони.

Фактично німецька армія вступала на спустошену радянськими властями територію. Лише те, що не вдалося вивезти, знищити чи ушкодити, діставалося противнику. Частково це стосується незібраного врожаю 1941 р. Практично всі великі й середні індустриальні об'єкти були приведені до стану, який унеможлилював їхнє відновлення у стислі терміни. У зв'язку з цим німецька й румунська військова і цивільна адміністрація обрала лінію на організацію виробництва на невеликих підприємствах, що переважно обслуговували армію, а також у видобувній та сільськогосподарській галузях, продукція яких була вкрай необхідною для ВПК III Райху і харчового раціону німецьких громадян, що не відзначався особливим розмаїттям.

Не бажаючи витратити дорогоцінний час на пошук нових форм організації виробництва, німецька окупаційна влада вдалася до використання існуючих. За Ф. Ніцше, «чим простіший і «обкатаніший» фрагмент будь-якої структури», тим легше ним керувати і змінювати¹⁰. Перелицювавши колгоспи і радгоспи у «громадські господарства», німецькі сільськогосподарські органи адаптували їх до власних економічних цілей. З урахуванням того, що і за радянської влади колективні господарства виконували функцію «аграрних резервацій» з примусовим працевикористанням за жалюгідну компенсацію, німцям не довелося особливо змінювати управлінську систему й організацію виробництва. І лише втрата стратегічної ініціативи на фронті змусила Берлін зробити перші кроки в напрямі наділення селян землею і перетворення їх на справжніх власників. Щоправда, до набуття ними статусу суверенного суб'єкта господарювання так і не дійшло. Навіть у віддалених планах нацистської верхівки не припускалося встановлення юридично закріплених відносин окупаційних властей з сільськими господарями на ринкових засадах. Така модель за визначенням вступала в непримиренну суперечливість з основними принципами «східної» колоніальної політики, концептуальне спрямування якої не похитнули навіть поразки на Східному фронті.

Жорстка система примусу і контролю у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, скорочення до критичної межі і свободи дій аграріїв та постачання харчовими продуктами міського населення у поєднанні з тотальним терором спричинили системну кризу окупаційного режиму, позбавили його лояльності тих верств українського суспільства, які пов'язували з приходом німців сподівання на покращення умов життя.

Як свого часу наруга над гідністю приватного виробника-господаря в період колективізації викликала розчарування радянською владою, так і заходи німецьких і румунських окупаційних властей у економічній та соціальній сферах знівеливали й без того не дуже високий кредит довіри до них з боку тих, від кого залежала доля не тільки підокупаційної спільноти, а й самих окупантів.

В ідеологізованому історієписанні радянської епохи помітне місце посідала соціально-економічна політика окупантів. Залишаючи осторонь будь-які заходи

---

¹⁰ Ніцше Ф. «Антихристианина» // Ніцше Ф. Полное собрание сочинений в 13 т. Т. 6. Москва, 2009. С. 237.

соціального характеру, тогочасні автори педалювали тему економічного визиску та примусового використання. Не заперечуючи грабіжницького спрямування окупаційної політики, все ж слід визнати, що задля забезпечення діяльності управлінських структур окупаційних військ, реалізації економічних планів німецька й румунська адміністрація змушена була дотримуватися певного балансу власних інтересів та потреб місцевого населення, в першу чергу зайнятого на виробництві чи інших видах робіт. Свідченням цього є виплати зарплатні, карткове забезпечення, інші заходи соціального захисту (хай і в надзвичайно обмежених обсягах).

Одним з показників соціально-економічної ситуації в певний відрізок часу слугує категорія «життєвий рівень», що віддзеркалює фізичні, духовні й соціальні потреби, ступінь їхнього задоволення й умов для розвитку цих потреб. Це динамічне явище визначається багатьма чинниками: кон'юктурою на ринку товарів та послуг, розміром доходів населення, заробітної плати працюючих. У свою чергу розмір заробітної плати, а, значить, і рівня життя, залежать від масштабів та ефективності виробництва, стану сфери послуг, рівня і темпів науково-технічного прогресу та відкритості всіх галузей до інновацій, культурно-освітнього рівня населення і його структури, національних особливостей, характеру політичної влади¹¹.

Рівень життя встановлюється за системою параметрів, кожен з яких дає уявлення про певну сторону життєдіяльності людини (населення). До них належать грошові доходи і витрати, їхній склад і спосіб використання; динаміка реальних доходів населення; показники їх диференціації (стратифікація громадян за рівнем доходів); рівень бідності; споживання продуктів харчування; купівельна спроможність грошових доходів населення; рівень наповнення споживчого кошика (прожитковий мінімум), рівень безробіття.

Наповнити наведені показники реальними статистичними даними, які б ілюстрували всі періоди війни, а також ситуацію під окупацією, доволі складно, але загалом реально. На жаль, свого часу було втрачено можливість отримання такої інформації від безпосередніх учасників та сучасників війни завдяки соціологічним опитуванням і репрезентативному анкетуванню. Однак наявність певних даних про зарплати і ціни на ринках і в закладах торгівлі та харчування залишають непогані шанси для підрахунків та ширших екстраполяцій. Щоправда, існують труднощі зі встановленням купівельної спроможності грошей (різних грошових одиниць), що обслуговували торгівельно-обмінні операції у періоди правління різних режимів, динаміки інфляційних процесів, а отже, – реальної картини життєвого рівня різних категорій місцевого соціуму.

Мобілізації до Червоної армії та підрозділів, які воювали на боці німців, примусові і вимушені міграції, фізичний терор за політичними, етнічними ознаками

¹¹ Смалъ С.М. Особливості стабілізації соціально-економічної та політичної ситуації в Україні // Вісник Одеського університету. Т. 8. Вип. 9: Соціологія і політичні науки. 2003. С. 405–406.

та у формі каральних акцій спричинили депопуляцію українського соціуму, масове зубожіння місцевих мешканців, втрату життєвих перспектив. Це стало підґрунтям для спротиву нацистському «новому порядку».

Соціальні компоненти організованого і стихійного опору заходам окупаційної адміністрації виявилися у саботажі економічної політики займанців, створенні перешкод вивезенню молоді на роботи до Німеччини, диверсіях, антинімецьких та антирумунських настроях тощо. В організованих формах антифашистського Опору (радянському, українському самостійницькому, польському національно-визвольному та прокомуністичному) помітне місце посідали пропагандистські та силові дії. Натомість цивільне населення, яке особливо потерпало від окупантів, чинило переважно пасивний спротив, усіляко намагаючись мінімізувати згубні наслідки їхнього «господарування».

Особливим сектором протидії нацистам став єврейський опір політиці і практиці «остаточного розв'язання єврейського питання». Є. Бауер визначає єврейський спротив як «будь-яку групову діяльність, свідомо здійснювану проти відомих законів, дій чи намірів, спрямованих німцями та їхніми поплічниками проти євреїв»¹².

До виявів спротиву екстремізаційним акціям каральних структур слід віднести порятункові євреїв, комуністів, офіцерів РСЧА, співгромадян інших національностей. Ця сторінка не афішованого героїзму залишається на периферії зацікавленості вчених, у той час коли випадки співпраці з тими, хто втілював у життя людиноненависницькі вказівки Гітлера і його наближених, завдяки судовим процесам та підвищеній увазі закордонної громадськості, відомі значно краще.

Незважаючи на те, що у назвах ідеологічних систем Німеччини і Радянського Союзу фігурувало поняття «соціалістичний», соціальні програми в обох державах і в довоєнні роки, під час війни визначалися потребами ВПК, а не людей. І вже у зовсім незадовільних обсягах життєво важливі потреби місцевого населення задовольнялися на захоплених німецькими і румунськими військами українських землях. Оскільки обидва режими важко віднести до «соціальних держав», український соціум у воєнну добу мав покладатися перш за все на себе.

---

¹² Бауер Є. *Форми єврейського опору під час Голокосту* // *Поза межами розуміння (богослов'я та філософія про Голокост)*. Київ, 2002. С. 250.

* Функції соціальної держави фахівці вбачають у тому щоб: а) сформувати правові й фактичні умови для самостійного забезпечення працездатною людиною самої себе та родини; б) забезпечити реальні гарантії реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини; в) здійснювати комплексні заходи для підтримання гармонійних суспільних відносин, зміцнення соціального миру, запобігання значному майновому розшаруванню (Панкевич О.З. *Соціальна держава та права людини «другого покоління»* (загальнотеоретичні дослідження) // *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Серія 1: Дослідження та реферати. Вип. II. Львів, 2006. С. 46–47).

У смисловому зв'язку з означеними вище проблемами перебуває феномен соціальної солідарності.

Під соціальною солідарністю розуміється спільність поглядів, інтересів, активне співчуття певним вчинкам, ідеям, думкам, цінностям, узгодженість у виступах і діях індивідів, груп, класів, націй, зумовлені статусними, економічними, соціально-культурними та іншими домінантами. До солідарної соціальної дії здатні різні спільноти: соціокласові, етнонаціональні, конфесійні, регіональні, корпоративні, політичні та інші.

Під час війни вияви соціальної солідарності набували різного за характером змісту. Підкупаційний соціум вдавався до солідарних дій здебільшого внаслідок органічних потреб і в формі суспільної самоорганізації (заходи окупаційних властей рідко збігалися з волевиявленням людей). Натомість радянсько-партійні органи надавали практично всім ініціативам зобов'язувально-примусового характеру, хоча це зовсім не виключало добровільного бажання громадян взяти участь у поповненні «фонду оборони» чи шефства над військовими шпиталами з патріотичних почуттів.

Спільним для обох режимів було те, що вони здійснювали тотальний контроль за всіма виявами соціальної самодіяльності, виключали з неї ідеологічну / політичну складову й автономію недержавних інституцій у розподілі чи перерозподілі матеріальних і фінансових ресурсів.

Не всі лінії комунікацій у трикутнику «індивід – соціальні інституції – держава» прописані виразно і рівноцінно. Дослідникам належить встановити межі, в яких актори соціальної солідарності виступали суб'єктами, а також чинники, що обмежували чи стимулювали й розширювали цю суб'єктність.

Найбільш деструктивні й руйнівні наслідки війна мала для соціальних зв'язків на рівні родини. Оскільки переважну частину українського суспільства становили мешканці сільської місцевості, де сімейні традиції збереглися більше, ніж у міському середовищі, втрата когось із членів родини завдавала моральних страждань цілому родинному клану. З іншого боку, для менш чисельних міських сімей загибель когось із рідних також ставала непоправним горем і супроводжувалася негативними соціальними наслідками.

Воєнні умови негативно впливали на гендерні аспекти функціонування соціуму, що обумовлювалося змінами у рольових нішах і соціальних стосунках чоловіків та жінок, зниженням моральних бар'єрів у обставинах, коли люди довгий час перебували на межі життя і смерті, без зв'язку з рідними і близькими. Ця суперечлива динаміка потребує прискіпливого й безстороннього аналізу на підставі критичної маси джерел, спроможної вивести на зважені й аргументовані висновки й узагальнення.

Підсумком викладеного вище може слугувати кілька тез.

1. Поступове, але неухильне скорочення пізнавального потенціалу макrohrісторичних підходів стимулює пошук нових засобів реконструкції минулого. Одним з найбільш багатообіцяючих у цьому сенсі форматів наукового пошуку видається поєднання прийомів історичних, воєнних, політологічних, соціологіч-

них, психологічних досліджень. Вироблений у такий спосіб синтетичний інструментарій у поєднанні з мікроісторичною оптикою спроможний забезпечити занурення у такі глибини людського буття, які донедавна видавалися недосяжними. Переміщення у фокус наукових студій людини у всьому розмаїтті її соціальних зв'язків і складній динаміці суспільного життя виводить дослідницькі процедури на якісно новий рівень, формуючи тим самим умови для більш адекватного й органічного сприйняття історичних реалій сучасними поколіннями.

2. Система соціальних координат, яку вивчають дослідники Другої світової війни, є багатовимірною і доволі складною. У спрощеному, схематичному вигляді вона уявляється як система взаємообумовлених вертикальних і горизонтальних зв'язків, що приводяться в дію соціально-економічними потребами людей, їхніми корінними життєвими інтересами, прагненням певних політичних чи правлячих груп реалізувати власні політичні програми, а також зовнішніми впливами і втручаннями. Вертикальні транслії формуються управлінськими (державними), громадськими структурами, що визначають політику у соціальній сфері. Горизонтальні комунікації опосередковують традиції, родинні зв'язки, гендер, контакти між окремими соціальними, етнічними, релігійними когортами. Друга світова війна спричинила злам усталених соціальних трансмісій і по вертикалі, і по горизонталі. З'ясувати не стільки їхню нову конфігурацію, скільки простежити механізми цих трансформацій та роль в них різних соціальних гравців є амбітним завданням для тих, хто займається соціальною історією війни.

3. Дослідницьке поле Другої світової війни дотепер «обробляється» нерівномірно. Навіть на макроісторичному рівні існують лакуни, що пояснюється інерцією тяжіння до політичної історії та етатистських підходів. Водночас і донині системно не опрацьовані такі аспекти, як технології соціального інжинірингу, конструювання нової соціальної реальності різними політичними режимами, особливості функціонування соціальних ліфтів, наслідки евакуаційних заходів радянського керівництва для міста і села, вимушених (біженці) та примусових (депортації) міграцій сотень тисяч мешканців України; ресоціалізація «переміщених осіб», демобілізованих; рівень життя населення під окупаційними режимами та заходи окупаційної адміністрації в соціальній сфері.

Неспівмірним залишається ступінь обізнаності з функціонуванням різних соціальних груп (остарбайтерів і примусових робітників на окупованій території України, комбатантських спільнот, евакуйованих вглиб СРСР, маргінальних, люмпенізованих і кримінальних груп).

Потребують «вписування» в метанаратив моделі поведінки різних соціальних груп та окремих людей на фронті, в окупації, на примусових чи відбудовних роботах з урахуванням суттєвої девальвації загальнолюдських цінностей і самого життя, причини девіації, її форми, межі та наслідки; трансформація гендерних відносин.

Навіть сформульовані у конспективному вигляді міркування щодо евристичних можливостей вказаних напрямів соціально-історичного дискурсу переконливо доводять необхідність прикладання зусиль у цій галузі фундаментальних досліджень.

Олена СТЯЖКІНА

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА
В ЖИТТІ ТА СМЕРТІ УКРАЇНЦІВ:
СПРОБА НАЛАШТУВАННЯ
МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ОПТИКИ**

Як та якими українці увійшли в Другу світову та як й якими з неї вийшли? Й, головне, чи вийшли, якщо враховувати напад РФ на Україну, який відбувся у 2014 р.?

Мета цієї роботи – пошуки та роздуми щодо пояснювальних концептів, які б дозволяли описувати та аналізувати катастрофи й зради, способи виживання й пошуки радостей, зростання національної свідомості й зречення українського коріння, подвиги та боягузтва, праведництво та участь у вбивствах, насилля та втечі, провину й жертвність людей, які жили в Україні та опинились у вирі Другої світової війни. Це спроба підійти до аналізу життя пересічних громадян, запобігаючи логіці бінарних опозицій і штучних категоризацій та розділів на умовно «добрих» і «умовно» поганих українців. Масштаб поставленої проблеми видається невід’ємним, але кожний шлях починається із невеликого кроку. В рамках цього «кроку», вірогідно, не варто очікувати остаточних висновків та рішень. Завданнями є осмислення перешкод щодо адекватного описання людського досвіду Другої світової війни на теренах України, серед яких не унікальність цих перешкод, «незавершене минуле» з його політичними та етичними викликами, специфіка видимості та невидимості українців, якою позначений й історичний, й політичний світовий дискурс, уявлення про географічні та політичні кордони України, особливості існування українців як спільноти й як суспільства, неоднорідність й нестабільність ідентифікаційних моделей людей, які прожили чи не прожили досвід війни, проблема адекватного словника для описання під-окупаційного життя та неусталеність хронології та хронотопу Другої світової війни для її сучасників та сучасниць.

Описання людського досвіду проживання (чи не проживання) війни завжди наштовхується на низку етичних й політичних перешкод, в яких розповідь про відвагу, жертвність, відчай, зраду, загибель завдає рамки неможливості відстороненого аналізу й іноді формує стратегії свідомого умовчання. А політика, у тому числі, й політика пам’яті, заохочує до вибіркової історичної амнезії, завдання якої можуть бути різними – від забезпечення єдності нації до виправдання

поведінки еліт, від потреб економічної модернізації до створення системи міжнародних союзів, від легітимації суспільних змін до відновлення довіри до громадянського суспільства. Як зауважив Тоні Джадт¹, жодна з європейських країн, люди яких вийшли з війни, не впоралась із завданням адекватного описання власного досвіду. Страх розплати за колабораціонізм², негероїчність людей під окупацією³, прагнення у всьому звинувачувати Німеччину⁴, різні словники для описання того, що зробили німці, й того, що зробили «ми», міфи Рухів Спротиву⁵, штучно створені ідеологічні концепції єдності нації перед обличчям ворога⁶, тривала невидимість жертв та виконавців Голокосту, пропагандистські твердження про «країну – жертву підступного ворога» (навіть за обставин, коли країна, як-то Італія, була союзником Райху) – все це було й наслідком, й причиною того, що «європейці (як державні можновладці, так й пересічні люди) відхиляли будь-які колективні зусилля розібратися із пам'яттю про війну, що оточувала їх з усіх боків. Коли з'ясувалось, що зусилля ні до чого не призводять, питання залишилось не вирішеним, похованим, відкинутим та вибірково забутим»⁷.

Для частини Європи, до якої належить Україна, минуле, пов'язане із Другою світовою, це, за висловом Тімоті Снайдера, історія кривавих земель, де впродовж 1930–1940-х років загинуло щонайменше 14 мільйонів людей. «Сталінська війна проти України, – зауважила Ханна Арендт у роботі “Джерела тоталітаризму”, що вперше вийшла друком у 1951 р., – була у два рази більш ефективною, ніж страшне та криваве німецьке вторгнення»⁸.

«Цей регіон, – зазначила Енн Епплбом, – був... ареною більшості обумовлених політикою убивств у Європі — убивств, які почалися не в 1939-му зі вторгнення до Польщі, а в 1933-му, з голоду в Україні... Упродовж 1930-х, 1940-х та початку 1950-х смертоносні армії та лиха таємна поліція двох тоталітарних держав проходилися сюди-туди цими територіями, щоразу спричиняючи значні етнічні та політичні зміни [і геноциди]»⁹.

¹ Judt T. The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe // The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath. Princeton, 2000. P. 293–325.

² Roussio H. The Vichy Syndrome. Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1994. 400 p.

³ Deak I., Naimark N. M. Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War II. Westview Press, 2015. 288 p.

⁴ Judt T. The Past Is Another Country... P. 296.

⁵ Suleiman S.R. Crises of Memory and the Second World War. Cambridge, Mass.; London, 2006. 296 p.; Sindbak T. Usable History. Representations of Yugoslavia's difficult past from 1945 to 2002. Aarhus, 2012. 248 p.

⁶ Frommer B. National Cleansing: Retribution Against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia. Cambridge, 2005. 410 pp.

⁷ Judt T. The Past Is Another Country... P. 303.

⁸ Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. Москва, 1996. С. 543.

⁹ Applebaum A. The Worst of the Madness // The New York Review of Books. November 11. 2010. URL: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/

І якщо для Західної Європи, зауважив Тоні Джадт, проблемою була коротка пам'ять, то на іншій частині континенту, на «справжньому архіпелазі скривавлених історичних земель» проблема інша: «там надлишок пам'яті, надлишок минулого, на котре люди можуть покладатися частіше за все як на зброю проти чужого минулого»¹⁰.

Більшість істориків, зауважив Крис Лоренц, вважали відстань у 50 років абсолютним мінімумом для того, щоб тепла пам'ять вистигла й перетворилась в холодну історію¹¹. Однак «надлишок» пам'яті, з яким зіткнулись історики в другій половині ХХ ст., не тільки аж ніяк не «охолоджував» сам себе, але й проблематизував питання минулого, яке не минає, залишаючись дразливою частиною теперішнього¹². Й це змінило й змінює історичну науку. Аляйда Ассман зауважила, що історики «відмовились від уявлення про те, ніби минуле є сферою того, “що більше не існує”, а тому є недосяжним для людського впливу». Дослідниця підкреслила, що минуле, яке вважалось остаточно завершеним, «за певних обставин може знову повернутися в сферу актуальної значимості й діяльної активності теперішнього»¹³. Російська війна проти України, розпочата Кремлем у 2014 р., якнайкраще підтверджує цю думку.

Крім «надлишку пам'яті», на історію як академічну дисципліну й на історієписання Другої світової війни впродовж останніх тридцяти років впливала, а іноді й позитивно тиснула, культурна «політика визнання»¹⁴, що виникла й зростала не в академічних, а у громадських, активістських соціальних колах Європи та Північної Америки.

«Політика визнання» – це історія про людей, яким можна й слід бути проявленими й прийнятими у суспільстві у всіх своїх гараздах та негараздах. Чарлз Тайлор зазначив, що оскільки «наша ідентичність частково формується через визнання або його відсутність, часто через невизнання інших людина або група людей можуть зазнати реальної шкоди, справжнього спотворення, особливо якщо суспільство навколо них віддзеркалює обмежене, принижене, зневажливе їх зображення». Тому «політика визнання» – це спосіб запобігання шкоди,

¹⁰ Judt T. *The Past Is Another Country...* P. 307.

¹¹ Lorenz Ch. *Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past // Performing the Past, Memory, History and Identity in Modern Europe*. Amsterdam, 2010. P. 85; Див. також: Phillips M. *History, Memory and Historical Distance // Theorizing Historical Consciousness*. Toronto, 2004. P. 86–109.

¹² Див. наприклад: Шваліна Й. Мовчання говорить. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислювати минуле / Пер. з нім. Київ, 2016. 304 с.; Bevernage B. *History, Memory, and State-Sponsored Violence. Time and Justice*. New York; Abingdon, 2011. 262 p.

¹³ Ассман А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна // Новое литературное обозрение. Москва, 2017. С. 125. URL: <https://klex.ru/pd2>

¹⁴ Taylor Ch. *The Politics of Recognition // Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ, 1994. P. 25–73.

пригнічення, «ув'язнення когось у неправдивому, спотвореному, зменшеному способі буття»¹⁵.

Для історичної науки таке бачення людського було абсолютною новацією, внаслідок якої темами історичних досліджень стала й присутність минулого та його впливи на теперішнє та майбутнє, й сюжети, пов'язані із ціною, яку сплачували «мовчазні» та пригнічені за успіх військових вторгнень та великих перемог, й проблематизація страждань, насилля, поневолення, відповідальності виконавців, як пересічних людей, так й державних можновладців. «Політика визнання» не полегшила труд істориків, однак зробила можливим «поєднання історії та пам'яті», яке Діпеш Чакрабарті назвав «історичними ранами».

«Історичні рани, – зазначив Чакрабарті, – не збігаються з історичними істинами, але останні є умовою їх можливості. Історичні істини є широкими, синтетичними узагальненнями на основі дослідження колекцій окремих історичних фактів. Вони можуть бути помилковими, але вони завжди піддаються перевірці методами історичних досліджень. Історичні рани поєднані як з історією, так й з пам'яттю, а відтак їхня істинність не завжди піддається перевірці історичними методами»¹⁶. Отже, фокус на «історичних ранах» є достатньо проблематичним, однак емансипаційний потенціал цього фокусу важко переоцінити. Носії «історичних ран» – окремі люди, певні групи та спільноти – стають не тільки «видимими», але й проблематизованими у всій складності досвіду, який був набутий ними у реаліях воєнного часу та пролонгований у пам'яті до сьогодні.

«Історичні рани» не є сталими утвореннями, їх присутність у досвіді та пам'яті може бути подоланою через роботу з минулим, у тому числі й через практики аналізу та описання цього минулого, його чесну й болісну історіоризацію. «Соціальний консенсус, на якому вони базуються, завжди відкритий для нових викликів, а отже в принципі може бути скасованим»¹⁷.

Концепт «політики визнання» й «історичних ран» виник у межах *subaltern studies* на хвилі роботи із колоніальним минулим підкорених й тих, хто підкорював. До певної міри, цей концепт є інсталяцією метафори у поле історичного знання. Однак ця метафора завдає оптику широкого розуміння, в якій віктимізація підкорених народів поступається місцем більш виваженому погляду на складні й суперечливі взаємодії метрополії та периферії, де однобічний диктат «старшого брата» або одноосібна тиранія Сталіна чи Гітлера доповнені розумінням участі – примусової чи добровільної – тих, хто створював стратегії та умови підкорення.

Але «історичні рани» – і як концепт, і як частина політик пам'яті – є зорієнтованими не тільки на національні історичні наративи. Вони визискують та потребують включення режиму видимості й визнання, а відтак не тільки історичного

---

¹⁵ Ibid. P. 25.

¹⁶ *Chakrabarty D. History and the Politics of Recognition // Manifestos for History.* London; New York, 2007. P. 77–78.

¹⁷ Ibid. P. 78.

оприявлення, а й політичних вибачень від тих, хто заподіював насилля, ігнорував та замовчував геноциди й соціальні катастрофи. «Історичні рани» не дають «вистигнути» минулому, замикаючи його в довгому та такому, що не проходить, «сьогодні». Як зауважив Кріс Лоренц, «уявлення про те, що гаряче теперішнє само собою перетворюється у холодне минуле, є бажаною моделлю часу для тих, хто хотів би залишити минуле у спокої. Зазвичай це ті, кому загрожує судовий вирок»¹⁸.

В історії, яку пережили чи не пережили українці у 1930–1950-х роках, є безліч історичних ран, які знайшли легітимацію і через вирок нацизму від імені Нюрнберзького трибуналу, і через визнання низкою країн Голодомору як геноциду¹⁹, і через європейську політику вибачення²⁰ й власне вибачення, які були принесені від імені України єврейському²¹ та польському²² народам, і від імені Польщі²³ – українському народові. Каменем спотикання не тільки для «зниження температури» «гарячого часу», а й для вибору оптимальної оптики історичного аналізу соціальних сценаріїв проживання / не-проживання Другої світової війни на українських теренах є той факт, що на шальках злочинів проти людства дії радянської та нацистської влади було позначено як не співставні. Нацизм було засуджено, а комунізм, як радянський варіант тоталітаризму, – ні. Як зауважила Яна Примаченко, порівняно нещодавно – 3 липня 2010 р. – було зроблено чергову спробу засудження комунізму. З ініціативи чеського уряду відомими європейськими політиками, істориками та дисидентами було підписано «Празьку декларацію» («Prague Declaration on European Conscience and Communism»)²⁴. Автори декларації закликали європейську спільноту визнати нацистський та комуністичний режими найбільшою трагедією XX ст. та виробити єдині критерії щодо жертв обох тоталітаризмів. Підписанти декларації наголосили на необхідності «досягти загальноєвропейського розуміння того, що й нацистський,

¹⁸ Цит. за: Ассман А. Распалась связь времен?...

¹⁹ Визнання в світі Голодомору актом геноциду. URL: <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/genocide/act>

²⁰ Olick J. K., Coughlin B. The Politics of Regret. Analytical Frames // Politics and the Past. On Repairing Historical Injustices. Lanham, 2003. P. 37–62; Wigura K. Wina narodów, Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki. Warszawa; Gdansk, 2011. 269 p.

²¹ Виступ Президента України у Кнессеті Держави Ізраїль. 23 грудня 2015 року – 13:58. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-knesseti-derzhavi-izrayil-36552>

²² Українці знову просять прощення за Волинь // Історична правда. 2016. 3 червня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/06/3/149102/>

²³ Bracia Ukraińcy. URL: <http://liberte.pl/bracia-ukraincy/>; Поляки просять в українців вибачення за історичні кривди // Історична правда. 2016. 7 липня. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2016/07/4/149125>

²⁴ Prague Declaration on European Conscience and Communism. June 3rd, 2008. – Prague, Senate of the Parliament of the Czech Republic <http://www.praguedecclaration.eu/>

й комуністичний тоталітарний режим ... є руйнівними у своїй політиці застосування крайніх форм терору, придушення всіх громадянських та людських свобод, початку агресивних війн... й що як такі вони повинні вважатися головними катастрофами ХХ ст.»²⁵.

Однак цю пропозицію було сприйнято неоднозначно, а відтак питання про визнання злочинів комуністичного режиму залишається відкритим²⁶ не тільки для політикуму, але й для істориків. Так, спроби синтетичного погляду на злочини Сталіна та Гітлера напередодні та в період Другої світової війни²⁷, здійснені Тімоті Снайдером у роботі «Криваві землі», його твердження про пов'язаність та характер взаємної реакції й конструювання геноцидів, його оптика, через яку Сталін та Гітлер постають однаковими злочинцями, викликала неабияку критику істориків та інтелектуалів²⁸.

Незважаючи на суттєвий крок у напрямі визнання рівної провини нацистського та комуністичного режимів у розв'язанні Другої світової війни, який був зроблений із ухваленням Європейським парламентом резолюції «Про важливість європейського пам'ятання для майбутнього Європи» від 18 вересня 2019 р., у котрій наголошено, що старт найжахливішого військового протистояння у європейській історії виявився прямим результатом ухвалення пакту Молотова-Рибентропа, яким два тоталітарні режими задля завоювання світу поділили Європу на дві зони впливу²⁹, академічний словник для історієписання Другої світової все ще сформований в спосіб, який справедливо унеможлиблює будь-яке виправдання нацизму, однак тяжіє до «нормалізації» комунізму³⁰. Внесок СРСР у розгром гітлерівської Німеччини став однією з причин такої «нормалізації», а з цим історичні рани, заподіяні комуністичним режимом поневоленим народам, залишаються незагоєними й утруднюють не тільки політичну, й наукову роботу із мину-

---

²⁵ Ibid.

²⁶ Детальніше: *Примаченко Я.* Советское vs националистическое: противостояние дискурсов и практик в постсоветской Украине // *Studia Universitatis Moldaviae*. 2017. № 10. С. 270.

²⁷ Ця спроба не була першою. Наприклад, Ханна Арендт у роботі «Джерела тоталітаризму», виданій у 1951 р., абсолютно недвозначно порівнювала сталінський комунізм та гітлерівський нацизм як схожі системи знищення людей.

²⁸ Дискусії з приводу книги Т. Снайдера можна подивитись тут: *Daniel Lazare*. Timothy Snyder's Lies // *Jacobin*. September. 2014. URL: www.jacobinmag.com/2014/09/timothy-snyders-lies/

²⁹ European Parliament resolution on the importance of European remembrance for the future of Europe. 18.09.2019. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2019-0097_EN.html?fbclid=IwAR2ehCrhOEjtbCqVNcFOJXsrL0wOGcRo5UpZ8v5LAA0A9mkBbzCrYxdz-lc

³⁰ Аргументи на користь цієї позиції здебільшого виглядають так: «Сталінський Радянський Союз, скориставшись можливістю, захопив колишні території Царської імперії та встановив нелюдську систему ГУЛАГу. Але це був не агресор проти нацистської Німеччини та фашистської Італії, а жертва агресії; а радянський опір був головним фактором знищення нацизму та відновлення демократії в Європі» (*Davies R. W.* Soviet History in the Yeltsin Era. Houndmills, London, 1997. P. 56).

лим. Українці, що пережили чи не пережили війну, потрапляють у простір, сформований декількома візіями, серед яких найбільш потужними є наративи «переможців у війні проти вселенського зла» й «жертв, що потерпали від злочинів всіх режимів». Й обидва вони є дуже проблематичними.

Так, потужний переможний наратив є частково винайденим радянським каноном, у котрому українці виступають як частина радянського-руського народу-переможця, й частково привласненим – через новітню російську політичну мову, в якій народом-переможцем виступає виключно «російський народ». Як слушно зауважив Пітер Дікінсон, західні інтелектуали й історики, що вивчають Другу Світову, називали й продовжують називати радянські війська «руськими» (Russain), продовжують писати, що саме «руські» (Russian) втратили двадцять сім мільйонів життів. Вони залишали й залишають поза увагою Україну, мільйони українських воїнів, що були у Червоній Армії, масштаби втрат мирного українського населення, а відтак – під впливом радянського (а тепер й російського дискурсу) таке «приголомшливе упущення» демонструє не внесок України, а розміри «сліпої зони», якими роль українства у Другій світовій позначено у свідомості європейців³¹.

А наратив, що пов'язаний із вивченням трагедій, масових вбивств, депортацій, насилля, проблематизований відсутністю «крапки». Не в тому сенсі, що не тільки віктимність та об'єктність, але й дієдатність та суб'єктність були складовими «мученого життя» (Еткінд), а й у тому сенсі, що злочини проти людства, скоєні нацистами, отримали символічне й реальне покарання, а злочини сталінського (й ширше – комуністичного) режиму, злочини виконавців та призвідників масового насилля, зафіксовані, проаналізовані, частково меморіалізовані³², залишаються – без юридичних підстав засудження комунізму – в зоні «три крапки», створюючи небезпеку прочитання їх, як «далі буде»³³, й унеможливаючи перехід «гарячого теперішнього» у «холодне минуле».

³¹ Dickinson P. History as a Weapon in Russia's War on Ukraine. October, 3, 2016. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/history-as-a-weapon-in-russia-s-war-on-ukraine>

³² Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 85–101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2012_1_85; Денисенко Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого терору» // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 101–108; Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с.; Відлуння Великого терору: Збірник документів: У 3 т. Том. 3: Чекисти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 pp. / Авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019. 936 с.

³³ Війна РФ проти України, жорстокість окупантів, експансіоністська риторика Кремля, брутальність «спецоперацій», дуже схожих із тим, як легітимізувалась агресія СРСР проти Фінляндії, країн Балтії, Польщі, Гітлера – проти Австрії, Чехословаччини, Польщі засвідчують, що «далі буде» вже перетворено на реальність практичних дій.

Означені вище методологічні виклики не є єдиними труднощами у осмисленні історії Другої світової для українців. Складність того, що відбувалось на українських землях в 1930–1950-ті роки, полягає у тому, що географічні кордони цих земель є явними з відстані у вісімдесят років, однак не такими явними й не такими видимими для тих, хто опинився у вирі війни та «радянського національного будівництва» в означений період. Колоніальні практики «нарізання» внутрішніх – адміністративних та міжреспубліканських – кордонів, втілені Москвою на підрадянських територіях, «викидали» українців за межі України, руйнували локальні спільноти чи – через «автономізацію», як це було з Молдовою, – визначали «майже українцями» інші народи. Питання належності до України не було очевидним для мешканців Закарпатської України, керівництво якої в момент падіння Чехословаччини бачило варіант свого самозбереження у союзі із Райхом. Українці в Польщі бачились як проблема та небезпека. Політикою «пацифікації», «осадництва», «консолідації держави» польський уряд вдавався до колоніальних практик та асиміляційних дій, створюючи «польського українця». У той же час вже існувала потужна діаспора українців в Європі та в Північній Америці, і це були чи не єдині люди, які точно знали, що живуть не на українських землях.

Проблематичності та гостроти усім спробам аналізувати життя та смерть українців під час Другої Світової війни додає осучаснення дефініції: вживаючи термін «українці», ми маємо на увазі політичну націю, формування якої продовжується й на початку XXI століття. Як справедливо зазначив Джордж Лібер, «історія першої половини XX ст. визнає, що невисловлені припущення про національну ідентичність та політичну активність у минулому не обов'язково збігаються з теперішніми»³⁴. Тому справедливо було б зауважити, що Другу світову війну насправді зустріли не українці як політична нація, а ціла група спільнот з дуже різним рівнем національної свідомості та ідентичності. Поруч із українцями, які бачили себе спільнотою із тривалою історичною традицією, поставали «радянські українці», «малороси», «польські українці», русини, гуцули, лемки тощо. Проте це «постання» не обов'язково було стабільним, й хтось саме у роки війни усвідомлював себе як українця, а хтось волів бачити себе частиною «великого русского народа».

Крім того, війну проживали чи не проживали й інші нації та спільноти – поляки, євреї, німці, білоруси, молдавани, греки, татари, вірмени. Й їхні стратегії і тактики життя у вирі входження у війну, її незавершеної трагедії іноді ґрунтувались й на зусиллях щодо збереження ідентичності, й на добровільних чи примусових її змінах, як альтернативи загибелі чи репресій. Концепція «народів-ворогів»³⁵ (та практичні дії щодо їх покарання) не була винятково нацистським

---

³⁴ Liber G. O. *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto; Buffalo; London, 2016. P. 11.

³⁵ Weiner A. *Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism* // *American Historical Review*. Vol. 104. № 4.

винаходом: сталінська тоталітарна машина показово «призначала» й демонстративно розправлялась із «народами-ворогами», починаючи із 1930-х років. Як зауважив Тімоті Снайдер, «Сталін був піонером в галузі національних масових знищень»³⁶, його «досягненнями» задовго до Гітлера були «польська», «німецька», «румунська», «болгарська», «грецька» та інші національні «операції»³⁷, які призвели до кривавих трагедій цілих народів, що жили поруч із українцями. Гітлер, своєю чергою, також починав масові вбивства з поляків. «Якщо б нацистський режим раптом зник у першій половині 1941 р., – зауважив Крістофер Браунінг, – його найсумнозвіснішим досягненням зі знищення людства були б так звані вбивства за допомогою евтаназії 70–80 тис. німецьких психічно хворих, а також систематичні вбивства представників польської інтелігенції...». Пізніше Голокост євреїв «затмарив решту надзвичайно численних звірств націонал-соціалізму»³⁸. Однак звірства радянського комунізму щодо «народів-ворогів» не припинились після вигнання нацистів³⁹ – масові депортації-вбивства заторкнули кримських татар, так званих «українських націоналістів», «космополітів» (під цим евфемізмом радянська влада приховувала антиєврейську кампанію, яку було розпочато й не завершено тільки внаслідок смерті Сталіна). Режим здійснював насилля руками й діями людей⁴⁰ – представниками силових та партійних структур,

1999. P. 1114–1155; *Martin T.* Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism // *Stalinism: New Directions*. New York, 2000. P. 348–367; *Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*. 1998. № 70 (4). P. 813–861.

³⁶ Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Киев, 2015. С.127.

³⁷ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1995. № 1/2 (2/3). С. 116–156; *Weiner A.* Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton, 2001. 432 р.; *Нікольський В.М.* Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Донецьк, 2005. 457 с.; *Джука И.Г.* Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. Санкт-Петербург, 2006; *Рубльов О., Якубова Л.* «Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України // Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. Київ, 2014. С. 225–235 та ін.

³⁸ *Browning Cr.* The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution. Cambridge, 1992. P. IX.

³⁹ *Williams B.G.* Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars // *Journal of Genocide Research*. Vol. 4. № 3. 2002. P. 357–373; *Blank S.* A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War // *Genocide Studies and Prevention*. Vol. 9. № 1. 2015. Див. також: *Lyman H.* Legters. Soviet Deportation of Whole Nations: A Genocidal Process // *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Views*. New York, 1997. P. 112–135.

⁴⁰ Класифікація Алетт Сьмолерс. Цит. за: *Маттінглі Д.* Жінки в колгоспах – «велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна. 2018. 20 вересня. URL: <http://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz>

кар'єристами та визискувачами своєї вигоди, ідеологічними фанатиками, справжніми садистами, конформістами – «пересічними людьми»⁴¹. Серед них були й українці, й росіяни, й євреї, й білоруси, й вірмени та ін. Їх імена та прізвища є зафіксованими у наказах та розпорядженнях НКВС (МВС) – НКДБ (МДБ), партійних документах, спогадах. Однак у межах тотального терору були й ті, хто допомагав, рятував, виявляв людяність. І їхні імена фіксувались хіба що в родинних переказах, оскільки говорити й пам'ятати про тих, хто хоча б у чомусь не підкорився системі, було небезпечно для всіх: й для врятованих, й для тих, хто врятував.

Очевидно, що ситуації із пролонгованим терором формували «історичні рани», які було завдано не тільки владними режимами, але й локальними спільнотами, сусідами, місцевими призвідниками депортацій та масових вбивств. Однак «політика визнання» як концептуальний підхід дозволяє бачити й «історичні рани» іншого ґатунку – «рани», що заподіяні невидимістю, знеціненням чи невизнанням жертвовності та героїзму тих чи інших людей, для яких у післявоєнному героїчному каноні не знайшлося місця.

Намагання побачити людей у війні визискує слів або термінів, якими б можна було описувати певні загальні чи схожі за своїми ознаками процеси. Як правило, для такого аналізу використовується слово «суспільство». Цей термін є корисною, однак оманливою та суб'єктивною аналітичною категорією, яка сприяє закріпленню певних радянських (щоправда, родом з логіки Просвітництва) дихотомій на кшталт «народ й партія», «держава й суспільство» тощо. Пошуки «суспільства», тобто усвідомлених всіма чи більшістю людей суспільних інтересів та цінностей, заради яких люди готові діяти спільно, у радянській державі, до якої входила більша частина українських земель, наштовхуються на очевидний процес атомізації, який став наслідком «упокорення страхом»⁴² всіх верств населення, з одного боку, й – з іншого, на проявлене «різноголосся»⁴³ і ситуативні, короточасні, мінливі системи солідарності, які створювались і розсипались під натиском загроз та страхів від «чисток», Голодомору, війни, чергової хвилі репресій.

Не менш проблематичною категорією для аналізу того, що відбувалося із людьми в означений період, є поняття «держава», яка в описаннях практик терору, насильницьких та дисциплінарних дій, мобілізаційних та організаційних заходів щодо суспільства часто постає як знеособлена (сакралізована чи механістична) інституція, яка діє раціонально, вирішуючи власні прагматичні завдання.

⁴¹ Крістофер Браунінг зробив вислів «пересічні люди» специфічною власною назвою для тих німців, які брали участь у «остаточному розв'язанні єврейського питання» як члени поліцейського батальйону (*Browning C.R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 And The Final Solution in Poland. New York, 1992. 271 p.*).

⁴² Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917–1953 рр.). Київ, 2013. 624 с.

⁴³ Гриневич В.С. Неприборкане різноголосся: Другова світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941. Київ; Дніпропетровськ, 2012. 508 с.

Таке уявлення, а відтак і репрезентація радянської влади (держави) є як відлунням домодерних образів влади⁴⁴, так й елементом сакралізації⁴⁵ владних структур, який був частиною радянського міфологічного простору. Між тим, за часів соціалізму, як зазначила Керолайн Гамфрі, такі поняття, як держава, державні органи, державні інституції, мали дуже специфічну форму. Саме ця специфіка робить неможливими прості бінарні протиставлення на кшталт «держава» / «суспільство», «публічна сфера» / «приватна сфера». Система державних відносин пронизувала весь суспільний простір від верху до низу й на кожному рівні відтворювалась наново (на рівні підприємства та колгоспу, школи чи лікарні, родини чи сусідства тощо), формуючи / маючи багатоступінчасту ієрархію (чи, у термінах авторки, *nesting hierarchy* – ієрархію гніздувань)⁴⁶. Станіслав Кульчицький, аналізуючи природу радянського державного проекту, запропонував подивитись на нього як на втілену модель «державосупільства», яке «не височить над суспільством, а вбирає його в себе, а саме: розсмоктує всі горизонтальні зв'язки і структури, що існують; прошиває суспільство на всю його товщину власними вертикальними структурами; “атомізує” суспільство, ставлячи кожен окремо взятую людину один на один перед собою»⁴⁷. З огляду на процес відтворення влади на всіх рівнях, зіткнення з нею з приводу мобілізації, евакуації, повернення, потрапляння за ґрати тощо завжди не тільки не було безособовим, але – обов'язково – персоніфікованим. У «влади», як було зазначено вище, завжди було ім'я, тіло, біографія, історія, а це означає, що індивідуальні стосунки й мотиви щодо вибору, який люди робили у ситуації тривалої війни, мали не тільки ідеологічні, а й індивідуальні інтенції, у тому числі й інтенції помсти чи допомоги, зради чи рятування, довіри чи зневаги.

Політичні сценарії, що втілювались на підрадянських українських землях впродовж 1920-1950-х років, вмещували у себе й радянський експеримент створення «нового комуністичного суспільства», й імперські стратегії і практики управління Україною як «домініоном». Очевидний «колоніальний присмак» був відчутний у настановах та правилах життя, що їх формували для українців уряди Польщі, Румунії, Угорщини. Німецьке ж захоплення українських територій стало, за словами Венді Ловер, «найрадикальнішою колонізаційною кампанією

⁴⁴ Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти. Москва, 2006. 486 с.

⁴⁵ Lane C. Legitimacy and power in Soviet Union: socialist rithual // British Journal of Political Science. 1984. Vol. 14. № 2. P. 207–217; Thrower J. Marxism-Leninism as the civil religion of Soviet society: God's commissar. Lewiston; New York, 1992

⁴⁶ Цит. за: Юрчак А. «Это было навсегда, пока не кончилось». Последнее советское поколение. Москва, 2014. С. 214.

⁴⁷ Кульчицький С. Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928) // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 1. Київ, 2013. С. 38.

в історії європейського завоювання та розбудови імперій»⁴⁸. Однак чи встигали люди цілком усвідомити, який саме сценарій втілює той чи інший режим? Чи точно вони слідували настановам влади? Чи розуміли їх правильно?

Соціальні ґрунти 1930–1950-х років були крихкими та нестабільними. Круті й не дуже політичні повороти могли як різко змінювати життя людей та спільнот, так й – дуже рідко – проходити не поміченими. Крім того, швидкість розповсюдження настанов наштовхувалась як на інерцію виконавців, так і на нездатність зрозуміти / осягнути владні вимоги, які розгортались на тлі тотального насильства, що пропагувалось як чи не єдиний шлях до «світлого майбутнього». Характеризуючи зміну вектору радянського експерименту – від всесвітньо універсального проекту, що спирався на клас пролетаріату, до наслідування імперській російській традиції побудови «великої держави», Сергій Єкельчик зауважив: «...якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів й нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»⁴⁹. Цей перехід був помічений тими, кого таврували як «народ-ворог» (помічений, але чи зрозумілий?), у ньому, як доводить Єкельчик, брали участь українські радянські інтелектуали – історики, письменники, кінематографісти, зголошуючись й конструюючи для України унікальну позицію «майже одного народу – молодшого брата». Однак для людей, які з тих чи інших причин обрали для себе радянський проект як свій, цей перехід не був абсолютно усвідомленим. Наприкінці 1930-х років частина українців, чоловіків та жінок, переважно – містян, все ще продовжувала набувати радянської ідентичності, «розпаковуючи» (термін Галфіна) себе через категорії класу, практики непримиренності до «колишніх людей», через ідеї всесвітньої пролетарської революції та пошуки «класових ворогів» у власному оточенні. Вони вступали у війну як свідомі комуністи пролетарського походження й вбачали у ворожому наступі на СРСР зазіхання на «соціалістичну революцію» та «підступи світового імперіалізму», однак з війни чи окупації вони могли вийти (якщо вийти) з абсолютно протилежними поглядами на себе й світ.

Глибока недосвідченість в історії, політиці, брак інформації про те, що відбувається, нездатність до аналізу, орієнтація на локальні взаємодії (у тому числі, і образи), призводила, наприклад, до радості, яку висловлювали євреї щодо анексії Польщі Радянським Союзом: «Ви хотіли Польщі без євреїв, а зараз ви маєте євреїв без Польщі»⁵⁰, або до емоційного піднесення, яке демонстрували українці,

---

⁴⁸ Lower W. «On Him Rests the Weight of the Administration»: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr // *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. Bloomington, 2008. P. 225.

⁴⁹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. С. 19–20.

⁵⁰ Gross J.T. *The Sovietisation of Western Ukraine and Western Byelorussia // Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–46*. Palgrave Macmillan, 1991. P. 66.

«святкуючи крах польської держави»⁵¹ й зустрічаючи у вересні 1939 р. радянську армію хлібом-сіллю, квітами, «тріумфальними арками, прикрашеними червоними й жовто-блакитними прапорами»⁵².

Для підрадянських українських селян, які вижили після геноциду, досвід окупації, особливо якщо він не позначався голодом, міг бути не найстрашнішою катастрофою, оскільки найстрашнішу вони вже пережили. Більше того, прихід німців міг вбачатися й часто вбачався як можливість визволення, а для висланих селян, затаврованих як «куркулі», й як шанс повернення додому з віддалених глухих місцевостей.

Однак майже жодна реакція, жодний сценарій сприйняття війни не виявився для людей завданним раз та назавжди. Надії на «совети» у Західній Україні не справдилися. Ілюзії щодо німців швидко розвіялися, як незабаром розвіялися й ілюзії щодо можливої лібералізації режиму після вигнання нацистів. «Дзеркало», в якому відбивалась людська поведінка в умовах панування обох режимів, завжди було викривленим тією чи іншою пропагандою, крізь яку люди мали бачити себе й оцінювати свою поведінку. Проте редукування всіх проявів людського чи нелюдського до впливу тільки владних настанов не може бути коректним. Люди бачили, діяли та оцінювали себе й інших, не тільки виходячи із примусу: вони зраджували й рятували, ставали посіпаками чи опиралися режиму, вони ховалися й погоджувалися, взаємодіяли та виживали, брали участь у злочинах чи попереджали про злочини, керуючись власними уявленнями про добро та зло, про правильне та неправильне. Й ці уявлення не було повністю «націоналізовано» більшовиками чи «поставлено на службу Райху». Оприявлення та вивчення цих складних й тонких механізмів потребує поширення методів психології, соціології, інших гуманітарних наук на роботу з історичними джерелами. Описувати історію людей у війні через категорії Добра та Зла – важка справа, з огляду на специфіку джерел та дослідницькі завдання, які ставлять перед собою історики. Важка, однак варта того, аби ці категорії було долучено до розуміння причин й наслідків цивілізаційних катастроф нацизму й комунізму, корені яких, як показали у своїх експериментах Стенлі Мілгрем⁵³ та Філіп Зімбардо⁵⁴, містяться у природі соціальних взаємодій й можуть «проростати» навіть у демократичних державах: «Добрим людей можна підштовхнути, спокусити чи посвятити таким чином, щоб вони почали поводитися погано. Вони також можуть почати поводитися в ірраціональний, дурнуватий, саморуйнівний, антисоціальний і безглуздий спосіб, якщо їх занурити у “тотальні ситуації”, що впливають на людську природу таким чином, що вони спричиняють виклик нашому відчуттю стабільності й цільності особистості, характеру і моральності...»⁵⁵.

---

⁵¹ Ibid. P. 65.

⁵² Ibid.

⁵³ Milgram S. Obedience to Authority: An Experimental View. New York, 1995. 256 p.

⁵⁴ Zimbardo Ph. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York, 2007. 576 p.

⁵⁵ Ibid. P. 210.

«Політика визнання», націлена на роботу з «історичними ранами», не меншою, а, може, й більшою мірою потребує включення в історичний аналіз категорії добра. Аналізуючи витoki тоталітаризму, Ханна Арендт зауважила, що тоталітаризми створювали такі умови, за яких «совість мовчить, не може слугувати орієнтиром й стає абсолютно неможливим творити добро»⁵⁶. Цей висновок видатної мислительниці був одним з тяжких наслідків гуманітарного мовчання, якими позначилися 1940–1950-ті роки щодо роботи з недавнім минулим Другої світової і з аналізом комуністичного режиму, що відтворювався на теренах Східної Європи Радянським Союзом. Однак з часом пошуки добра стали частиною європейського⁵⁷ та українського історієписання⁵⁸. Втім, питання про те, як можливі добро й справедливість, чи можуть вони перемогти в умовах масового насилля й геноцидів, залишається дискусійним й не вичерпаним, у тому числі й з точки зору введення у науковий обіг історій людей, які рятували інших – приречених на страти, депортації, тотальне знищення, яким для тих, хто жив на українських землях, були позначені 1930–1950-ті роки.

Виваженого та усвідомленого аналізу потребує питання колаборації: й як поняття, яке потребує аргументованої авторської позиції у процесі його визначення, й як явища, котре вимагає більш глибокого осмислення з урахуванням всіх складних історичних, соціальних, антропологічних, етнічних, політичних перспектив. З точки зору радянського та почасти й сучасного російського канону осмислення колабораціонізму в роки Другої світової війни було й залишається питанням політичним, оскільки точкою відліку «зрадництва» було визначено інтереси держави СРСР. Отже, й колабораціонізм поставав як співпраця із ворогом в інтересах ворога-загарбника й на шкоду самій державі. Власне, таке тлумачення дозволяло стигматизувати всіх людей, які опинились на окупованих територіях, а також підтримувати та в радянський спосіб легітимізувати концепцію «народів-зрадників», у тому числі й «українсько-німецьких буржуазних націоналістів, що пособляли фашистам»⁵⁹. Однак від самого початку формування радянського канону колабораціонізму його історична й політична аргументація була сумнівною. Західна Україна та мешканці цієї території, які, за висловом Сари Файнберг, були брутально загарбані Червоною Армією в 1939 р., асоціювали радянський режим з репресіями НКВС й бачили себе як жертв радянських

⁵⁶ Арендт Х. Истоки тоталитаризма... С. 587.

⁵⁷ Tec N. When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Occupied Europe. Oxford, 1987. 288 p.; Oliner S.P., Oliner P.M. The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe. New York, 1988. 419 p.; Werner E.E. A Conspiracy of Decency: The Rescue of the Danish Jews. Boulder, 2002. 204 p.; Grose P.A Good Place to Hide: How One French Community Saved Thousands of Lives in World War II. New York, 2015. 352 p.

⁵⁸ Сусленський Я. Справжні герої. Київ, 1993. 148 с.; Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Київ, 2009. 296 с.; Бабий Яр. Спасители и спасенные / Сост. Ф. Левитас. Київ, 2005. 576 с.; Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті: Збірка наукових статей. Дніпропетровськ, 2015. 200 с.

⁵⁹ Гриневич В. Міт війни та війна мітів. URL: <http://sites.utoronto.ca/jacyk/hrynevych.pdf>

злочинів⁶⁰, а не як відданих радянських громадян. Примітно, що радянськими громадянами мешканців цієї частини України не бачили й союзники СРСР у війні. Так, після завершення Другої світової війни, у травні 1946 р. уряд Великої Британії виробив інструкцію щодо можливості повернення радянських громадян, які опинились на території Британії, до СРСР, котра містила красномовне визначення: «[л]ише ті особи, які були громадянами СРСР і перебували на території Радянського Союзу станом на 1 вересня 1939 року, будуть розглядатися, як громадяни СРСР з метою репатріації»⁶¹. Олеся Хромейчук виявила, що бійці 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина» у британських документах позначались як «невизначені українці» або «сумнівні поляки», але в жодному разі не як радянські громадяни⁶².

Ситуація із підрадянською Україною, як з огляду на вкорінення міфу «Великої вітчизняної», так й з урахуванням способу мислення про Україну та українців у примордіалістській парадигмі «єдиного з росіянами народу», є такою, що уводить питання про легітимність радянського режиму, який постав після придушення національної революції, у простір, який потребує тривалої аргументованої дискусії. Залишаючи тут за дужками роздуми про окупаційну / колоніальну / імперську природу більшовицького режиму⁶³, варто наголосити на декількох параметрах існування радянських українців у контексті проблематичності вписування їх у радянське державне бачення проблеми колабораціонізму. Йдеться не про те, ким вважали себе люди, що жили на українських землях, йдеться про те, чи бачила радянська держава своїми громадянами селян, позбавлених паспортів, або так званих «колишніх» та репресованих людей, позбавлених громадянських прав? Чи бачила радянська держава себе легітимною на території, де впродовж 1920–1930-тих років системно репресувала й знищувала «організації українських

⁶⁰ Fainberg S. *Memory at the Margins: The Shoah in Ukraine (1991–2011)* // *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe Memory Games*. New York, 2013. P. 91.

⁶¹ Хромейчук О. Історія упереджень: сприйняття дивізії «Галичина» в 1947 і в 2011 роках // Україна модерна. 23 січня 2012. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/97-olesya-khromeychuk-istoriia-uperedzhen-spryiniattia-dyvizi-halychyna-v-1947-i-v-2011-rokakh>; Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. Україна модерна. 08.12.2016. URL: <http://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation>

⁶² Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians. *Post-War Narratives of the Waffen SS «Galicja» Division*. Oxford, 2013.

⁶³ Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ, 2000. 354 с.; Velychenko S. The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought // *Ab Imperio*. 2002. № 1. P. 332–334; Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ, 2006. 368 с.; Hirsch F. *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Cornell University Press. 2005. 376 p.; Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ, 2011. 240 с.; Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928–1953. Oxford, 2014. 326 p.; Расевич В. «Совіти» і «большевики» колись і тепер. Чи слід вважати радянський період окупаційним? // 29 вересня 2017 р. URL: https://zaxid.net/soviti_i_bolsheviki_kolis_i_teper_n1437655

націоналістів», відправляла на розстріл або до ГУЛАГу «петлюрівців», «вояків армії УНР», членів українських партій, тим самим, щоправда, у дуже примхливий спосіб, визнаючи й існування незалежної Української держави, й потенціал її прихильників, й навіть обрії майбутнього відновлення української незалежності? Оцінюючи швидко й подекуди панічну евакуацію / втечу радянських партійців та чиновників з території України в момент наступу влітку 1941 р. гітлерівських військ, Карл Бергхоф влучно зазначив, що в ці вирішальні дні «із “західного” погляду, советська влада поводитися не як свій уряд, а як завойовник, який мусив відступити»⁶⁴.

Розмірковуючи над проблемою державного колабораціонізму у його радянсько-російській версії, можна парадоксальним чином дійти думки, що, вступаючи у відносини саме з радянською владою й діючи на її користь, мешканці Західної України «зраджували» Польську державу, а жителі по лівий берег Збруча – зраджували Українську Народну Республіку.

Втім, проблема колаборації / зради є дуже складною для істориків Другої світової війни. Як справедливо зазначають Елеонора Нарвселіус та Гелінада Грінченко, поняття «зради» не є сталим та «зацементованим» раз й назавжди. Його змістовне наповнення залежить від змін у розумінні кордонів / меж / обмежень – як географічних, політичних, так й ментальних – від наявності усвідомленого «ми» як маркера спільної (сусідської, етнічної, регіональної, національної, професійної тощо) ідентичності; від оцінки сучасниками (яка може суттєво відрізнятися від оцінки наступних поколінь) обставин «зради»; від психологічних, національних, соціальних інтенцій, які люди мали до катастрофи війни та окупації; від уявлень про те, кого люди мали за ворога; від результату, який мала чи не мала колаборація / зрада, тощо⁶⁵.

Й тут важливо підкреслити, що українці, які опинились під окупацією в роки Другої Світової, не приставали на радянське визначення колаборації. Зафіксований у радянському дискурсі окупації міф про «всенародне засудження зрадників та посіпак» не витримує документальної перевірки: люди й спільноти у своїх оцінках завжди виходили із конкретних обставин, ситуації, характеристики її учасників, демонструючи солідарне ставлення й воліючи зберігати секрети про поведінку тих, чії дії у момент окупації були на користь громаді чи окремим людям⁶⁶.

⁶⁴ Бергхоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Авторизований переклад з англ. Т. Цимбала. Київ, 2011. С. 296.

⁶⁵ Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: «Formulas of Betrayal» – Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory // *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*. Palgrave Macmillan, 2018. P. 1–30.

⁶⁶ Детальніше про це: Borovyk M. Collaboration and Collaborators in Ukraine During the Second World War: Between Myth and Memory // *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal*. P. 285–310; Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки в самобаченні 1940-х років. Київ, 2019.

Вивчення проблеми зради / колаборації в умовах війни й відсутності незалежної держави Україна потребує очевидної зміни фокусу: від інтересів СРСР до інтересів звичайної людини, від «беззастережного осуду, накладеного домінуючим, насамперед орієнтованим на націю, ідеологічним дискурсом, до співчуття та поваги щодо особистого вибору тих, хто своїми незалежними діями позиціонував себе проти політично гнітючих систем чи колективного тиску»⁶⁷. Це завдання, за всієї очевидності, втім, не є легким, оскільки сценарії життя людей під окупацією часто були зигзагоподібними, мінливими й такими, що не можуть бути включеними в жодний сталий концепт, крім концепту «сірої зони моралі» (Прімо Леві), яка «має надзвичайно складну внутрішню структуру і містить у собі достатньо, щоб заплутати нашу потребу судити»⁶⁸ (до того ж, «сіра зона моралі», по суті, – чорно-біла у советів, або швидше – чорна, органічно співіснувала / списувалася з «мораллю» радянського права, яке було як «дишло»).

Проблематичною та дискусійною є проблема часу: хронології та хронотопу війни. Темпоральний режим модерну, сформований інтелектуалами навколо уявлення про лінійність, гомогенність, безперервність та невідворотність часу, не відповідає ані політичним, ані етичним викликам сучасного історієписання. Зорієнтований на історію нації- державотворення західноєвропейського взірця, він «працював» на виключення «інших», легітимацію права тільки однієї нації на творення держави, формував лінії «своїх – чужих», дозволяв оперувати категоріями «вчасно» чи «не вчасно» для оцінки революцій, масових протестів, війн тощо⁶⁹. В рамках усталеного темпорального режиму модерну «зникали» й не брались до уваги інші, не модерні, способи відчуття та проживання часу. А минуле на цій лінійній хронологічній схемі було позначено як незворотній процес, стосовно якого можна й треба тримати «дистанцію». Однак, як зауважив Кріс Лоренц, катастрофи ХХ ст. підірвали впевненість інтелектуалів щодо можливості тримати таку дистанцію⁷⁰. Час, позначений катастрофами, створив темпоральну аномалію і виявився «зворотнім» (Бербер Бевернаж). «Поруч із епізодами, які ми повертаємо, щоб ту той чи інший спосіб використати, існують епізоди, які переслідують нас, оскільки вони не піддаються нашому контролю; залишаючись латентними, вони рано чи пізно нас наздоганяють», – зауважила Аляйда Ассман⁷¹. Скасування терміну давності за злочини проти людства слугує, як підкреслює Бевернаж, маркером відмови від лінеарного уявлення про час⁷². Визнання «історичних ран», наголошує Кріс Лоренц, передбачає концепцію часу, який не «стирає» минуле, а може пояснити присутність, тривалість минулого (duration) у теперішньому⁷³.

⁶⁷ Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: «Formulas of Betrayal»... P. 3.

⁶⁸ Levi P. *The Drowned and the Saved*. London, 1989. P. 27.

⁶⁹ Lorenz Ch. *Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past*... P. 77–81.

⁷⁰ Ibid. P. 71.

⁷¹ Ассман А. Распалась связь времен?... URL: <https://klex.ru/pd2>

⁷² Там же.

⁷³ Lorenz Ch. *Unstuck in Time, or The Sudden Presence of the Past*... P. 70.

Ідея присутності минулого у теперішньому, зворотності та незавершеності часу, його не-лінійності для різних людей та різних спільнот дозволяє побачити, як, за словами Джорджа Лібера, «народи України не йшли лінійним, неминучим, незворотнім шляхом до сучасності. Їх історія містить багато непередбачених обставин, розривів й складних поворотних моментів»⁷⁴. Критика ж темпорального режиму модерну як проекту, який «не бачив» та не «враховував» «інших», додає сміливості щодо питань до конвенційного календаря та хронології описання Другої світової у контексті минулого українців, яке потребує «політики визнання», у тому числі й в академічному письмі. Спроба хронологізації Другої світової війни для українського суспільства через усталений радянський міф Великої Вітчизняної, який на початках ХХІ ст. підтримувався російськими істориками та пропагандистами, очевидно, потерпіла фіаско. Однак й загальноприйнятий «календар» Другої світової, що розпочалась 1 вересня 1939 р. й завершилась 2 вересня 1945 р., не є повністю адекватним для описання фактичної історії війни для українців, оскільки частина українських земель (Карпатська Україна) опинилась під угорською окупацією вже навесні 1939 р. внаслідок знищення Чехословаччини, під якою (у стані «відданих» після Першої світової війни земель) знаходились ці території. Але й 2 вересня 1945 р. для частини українців війна також не завершилась, якщо брати до уваги ситуацію із скасуванням «воєнного стану» у 1945 р. на території підрадянської України й у 1946 р. для Західної України⁷⁵, або зі встановленням державних кордонів між Польщею та СРСР⁷⁶ внаслідок «обміну ділянками державних територій», останній з яких відбувся у 1951 р., причому велика кількість людей опинилась у ситуації втрати⁷⁷ (домівки, свободи, родини, громадянства, а іноді й життя). Для цих людей війна, вочевидь, тривала й після «переселення». Як тривала вона й для вояків ОУН-УПА, котрі не визнавали радянської влади й продовжували збройну боротьбу проти СРСР й наприкінці 1940-х, й на початку 1950-х⁷⁸.

⁷⁴ Liber G.O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954... Р. 11.

⁷⁵ Вронська Т., Пилипчук С. Трансформація особливих правових режимів на українських землях у ХІХ–ХХ столітті. С. 19. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/18951/1/Vronska_Pylpchuk.pdf

⁷⁶ Роговська А., Стемпель С. Польсько-український кордон в останні пів століття // Україна – Польща. Діалог над кордоном. Незалежний культурологічний часопис «І». 1997. № 11.

⁷⁷ Чмелик Р. Відображення в пам'яті місцевого населення процесу творення радянсько-польського кордону в Україні (1939–1945 рр.) // Народознавчі зошити. № 6 (102). 2011. С. 947–952.

⁷⁸ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в 1946–1956 рр. К., 1999; Burds J. The Early Cold War in Soviet Western Ukraine, 1944–1948 // The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, Number 1505. Pittsburgh, 2001. 69 p.; Киричук Ю. Український національно-визвольний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів, 2003; Шаповал Ю. Війна після війни // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. Львів, 2004. С.184–201.

З огляду на вищевикладене, є сенс вводити у наукову площину дискусійні моменти щодо можливостей аналізу / прочитання декількох точок «входу» та «виходу» українців з війни. І поза колоніальною оптикою такими точками може бути «поставлене» у роки Першої світової й таке, що закривається (й буде закритим нашою перемогою) війною РФ проти України, «українське питання».

Хронологізуючи історію України навколо цього питання, Джордж Лібер у книзі «Тотальні війни і творення модерної України. 1914–1954», зауважив, що формування та еволюція сучасної України була «інтерактивною відповіддю на тотальну війну та масове насильство минулого століття». Історик погоджується із Тімоті Снайдером в оцінці Центрально-Східної Європи як «кривавих земель», однак оскаржує його твердження про те, що масові вбивства почалися у 1932 р. «Великі Держави відкрили це довгострокове кровопролиття в 1914», – відзначає Лібер й називає Голодомор 1932–1933 рр. й радянські соціальні експерименти⁷⁹ «другою тотальною війною України», маркуючи її як «невід’ємну частину континууму масового насильства Першої та Другої світових воєн»⁸⁰. Історик наголошує, що у великій трансформації, яка привела до появи модерної України, не має сенсу розділяти світові війни і міжвоєнну добу, більше того, він вважає, що впродовж 1914–1954 рр. Україна пережила три війни, де міжвоєнний період, як період кривавої соціальної інженерії, може розглядатися саме у категоріях тотального воєнного протистояння і відповідних воєнних втрат, воєнного насильства, що відіграло надзвичайну роль у творенні і водночас руйнації української нації.

Ідею «тридцятирічної війни» і модернізації, «що вона мала і вбудований механізм насильства», підтримує і український історик Ярослав Грицак. Він також пропонує бачити початки антропологічних змін, які потім було вбудовано у сценарії «радянзації», у Першій Світовій війні, яка «поставила», однак не закрила, «українське питання»⁸¹.

Не менш плідним й таким, що має бути включеним у порядок роздумів про війну, є введення у академічний обіг хронологічної оптики спільнот і людей. Коли почалася й коли завершилась війна з погляду пересічної людини (окремої спільноти)? Точкою «входу» не обов’язково був момент офіційного проголошення, однак часто – момент руйнації усталених повсякденних структур або безпосередній «прихід» окупанта (чи зміна його поведінки, невідповідність очікувань від його дій). Під кутом людського відчуття часу – часу змін як катастрофи й катастроф як частини повсякденного – можна, услід за Миколою Боровиком, поставити під сумнів унікальність життєвого досвіду часів війни. «Але з того, що ми сьогодні знаємо, чи можемо сказати, – питається історик, – що пересічний мешканець українського села чи навіть міста 1947 року жив принципово інакше, ніж

⁷⁹ Liber G.O. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. ... P. 111–200.

⁸⁰ Ibid. P. 111.

⁸¹ Грицак Я. Перша світова війна: українська перспектива // Україна модерна. 2016. № 23. URL: <http://uamoderna.com/md/hrytsak-unintelligible-war>. 31.10.2017

1944-го? Він працював у колгоспі чи біг на роботу на завод, панічно боячися запізнитися: за це можна було потрапити за ґрати. Жив надголодь, платив величезні податки, ходив у військових одностроях, стояв у чергах. Він мав не набагато менші шанси померти без будь-якого фронту. А чи не те саме ми можемо сказати про 1933-й? Хіба що шансів померти хтось мав більше, а хтось менше. Але розміри утрат цілком порівняльні. То чим, якщо взяти за основу пересічний день із життя пересічного мешканця країни, ці роки відрізнялися?»⁸² Боровик пропонує бачити й досліджувати тяглість, а не розірваність періоду 1930–1953 рр., в якому екстремальні умови формували повсякденні структури й зумовляли сценарії людської поведінки.

«Час, – зазначив Бруно Латур, – має свій модерний й не модерний вимір, довготу й широту.... Календарний час може розміщувати події у відповідності до регульованого ряду дат, однак історичність розміщує ті ж самі події, виходячи з їх інтенсивності»⁸³. Інтенсивність подій Другої світової була, вочевидь, різною – різною для держав та людей, різною для різних людей й спільнот. Інтенсивність подій формувала не тільки академічну історичність, однак й локальну, сімейну, персональну. Інтенсивність подій спричиняла часову нерівномірність «входу» у війну й пропонувала нелінійні сценарії щоденного вибору. Частина людей вже в перші дні наступу радянських військ на Польщу чи нацистських – на підрадянську Україну опинялась у полоні, в'язниці, гинула від авіаударів чи куль окупантів. Для інших окупація могла бути взагалі «невидимою» чи сприйматися, як захоплива, сповнена потенційної романтики, пригода⁸⁴.

Аналогічно нестабільною могла бути (й була) точка «виходу» – для одних це було дозволене владою повернення з евакуації, а для інших – амністія, реабілітація та дозволене повернення з місць радянського заслання; для одних це могла бути історія про скасування карткової системи, що сталося 1947 р., а для інших – відбудована власна домівка; для одних – офіційний вихідний «День перемоги» (з 1965 р.), для інших – проголошення незалежності України.

Підсумовуючи спробу налаштування методологічної оптики, зазначимо, що велика кількість проблем, які потребують осмислення та переосмислення, залишилась поза межами цього дослідження. Запропонована розвідка не дала й не могла дати остаточних та вичерпних відповідей на поставлені питання. Втім, варто зауважити, що через такі первісні «питання без відповідей» пройшли й прохо-

---

⁸² Боровик М. Міт революції і нова схема української історії // Критика. Липень–серпень, 2013. С.16.

⁸³ Latour B. We Have Never Been Modern / Translated by Catherine Porter. Cambridge, Massachusetts, 1993. P. 68.

⁸⁴ «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О. Бетлій, К. Дисі, Ю. Кислої // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. Київ, 2009. Текст щоденника молодої дівчини, комсомолки з Кіровоградської області – суцільні романтичні переживання, детальний опис перших ознак кохання, зустрічей, розмов з німцями, які не сприймалися нею як окупанти.

дять доброчесні історики чи не всіх країн, мешканці яких мали власний досвід Другої світової війни. Етичні, політичні, державо- й націєвірні міркування формували й формують перешкоди на шляху цілісного аналізу людського виміру Другої світової. У бажанні цілісності варто мати на увазі, що ціле розгортається послідовно й розкривається поетапно.

На сучасному етапі антропологічної історії Другої світової корисною може бути методологія визнання й оптика «історичних ран», які дозволяють усвідомлювати не тільки віктимність, а й працювати із суб'єктністю українців, розуміти обмеження цієї суб'єктності й бачити взаємодії окупованих людей не тільки через вертикально налаштовані зв'язки із представниками усіх влад, але й через відносини між спільнотами, громадами, що вони не були позбавлені несправедливостей, злочинів, однак й допомоги, участі й солідарності також.

Щоб розгортати історію звичайних українців в роки Другої світової послідовно, варто надати історичний голос темпоральним та просторовим розломам, які спричиняли ідентифікаційні розломи або, навпаки, сприяли формуванню самоідентифікації людей як українців.

Аналізуючи історію Другої світової війни з української перспективи, важливо тримати у фокусі й відсутність власної держави, й проблематичність процесу соборності, яка вимірюється і як складова, і як результат глобальних європейських зіткнень, в яких інтереси українців було об'єктивовано та привласнено кремлівським керівництвом. Тому постання соборності ставало не тільки надбанням, а й джерелом численних історичних ран, які були заподіяні й тоталітарними режимами у просторі «згори вниз», й спільнотами, й окремими людьми у горизонтальній площині. Українська історія Другої світової є частиною європейської історії, одним з численних варіантів історій бездержавних націй, індивіди яких опинились у ситуації тиску різних ідеологічних, політичних, соціальних настанов та міжнародних угод.

Вироблення ситуативних стратегій й мінливих тактик життя під окупацією, вибір або не-вибір «своєї» сторони (країни, армії), намагання дистанціюватися від спротиву чи зради або долучитися до них – ці та інші способи проживання війни були притаманні більшості мешканців Європи, що пережили або не пережили Другу світову. Порівняльна європейська перспектива є не штучним вписуванням, а корисним інструментом аналізу схожих та відмінних процесів, який допомагає зняти й певну табуйованість дражливих тем, пов'язаних із проявом зла, однак дозволяє вивчати й робити опуклими невидимих, забутих, позбавлених голосу та пам'яті носіїв буденного Добра.

Визнати складність, нелінійність, зворотність, застиглість певних процесів, пов'язаних із переживанням війни, означає, на жаль, й думати про майбутнє, яке після завершення агресії РФ проти України має стати не історією стигматизації окупованих, а практиками розуміння (у тому числі, й засобами історії) трагедії, в яку потрапили окуповані, полонені, переміщені люди.

Вікторія СОЛОШЕНКО

ТОРГІВЛЯ ТВОРАМИ МИСТЕЦТВА У ЧАСИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕМІЩЕНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

Події Другої світової війни, крім всього іншого, справили вкрай негативні наслідки на царини освіти і культури, зокрема, і на зберігання творів мистецтва та культурних цінностей, що проявилось у незаконному переміщенні та відчуженні багатьох із них у період націонал-соціалізму. Стратегія нацистської Німеччини у період 1933–1945 рр. переслідувала пограбування тисячолітніх культурних надбань людства. Такій стратегії була підпорядкована цілеспрямована державна політика, діяльність відповідних державних органів і проведення масштабних заходів. Наслідком такої політики став величезний масив злочинів – позбавлення власності митців і колекціонерів на їх твори, дискримінація, переслідування і, врешті-решт, фізичне знищення. Загальновідомими є і пограбування німцями окупованих країн та їх національних культурних скарбів. Попри значні зусилля по реституції викрадених колекцій, що здійснюються в країнах Європи і Америки з часів Другої світової війни, близько 100 тис. із цих об'єктів все ще не знайдені. Крім цього, слід мати на увазі ту обставину, що і нині є багато музеїв, які прагнуть обстоювати право не повертати картини законним власникам¹. Варто зазначити, що у період нацизму німецька держава здійснювала масштабні грабіжницькі акції і проти власних громадян, втілюючи у життя злочинні цілі та механізми. Підкреслю, що протягом останнього десятиріччя у об'єднаній Німеччині значно активізовано роботу з подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Тому у даному контексті важливим є з'ясування кола проблем, пов'язаних не лише з трофеями війни, викраденням нацистами творів мистецтва, колекцій, але й історії їх походження, переміщення та подальшого повернення цих цінностей спадкоємцям їх власників.

Загальновідомо, що арт-торгівля у Третьому райху посідала особливе місце серед заходів влади щодо виявлення і відчуження культурних цінностей, мис-

---

¹ *Kamer M.* Как украденные нацистами картины оказались в Университете Оклахомы. URL: <http://lechaim.ru/events/kak-ukradennye-natsistami-kartiny-okazalis-v-nbsp-uni-versitete-oklahomy/>

тецьких і художніх творів. З цією метою масово задіявалися аукціони під пропагандистськими гаслами виявлення неарійської власності та культурних цінностей. Звичайно, що власники картин, витворів мистецтва як класичного напрямку, так і модерністського спрямування за тих умов диктатури здебільшого втрачали і ці скарби, і власне життя.

Питання діяльності арт-дилерів та формування їх колекцій, виявлення походження і способів відчуження накопичених цінностей є недостатньо висвітленою сторінкою у нацистському терорі. Тематика тогочасного ринку виробів мистецтва, діяльності аукціонних будинків гітлерівської епохи знайшла своє відображення у науковій літературі ще на початку 1980-х років. Класичною є робота К. Герхенрöдера «Ринки мистецтв», яка побачила світ у 1972 р., та низка наступних праць цього ж автора². В цих працях дослідник прагне всебічно розкрити цю складну і багатовимірну проблему.

Зазначимо, що аукціони з давніх давен належали до найстаріших форм торгівлі. Вони були започатковані 500 р. до н.е. і ставали місцем зустрічей, виконували функції урівноваження пропозицій та попиту. Аукціони різних виробів мистецтв з плином часу набували все більш суттєвого значення в усьому світі. На сучасному етапі широкий міжнародний арт-ринок зарекомендував себе у якості важливої культурної і економічної галузі, у якій встановлені мільйонні рекорди продажів творів мистецтва. У цьому зв'язку варто зазначити характерну особливість, яка сприяла розквіту аукціону мистецтв, – це переконання зацікавлених клієнтів у тому, що ціна творів мистецтва на аукціоні відповідає справжній ціні культурної спадщини на ринку мистецтв.

Діяльність найкрупніших аукціонів, як правило, підтверджує слушність такої оцінки. Для прикладу варто назвати кілька провідних з них. Скажімо, «Сотбіс» – один із найстаріших аукціонів світу, заснований у 1744 р. Його штаб-квартира розташована в Нью-Йорку, а філіали представлені у всьому світі, зокрема, у Парижі, Цюриху, Торонто. Тож «Сотбіс» визнається нині лідером саме в категорії «Сучасного мистецтва», основні продажі предметів якого відбуваються щорічно у травні та листопаді у Нью-Йорку, у лютому та червні – у Лондоні.

Ще одним велетнем у світі аукціонної справи вважають головного конкурента «Сотбіс» – «Крістіс» («Christie's»), основне місце розташування якого також змінилося з Лондона на Нью-Йорк. Діяльність обох аукціонів складає біля 90 % ринку аукціонних продажів антикваріату і предметів мистецтва. «Крістіс» здійснює більше 600 продажів на рік. Торги проходять за 80 категоріями: образотворче і декоративне мистецтво, ювелірні вироби, фотографії, меблі і предмети інтер'єру та багато іншого. Аукціонні будинки перед торгами організовують виставки, на яких попередньо виставляються твори мистецтва, які згодом продаю-

---

² Herchenröder C. Die Kunstmärkte. Auflage 4. München. 1972. 336 s.; *Ibidem*. Die neuen Kunstmärkte. Analyse-Bilanz-Ausblick. Auflage 1. Düsseldorf, 1990. 356 s.; *Ibidem*. Die Kunstmärkte im Wandel vom Jahrzehnt des Umbruchs in die Gegenwart. Düsseldorf, 2000. 352 s.

ться за мільйони доларів. На показ твори мистецтва привозять до столиць світу – Токію, Лондона, Парижа, Москви. Такі виставки обов'язково проводять у приміщеннях, які мають історичну цінність і є безпечними для зберігання дорожочіних творів мистецтва³.

Аукціонний будинок «Бонхамс» («Bonhams»), третій за величиною аукціон у світі, проводить продажі за категоріями, включаючи живопис і машини, музичні інструменти і предмети інтер'єру. «Бонхамс» розмістив свої філії у США, Австралії, ПАР та Гонконзі. Така широка географія дозволяє цьому аукціонному будинку проводити більше 700 торгів на рік у всьому світі. Аукціони проводяться в різних містах залежно від специфіки лотів⁴.

Віденський аукціонний будинок «Доротеум» («Dorotheum») має більше ніж трьохсотрічну історію і донині посідає у німецькомовному просторі провідні позиції. Він найстаріший із головних аукціонів світу, який в рамках глобалізації світового ринку мистецтв відкрив нові представництва у деяких австрійських містах, у Зальцбурзі, а також інших центрах Європи – у Празі і Мілані. Щорічно «Доротеум» проводить близько 600 аукціонів, велика частина з яких – щоденні «аукціони без каталогу» в палаці Доротеум. У рамках аукціонних тижнів проводяться аукціони рідкісних творів образотворчого мистецтва – від робіт старих майстрів до стилю модерн і сучасного мистецтва⁵.

Прикметно, що історичні аспекти сходження арт-ринку певною мірою розкриті П. Ватсоном⁶ у 1990-х роках. Його наукові розвідки були слушно доповнені роботами Г. П. Турнса⁷. Дослідники акцентують увагу на тому, що всі сучасні тенденції арт-ринку мають свою багаторічну, а іноді багатовікову традицію. Покликання, а головне – основне значення аукціонних будинків для дослідження історії мистецтв доводить і розкриває німецький дослідник Ф. Дрінкут у своїй книзі «Сучасна аукціонна торгівля»⁸. Історичне, а також критичне бачення проблеми висвітлено у дослідженнях В. Ульріха⁹, Р. Кассади¹⁰, М. Крекеля¹¹ та інших науковців.

Цими та іншими фахівцями зроблено слушний висновок щодо необхідності комплексного підходу у вивченні сучасної діяльності аукціонів, приділенню уваги їх витокам та історичним етапам сходження. Адже без з'ясування цих аспектів,

³ Крупнейшие аукционы Европы: где и когда? Self made Trip. URL: <https://selfmadetrip.com/krupneyshie-auksionyi-evropi-gde-i-kogda/30.10.2016>

⁴ Там же.

⁵ Там же

⁶ Watson P. From Monet to Manhattan: The Rise of the Modern Art Market. London, 1992. 558 p.

⁷ Thurns H.P. Der Kunsthändler – die Wandlungen eines Berufes. Munich, 1994. 296 s.

⁸ Drinkuth F.S. Der moderne Auktionshandel. Die Kunstwissenschaft und das Geschäft mit der Kunst. Köln, 2003. 308 s.

⁹ Ulrich W. Mit dem Rücken zur Kunst. Die neuen Statussymbolen der Macht. Berlin, 2000. 120 s.

¹⁰ Cassady R. Auctions and Auctioneering. Berkeley, 1967. 327 p.

¹¹ Kräkel M. Auktionstheorie und interne Organisation. Wiesbaden, 1992. 306 s.

а також позиціонування у воєнні та повоєнні періоди, досить складно розібратися у спрямуванні сучасної діяльності аукціонів, оскільки історичне тло переплітається із наступними етапами розвитку і має вплив на сучасне спрямування того чи того закладу.

Поряд з цими питаннями, яким на теперішній час присвячується доволі значне коло праць, у вивчені проблематики сучасної діяльності аукціонних будинків бракує комплексного дослідження історичних і правових аспектів щодо повернення предметів відчуженого мистецтва. Стосовно ФРН ця проблема набуває важливого звучання в контексті формування сучасної культурної політики, з урахуванням практики попередніх десятиліть та відповідей інших демократичних країн на виклики історичної доби у питаннях повернення незаконно відчужених культурних цінностей, майна.

Зарубіжна історіографія, присвячена проблемі викрадених та відчужених нацистами культурних цінностей, представлена широким колом праць учених різних країн світу – ФРН, Австрії, Нідерландів, Франції, Польщі, Швейцарії, США тощо. Це, в першу чергу, праці В. Айхведе¹², П. Грімстед¹³, Р. Денель¹⁴, У. Гартмана¹⁵, У. Гартунг¹⁶, Н. Кислинської-Лобкович¹⁷, М. Квінкенштейн¹⁸, М. Хопп¹⁹, А. Хойс²⁰, В. Рупперта, К. Фурмейстера²¹ та ін.

---

¹² Eichwede W., Zubkova E. Zur Anatomie des Kunstraubs: Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg // *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder*. 2014. № 4. S. 25–29.

¹³ Kennedy Grimsted P. Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2013. Vol. 61. № 1. P. 47–91.

¹⁴ Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug // *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. 2006. № 1–2. Januar–Februar. S. 15–17.

¹⁵ Hartmann U. Immer noch Nazi-Raubkunst in Thüringer Sammlungen MDR Thüringen. 8 February 2013, 7 February 2013. URL: <http://www.lootedartcommission.com/PVLSVK53591>

¹⁶ Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen, 2000. S. 37–38; *Ibidem*. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. Bremen, 1997. 135 s.

¹⁷ Cieslinska Lobkowicz N. Gründe, Abgründe, Ansprüche Restitutionspolitik in Polen. Die Täter, die Opfer und die Kunst // *Osteuropa Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperation in Europa*. 2006. № 1–2. Januar–Februar. S. 263–287.

¹⁸ Quinkenstein M.A. Strukturen des illegalen Transfers von aus den polnischen Gebieten stammenden Kunstgütern zwischen Europa und Amerika in den Jahren 1944 bis 1949 // *Historie. Jahresbuch des Zentrum für historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften. Besatzung*. 2013/2014. Folge 7. S. 370–376.

¹⁹ Hopp M. Kunsthandel im nationalsozialismus: Adolf Weinmüller in München und Wien. Köln, 2012. 411 s.

²⁰ Heuss A. Kunst – und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationsalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. Heidelberg, 2000. S. 385.

²¹ Ruppert W., Fuhrmeister C. Zwischen Deutscher Kunst und internationaler Modernität. Formen der Künftlerausbildung 1918–1968. Bonn, 2007. 260 s.

Доля багатьох предметів культури, які були конфісковані чи викрадені у власників у період з 1933 р. до 1945 р., або без згоди власника продані, залишається недостатньо дослідженою як у світі, так і у ФРН зокрема. Причини цього є абсолютно різні. Частково несвідомо, частково свідомо у повоєнні десятиліття німецькі історики, культурологи, мистецтвознавці і музеєзнавці недостатньо займалися проблематикою виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування.

Промовистим прикладом цього може слугувати невизначеність долі творів так званого «дегенеративного мистецтва» в епоху гітлерівської Німеччини. Скажімо, 19 липня 1937 р. пройшла перша виставка «дегенеративного мистецтва», на якій було продемонстровано біля 650 творів, конфіскованих з 32 музеїв Німеччини. Пізніше експозиція побувала у 12 містах і була показана більше ніж 3 млн відвідувачів. Проте 20 березня 1939 р. близько 5 тис. творів живопису і графіки «дегенеративного мистецтва» були спалені в Берліні. Що стосується решти робіт, то певна частина з них була продана за кордон²². Але скільки саме із цих творів продано та яка їх подальша доля, практично невідомо.

Прикладом іншого спрямування є відомий мюнхенський художній аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер» («Adolf Weinmüller»)²³, який заклав підґрунтя сучасного мистецтва в Мюнхені і аукціонного будинку «Ноймейстер» («Neumeister»)²⁴. Природно, що виникає не лише цікавість, а й потреба з'ясувати історію (адже вона донині залишається ще малодослідженою), місце і роль аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» у нацистській Німеччині.

У контексті проблематики нашої статті актуальним постає питання щодо його причетності до торгівлі творами мистецтва у період 1933–1945 рр., про що йтиметься далі. Насамперед варто більш детально проаналізувати біографію самого його засновника та його діяльність у період нацизму.

Адольф Вейнмюллер (5.05.1886 – 25.03.1958) народився у Фейстенхарі (Верхня Баварія). Він був німецьким арт-дилером часів націонал-соціалізму і часів ФРН. У 1905 р. А. Вейнмюллер розпочав діяльність на державній службі у Бад Рейхенхалі. Під час Першої світової війни був солдатом Західного фронту, після чого у 1921 р. повернувся до роботи і став незалежним арт-дилером у Мюнхені на Макс-Йозефштрассе. Однак про його арт-діяльність у 1920-х роках збереглося мало відомостей. У 1931 р. А. Вейнмюллер вступив до лав НСДРП (підтвердженням цього є членський номер 626358), з того часу його кар'єра стрімко пішла вгору.

²² Дегенеративное искусство. URL: http://artwworld.org.ua/ArtProm/Degenerativnoe_iskusstvo/

²³ Datenbank Kunst und Kulturgutauktionen 1933–1945. Adolf Weinmüller Münchener Kunstversteigerungshaus. Adolf Weinmüller Wiener Kunstversteigerungshaus. URL: http://www.lostart.de/Web/DE/Provenienz/Weinmueller/AuktionNav.html?cms_param=ANAU_ID%3D616100381%26node%3Dexpand

²⁴ Neumeister Münchener Kunstauktionshaus GmbH & Co. URL: <https://www.neumeister.com/>

Після того, як арт-дилеру єврейського походження Х. Гельбінгу довелося закрити свою справу через зміну обставин, у 1936 р. більш активно розгорнув свою діяльність Мюнхенський аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер». У наступні роки А. Вейнмюллер був поза конкуренцією. Клієнтами його аукціонного будинку були відомі високопосадовці націонал-соціалісти, такі, як особистий секретар А. Гітлера М. Борман, впливові арт-дилери у нього також замовляли об'єкти мистецтва для «спеціальної місії Лінц».

Аукціоніст А. Вейнмюллер очолював Спілку німецьких торговців творами мистецтва та антикваріатом, яка повинна була входити до рейхскамери образотворчого мистецтва. Він також піклувався про «розчинення» усіх інших об'єднань арт-дилерів. У журналі «Світове мистецтво» (червень 1934 р.) аукціонер пропагував арт-торгівлю у новій Німеччині. У 1935 р. арт-дилери – безпосередні члени рейхскамери та спілки Вейнмюллера – були розпущені. Загалом про складові тогочасної його успішної діяльності мало що відомо. Підкреслимо, що у даному контексті показовим є й те, що А. Вейнмюллер також мав аукціонний будинок у Відні.

Аукціоніст підтримував персональні зв'язки з багатьма високопосадовцями Райху. Безпосередніх контактів з А. Гітлером у А. Вейнмюллера, певно, що не було, не простежуються і його причетність до купівлі творів мистецтва для «місії особливого доручення Лінц». Однак не варто виключати, що він мав доступ до представництва найвищих ешелонів апарату влади і продавав їм твори мистецтва. Але доконаним залишається той факт, що навіть після завершення війни він міг далі продовжувати свою звичну справу. Після 1945 р. не було нікого, хто міг би з ним конкурувати за перше місце у арт-торгівлі Мюнхена. Варто зазначити, що американці після війни намагалися виступити із звинуваченнями проти А. Вейнмюллера, і він навіть до 1948 р. не отримував ліцензії. Однак довести факт того, що він вів торгівлю відчуженими культурними цінностями, не вдалося, оскільки вважалося, що усі документи згоріли під час повітряного нападу, а сам аукціонний будинок було зруйновано. Його словам вірили, отже, справа не зрушила з місця, а усі спроби завадити його діяльності наражалися на супротив.

Підкреслимо, що бойкот 1933 р. проти євреїв негативно вплинув на діяльність арт-дилерів, а пізніше і на підготовку у листопаді того року відповідного закону про культуру. Таким чином, євреї були повністю витіснені з цієї важливої економічної і культурної галузі. Перш за все, це призвело у Мюнхені – місті мистецтв – до того, що ліквідовані маленькі підприємства усі одночасно змушені були виставити свої товари на продаж.

А. Вейнмюллер брав активну участь у переслідуванні арт-дилерів єврейського походження. Існує листування, датоване 1935 р., у якому повідомлялося арт-дилерам про те, що вони протягом чотирьох тижнів зобов'язані закрити свою справу. Цей лист має пряме відношення до А. Вейнмюллера. У такий спосіб він позбавився єврейської конкуренції.

Пізніше як радник різних установ та інституцій, таких як промислова та торгова палати, він завжди виступав опонентом у наданні іншим ліцензій на ведення арт-торгівлі та на розширення діяльності і у такий спосіб засвідчував свою монополію у Мюнхені.

Наступником Адольфа Вейнмюллера був Рудольф Ноймейстер, який у 1951 р. оселився у Мюнхені як аукціонер, а у липні 1958 р. викупив аукціонний будинок «Адольф Вейнмюллер». Для Р. Ноймейстера така покупка була надзвичайно важливою. В придбаному аукціонному будинку, відомому надалі як будинок мистецтв «Ноймейстер» у Мюнхені, і нині зберігаються у досить великій кількості малюнки, картини, графіка, порцеляна, прикраси, меблі. Це численні твори мистецтва від початку XV ст. і до нині.

У 2008 р. донька Рудольфа Ноймейстера Катрін Штоль перейняла справу батька і стала власницею аукціонного будинку «Ноймейстер». Прагнучи долучитися до справи подолання наслідків політики націонал-соціалізму у культурній сфері, К. Штоль здійснила рідкісний і єдиний у своєму вимірі крок. Вона спонукала до наукового дослідження злочинів націонал-соціалістів у сфері культури, відкривши доступ до закритих архівів будинку «Ноймейстер» як наступника аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер». Це стало своєрідним потужним проривом у подоланні наслідків тоталітаризму в Німеччині.

Важливо зазначити, що на такі відверті кроки донині не зважувався жоден німецький аукціонний будинок. К. Штоль, надаючи доступ до архівів, тим самим заклала наукове підґрунття для реалізації низки проектів щодо пошуку та розсекречення архівних документів, що стосуються творів мистецтва. Вона залучила до тісної співпраці Центральний Інститут мистецтв у Мюнхені та Центр досліджень походження творів мистецтва у Берліні. Вагомим був внесок у цю непросту справу мистецтвознавців Майке Хопп та Уве Гартманна. Результати проведеної ними роботи були опубліковані та широко оприлюднені у травні 2012 р. Підтвердженням цього є спеціалізовані видання Центрального інституту історії мистецтв в Мюнхені і кандидатська дисертація М. Хопп «Арт-дилери в нацистській Німеччині. Адольф Вейнмюллер у Мюнхені та Відні»²⁵. Перший робочий контакт між К. Штоль і М. Хопп відбувся ще у 2008 р. Тоді ж знайдені документи було передано для розсекречення та подальшого оцифрування.

Автору статті представилася приємна нагода під час наукового відрядження у 2016 р. до Центрального інституту історії мистецтв у Мюнхені долучитися до нової пошукової атмосфери аукціонного будинку «Ноймейстер», побувати на лекції Катрін Штоль про історію викриття злочинів націонал-соціалізму, роль відомих арт-дилерів Мюнхена 1930–1960-х років і аукціонного будинку свого батька. К. Штоль спромоглася на такі важливі і рішучі кроки, як розшукати і опитати свідків, знайти закриті документи і дослідити їх, розсекретити і оцифрувати, а головне, зробити висновки і вивести уроки для нинішніх поколінь. Важливо

²⁵ Hopp M. Kunsthandel im nationalsozialismus...

також підкреслити, що цей пошуковий проект частково фінансувався її власним коштом.

У процесі виконання дослідницького проекту 2009 р. у підвалі цього аукціонного будинку було знайдено вогнетривку шафу з документами, де збережені усі зв'язки аукціонних протоколів також і післявоєнного часу. Одинадцять з вісімнадцяти каталогів були анотовані і підписані від руки, важливо, що розкриті імена як постачальників, так і покупців. Знайдено записну базу даних, яка складається з 35 тис. записів, – це 150 тис. імен, номерів, цін відповідних творів тощо. Але тут на дослідників чекала проблема: вона полягала в тому, що ці облікові книги зі старого паперу, він недовговічний і частково у поганому стані. Отже, першопочатковим завданням була реставрація документів, а їх наступна оцифровка тривала шість місяців. У підсумку було повністю оброблено, оцифровано і транскрибовано 35 тис. документів.

Зазначимо, що анотовані каталоги були знайдені у технічному приміщенні, в якому протягом року обертається близько 15 тис. об'єктів культури. «Однак ми ніколи не розраховували у виключно технічному приміщенні знайти такі важливі документальні джерела», – засвідчила К. Штоль²⁶. Ця сенсаційна знахідка проливає світло на взаємозв'язки аукціонерів і клієнтів будинку «Адольф Вейнмюллер» та дозволяє здійснити ретельний аналіз відповідних купівель / продажів. Ці документи стосуються не лише аукціонного будинку у Мюнхені, а також окремих аукціонів віденських активів А. Вейнмюллера. Важливим є той факт, що мюнхенські документи не містять прогалин, однак щодо віденських документів знайдено одинадцять із вісімнадцяти каталогів, які є нерівномірно насиченими, водночас можуть надати важливі нові знання. Це означає, що нині представляється цілком можливим відтворити повну картину, що було куплено, продано та запропоновано через аукціонний будинок, хоча, звичайно, ще залишилося багато відкритих питань щодо історії походження тих чи тих об'єктів.

Варто підкреслити, що в аукціонному будинку «Ноймейстер» є три архіви, де зберігалися документи. Кожен із них по-своєму важливий. При розшуку їх були проведені опитування серед співробітників, які багато років тому вийшли на пенсію, на предмет того, чи існує вірогідність знайти ще будь-які документи часів А. Вейнмюллера. Досвідчені архіваріуси суттєво допомогли у розв'язанні цього питання. Було з'ясовано, що, дійсно, існують істотні доповнення віднайденого документального масиву.

Завдяки вміщеній в джерелах інформації вдалося, наприклад, встановити, що у Відні у архітектора Готхільфа лише деякі об'єкти були продані з молотка, у А. Вейнмюллера – це майже 70 об'єктів. З цієї колекції картина Ф. фон Амер-

---

²⁶ Katrin Stoll Auktionshaus veröffentlicht Datensätze aus NS-Zeit. URL: http://www.deutschlandfunk.de/raubkunst-auktionshaus-veroeffentlicht-datensaetze-aus-ns.691.de.html?dram:article_id=287740

лінгса була реституйована у Відні у 2008 р. та на аукціоні «Доротеум» продана за 1,5 млн дол. для колекції Ліхтенштейна²⁷.

Також віднайдено дакази, які цілком підтверджують значні прибутки від поставок гестапо, що А. Вейнмюллер завжди категорично заперечував. Гостро поставлене впливовими німецькими газетами питання щодо розсекречення архівів мюнхенського аукціонного будинку «Ноймейстер» спонукав його теперішню власницю опублікувати на веб-сторінці бази даних lostart.de каталоги аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» з 1933 р. до 1945 р. Оприлюднена інформація показала, що націонал-соціалістами в Європі за цей період було викрадено неймовірну кількість творів мистецтва – 600 тис.: із них 200 тис. у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі і 300 тис. у Східній Європі. Важливим є також факт, що біля 100 тис. примірників ідентифікованих творів мистецтва ще досі не повернуто законним власникам. Як стверджують фахівці, вони знаходяться у офіційних і приватних колекціях різних країн світу²⁸.

Досліджуючи арт-діяльність А. Вейнмюллера, можна провести деякі паралелі з діяльністю арт-дилера Г. Гурліта. Як відомо, він досяг найбільших успіхів за часів панування націонал-соціалізму. Проте навіть після війни Гурліт залишався працювати у відомій для нього царині. У випадку його сина К. Гурліта йшлося про знахідку творів мистецтв у його мюнхенській квартирі в 2012 р. Історично склалося так, що ця знахідка стала «знахідкою століття». Вона з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури, яка триває й до нині. Як з'ясувалося, вражаюча колекція включає більше 1300 полотен художників класичного модернізму. Зокрема, це роботи пензля П. Пікассо, М. Шагала, П. Ренуара, А. Матісса, Е. Нольде та ін. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро²⁹. Це стало новим поштовхом і водночас ще одним шансом для досягнення плідних результатів у непростій справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму. Показово, що за перші два роки з цієї величезної кількості робіт було досліджено 500 картин на предмет їх обтяжуючого минулого. З огляду на необхідність з'ясування історії надходження кожної картини до аукціонного будинку, аукціонний будинок «Ноймейстер» встановив плідні контакти з Німецькою державною картинною галереєю та відповідними дослідницькими центрами.

²⁷ Datenbank Kunst und Kulturgutauktionen 1933–1945...

²⁸ Entartete Kunst. URL: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/e/entartete-kunst/>; Nazi plunder. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Nazi_plunder; Why finding Nazi-looted art is a question of justice. URL: <http://www.pbs.org/newshour/updates/why-finding-nazi-looted-art-is-a-question-of-justice/>

²⁹ Sammlung Gurlitt soll ins Ausland gehen // Süddeutsche Zeitung. 2014. 7 Mai. URL: <http://www.sueddeutsche.de/politik/testament-von-cornelius-gurlitt-sammlung-gurlitt-soll-ins-ausland-gehen-1.1953134>; Der Fall Gurlitt und die Folgen. Deutschlandfunk. URL: <http://www.deutschlandfunk.de/kunstfund-der-fall-gurlitt-und-die-folgen.724>

Чому К. Штоль зважилася на рішучі кроки щодо розсекречення архівних даних аукціонного будинку? Сама вона пояснила це тим, що батьки виховували у неї почуття справедливості і вчили впевнено йти життєвою стежею. Отже, вона мала поділитися тією важливою інформацією, якою володіла. Наскільки велике значення мала дана інформація, їй тоді не було достеменно відомо. І те, яку позитивну роль нині відіграє зміст переданих нею матеріалів, важко переоцінити. Звичайно, що для К. Штоль гучний резонанс навколо торгівлі творами мистецтва та діяльності аукціонних будинків у період нацизму став вельми неочікуваним. Важливим залишається значення знайдених документів і матеріалів для дослідження тогочасної епохи націонал-соціалізму і винесення з цього адекватних висновків та уроків.

Важливо відзначити і досить вразливий бік проблеми – вже з'явилися заявники, які знають про картини з обтяжуючими фактами, і вони можуть висувати свої претензії до аукціонних будинків. Як саме вони будуть задовольнятися і реалізовуватися – це вже юридичний вимір питання. Зрозуміло, що вирішальними аргументами мають стати факти, що містяться у цих важливих документах і здатні запобігти будь-яких спекуляцій щодо обставин чи особистостей, які були задіяні націонал-соціалістами. Напевно, будуть висунуті претензії, які не можна буде підтвердити документально, однак і вони також можуть бути досліджені і залучені до актів. Варто зазначити, що це взагалі перший німецький аукціонний будинок, який виніс на загал свою причетність до злочинів націонал-соціалізму. Адже арт-торгівля у Третньому райху була доволі чільно залучена до виявлення неарійської власності та культурних цінностей, сприяла у подальшому їх відчуженню. Мюнхенський аукціонний будинок «Ноймейстер» першим дав змогу подивитися на цей аспект через призму документальних свідчень і, як слушно зазначила мистецтвознавець М. Хопп, першим поділився власним болючим досвідом у цій царині. Також завдяки доступу до розсекречених історичних документів було реалізовано й інший проект. Він вже охоплював наступний після 1945 р. період. Здійснення цього проекту дозволило відстежити активність аукціонного будинку у непрості повоєнні часи.

Цікавими й досі відкритими залишаються інші взаємопов'язані питання. Йдеться про можливий зв'язок Р. Ноймейстера і А. Вейнмюллера, а також чи міг він знати про те, що А. Вейнмюллер був прихильником торгівлі творами мистецтва в Третньому райху та одним із тих, хто співпрацював з гестапо та іншими нацистськими організаціями у справі купівлі та продажу картин та інших об'єктів культури, які були відчужені у євреїв. Проте співставлення хроніки подій, історичних реалій пояснює, що Р. Ноймейстер був для цього дуже молодою людиною. Адже народився він у 1925 р., і на період приходу до влади націонал-соціалістів йому було лише вісім років, а на час закінчення війни – двадцять. Тоді він ще не мав жодного відношення до арт-торгівлі, долучившись до цього значно пізніше.

Але інакше могло статися по війні. Як справедливо зазначала М. Хопп, не можна забувати про те, що у 1946–1948 рр. був дещо інший досвід і ставлення до

тих найжахливіших злочинів. Втрачене мистецтво мало тоді іншу значущість. На тлі Голокосту та всіх незбагнених злочинів, скоєних гітлерівським режимом, процес подолання наслідків культурної політики націонал-соціалізму не набув тієї гостроти, як це сталося пізніше. Клієнти, які змушені були виїхати від переслідувань нацистів до США, за океаном досить позитивно висловлювалися про арт-дилера А. Вейнмюллера³⁰.

В останні десятиліття кардинально змінився у змістовному вимірі як сам арт-ринок, так і суспільне ставлення до нього. На друге місце відійшла економічна складова торгівлі творами мистецтва. Головним важелем почала виступати мистецька цінність твору.

У науковому плані в поле дослідницької уваги потрапляє аналіз кожної сфери функціонування ринку мистецтв – це зарубіжні аукціонні будинки, національні аукціонні будинки, аукціонна і галерейна торгівля, музеї та колекції. В цілому арт-ринок, тенденції та зміни, що відбуваються на ньому, потребують на сучасному етапі ґрунтовного опрацювання. Важливим при цьому постає питання умов повернення попереднім власникам чи відшкодування за втрати творів мистецтва.

Ключовою подією світового значення у справі повернення та реституції культурних цінностей, втрачених в різних країнах світу, стала Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.). Ця конференція була організована Держдепартаментом Сполучених Штатів Америки. На конференції були присутні представники більш ніж 40 країн світу і єврейських організацій. В ході її роботи особлива увага була приділена проблемі пошуку награваних творів мистецтва і розроблена низка міжнародних правил щодо їх повернення. Було прийнято 11 важливих принципових положень, а в їх числі – щодо необхідності здійснення ідентифікації награваних і конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців³¹. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., Федеральний уряд об'єднаної Німеччини взяв міжнародне зобов'язання долучитися до дослідження походження та реституції культурних цінностей.

Підкреслимо, що досвід ФРН у розв'язанні цього важливого завдання – ідентифікації та повернення розграбованого націонал-соціалістами майна, культурних цінностей – є неоціненним. Адже його вирішення було поставлено на ґрунтовну державну основу. У 1998 р. у Німеччині (м. Магдебург) було засновано Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей (нині Німецький центр втрачених культурних цінностей). Бюро бере активну участь у пошуках

³⁰ Schmitz C. Kellerfund von Auktionsprotokollen der NS-Zeit. URL: http://www.deutschlandfunk.de/kellerfund-von-auktionsprotokollen-der-ns-zeit.691.de.html?dram:article_id=243416; Солошенко В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму // Зовнішні справи. 2016. № 8. С. 28–34.

³¹ Washington Conference Principles on Nazi Confiscated Art. Diplomacy in Action. U.S. Department of State. URL: <http://www.state.gov/p/eur/rt/hlcst/122038.htm>

творів мистецтва та створенні банку інформації про викрадені чи втрачені культурні цінності. Ґрунтовна робота проводиться щодо реконструкції колекцій, встановлення оригінальності та цінності творів мистецтва. Німецькі державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності за період з 1933 р. до 1945 р. Таким чином, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного бюро з розшуку втрачених культурних цінностей (Німецького центру втрачених культурних цінностей), наукові дослідження у цій площині було піднесено на новий якісний рівень.

Нині тиск на аукціонні будинки доволі відчутно збільшується. Реституційні вимоги, які висуваються до музеїв та аукціонів, призвели до того, що справа повернення відчужених культурних цінностей набула політичного звучання. Підкреслимо, що існує заява Федерального уряду, федеральних земель та комунальних об'єднань щодо розшуку та повернення культурних цінностей, особливо єврейського майна, конфіскованого під час переслідувань націонал-соціалістами.

Описаний приклад у арт-торгівлі – це особливий випадок, коли приватний підприємець відкриває ексклюзивні документи з даними про колишніх клієнтів, які бажають залишитися не названими. Важливо, щоб цей експеримент та дії аукціонного будинку «Ноймейстер» надали більше простору дослідженням щодо походження культурних цінностей.

Нині все частіше лунають звинувачення на адресу німецьких музеїв у тому, що вони мають причетність до продажу культурних цінностей нащадкам колишніх високопосадовців райху. Відмітимо, що це питання є складним і потребує ретельного дослідження, а також низки беззаперечних доказів щодо здійснення подібних дій. Переговорний процес відносно повернення того або іншого об'єкту – справа довготривала, часто вона через об'єктивні причини затягується на роки.

Між тим, виняткові й водночас дороговартісні предмети мистецтва досі розпорошені по всьому світу. Німецькі історики і мистецтвознавці ретельно і регулярно вивчають каталоги всесвітньо відомих аукціонних будинків на предмет появи в них творів, відчужених нацистами. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися зі знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Але відстежувати предмети культурної спадщини різних країн світу, що знаходяться в приватних колекціях, – це дуже складна і копітка робота. Куплені на аукціонах і у приватних колекціонерів цінності не завжди мають легальне походження, досить складно простежити їх переміщення, історію від першого до останнього власника.

Складнощі виникають під час пошуку і з'ясування походження трофейного і розграбованого мистецтва. Відбувається ретельне опрацювання будь-яких даних, які можуть засвідчити приналежність досліджуваного об'єкту. Це написи на зворотному боці, відмітки художників і власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвячення, ініціали, друк тощо.

Досить важливим є досвід ФРН останніх десятиліть у справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму, зокрема, розшуку та реституції втрачених, викрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва. І описаний приклад – неординарний та мужній крок власниці аукціонного будинку «Ноймейстер» Катрін Штоль – цілком вкладається у площину державної німецької політики та доповнює заходи уряду сучасної Німеччини у даній сфері. Таке нове ставлення у громадян сучасної ФРН до успадкованої від Третього райху проблеми, реальні дії відомого аукціонного будинку в Баварії спроможні бути підтриманими міжнародним співтовариством та іншими учасниками арт-ринку. Водночас це розширить перспективу наукового дослідження історії нацизму і його політики у царині культури та мистецтва.

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЕПОРТАЦІЙ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ У 1944–1946 РР.

Дослідження великих переміщень населення наприкінці Другої світової війни і в перші післявоєнні роки сьогодні досягли високого рівня і відбиті у численних збірках документів, монографіях і статтях, знаних більшості фахівців. Про них йтиметься далі. Особливо треба виділити два фундаментальні видання, присвячені цій проблематиці, котрі містять величезний фактичний матеріал, а також серйозні наукові узагальнення¹. В українській історіографії в останні роки теж багато уваги приділяється цій темі.

У цьому есеї йтиметься лише про наслідки депортації українського і польського етнічного населення з тих теренів Польщі та Української РСР у складі СРСР, які у період війни і післявоєнних років змінили свою державну приналежність, перетворившись з «кресів» Польської Республіки на західні області Української РСР. Ми не торкаємося питання про причини і хід взаємних переселень людності, або як ще називають це явище – депортації, евакуації, репатріації чи трансфер. З огляду термінології ми приєднуємося до тих дослідників, котрі вважають, що переселення українців і поляків у 1944–1946 рр. з повним правом підпадає під термін «депортації» (примусові переселення). Очевидно, що під цей термін не потрапляють сотні тисяч поляків, які в роки війни опинилися на території СРСР і були піддані репресіям, а після війни поверталися на батьківщину. Йдеться лише про тих українців і поляків, для яких вітчизною були територіально-державні землі України і Польщі, на яких вони проживали впродовж тривалого часу, принаймні кількох поколінь. А саме – про приблизно 1,8 млн поляків, котрі до війни мешкали на землях Східної Галичини і Західної Волині, і 476 тис. – на теренах довоєнної Української РСР; разом близько 2,3 млн осіб польської національності². З них фактично було депортовано – примусово переселено, в тому числі під тиском відомих обставин українсько-польського конфлікту – при-

---

¹ Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948. Toruń, 2003. 350 s.; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2004. 508 s.

² Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998. S. 181, 195.

близко 789 тис. осіб – абсолютна більшість із західних областей України (колишніх «кресів» Польщі); з решти земель України виїхало лише 35 тис. осіб польської національності³. При цьому слід також мати на увазі, що в роки війни чимало поляків загинуло або, зокрема, у 1942–1944 рр. самостійно переселилися в центральні райони Польщі під загрозою винищення з боку українців (за різними підрахунками, до 200 тис. осіб).

Депортація українців, що брали участь у національному русі, із західних областей України фактично розпочалася ще за директивою НКВС СРСР від 31 березня 1944 р., яка передбачала заслання до Сибіру родин активних учасників Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА)⁴. До кінця воєнного 1944 р. було переселено до Сибіру понад 13 тис. осіб⁵. Надалі кількість депортованих українців невпинно зростала, досягнувши до кінця 1947 р. 114 тис. осіб⁶. Водночас за відомою угодою між Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) та урядом Української РСР від 9 вересня 1944 р. до осені 1946 р. було переселено в Україну 483 тис. українців з теренів східних воєводств Польщі⁷.

Зрозуміло, що як зміна державної приналежності значних територій, так і великі переміщення населення між Україною (СРСР) і Польщею не могли не мати серйозних наслідків для наступного розвитку народів і держав. Ці наслідки можна поділити на політичні, соціально-демографічні і психологічно-ментальні. Спробуємо окреслити головні з них.

Спочатку про політичні наслідки. Насамперед, звернемося до документа, в якому підбито підсумки про виселення українців з Польщі, – «Підсумкового звіту Головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації українського населення з території Польщі...» від 14 лютого 1947 р., підписаного М. Ромащенком. У загальній частині цього документа записано: «...Близько півмільйона українців

³ Sawicz A. Ludność polska na Ukrainie w XX wieku – liczebność i rozmieszczenie // Sprawy Wschodnie. Toruń, 2002. Zes. 1. S. 28; Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. S. 130; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. Львів, 1998. Т. 2. С. 129. Найновіші підрахунки польського історика Г. Грицюка подають такі цифри: загалом із західноукраїнських земель виїхало 778 тис. осіб, з яких поляків було 735,9 тис., євреїв – 29 тис., українців (членів родин) – 12,5 тис.; в тому числі з Галичини – 639 тис., Волині – 138,7 тис. осіб (Przemiany narodowościowe na kresach... S. 236).

⁴ Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы). Ч. I: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов власти и органов государственного строительства СССР. Москва, 1992. С. 114, 160.

⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. Львів, 1996. Т. 1. С. 347–348.

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Київ, 1994. Кн. 2. С. 545–546.

⁷ Депортації. Західні землі... Т. 2. С. 176; Polska Ludowa 1944–1950: przemiany społeczne. S. 133.

отримали можливість переселитися з Польщі до своєї Вітчизни. Усунуто приводи до будь-яких непорозумінь на ґрунті стосунку до національних меншин, що проживали у прикордонній смузі. Між Радянським Союзом і демократичною Польщею закладено міцні підвалини до невідважальності встановлених нині між ними кордонів... Угода від 9-го вересня 1944 року про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР, як політичне завдання, поставлене перед нами партією і урядом, практично виконане»⁸.

Дійсно, можемо констатувати, що тривалий історичний українсько-польський спір за державну приналежність пограничних українсько-польських земель було розв'язано не двома народами та їхніми представниками, а третьою стороною – СРСР та його союзниками по антигітлерівській коаліції на Тегеранській, Ялтинській і Потсдамській конференціях. При цьому, як це не парадоксально, але «захисником» українських інтересів перед західними союзниками, а також польським еміграційним урядом у Лондоні, виступав радянський диктатор Й. Сталін. На кількох зустрічах з представниками польського уряду і західними дипломатами під час війни він висловлювався на захист національних прав українців, мотивуючи потребу встановлення нового кордону між СРСР і Польщею після закінчення воєнних дій. Так, у жовтні 1944 р. у розмові віч-на-віч з польським прем'єром С. Миколайчиком він відрубав: західноукраїнські і західнобілоруські терени «завжди були ареною зіткнень і боротьби між поляками, білорусами та українцями і це повинно раз і назавжди закінчитися. Хто хоче миру, повинен з цим погодитися»⁹. Зрозуміло, радянський диктатор по-своєму розумів «права українського народу», маючи на меті зовсім інші плани щодо України і Польщі. Йому йшлося про те, щоб включити Польщу, а також Чехословаччину і Угорщину, в орбіту впливів СРСР, й водночас покласти край українському національному рухові в західних областях УРСР. Тому радянський диктатор напівліг на «лінії Керзона»^{*} як кордоні між СРСР і « новою Польщею », щоб не ставити в наперед програшну політичну ситуацію ліві польські сили, які виступали слухняним знаряддям його політики в післявоєнній Польщі. Натомість, аби повністю розв'язати

---

⁸ Депортації. Західні землі... Т. 2. С. 198–199.

⁹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1981. T. V: Październik 1944 – Lipiec 1945. S. 63–78.

^{*} «Лінія Керзона» — умовна демаркаційна лінія, запропонована міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і щойно відновленою Польською республікою під час польсько-радянської війни 1920 р. Ця лінія не відповідала етнічним кордонам Польщі, а залишала під контролем Варшави значну частину земель з перевагою українського населення. Окремо можна зазначити лише деякі місця, де вона проходить межею віросповідання. Вперше «Керзонову лінію» як східний кордон Польщі визначила Найвища Рада Антанти 8 грудня 1919 р. За рішенням Ялтинської конференції держав антигітлерівської коаліції (лютий 1945 р.), вона була покладена в основу територіального розмежування між Польщею та СРСР після Другої світової війни (Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. Львів, 2008. С. 404).

проблему кордону між СРСР і Польщею, радянське керівництво доповнило угоду про кордон між СРСР і ПКНВ від 27 липня 1944 р. ще й угодами між урядами Української, Білоруської та Литовської РСР та ПКНВ про «евакуацію» відповідного населення з території Польщі і польських громадян з територій цих радянських республік¹⁰.

Треба зауважити, що в науковій літературі і джерелах неодноразово підкреслювалось, що ідея «великих трансферів» населення після війни не була вигадкою Сталіна. Вона поділялася усіма трьома членами «Великої Трійки» антигітлерівської коаліції (Ф. Д. Рузвельт, Й. Сталін, В. Черчілль). Зокрема, британський прем'єр у листі до Сталіна від 20 лютого 1944 р. однозначно писав, що одним із завдань післявоєнного врегулювання радянсько-польських відносин повинен стати «обмін населенням між Польщею і Радянським Союзом»¹¹. А виступаючи в грудні 1944 р. в палаті общин британського парламенту, В. Черчілль говорив, що «виселення є тим методом, який – і це ми повинні собі усвідомити – принесе найбільш задовільний і тривалий ефект»¹².

Таким чином, у політичному відношенні депортації 1944–1946 рр., здійснені за «сталінським» планом врегулювання українсько-польських стосунків, мали на меті, насамперед, вирішення стратегічних завдань радянського керівництва, а саме: «умиротворення» тривалого українсько-польського конфлікту в інтересах зміцнення комуністичного режиму як в Україні, так і в Польщі. Засобом досягнення цієї мети стали рішучі і жорстокі репресії проти антикомуністичних сил по обидва боки нового кордону, а також примусове переміщення великих мас населення. З перспективи часу, що минув, треба визнати, що ці заходи принесли конкретні результати з огляду наступного розвитку подій. Щодо України, то основна маса етнічного українського населення об'єдналася в складі легітимної Української радянської держави, причому до її складу влилася національно свідомою частина українського населення Східної Галичини, Волині, а також т. зв. «Закерзоння»*, яке мало тривалі традиції відстоювання своїх національних інтересів у складі Австро-Угорщини і Польщі. Свідченням цього був потужний національно-визвольний рух, який тривав у західних областях України майже до середини 1950-х років. У справі збереження національної ідентичності українців у ХХ ст.

¹⁰ Советский Союз – Народная Польша, 1944–1974: Документы и материалы. Москва, 1974. С. 19–20, 24–28. Див. також: Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів, 1998. С. 90–104.

¹¹ Переписка Председателя Совета министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва, 1957. Т. 1. С. 205.

¹² Цит за: Polska Ludowa 1944–1950. S. 94.

* Закерзоння – науково-публіцистична назва українських етнічних земель, які знаходились на захід від «лінії Керзона» (див. вище). До них належали Лемківщина, Підляшшя, Надсяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина, загальна площа бл. 19,5 тис. кв. км, проживало 1,5 млн українців (Довідник з історії України (А–Я). 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ, 2001. С. 248–249).

населення західноукраїнських земель відіграло дуже важливу роль, що неодноразово відзначалося багатьма дослідниками. Достатньо навести дані про національну ідентичність українців УРСР за переписом 1970 р., який показує, що, незважаючи на посилені репресії, депортації і русифікацію післявоєнного часу, Захід України за числом русифікованих українців дав найнижчі показники – лише 0,3 %, у порівнянні з Донбасом – 13,8 %, Придніпров'ям – 4,2 %, Півднем – 6,4 %, Києвом – 7,7 %¹³.

Не менше значення мали наслідки встановлення нового післявоєнного кордону між СРСР і Польщею для останньої. Загалом нові східні і західні кордони Польщі поставили перед країною дуже складні політично-демографічні питання: крім депортацій населення на східному пограниччі, виникли величезні проблеми з німецьким населенням і репатріацією поляків, розкиданих в роки війни по різних країнах Європи і світу. Понад 3 млн поляків (14 % довоєнного населення) опинилися поза межами країни (разом з тими, що перебували на теренах СРСР, – близько 8 млн) і поступово частина з них поверталася на батьківщину¹⁴. У 1945–1947 рр. із західних і північних земель Польщі було депортовано понад 3 млн німців¹⁵. Після завершення депортацій і репатріацій Польща перетворилася на мононаціональну країну, в якій етнічні поляки складають 98,3 % населення¹⁶. З цієї точки зору після війни у Польщі склалися оптимальні умови для розвитку національної свідомості і культури, зміцнення національної державності.

Стосовно соціально-демографічних наслідків депортацій 1944–1946 рр., то найбільш значними вони були у західних областях України і східних воєводствах Польщі. Внаслідок депортацій, репресій і міграцій західні області України (Східна Галичина і Волинь) перетворилися з багатонаціонального у гомогенічний в етнічному відношенні терен: українці становили тут 93,7 % населення, росіяни – 3,4 %, поляки – 2,9 %. Практично зникло місцеве єврейське населення – приблизно 700 тис. осіб. Перевага українців тут склалася, зокрема, й за рахунок того, що 67 % переселенців з Польщі одразу оселилися у західних областях України, а згодом і значна частина переселенців, скерованих у східні області, під різними приводами перебиралася на захід¹⁷. З осені 1945 р. українські переселенці з Польщі почали масово мігрувати зі східних областей України у західні через брак житла, харчів, роботи. Їхнє зіткнення з радянською колгоспною системою виявилось драматичним: вони були поставлені на грань виживання. У той же час у західних областях після виїзду поляків виникли цілі незаселені села, де можна було розмістити депортованих з Польщі. І хоча такий поворот справи не влаштував радянських керівників України, тим не менше, вони змушені були йти на

---

¹³ Див.: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ, 1997. С. 244.

¹⁴ Polska Ludowa 1944–1950. S. 83.

¹⁵ Ibid. S. 140.

¹⁶ Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. Москва, 1986. С. 246.

¹⁷ Депортації. Західні землі... Т. 2. С. 176–177.

збільшення квот щодо розміщення переселенців у західних областях¹⁸. Але і тих виявилось недостатньо, і, всупереч численним постановам, українські переселенці масово втікали на захід, хоча й там умови для проживання були далеко не ідеальні.

Абсолютну більшість депортованих українців склали селяни – 93,1 %¹⁹. Водночас серед депортованих поляків була чимала частка кваліфікованих робітників, службовців, творчої й технічної інтелігенції. Міста Західної України опинилися без багатьох спеціалістів, необхідних для розвитку господарства і управління. Встановити докладну частку цих категорій поляків за існуючими публікаціями не вдалося. Тому зі сходу України, Росії та інших республік СРСР сюди скеровувалися кадри спеціалістів, службовців, але, насамперед, партійних працівників і працівників силових структур, котрі посідали провідні посади в органах управління, на виробництві, в освіті, науці і культурі. До кінця 1944 р. сюди прибуло 42 тис. осіб зі сходу, у 1945 р. – ще 180 тис.²⁰ Новоприбулі походили переважно зі східних областей України, а також Російської Федерації. Загалом, за підрахунками І. Терлюка, до західних областей України у 40–50-ті роки прибуло приблизно 1 млн осіб. 79,2 % з них були адміністративно-партійними кадрами, працівниками НКВС – НКДБ, суду і прокуратури²¹. У 50-х роках міграція населення зі сходу в західні області зменшилась, а згодом спостерігався відтік немісцевої людності: у 60-ті роки приблизно половина етнічних росіян повернулася до Росії. Прибулі кадри посіли провідні посади в керівних партійних, радянських, господарських і культурних структурах західноукраїнських земель. Так, у 1946 р. на 16129 посад номенклатури обкомів КП(б)У місцеві кадри складали лише 13,9 % (2097 осіб), а в деяких областях ще менше (Станіславська обл. – 7,6 %, Чернівецька – 3 %)²². Треба ще раз зазначити, що йшлося не тільки про недовіру до місцевих українських кадрів, котра, безперечно, мала місце, але й взагалі про великий брак кваліфікованих спеціалістів. Тому до західних областей у порядку надання допомоги у відбудові господарства, науки, освіти, культури у 1944–1951 рр. на постійну роботу було скеровано 19 тис. спеціалістів сільського господарства, 44 тис. вчителів, 27,2 тис. медичних працівників, 938 знаних науковців та багато інших²³. На жаль,

¹⁸ Докладні дані подає С. Макарчук (*Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здорогеги з нагоди 70-річчя від дня народження. Львів, 2000. Вип. 3. С. 180–182*).

¹⁹ Депортації. Західні землі... Т. 2. С. 178.

²⁰ *Hryciuk G. Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948 // Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948. S. 239.*

²¹ *Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. Львів, 1997. С. 53–54.*

²² *Західна Україна: перше десятиріччя після війни. Київ, 1988. С. 28.*

²³ *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. Львів, 1968. С. 708, 740.*

у нас немає даних про кількість представників силових структур, які були скеровані на захід. Зрозуміло, що ці кадри працювали над розбудовою радянського партійно-державного апарату, господарства, освіти і науки в дусі вимог правлячої комуністичної партії. Партійні органи ставили завдання у короткі строки інтегрувати західноукраїнські землі до складу Української РСР і СРСР, покласти край національному рухові.

У 1944–1946 рр. партійні і державні органи СРСР та УРСР ухвалили багато постанов і рішень про відбудову економіки Західної України, зміцнення тут радянської влади. Особлива увага приділялася Львову, щодо якого у 1944–1945 рр. було прийнято три постанови Комітету Оборони СРСР і РНК СРСР, за якими місто повинно було перетворитися на великий індустріальний центр²⁴. Беручи курс на індустріалізацію, тодішнє керівництво СРСР і УРСР мало на меті швидко інтегрувати місцеве населення у радянську систему за рахунок відтоку населення з села у місто, де існували більш догідні умови для ідеологічної обробки мас. Водночас це відкривало місцевому українському населенню ширші можливості і доступ до освіти, науки, технологій, культури, що невдовзі стало козирною картою радянської пропаганди. Прагнучи привернути на свій бік місцеве українське населення, партійні органи не приспішували тут проведення колективізації. Навпаки, у 1944–1945 рр. серед 354 тис. селянських господарств було розподілено 513 тис. га землі, конфіскованої гітлерівцями. Це дало можливість уникнути на Заході України голоду, який охопив степові райони УРСР, а також деякі райони Росії у 1946–1947 рр. Улітку 1946 р. в західних областях з'явилися тисячі селян зі східних областей України, а також деяких областей Росії та Білорусії, котрі закуповували зерно, продукти, наймалися на роботу до селян за прохарчування. За даними ЦК КП(б)У, тільки в червні–липні 1946 р. транспортна міліція зняла з товарних поїздів понад 160 тис. осіб, які направлялися на український захід за хлібом²⁵. Проте уникнути колективізації західноукраїнському селянству не вдалось – вона активно розпочалася 1948 р.

У Польщі зіткнулися з іншою проблемою – необхідністю заселення західних і північних земель, з яких попередньо (або паралельно) виселялися німці. Більшість депортованих і репатрійованих поляків скеровувалася саме в ці райони. Але осіб такої категорії у 1944–1946 рр. нараховувалося близько 2 млн, у той час як розрахунки показували потребу у 7 млн²⁶. Тому польський уряд був змушений вдатися до внутрішніх переселень польського населення. До кінця 1946 р. було здійснено переселення 1,8 млн осіб на т. зв. «повернуті землі» («зе́ме одзискане»), хоча це і не вирішило проблеми. Проте польське населення, депортоване з СРСР, значною мірою заселило міста на західних і північних землях Польщі (48 %,

---

²⁴ Там само. С. 695.

²⁵ *Сергійчук В.І.* Десять буремних літ. Західні землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ, 1998. С. 495–496, 515.

²⁶ Polska Ludowa 1944–1950. S. 154.

736 тис. осіб)²⁷. Цей процес сприяв більш активній урбанізації цих територій, створював кращі підстави для відбудови міст і модернізації господарства. Фактично на цих землях формувалася нова, більш сучасна польська спільнота, значною мірою пов'язана з новою комуністичною владою. Не випадково міністром «повернутих земель» і віце-прем'єром уряду був генсек Польської робітничої партії (ППР) Владислав Гомулка, а у майбутньому на виборах ліві партії збирали тут більшість голосів.

Депортації і репатріації в Польщі співпали з проведенням радикальної аграрної реформи і наділенням селян землею у приватну власність. З реформи скористалися й поляки-переселенці з СРСР. На давніх польських землях переселенці отримали приблизно 1/3 добре розвинених понімецьких господарств, а на «повернутих землях» – 46,5 % всіх земельних угідь²⁸. Водночас у східних воєводствах Польщі залишилося 123 тис. господарств депортованих українців, з яких до кінця 1949 р. було загосподарьовано лише 14,4 тис. – 11,7 %²⁹. Незважаючи на післявоєнні труднощі, треба констатувати, що в цілому становище польського селянина було незрівнянно кращим, ніж українського. Отримання землі за реформою перетворило масу безземельних і малоземельних селян на «господарів», котрі, долаючи перешкоди і труднощі, поступово ставали на «власні ноги».

Нарешті, про психологічно-ментальні наслідки депортацій. Взаємна депортація українців і поляків в 1944–1946 рр. хоча й подавалася в ЗМІ СРСР і Польщі як «евакуація», «репатріація», все ж завдала глибокої психологічної травми українцям і полякам, залишила рубець у їхній свідомості. Сотні тисяч українців і поляків змушені були залишити свої дідівські землі і розпочинати нове життя на незнайомих теренах і в «інакшому» соціальному оточенні. Не випадково процес адаптації переселенців і в Польщі, і в Україні затягнувся на десятиліття. Як в Польщі, так і в Україні переселенці тривалий час жили, зокрема, на селі, у відокремленому середовищі, яке зберігало пам'ять про жахи війни, міжетнічні конфлікти і депортації. Місцеве автохтонне населення часто з погордою і настороженістю ставилося до «чужих», котрі прийшли «з іншого світу» зі своїми традиціями, звичаями і проблемами. Зближення й інтеграція у місцеве середовище українців і поляків відбувалися дуже повільно. Особливо відокремлено почували себе поляки-переселенці з України. Польські дослідники наводять цікаві факти: у 1945–1948 рр. шлюби між поляками-переселенцями з України складали 64,1 % всіх їхніх шлюбів, в той час як тих же з Литви і Білорусі – лише 8,4 %; у 1949–1967 рр. переселенці з України ще укладали 44,3 % шлюбів у своєму середовищі, в той час як всі інші переселенці – приблизно 11 %³⁰. Це свідчило про тривалу живучість регіонального прив'язання галицьких поляків, яка з новою силою

---

²⁷ Ibid. S. 160.

²⁸ Ibid. S. 202, 207.

²⁹ Ibid. S. 206.

³⁰ Ibid. S. 250.

ожила у 1990-х роках, коли зникли заборони на «кресову» тематику, втілюючись у появу в Польщі численних т. зв. «кресових» товариств, видань, публікацій.

Подібні процеси спостерігалися і з українськими переселенцями, котрі тривалий час гуртувалися у власному середовищі, а після демократичних перетворень в Україні об'єдналися у численні земляцькі товариства і організації – «Холмщина», «Надсяння», «Лемківщина» тощо. На жаль, ми не маємо досліджень щодо латентного існування земляцьких спільнот в Україні в радянський період.

Характерним явищем 1990-х років стало поширення серед переселенців в Україні і Польщі ностальгійних настроїв і туги за втраченою вітчизною, творення легенди «кресів» і «Закерзоння», де життя було «краще», ніж на новій батьківщині. Очевидно, що цей синдром «втраченої батьківщини» властивий передусім старшому поколінню, яке ще пам'ятає минулі лихоліття; молоді українці і поляки значно менш податливі асоціативному ставленню до батьківських і дідівських спогадів. Проте більшість земельно-регіональних товариств в Україні і Польщі нині проводять велику роботу, щоб зберегти для нащадків власні переживання і роздуми про минуле. Треба відзначити, що дослідження, проведене на початку 1990-х років Львівською регіональною просвітницькою організацією «Меморіал» серед переселенців з Польщі, показало, що 73,2 % опитаних ще мають велику тугу за залишеною домівкою, а 55,7 % хотіли би повернутися назад, якщо би була така можливість³¹.

Отже, можна зробити такі основні висновки. Примусове переселення українців і поляків в 1944–1946 рр. було наслідком того розкладу політичних сил на міжнародній арені на заключному етапі Другої світової війни, який виникав з намірів держав-переможниць антигітлерівської коаліції забезпечити свої довгострокові інтереси на Європейському континенті за рахунок розподілу сфер впливу і встановлення в них тих порядків, які відповідали їхній ідеології і стратегічним цілям. Новий кордон між СРСР і Польщею, встановлений під диктовку радянського диктатора Й. Сталіна, мав на меті зміцнити західні рубежі СРСР і, водночас, забезпечити свої впливи у підпорядкованій Польщі. Прагнучи «вбити двох зайців», Кремль діяв випробуванням методом докнаних фактів, не звертаючи уваги на інтереси українського і польського населення. Масові його депортації у зв'язку з новим кордоном між СРСР і Польщею повинні були покласти край тривалому конфлікту на українсько-польському пограниччі в інтересах розвитку «братньої дружби» сусідніх народів в процесі «соціалістичного будівництва», а фактично – в поширенні радянського диктату на країни Центрально-Східної Європи.

Наслідком масових депортацій українського і польського населення, проведених у короткий проміжок часу, в умовах війни, руйнувань і знецінення людського життя, стали муки і страждання великих мас людей. Водночас було доко-

---

³¹ Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 25-31 травня 1992 р. Київ, 1993. С. 254.

нано силове розмежування українців і поляків на їхньому пограниччі, фактично ліквідовано українську і польську меншини відповідно у Польщі та УРСР. Якщо у Польщі після тяжких пертурбацій це призвело до національної консолідації етнічного населення в рамках унітарної мононаціональної держави, то в Україні в силу політики правлячої компартії було покладено початок проведенню курсу на денаціоналізацію українського населення за рахунок інтеграції його і території в багатонаціональний Радянський Союз. Проте далекосяжні наслідки такого розвитку подій мали зворотній ефект: західноукраїнське населення, сконсолідоване в роки війни і післявоєнних подій, виявилось менш податливим на політику денаціоналізації, виступило потужним каталізатором збереження і поширення національних традицій в Українській РСР. У Польщі, за свідченням дослідників, події війни і депортацій сприяли посиленню національно-державної консолідації населення, з якою були змушені рахуватися комуністичні керівники як в Москві, так і у Варшаві.

Оцінюючи події 1944–1946 рр. з історичної перспективи, можна констатувати, що силове вирішення проблеми тривалого українсько-польського суперництва на пограниччі шляхом примусового трансферу населення хоча і залишило багато ран і болю з обох сторін, але дозволило уникнути ще більш тяжких наслідків, свідками яких ми стали наприкінці ХХ ст. на Балканах під час розпаду Югославії. Українсько-польські депортації, в контексті численних депортацій в межах тільки Європейського континенту у ХХ ст., нагадують одну просту істину: невміння налагодити нормальне міжнаціональне співжиття народів завжди призводить до втручання третіх сторін, які «впорядковують» його доступними їм методами і способами. У нинішніх умовах початку ХХІ ст. українцям і полякам немає що ділити між собою, крім хіба що спогадів і взаємних образ, а спільні дії можуть принести значно кращі наслідки для двох народів, котрі ототожнюють своє майбутнє з європейською цивілізацією.

Іван ПАТРИЛЯК

ДО ВИВЧЕННЯ МЕТОДИКИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З УКРАЇНСЬКИМ ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ: АГЕНТУРНА СПРАВА «ПРОВАЛЛЯ» («ПРОПАСТЬ»)

Протистояння між збройним підпіллям ОУН і радянським апаратом держбезпеки у повоєнні десятиліття – складна, багатогранна та майже невичерпна тема для історичних досліджень. На жаль, далеко не всі документи радянських спеціальних служб доступні науковцям для ознайомлення; очевидно, що й основна маса матеріалів Служби безпеки ОУН та інших структур підпілля загинули безповоротно. Проте окремі фрагменти колись гігантського джерельного масиву все ж дістаються до рук учених, що дозволяє моделювати картину подій, висловлювати власні припущення та гіпотези.

У вітчизняній і зарубіжній історіографії агентурна боротьба проти націоналістичного підпілля – тема не нова. Вона більшою чи меншою мірою відображена в усіх узагальнюючих працях з історії визвольного руху¹, а також у спеціальних дослідженнях, присвячених Службі безпеки ОУН² і, власне, боротьбі радянських

¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942–1952. Мюнхен, 1953; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. Вінніпег, 1953. С. 784–793; Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. Київ, 1997; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. Львів, 2000; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ, 2002; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х рр. XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003; Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичні нариси. Київ, 2005; Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси: У 2 т. Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. Київ, 2008; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa, 2006 та ін.

² Мечник С. У боротьбі проти московської агентури. Мюнхен, 1980; Його ж. В затяжній боротьбі. Мюнхен, 1983; Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД – НКДБ – МГБ – КГБ. Тернопіль, 1994; Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки з історії Служби безпеки Організації українських націоналістів //

органів держбезпеки з підпіллям³. Однак, як ми вже зазначали, масштаб дослідницької теми наскільки великий, що дозволяє щоразу відкривати нові й нові лакуни, які потребують історіографічного наповнення. В рамках даної статті ми спробуємо розглянути агентурно-оперативні заходи (агентурна справа «Провалля»), застосовані радянськими органами держбезпеки для знищення Львівського крайового проводу ОУН (криптонім – «Бут-2»).

На момент захоплення радянськими військами території сучасної Львівської області в регіоні керівництво підпіллям ОУН здійснювало два обласні проводи –

З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1998. № 1/2. С. 365–389; № 2/4. С. 485–503; *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки. Київ, 2006; *Іх же.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ, 2006; *Антонюк Я.* Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк, 2007; *Іщук О., Огороднік В.* Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия, 2010 та ін.

³ Украинские буржуазные националисты. Москва, 1963. 290 с.; *Хамазюк И.В., Комлев А.А.* Разложение зарубежных антисоветских организаций. Москва, 1962. 29 с.; *Майоров М.* Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами. Москва, 1964. 43 с.; *Кузьмин В.М.* Идеино-политическая работа оперативно-чекистских групп среди населения временно оккупированной территории СССР (1941–1944) // Труды высшей школы КГБ. № 23. Москва, 1981. С. 269–285; *Кравченко Н.* В борьбе с террором и диверсиями // Сборник № 106. Москва, 1985. С. 50–56; *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Труды высшей школы КГБ. № 2. Москва, 1971. С. 66–82; *Аптекарь П.* НКВД против расшитых сорочек. Внутренние войска и национальное движение на Западной Украине // Родина. 1998. № 8. С. 126–130; *Нагірняк М.Я.* Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953): Дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2003; *Антонюк Я.* Діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на Волині (1944–1950-ті рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2010. Вип. 16. С. 188–199; *Іщук О.* Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № 1. 2009. С. 87–119; *Ремарчук Т.І.* Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2011; *Його ж.* Основні форми і методи боротьби комуністичного режиму з ОУН та УПА на завершальному етапі радянсько-німецької війни // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк, 2005. Вип. 10. С. 69–76; *Його ж.* Вербування членів ОУН та УПА радянськими репресивними органами // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк, 2007. Вип. 12. С. 126–131; *Його ж.* Агентура радянських репресивних органів у повоєнній боротьбі з ОУН та УПА // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2007. Вип. 8. С. 292–302 та ін.

Львівський і Дрогобицький. Така ситуація існувала до травня 1945 р.⁴. У травні підпілля було дещо реорганізоване. Дрогобицький обласний провід розпустили, а територію його відповідальності поділили між Львівським і Калуським крайовими проводами⁵. Одночасно до сфери відповідальності Львівського крайового проводу, поряд із Львівською та північними районами Дрогобицької області, включили чотири райони Станіславівської області (Рогатинський, Букачівський, Бурштинський, Більшівцівський). У січні 1946 р. Львівське обласне Управління НКГБ (від березня 1946 – МГБ) для агентурної розробки і знищення Львівського крайового проводу завело агентурну справу «Провалля» («Пропасть»), по якій первісно проходило шість осіб: Слюзар Дмитро («Арпад», «Золотар», «Юліан») – провідник Львівського краю*; Кондрат Михайло («Скитан», «Панас») – організаційний референт, заступник Крайового провідника; Дякон Ярослав («Мирон») – керівник референтури СБ Львівського крайового проводу; «Аскольд» – референт пропаганди Крайового проводу*; Левкович Василь («Вороний») – військовий референт Крайового проводу, командир Групи УПА «Бут»; Мигаль Павло («Павур») – господарський референт Крайового проводу⁶. Згодом вказаний список розширювався та змінювався в міру того, як одні керівники гинули або потрапляли до неволі, а на їхні місця приходили інші підпільники⁷. До справи було долучено також розшук усіх керівників підпілля рівня окружних (Львівського, Золочівського, Сокальського, Рава-Руського, Дрогобицького) і надрайонних проводів⁸.

Енкагебісти вказували, що, на момент заведення агентурної справи «Провалля» Львівському крайовому проводу підпорядковувалося 5 окружних, 18 надрайонних, 55 районних проводів, які налічували 2646 учасників підпілля ОУН, а на території лише однієї Львівської області (Военної округи УПА «Бут»), за їхніми даними, в 1945 р. оперував 131 повстанський підрозділ⁹.

⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 204.

⁵ Там само.

* На момент заведення справи він уже загинув, але його оточення і зв'язки продовжували активно розроблятися «органами».

** Псевдонім не розшифровано. Укладачі 12 тому «Літопису УПА. Нової серії» В. Мороз та О. Вовк на С. 606 та 620 вказують, що крайовим референтом пропаганди Львівського краю на початку 1946 р. був Петро Дума («Херсонець», «Ігор», «Варнак», «Іван»), який загинув 22 лютого 1946 р. Його замінив невідомий пропагандист під псевдонімом «Олег» (С. 638), який загинув у квітні 1947 р. Достеменно складно встановити, хто саме: «Херсонець» чи «Олег», проходив у документах радянських спецслужб, як керівник референтури пропаганди на початку 1946 р. під псевдонімом «Аскольд».

⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 204–205.

⁷ ГДА СБУ, арк. 205; Таблиці зі списками керівників підпілля у Львівському краю див.: Літопис УПА. Нова серія. Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943–1952. Кн. 1 / Упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. Київ; Торонто, 2009. С. 606–607.

⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 205–207.

⁹ Там само, арк. 207.

Агентурна розробка керівників підпілля Львівщини розпочалася від кінця 1944 р., коли радянські спецслужби почали формувати в регіоні свій апарат та агентурну мережу¹⁰. Однак перший справді великий успіх чекав на них у вересні 1945 р.: «7 вересня 1945 року в результаті проведених агентурно-оперативних заходів був арештований керівник боївки Львівського обласного проводу ОУН – Мазьопа Йосип (так в документі. – *І. П.*), 1912 року народження, уродженець Стрийського району, Дрогобицької області, відомий у підпіллі під псевдонімом «Біда»...»¹¹. На слідстві «Біда» вказав назви сіл, у яких найчастіше перебували керівники Львівського крайового проводу, – Гринів (Бібрського, нині – Пустомитівського району), Германів (Ново-Яричівського району, нині – с. Тарасівка Пустомитівського району), Прибинь (Перемишлянського району), Бесіди (Велико-Мостівського, нині – присілок с. Любеля Жовківського району)¹². 15 грудня 1945 р.¹³, використовуючи дані, отримані від «Біди», співробітники НКГБ провели «чекістсько-військову» операцію, в ході якої у с. Бесіди під час бойового зіткнення загинуло четверо підпільників. Їхнє впізнання з допомогою агентури і полонених повстанців виявило, що серед загиблих були керівник Львівського крайового проводу Д. Слюзар («Арпад»), шеф військового штабу ВО «Буг» УПА-Захід В. Рудий («Аркас»)*, керівник СБ Рава-Руського окружного проводу Д. Сулик («Воробець») і провідник цього ж проводу «Володимир»¹⁴.

Окрилені знешкодженням Крайового провідника, радянські спецслужби розпочали велику агентурну операцію з метою викриття і повного знищення Львівського крайового проводу. Задля цього емгебісти розпочали підготовку до впровадження своєї агентури на лінії зв'язку проводу¹⁵.

До початку липня 1946 р. було розроблено спеціальний план агентурних заходів, згідно з яким агент УМГБ «Яремчук» був познайомлений зі зв'язковою Крайового проводу (КП) Наталією Мацків, яка розповіла, що її дядько Петро Дикий («Вуйко») є співробітником організаційної референтури Львівського КП¹⁶.

¹⁰ 3 серпня 1944 р. світ побачила директив НКГБ УРСР № 1697, яка вимагала максимально інфільтрувати підпілля агентурою та створювати легендовані спецбойки (агентурно-бойові групи), які б діяли під виглядом підпілля. Так, на липень 1945 р. на західноукраїнських землях уже діяло 156 агентурно-бойових груп загальною чисельністю 1783 особи. Вони вбили 1958 повстанців та підпільників і захопили в неволю 1142 учасників визвольного руху. Одночасно, до 1 листопада 1946 р., в регіоні працювало 644 резиденти, 2249 агентів, 18185 інформаторів (*Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»... С. 184–185).

¹¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 210.

¹² Там само.

¹³ У літературі також зустрічається дата 19 грудня 1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 12. Кн. 1. С. 648).

* Упорядники 12-го тому «Літопису УПА. Нової серії» вказують, що В. Рудий загинув 19 грудня 1945 р. в с. Лапаївка Кам'янка-Бузького району (С. 644).

¹⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 210.

¹⁵ Там само, арк. 211.

¹⁶ Там само.

Отримана інформація неабияк зацікавила співробітників МГБ, так як їм було відомо, що «Вуйко» очолює один із пунктів зв'язку КП і відповідає за зв'язки між окремими ланками підпілля. Карателі вирішили вивести П. Дикого на свою агентурно-бойову групу (спецбойку, що діяла під виглядом підпільників) з метою захоплення або ліквідації¹⁷. Задля цього агент «Яремчук» організував зустріч Н. Мацків з агентом «Гроном», який діяв під виглядом учасника підпілля, що втратив організаційні зв'язки, й попросив зв'язкову передати його «грипс» «Вуйку». У записці агент «просив» останнього допомогти встановити розірвані зв'язки з «Туром» (Р. Шухевичем) або «Максимом Рубаном» (М. Лебедем)¹⁸. Однак ця операція провалилася, оскільки «Вуйко», отримавши через Н.Мацків «грипс», не відреагував на нього, а лише просив бути пильнішими через те, що у Львові діє багато агентів МГБ¹⁹.

Судячи з усього, агент «Грім» був підпіллям запідозрений у роботі на спецслужби, натомість агент «Яремчук» підозри не викликав, і Н. Мацків продовжила з ним контактувати. У вересні 1946 р. вона ввела агента у структури підпілля м. Львова, а невдовзі у зв'язкової та агента розпочався «роман» (на що останній отримав дозвіл у свого емгебешного керівництва)²⁰.

Про «нареченого» сестри невдовзі довідався Богдан Мацків («Явір»), бойовик охоронної бойки пункту зв'язку КП²¹. 17 вересня 1946 р. «Явір», викликавши до себе сестру, детально розпитав її про «нареченого» й попросив через нього підшукати для себе та «Вуйка» конспіративну квартиру у Львові²².

18 листопада 1946 р. Н. Мацків у с. Бертишів (зараз – Жовківський район) познайомила брата із агентом «Яремчуком». Псевдонареченому вдалося переконати «Явора» приїхати у Львів на весілля до сестри, яке мало відбутися найближчим часом. 22 листопада «Явір» уже був у Львові. У розмові з агентом МГБ, якому він, очевидно, цілком довіряв, Б. Мацків повідомив, що належить до надрайонної бойки «Нечая», яка має безпосередні зв'язки з керівництвом Львівського КП²³.

Після повернення зі Львова Б. Мацків («Явір») продовжував контактувати з «Яремчуком», детально інформуючи його про роботу і стан підпілля²⁴. Дружба з агентом стала фатальною для підпільника «Явора». Дані про його несанкціоновану керівництвом поїздку до Львова та контакти з неперевіреними особами дійшли до крайового керівника СБ «Мирона» (Я. Дякона), який розпорядився арештувати всю бойку «Явора» і, як припускали службовці МГБ, більшість її членів були розстріляні через підозру у співпраці з радянськими каральними органами²⁵.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 211–212.

¹⁹ Там само, арк. 212.

²⁰ Там само, арк. 212–213.

²¹ Там само, арк. 213.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

Радикальне знищення СБ цілої боївки хоч і було болісним заходом, але затримало подальше проникнення агента «Яремчука» в структури підпілля. Куратори його в МГБ змушені були констатувати, що «комбінація з агентом «Яремчуком» призвела тільки до ліквідації охоронної боївки пункту зв'язку Крайового проводу ОУН, не отримавши подальшого розвитку»²⁶.

Намагаючись скористатися тим, що пункт зв'язку Львівського КП залишився без належної охорони, емгебісти спланували проведення чекістсько-військової операції з метою його захоплення або знищення²⁷. Отримавши від агентури інформацію про місця дислокації керівника пункту Степана Прудюса («Богданка»), чекісти у квітні-травні 1947 р. провели низку масштабних пошукових операцій у селах Ново-Яричівського, Глинянського і Бібрського районів Львівщини²⁸. Ці заходи завершилися виявленням 3 червня 1947 р. криївки «Богданка» у с. Миколаїв (Бібрського, сьогодні – Пустомитівського району). Оточені у криївці шестеро підпільників застрелилися, трофеєм емгебістів стала оунівська література та зброя²⁹.

Самоліквідація С. Прудюса була для МГБ неприємною реальністю, адже з його захопленням і допитами пов'язували надію на подальше виявлення і нейтралізацію інших членів Львівського КП. Без точної інформації радянські спецслужби були дезорієнтовані. Так, вони, наприклад, вважали, що після смерті «Золотаря» очільником Львівського проводу став керівник крайової СБ Я. Дякон («Мирон»)³⁰, тоді як реально від весни 1946 р. Львівським крайовим провідником був Зиновій Тершаковець («Федір»)³¹.

Несподівано агентурну справу «Провалля» активізував арешт у липні 1947 р. дружини покійного Д. Слюзара – Ірини. Арештована зізналася, що належить до підпілля, підтримує зв'язки з «Мироном», і що новим провідником львівського КП є «Федір»³². Отримана інформація дозволила активізувати роботу з розшуку нового провідника.

Спочатку робота емгебістів була спрямована на виявлення родичів З. Тершаковця, які легально мешкали в Україні. Першим, на кого вишли спецслужби, був його двоюрідний брат Володимир Тершаковець, який працював у бібліотеці Академії наук у Львові. Протягом всього вересня і жовтня 1947 р. за В. Тершаковцем здійснювалося зовнішнє спостереження, яке, проте, не виявило жодних підозрілих зв'язків чи контактів. Тим більшим було здивування чекістів, коли

²⁶ Там само, арк. 214.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 12. Кн. 1. С. 650.

³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 214.

24 жовтня 1947 р. В. Тершаковець сам прийшов до секретаря парторганізації бібліотеки й розповів, що він бажає розмовляти з представником МГБ³³.

Єдиним логічним поясненням такого кроку, скоріш за все, був страх. Очевидно, помітивши стеження за собою, В. Тершаковець запанікував, злякався можливого арешту і вирішив «відкупитися» від влади видачею розшукуваного родича.

Під час розмови зі слідчим МГБ В. Тершаковець повідомив, що його двоюрідний брат Зиновій є одним із керівників підпілля, і що він підтримує з ним організаційні зв'язки і закуповує за його завданням у Львові найсвіжішу радянську літературу, папір і канцелярське приладдя³⁴. Також В. Тершаковець видав пункт зв'язку Львівського КП, який містився у квартирі співробітника залізниці Степана Бурина (вул. Горького № 5/7)³⁵.

Несподівані зізнання В. Тершаковця, зрада ним важливої інформації підштовхнули співробітників МГБ до його вербування як агента під псевдонімом «Академік»³⁶.

Уже наступного дня після вербування «Академік» доніс, що на пункт зв'язку до С. Бурина має прибути дружина З. Тершаківця – Анастасія, за якою МГБ встановило зовнішнє спостереження, а агент «Академік» вивідував мету її перебування в місті³⁷.

Під час низки розмов із дружиною двоюрідного брата агент «Академік» дізнався, що А. Тершаковець планує закупити у Львові деякі товари, необхідні підпіллю, а на зиму має намір перебраться до Дрогобицької області, аби перезимувати в криївці у чоловіка, бо подальше перебування її на нелегальному становищі в населених пунктах стає небезпечним³⁸.

Отримання такої інформації спонукало МГБ до посиленого зовнішнього спостереження за дружиною провідника. В містах таке спостереження мали проводити оперативні співробітники, а в сільській місцевості – агентурно-бойова спецгрупа «Тайфун», яка складалася із агентів, завербованих поміж місцевого населення³⁹.

21 листопада 1947 р., при спробі покинути Львів потягом, А. Тершаковець була арештована. Проте на допитах вона не розкрила точних місць криївок, у яких переховувався її чоловік, посилаючись на те, що туди її завжди відводили зв'язкові. Єдине, що достеменно стало відомо слідчим, так це те, що дружину провідника зв'язкові забирали із с. Дашава Стрийського району⁴⁰.

Тим часом у Львові, з допомогою агента «Академіка», спецслужби виявили трьох зв'язкових провідника «Федора»: Івана Василюва («Господаря»), «Михайла»

---

³³ Там само, арк. 215.

³⁴ Там само, арк. 215–216.

³⁵ Там само, арк. 216.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само, арк. 216–217.

³⁸ Там само, арк. 217.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, арк. 218.

і сестру «Федора» – Ольгу Сологуб⁴¹. Всі троє були взяті під нагляд «органів». У листопаді 1947 р. І. Василіва арештували, але він жодних показань про місця перебування керівників підпілля не дав⁴².

Зимою 1947–1948 рр. активні зв'язки в структурах підпілля традиційно були «заморожені», й це загальмувало пошукову роботу радянських спецслужб. Тільки в квітні 1948 р., коли посланці підпілля знову почали з'являтися у Львові, розпочався новий виток пошуків.

Так, запопадливий агент «Академік» зрадив зв'язкову Львівського КП Ганну Савку («Гануся», «Марта»), яка приїхала у квітні 1948 р. до Львова з метою передати від «Федора» підпільну літературу й отримати «пошту» від структур міського підпілля. «Гануся» була арештована й піддана «активним допитам», які, однак, судячи з документів МГБ, були не надто результативними, що змусило «органи» вдатися до її «розробки» агентом-камерником «Зіркою», яку «підсадили» до зв'язкової⁴³.

13 квітня 1948 р. агент-камерник «Зірка» повідомила, що дізналася від арештованої Г. Савки, нібито вона мала зустрітися 12 або 13 квітня із «Федором» в с. Крупське Миколаївського району для передачі йому пошти зі Львова⁴⁴. Отримавши таку цінну інформацію, емгєбісти уже 14 квітня зранку блокували село і провели там розшукову операцію. Проте вона виявилася безрезультатною. Скоріш за все, З. Тершаковець, не дочекавшись зв'язкової, покинув населений пункт перед приходом військ⁴⁵.

Паралельно з «розробкою» «Ганнусі» через агента-камерника, чекісти активізували роботу своїх агентів «Граніта» і «Приходька», які вивчали ситуацію в районах на стику Львівської та Станіславівської областей. Завдяки отриманій через них інформації, співробітники МГБ арештували ще одного зв'язкового Львівського КП Василя Химича, який на допитах розкрив місце знаходження однієї з крийвок поблизу с. Мельна Рогатинського району, яка належала П. Дикому («Вуйку»), котрий на той момент очолював організаційну референтуру Львівського КП. Скоріш за все, В. Химич, розкриваючи місце знаходження крийвки, знав, що вона порожня, бо військово-чекістська операція із захоплення «Вуйка» завершилася фіаско. Криївка, у якій раніше жив П. Дикий і десять його охоронців, виявилася покинутою⁴⁶.

Низка інших пошукових операцій, організованих за інформацією, здобутою агентами в квітні 1948 р., також не принесла результату – зв'язкові, яких розраховували захопити живими, гинули, а виявлені крийвки були порожніми⁴⁷.

---

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, арк. 218–219.

⁴⁴ Там само, арк. 219.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само, арк. 220.

Єдиним реальним джерелом, яке могло вивести спецслужби на Львівський КП, залишалася полонена зв'язкова Г. Савка. Саме на її «обробку» було кинуте всі сили. Агент-камерник «Зірка» зробила все можливе, аби викликати довіру в своєї співкамерниці. І це їй вдалося. В середині травня 1948 р. Г. Савка передала через «Зірку» «грипс» до зв'язкової Львівського КП Софії Дідишин. У записці Г. Савка вказувала на те, що не видала місця розташування криївки «Федора», і просила повідомити останнього про те, що його дружина знаходиться в ув'язненні. Віддаючи пошту агенту «Зірці», Г. Савка назвала людину, через яку можна було б передати «грипс» адресатові⁴⁸.

Уже 17 травня 1948 р. за адресою, вказаною «Ганнусею», вирушила агент МГБ «Весела», яка відшукала підпільницю Оленич (Регусевич) Сабіну («Галину») й, із відповідною легендою, передала записку Г. Савки⁴⁹.

Агент «Весела» доволі легко переконала «Галину» (яка утримувала пункт зв'язку Львівського КП на вулиці Котлярській, будинок № 18, квартира 1), що їй можна довіряти. І вже 21 травня 1948 р. «Галина» познайомила її зі зв'язковими КП – сестрами Марією та Софією Дідишин⁵⁰.

Фактично МГБ у травні 1948 р. зуміло «посадити» свого агента «Веселу» безпосередньо на лінію зв'язку Львівського КП. Через неї спецслужба дізналася, що у Львові мешкає ще одна зв'язкова провodu – Стефанія Жук (жила з підробленими документами на прізвище Гришук), яка регулярно контактувала зі стрільцем охорони провідника «Федора» – «Молотом»⁵¹ (можливо, йдеться про Степана Панчака). Також «органи» з'ясували, що брат Софії та Марії Дідишин – Михайло також належить до особистої боївки охорони З. Тершаковця. Агент також встановила, що Михайло Дідишин підтримує організаційні та інтимні зв'язки із завідувачкою початкової школи в с. Крупське, уродженкою Вінниччини, Ганною Чорноморець⁵².

19 липня МГБ арештувало Софію Дідишин, а через десять днів – її сестру Марію. Після «активного допиту» та агентурної розробки через агента-камерника «Зірку» «органи» схилили до співробітництва обох сестер, а Марію навіть завербували як свого агента під псевдонімом «Мрія». Цікаво, що спершу агент «Мрія» намагалася повідомити підпілля про своє вербування, але розповіла правду «липовій підпільниці» – агенту «Веселій». Уже через два дні після звільнення агент «Мрія» була знову арештована і, після відповідної «обробки», повторно перевірена із завданням вивести із підпілля свого брата Михайла⁵³.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само, арк. 221–222.

⁵¹ Там само, арк. 222.

⁵² Там само, арк. 222–224, 226.

⁵³ Там само, арк. 224–225.

Одночасно із вербуванням М. Дідишин емгебісти арештували 9 серпня 1948 р. Сабіну Оленич⁵⁴, а також намагалися захопити для майбутнього вербування Стефанію Жук, якій, однак, вдалося втекти з-під зовнішнього спостереження МГБ⁵⁵.

Враховуючи, що завідувачка школи в с. Крупське Ганна Чорноморець мала стабільні зв'язки та сильний вплив на Михайла Дідишина, її також таємно арештували і завербували як агента під псевдонімом «Сіренко»⁵⁶.

Намагаючись вийти на крайового провідника «Федора» через його охоронця Михайла Дідишина, співробітники МГБ паралельно прокладали шлях до Львівського КП через свого агента «Академіка», який особливо наполегливо вивідував інформацію в утримувача пункту зв'язку Степана Бурина. Проте останній, наляканий арештами багатьох зв'язкових, замкнувся і не вдавався в деталі під час розмов з «Академіком». Єдине, що вдалося дізнатися, так це те, що дружина С. Бурина – Дарина отримала завдання від «Федора» привезти до нього на побачення його доньку Марту, яка мешкала в родичів у м. Галичі. Однак ані дати, ані місця зустрічі З. Тершаковця з донькою С. Бурина агенту не розкривав⁵⁷. У зв'язку з цим емгебісти прийняли рішення – арештувати і завербувати самого С. Бурина, надавши йому агентурне псевдо «Дорожній»: «Наявність достатньої кількості компротуючих матеріалів на “Дорожнього”, його прив'язаність до родини та позитивна поведінка в побуті – давали причини припускати, що він піде на вербовку й дасть цінні матеріали стосовно Львівського крайового провідника “Федора”, його зв'язкових і родичів. Був складений план вербування “Дорожнього”, затверджений заступником Міністра державної безпеки УРСР – генерал-майором Дроздовим. У відповідності до плану, 8 вересня 1948 р. «Дорожньому», через Управління залізницею, організували службове відрядження в м. Станіславів, де він і був таємно знятий»⁵⁸.

С. Бурин, після первісного заперечення своєї причетності до підпілля, «в результаті наполегливої роботи над ним»⁵⁹ визнав, що він разом із жінкою утримує зв'язковий пункт Львівського КП, дав розгорнуті покази про своїх родичів, які мали контакти з провідником «Федором», виказав окремі організаційні таємниці й був завербований 10 вересня 1948 р. як агент, пообіцявши «органам» допомогти нейтралізувати З. Тершаковця⁶⁰.

Перша вкрай важлива для емгебістів інформація від агента «Дорожнього» надійшла менше ніж через три тижні після його вербовки. 27 вересня 1948 р. С. Бурин доніс, що до нього на квартиру 26 вересня заходив 70-річний батько «Федора» – Григорій Тершаковець, який забрав свої речі й повідомив, що має

---

⁵⁴ Там само, арк. 225.

⁵⁵ Там само, арк. 226.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, арк. 227.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само, арк. 228.

⁶⁰ Там само, арк. 228–231.

намір виїхати до сіл Катериничі та Грімне Комарненського району Дрогобицької області, щоб бути поближче до сина Зиновія⁶¹.

Справді, візит Григорія Тершаковця на Дрогобищину відбувся, але він виявився напрочуд нетривалим. І вже 17 жовтня 1948 р. батько крайового провідника знову був у Львові, де спробував, через адвоката Максиміва, звільнити з в'язниці свою невістку Анастасію, арештовану МГБ ще наприкінці 1947 р⁶².

Інформацію про поведінку Г. Тершаковця емгебістам надавали паралельно двоє агентів – «Дорожній» і «Академік»⁶³. Очевидно, слідчі спецслужб дійшли висновку, що Григорій Тершаковець контактував із сином під час своєї швидкоплинної поїздки на Дрогобищину й виконував його прохання, намагаючись «втягнути» з ув'язнення невістку. Таким чином, Г. Тершаковець ставав останнім, хто зустрічався безпосередньо з крайовим провідником, а тому був надважливим для «органів». Було прийняте рішення 19 жовтня 1948 р. «таємно зняти» Григорія Тершаковця і привезти його до обласного управління МГБ Львівської області⁶⁴. На допиті літній чоловік тримався дуже грамотно, говорив зі слідчими про все, що завгодно, лише не про те, що їх конкретно цікавило. Немоżliвість вивідати від Г. Тершаковця деталі про його контакти із сином змусила слідчих МГБ використати т. зв. легендовану спецбоївку, яка під виглядом підпільників «захопила» Григорія Тершаковця і провела в «криївці» його допит. Саме під час розмови з фальшивими оунівцями батько «Федора» розповів, що в 1948 р. двічі зустрічався з сином – 11 липня в с. Якимчиці Комарнівського району Дрогобицької області, а 7 вересня в с. Гута Олеського району Львівської області. Саме під час останньої зустрічі крайовий провідник просив батька опікуватися його сім'єю, а також обіцяв влаштувати йому помешкання в одному із сіл Городоцького району Львівщини, вказуючи, що й сам він бажає зимувати в селах цього району, а не в лісі, зважаючи на недугу – ревматизм ніг⁶⁵.

Зіставивши дані, отримані від легендованої спецбоївки, з оперативною інформацією про активізацію підпілля в Городоцькому районі, де повстанці протягом короткого проміжку часу ліквідували цілу низку емгебістських агентів, слідчі органів держбезпеки вирішили, що саме там буде зимувати «Федір»⁶⁶. Було розроблено масштабну операцію із захоплення або вбивства Зиновія Тершаковця. В ніч з 3 на 4 листопада 1948 р. в лісовий масив поблизу с. Великий Любень, що знаходилося на адміністративній межі Комарнівського району Дрогобищини з Городоцьким, Перемишлянським і Щирецьким районами Львівщини, було «викинуто» т. зв. чекістсько-військову групу, посилену агентами-бойовиками, які діяли під виглядом повстанців і використовувалися для проведення розвідки⁶⁷.

---

⁶¹ Там само, арк. 231.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само, арк. 232.

⁶⁵ Там само, арк. 232–233.

⁶⁶ Там само, арк. 233.

⁶⁷ Там само, арк. 233–234.

Саме одному із агентів-бойовиків, що відомий із документів МГБ як агент «Малий», вдалося 4 листопада 1948 р. випитати у хлопців-пастухів місце перебування підпільників в лісі неподалік села Малий Любень⁶⁸. Група внутрішніх військ (яку очолювали заступник начальника Управління 2-НМГБ УРСР старший лейтенант Беяченко, уповноважений Львівського облуправління МГБ старший лейтенант Петренко, заступник начальника Городоцького райвідділу МГБ Федючок⁶⁹) оточила п'ятьох підпільників, які вчинили шалений опір. Після півторагодинного бою четверо підпільників загинули, а п'ятий, будучи пораненим, зумів вирватися під покривом ночі⁷⁰. Серед убитих емгебістами був впізнаний крайовий провідник Зиновій Тершаковець («Федір») і референт СБ Городоцького району Роман Борецький («Ромко»)⁷¹.

Паралельно із знищенням «Федора» емгебісти займалися «розробкою» інших членів Львівського КП, особливо активно полюючи за крайовим референтом СБ Я. Дяконом («Мироном», «Дмитром»). Якраз наприкінці жовтня 1948 р. Бібрське районне управління МГБ через агентів «Матроса», «Комізелку» та «Юрія» отримало інформацію про часту появу бойовиків охорони «Мирона» в селах Бібрського району Львівської та Ново-Стрілищанського району Дрогобицької областей. Особливо часто троє охоронців («Сталевий», «Довбач», «Вихор») відвідували с. Гринів (зараз Пустомитівського району Львівщини), де секретарем сільради працював Іван Тицишин – родич підпільника «Вихра»⁷².

На початку листопада 1948 р. в ліс поблизу с. Гринів було таємно вивезено бойову групу МГБ УРСР, яку посилили співробітники Львівського обласного управління МГБ та спецагенти-бойовики⁷³. Як можна зрозуміти з документів, саме останні, з'явившись під виглядом підпільників до І. Тицишина, зуміли вивідати в нього, де переховуються охоронці «Мирона»⁷⁴.

Завдяки отриманій інформації, територія пошуків суттєво звузилася, і 10 листопада 1948 р. бойова група МГБ виявила криївку, в якій переховувалися п'ятеро підпільників. Після запеклого бою всі п'ятеро загинули. Серед них були впізнані референт СБ Львівського КП Ярослав Дякон («Мирон»), його заступник Богдан Прокопів («Степан»)⁷⁵, командир охоронної боївки Михайло Ковалик («Стале-

⁶⁸ Там само, арк. 234.

⁶⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії. НКВС – МВС, МДБ – КДБ. 1948. Кн. 3: 1948. / Упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко, К. Абрамова. Київ; Торонто, 2003. С. 374.

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 234.

⁷¹ Там само, арк. 234–236.

⁷² Там само, арк. 236–237.

⁷³ Там само, арк. 237.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Про фантастичну силу волі Б. Прокопів, якою були захоплені навіть емгебісти, свідчить такий уривок з документів: «На початку 1947 р. під час проведення чекістсько-військової операції в Щирецькому районі Львівської області, військова части-

вий»), учасник охоронної боївки Василь Сохан («Довбач»). Обличчя п'ятого повстанця було пошматоване вибухом, що не дозволило емгебістам провести його впізнання⁷⁶.

Весною 1949 р. радянські спецслужби агентурним шляхом дізналися, що Львівський КП, попри важкі втрати, зумів відновити свою роботу в повному обсязі⁷⁷. Новим провідником було призначено талановитого публіциста, члена Головного проводу ОУН Осипа Дяківа («Горновий», «Наум», «Левадний», «Цвючок»).

Розуміючи, що відшукати керівника підпілля без активного використання агентури не вдасться, емгебісти одразу ж почали встановлення родинних зв'язків О. Дяківа, сподіваючись в середовищі родичів або близьких друзів завербувати агента. В ході цих пошуків спецслужби встановили, що в 1947 р. О. Дяків тривалий час перебував в одній криївці з керівником головного осередку пропаганди Проводу Петром Федуним («Север», «Полтава»)⁷⁸. Було з'ясовано, що в Дрогобицькому обласному Управлінні МГБ на контакті перебувала активна агентка «Леся», яка особисто знала О. Дяківа⁷⁹. Саме вона дала спецслужбам цінну інформацію про нового Крайового провідника Львівщини. «Леся» повідомила, що в розмовах «Наум» неодноразово розповідав про свої дитячі роки, які він провів з Василем Галасою («Орлан»), згадував батьків і родичів. Також «Леся» розкрила «органам» низку псевдонімів, якими О. Дяків підписував свої публіцистичні твори («Осипенко», «Гороновий»)⁸⁰.

Завдяки отриманим даним слідчі МГБ зуміли встановити місце народження О. Дяківа – с. Олесин Козівського району Тернопільської області, навели довідки про його батьків і навіть, зі здивуванням для себе, з'ясували, що в вересні 1940 р. їхні попередники уже арештовували О. Дяківа, тоді студента Львівського університету, за приналежність до ОУН⁸¹.

на розташувалася табором на околиці села Поляни, якраз на місці, де знаходилася замаскована криївка “Степана”. При цьому похідна кухня стала якраз на замаскований люк, позбавивши його можливості вийти із криївки. Як стало відомо пізніше в криївці тоді перебував сам “Степан” без охоронної боївки, яка незадовго до того пішла за продуктами. Маючи в запасі із харчів усього лишень 2 кг сухарів і 2 кг м'яса і не маючи при цьому води, позбавлений можливості вийти з криївки, “Степан” знаходився в ній 20 днів і тільки після відходу військ, напівживий, вибрався зі сховку й був підібраний бандитами коло люка. Після цього випадку “Степан” лікувався протягом шести місяців на базі Львівського окружного проводу ОУН і був у цей період його керівником, продовжуючи роботу в підпіллі» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 239).

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 239–240.

⁷⁷ Там само, арк. 240.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само, арк. 241.

Із архіву МГБ було витребувано справу, заведену на нього в 1940 р., що суттєво спростило роботу слідчим. Відтепер у них була фотографія Крайового провідника, його точні біографічні дані, фізичні характеристики тощо. Зі справи емгебісти дізналися, що на слідстві в 1940 р. О. Дяків тримався досить вміло, ніяких зв'язків не виказав, хоч і визнав свою приналежність до ОУН. Отримав 10 років ув'язнення, однак з початком німецько-радянської війни зумів втекти з в'язниці в Бердичеві й повернувся додому⁸².

Паралельно, завдяки отриманим агентурним даним, емгебісти встановили, що в с. Зимна Рудка Брюховицького району (очевидно, йшлося про смт. Рудне, яке розташоване поряд із смт. Зимна Вода) є конспіративна квартира Львівського КП, яку утримують Лісний Іван і його дружина – Софія⁸³. До них була відправлена спеціальна агентурна група, яка під виглядом підпільників вивідала у родини Лісних місця розташування криївок у селі та розпитала про останні контакти з «Наумом». Агенти з'ясували, що О. Дяків з двома охоронцями («Влодком» і «Петром») тривалий час з весни 1949 р. перебував у криївці, спеціально підготованій для нього в домі матері Софії Лісної – Катерини. Наприкінці 1949 р. «Наум» разом з охоронцями («Юрко», «Влодко», «Петро») перебрався до криївки, яка була обладнана безпосередньо в домі родини Лісних. Саме в цьому будинку він мав зустріч з Р. Шухевичем та його зв'язковими – «Анною» (Г. Дидик) і «Даркою» (Д. Гусяк)⁸⁴.

30 березня 1950 р., користуючись даними, здобутими агентурою, емгебісти провели операцію з викриття криївок у помешканнях родини Лісних. В результаті було захоплено чимало революційної літератури і важливих документів, але жодного підпільника в сховках не виявили⁸⁵.

На допиті Іван та Софія Лісні, які були переселенцями із Закерзоння, вказали лише, що за наказом О. Дякова підтримували контакти зі зв'язковими Р. Шухевича. Софія Лісна також підтвердила, що належала до ОУН від 1939 р. і що на зв'язок із охоронцями О. Дякова – «Юрком», «Чорним», «Соколенком», «Петром» виходила через односільчанина-переселенця Федора Трусяка⁸⁶.

Для «розробки» Ф. Трусяка емгебісти використали легендовану спецбоївку «Тайфун», яка таємно «зняла» Ф. Трусяка і доправила до легендованого «проводу» на розмову. Під час допиту в псевдо-повстанців Ф. Трусяк розповів, що належить до ОУН, і назвав свої зв'язки в с. Бартатів Городоцького району Львівщини, через яких він міг отримати «явку» до охоронців «Наума»⁸⁷.

Паралельно з допитом Ф. Трусяка на легендованому «проводі» емгебісти таємно «зняли» свого агента «Столярова», якого запідозрили у роботі на «два

---

⁸² Там само, арк. 241–242.

⁸³ Там само, арк. 243.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

боки». На допиті агент «Столяров» (Йосип Берко) зізнався, що одразу ж після вербування його органами МГБ він доповів про це підпільникам і регулярно відкривав їм всі відомі секрети спецслужбовців. Більше того, Й. Берко, контактуючи з керівником охорони референтури пропаганди Крайового проводу «Шоломом», за його завданням передавав своїм кураторам в МГБ свідому дезінформацію про легальну мережу ОУН і про місця переховування співробітників референтури пропаганди⁸⁸. Також ненадійний агент, під тиском слідчих, розповів про те, що він член ОУН з 1938 р., має організаційний псевдонім «Левицький» і, врешті-решт, не витримавши допиту, видав аж 70 членів організації та симпатиків підпілля⁸⁹.

Користуючись інформацією, отриманою від подружжя Лісних, Ф. Трусяка та Й. Берка, емгебісти арештували 20 членів ОУН та людей, які активно допомагали визвольному рухові. На слідстві деякі з арештованих «зламалися» і дали свідчення про свої зв'язки із боївкою «Шолома», яка на той час здійснювала охорону крайового провідника Львівщини О. Дяківа⁹⁰. Найціннішою для карателів була інформація про перевезення друкарні КП з с. Вовчухи до с. Бартатів у квітні 1949 р. та про особисту зв'язкову «Наума» Ангеліну Прийму, студентку Львівського педінституту, будинок матері якої в с. Бартатів був важливою конспіративною квартирою для керівництва Львівського КП⁹¹.

Підібравшись впритул до зв'язків крайового провідника, емгебісти почали вербування агентури, покликаної працювати винятково на виявлення О. Дяківа. Так, весною 1950 р. у Львові було завербовано колишнього (до 1944 р.) члена ОУН, який отримав оперативний псевдонім «Федоров». «Федоров» особисто знав О. Дяківа і навіть, за його словами, мав з ним дві зустрічі в 1948 р., коли крайовий провідник пропонував йому повернутися до роботи в підпіллі. Сподіваючись зацікавити О. Дяківа колишнім знайомим, агента «Федорова» вивезли з міста і влаштували на роботу в с. Бартатів, однак якогось розвитку агентурна комбінація не мала, й агент «Федоров» у подальшому використовувався як інформатор⁹².

У березні 1950 р., за інформацією агента «Білого», у Львові була арештована зв'язкова КП, яку після допиту зуміли схилити до співробітництва і завербувати під агентурним псевдонімом «Наталка». Вербування зв'язкової стало важливим успіхом для емгебістів з огляду на те, що дівчина мала виходи на охоронців О. Дяківа – підпільників «Юрка» та «Віра» (до всього будучи нареченою останнього)⁹³. На допитах «Наталка» зізналася, що від 1948 р. закуповувала для підпільників одяг, взуття, папір, чорнило, найрізноманітніші канцелярські приладдя, запасні частини для друкарських механізмів тощо. Вона видала п'ять явочних

⁸⁸ Там само, арк. 244.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, арк. 245.

⁹³ Там само.

квартир «Юрка» і розповіла про свою майбутню зустріч з охоронцями «Наума», заплановану на 21 березня 1950 р. Намагаючись захопити живими охоронців О. Дяківа, емгебісти влаштували засідку на місці майбутньої зустрічі. Проте на зв'язок прибув не «Юрко», а бойовик «Чорний», який загинув у перестрілці зі спецслужбовцями⁹⁴.

31 березня 1950 р. МГБ завербувало як свого агента (під псевдонімом «Крук») одного з власників явочної квартири, якою користувалися охоронці «Наума». «Крук», який до того активно допомагав підпіллю, відтепер отримав завдання від МГБ – з'ясувати місце перебування О. Дяківа⁹⁵.

Спираючись на інформацію, отриману від агентів «Федорова», «Наталки» і «Крука», слідчі МГБ вирішили, що найімовірнішим місцем дислокації Львівського КП є Городоцький район. У зв'язку з цим у травні 1950 р. в Городоцькому, Брюховицькому і Щирецькому районах було проведено масштабну «чекістсько-військову» операцію, котра, однак, зазнала фіаско. Очевидно, що підпільники, заздалегідь поінформовані своїми прихильниками, завчасно покинули зону операції⁹⁶.

Інформація, яку емгебісти згодом почали отримувати від своєї агентури, вказувала на те, що Львівський КП передислокувався до сусіднього Івано-Франківського району. Зокрема, агент Івано-Франківського районного управління МГБ «Жук» повідомив, що він, перебуваючи в будинку мешканки хутора Піддубно (який належав до Барататівської сільради) Марії Пристайко, став свідком, як до неї в дім увійшла група підпільників, серед яких був і крайовий провідник «Наум» (останнього агент упізнав за фотографією). Пробувши в хаті М. Пристайко близько години, підпільники, за словами агента «Жука», подалися в напрямі сіл Ставчани й Оброшин⁹⁷.

Проаналізувавши наявну інформацію агентури по с. Ставчани, емгебісти встановили, що там мешкала донька Марії Пристайко – Анна, яка активно співробітничала з підпіллям. А також довідалися, що в господарстві Івана Кушніра розташовувалася криївка, в якій від січня до квітня 1950 р. переховувався крайовий провідник Львівщини разом із п'ятьма іншими підпільниками⁹⁸.

Від мешканців с. Ставчани агентура «органів» дізналася про мешканця с. Конопниця Михайла Мерцала, який мав зв'язок із боївкою крайового провідника⁹⁹. У липні 1950 р. агенти МГБ під виглядом підпільників захопили М. Мерцала й провели допит у лісі. Думаючи, що має справу зі справжніми представниками проводу, М. Мерцало повідомив, що з О. Дяківим можна зв'язатися через мешканця с. Баратів Петра Островського, який працює керівником місцевого сільпо¹⁰⁰.

---

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само, арк. 246.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само, арк. 247.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

Інформація, отримана від М. Мерцала через легендовану боївку, підтвердилася 15 серпня 1950 р., коли арештована зв'язкова Ангеліна Прийма викинула через в'язничні ґрати на вулицю записку, адресовану П. Островському. У ній було написано: «Якщо “Ігор” здоровий, то передайте мені рукавички, якщо хворий, то не передавайте»¹⁰¹.

Спроба викинути на свободу записку виявилася марною. Охоронці її перехопили і на допиті змусили А. Прийму розказати, що «Ігор» – один із псевдонімів охоронця О. Дяківа «Юрка», зв'язок з яким підтримує П. Островський¹⁰².

Оцінивши ситуацію, емгебісти 22 серпня 1950 р. відправили до П. Островського із запискою від А. Прийми свого агента «Ревізора», який вдавав випадкового перехожого, що підібрав лист із в'язниці й приніс його за вказаною адресою. П. Островський повірив легенді «Ревізора» і 30 серпня передав через нього для Ангеліни Прийми теплі рукавички. Не маючи сумнівів, що П. Островський контактує з охоронцями О. Дяківа, емгебісти взяли його «в активну агентурну розробку»¹⁰³.

«Розробляючи» П. Островського, агентура встановила, що в с. Бартатів мешкає сестра бойовика охорони «Юрка» Марія Кочмар, яка підтримує зв'язок з братом. Жінку таємно викрали і допитали з допомогою легендованої боївки. М. Кочмар зізналася фальшивим «повстанцям», що вона неодноразово контактувала та допомагала братові сховком і матеріально, а її донька Ірина з 1944 р. належить до ОУН і разом зі своїм чоловіком (теж оунівцем) Петром Кондратовським активно співробітничав з підпіллям. М. Кочмар також сказала, що мешканка с. Бартатів Анна Пристайко може показати криївку, в якій переховується «Юрко»¹⁰⁴.

Зважаючи на дані, підступно отримані від М. Кочмар, а також на інформацію, яка надходила від агента «Жука», 18 жовтня 1950 р. емгебісти арештували А. Пристайко. «Будучи піддана активному допиту, вона визнала, що з 1946 р. до травня 1950 р. підтримувала зв'язок із “Юрком”, однак місця його укриття не назвала. В камері Пристайко розповіла агенту-камернику, що зв'язок з підпіллям ОУН вона встановила ще в часи німецької окупації і підтримувала його до останнього часу. В 1950 р. декілька разів зустрічалася з “Юрком”. У ході подальшого слідства та внутрікамерної розробки Пристайко, даних про місце знаходження криївки “Юрка” отримати так і не вдалося»¹⁰⁵.

Після невдачі з А. Пристайко, здавалося, що слідство зайшло в тупик, так і не наблизившись до провідника «Наума». Але в листопаді 1950 р. на емгебістів очікувала несподівана удача. 12 листопада 1950 р. в лісовому масиві, розташованому на північ і захід від с. Страдч Івано-Франківського району, мисливці зустрілися

¹⁰¹ Там само, арк. 248.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само, арк. 249.

¹⁰⁵ Там само.

з групою озброєних підпільників (11 осіб)¹⁰⁶. На допитах у МГБ вони упізнали на фотографіях крайового провідника «Наума», який був серед озброєних людей, котрі зустрілися їм у лісі¹⁰⁷.

Для перевірки інформації та розвідки в с. Страдч була «рейдована» агентка МГБ УРСР «Роза», яка повідомила, що уночі 12 листопада 1950 р. у stodолі диякона місцевої церкви Степана Боровця відбулася зустріч керівників підпілля. Нарада, на якій був присутній якийсь «великий провідник», тривала до ранку. Зі світанком її учасники вирушили до лісового масиву неподалік с. Страдч¹⁰⁸.

Отримана інформація переконує емгебістів у тому, що крайовий провідник О. Дяків разом з охороною перебуває саме в цьому лісовому масиві. 24 листопада 1950 р. війська МГБ на чолі з «досвідченими офіцерами-чекістами», чисельністю 460 осіб (!) блокували с. Страдч і навколишні населені пункти, розпочавши систематичний обшук селянських господарств і лісових хащів, а також виставивши засідки на місцях можливого просування підпільників¹⁰⁹.

У той день натрапив на засідку емгебістів і загинув у перестрілці керівник пропаганди Львівського окружного проводу ОУН Петро Шатинський («Крук»), а наступного дня така ж доля спіткала одного з учасників охоронної боївки КП – «Петра»¹¹⁰. У вбитого «Петра» знайшли доволі велику суму грошей (21 тис. рублів) і пошту для «Наума»¹¹¹. Наявність пошти і грошей однозначно вказувала на те, що О. Дяків переховується в лісовому масиві коло с. Страдч.

Боячись прогавити провідника, емгебісти 25 листопада істотно посилилися, передислокувавши в зону операції ще 300 військовослужбовців¹¹², довівши таким чином кількість учасників операції до 760 (!) осіб.

При здійсненні методичного «прочісування» лісового масиву, 28 листопада 1950 р. на північ від с. Великопілля, на узліссі було виявлено криївку. Після запеклого бою четверо підпільників загинули¹¹³. Серед них були впізнані провідник Львівського краю Осип Дяків («Наум»), окружний провідник Городоччини Микола Мошанчук («Бор»), охоронець і зв'язковий Павло Левус («Орест»). Четвертий повстанець лишився неідентифікованим¹¹⁴.

Проте ліквідація крайового провідника О. Дяківа, на здивування емгебістів, не поставила крапки у справі знищення Львівського КП. Уже в травні 1951 р.

---

¹⁰⁶ Там само, арк. 250.

¹⁰⁷ Там само, арк. 251.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само, арк. 251–252.

¹¹¹ Там само, арк. 252.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії. НКВС – МВС, МДБ – КДБ. 1949–1959. Кн. 4: 1949–1959 / Упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ; Торонто, 2003. С. 379–380.

останній було відновлено в складі трьох осіб – нового крайового провідника Євгена Пришляка («Ярема», «Чорнота», «Аскет», «Мар'ян», «Чернець», «7/77»), крайового референта СБ Романа Лозинського («Бомба», «Комісар», «Горошко»), крайового референта пропаганди Гайовської Любомири (Люби) («Ольга», «Рута», «Романна», «Л-9»)¹¹⁵. До охоронної боївки нового проводу входили: Михайло Гнатів («Скорий»), Іван Кочмарик («Малий», «Бистрий»), Степан Янкевич («Крук»). Роль зв'язкових виконували: Михайло Заяць («Зенко»), Михайло Дендерис («Дмитро»), Петро Михайлишин («Влодко»)¹¹⁶.

В організаційному підпорядкуванні КП на травень 1951 р. продовжували перебувати Золочівський і Сокальський окружні проводи; Миколаївський, Бібрський, Городоцький, Краковецький, Судово-Вишнянський, Жовківський надрайонні проводи; Городоцький, Пустомитівський, Щирецький, Миколаївський, Рудківський, Комарнівський, Судово-Вишнянський, Краковецький, Івано-Франківський, Бібрський, Брюховицький районні проводи та кущові боївки, які діяли на території вказаних проводів¹¹⁷. Кур'єрські лінії і зв'язкові маршрути КП і далі охоплювали десятки сіл на території тодішніх Львівської і Дрогобицької областей, про що емгебісти дізналися із топографічної карти з нанесеними маршрутами зв'язку, яку в грудні 1951 р. знайшли у вбитого керівника референтури СБ Бібрського надрайонного проводу «Варнака»¹¹⁸.

Слід підкреслити, що складні агентурні комбінації і масштабні пошуки, які в 1951 р. проводили управління МГБ Львівської та Дрогобицької областей з метою знищити Львівський КП ОУН, не принесли очікуваних спецслужбовцями результатів. Аналізуючи причини невдачі, емгебісти відзначали: «Незважаючи на позитивну роботу, пророблену органами державної безпеки в 1951 р. з ліквідації низових ланок Крайового проводу ОУН, слід відзначити, що гальмом в успішному вирішенні завдання був територіальний принцип роботи органів, тобто проведення оперативних заходів управліннями та райвідділами МГБ Львівської і Дрогобицької областей в межах своїх територій за відсутності міжобласних і міжрайонних територіальних груп. У листопаді–грудні 1951 р. недолік був усунутий створенням міжобласної оперативної групи з центром у м. Львові, на яку наказом МГБ УРСР покладене керівництво всіма оперативними силами, що задіяні в ліквідації Львівського крайового проводу ОУН»¹¹⁹.

Вказані вище заходи, реалізовані органами держбезпеки, суттєво підвищили їхню ефективність у боротьбі з керівництвом підпілля в 1952 р. Спецслужби розробили агентурно-оперативні плани із розшуків «Яреми», «Бомби» та «Рути», які передбачали, насамперед, вербування агентури в середовищі знайомих і родичів учасників КП, поглиблену «розробку» арештованих підпільників з допомогою

¹¹⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 254.

¹¹⁶ Там само, арк. 254–255.

¹¹⁷ Там само, арк. 255.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само, арк. 256–257.

агентів-камерників, здійснення низки складних агентурних комбінацій та масштабних військово-пошукових операцій¹²⁰.

Наприкінці 1951 р. спецслужби дізналися через своїх агентів «Людмилу», «Патріота», «Крука» та «Голуба», що провідник Є. Пришляк особисто контактував з мешканцем м. Миколаїв Володимиром Свободою, намагаючись через нього організувати посилку для своєї доньки і батьків, які з 1944 р. перебували на засланні. Проте пильний контроль з боку агентури за В. Свободою не дав емгебістам жодних переваг. Він поводився акуратно і не виявив будь-яких зв'язків, які могли б показати «органам» шлях до «Яреми»¹²¹.

Натомість, завербовані Бібрським райвідділом МГБ агенти «Петро» і «Конопаєв» донесли, що в листопаді 1951 р. в селах Лопушне (Перемишлянського району) та Вільхівці (Жидачівського району) неодноразово бачили зв'язківців Львівського КП П. Михайлишина («Влодка») і М. Дендериса («Дмитра»), які з групою бойовиків переховувалися в лісовому масиві неподалік вказаних сіл. Однак подальша агентурна розробка людей, які допомагали підпіллю, показала, що зв'язкові КП на зимовий період пішли в Карпати і мають повернутися на місце попередньої дислокації лише в квітні 1952 р.¹²²

Одночасно агенти Пустомитівського райвідділу МГБ «Чук» і «Верба» зафіксували часту появу в районі учасника охоронної боївки Львівського КП І. Кочмарика («Малий», «Бистрий»), який здійснював систематичну заготівлю продовольства, що, на думку слідчих МГБ, вказувало на намір підготувати в районі криївку для зимівлі провідника¹²³. Розробляючи зв'язки «Яреми», емгебісти виявили, що крайовий провідник особливо довірливо ставиться до Івано-Франківського районного провідника Романа Цапала («Мирон», «Корінь»), через якого контактує з більшістю людей у легальній мережі ОУН. Намагаючись захопити «Мирона», емгебісти встановили за ним нагляд через агента «Бука», який 10 січня 1952 р. доніс, що Роман Цапало разом зі своїм охоронцем Романом Сулимою («Петренком») має намір до весни розташуватися в криївці на території господарства Тетяни Кеван (с. Стради Івано-Франківського району)¹²⁴.

Проте, незважаючи на отриману від агента точну інформацію, емгебісти не зуміли «тихо» провести захоплення підпільників. Розпочалася сутичка в ході якої, після невдалих спроб вирватися з оточення, обоє нелегалів застрелилися¹²⁵.

Єдиною «ниткою», яка могла привести емгебістів до крайового провідника після загибелі «Мирона», став захоплений у листопаді 1951 р. бойовик охорони Городоцького окружного провідника Олекси Ольхового («Горліса») – «Когут». Однак він протягом місяця не давав на допитах жодної важливої для слідчих

---

¹²⁰ Там само, арк. 257.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само, арк. 258.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само, арк. 259–260.

¹²⁵ Там само, арк. 260–261.

інформації, зокрема, не вказував на місця базування «Яреми»¹²⁶. Не отримавши від «Когути» зізнань, емгебісти застосували перевірний спосіб – підсадили в грудні 1951 р. до його камери агента-камерника «Леоніда», який викликав у арештованого підпільника цілковиту довіру¹²⁷. «Когут» розповів агенту-камернику про обставини свого захоплення, про лінії зв'язків і про місця дислокації Львівського КП¹²⁸. Отримання детальної інформації емгебістами через агента зробило подальші спроби «Когути» відмовчуватися на слідстві абсолютно марними. Усвідомлення «провалу», очевидно, «зламало» «Когути» і він підтвердив слідству всю інформацію, яку раніше розповів агенту-камернику¹²⁹.

Найважливішими даними, отриманими емгебістами від «Когути», були відомості про те, що від квітня 1951 р. провідник «Ярема» всі наради керівництва підпілля проводив винятково в лісових масивах, які прилягають до сіл Мшани (Івано-Франківський район), Бартатів (Городоцький район), Ставчани (Пустомитівський район), або в Чуловицькому лісі Комарнівського району Дрогобиччини¹³⁰.

«Когут» також вказав, що 25 грудня 1951 р. в лісі навпроти с. Бартатів має відбутися нарада крайового проводу за участі «Яреми», «Бомби» та «Рути». Проте масштабна військово-пошукова операція, проведена емгебістами у вказаний час, не дала жодного результату¹³¹. Складно однозначно сказати, чи «Когут» навмисно дезінформував слідство, аби спровокувати велику пошукову акцію і цим попередити керівників підпілля про необхідність залишити певні території, чи він просто не знав про зміну дати і місця проведення наради. Але, як би там не було, емгебісти продовжували користуватися отриманою від нього інформацією.

Зокрема, 3 січня 1952 р. «Когут» повідомив, що в с. Великий Любін у господарстві Григорія Хавера обладнано криївку, в якій має зимувати референт пропаганди Львівського окружного проводу «Орест». На своє здивування емгебісти виявили, що Г. Хавер є їхнім агентом, завербованим Городоцьким райвідділом під псевдонімом «Хома». Після таємного затримання Г. Хавера вони довідалися, що він одночасно працював на підпілля, дезінформуючи органи МГБ. На допиті «Хома» визнав наявність у його господарстві криївки й погодився допомогти захопити її мешканців живими¹³².

Емгебісти сформували спільну групу, яка, разом з Г. Хавером підійшовши до люку криївки, вкинула в середину газову «спецгранату». Відкривши через 15 хвилин схованку, емгебісти підняли на поверхню двох підпільників (Михайла Ковальського – «Ореста» та Юрія Данильківа – «Юрка»), але не змогли привести їх до тями через надмірно сильний заряд гранати і малу площу криївки¹³³.

¹²⁶ Там само, арк. 261.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само, арк. 261–262.

¹³¹ Там само, арк. 262.

¹³² Там само.

¹³³ Там само.

Враховуючи те, що інформація, надана «Когутом» про криївку в господарстві Г. Хавера, виявилася точною, емгебісти прийняли рішення завербувати «Когута» як свого агента під оперативним псевдонімом «Славко». «Когута»-«Славка» звільнили з-під варти, але «для гарантії» сфотографували поряд із вбитими, за його даними, підпільниками «Орестом» та «Юрком»¹³⁴.

Новопридбаний агент «Славко» висловив припущення, що провідник КП Є. Пришляк та референт СБ Р. Лозинський можуть зимувати в криївці Миколаївського надрайонного провідника «Снігура»¹³⁵. «Славко» знав, що криївка «Снігура» містилась на території Щирецького району й була доволі непогано обладнаною підземною спорудою, в якій провели електроенергію та встановили радіоточку. Він також повідомив, що криївка знаходиться в господарстві однієї жінки, у якої є донька Стефа, яка працювала в колгоспі на обробці буряків, але влітку 1951 р., через тривалу хворобу, довгий час не виходила на роботу. Стефа мала нареченого, який був призваний до Радянської армії і з яким вона листувалася. Також агент «Славко» вказав на те, що господиня, в якій розташовувалася криївка, мала можливість у великій кількості діставати рибні консерви¹³⁶.

Отримавши таку детальну інформацію, емгебісти могли звузити коло пошуків до трьох сіл Щирецького району, в яких була проведена електроенергія, – Лани, Острів і Тернопілля. У вказаних селах органи держбезпеки визначили 69 господарств (23 – у с. Лани, 28 – у с. Острів, 18 – у с. Тернопілля), у яких були дорослі доньки з іменами Стефанія або Софія¹³⁷.

24 січня 1952 р. о пів на дев'яту ранку розпочалася «військово-чекстська» операція, для якої задіяли 700 службовців військ МГБ та 30 оперативних співробітників. Оперативне командування операцією проводив заступник керівника управління МГБ Львівської області полковник Данилов, військове керівництво було покладене на полковника Бромберга, керівництво штабом здійснював підполковник Щербаков¹³⁸.

У перший день операції пошукова група виявила в господарстві Василя Василенка шість закопаних порожніх банок з-під рибних консервів. Це змусило емгебістів особливо уважно проводити пошук на його обійсті і розпочати «активний допит» доньки господаря – Стефанії Василенко, яка, однак, не вказувала місця сховку підпільників¹³⁹.

25 січня 1952 р. емгебісти зранку почали «активний допит» глави родини – Василя Василенка, який, очевидно, не витримавши знущань, о 15-й годині вказав місце розташування криївки¹⁴⁰.

¹³⁴ Там само, арк. 263.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само, арк. 264.

¹³⁷ Там само, арк. 264; 285–291.

¹³⁸ Там само, арк. 293.

¹³⁹ Там само, арк. 264–265.

¹⁴⁰ Там само, арк. 265.

Намагаючись захопити підпільників живими, за наказом керівників операції рядовий військ МГБ Ковров вкинув до криївки «спецгранату». Через 10 хвилин люк схованки було відкрито і з-під землі витягнули непритомного крайового провідника Євгена Пришляка («Ярему») та тіла вбитих вибухом Романа Лозинського («Бомби»), Степана Ганича («Снігура») й машиністки окружного проводу Софії Румунської («Орисі»)¹⁴¹.

Після цієї операції на свободі із Львівського КП лишилася тільки Л. Гайовська («Рута»), активним пошуком якої органи держбезпеки зайнялися впродовж наступних років.

На допитах Є. Пришляка емгебісти дізналися, що «Рута» не має власної охоронної боївки і переховується на базі різних районних та надрайонних проводів. Є. Пришляк буцімто повідомив слідству, що зиму 1951–1952 рр. Л. Гайовська мала намір провести на базі Сокальського окружного проводу, але коли в січні 1952 р. карателі вислідкували і вбили Сокальського окружного провідника «Де-м'яна», серед убитих у його криївці Гайовської не було¹⁴².

Через агентуру слідчі МГБ довідалися, що «Рута» також може переховуватися на території, підконтрольній Пустомитівському надрайонному проводу. 3 квітня 1952 р., спираючись на дані агентів «Верби» та «Єви», в с. Ставчани Пустомитівського району було проведено військово-пошукову операцію, внаслідок якої загинуло двоє підпільників, членів охоронної боївки Пустомитівського надрайонного провідника «Запорожця» – П. Дацько («Левко») і «Чорний» (прізвище невідоме)¹⁴³.

28 липня 1952 р., реалізуючи агентурні дані, емгебісти направили в лісовий масив поблизу с. Глинна-Наварія легендовану боївку «Метеор»¹⁴⁴, до складу якої входили спецагенти: «Славко», «Верба», «Явір», «Ігор», «Січень»¹⁴⁵. Прочісуючи ліс, агенти-бойовики 3 серпня 1952 р. знайшли гарно замаскований бідон з консервованим м'ясом та сліди, які вказували, що на цьому місці деякий час перебували підпільники. Бідон з м'ясом було заміновано, а агентурно-бойова група «Метеор» розташувалася в тому ж лісовому масиві за півтора кілометри від своєї знахідки¹⁴⁶.

25 серпня о 21 год. 45 хв. у лісі пролунав сильний вибух. Коли спецагенти добралися до місця, де був залишений замінований бідон, то знайшли біля нього два трупи повстанців – Івана Микитка («Запорожця»), керівника Пустомитівського надрайонного проводу, та Івана Кочмарика («Бистрого»), колишнього охоронця Львівського КП¹⁴⁷.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само, арк. 306.

¹⁴³ Там само, арк. 266.

¹⁴⁴ Там само, арк. 308.

¹⁴⁵ Там само, арк. 266.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само, арк. 266–267.

Після знищення керівника Пустомитівського надрайону єдиним реальним шляхом виходу на слід «Рути» для слідчих з органів держбезпеки був пошук будь-яких контактів референта пропаганди Львівського КП і вербування в середовищі знайомих Гайовської нової агентури. Задля цього 14 вересня 1952 р. начальник управління МГБ Львівської області генерал-майор Поперека затвердив «План агентурно-оперативних заходів із розшуку та ліквідації референта пропаганди Львівського крайового проводу ОУН «Рути» і розробки її зав'язків», згідно з яким у кожному районі Львівської області, де була помічена «Рута», створювалася окрема агентурна група, яка мала виявляти її знайомства, а у Львові діяли дві такі агентурні групи¹⁴⁸.

З допомогою агентури, серед іншого, вдалося встановити, що Л. Гайовська у Львові підтримувала тісні контакти зі студенткою Львівського медінституту Юлією Бордун, яка походила із с. Оброшин. 22 листопада 1953 р. Юлія Бордун була таємно арештована разом зі своїм батьком Михайлом і, після первісного заперечення, врешті-решт визнала свої зв'язки з «Рутою». Очевидно, поставлені перед вибором – бути на тривалий час ув'язненими, або погодитися на агентурну співпрацю з МГБ, обоє арештованих пристали на пропозицію спецслужб і погодилися сприяти у видачі їм Л. Гайовської. Новозавербовані агенти отримали псевдоніми «Наталка» та «Лісовець», а в їхньому помешканні у с. Оброшині під Львовом була влаштована тривала засідка у складі двох агентів-бойовиків та оперативного співробітника МГБ, яка мала, при нагоді, захопити «Руту»¹⁴⁹.

Агенти «Наталка» і «Лісовець» також передали слідству важливий документ – автобіографію Л. Гайовської, яку вона залишила їм на зберігання під час останньої зустрічі 7 листопада 1953 р. і яка, на випадок смерті «Рути», мала стати її некрологом¹⁵⁰. З автобіографії слідчі дізналися, що Л. Гайовська до липня 1953 р. переховувалася на базі Жовківського надрайонного проводу, а від серпня перебувала разом із боївкою «Скорого»¹⁵¹. Ці дані перекрилися свідченнями, отриманими емгебістами на допиті 23 листопада 1953 р. захопленого підпільника «Буйтура»¹⁵² (очевидно, йдеться про надрайонного провідника Жовківщини Романа Щепанського)¹⁵³. Одночасно «Буйтур» вказав, що під час останньої організаційної зустрічі з «Рутою» він отримав від неї інформацію про те, що вона контактує з дівчиною 1932 року народження, яка працює на шоколадній фабриці у Львові, а походить з села Брюховицького або Пустомитівського району. Однак ані імені, ані прізвища цієї дівчини «Буйтур» не назвав¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Там само, арк. 306.

¹⁴⁹ Там само, арк. 267–268.

¹⁵⁰ Там само, арк. 268.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали. 1943–1952. Кн. 2 / Упоряд.: В. Морок, О. Вовк. Київ; Торонто, 2009. С. 1013.

¹⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 67, арк. 268.

Перевіряючи всіх співробітників кондитерської фабрики імені Кірова у Львові, емгебісти виокремили групу з 9 дівчат, які за віком та місцем народження могли належати до знайомої Л. Гайовської¹⁵⁵. Детально вивчаючи їхні біографії, слідчі спецслужб помітили, що одна із запідозрених – Ірина Забуська (1932 р. н., уродженка с. Скнилів) листувалася із засланим до Хабаровського краю учасником підпілля Хмелем Василем. І, як слідувало із вилучених у В. Хмеля листів, вона інформувала його про стан і втрати підпілля, що означало, що І. Забуська була глибоко обізнана з життям збройного підпілля¹⁵⁶. Аналіз листів дозволив емгебістам припустити, що саме їх авторка є тією дівчиною, з якою тісно контактує Л. Гайовська¹⁵⁷.

21 січня 1954 р. І. Забуська була взята під агентурно-оперативне спостереження органами МГБ, яке дуже швидко виявило, що вона закуповує продукти харчування і свіжу пресу для потреб підпілля. 28 січня 1954 р. І. Забуську таємно арештували і відправили для допиту в управління МГБ м. Львова¹⁵⁸. Спочатку вона цілком заперечувала свої зв'язки з підпіллям, потім визнала їх, однак зауважила, що «Рута» в неї не проживає, але має з'явитися через тиждень. Врешті-решт, І. Забуська, коли їй повідомили, що її дім буде перевірений пошуковою групою МГБ, буцімто погодилася взяти участь у захопленні Л. Гайовської. Але, як вказують емгебістські документи, «вела себе весь час підозріло», сказала групі захоплення зачекати за 400 метрів від входу до її дому, а сама, зайшовши до хати, з середини замкнула двері. Коли емгебісти вломилися в дім, то лише виявили там три трупи – Любомири Гайовської, її охоронця Мирона Миклюша («Миколи») та самої власниці хати Ірини Забуської¹⁵⁹.

Самогубство «Рути» поставило крапку в існуванні Львівського крайового проводу ОУН. На території області продовжували оперувати лише поодинокі нелегали. Єдиною скоординованою підпільною групою, яка здійснювала цілеспрямовану боротьбу з радянською владою, залишалася боївка Михайла Гнатива («Скорого»)¹⁶⁰. Весною 1955 р. емгебісти розпочали останню агентурну операцію зі знищення збройного підпілля у Львівській області.

Із захоплених при ліквідації Л. Гайовської документів, а також з агентурних даних, співробітникам МГБ було відомо, що одним із найбільш довірених зв'язкових «Рути» був Пилип Хоречко. До нього, під виглядом підпільників, спрямували двох агентів-бойовиків «Іскру» й «Сміливого», які увійшли в цілковиту довіру і довідалися від П. Хоречка, що зв'язки з групою «Скорого» має мешканець с. Карів Рава-Руського району Ярослав Збіжний¹⁶¹. 6 липня 1955 р. Я. Збіжний був

¹⁵⁵ Там само, арк. 269.

¹⁵⁶ Там само, арк. 269–271.

¹⁵⁷ Там само, арк. 272.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само, арк. 272–275.

¹⁶⁰ Там само, арк. 276.

¹⁶¹ Там само.

таємно «знятий» і допитаний. На допиті він, судячи з документів МГБ, швидко «зламався» і розповів, що в господарстві його вітчима Павла Шведа у с. Басівка Пустомитівського району є криївка, в якій взимку 1954–1955 рр. переховувалися люди «Скорого»¹⁶². Також Я. Збіжний вказав, що востаннє господарство його батьків боївка «Скорого» відвідувала на «зелені свята» 5 червня 1955 р., і що через півтора-два місяці підпільники обіцяли повернутися¹⁶³.

Враховуючи, що Я. Збіжний швидко «розколовся», слідчі прийняли рішення його завербувати як агента, який мав слідкувати за власними батьками. Йому, не без почуття чорного гумору, надали агентурний псевдонім «Павлик»¹⁶⁴ (очевидно, маючи на увазі знаменитого персонажа радянських міфів, зрадника батьків Павлика Морозова).

Буквально за чотири дні агент «Павлик» таємно сфотографував криївку в господарстві батьків, встановив там емгебістський апарат «Тривога», надав компротуючу інформацію на вітчима¹⁶⁵. Наявність достатніх даних для арешту й тривалого ув'язнення П. Шведа давала емгебістам надію сподіватися і на його вербування. 11 липня 1955 р. П. Швед був таємно арештований. На допиті йому продемонстрували всі докази його «провини» й змусили погодитися на співпрацю з «органами». Новий агент отримав оперативний псевдонім «Михайло» і погодився на сприяння у захопленні або знищенні боївки «Скорого»¹⁶⁶.

16 серпня 1955 р. агент «Михайло» повідомив своїх «господарів» про те, що о 15-й годині до нього прибула боївка «Скорого», до якої, крім командира, входили «Крук», «Андрійка» і «Гуцул». Проте останній, через хворобу ніг, не зміг дійти до господарства агента, й на його підхід очікували через декілька днів¹⁶⁷.

Спируючись на дані агента «Михайла», того ж дня о 17-й годині 12-м мотомехзагоном військ МВД у с. Басівка було проведено військову операцію, внаслідок якої загинув керівник боївки Михайло Гнатів («Скорий»), а двоє інших підпільників Янкевич Степан («Крук») та Кулик Володимир («Андрійка») були захоплені живими¹⁶⁸. За даними полонених, 17 серпня 1955 р. у с. Піски Щирецького району був арештований хворий повстанець Степан Петрів («Гуцул»), який лікувався в господарстві Пелагеї Лисої¹⁶⁹.

Цікаво відзначити, що, незважаючи на знищення організованого опору на території Львівщини, МГБ зовсім не поспішало розкривати свою агентуру і, проводячи операцію в с. Басівка, разом із господарством агента П. Шведа, для відведен-

---

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само, арк. 277.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само, арк. 278.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само, арк. 279.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само, арк. 280.

ня очей, перевіряли ще цілу низку господарств у пошуках повстанців, маскуючи локальну операцію під виглядом масової перевірки¹⁷⁰.

***

Підводячи підсумки, наголосимо – з аналізу оглядових документів і планів агентурних і військових заходів, котрі проводилися в рамках агентурної справи «Провалля», чітко видно, що органи МГБ користувалися практично необмеженим ресурсом для знищення українського визвольного руху. Найбільш ефективною була агентурна розробка підпілля, яка здійснювалася двома шляхами – масовим вербуванням агентів та інформаторів із найрізноманітніших верств суспільства для відслідковування загальної картини подій у регіоні, а також вибіркового вербування «якісних» агентів, які, як правило, належали до кола родичів чи близьких друзів керівників підпілля, або й самі були учасниками легальної чи нелегальної мережі ОУН (зв'язковими, утримувачами пунктів зв'язку, криївок, постачальниками матеріальних засобів тощо). Більшість завербованих «якісних» агентів попадали в тенета спецслужб за однаковою схемою: збір компрометуючої інформації, таємний арешт, «активний допит», розробка через агента-камерника або легендовану спецбоївку, погроза тривалим ув'язненням і, як альтернатива, – можливість співпрацювати з МГБ.

Важливу роль у знищенні збройного підпілля відігравали також т. зв. агенти-бойовики, які здебільшого були колишніми полоненими і завербованими повстанцями або принаймні вихідцями з місцевого населення. З їхньою допомогою створювалися легендовані спецбоївки, легендовані «проводи», лінії зв'язку тощо.

Однак, попри всю видиму легкість, з якою здійснювалася агентурна «розробка» підпілля, очевидно, що робота ця мала достатньо багато «провалів» і підводних рифів. Зокрема, з документів МГБ випливає, що ефективними для «органів» були здебільшого одно-двоходові агентурні комбінації, тоді як «багатоходовки», як правило, на якійсь стадії завершувалися провалом, що заводило слідство у тупик. Також неодноразові згадки емгебістами про «дворушництво» агентів (які розкривали підпілля інформацію про свою співпрацю з «органами», дезінформували МГБ, вели інформаційні ігри та контррозвідальну роботу на користь підпілля) свідчать про істотні складнощі, на які натикалися радянські спецслужби у своїй роботі. Та й сам часовий проміжок ведення агентурної справи «Провалля», який охопив повних десять років, є яскравим доказом високого рівня конспірації, досягнутого збройним підпіллям ОУН, котре єдине зуміло так довго протистояти найпотужнішій спеціальній службі тодішнього світу.

---

¹⁷⁰ Там само.

Academia. Terra Historiae

Studies in Honor of Valerii Smolii

Book 1: Spaces of History

The first book publishes the articles, devoted to various professional problems and spheres in Ukrainian history studies. Articles are grouped into sections that are localized to the imaginary boundaries of distinct problematic segments. Section “Civilization. Identity. Regional Studies” highlights a wide range of issues, related to civilization identity and civilization/cultural limits, global, regional and local dimensions of national narrative, social and geopolitical ideas, etc. Section “The World of Social: Structures, Hierarchies, Communities” examines the multifarious directions and sections in study of society since the Middle Ages up to the XX century. Section “Personalia” highlights the historical figures, both prominent and little known, and their roles at the stage of National Past. Section “Extreme Chronotope of the 20th century” analyzes the revolutionary, military-political, social and other catastrophes in the history of Ukraine during the 20th century, which caused to formation of different layers in traumatic heritage.

TABULA GRATULATORIA

Володимир Александрович, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича
Національної академії наук України (Львів), lvivabc@yahoo.com

Наталія Білоус, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), bilousnat@ukr.net

Андрій Бульвінський, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), konotop2@gmail.com

Дмитро Ващук, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), dvashchuk@ukr.net

Ярослава Верменич, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), verrosla@gmail.com

Владислав Верстюк, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), vverst@ukr.net

Степан Віднянський, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), stepanvid@ukr.net

Андрей Гіль, Люблінський католицький університет Івана Павла II (Люблін,
Республіка Польща), andrzej.gil@iesw.lublin.pl

Віктор Горобець, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), victor_gor@ukr.net

Андрій Гурбик, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), agurbyk@gmail.com

Олександр Гуржій, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), ukraine.middle.ages@gmail.com

Олександр Донік, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), donnik@ukr.net

Леонід Зашкільняк, Львівський національний університет імені Івана Франка
(Львів), leoza10@gmail.com

Мирон Капраль, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Львів), m.kapral@yahoo.com

Сергій Кокін, Інститут історії України Національної академії наук України
(Київ), kokinet@ukr.net

Сергій Копилов, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський), post@kpnu.edu.ua

Андрій Кудряченко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), kudani@ukr.net

Олександр Лисенко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), Ukr2ww@ukr.net

Петро Лисенко, Інститут історії Національної академії наук Білорусі (Мінськ, Республіка Білорусь), frystorm@gmail.com

Микола Литвин, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів), inukr@inst-ukr.lviv.ua

Генрік Літвін, Варшавський університет (Варшава, Республіка Польща), henryk.litwin@msz.gov.pl

Андрій Мартинов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), martynov.andriy15@gmail.com

Олександр Моця, Інститут археології Національної академії наук України (Київ), Motsia@nas.gov.ua

Олександр Одрін, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), olodrin@ukr.net

Іван Патриляк, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ), i_patrilyak@ukr.net

Олександр Реєнт, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), Reent.O.P@nas.gov.ua

Олександр Рубльов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), rublow@ukr.net

Юрій Савчук, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), yuriisavchuk@yahoo.com

Петро Сас, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), petro.m.sas@gmail.com

Олексій Сокирко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ), sag@univ.kiev.ua

Вікторія Солошенко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), witotschka@ukr.net

Ігор Соляр, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (Львів), isoliar@ukr.net

Ігор Старенький, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (Кам'янець-Подільський), starenkiy_igor@ukr.net

Наталія Старченко, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), interregnum@ukr.net

Олена Стяжкіна, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), fotodonetsk@ukr.net

Василь Ткаченко, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (Київ), office.ivinanu@nas.gov.ua

Валерій Томазов, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), tomazov.valery@gmail.com

Олександр Удод, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), oudod@ukr.net

Тарас Чухліб, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), taras_chuhlib@ukr.net

Валентина Шандра, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ), VaLShandra@gmail.com

Віталій Щербак, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ), v.shcherbak@ukr.net

ЗМІСТ

Поєднуючи академізм з новаторством: історіографічний портрет вченого (Олександр УДОД)	5
--	---

ЦИВІЛІЗАЦІЯ. ІДЕНТИЧНІСТЬ. РЕГІОНАЛІСТИКА

<i>Василь ТКАЧЕНКО</i> Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу	21
<i>Ярослава ВЕРМЕНИЧ</i> Україна як ареал порубіжжя: глобальні, регіональні та локальні рівні національного наративу	39
<i>Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ</i> Україна в європейському просторі: суспільні уявлення, ідеї, реалії	63
<i>Андрій БУЛЬВІНСЬКИЙ</i> Україна у війнах на цивілізаційному кордоні Європи в XVI–XVII ст.	83
<i>Тарас ЧУХЛІБ</i> Шведська корона на захисті української булави: відносини між Чигирином і Стокгольмом у середині XVII ст.	107
<i>Олександр ДОНІК</i> Між потугою імперії Романових і змаганнями навколо нової Речі Посполитої: українські контексти польського повстання 1863 р.	125
<i>Андрій КУДРЯЧЕНКО</i> Брестський мир України 1918 р.: геополітичні імперативи та міжнародне значення	135
<i>Микола ЛИТВИН</i> Українсько-польські відносини новітньої доби: дискусійні проблеми, історична термінологія і топоніміка	151

СВІТ СОЦІАЛЬНОГО: СТРУКТУРИ, ІЄРАРХІЇ, СПІЛЬНОТИ

<i>Олександр ОДРІН</i> Соціальна та аграрна структура давньогрецького суспільства: використання етноархеологічних даних в історичних реконструкціях	165
<i>Олександр МОЦЯ</i> Місто, замок, село в Київській Русі: особливості функціонування поселенських структур	173

Петр ЛЫСЕНКО

Туровское княжество во время великого князя киевского
Владимира Мономаха 185

Дмитро ВАЩУК, Ігор СТАРЕНЬКИЙ

До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського
другої половини XIII – початку XV ст. (за матеріалами
археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1) 199

Петро САС

З історії протидії епідемії чуми на Волині у середині 1620-х років:
втеча за межі поселення 211

Наталія БІЛОУС

Бояри-шляхта Заушшя на службі Речі Посполитої
(XVI – середина XVII ст.) 221

Наталія СТАРЧЕНКО

Кілька зауваг про функціонування патронально-клієнтарної
системи (ранньомодерна Волинь зламу XVI–XVII ст.) 237

Віталій ЩЕРБАК

Православна риторика боротьби за козацьку автономію
у складі Речі Посполитої 267

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Вибори сотника Війська Запорозького:
правові норми, традиції та тенденції їхньої ерозії 277

Олексій СОКИРКО

Наймане військо гетьмана Петра Дорошенка 301

Юрій САВЧУК

Живописці, малярі та іконописці XVII–XVIII ст. –
автори козацьких прапорів 321

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Середовище львівських скульпторів: європейські родоводи
першої третини XVIII ст. в новому освітленні 341

Andrzej GIL

Cerkiew unicka w województwie inflanckim w drugiej połowie XVIII wieku.
Przyczynek do dziejów zadźwińskiej części metropolii kijowskiej 351

Валентина ШАНДРА

Дворянське зібрання Подільської губернії (1860-ті роки XIX –
початок XX ст.): метаморфози та їх наслідки 361

Олександр РЕШТ

Православна церква в Українській революції 1917–1921 рр. 379

PERSONALIA

<i>Мирон КАПРАЛЬ</i> Данило Дажбогович Заdereвецький – засновник роду Даниловичів	403
<i>Henryk LITWIN</i> Hawryło Bokiej – lider wołyńskiej szlachty z czasów sejmu unijnego w Lublinie 1569 r.	417
<i>Андрій ГУРБИК</i> Становлення та військово-політична діяльність генеральної старшини Українського Гетьманату: просопографічний портрет Антона Ждановича	427
<i>Олександр ГУРЖИЙ</i> Російські імператриці XVIII ст.: особистісний фактор в політиці щодо України	451
<i>Валерій ТОМАЗОВ</i> Київський міський голова Іван Толлі та його родина: від міщан до дворян	471
<i>Ігор СОЛЯР</i> Дмитро Левицький – дипломат, політик, громадський діяч	483
<i>Сергій КОПИЛОВ</i> Співпраця Івана Огієнка та Кирила Студинського в міжвоєнний період	499
<i>Олександр РУБЛЬОВ</i> Особистий секретар двох академіків – Федір Савченко (1892–1938): гулагівський епілог біографії ученого	513

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ХРОНОТОП XX СТОЛІТТЯ

<i>Владислав ВЕРСТЮК</i> Наростання соціального насилля і криза революційної влади в другій половині 1917 р.	535
<i>Сергій КОКІН</i> Національні операції НКВС 1937–1938 рр.: причини і наслідки	559
<i>Олександр ЛИСЕНКО</i> Соціальна історія війни: деякі теоретичні аспекти і перспективи досліджень	577
<i>Олена СТЯЖКІНА</i> Друга світова війна в житті та смерті українців: спроба налаштування методологічної оптики	587

Вікторія СОЛОШЕНКО

Торгівля творами мистецтва у часи Третього райху
та сучасні проблеми переміщених культурних цінностей 609

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Суспільно-політичні наслідки депортацій українців і поляків
у 1944-1946 рр. 623

Іван ПАТРИЛЯК

До вивчення методики боротьби радянських спецслужб з українським
визвольним рухом: агентурна справа «Провалля» («Пропасть») 633

SUMMARY 660

TABULA GRATULATORIA 661

CONTENTS

Combining Academism with Innovation: A Historiographical Portrait of a Scientist (<i>Oleksandr UDOD</i>)	5
---	---

CIVILIZATION. IDENTITY. REGIONAL STUDIES

<i>Vasyl TKACHENKO</i> Ukraine's Civilization Identity: Challenge of the Time	21
<i>Yaroslava VERMENYCH</i> Ukraine as a Borderland: Global, Regional and Local Levels of National Narrative	39
<i>Stepan VIDNYANSKYI, Andrii MARTYNOV</i> Ukraine in European Space: Public Notions, Ideas, Realities	63
<i>Andrii BULVINSKYI</i> Ukraine in the Wars at the Civilization Border of Europe in the 16–17 th Centuries	83
<i>Taras CHUKHLIB</i> Swedish Crown for Protection of Ukrainian Mace: Relations between Chyhyryn and Stockholm in the Middle of the 17 th Century	107
<i>Oleksandr DONIK</i> Between the Power of Romanov's Empire and the Competitions around the New Commonwealth: Ukrainian Contexts of the Polish Insurrection of 1863 ..	125
<i>Andrii KUDRIACHENKO</i> Peace Treaty of Brest-Litovsk (Ukraine – Central Powers), 1918: Geopolitical Imperatives and International Significance	135
<i>Mykola LYTVYN</i> Ukrainian-Polish Relations of the Modern Age: Discussion Problems, Historical Terminology and Toponymy	151

THE WORLD OF SOCIAL: STRUCTURES, HIERARCHIES, COMMUNITIES

<i>Oleksandr ODRIN</i> Social and Agrarian Structure of Ancient Greek Society: Usage of Ethno-Archaeological Data in Historical Reconstructions	165
<i>Oleksandr MOTSYA</i> City, Castle, Village in Kyivan Rus: Peculiarities in Function of Settlement Structures.....	173

Petro LYSENKO

Turov's Principality During the Grand Duke of Kyiv
Volodymyr Monomakh 185

Dmytro VASHCHUK, Ihor STARENKYI

To the History of Everyday Life of Inhabitants of Kamianets-Podilskyi
in the Second Half of 13th – the Beginning of 15th Centuries
(Based on Archaeological Findings in 17/1, Tatarska Str.) 199

Petro SAS

From the History of the Response to the Plague Epidemic in Volhynia
in the Middle of the 1620-ies: Escape from the Settlements 211

Nataliia BILOUS

The Nobles of Zaushshya in the Service of the Commonwealth
(16th – the Middle of the 17th Century) 221

Nataliia STARCHENKO

Some Remarks on Function of Patronage-Client System
(Early Modern Volhynia at the Turn of the 16–17th centuries) 237

Vitalii SHCHERBAK

Orthodox Rhetoric of the Struggle for Cossack Autonomy
within the Commonwealth 267

Viktor HOROBETS

Elections of the Centurion of the Zaporozhian Host: Legal Norms,
Traditions and Tendencies of their Erosion 277

Oleksii SOKYRKO

Hired Army of Hetman Petro Doroshenko 301

Yurii SAVCHUK

Painters, Decorators and Iconographers of the 16–18th centuries –
Authors of Cossack Flags 321

Volodymyr ALEKSANDROVYCH

Community of Lviv Sculptors: European Ancestry
in the First Third of the 18th Century in New Light 341

Andrzej GIL

Cerkiew unicka w województwie inflanckim w drugiej połowie
XVIII wieku. Przyczynek do dziejów zadźwińskiej części metropolii kijowskiej 351

Valentyna SHANDRA

The Noble Assembly of Podolian Governorate (1860-ies – the Beginning
of 20th Century): Metamorphoses and their Consequences 361

Oleksandr REYENT

The Orthodox Church in Ukrainian Revolution of 1917–1921 379

PERSONALIA

<i>Myron KAPRAL</i> Danylo Dazhbohovich Zaderevetskyi – the Founder of the Danilovych Family	403
<i>Henryk LITWIN</i> Hawryło Bokiej – lider wołyńskiej szlachty z czasów sejmu unijnego w Lublinie 1569 r.	417
<i>Andrii HURBYK</i> Formation and Military-Political Activity of the General Officer Staff in Ukrainian Hetmanate: Prosopographic Portrait of Anton Zhdanovych	427
<i>Oleksandr HURZHII</i> Russian Empresses of 18 th Century: Personal Factor in the Politics as to Ukraine	451
<i>Valerii TOMAZOV</i> Mayor of Kyiv Ivan Tolli and his Family: from Burghers to the Nobles	471
<i>Ihor SOLYAR</i> Dmytro Levytskyi – a Diplomat, Politician, Public Figure	483
<i>Serhii KOPYLOV</i> Cooperation between Ivan Ohienko and Kyrylo Studynskyi in the Interwar Period	499
<i>Oleksandr RUBLOV</i> Personal Secretary of two Academicians – Fedir Savchenko (1892–1938): the GULAG Epilogue of the Biography of Scientist	513

EXTREME CHRONOTOPE OF THE XX CENTURY

<i>Vladyslav VERSTIUK</i> The Rise of Social Violence and the Crisis of Revolutionary Power in the Second Half of 1917	535
<i>Serhii KOKIN</i> NKVD's National Operations in 1937–1938: Causes and Consequences	559
<i>Oleksandr LYSENKO</i> Social History of War: Some Theoretical Aspects and Prospects for Research	577
<i>Olena STIAZHKINA</i> World War II in the Life and Death of Ukrainians: Attempt to Adjust the Methodological Optics	587
<i>Viktoriia SOLOSHENKO</i> Trade in Works of Art during the Third Reich and Contemporary Problems of Displaced Cultural Values	609

Leonid ZASHKILNYAK

Socio-Political Consequences of Deportations
of Ukrainians and Poles in 1944–1946 623

Ivan PATRYLIAK

Studying the Methods of Fighting the Soviet Special Services
Against Ukrainian Liberation Movement: Undercover File “Chasm” (*Propast*) 633

SUMMARY 660

TABULA GRATULATORIA 661

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ACADEMIA. TERRA HISTORIAE

Студії на пошану Валерія Смолія: У 2-х кн.

Кн. 1: Простори історії

Редактор *Валентина Матях*

Макет та комп'ютерна верстка *Світлана Блащук*

A38   **Academia. Terra Historiae.** Студії на пошану Валерія Смолія : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020.

ISBN 978-966-136-707-3

Кн. 1 : Простори історії. 672 с.

ISBN 978-966-136-708-0

У першій книзі ювілейного видання публікуються статті, присвячені розмаїтим фаховим проблемам, сферам і площинам студювання історії України. Статті згруповано за проблемно-тематичними рубриками – «Цивілізація. Ідентичність. Регіоналістика», «Світ соціального: структури, ієрархії, спільноти», «Personalia», «Екстремальний хронотоп ХХ століття».

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082)